.) o ■

ISBN 973-9130-08-9

CUVÎNT ÎNAINTE

Cu ajutorul lui Dumnezeu, vede clin nou lumina tiparului manualul de Istoria Bisericii Române, *In trei volume, întocmit de Părintele Profesor Mircea Păcurariu de la Institutul Teologic din Sibiu.*

In învăţămîntul nostru teologic, studiul Istoriei Bisericii ortodoxe strămoşeşti ocupă un loc aparte, nu numai pentru rolul său didactic, ci şi pentru că el contribuie la cultivarea sentimentelor de dragoste de neam şi de Biserica ortodoxă naţională în sufletul viitorilor slujitori ai altarelor străbune. De-a lungul zbuciumatei sale istorii de două mii de ani, Biserica Ortodoxă s-a identificat în permanenţă cu idealurile spirituale şi naţionale ale poporului român pe care-1 păstorea. învăţătura creştină — predicată iniţial de Sfîntul Apostol Andrei în teritoriul dintre Dunăre şi Mare — s-a răspîndit treptat pe pămîntul românesc de astăzi o dată cu formarea poporului român, încît se poate vorbi de două procese paralele : increştinarea şi etnogeneza. în acest sens, regretatul arheolog Radu Vulpe sesiza faptul că «toate popoarele din jurul Daciei îşi cunosc data precisă cînd au devenit creştine, cu anul şi uneori chiar ziua, căci toate au adoptat noua religie tîrziu, din calcule politice, minuţios chibzuite. Poporul nostru, însă, n-o poate preciza, deoarece n-are certificat de botez. S-a născut creştin, în mod spontan, natural, o dată cu formarea romanităţii sale, la a cărei desăvîrşire creştinismul popular şi-a adus contribuţia cea mai ele seamă. Noi sîntem romani fiindcă sîntem creştini şi creştini, fiindcă sîntem romani» (voi. De la Dunăre 3a Mare, *Galaţi,* ed. //, *1979, p. 21).*

De *Ia increştinarea şi formarea sa* ea *neam, poporul român a avut în Biserica sa ortodoxă un permanent îndrumător nu numai în probleme spirituale, ci şi în cele de ordin cultural-arlistic, social-umanitar şi naţional-patriotic.*

Biserica a fost aceea care a îndrumat veacuri în şir activitatea culturală din ţările româneşti, prin şcoli, manuscrise şi cărţi tipărite. în mînăstirile şi schiturile noastre, ctitorite de domnitori sau de smeriţi călugări, a înflorit nu numai cultura, ci şi arta românească, cu toate formele ei de manifestare : arhitectură, pictură, sculptură, broderie, muzică. în incinta unor mînăstiri au luat fiinţă primele aşezăminte de asistenţă socială : spitale, azile pentru bătrîni şi bolnavi.

Prin slujitorii ei, ierarhi, preoţi de mir şi călugări, Biserica strămoşească a sprijinit poporul pe care-1 păstorea în toate luptele lui pentru

eliberare naţională, pentru dreptate socială şi mai ales pentru realizarea unităţii sale de stat.

In afară de aceasta, Biserica Ortodoxă Română, alături de domnitorii Ţării Româneşti şi ai Moldovei, a sprijinit efectiv lupta popoarelor creştine din sud-estul Europei pentru eliberarea lor de sub dominaţia otomană.

Iată atîtea motive care ne obligă să cunoaştem cit mai temeinic trecutul Bisericii noastre strămoşeşti, cu toate opresiunile pe care le-a indurat din partea unor cîrmuitori de alt neam şi lege — mai ales în teritoriile intracarpatice, în Dobrogea, Bucovina şi Basarabia —, cu toate realizările ei, cu toată munca statornică şi devotată pe care a depus-o în slujba fiilor ei duhovniceşti.

Binecuvîntăm strădania autorului de a da la lumină o ediţie nouă a manualului său de Istorie a Bisericii Ortodoxe Române, mult îmbunătăţită faţă de cea dintîi, precum şi pe aceia care se vor osteni să culeagă învăţăminte folositoare de suflet creştinesc şi românesc din paginile ei.

Praznicul Sfintelor Paşti din anul 1991

f T E O C T I ST

PATRIARHUL BISERICII ORTODOXE ROMÂNE

CUVÎNTUL AUTORULUI

Epuizarea într-un timp foarte scurt a primei ediţii a manualului universitar de Istoria Bisericii Române, ca şi huna primire de care s-a bucurat din partea studenţilor teologi şi a altor iubitori ai trecutului românesc ne face să dăm acum la tipar o nouă ediţie, mult îmbunătăţită faţă de cea dinţii. Am ţinut mereu seama de rezultatele la care au ajuns cercetările istorice efectuate în ultimul deceniu, dar am procedat şi la unele schimbări în structura materialului expus.

Nădăjduim ca şi această ediţie să fie primită cu interes de toţi aceia care doresc să cunoască trecutul atît de bogat în fapte al poporului român şi al Bisericii sale strămoşeşti, Strădania autorului va fi astfel pe deplin răsplătită.

Adresez şi pe această cale cele mai sincere şi fieşti mulţumiri Prea Fericitului Părinte Patriarh TEOCTIST pentru bunăvoinţa de a fi acceptat tipărirea acestui manual în Editura Institutului Biblic şi de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române.

Un cuvînt de caldă mulţumire adresez personalului de specialitate din cadrul Institutului Biblic şi de Misiune, ca şi ostenitorilor din serviciul Tipografiei.

AUTORUL

A B R E V I E R I

— Analele Academiei Române, Memoriile Secţiunii Istorice, seria, tomul
— Arhivele Basarabiei, Chişinău
— Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice — Transilvania, Cluj
— Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie A. D. Xenopol din Iaşi
— Anuarul Institutului de Istorie din Cluj
— Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca
— Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, Bucureşti
— Buletinul Monumentelor Istorice, Bucureşti
— Biserica Ortodoxă Română, Bucureşti
- Cercetări de Lingvistică, Bucureşti ■ \ '?
— Glasul Bisericii, Bucureşti " "'
— Limbă şi Literatură, Bucureşti
— Limba Română, Bucureşti
— Mitropolia Ardealului, Sibiu
-> Mitropolia Banatului, Timişoar^
— Mitropolia Moldovei şi Sucevei, Iaşi
— Mitropolia Olteniei, Craiova
— Revista Bibliotecilor, Bucureşti
— Revue des Etudes Sud-Est Europeennes, Bucarest
— Revista Istorică, Bucureşti ' '
— Revista Istorică Română, Bucureşti ;pj
— Revista Muzeelor .şi Monumentelor, Bucureşti Nţ
— Revista de Pedagogie, Bucureşti
— Revue Roumaine d'Hisloire, Bucarest '>H
— Revista Societăţii Istorice-Arheologice-Bisericeşti, Chişinău
— Revista Teologică, Sibiu
— Studii şi Cercetări de Bibliologie, Bucureşti \f
"= Studii şi Cercetări de Documentare şi Bibliologie, Bucureşti
— Studii şi Cercetări de Istoria Artei, Bucureşti
— Studii şi Cercetări de Istorie Literară, Bucureşti
— Studii şi Cercetări de Istorie Literară şi Folclor, Bucureşti
— Studii şi Cercetări de Istorie Veche, Bucureşti
— Studii şi Cercetări de Istorie Veche şi Arheologie, Bucureşti
— Studii şi Cercetări Lingvistice, Bucureşti
~* Studii de Limbă Literară şi Filologie, Bucureşti ~
Studii şi Materiale de Istorie Medie, Bucureşti
— Studii Teologice, Bucureşti

I n t r o d u c e r e

OBIECTUL, DEFINIŢIA, ÎNSEMNĂTATEA, SCOPUL, METODA DE CERCETARE ŞI PERIODIZAREA ISTORIEI BISERICII ORTODOXE ROMÂNE

Î,

Înainte de a intra în tratarea cursului de Istoria Bisericii Ortodoxe Române, este necesar să facem o *introducere* în această disciplină istorică-teologică. Ea este de doua feluri : *inirgdjjjccre formală* sau_ *tehnică* şi *introducere materială.* Prima se ocupă cu obiectul, definiţia, însemnătatea, scopul, metoda de cercetare, împărţirea, disciplinele auxiliare, izvoarele şi literatura Istoriei Bisericii Române, deci cu probleme formale, tehnice şi metodologice. Introducerea materială constituie primul capitol din cadrul cursului, în care este prezentată apariţia creştinismului în lume, precum şi starea politică, economică şi socială a Daciei în vremea pătrunderii noii învăţături creştine pe teritoriul ei, Cu alte cuvinte, introducerea formală iniţiază în obiectul, natura şi metodele de lucru ale studiului, pe cînd introducerea materială face pregătirea pentru înţelegerea capitolelor următoare.

Obiectul. Un alt lucru ce se impune de la început este acela de a lămuri însăşi noţiunea de *istorie.* Cuvîntul grecesc îotopîa însemna cercetare, informare şi chiar povestire. Verbul *is-zopk»* însemna a căuta să ştii, a şti, a cunoaşte, ceea ce arată şi dorinţa de a şti, dar şi cunoaşterea însăşi. Romanii au adoptat cuvîntul *historia,* cam cu aceeaşi accepţiune de povestire, descriere. Din greceşte şi latineşte, cuvîntul a pătruns apoi în multe alte limbi, atît ca *intîmplare* cît şi ca *povestire.*

ʳizi cuvintm *îsiorie* are aoua sensuri: unul obiectiv şi altul su-
ln sens *obiectiv,* istoria este viaţa din trecut, totalitatea faptelor
te sau istoria ca fapt, iar în istoria bisericească, viaţa din trecut
•ii In sens *subiectiv* sau *tehnic,* istoria este *cercetarea şi ejţpu-
iinţilică a faptelor istorice, adică studiul vieţii istorice.*

qur singura fiinţă istorică este omul, ca fiinţă raţională, activă, capabil de organizare, de cultură şi progres social.Jj^- ştiinţă, poate să se ocupe atît de dezvoltarea în timp a între- ii a .cit Şi cu a unei părţi din ea, aflată pe un anumit teri- L numai cu dezvoltarea unui singur popor.

semenea, istoria poate avea ca obiect numai o anumită institu- ;1, ea poate avea ca obiect şi B i s e r i c a, fie Biserica întreagă, ; Biserici naţionale, fie anumite confesiuni creştine. Deci, se rbi de o *Istorie a Bisericii universale,* iar in cadrul acesteia, de a *Bisericii Române.*

ia Bisericii Ortodoxe Române cercetează şi expune începuturile Qului pe teritoriul Patriei noastre, organizarea Bisericii Orto- nâne în epoca medievală, mişcările culturale şi artistice care âşurat în cadrul Bisericii, viaţa şi activitatea ierarhilor mai i.jjtarea, morală, culturală şi materială a preoţimii în trecut şi •ei ei la luptele poporului nostru gentru dreptate socială şi naţională, legăturile Bisericii Ortodoxe Române cu celelalte Drtodoxe sau eterodoxe şi cu statul, în decursul veacurilor, teîe de ajjă bisericească ..ele, fapte urmărite pe întreg teri- £iei_jK>asJxe.. Ii!aifi__ac_esie.a....alcătuiesc *obiectul - Istoriei Bise- ăne.*

za celor enunţate mai sus, putem da următoarea d e f i n i ţ i e :

a Bisericii Ortodoxe^Române.asie., disciplina teologică şi isto- acelaşi timp — care cercetează critic şi înfăţişează sistematic tină la români şj dezvoltarea pe care a luat-o Biserica romă- cursul veacurilor, în toate locurile care alcătuiesc Patria necum şi raporturile ei cu celelalte Biserici şi confesiuni

o altă definiţie, Istoria Bisericii Ortodoxe Române este disci- studiază şi descrie viaţa şi acţiunea Bisericii Ortodoxe în ră, atît în dezvoltarea ei internă, cît şi în raporturile ei ex- ^e din definiţia de mai sus că această disciplină *prin obiect* din *teologic,* iar *prin metodă* face parte din *istorie.*

Denumirea disciplinei nu este aceeaşi la to[i istoricii. Unii au denumit-o *Istoria bisericească a românilor* (Filaret Sciiban, Ioan Lupaş), *Istoria Biserici^ româneşti şi a vieţii religioase a românilor* (N. Iorga), *Istoria vieţii bisericeşti a românilor* (S. Reli), alţii, mai simplu": *Istoria Bisericii Române* {Nicolae Dobrescu şi manualul universitar al lui Gh. I. Moisescu, Şt. Lupşa şi Al. Fiiipaşcu). Considerăm mai potrivită denumirea din urmă sau cea de *Istoria Bisericii Ortodoxe Române.*

însemnătatea studiului Istoriei Bisericii Ortodoxe Române reiese din însuşi rolul pe care 1-a îndeplinit Biserica. în trecutul poporului nostru.

1. Cum este şi firesc, Biserica a avut —• şi are şi în prezent — un rpXjjeiigu'os-moral sau *duhovnicesc,* anume de a sădi în_sufletele „credincioşilor credinţa în. Dumnezeu... şi drag.QS.tea-.Iaţă-da-.aprQaj2ele_în-demnîndu-i să fie întru toate următori ai învăţăturilor Mîntuitorului. Prin învăţătura şi prin slujitorii ei, Biserica a întărit şi a mîngîiat sufieteşte pe strămoşii noştri,_jM^cjjt^din_e,i_ijjp.ni cxeş[m[, .oameni~evla "vioşi, religioşi, cu frică de Dumnezeu şj cu dragoste.. faţă de semeni. Cu toate că în trecut majoritatea preoţilor noştri au fost oameni fără o pregătire cărturărească deosebită, ei au izbutit să facă acest lucru prin pilda vieţii lor, fiind oameni cu o viaţă morală înaltă şi însu fleţiţi de o evlavie ad_încăEsj£jşxplicăbil atuncî~cle~"ce~ău fost unii" ierarhi, preoţi şi credincioşi care au avut o credinţă atît de puternica încît şi-au jertfit viăţa_pentru__Hristos ş:T*"pentru Ortodoxie (ex. mar tirii din secolul IV în Dobrpgga^Sfinţii Ierarjif^i^e IoresrşT'Sa"\ăT3î¥n~covici, Cuvioşii MărturisitorijSofroiiie^ Visarion şi Oprea" în TrănsiF" vania, în secolele XVII—XVIII, Sfîntul CalinkT'de la Cernica" în se™ "colul XîXIF alţii)" "~* "........."'.........""""" ...."~

2. Biserica noastră a îndeplinit apoi un însemnat *rol cultural,* care s-a manifestat sub felurite forme :

a) *Cele dinţii manuscrise* copiate pe pămîntul ţării noastre (Nicodim de la TismaTîâ7"lnlniuscrfsele din timpul lui Ştefan cel Mare etc.),. la început în slavoneşte şi apoi în româneşte, au fost texte de slujbă şi de învăţătură bisericească. Tot aşa şi *primele cărţi tipărite,* în slavoneşte şi în româneşte (Macarie, Dimitrie Liubavici, Filip Moldoveanul, diaconul Coresi etc-), au fost cele de slujbă bisericească. Se înţelege că şi aceia care se osteneau cu copierea manuscriselor sau cu tipărirea de cărţi făceau parte, de regulă, din cler. Primele tipografii au fost înfiinţate tot sub îndrumarea Bisericii; se poate spune că ea

K>lea.

rin traducerea şi tipărirea de cărţi bisericeşti în româneşte (dia-Coresi, mitropoliţii Simion Ştefan al Transilvaniei, Varlaam şi ;ei ai Moldovei, Ştefan şi Antim Ivireanul ai Ungrovlahiei etc.j, IUS *bazele limbii literare româneşti,* înţeleasă de românii de pre-iiii. încetul cu încetul, limba cărţilor bisericeşti a ajuns să fie i frumoasă, mai mlădioasă, mai plină de expresivitate, mai apro-:le limba literară de azi.

in tipăriturile de cărţi bisericeşti care circulau în toate ţinu-locuite de români s-a ajuns implicit şi la *întărirea^ conştiinţei de l naţionala* la românii din Muntenia, Moldova şi Transilvania, st lucru au contribuit mai'cu seamă frumoasele prefeţe ale ve-noastre cărţi bisericeşti, adresate tuturor românilor *(Cazania laam, Noul Testament* de la Alba Iulia ş.a.).

Primele lucrări j;u caracter laic s-au scris tot prin osteneala lîjîforîai Bisericii. Astfel, primele cronici s-au scris de călugări ţi pe lîngă mînăstiri şi biserici *(Letopiseţul de la Putna, Croni-iscopilor Macarie şi Eftimie, a călugărului Azarie,* în Moldova, *ralul lui Mihail Moxa* în Ţara Românească, *Istoria bisericii Nicolae din Şcheii Braşovului* de protopopul Radu Tempea II, isilvania, *Cronica Banatului* de protopopul Nicolae Stoica din a ş.a). Primele încercări de versificare în româneşte se dato-tropoîitului Dosoftei al Moldovei *(Psaltirea în versuri, Poemul gic despre domnii Moldovei,* traducerea unei drame în versuri, ceste).

°*rimele şcoli* — elementare, medii sau superioare — au apărut ita bisericilor" şi a rnînăstirilor noastre, pregătind dieci pentru riile domneşti sau copişti de manuscrise. In dezvoltarea cul-mâneşti au avut un rol deosebit şcoala de pe lîngă biserica Nicolae din Şcheii Braşovului (secolul XV), şcoala de la mî-Sfinţii Trei Ierarhi din Iaşi, înfiinţată de Vasile Lupu, şcoala întul Sava din Bucureşti, de Constantin Brîncoveanu şi atîtea secolele XVIII şi XIX. în condiţiile de viaţa clin Transilvania, de cele din Muntenia şi Moldova, Biserica a fost aceea care izat şcoli elementare («poporale») aproape în fiecare sat, pre-primele gimnazii (licee) româneşti.

>rganizînd primele şcoli, era firesc ca şi *primele manuale şco.* ie scrise tot de oamenii Bisericii : *Bucoavna* de la Alba Iulia *Bucoavna* mitropolitului Iacob Putneanul din 1755, *Aritmetica*

şi *Geografia* episcopului Amfilohie al Hotinului (1795), mai tîrziu manualele şcolare scrise la îndemnul mitropoliţilor Veniamin Costachi al Moldovei şi Andrei Şaguna al Transilvaniei.

e) Biserica din Transilvania a contribuit la dezvoltarea presei româneşti, prin *Telegraful Român* la Sibiu (1853), *Biserica şi Şcoala* la *KfSxTŢlBJ?), Sionul Românesc* la Viena (1862) ş.a., a sprijinit înfiinţarea de asociaţii culturale şi artistice româneşti (de pildă *Astra,* înfiinţată la stăruinţele lui Andrei Şaguna, în 1861).

Iată dar că Biserica a îndeplinit, în trecut, un însemnat rol cultural, fiind un factor de progres în acest domeniu.

3. Biserica a adus o contribuţie însemnată şi la *dezvoltare£L,gite[_ româneşti.* Ridicarea de lăcaşuri de închinare a dus la înflorirea arhi tecturii, picturii, sculpturii, broderiei, argintăriei etc- Unii ierarhi au avut un rol hotărîtor în această privinţă, sfătuind pe domnitori să ri dice lăcaşuri de închinare, alţii rînduind ei înşişi pictarea unor mînăstiri, ca Teofan I şi Grigorie Roşea la Voroneţ, sau chiar ctitorind bi serici şi mînăstiri, dintre care unele sînt printre cele mai interesante sub raport arhitectonic şi pictural. De pildă, episcopul Macarie al Ro manului a ctitorit mînăstirea Rîşca, mitropoliţii Gheorghe Movilă — Suceviţa, Anastasie Crimca — Dragomirna, Antim Ivireanul ■—• mî năstirea Antim, episcopul Calinic al Rîmnicului — Frăsineiul etc.

4. Biserica a organizat şi primele aşezăminte de *asistenţă socială.* Bolniţele de pe lingă mînăstiri nu "erau altceva decît un fel de spitale sau azile pentru călugării bătrîni şi bolnavi, dar şi pentru oamenii din popor, care îndurau aceleaşi suferinţe. Sînt cunoscute spitalele de la Putna, Argeş, Bistriţa Olteniei, Cozia (secolul XVI), spitalele de la Dragomirna, Sadova, Hurezi, spitalul din Suceava, fondat de mitro politul Anastasie Crimca (secolul XVII), cele de la Colţea, Antim şi Pantelimon din Bucureşti, Sfîntul Samuil din Focşani, apoi spitalul şi farmacia de la Precista Mare din Roman, înfiinţate de egumenii Gherasim şi Vartolomeu Putneanul, ajutaţi şi de Veniamin Costachi, pe atunci episcop la Roman (toate în secolul XVIII), spitalul din Tg. Neamţ, înfiinţat de stareţul Neonil de la Neamţ (secolul XIX) ş.a. "">

5. Biserica din Transilvania şi-a adus contribuţia la îndrumarea poporului în *probleme economice-agricole* sau *meşteşugăreşti,* prin" publicarea de lucrări de popularizare a cunoştinţelor agricole, prin înfiinţarea de bănci populare, cooperative, tovărăşii agricole, asocia ţii de meseriaşi, şcoli de meserii etc.

6. Slujitorii Bisericii au avut un rol de seamă în cultivarea *dragos tei de patrie* sau a patriotismului în sufletele credincioşilor. Mitropoliţii

îici ai domnitorilor şi, uneori, locţiitori de domni. Alteori vlă-
r două ţări erau trimişi în fruntea unor solii diplomatice peste
;aia al Rădăuţilor, Eftimie II al Ungrovlahiei, Luca al Buzău-
1 al Rîmnicului, Varlaam al Moldovei etc). orii Bisericii
(ierarhi, călugări sau preoţi de mir) au participat ile şi
răscoalele cu caracter naţional şi social ale poporului e
pildă, unii au luptat în oastea lui Mihai Viteazul, protopopul
dru din Borşa Maramureşului a distrus o oaste tătărască în
ăstoriţilor săi (1717), mulţi preoţi s-au alăturat răscoalei con-
^orea, Cloşca şi Crişan (1784). Iar în secolul XIX, preoţimea,
idă de un fierbinte patriotism, a fost alături de popor în toate
e de seamă din istoria sa : Mişcarea revoluţionară condusă de
adimirescu în 1821, Revoluţiile din 1843, Unirea Principate-
59, Războiul de independenţă din 1877, Procesul Memorandu-
594, Răscoala ţăranilor din 1907 şi apoi Unirea Transilvaniei
lia la 1 Decembrie 1918.
>erica Ortodoxă Română a *susţinut şi alte Biserici creştine,*
pe cele căzute sub donunaţie otomană. Ea şi-a îndeplinit acest
ipărirea de cărţi în limbile greacă, slavă, arabă, georgiană şi
Iar mai ales prin ajutoarele materiale acordate, aproape o ju-
; mileniu, bisericilor, mînăstirilor, şcolilor şi aşezămintelor de
in Balcani şi Orientul Apropiat. Astfel, în Ţara Românească
ja, au funcţionat cîteva tipografii greceşti sprijinite de dom-
raihii români, la Cetăţuia-Iaşi, Bucureşti, Snagov, Rîmnic,
3. Antim Ivireanui a tipărit cărţi în limba arabă, pentru cre-
din Patriarhia Antiohiei, iar unul din ucenicii săi a fost trimis
(Georgia, Gruzia), unde a tipărit cărţi în limba georgiană, la
L secolul al XVIII-lea s-au tipărit alte cîteva cărţi arabe la
cureşti. in 1806 s-a tipărit la Rîmnic prima carte în limba bul-
la 1828, prima ediţie a *Telrcievanghelului bulgar,* la Bucureşti,
înd cu a doua jumătate a secolului al XlV-lea pînă în a doua
a secolului trecut, actele timpului oferă ştiri preţioase de-
ribuţia Ţării Româneşti şi a Moldovei, precum şi a Bisericii ro-
a susţinerea celor 20 de mînăstiri mari şi a multor schituri
ntele Athos. Cu ajutor românesc s-au zidit aici biserici noi,
chilii, la care se adaugă danii în bani, manuscrise, icoane,
vase liturgice, precum şi aşa-numitele «închinări» de mînăs-
leşti către cele de la Athos. De aceleaşi ajutoare s-au bucu-
tirea Sfînta Ecaterina din Muntele Sinai, mînăstirile de la Me-
dm alte regiuni din Grecia, din insulele greceşti, Patriarhiile

din L.onstantmopoi, Alexandria, Antiohia şi Ierusalim, unele aşezăminte bisericeşti din Bulgaria, Serbia şi Ucraina. Aceste ajutoare româneşti au avut un rol pozitiv în istorie, pentru că, ocrotind Bisericile naţionale din ţările aflate sub stăpîniri politice străine, au sprijinit însăşi lupta acestor popoare pentru cultură şi independenţă naţională. Din toate acestea, se desprinde constatarea că Biserica şi-a adus un aport însemnat la sporirea patrimoniului cultural şi artistic al ţării, la înfăptuirea idealurilor poporului român de unitate statală şi independenţă naţională, dar şi la sprijinirea luptei de eliberare naţională a popoarelor din Balcani şi Orientul Apropiat. Iată de ce se impune obligaţia pentru fiecare slujitor al altarului de a cunoaşte cît mai temeinic trecutul Bisericii sale.

Scopul. Studiul Istoriei Bisericii Ortodoxe Române în învăţămîntul teologic urmăreşte, în primul rînd, pregătirea cît mai temeinică a viitorilor slujitori ai Bisericii strămoşeşti. Cunoaşterea trecutului Bisericii, ai cărei slujitori vor fi şi studenţii teologi, va constitui pentru ei un imbold puternic de a munci cu şi mai multă rîvnă, pentru ca să fie îa înălţimea înaintaşilor, ale căror pilde vrednice de urmat le înfăţişează studiul Istoriei Bisericii Române. Cunoaşterea trecutului Bisericii noastre va îndemna pe viitorii ei preoţi sa o iubească din toată puterea sufletului lor, să se dăruiască cu şi mai multă rîvnă slujirii aproapelui şi — împreună cu credincioşii pe care-i vor păstori — să jertfească totul pentru binele şi fericirea Bisericii şi a ţării.

Marele istoric *Nicolae Iorga* (1871—1940) scria : «Nimic nu poate fi mai folositor pentru ca preoţii noştri să înlăture anumite ispite, pentru ca ei să cultive anumite îndeletniciri potrivite cu demnitatea şi chemarea lor, nimic nu poate fi mai priincios pentru a-i face să înţeleagă marea misiune culturală, socială şi naţională care li se impune, legătura strînsă ce trebuie sa păstreze cu poporul, cultul de artă şi carte cu care sînt datori, mîndria la care au drept îndată ce vor urma bunele tradiţii, decît priveliştea unei vieţi organizate, aproape milenare, în cursul căreia mitropoliţii, episcopii, egumenii şi aşa de adeseori şi smeriţii călugări ori umilii preoţi de mir au dat poporului, ei singuri aproape, toată învăţătura, au înzestrat neamul cu o limbă literară, cu o literatură sfîntă, cu o artă în legătură cu gustul şi nevoile lui, au sprijinit statul fără să se lase a fi înghiţiţi de dînsul, au călăuzit neamul pe drumurile pămîntului fără a-şi desface ochii de la cer şi au ridicat mai sus toate ramurile gospodăriei româneşti — dînd istoriei noastre cărturari, caligrafi, sculptori în lemn, argintari, oameni de stat, ostaşi, mu-3

~i sfinţi» (JN. iorgci, neia(a ia JO1W.1JU. "io^in-11 *'uiHuiHOfn,* ea. u,
ţti, 1929, p. 4—5).

toda de. cercetare. Spre a putea întocmi în mod ştiinţific un curs *TuTBisericii Ortodoxe Române* sau o altă lucrare de acest gen, esar să cunoaştem, întîi de toate, care sînt cerinţele fundamentare trebuie să le îndeplinească orice lucrare istorică : *Să se întemeieze pe izvoare,* adică orice informaţie trebuie să amenteze pe un izvor, pe o mărturie istorică : document, cro-scripţie etc. Fără existenţa şi cercetarea acestora nu se poate orie ştiinţifică, de aceea s-a şi spus pe drept cuvînt : pas de nts, pas d'histoire.

>d *fie critică,* adică faptele care ne sînt prezentate de izvoare să ise unei interpretări, unei tratări critice, spre a se vedea ce poa-mit şi ce trebuie respins. Adeseori izvoarele cuprind şi greşeli, ucru se întîmplă mai ales în cazul cronicilor, căci cronicarul. ;înd şi epoci mai îndepărtate de el, n-a avut posibilitatea să se ze temeinic, aşa cum sa făcut asupra timpului sau a epocii în răit el însuşi. Alteori, simpatiile sau antipatiile personale îl fac inte faptele în alt chip decît aşa cum s-au întîmplat în reali-stul criticii este tocmai de a înlătura greşelile şi de a restabili 1 istoric.

:ic;< istorică este de două feluri: externă şi internă. Cea exter-ileşte autenticitatea sau falsul documentului, prin constatarea ii, a locului şi timpului în care s-a scris. Critica internă sau de tare face analiza documentului respectiv, pentru a stabili înţe-i exact şi gradul de încredere pe care îl merită. Istoricul bise-rebuie să supună acestei critici nu numai documentele, ci şi ?i studiile obişnuite, căci adeseori scrisul teologilor este in-de interese confesionale.

â fie jelectiy,ăr. adică din mulţimea faptelor consemnate în iz-storicul să aleagă numai pe cele care au importanţă pentru is-ţională sau bisericească a unui popor, cele care au dus la ri profunde în istorie, care au rămas în conştiinţa contempo-?i a urmaşilor. Deci nu orice fapte petrecute în trecut prezintă Dentru istorie, nu toate formează obiectul istoriei. a *fie genetică,* adică istoricul să nu se mărginească la cunoaş-Dtelor din studiul documentelor, ci pentru înţelegerea lor, el tre-le privească în geneza şi evoluţia lor, studiind cauzele, anteoe-legăturile şi urmările lor. Orice fapt istoric are antecedentele

şi urmările lui, fiind condiţionat, în desfăşurarea sa, de stările existente. Istoricul trebuie să cunoască toate acestea, pentru ca să poată explica şi prezenta faptele în logica lor, în adevărata lor lumină.

5. Să *fie obiectivă, adică nepărtinitoare sau imparţială.* Istoricul trebuie să fie 1ips!F"He~ prejudecăţi personale, să expună cinstit, sincer, să dorească să spună adevărul, să nu fie condus de interese personale sau de altă natură, aplicînd principiul istoricului roman Tacitus : «sine ira et studio» (fără ură şi părtinire). Obiectivitatea nu trebuie să ducă însă la dependenţă faţă de părerile altora, sau la teama de a recunoaşte adevărul istoric.

6- Să *fie sistematică,* adică faptele să fie prezentate într-o anumită rînduiafă7~ÎH~to1fuTişr!Îa timpul lor, în legătură strînsă între ele, arătînd înlănţuirea lor firească, închegînd un tot unitar. Deci istoricul coordonează şi prezintă faptele într-un tot, alegînd pe cele de interes istoric şi integrîndu-le în mersul istoriei, la locul şi după importanţa lor. O simplă îngrămădire de date, o masă informă de fapte, în care adevărul nu iese ila iveală, iar împrejurările care au generat faptele nu reies din expunere, nu este istorie.

7. Să *fie expusă pe înţelesul cititorului,* într-o formă atrăgătoare, cu talenTTiterar. Un isttoric nu se poate mărgini numai la erudiţie, la critici judicioase de documente, ci trebuie să aibă darul expunerii, al coordonării şi al unificării, darul de a prezenta trecutul într-o formă atrăgătoare, de a-1 învia, de a ne prezenta o epocă şi oamenii ei ca pe ceva viu, ceva ce a fost reintegrat în viaţă. Cu alte cuvinte, istoricul trebuie să îmbine în chip armonios erudiţia şi obiectivitatea cu frumuseţea expunerii; deci să satisfacă şi adevărul, dar şi binele şi frumosul.

Periodizarea sau împărţirea Istoriei Bisericii Ortodoxe Române este o necesitate metodică, pentru studiu. Imensa materie a istoriei Bisericii noastre nu poate fi stăpînită şi prezentată deodată în totalitatea şi complexul ei de succesiune şi de cuprins. De aceea ea se împarte în interes de studiu.

Împărţirea studiului nostru este de două feluri : logică (sau după conţinut) şi cronologică (sau după timp). Prima constă în împărţirea mulţimii de fapte istorice în diferite categorii, pe tipuri, după caracteristicile lor comune. Cealaltă este împărţirea pe perioade istorice, caracterizate prin anumite tendinţe sau însuşiri.

Deşi istoria este într-o evoluţie continuă, ea variază cu fiecare generaţie de oameni, schimbîndu-şi treptat aspectul. Marile înnoiri istorice, ideile noi, descoperirile, invenţiile, revoluţiile politice şi sociale

schimbare în desfăşurarea istoriei, o îndrumează spre noi ten-
ealizări. Tot aşa, în viaţa Bisericii se observă mişcare, schim-
ogăţire, care permite împărţirea cronologică a istoriei sale. drul
disciplinei noastre se aplică ambele împărţiri : logică şi :ă.
Adică, materia se tratează studiind pe capitole diferite te,
manifestări spirituale etc, în cadrul epocilor stabilite prin i
cronologică. Deci cele două criterii se folosesc împreună, i-
se cunoaşterea tuturor formelor de manifestare ale Bisericii
Desigur, în împărţirea cronologică trebuie să se ţină seama
>ărţirea istoriei României, căci istoria Bisericii s-a dezvoltat
1 istoria poporului român, condiţionîndu-se reciproc. ;za celor
spuse mai sus, socotim că întreaga istorie a Bisericii Române
poate fi împărţită în următoarele cinci perioade :

o a da înjJLLa^ începe cu raspîndirea învăţăturii creştine pe
de formare a poporului român (secolul II) şi se sfîrşeşte în
lui 600, odată cu pătrunderea slavilor pe teritoriul Patriei
îste perioada de organizare a primelor comunităţi creştine şi
r instituţii bisericeşti superioare. în această perioadă nu avem
i românească propriu-zisă, ci una «daco-romană», adică a pă-
L'porului român. Subîmpărţirile din această perioadă se[1] pot
ologic sau geografic (Ia sud şi la nord de Dunăre).

0 C4 d a a d o u a se ocupă cu istoria JBisericii noastre în se-
[—XIV- Este perioada primelor formaţiuni politice româneşti,
cu unificarea lor în cele două state româneşti independente,
ânească şi Moldova. Pe plan bisericesc se continuă lucrarea
zare şi de unificare bisericească încheiată cu recunoaşterea
a Mitropoliilor Ungrovlahiei şi Moldovei de către Patriarhia
1 (1359 şi 1401). Subîmpărţirile se pot face cronologic şi

o a da a t r e i a (secolele "~ XIV—XVIII), corespunde, pe
:ic, cu «epocă medievală» (feudală). In acest timp s-a desă-
anizarea canonică a Bisericii din Ţara Românească, Moldova
vania, a înflorit cultura bisericească în limba slavonă şi ro-
inuscrise, tipărituri, opere originale etc), s-a dezvoltat arta
că (arhitectură, pictură, sculptură, broderie), a înflorit mo-
s-au încheiat legături cu alte Biserici Ortodoxe surori, care
iutate material de domnii din Ţara Românească şi Moldova.
, m Transilvania, Biserica Ortodoxă a ieşit biruitoare în lupta
olicismul şi calvinismul. începînd cu această perioadă, pe

lîngă subîmpărţirile de ordin cronologic, se fac şi subîmpărţirile de ordin geografic cunoscute: Ţara Românească, Moldova şi Transilvania. Cronologic, această perioadă poate fi subîmpărţită astfel:

a) Secolele XIV—XV, adică de la întemeierea Ţării Româneşti şi a Moldovei pînă la sfîrşitul domniilor lui Vlad Călugărul (1495), respec tiv Ştefan cel Mare (1504);

b) Secolul al XVI-lea, adică de la Radu cel Mare (1495—1508) şi Bogdan III (1504—1517) pînă la prima unire politică a tuturor români lor,,realizată de Mibai Viteazul în 1599—Î600.

o) De la Mihai Viteazul pînă la sfîrşitul domniilor «pămîntene» (1711/1716).

d) Epoca «domniilor fanariote», adică din 1711 în Moldova şi 1716 în Ţara Românească, pînă în 1821, la revoluţia naţională-socială condusă de Tu dor Viadimirescu.

In Transilvania, secolele XIV—XVIII se caracterizează prin lupta Bisericii Ortodoxe româneşti de aici — socotită «tolerată» — pentru a putea supravieţui, în condiţiile unei intense acţiuni prozelitiste catolice, calvine şi unite. Subperioadele nu diferă prea mult de cele din Ţara Românească şi Moldova:

a) De la mijlocul secolului al XlV-lea pînă la 1541, corespunzînd cu epoca «voievodatului» autonom în a doua sa etapă; se caracteri zează prin lupta de apărare a Ortodoxiei împotriva catolicismului;

b) Din 1541 pînă în 1688/1691, care corespunde pe plan politic cu epoca «principatului autonom al Transilvaniei», pe plan bisericesc se caracterizează prin lupta Ortodoxiei împotriva acţiunii prozelitiste cal vine ;■

/ c) Din 1701 pînă în 1810, corespunzînd pe plan politic cu trecerea Transilvaniei în stăpânirea Habsbuxgilor (1688); pe plan bisericesc o parte a românilor transilvăneni au fost siliţi să îmbrăţişeze unirea cu Roma, urmată cu desfiinţarea vechii Mitropolii a Transilvaniei (se încheie în anul 1810, cînd a fost restabilită ierarhia naţională ortodoxă), întreg secolul al XVIII-lea se caracterizează prin ample acţiuni de apărare a Ortodoxiei în faţa uniatismului.

P e r i o a d a a p a t r a, de la începutul secolului al XlX-lea pînă în 1 OT^r^oTe^pun^ncTcu""epura modernă din istoria Patriei. Se pot folosi subîmpărţirile: a) 1821—1859, epoca domniilor pămîntene şi b) 1859—1918, epoca unificării politice şi bisericeşti în noul stat România, cînd au avut loc o serie de reforme bisericeşti şi s-a proclamat autocefalia Bisericii noastre.

isilvania, perioada respectivă poate fi subîmpărţită în: a) epoca de refacere a Bisericii Ortodoxe Române după asu- secolul al XVIII-lea din partea autorităţilor habsburgice ; 118 epoca lui Andrei Şaguna şi a urmaşilor lui sau epoca ii bisericeşti ortodoxe, împreună cu o seamă de realizări, ndiţiilor vitrege de viaţă de pînă în 1918.

>ada a_ _£Jja.£Lfi..â< de la 1918 pînă azi, este epoca contem- Jisericii Ortodoxe Române, de la făurirea Statului naţional ar fi decembrie 1918) pînă azi. Se poate subîmpărţi crono- \ ^918 _.1948, epoca organizării Bisericii Ortodoxe Române :uprinsul României şi ridicarea ei la rangul de Patriarhie şi 18 pînă în 1989, cu arhipăstorirea patriarhilor Justinian, eoctist, marcată prin numeroase îngrădiri impuse Bisericii statului totalitar şi ateu.

BIBLIOGRAFIE , .-,

LENOPOL, *Les principes iondamentaux* de *l'histoire*. Paris, 1899 ; ERNST *Lehrbnch der historischen Methode und der Geschichtespliilosophic,* ed VI, > p.; CH. V. LANGLOIS, *Introduction aux* eiuc/es *hlsloriques,* ed." III, CONSTANTIN C. GIURESCU, *Introducere în studiile istorice* (metodo- ±*),* Curs ţinut la Facultatea de Litere clin Bucureşti, în 1929—30, Bucu- 422 p. (litografiat); N. lorga, *Introducere în studiile istorice,* Bucureşti, 1TANTIN 1. ANDREESCU, *Ştiinţă şi tehnică în istorie,* în rev «Hrisovul», , p. 5—59; AURELIAN SACERDOŢEANU, *îndrumări în cercetări isterice,* 343, 384 p.; L. HALPHEN, *Introduclion* d *l'histoire, 2-e* edition. Paris, I 1RENEE MARROU, *L'lrtloite ct ses met hades*. Paris, 1960; WlLHELNf *ţiihrung in* des *Studium des Gcschichte,* zweit verbesserle Auflage, Frank- i61, XVl-j-419 p.; *L'histoire et ses metliodcs,* sous la direction de Charles ruges, 1967, XVIII+ 1773 p.; LEON E. HALKIN, *Initiation ă ia critiqu-* i-e edition, Paris, 1963; JACQUES GOFF, ROGER CHARTIER et JACQUES nouveWe *histoire,* sous la direction de... Paris, 1978, 575 p. ; POMPILIU *voluţia gmdirii istorice româneşti,* Cluj, 1970, L + 478 p.; IOAN LUPAS, ' I. Introducere, ediţie îngrijită, notu-ş; comentarii de Acad. Ştefan Pascu Teodor, Chvj-Napoca, 1977, 259 p. ; ALEXANDRU TA.NASE *hi* VICTOR !afe şi cunoaştere în istoric, Bucureşti, 1980, 276 p.; JERZY TOPOLSK[, : *istoriei*. Traducere de Aura Ţapu, Bucureşti, 1987, 474 p. ; ELENA PUHA CRISTIAN, *Conştiinţa istorică. Originea .şi trăsăturile conştiinţei istorice* bucureşti, 1989, 255 p.

X)LAE DOBRESCU, *Lecţia* de *deschidere a cursului de Istoria Bisericii* Bucureşti, 1908, 20 p. ; NICOLAE DOBRESCU, *Rolul Bisericii în* trecuse. Bucureşti, 1909, 20 p.; TEODOR M. POPESCU, *Rolul istoriei în înţe- ■stinismului,* Bucureşti, 1927; TEODOR M. POPESCU, *Contesionalism .fi e m istoria bisericească,* în «Revista de istorie bisericească», Craiova, an. t3, p. 19—30 ; TEODOR M POPESCU, *îndrumări metodice pentru studenţii* i>T an. VIII, nr. 7—8, 1956, p. 490—530; MARIO^ RUFFINI, *Vopera delta* Jdossa *Romena nella creazione della linqua littcraria nazionale,* în nOrieti-tiana Periodica», Roma, an. XXXII, fasc. I, 1966, p. 181—223; ANTONIE ^LA *Clerici ortodocşi ctitori de limbă* şi cu/tură *românească,* Bucureşti, în voi. *Dascăli de cuget şi simţire românească,* Bucureşti, 1981, p. 63-154).

CTIINŢELE AUXILIARE ALE
ISTORIE! BISERICII ORTODOXE ROMANE

~ t~ scoate faptele istorice din izvoare autentice şi
Pentru ca sa poată *■ icepere şi fără părtinire, un istoric bi-
apoi să le înfăţişeze cu dep QK serie de tUscip ime înrudite. înainte ae
sericesc trebuie să cuno8* ^ teologie şi de istorie. Dintre dis-
toate se cer cunoştinţe ten ^ cunoască mai ales Istoria bisen-
ciplinele teologice, este Una noastră este o ramură a ei, iar
ceaşcă universală, într^ ^ rînd Jstorja romdnilor, căci viaţa
dintre studiile istorice, j £ ^^ stdns legată de viaţa poporului
Bisericii Ortodoxe a fost. ■ g f. studiată separat de istoria
român, încît istoria BiSeriLJ
poporului român. istorice, va trebui să cunoască *Bizantino-*
istorice, va trebui Dintre celelalte
disC1P^e milor pe care le.a avUt Biserica
a ^

Dintre celea ^ m i l o r pe care l e a avUt B
îogia, pentru cunoaşterea ^^.^ ecumenică _, dar şi cu BISe-
noastră cu Bizanţul - *f'* *m* pentru cunoaşterea istoriei popoa-
ricile de limbă greaca; ăturilor de tot felul pe care le-au avui
relor slave învecinate *V* « opoareJor învecinate, cu care poporul
tarile noastre cu ele , # ^ veacudlor (de pildă, istoria Ungariei
nostru a avut legături 1» . ntm o mai bună cunoaştere a
şi a fostului imperiu ^*din\'x^silvania).* Se înţelege că istoricul
istoriei Bisericii roma** limbile greacăi latina şi slavă, în care
bisericesc trebuie sa cun documentele care constituie azi
au fost redactate multe Româneşti. „
izvoarele studiului IstoH necesar ca istoricul bisericesc sa aibă
in afară de acestea, -te Q ^^ ^^ ^^ omd
temeinice cunoştinţe «e cs m că anumite capitole Q^I
neşti şi *Istoria drept^* Bisericii ortodoxe Române. De pil-
aceste discipline aparţi* » *agja* Dosoftei, Antim Ivireanul etc. sin,
dă, marii ierarhi cărtu^ ^.^ Qrtodoxe Române, dar şi m-
sludiaţi **-™™s***mii* xomâne vechi. Tot aşa, arta bisericeasca
tr-un curs de Istoria li^ (arhitectUră. pictură, sculptură, broderie,
medievală cu toate ra^nl«l nu se studiază numai în cadrul unw
argintărie, miniaturisUC - ^ ^^ de {&ţă _

^u^uiril; feudale care au fos
sulpămintuluiromânes. ^^ Approbatae et Compilatae
Transilvania (Triparticul

curs de Istoria artei, ci * (vilele)i care au circulat pe tot cupnn-
Vechile noastre l^™u P^uiril J; feudale care au fost în uz în
âes ^ t

tionesj, trebuie sa lie studiate şi de istoricul bisericesc, pentru şte organizarea bisericească din trecut, instanţele de jude-îricească, atribuţiile judecătoreşti ale clerului etc. ti

fără de acestea, Istoria Bisericii Ortodoxe Române face apel nţele auxiliare sau ajutătoare pe care le foloseşte istoria laică, n prin acestea totalitatea disciplinelor care studiază izvoarele tare şi elaborează metodologia cercetării acestora. '

jrafia istorică (vj f/j = pămînt, Ţpâcpoj = scriu, descriu) se ocupă yarea.iapteiQr¡rr'cu"ideutific.area de locuri, transmise "dlTtexte, -au petrecut .anumite fapte. Pentru a fhţeTeg^TîrTrIal™t5itrr6~un ric, el trebuie pus în legătură cu *locul* în care s-a petrecut, irea cetăţilor sau a ţinuturilor — cu numirile lor vechi — în luat naştere primele comunităţi creştine, în care au pătimit irtiri, în care s-au clădit vechi bazilici ori s-au înfiinţat scaune e, nu se poate face decît cu ajutorul geografiei bisericeşti.

>cul cel mai lesnicios care ne stă la îndemînă este studiul hăr-:laselor istorice, în care sînt trecute oraşe, sate sau ţinuturi le-storia poporului şi a Bisericii noastre *(Cartografia* este tehnica *s* a întocmi hărţi, iar o ramură a acesteia este Cartografia is-

gâtură cu geografia trebuie pusă şi *toponimia* sau *toponomaş*-studiază originea, sensul, forma şi evoluţia numelor proprii . Unele din acestea pot ajuta la cunoaşterea unor stări de M-iriceşti (de pildă toponimicele Mînăstire, Chilie etc. arată că sta în trecut o aşezare monahală).

tgrafia istorică (Şejxo? = popor, Ţpd<pct> = scriu) este disciplina iază statistic probleme referitoare la numărul, mişcarea, struc-partiţia geografică a populaţiei umane. în istoria bisericească, iatistici (numite şi «conscripţii» sau «catagrafii») ne ajută să a numărul preoţilor şi al credincioşilor înttr-o anumită perioa-*Ti* şi emigrările unora dintre ei dintr-o ţară românească în alta.

)logia (xpovo? = timp;, .Jid-ro? ==_ cuvînt, vorbire) este discipli-tudiază diferitele forme în care s-a măsurat şi socotit timpul, apoi la sistemul după care ne orientăm astăzi. Altfel spus, i are ca obiect stabilirea exactă a datelor la care s-au petre-

'

ite evenimente istorice ori s-au emis documente. Se înţelege nu poate fi studiată fără să ţină seama de cronologie, care

;

întregul ei schelet. Desigur, prea multe date ar face-o greu

de urmărit, dar nu-i mai puţin adevărat că şi lipsa lor nu creează o imagine completă a istoriei.

Pentru a face o muncă utilă studiului istoriei bisericeşti, este necesar să cunoaştem şi principiile sistemului cronologic practicat în zilele noastre, dar şi pe cele ale feluritelor sisteme de datare anterioare, ca să putem înţelege şi raporta la cronologia actuală elementele cronologice care constituie datele documentelor vechi. Trebuie avut mereu în vedere faptul că numai un document cu o dată precisă de apariţie poate fi pus în circulaţie ştiinţifică, pe cînd un document cu emitentul şi data de redactare necunoscute nu foloseşte la nimic.

Trecînd peste diferitele sisteme cronologice, adică de măsurare a timpului şi împărţirea lui în ani, luni, săptămîni şi zile, vom indica, în cele ce urmează, principalele «ere» folosite în cursul veacurilor. O serie de «ere» s-au folosit în lumea veche păgînă şi mai tîrziu: era ebraică (3761 î.Hr.) ,• era babiloniană, pornind de la anul 747 î.Hr. ,- era olimpiadelor, la greci (de 4 ani, de la 776 î.Hr.) ; era romană sau de la întemeierea Romei (ab Urbe condita, 753 sau 754 î.Hr.) ,• era seleucida (312 î.Hr., de la întemeierea statului seleucid); era lui Diocleţian (sau a martirilor, de la 284 d.Hr., anul urcării pe tron a lui Diocleţian) ,• era hegirei (622, 16 iulie, data refugiului lui Mahomed de la Mecca la Medina).

Pentru studiul nostru ne interesează două «ere» :■

a) *Era bizantină,* numită şi _co_nstaiitinopolitana sau,,jide.la Adam». A fost folosită mai întîi în secolul VII d.Hr. în cîteva lucrări şi a intrat apoi în cancelaria împăraţilor bizantini, de unde a trecut la slavii sud-dunăreni, la ruşi (au folosit-o pînă pe la 1700, sub Petru I) şi la români (Ţara Românească şi Moldova). începutul ei convenţional s-a fixat la 1 septembrie 5509 î.Hr., numărînd deci pînă la anul 1 î.Hr. 5503 ani de la facerea lumii. Această eră a fost întrebuinţată de obicei în datarea documentelor noastre scrise în limbile Slavă, greacă sau română, fiind folosită pînă prin secolul al XVIII-lea. Pentru a transforma datele erei bizantine în anii erei noastre, trebuie să se scadă 5508 ani din anii «de la facere», dacă datele sînt cuprinse între i ianuarie şi 31 august, sau 5509 ani, dacă datele sînt între 1 septembrie şi 31 decembrie.

b) *Era creştină,* stabilită în secolul VI de călugărul Dionisie cei Mic __ ('Exigjius),,originar din .Scythia Minor, adică din Dobrogea, El a numărat anii da la naşterea lui Hristos, dar cu o eroare de aproximativ 4 ani, socotind" că acest eveniment major din istoria omenirii s-a petrecut în**"* anul 754 sau 753 de la întemeierea Romei. Cu toată eroarea calculului sau, acest sistem cronologic s-a impus, dar numai după trederea a două

de la moartea lui, cleci încă din evul mediu, la cele mai multe ; europene, după care s-a generalizat — în epoca modernă — i în state necreştine. în documente apare sub diferite forme : îîntuirii», «anul Domnului», «anul de la naştere)), «anul de la în- ».

ceea ce priveşte calendarul, Biserica creştină a adoptat calenda- in numit aşa după numele îm paratului Iulius Caesar, care a făcut ;cută reformă calendaristică în anul 46 î.Hr. Neexistînd o concor- eplină între calendarul astronomic (ceresc) şi cel iulian, Biserica - catolică a făcut o reformă calendaristică în 1582, în timpul rigorie XIII, în sensul că a desfiinţat decalajul de 10 zile existent intre cele două calendare şi s-a ajuns la o echivalenţă aproape i între anul «civil» şi cel solar. Reforma aceasta s-a numit gre- după numele papei (stilul nou). Noul calendar a fost adoptat numeroase state ale lumii. Bisericile Ortodoxe s-au folosit însă ndarul iulian (vechi) pînă după primul război mondial, cînd, în tr-o conferinţă ţinută la Constantinopol, s-a hotărît o nouă «în- 2» a calendarului iulian, mai desăvîrşită faţă de cea din 1582. Bisericile Ortodoxe au adoptat noul calendar iulian îndreptat a noastră 1-a adoptat din 1924).

teologia (dpxcuo? = vechi, 6 ÂOȚO? = cuvînt) esţejştiinţa care se :u sesizarea, descoperirea, studierea şi vailorifioarea istorică a elor păstrate în pămînt — sau, uneori, la suprafaţa lui —, în i reconstituirii trecutului. După o altă definiţie — mai concisă — gia este ştiinţa care se ocupă cu urmele trecutului, reprezen- n monumente.

;i arheologia ca disciplină aparte a ştiinţei istorice datează de a prima jumătate a secolului al XlX-lea, ea a luat în ultimul avînt deosebit, încît putem vorbi azi de mai multe ramuri ale *arheologia preistorică* — studiază urmele materiale ale celor :hi locuitori ai pămîntului; 2. *clasică* — monumentele lumii an- iro-babiloniene, egiptene, greceşti, romane — inclusiv cele ro- e pe teritoriul României; 3. *medievală* (feudală) — monumen- ■ilui mediu (azi se vorbeşte şi de o arheologie prefeudală); 4. *a* • monumentele epocii respective. Pe lîngă acestea, putem de o *arheologie creştină,* care se ocupă cu studierea antichită- monumentelor şi artei vechi creştine. Pe plan bisericesc univer- pot distinge două perioade: a) înainte de Constantin cel Mare cînd elementele arheologiei creştine provin în cea mai mare

parie din necropolele subterane, catacombele sau cimitirele care s-au descoperit în ţinuturile imperiului roman ,- b) după Constantin cel Mare, cînd obiectul arheologiei îl constituie lăcaşurile de cult creştine (bezilici). Astfel de bazilici au rămas şi pe teritoriul ţării noastre, îndeosebi în Dobrogea. Pe bună dreptate, o parte din *arheologia medievală* de la noi ar putea fi numită *arheologie creştină sau bisericească,* din moment ce majoritatea monumentelor care intră în sfera ei de cercetare sînt de interes bisericesc.

Epigrafia _(siti =pe; 7pâ<po> = scriu) este ştiinţa care se ocupă, cu căutareTă7~transcrierea exactă, descifrarea şi interpretarea inscripţiilor cTe~~pe"un material dur, sau — mai concis —■ este ştiinţa care se ocupă "cETsFudierea inscripţiilor (s7ciifpa<p7j în limba greacă şi inscripţio în limba latină). Epigrafia antică (clasică) şi medievală sînt auxiliare preţioase ale studiului Istoriei Bisericii Române. Cea clasică —- cu inscripţii în limbile greacă şi latină — este legată mai mult de începuturile creştinismului la noi (de cînd au rămas numeroase inscripţii, mai cu seamă funerare). Cea medievală, cu inscripţii în limbile slavonă, greacă şi română, are ca obiect de studiu feluritele inscripţii din evul mediu scrise pe piatră, cărămidă, lemn, tencuială, ceramică etc. sau brodate pe veşminte şi alte obiecte de cult (clopote, potire etc). Se înţelege că epigrafistul trebuie să cunoască şi limba inscripţiilor respective.

Paleografia (TOXAOUO? = vechi ; -ţ-pâcptw = scriu), termen pus în circulaţie de învăţatuITfancez Bernard Montfaucon, în lucrarea sa *Paleographia graeca* (1708). Paleografia este disciplina ştiinţifică auxiliară ci istoriei care se ocupă cu studierea izvoarelor scrise vechi, de cunoaşterea, descifrarea şi transcrierea acestora. Ea arată cum se poate citi corect un text vecKr, Cum se poate data un text vechi lipsit de dată şi cum se poate deosebi un text fals de un text autentic. Se ocupa numai cu studiul a două categorii de texte — manuscrise şi documente — scrise pe pergament sau hîrtie, spre deosebire de epigrafie, care studiază scrisul numai pe materiale tari, ca piatra, lemnul, metalul edc. Mai nou, tinde să se formeze o nouă disciplină, *codicologia* (codex-is), care se ocupă numai de manuscrisele vechi. Paleograful nu se poate iimita numai la citirea sau descifrarea unui text, ci el trebuie să cunoască şi *materialul* pe care s-a scris, cu *ce* s-a scris (instrumentul de scris), precum şi *cum* s-a scris (majuscul, minuscul etc.)-

Pentru Istoria Bisericii Române interesează îndeosebi *paleografia slavo-română* (are ca obiect textele slave scrise în secolele X—XVIII pe teritoriul patriei noastre sau în alte regiuni, dar scrise de români

e rjrivesc pe români), *paleografia greacă* (texte scrise în gre-
e teritoriul patriei noastre) şi *paleografia chirilică-românească*
omâneşti scrise în alfabetul chirilic, pînă în 1863). Pentru Tran-
se poate vorbă de o *paleografie latină,* întrucît majoritatea
emanate de regii maghiari erau scrise în această limbă. Dat
otul că în cancelariile noastre s-a scris în mai multe limbi (sla-
jcă latină), paleograful român va trebui să aibă cunoştinţe su-
şi din limbile respective.

lomaiica (lat. diploma) este o disciplină auxiliară înrudită cu ^fîă~^care"* analizează ^conţinutul actelor, verifică autenticitatea iune în evidenţă" elementele care **pot** ajuta cercetareâTSro«eă., 5 cînd paleografia se ocupă cu studierea caracterelor externe elor scrise pe pergament sau hîrtie, diplomatica s,e ocupă ;şî cu particularităţilor interne, deci are un cîmp do cercetare mai altă deosebire între ele este şi aceea că pe cînd paleografia are :t de studiu două mari categorii de texte — manuscrisele şi do- ;le —, în obiectul diplomaticei intră numai o parte din textele .te sub numele de documente, şi anume *actele* cu caracter **jii-**

egătr.ră cu paleografia şi diplomatica stă şi *arhivistică* (archi- isciplină auxiliară care se ocupă cu organizarea arhivelor, adică iteior de acte privitoare la o familie, o instituţie, un ţinut sau storicul bisericesc trebuie să cunoască atît organizarea unei ar-t şi depozitele mari arhivistice — din ţară şi de peste hotare — s îşi poate culege materialul necesar pentru lucrările sale. iscipliină apropiată de paleografie şi diplomatică este *-ehagisiica lografia,* adică studiul peceţijor sau ştampilelor care se aplicau (grec. acppaŢtarjs, lat. sigilium = pecete)- Interesează şi peceţile 3r, mînăstirilor, parohiilor sau cele personale ale unor demnitari **şti.**

° disciplină auxiliară a istoriei, care se ocupă cu stemelor statelor, caselor domnitoare, familiilor nobiliare, orga- r, oraşelor etc. O ramură a ei este heraldica bisericească, pen- u existat — şi există — şi steme folosite de înalţii ierarhi, de eparhiale sau alte instituţii bisericeşti. Stemele ierarhilor apar, [la], pe foile unor cărţi tipărite din dispoziţia lor. Cuprindeau fie a hramului instituţiei respective, cu simboluri creştine (crucea, itra etc) şi cu iniţialele ierarhului, dar şi reprezentări de fac-

tură heraldică propriu-zisă, laice. Se cunosc stemele mitropoliţiior Petru Movilă, Ştefan, Antim Ivireanul, Andrei Şaguna etc.

Bibliglagia—Cto ŞiŞXtov = carte ; XOŢO? = cuvînt, studiu) se ocupă cu studiul scrisului şi al cărţii, ca fenomen al vieţii social-culturale, cu istoria ei, tehnica de reproducere (scris, tipar), hîrtia, legătura, punerea în circulaţie şi conservarea cărţii. Pe un istoric bisericesc îl interesează, în primul rînd, vechile noastre tipărituri bisericeşti, precum şi studiile care s-au scris asupra acestora. Ele au fost publicate în marea lucrare *Bibliografia românească veche* (4 voi. Bucureşti, 1903—1944) a lui Ioan Bianu, Nerva Hodoş (voi. I—III) şi Dan Simonescu (voi. IV) ,• *Bibliografia românească modernă* (1831—1918) este în curs de publicare (au apărut trei volume), sub îngrijirea lui Gabriel Ştrempel.

Filologia şi **lingvistica.** Filologia este ştiinţa care se ocupă cu studiul textelor vechi şi al operelor literare, din punctul de vedere al limbii, al influenţelor suferite, al modului în care s-au transmis, al autenticităţii lor, precum şi cu editarea lor, iar lingvistica se ocupă cu studiul limbii şi al legilor ei de dezvoltare. Deci lingvistica este o ramură a filologiei. Cu ajutorul acestora, istoricul bisericesc poate studia vechiul grai bisericesc — întîlnit. în tipăriturile vechi —, dar poate culege şi dovezi privitoare la originea şi vechimea creştinismului românesc.

Etnografia |i folclorul. Etnografia (T6 SOVOS-OO; = popor, neam ; fp<x<po) = scriu) — disciplina" istorico-geografică — studiază felul de viaţă al popoarelor, originea şi răspîndirea lor teritorială, urmărind evoluţia lor materială şi spirituală (cultură şi artă populară, obiceiuri etc). Folclorul sau folcloristica (din engl. folklore ,• folk = popor şi iore = înţelepciune) este disciplina care studiază creaţiile şi tradiţiile populare.

în alt sens, prin folclor înţelegem totalitatea tradiţiilor, a obiceiurilor şi a producţiilor artistice, literare, muzicale, coregrafice, create şi răspîndite de popor. Amîndouă interesează şi disciplina noastră, întrucît multe din creaţiile cultural-artistice ale poporului român în trecut erau legate de credinţa sa ortodoxă (ex. obiceiurile la naştere, nuntă, înmormîntări). Ele au fost cercetate de preoţii folclorişti Simion Florea Marian, Teodor Bălăşel, G. Durai ti escu-Bistriţa şi de alţii — clerici sau mireni. >v

T IAN SACERDOŢEANU, *Ştiinţele auxiliare ale istoriei,* în voi. *îndrumări i istorice,* Bucureşti, 1945, p. 7—26 ; AURELIAN SACERDOŢEANU, *Sarci- lor auxiliare ale istoriei,* în '«Revista Arhivelor», IX, 1, 1966, p. 17—46; j S4CERDOŢEANU, *Arhivistică,* Bucureşti, 1970, 331 p. ; *Dicţionar al oec'ialc ale istoriei,* Bucureşti, 1982, 268 p.
nenie *privind istoria României. Introducere,* voi. I—II, Bucureşti, 1956, (studiile : Damian P. Bogdan, *Din paleografia slavo-română* ; Sigismund *oqrafia latină cu reieriie la Transilvania* (sec. XII—XV) ; Emil Vîrtosu, *jraiia chirilică românească;* Al. Elian, *Elemente ele paleograiie greco-ro-* lonascu şi Francisc Pali, *Elemente de cronologie ;* Damian P. Bogdan, *Di- slavo-română'* Francisc Pali, *Diplomatica latină cu reierire la Transilvania-,* su *Din sigilogralia Moldovei şi a Ţării Româneşti* ; Sigismund Jako, *Sigilo- re'iorirc la Transilvania);* EMIL VIRTOSU, *Paleogruiia română-chirilică,* 1963 346 p ; AURELIAN SACERDOŢEANU, *Orientări în paleograiia ro-* :Revista Arhivelor», XI, nr. 1, 1968, p. 3—34; SIGISMUND JAKO şi RADU ;CU, *Scrierea latină in evul mediu,* Bucureşti, 1971, 184 p. (toate indică şi î mai veche).
)NAT *Geografia ca mijloc de cunoaştere în istoric,* în «Studii», revistă de XX,'nr. 6, 1967, p. 1145—1161.
)LAE DRĂGANU, *Toponimie şi istorie,* Cluj, 1928, II + 178 p. ; D. CON- îSCU, *Dicţionar onomastic românesc,* Bucureşti, 1964, 470 p.; IORGU 1OR- *onimia românească,* Bucureşti, 1964, XXV + 528 p! ; E. PETROVICI, Topo- *istoire,* în RRH, an. IV, nr. 1, 1965, p. 3—13 ; AL. GRAUR, Nume de Jocuri, 1972, 223 p.
3ĂRBAT, *Statistica şi monografia în c/adrul metodei istorice,* în «Observa- il-economic», Braşov, an. XIII, nr. 4—6, 1946, p. 480—507. ETEGAN, *Demografia, ştiinţă socială independentă,* în «Revista de Statisti-*IV,* nr 4, 1966, p. 100—104; ŞTEFAN ŞTEFANESCU, *Istorie şi demoqralie,* •>, revistă de istorie, an. XX, nr. 5, 1967, p. 933—946 ; AL. PESCARU, *Ele- demogralic,* Bucureşti, 1968, 203 p.; L. MOLDO VAN, *Registrele parohiale lvunia,* în «Revista de Statistică», an. XVII, nr. 11, 1968, p. 52—60; ŞTEFAN *'opulaţie şi societate.* Sub redacţia... Cluj, 1972, 356 p.; ŞTEFAN ŞTEFĂ- *)crr,ograiia, dimensiune a istoriei,* Timişoara, 1974, 171 p. IAN METZULESCU, *Pagini de istorie religioasă reprezentate în cartogra-•ogralie,* sec X/V—XVII, G.B., an. XX, 1961, nr. 5—6, p. 528—588; STELIAN SCU, *Reprezentări şi inscripţii religioase aliate pe steagurile din trecutul ■nâneşti,* în G.B., an. XX, 1962, nr. 9—10; DAN CERNOVODEANU, *Heral-■icească în ţările române,* în B.O.R., an. XCI1I, 1975, nr. 7—8, p. 162—968 ; MĂRIA DOGARU, *Sigiliile, mărturii ale trecutului isto?ic. Album sigilo*-cureşti, 1976, 182 p. [3]AN PĂSCU, *Istorie şi etnografie,* în «Anuarul Muzeului Etnografic al fran- II, 1959—1961, p. 13—21 ; HENRI H. STAHL, *Etnografic şi istorie,* în «Re- Stnograiie şi Folclor», XI, nr. 1, 1966, p. 3— 52 ; OVIDIU BlRLEA, *Folclor şi* «Revista de Etnografie şi Folclor», an. XI, 1966, nr. 1, p. 13—25; ALEXAN- TEI, *Etnografia şi arhivistică.* în «Anuarul Muzeului Etnografic al Transilva- 1—1973, p 21—47 ; ION VLĂDUŢ1U, *Etnografia românească. Istorie, cultură ■* Bucureşti, 1973, 508 p.

IZVOARELE ISTORIEI BISERICII ORTODOXE ROMÂNE

arătat în primul capitol că pentru a putea întocmi o bună lu- 3 istorie bisericească ea trebuie — între altele — să fie înteme- îzvoare. Ce înţelegem prin izvor istoric ? In mod obişnuit se

spune că este o ştire sau o informaţie care relatează sau aminteşte un fapt istoric, înţelegînd prin aceasta, de regulă, o informaţie scrisă. După o definiţie mai ştiinţifică şi mai corespunzătoare, *prin jzyqr istoric se*
orice tel care poate servi la cunoaş-e
pot împărţi, după originea, caracterul şi forma lor, în mai multe categorii: originâie"(nurnTte""şT"cîîrecte) şi *dern~âle~Ţsa\r* indTrecte);; *QÎîcîaTe"şi particulare; scrise'şi' nescrise:*

Cunoaşterea şi folosirea izvoarelor are o importanţă majoră pentru studiul istoriei în general, pentru că ele sînt mărturii materiale şi spirituale despre existenţa, rolul şi importanţa oamenilor în istorie, precum şi a instituţiilor sau ideilor oare au contribuit la progresul material şi spiritual al omenirii. Istoria nu se poate cunoaşte şi scrie fără studiul critic al izvoarelor. Studiul lor formează, de" regula, "obiectul cercetărilor erudiţilor, ale specialiştilor în cunoaşterea şi valorificarea lor. O parte din izvoarele scrise (deci cele documentare propriu-zise) au fost editate pînă acum, altele sînt inedite, păstrîndu-se în diferite arhive şi biblioteci.

Izvoarele Istoriei Bisericii Ortodoxe Române se pot grupa în mai multe categorii :

I. PERIOADA INTIIA (SECOLELE II—VI)

Pentru această perioadă Istoria Bisericii Române are multe categorii de izvoare comune cu Istoria Bisericii universale, începînd cu Sfînta Scriptură şi continuînd cu literatura patristică şi postpatristică. Iată izvoarele principale pentru această perioadă şi împărţirea lor :

A. Izvoare nescrise sau arheologice

In cazul disciplinei noastre, interesează monumentele şi alte materiale arheologice paleocreştine (bazilici, obiecte de cult etc), descoperite mai cu seamă în Dobrogea (fosta Scythia Minor), dar şi în alte părţi ale ţării, de arheologii români : Grigore Tocilescu, Vasile Pârvan, Constantin Daicoviciu, Ion Barnea, Dumitru Tudor ş.a. Rezultatele cercetărilor lor au apărut în diferite publicaţii de specialitate sau în lucrări aparte (rev. *Dacia, Studii şi Cercetări de Istorie* Veche, *Materiale şi Cercetări Arheologice, Acta Musei Napocensis, Arheologia Moldovei* — Iaşi, *Pontica* — Constanţa, *Sargetia* — Deva, Acta Musei *I'orolissensis* — Zalău ş.a.).

oare epigrafice (inscripţii vechi creştine). Ieşit la iveală tot uri arheologice sau prin descoperiri întîmplătoare, materialul constituie un izvor scris foarte preţios pentru studiul nostru, lulte inscripţii (mai ales funerare) cuprind nume de creştini. icat pînă acum doua. mari colecţii de inscripţii : a) *Corpus In-m Graecamm* (CIG) a lui Aug. Boeckh (4 voi. 1823—1877), apoi cu colecţia intitulată *Inscripîiones Giaecae* (IG) în mai lume ,• b) *Corpus Inscriptionum Laîinarum* (CIL) în 16 voi. *m* îndeosebi CIL voi. III cu 2 tomuri (Berlin, 1873), care cuprinşii latine descoperite în fosta provincie Dacia şi în Scythia obrogea). Nu de mult au fost publicate *Inscripţiile Dacici ro-* vol. Bucureşti, 1975—1977. Cele creştine au fost studiate ele irvan în *Contribuţii epigrafice Ia istoria creştinismului dcico*-ic, 1911, de Ion Barnea în studiul sau *Creştinismul în Scythia pa inscripţii* (ST, VI, nr. 1—2, 1954, p. 65—112) şi de Emilian *Inscripţii greceşti şi latine din secolele IV—XIII descoperite* i/a. Bucureşti, 1976.

/oare aghiografice (actele martirilor şi vieţile sfinţilor) au fost nea publicate în diferite colecţii. Cele mai cunoscute sînt: J. ; et socii, *Acta sanctoruin,* Anvers, din 1643, ediţie nouă la 54—1910 (64 voi.), cu completări în *Analecta Bollandiana* (în-in 1882) ; *Synaxarîum Ecclesîae Constantinopolitanae,* editat 'lyte Delehaye, Bruxelles, 1902 ; H. Leolercq, *Les martyrs,* Pa-— 1911, 11 voi.; Rudolf»Knopf şi Gustav Kriiger, *Ausgewăhlle* traci*ten, ed. III, Tiibingen, 1929, ed. IV de G. Ruhbach, i, 1965; *Biblioteca Hagiographica Latina,* ed. Socii Bollandiani, bruxelles, 1949 ; *Biblioteca Hagiographica Graeca,* ecl. Francois ;d. III, t. I—III, Bruxelles, 1957 ; Herbert Musurillo, *The Acts iri&tian Martyrs,* Oxford, 1972, ed. II, 1979.

voarc patristice (operele Sfinţilor Părinţi şi scriitori bisericeşti). de seamă colecţie de asemenea lucrări este a abatelui francez Paul Migne : *Patrologiae cursus completus,* în două serii : a) 'tina (de la Tertulian, sec. II—III, pînă la papa Inocenţiu III, cu 221 volume (ultimele 4 sînt indice), Paris, 1844—1864 şi b) raeca (de la Părinţii apostolici pînă la sinodul de la Ferrara

Florenţa 1438—1439), cu 161 voi., text grec şi traducere latina, Faaris, 1857—1866. Această colecţie uriaşă, de 382 volume, nu aduce lucruri noi sub raport editorial, fiindcă ea reeditează cele mai bune ediţii patristice anterioare. De atunci încoace au apărut numeroase alte colecţii patristice, fie în limbile originale, fie în traducere. Menţionăm, între altele, colecţia intitulată *Sources chretiennes* inaugurată de iezuitul Victor Fontoynot (1880—1958), avînd ca fondatori pe iezuiţii Henri de Lubac $i Jean Danielou. Primul volum a apărut la Paris, în 1942 şi de atunci pînă azi au apărut peste 350 de volume (azi colecţia este condusă de Claude Montdesert). Operele patristice apar în original şi traducere franceză. La această operă colaborează catolici, protestanţi si ortodocşi, clerici şi laici, de neamuri diferite : francezi, belgieni, italieni, olandezi, englezi, elveţieni, germani, austrieci, americani, ruşi, libanezi, armeni.

în Biserica noastră a fost inaugurată, în 1979, din iniţiativa răposatului patriarh Iustin Moisescu, o masivă colecţie de scrieri patristice în traducere românească sub titlul «Părinţi şi scriitori bisericeşti», preconizată în 90 de volume (cu studii introductive şi comentarii). Au apărut peste 20 de volume, în traducerea unor reputaţi teologi şi clasicişti : Dumitru Stăniloae, Ioan Coman, Dumitru Fecioru, Ioan Rărnureanu, Nicolae Neaga, Teodor Bodogae, Nicolae Barbu ş.a.

Pentru studiul nostru ne interesează operele istoricilor bisericeşti : Eusebiu de Cezareea, Socrate, Sozomen şi Teodoret al Cirului, precum şi unele scrisori ale Sfîntului Vasile cel Mare care cuprind referiri la viaţa creştină în ţinuturile dunărene. în acelaşi timp, ne interesează şi lucrările Părinţilor şi scriitorilor bisericeşti daco-romani (Sf. Niceta de Remesiana, Sf. Ioan Casian, cuviosul Dionisie Exiguul ş.a.).

în aceste Acte martirice sau Vieţi de sfinţi găsim şi unele relatări privitoare la cei ce au primit cununa muceniciei în părţile Dunării de Jos, îndeosebi la începutul secolului IV, în timpul persecuţiei împăratului Diocleţian (traduse în româneşte în *Actele martirice,* voi. XI din colecţia «Părinţi şi scriitori bisericeşti», Bucureşti, 1982).

La noi s-au publicat *Vieţi de sfinţi* încă din sec. XVII. Amintim cele 4 volume publicate de mitropolitul Dosoftei al Moldovei, sub titlul: *Viaţa şi petrecerea svintilor,* Iaşi, 1682—1686 ; *Vieţile sfinţilor,* în 12 volume, publicate la mînăstirea Neamţ, în 1807—1815, retipărite la Bucureşti— Căldăruşani, 1835—1836, 12 voi. şi alte ediţii mai noi. Episcopul Gherasim Timus a publicat un *Dicţionar aghiografic,* Bucureşti, 1898, iar preotul profesor Iiviu Stan, o lucrare despre *Sfinţii români,* Sibiul, 1945. In 1987 a apărut, la Bucureşti, un volum masiv intitulat

riâni şi apărători ai legii strămoşeşti, cu colaborarea mai multor

ctele sinoadelor au fost de asemenea publicate în mai multe Consemnăm colecţia Jui J. D. Mansi, *Sacrorum Conciliormn amplissima Collectio* (pînă la sinodul de la Ferrara — Floren- *rol.,* Florenţa — Veneţia, 1759—1798, reeditată şi continuată [902 de J. B. Martin, şi L. Petit, în 53 de volume, Paris-Leipzig, 27 ,• Ed. Schwartz, *Acta Conciliorum oecumenicorum,* Stras-iris-Leipzig din 1914, 13 voi. ; J. Alberigo, P. P. Joannou, C. P. Prodi şi H. Jedin, *Conciliorum oecumenicorum decreta,* im Breisgau — Bale, 1962. Texte şi studii se găsesc la C. J. *listoire des conciles d'apres Ies documents originaux,* Nouvelle m francaise corrigee et augmentee par H. Lcclercq, voi. î— ;, 1907—1910 (reproducere fototehnică, New York, 1973). >anele formulate de Sinoadele ecumenice $i particulare au fost — între alţii — de G. Ralli şi M. Potli, *Sintagma dunmezeieş- 'intelor canoane,* 6 voi., Atena, 1852—1859 (greceşte). La noi, au ate canoane în *Pravila cec mică,* Govora, 1640, *Pravila cea* Ja Tîrgovişte, 1652, *Pidalionul de la Neamţ,* 1844, *Enhiridion me* de Andrei Şaguna, Sibiu, 1871, *Canoanele cu comentarii, iiai* Milaş, 2 voi., Arad, 1930—1931, traducere din sîrbeşte. iri'e de credinţă şi Simboalele Sinoadelor ecumenice au fost *i,* dintre ortodocşi, de profesorii Ioan (Irineu) Mihălcescu 1904) şi Ioan Karmiris (ed. II, 2 voi. Atena, 1961—1962).

icît unele din actele Sinoadelor şi canoanele lor conţin referiri ituriile dunărene, acest&a intră între izvoarele studiului Istoriei Ortodoxe Române. De un real folos pentru cercetări este şi lui Le Quien, *Oriens Christianus,* Paris, 1740, 3 voi., cu date *i* asupra vechilor episcopii sud-dunărene din sec. IV—VI, fo- de Petru Maior în *Istoria Bisericii românilor,* Buda, 1813. Tot el Farlati, *Ulyricum sacrum,* continuat de J. Coleti, *Martyrolo- /ricum,* 8 voi., Veneţia, 1780—1819.

ţionâni că fragmentele din lucrările Sfinţilor Părinţi şi scriitori ti, din Actele martirice şi din hotarîrile Sinoadelor ecumenice e la viaţa creştină de pe teritoriul Patriei noastre au fost edi- •aduse în româneşte şi în culegerea intitulată *Fontes Historiae manae (Izvoarele istoriei României),* voi. II, Bucureşti, 1970.

II. PERIOADELE II—IV
EPOCA MEDIE ŞI MODERNA

A. Izvoare nescrise (arheologice)

Sînt importante cu deosebire pentru perioada a doua (secolele VII—XIV), cînd izvoarele scrise sînt mai sărace. Arheologia feudală este o disciplină ştiinţifică relativ nouă, la noi, după al doilea război mondial. Săpăturile arheologice, efectuate întîi la vechile centre romano-bizantine din Dobrogea, extinse apoi asupra întregului teritoriu al ţării, au dat la iveală — pe lingă numeroase aşezări şi cetăţi — urme de biserici şi de cimitire creştine. Astfel de săpături s-au făcut la Dinogetia-Garvăn, Capidava, Păcuiul lui Soare în Dobrogea, Dridu şi Bucov în Muntenia, Moreşti, Someşeni, Moldoveneşti, Dăbîca în Transilvania, spre a ne rezuma numai la cîteva din ele. Datorită acestor săpături arheologice, cunoaştem diferite urme ale culturii româneşti din secolele IX—X şi originile îndepărtate ale artei noastre medievale, legăturile noastre culturale cu Rusia kieveană şi dominaţia bizantină la Dunărea de Jos. Cercetările arheologice medievale au fost publicate în diferite monografii sau periodice de specialitate.

B. Izvoare scrise

1. *Izvoare epigraiice.* Inscripţiile medievale care ni s-au păstrat sînt scrise pe piatră, pe cărămidă sau tencuială, pe lemn, pe vase de ceramică, pe obiecte de metal (altele sînt brodate pe diferite veşminte liturgice). Ele ne ajută la datarea construcţiilor şi a obiectelor, aduc informaţii cu privire la meşteri şi chiar ştiri de istorie social-politică (ex. piatra de mormînt a lui Radu de la Afumaţi, cronica murală de la Bucovăţ ş.a.).

Cele mai de seamă contribuţii la publicarea inscripţiilor sînt următoarele : episcopul Melchisedec Ştefănescu, *Notiţe istorice şi arheologice adunate de pe la 48 mînăstiri şi biserici antice din Bucovina,* Bucureşti, 1885 ; episcopul Ghenadie Enăoeanu, *Vizite canonice însoţite de note istorico-arheologice.* Bucureşti, 1892 ,• Eugen Kozak, *Die Inschiiften aus der Bukowina,* Wien, 1903. în trecut, cel mai de seamă aport în această privinţă 1-a adus Nicolae Iorga, care, în *Inscripţii din bisericile României* (2 voi., Bucureşti, 1905—1908) şi în *Scrisori, şi inscripţii ardelene şi maramureşene* (2 voi., Bucureşti, 1906, constituind voi. XII şi XIII din colecţia sa *Studii şi documente),* a publicat peste 2000 de inscripţii medievale. Tot atunci Ion Bîrlea a publicat *însemnări din hi-*

laramureşului (Bucureşti, 1909). Numeroase inscripţii din bise- ■nînăstirile noastre au fost publicate în *Buletinul Comisiunii iţelor Istorice* (1908—1948) sau în alte publicaţii de specialitate, trebuie menţionate : *Repertoriul monumentelor şi obiectelor* in *timpul lui Ştefan cel Mare,* Bucureşti, 1958, precum şi volu- *zripţiile medievale ale României. Oraşul Bucureşti,* 1, 1359— ureşti, 1965.

/oare documentare sau diplomatice. Sub acest nume se înţeleg diferite categorii, ieşite din activitatea practică a instituţiilor oanelor particulare, care urmăreau satisfacerea unor interese Sînt cele mai importante pentru istoria evului mediu, căci ele tiri privitoare la toate problemele de seamă ale epocii. După de emitere, documentele se împart în interne, adică emise *le* cancelarii de p,e teritoriul ţării noastre (domneşti în Ţara scă şi Moldova, voievodale sau ale principatului în Transilva- elariile bisericeşti etc), şi externe, deci emise de cancelariile sau Biserici, dar care se referă la istoria ţării noastre : can- apală, cancelaria regilor poloni — pentru Moldova, cancelaria aghiari — pentru Transilvania, cancelaria Patriarhiei din Con- ol sau a altor scaune patriarhale din Răsărit, arhivele din Athos şi alte «Locuri Sfinte» — pentru Biserica din Ţara Ro- i şi Moldova.

ru disciplina noastră, principala sursă de informaţie o consti- imentede interne, O parte din vechile acte interne (slavo-romă- jmâneşti, iar în Transilvania latineşti sau în alte limbi) se pas că inedite în Arhivele Statului din Bucureşti, în diferite arhive îşi, Bacău, Cluj, Sibiu, Craiova etc.) sau în arhivele eparhiale, externe, în arhive din afara hotarelor ţarii (Budapesta, Viena, Moscova, Muntele Athos, Ierusalim, Constantinopol ş.a.). :e din ele au fost însă publicate, începînd din secolul tredut şi Primii care au întreprins editarea de documente slavo-române îneşti au fost : Iurii Venelin (Iurko Huţa), într-o lucrare publi-

'etersburg în 1840; Mihail Kogălniceanu *(Arhiva românească,!,* 0) ; Nicolae Bălcescu şi August Treboniu Laurian (Magazinul *entru Dacia,* 5 voi., Bucureşti, 1845—1847). Aceştia au fost ur- Theodor Codrescu *(Uricariul, cuprinzător de hrisoave, anafo- tate şi alte acte de ale Moldo-Valahiei,* 26 voi., Iaşi, 1852— alexandru Papiu Ilarian *(Tezaur de monumente istorice pentru* '■' I—III, Buc, 1862—1864) ,• Bogdan Petriceicu Hasdeu *(Arhiva*

istorică a României, I—III, Bucureşti, 1864—1867) ; Vasile Alexandrescu-Urechia *(Istoria românilor,* 15 voi., Bucureşti, 1897—1902, numită impropriu aşa, căci este o culegere de documente privind perioada 1774—1822, criticabilă) ; Nicolae Iorga *(Studii şi documente cu privire la istoria românilor,* 31 (34) voi., Bucureşti, 1901—1916, neunitarii, dar totuşi una din culegerile de bază); Gheorghe Ghibănescu *(Ispisoace şi zapise, Documente slavo-române,* 6 (13), voi. Iaşi, 1906—1933 şi *Surete şi izvoade,* 25 voi., Iaşi, 1906—1933) ,- Ioan Bogdan *(Documente privitoare la relaţiile Ţării Româneşti cu Braşovul şi cu Ţara Ungurească;* I, 1413—1508, Bucureşti, 1905 şi *Documentele lui Ştefan cel Mare,* 2 voi., Bucureşti, 1913) ; Stoica Nicolaescu *(Documente slavo-române cu pri-* *vire la relaţiile Ţării Româneşti şi Moldovei cu Ardealul în secolele XV şi XVI,* Bucureşti, 1905); Gr. G. Tocilescu *(534 documente istorice slavo-române din Ţara Românească şi Moldova privitoare la legăturile cu Ardealul 1364—1603,* Bucureşti-Viena, 1906); Minai Gostăchescu *(Documentele moldoveneşti înainte de Ştefan cel Mare; 2* voi., Iaşi, 1931—1932, *Documente moldoveneşti de la Ştefan cel'Mare,* Iaşi, 1933, *Documentele moldoveneşti de la Bogdan* Voievod, Iaşi, 1940, *Documentele moldoveneşti de la Ştefăniţă Voievod,* Iaşi, 1943) ,• Damiian P, Bogdan*(ACie moldoveneşti dinainte de Ştefan cel Mare,* Bucureşti, 1938; *Acte rnoldoveneşti din anii 1426—1502,* Bucureşti, 1947); P. P. Panaitescis *(Documentele Ţării Româneşti,* I. *Documente interne,* 1369—1490, Bucureşti, 1938); Andrei Veress *(Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei şi Ţării Româneşti,* li voi., Bucureşti, 1929—1939).

Pe lingă acestea, pînă în prezent cele mai de seamă colecţii de izvoare documentare au fost publicate sub egida Academiei Române. Prima dintre acestea a fost marea culegere de izvoare documentare externe, intitulată *Documente privitoare la istoria românilor,* numită îndeobşte *Colecţia Hurmuzaki,* după numele lui Eudoxiu Hurmuzaki, care a oferit primul fond de documente. Au apărut 45 de volume (36 -\-9 supl.), între anii 1876—1942. La publicarea documentelor, în afară de E. Hurmuzaki, au contribuit Alexandru Odobescu, Ioan Slavici, Nicolae Densuşianu, Nicolae Iorga, Ion Nistor şi alţii. Tipărită în condiţii ştiinţifice diferite, colecţia cuprinde un preţios material de informaţie, greu de consultat însă din lipsa unui index analitic. Colecţia a fost continuată de o nouă serie, din care au apărut 4 volume, sub îngrijirea acad. Andrei Oţetea (1962—1974).

In sfîrşit, o altă categorie de documente privind evul mediu este eorpus-ul de documente medievale interne publicat tot de Academie, între anii 1951—1960, sub titlul *Documente privind istoria României,* în

sparate, pentru Moldova (11 voi., Bucureşti, 1951—1957), Ţara
ească (11 voi. + 2 voi. index, Bucureşti, 1951—1960) şi Transil-
6 voi., Bucureşti, 1951—1955)- Culegerea este precedată de două
« de *Introducere,* cu informaţii preţioase asupra disciplinelor au-
ale istoriei, şi două volume de indici. Lacuna principală a cule-
^spective este aceea că nu a publicat decît traduaerea docuraen-
>rruiţînd publicarea originalelor. Din această cauză, în 1966 cule-
i început să fie retipărită într-o serie nouă, sub (titlul *Documenta
iae Historica,* în care suit publicate şi actele în original (au
miai multe volume pentru Ţara Românească, Moldova şi Tran-
a). ' ;

■ecţia Generală a Arhivelor Statului a publicat, în ultimii ani,
volume cuprinzînd indici cronologici cu rezumate ale documen-
rovenite de la diferite cancelarii domneşti, episcopii, mînastiri şi
i din Ţara Românească şi Moldova, deosebit de utile pentru stu-
stru. De pildă : *Catalogul documentelor moldoveneşti din Direcţia
lor Centrale, 5* voi. (1387—1720), Bucureşti, 1957—1975; *Mitropo-
ii Româneşti* (1365—1890), 2 voi. (1961), *Episcopia Rîmnic* (1951),
na Argeş (1954), *Episcopia Buzău* (1958); alte 20 de volume cu
e documente de la peste o sută de mînastiri din Ţara Românească
v cele din Bucureşti). Diferite Arhive de Stat judeţene au publi-
■ un *îndrumător* pentru documentele aflate în depozitele respec-
şi, Braşov, Maramureş, Hunedoara ş.a.).

jem aminti şi cîteva colecţii de documente care se referă fie la
lită perioadă, fie la anumite evenimente. Menţionăm aici cule-
ui Constantin Giurescu, *Material pentru istoria Olteniei sub
:i,* 4 voi., Bucureşti, 1913—1947 ,- colecţia lui D. A. Sturdza, Dimi-
Sturdza, C. Colescu-Va*tic, Ghenadie Petrescu şi J. J. Scupiew-
titlul *Acte şi documente relative la istoria renaşterii României,*
Bucureşti 1889—1909 (cu excepţia voi. I, celelalte se referă la
a 1841—1859); colecţia *Anul 1848 în Principatele Române. ACte
mente,* 6 voi., Bucureşti, 1902—1910 ; *Documente privitoare la
•voluţionar 1848 în Moldova,* Bucureşti, 1960; *Documente pri-
mi revoluţionar 1848 în Ţara Românească,* Bucureşti, 1962 ; Sil-
gomir, *Studii şi documente privitoare la revoluţia românilor din
sania în 1848—1849,* 4 voi., Cluj-Sibiu, 1944—1946; *Documente
istoria României. Răscoala din 1821,* 5 voi., Bucureşti, 1959—
documente privind unirea Principatelor, 3 voi., Bucureşti, 1959—
*documente privind istoria României. Războiul pentru indepen-
[0* voi., Bucureşti, 1952—1955; *Răscoala ţăranilor din 1907. Do-*

cumcnte, 3 voi., Bucureşti, 1948—1949 ; *1918 la români. DeMvîrşirea unităţii naţional-statale a poporului -român,* 6 voi., Bucureşti, 1983-^—

■ '..'■ Pentru Transilvania, ne interesează şi alte colecţii de izvoare, în primul rînd datorită faptului că acestea cuprind multe documente biseri ceşti Amintim între ele: Timotei Cipariu, *Acte şi fragmente latine şi româneşji pentru istoria Bisericii Române, mai ales unite,* Blaj, 1855 şi *Arhiyul pentru filologie şi istorie, Blaj,* 1869—1872; Ioan Micu Moldovah, *Acte sinodale ale Bisericii Române de Alba Iulia şi Făgăraş, 2* voi., Blaj, 1869—1872; Ilarion Puşcarin, *Documente pentru limbă şi istorie,* 2 vol.i Sibiu, 1889—1897; Sterie Stinghe, *Documente privitoare la trecutul românilor din Şchei,* 5 voi., Braşov, 1901—1906; Teodor V. Păcăţian, *Gartea de aur sau luptele politice-naţionale ale românilor de sub coroana ungară,* 8 voi., Sibiu, 1904—1915; Ioan Lupaş, *Documente istorice .transilvane,* Cluj, 1940. :

!;,Adăugăm cîteva colecţii de documente de interes regional pri-. vind. celelalte ţinuturi româneşti: Preotul Ioan Antonovici,(*Documente-, bîriădene,* 5 voi., Bîrlad-Huşi, 1911—1926; Teodor Bălan,: *Documente bucovinene,* 6 voi., Cernăuţi, 1933—1942; *Documente putnene, 2* voi., focşani, 1929—1931; *Documente privitoare la tirgul şi ţinutul Lăpuşnel,* Bucureşti, 1937; *Documente privitoare ia tirgul şi ţinutul Orheiului,* Bucureşti, 1944, toate de Aurel Sava; V. Puiu, Ştefan Berechet, Constahtiri Tomescu, Ştefan Ciobanu şi L. T. Boga, *Documente basarabene, 2* voi:,' Chişinău, 1928—1938; George Potra, *Documente privitoare la istoha oraşului Bucureşti (1594—1821),* Bucureşti, 1961; Tudor Mateescu, *Documente privind istoria Dobrogei (1830—1877),* Bucureşti, 1975.

v fii afară de acestea, mai pot fi amintite unele colecţii sau culegeri cate:cuprind material privitor la Biserica noastră, de natură externă şi publicate de cercetători străini. Cităm aici pe Fr. Miklosich şi JosepK Miiller cu *Acta Patriarchatus Constantinopolitani,* 1315—,1402, 2 voi., Viena, 1860—1862 şi Colecţia *Les Regestes des Actes du Pqtriarcat de Consiantinoplc. Les Ades des Patriarches.* Fasc. I (381—715) şi fasc. II (715[1]—1042), Istanbul, 1932—1936 (de V. Grurhel); fasc. III (1042—1206) şi 'fas-c/TV (1206—1310), Paris, 1947—1971 (de V. Laurent). Privesc începuturile Mitropoliilor Ungrovlahiei şi Moldovei. Părţile privitoare la urmări au fost reproduse în *Fontes Historiae Daco-Romanae,* voi. IV *Scriitori şi acte bizantine, secolele IV*—XV, Bucureşti, 1982.

Au fost publicate şi o parte din documentele aflate în arhivele mînăstirilor din Muntele Athos — din care multe privitoare' la relaţiile 3or cu Ţara Românească şi Moldova. La noi a publicat astfel de acte

qui Athos, 1378—1685, Bucureşti, 1937.

Ite acte din arhive străine a publicat preotul Paul Mihail: *Mărtu-nâneşti din Bulgaria şi Grecia,* Chişinău, 1933, *Documente şi za-wldoveneşti de la Constantinopol,* Iaşi, 1948; I. C. Filitti: *Din le Vaticanului I. Documente privitoare la episcopatele catolice 'incipate;* II. *Documente politice, 2* voi., Bucureşti, 1913—1914; imitriu —■ Snagov: *Românii în arhivele Romei,* Bucureşti, 1973 etc.

Vechile statistici bisericeşti (în Transilvania cunoscute şi sub î de conscripţii, iar în Ţara Românească şi Moldova, catagrafii). ntocmite din dispoziţia autorităţilor civile sau bisericeşti şi din tem cunoaşte numărul preoţilor şi diaconilor (unele dau şi humă-dincioşilor) la o anumită dată. In secolul trecut s-au întocmit mai catagrafii pentru Mitropolia Ungrovlahiei (1610, publicata de Jiculae M. Popescu), Eparhia Rîmnicului (publicate de preotul Miescu), Eparhia Argeşului (publicată de Ion Ionaşcu). Pentru vania, prezintă un interes major statistica (conscripţia) făcută da straţia austriacă în 1761—1762 (publicată de Virgil Ciobanu în spublicată de Matei Voileanu în acelaşi an), cu indicarea n'ume-otilor şi credincioşilor ortodocşi şi uniţi precum şi a bisericilor, statistică a Episcopiei ortodoxe a Transilvaniei făcută în 1805, carea numărului familiilor şi a numelui preotului (sau preoţilor) parohii, publicată de Eugen Gagyi in 1911, republicată de Ma-leanu în 1928 ş.a. De pe la sfîşitul secolului trecut eparhiile din *v.auia.* publicau — în Calendarele îor anuale — aşa numitele *Şc-e,* cu indicarea numărului credincioşilor, a numelui preotului >i uneori a învăţătorului confesional din fiecare parohie.

zvoare *narative (anale, cronici, biografii, memorii, note de că-*etc). Sînt acele izvoare care au fost scrise cu scopul de a ţrans-maşilor cunoştinţa unor fapte cu caracter istoric. Ele tind să in mintea cititorului cărora le sînt destinate imagini asupra pre-Şi a trecutului. Autorii lor judecă faptele istorice sau chiar pentru a le consemna, dar ei prezintă, odată cu faptele, şi anu-erese (de grupare politică, de familie sau personale, de coinuni-[ică sau bisericească), ceea ce impune ca ele să fie supuse — 'lelalte categorii de izvoare, de altfel — unei critici, ale cărei fac obiectul metodologiei istorice. ...

,.,)< uvuaieiB **narative *poi* ii împărţite in mai multe grupe: ,-„:",**

a) *Anale şi cronici in limba slavonă.* Analele, considerate ca pri ma expresie a istoriografiei româneşti, au apărut xelativ tîrziu în ţările române, în secolul XV. Redactate în limba slavonă, pe lîngă curtea domnească sau mînăstrri, aceste anale s-au alcătuit după modelul unor anale de limbă slavă şi mai ales bizantine (o parte din marea operă a cronicarilor bizantini fusese tradusă în limbile slave, prin urmare era bine cunoscută analiştilor şi cronicarilor români). Din ele putem culege şi anumite informaţii cu caracter bisericesc. Astfel, prima scriere cu caracter laic la noi, redactată la curtea lui Ştefan cel Mare, *Letopiseţul de clnd s-a început cu voia lui Dumnezeu Ţara Moldovei,* numit de I. Bogdan Letopiseţul de la Bistriţa, iar de P. P. Panaitescu Letopiseţul anonim al Moldovei, cu variantele sale *(Letopiseţul de la Putna,* cu două versiuni, *Cronica moldo-polonă, Cronica moldo-germană, Cro nica moldo-rusă),* cuprinde şi cîteva ştiri privind Biserica în timpul dom niei lui Ştefan cel Mare.

Cunoscuţii cronicari moldoveni din secolul al XVI-lea, episcopul *Măcar ic* al Romanului şi continuatorii săi, episcopul *Eitimie* al Rădău-ţilor şi călugărul *Azarie,* de asemenea au relatat în cronicile lor şi unele fapte din trecutul Bisericii pe care au slujit-o. Toate au fost publicate de Ioan Bogdan *(Cronice inedite atingatoare de istoria romanilor,* Bucureşti, 1895) şi republicate de P. P. Panaitescu *(Cronicile slavo-romdne din secolele* XV—XV7, Bucureşti, 1959).

b) *Cronicile în limba română.* Ştiri privind trecutul Bisericii noas tre găsim şi în marile cronici din Moldova şi Ţara Românească din se colul XVII, scrise în româneşte : *Letopiseţul Ţării Moldovei* al lui Grigore Ureche (publicat de P. P. Panaitescu, mai nou de Mircea Scarlat); *Letopiseţul Ţării Moldovei de la Aron Vodă încoace* al lui Miron Costin' (publicat de P. P. Panaitescu, ultima ediţie în 1979); *Letopiseţul Ţării Moldovei* şi O *samă de cuvinte* ale lui Ion Neculce (publicate de Iorgu Iordan, în ultima ediţie de Gabriel Ştrempel, în 1982),- Descrierea *Moldovei* a lui Dimitrie Cantemir (ultima ediţie în 1974). Astfel de ştiri întîlnim şi în cronicile muntene: *Istoria Ţării Româneşti de cînd au descălecat pravoslavnicii creştini,* numită şi *Letopiseţul cantacuzinesc* (publicată de Dan Simonescu şi Constantin Grecescu în 1960), *Istoriile domnilor Ţării Româneşti* a lui Radu Popescu (publicată de Constantin Grecescu în 1963), *Viaţa lui Constantin Vodă Brlncoveanu* a lui Radu Greceanu (publicată de Aurora Ilieş în 1970). ,0t

onicile bisericeşti. In Transilvania primele cronici româneşti nunţat caracter bisericesc, lucru explicabil daca ne gîndim la lici Biserica ţinea locul unei organizaţii de stat pentru români, mică românească transilvăneană este a *protopopului Vasile* ;rica Sfîntul Nioolae din Şcheii Braşovului (-j- 1659), cu ştiri nare privitoare ia această biserică, pentru anii 1392—1633, ai a fost continuaită, mai tîrziu, de un alt slujitor al aceleiaşi rotopopul *Radu Tempea II* (-j- 1742), care a scris *Istoria sfintei Şchcilor Braşovului* (publicată în 1899 de Sterie Stinghe şi e Oct- Schiau şi Livia Bot). Lucrarea lui face trecerea de la i istorie, întrucît se bazează şi pe numeroase documente isto-ate în arhiva bisericii Sfîntul Nicolae din Şchei. Tot în seco-un ieronomah cu numele Efrem a scris o cronică versificată, *Plingerea sfintei mînâstiri a Silvaşului* (Prislopului), cu in: isupra înînăstirii şi asupra acţiuni de apărare a Ortodoxiei în nia în secolul XVIII (publicată de Dan Simonescu în *Cronici hi româneşti versificate,* Bucureşti, 1967). Pentru toate cro ise la noi se poate consulta *Repertoriul manuscriselor* de *cro-ne (secolele* XV—*XVIII) privind istoria României,* întocmit m Crăciun şi Aurora Ilieş, Bucureşti, 1963.%

'

colul XVIII s-au redactat cîteva cronici cu caracter exclusiv' : şi în Ţara Românească şi Moldova. Menţionăm pe arhimah-*rtolomei Măzăreanu,* egumen la Putna şi apoi la Solea, auto-' *Istorii a mînăstirii Putna* a unei *Istorii a lui Ştefan cel Mare*

ieţile de sfinţi. Deşi sînt opere cu caracter aghiografic,: totuşi *iâ* şi unele informaţii privind istoria noastră bisericească. Aşa 1 cu *Viaţa Simţului loan cel Nou de la Suceava,* scrisă de un gorie după aducerea moaştelor-sfîntului la Suceava.,.In Ţara scă amintim *Viaţa şi traml Sfinţiei Sale părintelui nostru Ni$_r$, arhul Ţarigradului,* scrisă de Gavriil"Protul, prin anii 1517.-7 îndemnul lui Neagoe Basarab. A fost scrisă în greaca bizan->oi tradusă în slavoneşte şi româneşte. Nu este numai o operă :ica, ci şi una istorică, întrucît cuprinde informaţii din viaţa iomni munteni din primele două decenii ale secolului XVI, ;i date privitoare la istoria Bisericii muntene, legate mai ales 1 Nifon, fost patriarh al Constantinopolului şi reorganizator al ericeşti din Ţara Românească, şi de ctitoria lui Neagoe Basa-[1] [A]rgeş (publicată de Tit Simedrea în 1937 şi Vasiie Grecu în 'ublicată de G. Mihăilă şi Dan Zamfirescu în 1969).

e) *Vechile manuscrise slavoneşti, romaneşti şi greceşti,* este voroa de cărţile vechi scrise sau copiate înainte de răspîndirea largă a tiparului la noi. O parte din ele au fost studiate în mai multe lucrări : *Catalogul manuscriptelor româneşti din Biblioteca Academiei,* 3 voi., ied.-de I. 'Bianu, R. Caracas şi G. Nicoîaiasa, Bucureşti-Craiova, 1907—1931/voi. IV, de Gabriel Ştrempel, Florica Moisil şi Elena Stoianovici-Donat, Bucureşti, 1967 ,■■ *Catalogul manuscriptelor greceşti,* 2 voi., red. de Constantin Litzica (I) şi Nestor Camariano (II), Bucureşti, 1909—1940; Emil Turdeanu, -*Manuscrise slave din timpul lui Ştefan cel Mare,* Bucureşti, 1943 ; Nicolae Comşa, *Manuscrisele româneşti din Biblioteca Centrală* de *la Blaj,* Blaj, 1944; *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei,* red. de P. P. Panaitescu, voi. I, Bucureşti, 1959; Gabriel Ştrempel, *Copişti de manuscrise româneşti pjnă la 1800,* voi. I, Bucureşti, 1959 ; G. Şfrempel, *Catalogul manuscriselor româneşti,* Bucureşti, 1978—1987, 3 voi.

li) Vechile tipărituri slavoneşti, româneşti şi greceşti au fost bibliografiate de Ioan Bianu, Nerva Hodoş şi Dan Sirnonescu, sub titlul *Bibliografia românească veche, 1508—1830,* 4 voi., Bucureşti, 1903—1944. Sînt publicate foile de titlu, unele prefeţe, traducerea unor prefeţe în româneşte etc. Întregiri şi îndreptări se găsesc la Daniela Poe-nariU, ^*Contribuţii la Bibliografia românească veche,* Tîrgovişte, 1973. Pentru perioada modernă notăm *Bibliografia românească modernă* (1831 — Î918), sub egida Academiei Române (coordonarea generală Gabriel Ştrempel; a apărut voi. I, A—C, în 1984, voi. II, D—K, 1986 şi voi. m;t--Q 1989).

Cronicile, manuscrisele şi tipăriturile ne interesează în primul fînd peritru studierea culturii noastre bisericeşti, a nivelului de pregătire a clerului român în vrecut. • ■ ....''

g) *Vechile noastre pravile* (izvoare juridice). Interesează pentru cunoaşterea legiuirilor bisericeşti din epoca medie şi modernă, a orga nizării bisericeşti, a atribuţiilor judecătoreşti ale cleruluişi chiar pen tru cunoaşterea stării religioase-morale a clerului şi credincioşilor în epoca respectivă. Menţionăm aci : *Pravila ritorului Lucaci* (1581), *Pra vila de la Govora* (1640), *Pravila lui Vasile Lupu* (1646), -*Pravila cea Mate sau îndreptarea legii de la Tîrgovişte* (1652), *Pidalionul* (Neamţ, 1844) etc. Pentru Transilvania interesează colecţiile de legiuiri medieva le : *Tripartitul lui Werbb'czi* şi *Approbatae et Compilatae Constitutio* nes-,* cu prevederi umilitoare pentru Biserica românească, precum şi pentru clerul şi credincioşii ei.

nsemnarue ae caiaiorie. i'enxru stuaim nostru interesează şi categorie de izvoaae, întrucît cuprind multe ştiri privitoare la fericească. Menţionăm însemnările deosebit de preţioase ale onului Pavel din Alep asupra călătoriilor patriarhului Macarie ihiei în ţările române pe la mijlocul secolului al XVII-lea, scrise arabă (publicate în trad. rom. de Emilia Cioran în 1900, alta în Vasile Radu în trad. franceză, 3 voi., Paris, 1927—1949), însem-e călătorie ale mitropolitului Neofit Cretanul al Ungrovlahiei, ijlocul secolului al XVIII-lea, însemnările unor călugări ruşi şi) bună parte din însemnările care privesc ţările noastre — şi Biserica — au fost publicate de N. Iorga, *Istoria românilor prin* ed. II, 4 voi. Bucureşti, 1928—1929 (reeditată într-un singur a Bucureşti în 1981); G. Bezviconi, *Călători ruşi în Moldova* şi *a,* Bucureşti, 1947; *Călători străini despre ţările române,* Bucu-38—1983 (au apărut 8 volume).

echile condici de hirotoniri de arhierei sînt de asemenea pre dai ales pentru determinarea începutului păstoririi lor. S-au pînă acum: *Condica Siîntă a Mitropoliei Ungrovlahiei,* de e Enăceanu, în 1886, *Condica de hirotonii a Mitropoliei Moldo-*Nicolae Iorga, în 1924. Condici de hirotonii de preoţi au pu-. Gh. Negulescu (Ungrovlahia), mitropolitul Tit Simedrea (Ră-

echile pomelnice ale unor mitropolii, episcopii, mînăstiri sau sau pomelnice de ierarhi prezintă numele ctitorilor şi bine-or lăcaşurilor de închinare respective. Ne ajută Ia stabilirea nor ierarhi, stareţi sau preoţi de mir (unele pomelnice de mî-i biserici au fost publicate de prof. Aurelian Sacerdoţeanu). ru perioadele IV şi V interesează şi alte categorii de izvoare

Corespondenţa este un izvor preţios pentru cunoaşterea trecu-ericesc mai ales în perioada modernă şi contemporană. Au fost *i* îndeosebi scrisorile trimise sau primite de unii ierarhi sau s marcante din cler, din care putem cunoaşte felurite aspecte i bisericeşti de altădată (de exemplu, corespondenţa epişcopu-et al Rîmnicului, apoi mitropolit, publicată de N. Iorga, a lui *'dec* al Romanului, de preotul Paul Mihail, a lui Andrei Şa-preotul profesor Teodor Bodogae, a patriarhului Miron Cristea >politului Miron Romanul, de mitropolitul Antonie Plămădeală).

i) iviemonue sau însemnările zilnice ale unor personalităţi bisericeşti, sau chiar ale unor laici care au a.vut legături cu Biserica, de asemenea constituie un izvor util de informaţii tot pentru perioada modernă (de pildă *Memoriile* mitropolitului Andrei Şaguna, Sibiu, 1923 sau ale consilierului arhiepiscopesc Nicolae Cristea din Sibiu).

m) *Reportajele şi articolele in presa bisericească* (uneori şi laică) constituie un izvor preţios pentru viaţa bisericească din secolele XIX şi XX. Interesează îndeosebi reportajele privitoare la alegerea, hirotonia, înscăunarea, decesul unor ierarhi, date despre unii teologi şi preoţi de valoare, fapte de seamă din viaţa întregii Bisericii Ortodoxe Române, a eparhiilor, a unor mînăstiri sau parohii (a se vedea *Bibliografia analitică a periodicelor româneşti, 2* voi.,- s-au publicat şi cî-ieva bibliografii analitice ale principalelor periodice româneşti).

Toate aceste categorii de izvoare contribuie la o mai bună cunoaştere a faptelor şi la o prezentare cît mai corectă a lor. Fireşte, aşa cum am spus şi în alt loc, ele trebuie supuse unei critici şi selecţii, pentru a reţine numai esenţialul şi mai ales ceea ce este demn de crezare.

BIBLIOGRAFIE

AURELIAN SACERDOŢEANU, *îndrumări* în *cercetări istorice,* Bucureşti, 1945, p. 65—128 (capitolele : Ceva despre un corpus al izvoarelor istoriei românilor şi Izvoarele istoriei românilor); *Istoria României,* voi. I, Bucureşti, 19,60, p. XXXIX—LXVII (cap. Izvoare); *Istoria României,* voi. II, Bucureşti, 1962, p. XVII—XL (cap. Izvoare); I. CRĂCIUN şi A. ILIEŞ, *Repertoriu! manuscrinelor de cronici interne privind istoria României,* Bucureşti, 1963, 503 p. ; PAUL SIMIONESCU, *Un guide bibliographique pour Vhistoire du* Moyen-Agc *et des tcmps modernes de la Roumanie.* în «Romanian Studies», I. Leiden, 1970, p. 178—225 (deosebit de util); B. THEODORESCU, *Istoria bibliografiei româna,* Bucureşti, 1972, 431 p. *Bibliografia istorică a României.* II. Sec. XIX, tom. 1, Bucureşti, 1972, XXXV + 512 p. şi III, sec. XIX, tom 5, Bucureşti 1974, 371 p.; *Bibliografia istorică a României,* I, 1944—1969, Bucureşti, 1970, XL + 386 p.; IV, 1969—1974, Bucureşti, 1975, 514 p.; V. 1974—1979, Bucureşti, 1980, 454 p.; VI, 1979—1984, Bucureşti, 1985, 532 p.; *Enciclopedia istoriografiei româneşti,* Bucureşti, 1978, 471 p.

LITERATURA ISTORIEI BISERICII ORTODOXE ROMÂNE (BIBLIOGRAFIE GENERALA)

Pe lîngă izvoarele amintite, este necesar să cunoaştem studiile şi lucrările de istorie bisericească apărute pînă în prezent. De aceea, în cele ce urmează vom face o prezentare generală a principalelor studii de Istoria Bisericii Ortodoxe Române sau, altfel spus, vom face un scurt istoric al istoriografiei Bisericii noastre.

ia Bisericii Ortodoxe Române este o disciplină relativ recentă, introdus ca materie de studiu de sine stătătoare în şcolile teologice (medii sau superioare) abia de pe la începutul se-tostru (pînă atunci se studia în cadrul Istoriei bisericeşti uni-Este firesc atunci ca studiile sau lucrările de Istoria Bise-Ddoxe Române să fi apărut destul de tîrziu. arătat şi în paginile precedente că se întîlnesc ştiri de interes c în unele vieţi de sfinţi, care au avut oarecari legături cu po-stru, precum şi în analele şi cronicile slave şi româneşti. în ; de viaţă în care a trăit poporul român din Transilvania, au ci primele cronici româneşti cu un pronunţat caracter biseri-*onica protopopului Vasile* (-j- 1659), de la biserica Sfîntul Ni-1 Şcheii Braşovului, cu ştiri privitoare la această biserică, *Is-rtei biserici a Şcheilor Braşovului* a protopopului Radu Tem-1742), care folosea şi documente inedite, cronica rimată inti-*'ingerea sfintei minăstiri a Silvaşului* (Prislopului) de iero-Efrem şi altele mai puţin Însemnate. în Moldova pot fi menţio-va lucrări de istorie bi ericească locală, datorate arhimandri-tolomei Măzăreanu, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea.

ele lucrări de istorie bisericească propriu^zise se datorează ;a aţilor «iluminismului românesc». Astfel, *Saniuil Micu* (1745—-schizător de căi noi în istoriografia românească,- este autorul crări de istorie bisericească la no?. Este vorba de volumul IV ii sale *Istoria, lucrurile şi intimplările românilor,* intitulat : *Is-iricească a Episcopiei româneşti din Ardeal*ri(rămasă în manu-3 ocupa cu încreştinarea strămoşilor noştri, .apoi prezenta ire mitropoliţii Transilvaniei pîriă la 1701, despre «uniaţia» din 31 şi.,despre vlădicii români uniţi din. secolul al XVIII-lea. uţin timp după el, un alt reprezentant al iluminismului romă-Transilvania, *Petru Maior* (c. 1756—1821), a izbutit *să tipă-*■ima istorie bisericească la noi, sub titlul : *Istoria Bisericii ro-atit a cestor dincoace, precum şi a celor dincolo de Dunăre,* *3.* Chiar din titlu se vede că el se ocupa de viaţa bisericească românilor. In partea întîia înfăţişa începuturile creştinismu-ritoriul locuit de români, iar în partea a doua, viaţa biseri-românilor de pretutindeni, stăruind asupra vieţii bisericeşti a r transilvăneni. Se remarcă faptul că, deşi erau uniţi, Samuil Petru Maior înfăţişează Biserica Ortodoxă drept adevărata a românilor, neascunzînd nemulţumirea credincioşilor faţă de

Deşi au folosit numeroase documente (Maior reproduce o serie din ele în limba originală), multe din afirmaţiile lor au fost infirmate de cercetările istorice ulterioare. Totuşi ei au meritul de netăgăduit de a fi scris primele istorii bisericeşti ale tuturor românilor, iar Petru Maior are în plus meritul că a tipărit-o. Din aceste motive, putem să-i socotim pe amîndoi ca «părinţi» ai studiilor de Istoria Bisericii Române.

în prima jumătate a secolului al XlX-lea, odată cu înfiinţarea seminariilor teologice (Socola-Iaşi — 1803, Sibiu — 1811, Acrad ■— 1822, Bucureşti, Buzău şi Argeş — 1836, Rîmnic — 1837 etc), s-a făcut tot mai mult simţită nevoia unor manuale didactice corespunzătoare pentru şcolile noastre teologice. în Ţara Românească, *Alexandru Geanoglu-Lesviodax,* fost secretar al Mitropoliei Ungrovlahiei, a tradus din greceşte *Istoria bisericească* a lui Ştefan Comită, care, la orîndul ei, era un rezumat al cunoscutei *Istorii bisericeşti* a mitropolitului Meletie al Atenei, pe care a completat-o cu unele informaţii privitoare la viaţa bisericească a românilor din Muntenia şi Moldova. A apărut sub titlul : *Istorie bisericească pe scurt, cuprinzătoare de cele mai vrednice de ştiut intîmplări a sfintei Biserici răsăritene* (Bucureşti, 1845).

In Transilvania, marele ierarh *Andrei Şaguna* (1808—1873) a scris un manual intitulat *Istoria Bisericii Ortodoxe răsăritene universale de la întemeierea ei pină* în *zilele noastre,* în 2 volume, Sibiu, 1860. Volumul II se ocupa cu Istoria Bisericii româneşti, îndeosebi a celei din Transilvania începând cu secolul XV (această parte a fost tradusă şi publicată în nemţeşte de Zaharia Boiu şi Ioan Popescu sub titlul : *Geschichte der griechisch-orientalischen Kirche în Osterreich,* Sibiu, 1862).

In Banat, preotul *Nicolae Tincu-Velia* (1816—1867) publica tot pe atunci o *Istorioară bisericească politico-naţională a românilor peste tot* (Sibiu, 1865), stăruind asupra istoriei politice şi bisericeşti a românilor bănăţeni.

în Moldova, primul manual a fost al arhiereului *Filaret Scri-ban* (1811—1873) : *Istoria bisericească a românilor pe scurt* (Iaşi, 1870), bazată mai ales pe izvoare şi lucrări ruseşti. Se ocupa de istoria vieţii bisericeşti a românilor din toate cele «trei ţări» : Moldova, Muntenia şi Transilvania.

Amintim şi lucrarea profesorului rus *Evghenie Golubinski* de la Academia duhovnicească din Moscova, *Istoria Bisericilor ortodoxe bulgară, sîrbâ şi română* (Moscova, 1871), din care a apărut o parte şi în traducere românească, sub titlul: *Privire scurtă asupra Istoriei Bisericii*

■ *ortodoxe* (Iaşi, 1879, trad. I. Caracicoveamu). Este o lucrare pli-reşeli de amănunt şi cu teza eronată că am fost creştinaţi de în secolul IX.

i aceste manuale şi-au avut meritul lor, slujind mult timp în-tul nostru teologic, astăzi nu mai pot fi folosite, fiind depăşite ^ţările făcute în cei mai bine de o sută de ani care au trecut de ţia lor.

>ă aceste încercări de sinteză, s-a trecut la alcătuirea unor *lu^ eciale de istorie bisericească,* la monografii, care priveau numai aspecte sau persoane din istoria Bisericii noastre. Multe din ucrări se bazau pe un preţios material arhivistic inedit, încît — ; rezerve — mai pot să fie folosite şi azi.

v e c h e a R o m â n i e trebuie să-1 menţionăm, în primul rînd, fătul episcop *Melchisedec Ştetănescu* al Romanului, membru al iei Române (1823—1892)) cu lucrările: *Cronica Huşilor şi a iei* (1869), *Cronica Romanului şi a Episcopiei* (2 voi., 1874— *apismul şi starea actuală a Bisericii din România* (1883), *Biserica :ă în luptă cu protestantismul, în special cu calvinismul în vea-I* (1890), precum şi monografiile închinate unor vlădici : *Antim ii, FiJaret II, Dionisie Romano etc.* Aşadar, prin episcopul Mei-:, s-a ajuns la monografia istorică, fie a unei instituţii, fie a sonalităţi, el fiind unul din cei mai de seamă isltorici ai Bisericii.
care a deschis drumul spre alte cercetări de acest gen. alt episcop, *Ghenadie Enăceanu* de la Rîmnic (Î835—1898), ne-a ii multe lucrări privitoare la Biserica din Ţara Românească, în-se impune *Creştinismul în Dacii şi creştinarea românilor* (1875), şi editarea lucrării *Condica sfîntă a Mitropoliei Ungrovlahiei* Profesorul *Constantin Erbiceanu* (1838—1913), de la Facultatea ogie din Bucureşti şi membru al Academiei Române, deşi s-a mai mult de cultura greacă în ţările remâne, a scris şi *Istoria Hei Moldovei şi Sucevei şi a catedralei mitropolitane din Iaşi storia seminarului de la Socola* (1885), precum şi biografiile idici contemporani cu el. Arhiereul *Narcis Creţulescu* (1835— a ocupat cu trecutul unor mînăstiri moldovene (o *Istorie a mî-heamţ,* în 9 volume, i-a rămas în manuscris). Fostul mitropolit *Athanasie Mironescu* (1858—1931), membru onorar al Acade-tnane, a colaborat — ca episcop la Rîmnic — la alcătuirea unei *Eparhiei Rîmnicului Noul-Severin* (1906), iar mai tîrziu a scris *-nînăstirii Cernica* (1930). Preotul bîrlădean *Ioan Antonovici*

(1856—1931), mai tîrziu episcop la Huşisub numele de Iacob, membru onorar' al Academiei Române, a publicat cinci volume de *Documente bnlădene* (1911—1926), precum şi diferite monografii de mînăstiri şi schituri din părţile Bîrladului.

Desigur, în această perioadă au mai apărut şi alte lucrări de istorie, între care şi multe monografii, dar fără o valoare ştiinţifică deosebită. Multe s-au publicat în revistele «Biserica Ortodoxă Română» din Bucureşti (din 1874), «Revista Teologică» de la Iaşi (1883—1887) ş.a.

în Bucovina a activat marele istoric *Eusebiu Popovici* (1838—1922), care, în cunoscutele sale prelegeri de *Istorie bisericească universală* (trad. rom. de Athanasie Mironescu, 4 voi-, 1925—1928), a tratat şi numeroase probleme privitoare la trecutul Bisericii româneşti. Preotul *Dimitrie Dan* (1856—1927), membru corespondent al Academiei Române, a scris cîteva lucrări privitoare la trecutul Bisericii din Moldova de nord, între care şi *Cronica Episcopiei din Rădăuţi* (1912) şi monografiile unor mînăstiri.

Iri Tr ansi 1 vani a, centrul studiilor de istorie bsiericească a devenit Sibiul, unde era şi sediul Mitropoliei ortodoxe. Se remarca faptul că aici încep să apară lucrări cu caracter monografic, închinate unor instituţii şi personalităţi. Intre istoricii de aici, din a doua jumătate a secolului trecut şi primele decenii ale secolului nostru, se numără *Nicolae Popea* (1826—1908), mai tîrziu episcop la Caransebeş şi membru al Academiei Române, autorul primei monografii despre *Arhiepiscopul şi mitropolitul Andrei Şaguna* (Sibiu, 1870) ; arhimandritul (mai tîrziu arhiereul) *Ilar ion Puşcariu* (1842—1922), cu cele două volume de *Documente pentru limbă şi istorie* (Sibiu, 1889—1897) şi cu o temeinică monografie despre *Mitropolia românilor ortodocşi din Ungaria şi Transilvania* (Sibiu, 1900), privind mai ales restaurarea ei din 1864.

La Arad—Oradea trebuie amintit arhimandritul *Vasile Mangra* (1850—1918), mai tîrziu mitropolit al Ardealului, membru al Academiei Române, cu lucrările *Mitropolitul Sava II Brancovici* (Arad, 1906), *Ierarhia şi Mitropolia Bisericii Române din Transilvania şi Ungaria* (Sibiu, 1908) etc.

în Banat, reţinem pe protopopul Lugojului *Gheorghe Popovici* (1862—1927) cu o lucrare asupra dezbinării din 1701 *(Uniunea românilor din Transilvania cu Biserica romano-catolică sub împăratul Leopod I,* Lugoj, 1901).

In *Biserica unită* din Transilvania, au scris studii de istorie bisericească canonicii *Timotei Cipariu* (1805—1887) şi *Ioan Micu Moldovan* (1833—1915), amîndoi membri ai Academiei Române. Primul a publi-

toscuta lucrare *Acte şi fragmente latine şi româneşti pentru is-isericii române mai ales unite* (Blaj, 1855), cu multe reproduceri imente, iar intre 1869—1872 a publicat *Arhivul pentru filologie ic,* în care au apărut, de asemenea, multe documente care inte-Biserica. I- M. Moldovan a editat două volume de *Acte sino-e Bisericii române de Alba lulia şi Făgăraş* (Blaj, 1869—1872). pă ei, a început în Biserica unită o nouă fază în studiile de istoricească, în care predomina stilul polemic, tendenţios. Acestui îi aparţin istoricii de la Blaj *Alexandru Grama* (cu lucrările /sto->*ricii româneşti unite cu Rom.a* şi *Instituţiile calvineşti în Biseri-înească din Ardeal)* şi mai ales *Augustin Bunea* (1857—1909), cu e : *Vechile episcopii româneşti ale Vadului, Geoagiului, Silvaşu-'ălgradului* (1902), *Episcopii Petru Pavel Aron şi Dionisie Nov.a-*1902), *Ierarhia românească din Ardeal şi Ungaria* (1904), *Mitro-Sava Brancovici* (1906) ş.a. Cum era şi firesc, tezele eronate ale ea au fost combătute de istoricii ortodocşi, ă in primii ani ai secolului al XX-lea se remarcă o reînviorare lor de istorie în general, datorită marilor istorici *Alexandru* Xe-1847—1920), *Dimitrie Onciul* (1856—1923), *loan Bogdan* (1864— *Vicolae lorga* (1871—1940), *Vasile Pârvan* (1882—1927) şi *Con-Giurescu* (1875—1918), prin care se pun bazele istoriografiei «pozitiviste». Cercetările acestora au dat un nou impuls şi stu-e istorie bisericească. Teologii şi istoricii Bisericii încep cerce-;ematice în arhivele româneşti şi străine (Bucureşti, Sibiu, Buda-/"iena, Carloviţ, Moscova, Kiev, Muntele Athcs etc), descoperind noi asupra trecutului bogat în fapte al Bisericii noastre. Acum t lucrarea de sinteză a lui Nicolae lorga: *Istoria Bisericii romă-a vieţii religioase a românilor* (ed- I, 1908—1909, ed. II, 1929—are —■ cu toate greşelile ei de amănunt — poate fi folosită şi azi. tea se mai adaugă alte aproximativ 500 de lucrări ale sale pri-ferite aspecte din trecutul Bisericii noastre, un număr redus, raportăm la cele aproximativ 24.000 de titluri de lucrări scrise eci o operă aproape incredibilă prin proporţii. Intre ele, se im-rările privitoare la viaţa bisericească a românilor transilvăneni *preoţi din Ardeal,* 1902 ,• *Ştefan cel Mare, (Aihai Viteazul şi Mi-i Ardealului,* 1904), cele închinate unor vlădici de altădată *(An-eanul, Filaret II, Veniamin Costachi* ş.a.), cele privitoare la ve-i-eratură bisericească *(Istoria literaturii religioase a românilor* 2688, 1904), monografiile unor mînăstiri *(Hurezi, Neamţ* etc), Şi cele privitoare la legăturile noastre cu Bisericile ortodoxe

din Răsărit (Constantinopol, Alexandria, Ierusalim, Athos), punînd în lumină rolul ţărilor române în susţinerea lor (ex. lucrarea *Byzance apres Byzance,* trad. rom. 1971).

Un teolog care a scris studii deosebit de valoroase în domeniul nostru a fost *Nicoiae Dobrescu* (1875—1914), primul titular al catedrei de Istoria Bisericii Române la Facultatea de Teologie din Bucureşti şi membru corespondent al Academiei Române. A făcut studii temeinice de specializare, precum şi cercetări în arhivele din Bucureşti, Budapesta şi Viena, după care a cules un valoros material documentar inedit- A adus contribuţii preţioase la istoria Bisericii din Ţara Românească şi Moldova în secolele XIV—XV, prin lucrările : *întemeierea Mitropoliilor şi a celor dinţii mînăstiri din ţară* (1906) şi *Din istoria Bisericii Române în veacul al XV-lea* (1910), care n-au fost depăşite de cercetările ulterioare. Se mai adaugă la acestea un valoros studiu, cu multe anexe documentare, privind *Istoria Bisericii Române din Oltenia în timpul ocupaţiunii austriece* (1906). Prelegerile sale universitare, la un nivel academic foarte ridicat pentru acel timp, au rămas numai litografiate. A publicat, în schimb, un manual pentru seminariile teologice (azi depăşit), precum şi diferite alte lucrări, fie în reviste, fie aparte. Deci, putem spune că Nicoiae Dobrescu a fost primul nostru mare istoric bisericesc, a cărui muncă a stat la baza cercetărilor ulterioare, şi care a format cîţiva alţi cercetători.

«Elevii)> săi au activat mai ales între cele două războaie mondiale şi au adus multe elemente noi în orientarea istoriografiei şi o lărgire evidentă a problemelor abordate. Dintre aceştia, pot fi amintiţi: preotul *Nicuîae M. Popescu* (1881—1963), urmaşul său la catedră şi membru ai Academiei Române, autorul lucrărilor: *Nîton II patriarhul Constantinopolului* (1914), *Patriarhii Ţarigradului prin ţările româneşti* (1914), *Preoţi de mir adormiţi în Domnul* (1942) şi altele *;* profesorii fostei Facultăţi de Teologie din Chişinău, *Constantin Tomescu* (cu lucrarea *Mitropolitul Grigorie IV al Ungrovlahiei,* 1927) şi *Toma G. Bulat* (1887—1979) cu mai multe studii privitoare la Biserica din Muntenia şi Moldova ,• preotul *Constantin Bohulescu* (1882—1959), cu zeci de lucrări. între care : *Feţe bisericeşti în războaie, răzvrătiri şi revoluţii* (1930), *Din viaţa mitropolitului Veniamin Costachi* (1933) ; preotul *Dumitru Furtună* din Dorohoi (1890—1965), care de asemenea are foarte multe lucrări, între care: *Preoţimea românească în secolul al XVIII-lea* şii *Ucenicii stareţului Paisie în mînăstirile Cernica şi Căldăruşani;* mitropolitul *TU Simedrea* (1886—1971), care a editat *Viaţa Sfîntului Niton* a; lui Gavriil Protul şi *Pripclelc* lui Pilotei Monahul.

osta Facultate de Teologie din Cernăuţi —• Suceava, titularul de Istoria Bisericii Române, profesorul *Simeon Reli* (1882— a ocupat îndeosebi cu trecutul Bisericii din Moldova de nord 1 stăpînirii austriece, în 1942 a tipărit primul volum din prele-le sub titlul : *Istoria vieţii bisericeşti a românilor.* La Chişinău, Iaşi, s-a remarcat preotul *Paul Mihail,* cu contribuţii privind eiaţiilor bisericeşti romäno-ruse şi izvoarele medievale ale îaţionaie.

ransilvania, la începutul secolului nostru şi apoi în perioada că, studiile de istorie bisericească au cunoscut o perioadă de La Sibiu şi apoi la Cluj, au activat marii istorici transilvăneni *>aş* (1880—1967) şi *Silviu Dragomir* (1888—1962). I. Lupaş a ţi-itre 1905—1909 — primele cursuri sistematice de Istoria Bise-lâne la Institutul Teologic din Sibiu. Intre numeroasele sale lu-impune monografia *Mitropolitul Andrei Şaguna* (Sibiu, ed. I, II, 1911), premiată de Academia Română, la care se adaugă ări despre Şaguna, despre viaţa bisericească a românilor tran-mai ales în secolul al XVIII-lea,- despre unii vlădici de sea-918 şi-a tipărit lecţiile ţinute la Sibiu, sub titlul: *Istoria bise-a românilor ardeleni.* Multe din studiile sale de istorie biseri-;nt cuprinse în cele cinci volume de *Studii, conferinţe şi cornu-torice,* tipărite între anii 1928—1946, pe cînd era profesor la taftea din Cluj şi membru al Academiei Române. *u Dragomir* a fost, de asemenea, profesor la Institutul Teologic i (1911—1919), apoi la Universitatea din Oluj şi membru al ei Române. Este autorul lucrării *Istoria dezrobirii religioase* « r *din Ardeal în secolul XVIII* (2 voi., Sibiu, 1920—1930), în zintă, în mod critic şi obiectiv, întreg procesul de dezbinare că a românilor transilvăneni din 1698—1701, precum şi lupta şi credincioşilor pentru apărarea Ortodoxiei în secolul XVIII, te primul care a cercetat *Relaţiile bisericeşti ale românilor cu secolele XVII şi XVIII,* în două lucrări (1912 şi 1914). storic ardelean cu lucrări deosebit de valoroase a fost *Ştefan* 887—1977), care a alcătuit prima sinteză temeinică sub titlul • *isericii şi a vieţii religioase a românilor din Transilvania* (voi. Sibiu, 1935). Alte două lucrări de sinteză se ocupă cu *Zugrcn'ii r româneşti* (Cluj, 1929) şi cu *Mănăstirile româneşti din Tran-* (Sibiu, 1936), iar altele cu felurite probleme legate de viaţa scă a românilor transilvăneni. Tot la Cluj ^au activat preoţii 1 *Stanca* (1884—1946), *Horea Mureşan* (1907—1962) şi alţii.

La Arad, putem aminti pe consilierul eparhial *Gheorghe Ciuhandu* (1875—1947), cu lucrări privitoare la viaţa bisericească a românilor din acele părţi: *Episcopii Samuil Vulcan şi Gherasim Raţ* (1935), *Românii din eîmpia Aradului de acum două veacuri* (1940) ş.a. La Braşov a lucrat preotul *Candid Muşlea* (1886—1965) cu *Istoria bisericii Stîntul Nicoiae din Şcheii Braşovului* (2 voi., Braşov 1943—1946) şi alte lucrări de istorie bisericească locală.

în Biserica unită, consemnăm studiile de istorie şi istorie bisericească ale lui *Zenovie Păclişanu, Elie Dăianu, Ştefan Manciulea şi Alexandru Cziple,* sau cele de istoria culturii datorate lui *Nicoiae Comşa.*

Pe lîngă aceşti ierarhi, profesori de teologie şi preoţi — din care am amintit numai o parte —, în perioada interbelică au adus contribuţii apreciabile la o mai bună cunoaştere a istoriei Bisericii noastre şi a vechii culturi româneşti o serie de profesori de la Universităţile din Bucureşrti, Iaşi, Cluj şi Cernăuţi, precum şi diferiţi alţi cercetători din afara Bisericii. Consemnăm aici pe *Vasile Pârvan* (începuturile vieţii creştine), *loan Bianu, Nicoiae Caitojan, Ştefan Ciobanu, Sextil Puşcariu, Dan Simohescu, Gheorghe Bogdan-Duicâ, Petre P. Panaitescu şi Emil Turdeanu* (toţi cu probleme de istoria vechii culturi româneşti), *Nicoiae lorga, Alexandru Lapedatu, Ilie Minea, loan Nistor, loan Filitti, Gheorghe Bratianu, Constantin C. Giurescu, Aurelian Sacerdoţeanu, loan* Mo*ga* (i'storie), *Demostene Russo şi Vasile Grecu* (bizantinologie), *Mărcu* Bczcr (legaturi cu Bisericile răsăritene), *Ştefan Berechet* (vechiul drept), *Gebige Balş, Nicoiae Ghica-Budeşti* (istoria artei-arhitectură), *Ion D. Ştelăriescu, Victor Brătulescu, Coriolan Petranu, Virgil Vătăşianu* (istoria iartei-pictură) şi mulţi alţii.

Tot în perioada interbelică au apărut numeroase reviste de specialitate,, in care se întîlnesc şi contribuţii privitoare la istoria. Bisericii sau a vechii culturi, a artei bisericeşti : *Revista Istorică* a lui Nicoiae lorga (1915—1946) şi *Revista Istorică Română* (1931—1947), *Buletinul Comisiuftii. Monumentelor Istorice* (1908—1945) la Bucureşti, *Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, secţia pentru Transilvania* (1926—1938) şi *Anuarul Institutului de Istorie Naţională* (1921—1945) ambele la Cluj, *Cercetări Istorice* (1925—1947) la Iaşi, *Codrul Cosminului* la Cernăuţi (1924—1939), *Arhivele Olteniei* la Craiova (1922—1943), *Arhivele Basarabiei* la Chişinău (1929—1939). Se creează Institute specializate: *Institutul de studii sud-est europene* (1914), *Institutul de Istorie Naţională din Cluj, Institutul* de *Istoiia românilor A. D. Xenopol* din Iaşi ş.a.

cercetările istoricilor citaţi mai sus, trecutul Bisericii noastre să fie tot mai bine cunoscut, ieşind la lumină rolul multiplu.pe, îndeplinit ea în viaţa poporului român. .-.,!..

pot fi trecute cu vederea cîteva contribuţii ale unor istorici ■are s-au ocupat cu istoria vieţii noastre, bisericeşti. Intre ei nenţionat francezul catolic *Jacques Zeiller,* profesor la Univer- in Fribourg — Elveţia, cu o lucrare fundamentală asupra vieţii în provinciile romane dunărene *(Les origines chretiennes dans inces danubiennes de l'empire romain,* Paris, 1918, reeditată la 1967), apoi pe fostul arhiepiscop catolic ai Bucureştilor, *Ray- etzhammer,* cu lucrări privitoare la viaţa creştină în fosta pro- omană Scythia Minor, şi pe preotul catolic francez *Vitălien* cu lucrări privitoare la raporturile bisericeşti româno-bizan-

î 1948, cele mai temeinice lucrări le-au publicat profesorii ouă Institute teologice. La Bucureşti au activat preo- sori *Gheorghe Moisescu* (1906—1974), cu studii privind 'cato- în Moldova pînă la sfîrşitul secoLului al XlV-lea, şcolile' din de Munte, istoria unor mănăstiri ,• *Alexandru Ciurea* (Mitro- îon Gheucă şi Iacob Stamati, episcopul Calinic cel; Sfânt, rea preoţimii la mişcările naţionale şi sociale din 1821, .1359 mărturisirea de credinţă a spătarului Nicolae Milescu); *Niculae cu* {istoria mănăstirilor Snagov, Argeş şi Sf. Gheorghe Nou, a iei Ungrovlahiei şi a Episcopiilor Rîmnicului şi Argeşului, a [ui teologic din Bucureşti); *Ioan Răniureanu* (începuturile oreş- li la noi, sinoadele din provinciile romane sud-dunărene); *nan* (scriitorii bisericeşti din epoca străromână), bizantinologul 'u *Elian* (probleme privitoare la raporturile româno-bizanţirie) ,• *Popescu* (creştinismul în Dobrbgea în primele Veacuri).' ! ibiu notăm pe preoţii profesori -.*Ştefan Lupşa* (1905—1964),; cu vind istoria românilor bihoreni, «Uniaţia» din 1698—1701; Bi- *a* Ardeal în secolul XVIII; *Milan Şesan* (1910—1981), cu studii Jriginea şi timpul primelor traduceri româneşi ale Sf. Scrîp- *ron Vlad* (istoria Mitropoliei Transilvaniei, a Institutului Teo- *y* Sibiu); *Teodor Bodogae* (Ajutoarelş româneşti la mănăMi- Muntele Athos, Sinodul de la Iaşi, studii despre Andrei Şa- oţi aceştia au publicat însă o serie de lucrări şi înainte,de. tam aici şi manualul uniA^ersitar de *Istoria Bisericii Române* îucureşti, 1957), întocmit de preoţii profesori Gheorghe Moi- afan Lupşa şi Alexandru Filipaşcu. ■ ' asb i.m

i i • Mi *ti* opoli tul. *Ni'colae Mladin* • al Ardealului (1914—1986) s-a ocupat dei Salmuil Micu Klein-teologul {Sibiu, 1957) şi Biserica Ortodoxă Română una şi aceeaşi în toate timpurile (1968). Mitropolitul Ardealului *Antonie Plămădeală* a publicat o serie, de lucrări de istoria culturii: *Dascăli de cuget şi de simţire românească* {Bucureşti, **19Ş1),** *Pagini din-Ir-o arhivă inedită* (Bucureşti, 1984), *Lazăr Leon Asachi in cultura romanească* (Sibiu, 1985), *Mitropolitul Miron Romanul* (Sibiu, 1986), *Calendar de inimă românească* (Sibiu, 1988), o serie de studii în revistele centrale bisericeşti şi în «Mitropolia Ardealului». Mitropolitul *Nestor Vorriicescu* al Olteniei s-a ocupat de *Scrierile patristice în Biserica Ortodoxă Română pînă în secolul XVII.* (Craiova, 1983 şi 1984), de *Mitropolitul Soironie Micleseu* (Craiova, 1985), la care se adaugă numeroase studii publicate iîn revistele «Mitropolia Moldovei: şi Sucevei» sau «Mitropolia Olteniei). Mai mulţi membri ai Sf. Sinod de asemenea au puş în lumină fie activitatea unor ierarhi, fie alte aspecte din trecutul eparhiei pe care o cîrmuiesc : Patriarhul *Teoctist Arăpaşu* ca Mitropolit, al Moldovei şi. Sucevei, Mitropolitul *Nicolae Corneanu* al Banatului,: Episcopii *Gherasim Cristea* al Rîmnjcului, *Epifanie Norocel* al Buzăului ş.a.

,M Ierarhii şi profesorii amintiţi aci, ca şi alţi preoţi cu preocupări is torice, cu numeroşi laici au publicat sute de studii privitoare la tre cutul Bisericii şi culturii româneşti. în cele trei reviste «centrale> bi sericeşti: *«Biserica Ortodoxă Română», <<Studii Teologice» şi «Ortodo xia»,* sau în cele cinci reviste «mitropolitane» : *«Glasul Bisericii», «Mi' tropolia Moldovei şi Sucevei», «Mitropolia Ardealului^, «Mitropolia Olteniei»* şi *«Mitropolia Banatului».* Intre teologii care au publicat stu dii în revistele centrale şi în *«Glasul Bisericii»,* consemnăm pe următo rii: mitropolitul Tit Simedrea, episcopul Epifajiie Norocel, profesorii Institutului teologic din Bucureşti, amintiţi mai sus, profesorul Toma Bulat, Ion Iufu (manuscrisele slave), preoţii Ioan Răuţescu, Gabriel Cocora, Constantin Voicescu, Ilie Georgescu, Ioan Spiru, teologul Teo dor Manolache, apoi istoricii laici : Constantin C. Giurescu, Dan Sirnonescu, Aurelian Sacerdoţeanu, Virgil Molin, Ion Barnea, George Potra, Nicplae Stoicescu, Tudor Mateescu, Ştefan Andreescu, Ioana Cristache-Panait (artă, vechile tipărituri), I. D. Ştefănescu (artă), Victor Brătuiescu (artă) şi mulţi alţii. ..

: La *«Mitropolia Moldovei şi Sucevei»:* preoţii Paul Mihail, Scarlat Porcescu, Ilie Gheorghiţă, diac. Ioan Ivan, episcopul Irineu Crăciu-

politul Nestor Vomicescu, apoi istoricii laici: Nicolae Cori-ae Grigoraş, Alexandru Gonţa, Constantin Turcu, Constantin D. Lăudat, Gavriil Istrate, Ştefan Gorovei şi alţii.

litropolia Ardealului» : mitropolitul Antonie Plămădeală[1] şi Institutului teologic menţionaţi mai sus, preotul Chirii Pis-iscrise slave), Atanasie Popa (manuscrise româneşti), Ştefan soţul Ioan Beju, profesorul american Keith Hitchins şi alţii. *itropolia Olteniei» :* mitropolitul Nestor Vornicescu, profeso-Bulat, arhim. Grigore Urîţescu, preoţii Ioan Popescu-Gilieni, cu, Dumitru Bălaşa, Dimitrie Buzatu, Marin Branişte, Alexan-ilescu-Bîrda, precum şi istoricii laici : Dan Simonescu, Aure-doţeanu, Radu Creţeanu, Ştefan Andreescu, Corneliu Ta-

itropolia Banatului» reţinem pe preoţii : Gheorghe Cotoşman, reşianu, Gheorghe Litiu, Vasile Muntean, Gheorghe Naghi şi ici: I. D. Suciu, Constantin Rudneanu, Eugen Arădeanul etc. pe toate eparhiile au publicat studii privind monumentele L. De pildă: şase volume sub titlul *Arta creştină în România* rfe), *Monumente istorice bisericeşti din Mitropolia Moldovei Arhiepiscopia Sibiului — Pagini de istorie, Mitropolia Olte-de ani de la întemeiere, Mănăstiri din Banat, Documente prf-istoria Mitropoliei Banatului* (2 voi.), *Monumente istorice bi-*i *Arhiepiscopia Clujului, De la Dunăre la Mare* (Galaţi), *Spi-şi istorie la Intorsura Carpaţilor* (la Buzău, 2 voi.), *Bisericile n judeţul Bacău şi Istoria Episcopiei Romanului, Monumente iericeşti din eparhia Oradiei, Bisericile de lemn din eparhia ş.a.* Au apărut, de asemenea, cîteva monografii închinate ii de seamă, unele scrise chiar de actualii cîrmuitori ai epâr-ective (Miron Cristea, Iacob Putneanul, Melchisedec Şte-Jman Ciorogariu, Nicolae Ivan), monografiile unor eparhii . (1977), Dunărea de Jos (1977 şi 1981), Sibiu (1981), Roman ău (1986), Arad (1989).

astă listă impresionantă de nume şi lucrări, menţionăm şi esori din învăţămîntul universitar de stat sau cercetători la titute, cu lucrări în volume sau studii publicate în reviste de , îndeosebi cele privitoare la istoria culturii româneşti, prin şi o seamă de probleme de istorie bisericească. Aşa

sînt: Constantin C. Giurescu, Petre P. Panaitescu, Dan Simonescu, Vasile Netea, Gabriel Ţepelea, Nicolae Stoicescu, Ştefan Ştefăoiescu, Virgil Cândea, Alexandru Duţu, Gabriel Ştrempel, Dan Zamfirescu (toţi din Bucureşti), Ştefan Pascu, Pompiliu Teodor (Cluj-Napoca), Nicolae Grigoraş, Victor Spinei, Ştefan Gorovei (Iaşi), Gheorghe Cronţ (vechiul drept), Florian Dudaş (circulaţia vechilor tipărituri), sau istoricii de artă : Vasile Drăguţ, Răzvan Theodorescu, Sorin Ulea, Cristian Moisescu, Măria Ana Musicescu, Teodora Voinescu, Corma Nicolescu, Ioana Cristache-Panait, Marius Porumb şi alţii. In istoria muzicii psaltice a adus contribuţii preţioase Sebastian Barbu Bucur.

In chip deosebit trebuie notate lucrările lui Nicolae Stoicescu, deosebit de utile în cercetări de istorie bisericească: *Repertoriul bibliografic al monumentelor feudale din Bucureşti* (1961, 362 p.), *Bibliografia localităţilor şi monumentelor feudale din Ţara Românească* (2 voi. 1970, 799 p.), *Repertoriul bibliografic al localităţilor şi monumentelor medievale din Moldova* (1974, 984 p.), *Bibliografia localităţilor şi monumentelor medievale din Banat* (1973, 192 p.).

O serie de istorici străini au abordat probleme de istoria culturii sau a Bisericii româneşti, ca profesorii *Mario Ruffini* de la Universitatea din Torino (cultura veche), *Keith Hitchins* de la Universitatea din Illinois-S.U.A. (o serie de studii despre Andrei Şaguna şi altele), preotul *Ernst Christoph Suttner* de la Facultatea de Teologie romano-catolică a Universităţii din Viena, preotul profesor Wylhelm Nyssen din Koln (vechile monumente de artă bisericească), cercetătoarea germană *Krista Zach,* istoricii de origine română *Francisc Pali* (mai multe studii despre Inochentie Micu), *Petre Ş. Năsturel* (relaţiile româno-athonite etc), preotul *Ioan Dură* de la parohia ortodoxă română din Olanda şi alţii.

Intre revistele de specialitate care interesează disciplina noastră notăm : *Studii, revista de istorie, Revue roumaine d'histoire, Rcvue des etudes sud-est europeennes, Romanoslavica, Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie* din Cluj-Napoca, *Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie «A. D. Xenopol»* din Iaşi, publicaţiile periodice ale unor muzee judeţene *(Apulum-Albei* Iulia, Sargetia-Deva, Banafica-Reşiţa, Cris/a-Oradea, Cu/nidava-Braşov, Ponfica-Constanţa, *Ziridava-Ara.d* etc).

*.

De la Istoriile bisericeşti ale lui Samuil Micu şi Petru Maior au trecut aproape două veacuri. In acest răstimp, istoriografia noastră bisericească a fost într-un permanent progres, punînd în lumină viaţa,

; activitatea pe care a desfăşurat-o în trecut Biserica Orto-
ia. O serie de probleme aşteaptă încă noi cercetări şr apro-
ru a descoperi alte aspecte ale rolului major îndeplinit de
viaţa **poporului român timp de aproape** două **milenii.**

BIBLIOGRAFIE ' ::'V

: *Bibliografia istorică a României:* I, 1944—1969, Bucureşti, 1969, XI
-_ J969_i974, Bucureşti, 1975, 514 p.; V, 1974—1979, Bucureşti, 1980,
79 _ 1984, Bucureşti, 1985, 532 p.; VII, Bucureşti, 1990.

kMVBEANU, Preocupări şi studii de teologie istorică şi patristică, în
de *ani in viaţa Bisericii Ortodoxe Române,* Bucureşti, 1968, p. 284—305
da 1948—1968); POMPILIU TEODOR, *Evoluţia gîndirii istorice romu-*
70, L + 477 p. (cu o foarte bună introducere); ALEXANDRU I. CIUREA
&CURARIU, *IstoriograHa Bisericii române şi problemele ei actuale,* în
XIX, nr. 3—4, 1971, p. 355—381 (şi în voi. *De la theologie orthodoxe
origines ă nos jours,* Bucarest, 1974, p. 121—157) ; LUCIAN BOIA, £vo-
iliei române, Bucureşti, 1976, 377 p.; *Enciclopedia istoriografiei romă-
Xi,* 1978, 471 p. ; AL. ZUB, *Istorie şi istorici în România interbelică,*
P-

. fia

PERIOADA

î N T î I A

(secolele II —VI)

I

ÎNCEPUTURILE VIEŢII CREŞTINE PE TERITORIUL ŢĂRII NOASTRE

l entru a înţelege ..cîi:._m4i~ bine problema răspîndirii noii învăţături creştine pe teritoriul ţării noastre, trebuie să cunoaştem mai întîi situaţia de atunci a acestui teritoriu, precum şi a celor învecinate. Se ştie că în secolele II—I î.Hr., romanii începuseră cucerirea treptată a unor reninni &[11]jCL-.(i*ifl"f"pTJf> situat*» în vecinătatea Daciei. Astfel în 168 î.Hr. au cucerit Macedonia şiEpirul, transformate în **148** în provincie romană. In 146 şi-a pierdut independenţa Grecia, anexată în curînd la Macedonia. In anul 155 a avut loc ocuparea teritoriilor de pe ţărmurile Adriaticei locuite de dalmaţi (în Iugoslavia de azi) ; în anul 59 î.Hr. acesT*TTieTîft!rrîî~atrîo^^ provincie, sub numele de *Hly ricum.* în anul 32 î.Hr. .sub numele de Illyricum se înţelegeau toate ţinuturile stăpînite de romani din Munţii Raetiei pînă la graniţele Macedoniei, iar în anii 12—-10 î.Hr. hotarele acestei provincii au fost extinse spre nord^.pînă la Dunăre.

In anul 16 î.Hr. au fost subjugate populaţiile locale din *Noricum,* aproximativ Austria de azi, ţara formînd un «regnum» pînă la Marcus ^Aurelius (161—180), apoi s-a transformat în provincie.

După anul 9 d.Hr. s-a constituit provincia.*Pannonia,* care cuprindea teritorii ce fac azi parte din estul Austriei, Ungaria şi nordul Iugoslaviei. Sub împăratul Traian provincia a fost împărţită în Pajmonia Superior, la vest, şi Pannonia Inferior, spre est (pe malul drept al Dunării, în Ungaria şi în nordul Iugoslaviei de azi).

In anul 15 d.Hr. s-a creat noua provincie romană *Moesia,* în sudul Dunării, cu_ţeriţorii din Iugoslavia şi Bulgaria da-azi. In anul 46 d.Hr. desfiinţîndu-se regatul clientelar al tracilor, romanii an^Jnfi|nţal provincia *Tracia,* care **se** înltindea de **la Marea Egee pînă** în **Munţii** Haemus

Moesia a rămas acum numai cu teritoriile dintre Munţii ; Dunăre, inclusiv Dobrpgea, intrata suB supraveghere mili----. iă mai de mult. In ,aJiulJi6_dJHr.„.îrngăratul Domiţian a împărţit ovincie în Moesia Superior sau Prima (cuprindea Iugoslavia 3 şi o fîşie din Bulgaria nord-vesţică de azi) şi Moeşiajnfe-ecunda (Bulgaria dintre Dunăre şi Balcani, precum şi Dobro-nul 297, împăratul Diocleţian (284—305) a despărţiL.X>acia Jobrogea de azi) de Moesia Inferior, formînd provincia Scy-

r.

dul Dunării, regatul dac devenise o mare putere — şi în ace-m mare pericol pentru .Statul roman — sub Burebista (c. 80— mmit de geograful antic Strabo «spaima romanilor». Vasta lui care se întindea de la--J>»^i*A--mi}iO-Cie_şi Munţii_ŞlovacieJ .bia (la gura Bugului) şi din Carpaţii nordici pînă Jn_£alcan.i, mat însă sub urmaşii săi: Deceneu, marele preot şi sfetnicul 1 lui Burebista, Comosicujs, Scorilo (tatăl lui Decebal) şi Duras-s. Părţi din Dacia, desprinse din statul lui Burebista^ erau acum de diferiţi «regi», în care trebuie să vedem şefi de uni-î sau de mici state începătoare. Timp de 150 de ani după .ii Burebista, dacii au luptat împotriva primejdiei romane, or-nai multe incursiuni în sudul Dunării, la care au răspuns şi rin expediţii de represalii.

:olele I î.Hr.—I d.Hr., Dacia a cunoscut o mare înflorire a lateriale şi spirituale. Civilizaţia dacică şi-a găsit cea mai jresie în aşezările şi cetăţile din Munţii Orăştiei, unde se—~ puternic sistem de fortificaţii (cetăţile de la Costeşti, Blida-Roşie, Baniţa), care aveau ca scop apărairea marii aşezări de egetusa (Grădiştea Muncelului), centrul regilor daci. în anul . ameninţării romane tot mai mari, tronul regatului dac a, fost----- i Decebal (87—106 d.Hr.), un talentat conducător de oşti şi - diplomat, care a purtat lupte grele cu împăraţii Domiţian (81 şi Traian (98—117). Cu acesta, Decebal a avut două războaie, 101—102, încheiat cu victoria romanilor la Tapae (Porţile de anat) şi cu înaintarea lor pînă la Sarmuzegetusa, iar al doilea, 36, încheiat cu ocuparea şi distrugerea Sarmizegetusei, cu silui Decebal şi cu desfiinţarea statului dac şi crearea provin-ae Dacia.

provincie nu cuprindea Jnsă întreg teritoriul fostului stat al al. Ţinuturi ca Maramureşul, Crişana, Moldova şi Cîmpia mun-i fost ocupate de romani, ci au continuat să fie locuite de da-

cii liberi (dacii mari, costobocii, carpii). Dobrogea de azi făcea parte din Moesia Inferior, iar sub Diocleţian (284—305) devine provincie sub numele de Scythia Minor. Deci, noua provincie cuprindea Transilvania propriu-zisă, Oltenia, o fîşie din Muntenia (în stînga Oltului) şi Barra-tuXXciiprins între Mureş şi Tisa). Dacia era o *provincie imperială,* subordonată direct împăratului, care" o adTffrfnTstra printr-un guvernator, cu titlul de «legatus Âugusti pto praetore». Capitala provinciei era rtoul oraş (întemeiat prin anul 108—110) Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica, numită sub Hadrian (TT7—138) şi Sarmizegetusa. Sub împăratul Hadrian Dacia a fost împărţită în două provincii : Dacia Inferior şi Dacia Superior, apoi, tot sub el s-a făcut a doua reorganizare, desprinzînd din Dacia Superior o nouă provincie : Dacia Porolissensis (de la localitatea Porolissum). A treia reorganizare administrativă s-a făcut sub împăratul Marcus Aurelius (1G1—180), formîndu-se trei provincii : Dacia Apulensis, Dacia Porolissensis şi Dacia Malvensis, după numele oraşelor lor principale.

JDacia, fiind un bastion înaintat al imperiului, adine înfipt în lumea «barbară», avea nevoie pentru apărare de numeroase trupe. Se apreciază că în tot timpul stăpînirii romane, armata aflată în Dacia număra 30—40.000 de oameni, deci cam o zecime din totalul trupelor romane. Intre trupele de aici trebuie menţionate *Legiunea XIII Gemina,* aşezată încă din 106 la Apulum (Alba Iulia), şi *Legiunea VMacedonica,* adusă prin 167—168 de la Troesmis (Igliţa}_Ja_P^otaissa (Turda). în interiorul provinciei mai erau dispuse castre ale unor trupe auxiliare (cohorte, ale, numen), pentru supravegherea ordinii interioare.

In afară de militari, au fost aduşi în Dacia numeroşi colonişti : funcţionari, agricultori, din diferite părţi ale imperiului («ex toto orbe romano», după expresia istoricului Eutropius, din a doua jumătate a se-, colului IV), dar mai ales din provinciile sud-dunărene învecinate şi din Orientul apropiat. Colonizarea în Dacia a fost *organizată* de statul roman, în scopul întăririi elementului roman aici. Caracterul organizat şi masiv al colonizării a făcut ca populaţia dacă autohtonă să sufere o puternică influenţă romană. într-un timp relativ scurt dacii s-au romanizat, însuşindu-şi cultura, obiceiurile, unele credinţe religioase şi limba cuceritorilor. In anii 271—275, cînd a avut loc retragerea administraţiei romane în sudul Dunării, provincia era locuită de o populaţie romanizată.

Localităţile mai importante ale provinciei erau : Jjjgrn,a (Orşova). Ad Jfelgdiam (Mehadia), Drobeta (Turnu Seyerm), Romula^ (Reşca), Ti-^ biscum (Jupa — lîngă Caransebeş), Sarmizegetusa, Apulum (Alba Iulia).'

n (Zlatna), Patavissa sau Potaissa (Turda), Napoca (Cluj), Po-
(Moigrad). Este interesant că toate acestea sînt vechile d P " "
•ice, pe care şi le-au însuşit şi cuceritorii (de asemenea sînt
:i numirile de rîuri: Maris, Samus, Alutus, Crisius, Tibiscus ,•
onimia şi hidronimia vin în sprijinul tezei continuităţii popîP
cice). Satele erau de două feluri : *pagi,* comune mai iple
aşezări rurale ; cele mai de seamă erau : Alburnus Maior
4ontană), Micia (Veţel), Germisara (Cigmău), Aquae (Călan),
i (Celei) şi altele.
^271—275, datorită numeroaselor atacuri venite din partea
lor», ca şi crizei economice care se făcea simţită în imperiu,, îm-
A.urelian (270—275) s-a văzut nevoit să retragă trupele şi ad-
;ia romană în sudul-Dunării. Acolo s-a creat — între cele două
— o nouă provincie, cu numele de Dacia, împărţită curînd în
acia Ripensis, lîngă Dunăre (cu capitala Ratiaria), şi Dacia Me-
:a, mai la sud (cu capitala Sardica). Mai tîrziu, din cea din
l desprins mica provincie Dardania. Marea masă a populaţiei
ite din Dacia Txaiană — care se aprecia a fi fost de aproxima-
ilion — a rămas însă pe loc, ajungînd sub stăpînirea vremel-
lor populaţii migratoare: goţi, huni, gepizi, avari şi slavi.

tindirea creştinismului în *Dacia.* Noua învăţătură a lui Iisus
a fost cunoscută de timpuriu în Dacia, dar mai ales în teritcp
e Dunăre şi Mare, viitoarea provincie Schythia Minor (numită
rită faptului că prin secolul IV î.Hr. s-âu infiltrat aici anumite
2 «sciţi», populaţie nomadă venită dinspre Răsărit şi stabilită
î din nordul Mării Negre încă de prin secolele VIII—VII î.Hr.).
jorîrea Duhului Sfînt şi întemeierea Bisericii creştine la Ieru-
ziua Cincizecimii, Sfinţii Apostoli şi apoi ucenicii lor au" în-
Tarea de propovăduire a noii învăţături, potrivit poruncii date
itorul însuşi înainte de înălţarea Sa la cer (Matei XXVIII, T
Jcrarea misionară a Sfinţilor Apostoli şi a ucenicilor lor au
ri prea puţine. Doar despre bogata activitate misionara a Sfîrr-
•stol Pavel, desfăşurată între neamurile păgîne, se cunosc ştiri
înzătoare, aşa cum sînt înfăţişate în cartea «Faptele Apostoli-
VIII—XXVIII).

îndirea creştinismului în Peninsula Balcanică (Macedonia, Gre-
cum) s-a făcut de către *Stintul Apostol Pavel* şi ucenicii săi^
care-1 afirmă el însuşi în unele epistole. De pildă, în Epistola
ii.Şcrisăjn, anul 58, arăta că «a împlinit propovăduirea
^ la Iliria (Rom. XV, 19). Prin anii 65—66, a pe-

trecut o iarnă întreagă în Nicopolis (în Epir, în nordul Greciei), unde-1

Tit, episcopul Cretei (Tit III, 12). In toamna anului 66, îl informa pe un alt ucenic al său, Timotei, episcopul Efesului, clTTn pfopovacluia cuvîntul lui Dumnezeu în T)almaţia (II Tim. IV, 10): După tradiţie, Biserica din Sirmium a fost întemeiată de Epenet şi Andronic, amintiţi de Sfîntul Apostol Pavel în Epistola către Romani (XVI, 5). Reiese că regiunile sud-dunărene învecinate cu noi au fost evanghelizate direct de Sfîntul Apostol Pavel şi de ucenicii săi.

PotrivitimejţraditiL. consemnate de Sfîntul Ipolit (c. 170—c. 236), *Sfîntul Apostol Andrei* «a vestit (cuvîntul Evangheliei) sciţilor şi tra-~cîlor»7 Episcopul Eusebiu din Cezareea Palestinei (265—339/40), cel mai de seamă istoric din veacurile primare, în *Istoria sa bisericească* scria că *Stîntul Apostol Andrei* a propovăduit şi în Dacia Pontică, viitoarea provincie romană Scythia Minor (Dobrogea de azi). «Cînd Sfinţii Apostoli şi ucenici ai Mîntuitorului nostru — scria el — s-au împrăştiat peste tot pămîntul locuit, Toma, după spusele tradiţiei, a luat (spre evanghelizare) ţara părţilor, Andrei Sciţia, loan Asia, unde şi-a petrecut toată viaţa pînă ce a murit în Efes ; Petru a predicat iudeilor împrăştiaţi în Pont, Galatia, Bitinia, Capadocia şi Asia... Ce să mai spun de Pavel, care, după ce a predicat Evanghelia lui Hristos de la Ierusalim pînă în părţile Iliriei, a suferit martiriul la Roma sub Nero ? Acestea sînt spuse întocmai de Origen, în cartea a treia a Comentariilor sale ia Facere». Cei mai mulţi istorici identifică Sciţia de care vorbeşte Eusebiu, din Cezareea cu teritoriul dintre Dunăre şi Mare (Dacia Pontică), viitoarea provincie romană Scythia Minor. La această concluzie ne duce. faptul că poetul Ovidiu (43 î.Hr.—17/18 d.Hr.), se plângea în *Tristele şi Ponticele* sale că a fost exilat la Tomis printre «sciţi». Geograful grec Strabo (c. 58 î-.Hr.—c. 21 d.Hr.), în lucrarea *sa Geografia,* înţelegea prin Sciţia tot Dobrogea ([itxpâ Ixu&îa). De fapt, cum am arătat şi mai sus, sub Diocleţian Dobrogea a devenit provincia Scythia Minor. Nu trebuie tjecul_cu_vederea^nici„faptul că în acest timp ţărmul Mării Negr,e (Pontul Euxin) era împînzit de o serie de vechi colonii greceşti, ceea ce ne face să credem că acestea au solicitat lucrarea misionară a unuia dintre primii propovăduitori ai noii învăţături creştine. Din Epistolă Siîntului Apostol Pavel către Coloseni (III, 11) ar reieşi că şi «sciţii» au putut auzi cuvîntul lui Dumnezeu.

Tradiţia că Sfîntul Apostol Andrei a predicat la sciţi a fost reluată mai tîrziu şi de alţi scriitori bisericeşti. De pildă, călugărul Epilanie (sec. VIII) în *Viaţa Sfîntului Apostol Andrei,* afirma că între popoarele evanghelizate de el se numărau şi sciţii. De asemenea, în *Sinaxarul*

;onstantinopolitane se precizează că Sfîntul Andrei «a predi-
it, Tracia şi Scythia». După un alt izvor, păstrat în acelaşi Si-
ntul Apostol Andrei ar fi hirotonit ca episcop la Odyssos sau
Varna de azi) pe ucenicul său *Ampliat,* pe care Biserica Orto-
răznuieşte în fiecare an la 31 octombrie. Probabil este Am-
amintit de Sfîntul Apostol Pavel în Epislola către Romani
In schimb, Epifanie monahul scria că Sfîntul Apostol Andrei a
nit în provinciile din nordul Asiei Mici, în Tracia şi Moesia,
1 ca episcop la Odyssos pe *Apion.* ■;

mai tîrziu, istoricul bizantin Nichifor Calist (sec- XIV) scria
Apostol Andrei a trecut din provinciile Asiei Mici (Capado-
ia şi Bitinia) în «pustiurile scitice», care puteau fi situate în
laior (în nordul Mării Negre, adică în sudul U.R.S.S.), sau mai
n Scythia Minor (Dacia Pontică). După ce a predicat în ce-
aici, din Scythia Minor, locuite de greci, romani şi geto-daci,
ptat spre sud, ajungînd în oraşul Patras, în Grecia, unde a
martir, fiind răstignit pe o cruce în formă de X. Chiar dacă
ge prin Sciţia din textul lui Eusebiu nordul Mării Negre (aşa
:iţia Mare), Sfîntul Apostol Andrei tot ar fi trecut prin Dobro-
plecînd spre sud, calea i-ar fi fcţst mult mai lesnicioasă pe
armul apusean al Mării Negre, decît să-i facă înconjurul toc-
Caucaz. Tradiţia că Sfîntul Andrei a predicat si în provinciile

<
ii Asiei Mici şi în Tracia, a fost consemnată, pentru prima
oi de mitropolitul Dosoftei în *Vieţile sfinţilor* pe luna noiem-
ziua prăznuirii sale.

rijinul evanghelizării Daciei Pontice de către Sfîntul Apostol
n şi unele colinde şi creaţii folclorice dobrogene şi din stingă
careamintesc de trecerea sa prin aceste teritorii, ca şi unele
Le_£peştera Sfîntul Andrei — existentă şi azi în hotarul comune~r '
in, în sudul Dobrogei —, pîrîiaşul Sfîntul Andrei ş.a.). El"va fi

j
iscopi şi în cetăţile de pe ţărmurile Pontului Euxin, în speţă în

[
?a cum au făcut Sfîntul Pavel şi ceilalţi Apostoli, după cum
cartea Faptele Apostolilor- *Deci o parte din teritorul Patriei*
i fost evanghelizat chiar de un ucenic al Mintuitorului Iişus
>fîntul Apostol Andrei. Cu alte cuvinte, creştinismul românesc

r
ii apostolică. ,
1

răspîndirea creştinismului în nordul Dunării, în
nu există mărturii literar-istorice sau arheologice isigure.
nu exclude însă posibilitatea existenţei unor:, eres-*

tim J^olaţi, chiajr.__SLÎll_J2rimele_irei_secole creştine. în lipsa dovezilor _işţorice_arheojo3ice__se recurge la cîteva argumente de ordin logic- ■ istoric.

Ţinînd seama de_relaţiile comerciale ale cetăţilor greceşti, din Dacia' Pontică (To.mis, Histria .Callatis, Dionysopolis, Duxostorum, Axiopolis etc), dar şi ale dacilor cu centrele economice-politice din Asia Mică, Siria, Palestina, Egipt, insulele greceşti, Macedonia, Tracia, Grecia, în care creştinismul era larg răspîndit, în urma propovăduirii Sfinţilor Apostoli şi a ucenicilor lor, se poate presupune că învăţătura creştină a fost cunoscută sporadic şi în Dacia, încă de la sfîrşitul secolului I.

După cucerirea Daciei de către romani, învăţătura creştină s-a putut răspîndi în nordul Dunării pe mai multe căi :

1. *Prin colonişti.* După cucerirea şi transformarea Daciei în provincie romană, a avut loc o colonizare organizată a ei, prin aducerea de elemente romanizate, care vorbeau limba latină- Proveneau îndeosebi din provinciile din sudul Dunării, romanizate mai de mult: Dalmaţia, cele două Moesii, Pannonia, Tracia, dar şi din ţinuturi mai îndepărtate : Grecia, Asia Mică, Siria, Egipt, Gallia etc, se pare puţini şi din Italia. Fără îndoială că între aceşti colonişti au fost şi creştini, mai ales că unii din ei erau aduşi din Asia Mică şi Siria, unde creştinismul fusese propovăduit chiar de către unii din Sfinţii Apostoli, îndeosebi de Sfinţii Apostoli Petru, Pavel şi Ioan, apoi din Iliria, care fusese de asemenea evanghelizată încă din secolul I. N-ar fi exclus ca unii colonişti creştini să fi venit în Dacia anume pentru a scăpa de persecuţiile la care erau supuşi în regiunile din care plecaseră. Trebuie reţinut şi faptul ca aceşti colonişti erau recrutaţi mai mult dintre orăşeni, ori se ştie ca învăţătura creştină s-a Tăspîndit mai întîi în oraşe şi mult mai tîrziu în mediul rural (cuvîntul *paganus,* care în româneşte a dalt păgîn, indica pe locuitorul de la ţară, necreştinat, dintr-un pagus •— sat).

2. Prin *ostaşi din armata romană.* în Dacia au fost aduse şi numeroase unităţi militare pentru apărarea noii provincii : Legiunea XIII Gemina, la Apulum, şi Legiunea V Macedonica, la Potaissa, precum şi numeroase trupe auxiliare. Printre aceşti soldaţi desigur au fost şi unii creştini. Avem mai multe mărturii că în armata romană existau şi creştini. Amintim doar că *Faptele Apostolilor* relatează că primul roman încreştinat a fost un militar, sutaşul Corneliu (Fapte X). Unele din trupele staţionate în Dacia erau aduse din teritorii în care învăţătura creştină era cunoscută încă din secolul I. De pildă, Legiunea V Mace-

i a fost adusă, spre sfîrşitul secolului I, din Palestina, la Troes-rtliţa — Turcoaia) în Dobrogea, iar de acolo la Potaissa (167— *lă* nova Illyricorum, staţionată în castrul de la Brîncoveneşti /Iureş), era adusă din Iliria, provincie încreştinată încă din seco-ie Sfîntul Apostol Pavel şi ucenicii săi.

-istenţa unor creştini în unităţile militare din Scythia Minor este nată şi de faptul că în cursul persecuţiilor lui Diocleţian şi Lici-începutul secolului IV, au pătimit pentru Hristos şi mulţi ostaşi Desigur, toţi aceşti militari, cu rîvna caracteristică primilor i, au căutat să aducă la Hristos şi pe alţi soldaţi, dar şi pe unii ri din oraşele sau satele în apropierea cărora erau aşezaţi. Nu trecut cu vederea nici faptul că soldaţii romani, după satisfa-;tagiului militar de aproximativ 25 de ani, erau lăsaţi la vatră, nele de veterani (din care avem românescul bătrîn), se stabileau a, unde li se acorda un lot de pămînt şi se căsătoreau, contri-istfel la romanizarea provinciei. Dacă ei erau creştini, desigur căsătorie puneau bazele unor familii creştine.

[3]rin *sclavi.* Nu este exclus "ca între sclavii coloniştilor înstăriţi uncţionarilor de stat să fi fost şi unii creştini, care au împărtăşit ua învăţătură şi altor fraţi ai lor de suferinţă sau unora dintre ii Daciei — autohtoni, colonişti sau veterani. Cazuri de sclavi îaţi cunoaştem şi din Noul Testament (ex. Onisim din Epistola limon).

'rin *negustori.* Arătam mai sus că oraşele greceşti de la Marea dar şi dacii, aveau stiînse legături economice cu Asia Mica, ele greceşti, Macedonia, Tracia, Iliria, unde învăţătura creş-3st propovăduită de Sfinţii Apostoli sau de ucenicii lor. Intre ii care vindeau sau cumpărau mărfuri în părţile noastre, au iii creştini, care au făcut cunoscută învăţătura creştină şi local-leci s-a continuat lucrarea de încreştinare pornită pe la sfîrşi-ului I, Nume de negustori încreştinaţi se cunosc tot din Noul it (Lidia şi «casa sa», în Filipi, Fapte XVI, 14—15).

in *captivi aduşi de goţi in Dacia.* Pe la mijlocul secolului III, pînă la Dunăre goţii, popor de origine germanică. Stabiliţi pe ţării noastre, dar în afara graniţelor provinciei romane, iar 275 şi în fosta Dacie Traiana, mai mult sub forma unor tabere în mijlocul populaţiei autohtone, goţii au făcut de aici mai 'ursiuni în sudul Dunării şi chiar în Asia Mică, aducînd nu-iptivi din aceste regiuni. între ei erau şi mulţi creştini, precum

şi preoţi, care, după ce au fost aşezaţi în nordul Dunării, au propovăduit şi daco-iromamlor de aici cuvîntul lui Dumnezeu (de pildă, bunicii marelui lor misionar Ulfila erau greci, originari din Capadocia). Aceste lucruri sînt relatate şi în *Istoria bisericească* a lui Filostorgius (368— 425). Iar poetul Commodtan amintea de prizonierii aduşi de carpi în Dacia, în diferitele lor incursiuni pe la mijlocul secolului III,- între aceştia vor fi fost şi creştini.

Pe lîngă aceste argumente de ordin logic-istoric, se pot prezenta şi cîteva mărturii ale unoi scriitori creştini din primele secole asupra răspîndirii creştinismului în Dacia, fără să le considerăm însă ca dovezi sigure. Astfel, *Sfîntul Iustin Martirul şi Filosoful* (j- 165), în lucrarea sa *Dialogul cu iudeul Triton,* scria că «nu există nici un neam... din cei ce trăiesc în căruţe şi în corturi şi crescînd vite, la care să nu se facă rugăciuni în numele lui Hristos cel răstignit». Apologetul *Tertulian* din Cartagina (c. 160—c.240) scria în lucrarea sa intitulată *împotriva iudeilor* (Liber adversus Judaeos) că Hristos «stăpîneşte» şi «în ţinuturile sarmaţilor, dacilor, germanilor şi sciţilor». Din aceste cuvinte nu putem trage concluzia că neamurile respective — în totalitatea lor — credeau în Hristos, ci doar că numele Său era cunoscut unora din ei. Cam în acelaşi timp, marele teolog *Origen* din Alexandria (c. 185—-254) scria că *foarte mulţi (plurimi)* dintre britani, germani, daci, sarmaţi şi sciţi n-au auzit cuvîntul Evangheliei (Comentarul 39 la Evanghelia de la Matei, XXIV, 14). Deducem de aici că unii dintre aceştia totuşi l-au auzit.

Din cele expuse pînă aici, reiese că învăţătura creştină a putut fi cunoscută în Dacia încă din secolele II—III, iar în Dobrogea de azi, din a doua jumătate a secolului I. Ea s-a răspîndit prin zelul misionar al primilor creştini — inclusiv preoţi — care au sădit-o în sufletele semenilor nu numai prin puterea cuvîntului, ci mai ales prin exemplul vieţii lor şi uneori chiar prin sîngele vărsat pentru ea. Lipsa de mărturii epigrafice şi arheologice se datoreşte faptului că noua învăţătură creştină era considerată — în statul roman — ca «religio illicita», adică nepermisă, deci creştinii nu-şi ridicau asemenea monumente, pentru ca să nu-şi atragă prigoana autorităţilor de Stat. Se adaugă apoi şi faptul — îndeobşte cunoscut — că primii creştini se recrutau mai ales dintre oamenii săraci, care n-aveau posibilitatea să ridice asemenea monumente. Inexistenţa unor astfel de mărturii s-ar putea datora fie distrugerii lor de unele populaţii migratoare, fie nedescoperirii lor pînă în prezent. Învăţătura creştină era mărturisită de adepţi izolaţi, care n-au fost convertiţi la noua învăţătură prin misionari oficiali, din iniţiativa

n dispoziţia unei autorităţi superioare, ci prin predică de la om mai ales prin preoţi sau creştini veniţi din sudul Dunării, pe jniintite. Cu alte cuvinte, strămoşii noştri n-au primit creştinis- *icial,* aşa cum îl vor primi mai tîrziu popoarele slave înconjură- ci l-au acceptat 'treptat, ca o consecinţă firească a comunităţii limbă şi de civilizaţie romanică. «Românismul şi creştinismul sînt născute şi crescute în chip firesc, încet şi tainic, în Dacia iian», cum afirma Vasile Pârvan *(Contribuţii epigrafice,* p. 201). ■spre o creştinare masivă a daco-romanilor putem vorbi numai 7l_ 275, la părăsirea Daciei de către Aurelian. Odată cu legiu- administraţia imperiului s-a retras peste Dunăre şi religia staitu- ică religia «oficială» prin excelenţă, deci creştinii puteau de-a- .ainte să-şi mărturisească nestînjeniţi învăţătura, fără teamă de ■omane care considerau creştinismul ca religie nepermisă. Nu- a se explică faptul că în jurul anilor 300, în cursul persecuţiei cleţian, continuată sub Licinius, se întîlnesc o seamă de martiri le Dunării de Jos, mai ales în Scythia Minor. Aşa se explică şi ţa mai multor scaune episcopale pe malul drept al Dunării şi în ea, în prima jumătate a secolului IV, care vor fi avut sub cîr- lor duhovnicească şi credincioşi dacoromâni din nordul Dună-te acestea dovedesc că învăţătura creştină avea rădăcini adînc în pămîntul românesc, căci desigur acei martiri s-au recrutat Jei mai de mult botezaţi, iar crearea de scaune episcopale preexistenta unei vieţi creştine îndelungate.

Drganizaţie bisericească incipientă a trebuit să ia naştere odată stituirea primelor nuclee creştine pe pămîntul Daciei. Nu se oncepe propovăduirea învăţăturii creştine fără cult şi fără slu- rganizare)- Din *Faptele Apostolilor* se desprinde constaltarea că deni unde se răspîndea noua învăţătură se căutau şi case co- ăţoare pentru adunarea credincioşilor la rugăciune, frîngerea predică (cf. Fapte II, 46; XX, 7—8 şi 11): In condiţiile grele e trecea creştinismul la începutul istoriei sale, săvîrşirea cul- case particulare era singura formă posibilă. De altfel, acest făceau şi unele grupări religioase păgîne, care nu aveau posi-i de a-şi ţine adunările într-un templu propriu. Săvîrşirea cultu-* la concluzia că existau preoţi şi diaconi, cum ne sugerează ea *Faptele Apostolilor* şi unele epistole (cf. Fapte, VI, 1—6? -• XXI, 18; I Tim. V, 17; Tit I, 5—9; Iacov V, 14). Paiimii preoţi ni desig»r proveneau dintre colonişti, mai ales dintre greci, dar dacoromâni. Din moment ce Sfîntul Apostol Andrei a predi-

cat în teritoriul dintre Dunăre şi Mare, trebuie să admitem că el a lăsat acolo preoţi şi diaconi, poate chiar şi episcopi, căci în primele veacuri fiecare cetate putea să-şi aibă propriul ei episcop.

în încheierea acestor consideraţii, se impune întrebarea : ce religie păgînă a fost înlocuită în Dacia de credinţa în Hristos ? Unii istorici au arătat că «legea» lui Zamolxis, zeul suprem al daco-geţilor, era mult apropiată, prin morala ei, de creştinism, fapt care a uşurat introducerea noii învăţături creştine. în afară de aceasta, numeroasele culte aduse de colonişti din locurile lor de origine (divinităţi romane italice, greceşti, celtice, orientale şi chiar africane, după cum ne arată aproape o treime din totalul inscripţiilor din Dacia) nu aveau rădăcini în conştiinţa locuitorilor, unele din ele fiind impuse de autorităţi, îndeosebi cultul împăratului. De aceea, ele au putut să fie foarte uşor înlocuite cu noua credinţă în Iisus Hristos.

Poporul de jos avea credinţele lui, care erau mai mult obiceiuri sau datini locale în legătură cu calendarul agricol şi păstoresc, care au putut fi înlocuite foarte uşor cu învăţătura creştină. De fapt, urme din cultul popular păgîn adaptate la creştinism s-au păstrat pînă aproape în zilele noastre (ex. jertfa cocoşilor albi care se dau preotului la înmormîntare închipuie jertfa adusă pe altarul zeilor). Se remarcă deci faptul că la noi schimbarea de religie nu s-a făcut prin lupte, ca în alte părţi, cu dărîmarea de temple şi sfărîmarea de idoli, căci «poporul de la sate, păstrîndu-şi vechile obiceiuri, nu vedea o contrazicere între vechea şi noua credinţă ; el s-a plecat în faţa soliei noi care i se aducea şi a păşit în biserică, aducînd cu dînsul în faţa altarelor şi riturile sale preistorice» (P. P. Panaitescu, *Introducere în istoria culturii româneşti,* Bucureşti, 1969, p- 103). Iar arheologul Radu Vulpe scria : «Poporul nostru s-a născut creştin în mod spontan, natural, odată cu formarea romanităţii sale, la a cărei desăvîrşire creştinismul popular şi-a adus contribuţia cea mai de seamă. Noi sîntem români fiindcă sîntem creştini şi sîntem creştini fiindcă sîntem români».

C o n c l u z i i : *Pe baza celor scrise pînă aici, putem trage concluzia că învăţătura creştină a fost cunoscută în Dacia din primele trei secole ale erei noastre, fiind adusă de colonişti, militari, negustori şi sclavi. Toţi au fost un factor puternic de romanizare şi creştinare, în teritoriul dintre Dunăre şi Mare noua credinţă a fost propovăduită de Sfîntul Apostol Andrei. Ea era mărturisită de credincioşi singuratici, în ascuns, de teama legilor romane care o declarau «religie nepermisă». Generalizarea creştinismului s-a făcut apoi, pe cale lentă, în secolul IV.*

BIBLIOGRAFIE

ia T r a i a n ă : *Istoria României,* voi. I, Editura Academiei, Bucureşti, ,s3__gi4. M1HAIL MACREA, *Viaţa în Dacia Romană,* Bucureşti, 1969,

aîndirea creştinismului în Balcani: ADOLF VON HARNACK. in *und Ausbreitung des Christenturns in den ersten drei Jahrhunderten, 2 ia* 1906 (ed. IV, 1924);< VASILE PARVAN, *Contribuţii epigraiice la istoria il'ui dacoromân,* Bucureşti, 1911, XVI + 223 p. ; JACQUES ZEILLER, Ies *uetiennes dans Ies provinces danubiennes de l'empire romain,* Paris, 1918, ţ p. -|__1 h.; edizione anastatica, Roma, 1967 (lucrare fundamentală); / SPINKA, A *history oi Christianity in the Balkans,* Chicago, 1933, 202 5TIN FLICHE et VICTOR MARTIN, *Histoire de l'Eglise depuis Ies origines s jours. Publie* sous la direction de... voi. I—IV, Paris, 1945—1947.

jîndirea creştinismului în Dacia: GHENADIE ENACEANU, *ii* în *Dacii şi creştinarea românilor.* Bucureşti, 1975, VIII + 249 -f VII ă faptele pînă la întemeierea principatelor ; acum depăşită); CAROL *îteva momente din începuturile Bisericii Române,* Blaj, 1902, 110 + IV [ioasă, azi depăşită); N. DOBRESCU, *Introducerea creştinismului Ia ro-*Cursurile de vară din Vălenii de Munte», 1909—1910, Vălenii de Munte, 3—125; C. NICOLAESCU-PLOPŞOR, *Vechimea creştinismului în Dacia,* 933; I. POPESCU SPINENI, *Vechimea creştinismului Ia români,* Confe-jreşti, 1934, 44 p. (criticabilă); ANTON D. VELCU, *Contribuţii Ia stu-nismului daco-roman, sec. I—IV,* Bucureşti, (1934), 74 p. (criticabilă, vezi i lui E. CONDURACHI în B.O.R., an. LV, 1937, nr. 5—6, p. 350—363)-, JELI, *Originea şi vechimea creştinismului la români,* Cernăuţi, 1937, 56 p. i «Candela», an. XLVII, 1936, p 17—20); C. DAICOVICIU, *In jurul 'lui în Dacia, în «Studii, revistă de istorie»,* an. I, nr. 1, 1948, p. 122— ige teza încreştinării înainte de sec. IV); MILAN ŞESAN, *Creştinismul atic,* în MA, an. III, 1958, nr. 11—12, p. 813—828; E. LOZOVAN, *Aux i christianisme daco-scythique,* în *Franz Altheim-Geschichte der Hunnen,* îd. Berlin, 1962, p. 146—165 ; D. M. PIPPIDI, *In jurul izvoarelor literare* i'smu.'ui daco-roman, în voi. *Contribuţii la istoria veche a* României, ed. II, 1»67, p. 497—516; IOAN RĂMUREANU, Noi *consideraţii privind i creştinismului la traco-geto-daci,* în «Ortodoxia», an. XXVI, 1974, nr. 1, 3 (şi în voi. *Roumanie. Pages d'histoire,* I, nr. 3—4, 1976, p. 64—84); ŞERBĂNESCU, *Creştinarea românilor,* în «Almanahul parohiei ortodoxe . Baden-Baden» pe anul 1976, p. 62—73. MIRCEA ELIADE, De ia *Zalmoxis ;-Han, Studii comparative despre religiile şi iolclorul Daciei şi Europei* Trad. de Măria Ivănescu si Cezar Ivănescu, Bucureşti, 1980, 256 p.: IOAN N!U, Le *christianisme chez* ies *Thraco-Phrygiens de l'Asie Mineure et chez* Os *o-Daces de la Peninsule Balkanique,* în Actes *du Il-e Congres International ogie 1976 — // Histoire et Archeologie,* Bucureşti, 1980, p. 435—444 (şi IFANIE NOROCEL, *Siîntul Apostol Andrei în tradiţia românilor —- măr-himii şi a continuităţii noastre pe aceste meleaguri,* în G.B., an XXXVIII, [1]—12. P- 1157—1174 (şi în voi. *Pagini din istoria veche a creştinismului* Buzău, 1986, p. 19—46).

ru religia get o-dacilor vezi: AL. SĂNDULESCU, *Religiunea i- Studiu asupra credinţei religioase la daci înainte de a îmbrăţişa creşti-*=ureşti, 1929, 64 p.; I. I. RUSSU, *Religia geto-dacilor. Zei, credinţe, practici* m «Anuarul Inst. Studii clasice», 5, 1944—1948, p. 61—139; EMILIAN VA-*roblema religiei geto-dacilor în lumina noilor cercetări istorice şi arheo-*«Ortodoxia», an. V, 1953, nr. 4, p. 634—050; IOAN G. COMAN, *Scriitori* din epoca *străromână,* Bucureşti, 1979, p. 20—55.

MĂRTURII LINGVISTICE PENTRU ORIGINEA ŞI VECHIMEA CREŞTINISMULUI LA ROxMÂNI

tnogeneza poporului român a început odată cu colonizarea Daciei şi cu romanizarea elementului autohton daco-moesic şi a continuat, atît prin asimilarea treptată a elementului slav şi a celorlalte elemente etnice neromane, aşezate în spaţiul carpato-dunărean, cît şi prin admigrarea unor elemente romanice din sudul Dunării.

In ce priveşte limba română, «prin origine, structură şi vocabular, este o limbă latină, singura urmaşă directă a latinei vorbite în mod neîntrerupt în provinciile dunărene ale imperiului roman» (Al. Rosetti). Ea reprezintă «forma pe care a luat-o cu vremea, într-o anumită regiune, limba latină, în urma nenumăratelor schimbări şi influenţe pe care le-a ■suferit» (G. Ivănescu). îşi are originea în latina populară (vorbită) adoptată de strămoşii noştri daco-geţi de la coloniştii romani cu care s-au amestecat, la care s-au adăugat elementele păstrate din idiomul geto-dac, iar mai tîrziu, elemente lexicale din graiul slavilor aşezaţi în Dacia şi în sudul Dunării. Dar ceea ce au adăugat slavii, şi într-o măsură foarte redusă alte popoare, n-a putut schimba caracterul iniţial şi fundamental al limbii noastre.

Acest caracter de limbă romanică îl dau morfologia, sintaxa, precum şi elementele fundamentale ale lexicului (cele de întrebuinţare permanentă), toate fiind de origine latină. După acad. Al. Rosetti, limba română reprezintă *faza actuală a latinei vorbite* în provinciile dunărene romanizate, adică în Dacia, Pannonia, Dardania şi Moesia, esite «transformarea, potrivit împrejurărilor şi influenţelor externe, a *latinei vorbite* în părţile orientale ale imperiului roman». Limba română, precum şi poporul român s-au format pe un întins spaţiu geografic, atît la

ia T r a i an ă : *Istoria României,* voi. I, Editura Academiei, Bucureşti, ;53_614 ; M1HAIL MACREA, *Viaţa în Dacia Romană,* Bucureşti, 1969,

3 î n d i r e a c r e ş t i nis m u l u i în B a l c a n i : ADOLF VON HARNACK, *n und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten, 2 ia* 1906 (ed. IV, 1924);' VASILE PARVAN, *Contribuţii epigraiice la istoria ilui dacoromân,* Bucureşti, 1911, XVI + 223 p. ; JACQUES ZEILLER, *Les iretiennes dans les provinces danubiennes de l'empire romain,* Paris, 1918, r p. |_ 1 h.; edizione anastatica, Roma, 1967 (lucrare fundamentală); *r* SPINKA, *A history ol Christianity in the Balkans,* Chicago, 1933, 202 5TIN FLICHE et VICTOR MARTIN, *Histoire de l'Eglise depuis les origines* s *jours. Publie* sous la direction de... voi. I—IV, Paris, 1945—1947.

> î n d i r e a c r e ş t i n i s m u l u i în D a c i a : GHENADIE ENACEANU, *ii* în Dacii Şi creştinarea *romanilor,* Bucureşti, 1975, VIII + 249 + VII ă faptele pînă la întemeierea principatelor; acum depăşită) ; CAROL *îteva momente din începuturile Bisericii Române,* Blaj, 1902, 110 + IV ;ioasă, azi depăşită) ; N. DOBRESCU, *Introducerea creştinismului Ia ro-*Cursurile de vară din Vălenii de Munte», 1909—1910, Vălenii de Munte, 3—125; C. NICOLAESCU-PLOPŞOR, Vechimea creştinismului *în Dacia,* 933; I. POPESCU SPINENI, *Vechimea creştinismului la români,* Confe-îreşti, 1934, 44 p. (criticabilă); ANTON D. VELCU, *Contribuţii la stu-lismului daco-roman, sec. I—IV,* Bucureşti, (1934), 74 p. (criticabilă, vezi lui E. CONDURACHI în B.O.R., an. LV, 1937, nr. 5—6, p. 350—363); ELI, *Originea şi vechimea creştinismului la români,* Cernăuţi, 1937, 56 p. 1 «Candela», an. XLVII, 1936, p 17—20); C. DÂICOVICIU, *In jurul iui în Dacia, în «Studii, revistă de istorie»,* an. I, nr. 1, 1948, p. 122— ige teza încreştinării înainte de sec. IV); MILAN ŞESAN, *Creştinismul atic,* în MA, an. III, 1958, nr. 11—12, p. 813—828; E. LOZOVAN, Aux *i christianisme daco-scYthique,* în *Franz Altheim-Geschichte der Hunnen,* id, Berlin, 1962, p. 146—165 ; D. M. PIPPIDI, *în jurul izvoarelor literare ismalui daco-roman,* în voi. *Contribuţii la istoria veche a României,* ed. II, 1967, p. 497—516; IOAN RĂMUREANU, *Noi consideraţii privind* i creşfinismuiui *la traco-geto-daci,* în «Ortodoxia», an. XXVI, 1974, nr. 1, i (şi în voi. *Roumanie. Pages d'histoire,* I, nr. 3—4, 1976, p. 64—84) ; ŞERBĂNESCU, *Creştinarea românilor,* în «Almanahul parohiei ortodoxe Baden-Baden» pe anul 1976, p. 62—73. MIRCEA ELIADE, De *la Zalmoxis ■-Han, Studii comparative despre religiile si lolclorul Daciei şi Europei* frad. de Măria Ivănescu şi Cezar Ivănescu, Bucureşti, 1980, 256 p.: IOAN MU, Ie *christianisme chez les Thraco-PhrYgiens de l'Asie Mineure et chez l?s o-Daces de la Peninsule Balkanique,* în Acies du *Il-e Congres International ogie 1976 — 11 Histoire et Archeologie,* Bucureşti, 1980, p. 435—444 (şi 1FANIE NOROCEL, *Siîntul Apostol* Andrei în fradifia românilor — *măr-himii şi a continuităţii noastre pe aceste meleaguri,* în G.B., an XXXVIII, 1 12, p. 1157—H74 (şi jn voj *pagini din istoria veche a creştinismului* Buzău, 1986, p. 19—46).

ru r e l i g i a g e t o - d a c i l o r v e z i : AL. SÂNDULESCU, *Religiunea r- Studiu asupra credinţei religioase la daci înainte de a îmbrăţişa creşti-*:ureşti, 1929, 64 p.; I. I. RUSSU, *Religia geto-dacilor. Zei, credinţe, practici* în «Anuarul Inst. Studii clasice», 5, 1944—1948, p. 61—139; EMILIAN VA- *roblema religiei geto-dacilor în lumina noilor cercetări istorice şi arheo-* «Ortodoxia», an. V, 1953, nr. 4, p. 634—650; IOAN G.. COMAN, Scriitori «<n epoca *străromână,* Bucureşti, 1979, p. 20—55.

II

MĂRTURII LINGVISTICE PENTRU ORIGINEA ŞI VECHIMEA CREŞTINISMULUI LA ROMÂNI

tnogeneza poporului român a început odată cu colonizarea Daciei şi cu romanizarea elementului autohton daco-moesic şi a continuat, atît prin asimilarea treptată a elementului slav şi a celorlalte elemente etnice neromane, aşezate în spaţiul carpato-dunărean, cît şi prin admigrarea unor elemente romanice din sudul Dunării.

în ce priveşte limba română, «prin origine, structură şi vocabular, este o limbă latină, singura urmaşă directă a latinei vorbite în mod neîntrerupt în provinciile dunărene ale imperiului roman» (Al. Rosetti). Ea reprezintă «forma pe care a luat-o cu vremea, într-o anumită regiune, limba latină, în urma nenumăratelor schimbări şi influenţe pe care le-a suferit» (G. Ivănescu). îşi are originea în latina populară (vorbită) adoptată de strămoşii noştri daco-geţi de la coloniştii romani cu care s-au amestecat, la care s-au adăugat elementele păstrate din idiomul geto-dac, iar mai tîrziu, elemente lexicale din graiul slavilor aşezaţi în Dacia şi în sudul Dunării. Dar ceea ce au adăugat slavii, şi într-o măsură foarte redusă alte popoare, n-a putut schimba caracterul iniţial şi fundamental al limbii noastre.

Acest caracter de limbă romanică îl dau morfologia, sintaxa, precum şi elementele fundamentale ale lexicului (cele de întrebuinţare permanentă), toate fiind de origine latină. După acad. Al. Rosetti, limba română reprezintă *taza actuală a latinei vorbite* în provinciile dunărene romanizate, adică în Dacia, Pannonia, Dardania şi Moesia, este «transformarea, potrivit împrejurărilor şi influenţelor externe, a *latinei vorbite* în părţile orientale ale imperiului roman». Limba română, precum şi poporul român s-au format pe un întins spaţiu geografic, atît la

ît şi la sudul Dunării mijlocii sau de jos, în cadrul aşa nurai-mităţi dunărene>' sau, după o altă formulare, în teritoriul «car-anic», care cuprindea fosta provincie Dacia cu teritoriile ră-afara ei (răsăritul Munteniei, Moldova), precum şi zona sud-[ă învecinată, de-a lungul Dunării, adică Pannonia, Dardania, Superior şi Moesia Inferior, Dacia Ripensis şi Dacia Mediter-rovincii romanizate care au stat Întotdeauna în strînse le-Dacia (B. P. Hasdeu, A. D. Xenopol, N. Iorga, O. Densusianu, riu, P. P- Panaitescu, Al. Rosetti, C. C. Giurescu). cercetătorii — istorici, filologi şi teologi — sînt de acord că de bază ale credinţei creştine sînt redate în limba noastră inte de origine latină. Argumentul lingvistic constituie o do-plus în ce priveşte pătrunderea creştinismului la noi încă din stăpînirii Daciei de către romani şi în cea imediat următoare, îenii de organizare bisericească i-am împrumutat mai tîrziu de Lucrul este explicabil dacă ne gîndim la faptul că în toate pro-romane cuprinse sub numele de Iliyricum, inclusiv în Dacia lăreană, învăţătura creştină a fost propovăduită în limba latină. ninologia creştină de origine latină din limba noastră arată că toate numirile de bază ale credinţei şi unele forme ale cultului u fost create pînă în secolul IV. Este semnificativ faptul că în ea «Tatăl nostru» peste 90% din cuvinte sînt de origine la-:epţie făcînd greşeală, ispită, mîntuieşte. Acelaşi lucru îl ob-ii în Simbolul credinţei, formulat la primele două Sinoade ecu-lin anii 325 şi 381.

etînd aceste cuvinte, putem constata că unele din ele au fost din lumea romană păgînă, dar au primit un sens nou, al cre-eştine, iar altele au fost create pe loc, anume pentru exprima->r noţiuni de credinţă. Vom analiza pe rînd termenii principali iţă de origine latină.

ermeni din lumea romană păgînă. Cuvîntul *biserică* (în limba i'eche băsearecă, bisearică, beserică), derivă din latinescul *ba-*rîndul său format din grecescul paadixr, = ŞaaoAeuC = îm-ge şi olxta = casă. După istoricul bisericesc Nicolae Dobrescu 914), explicaţia pătrunderii acestui cuvînt în limba română ar >area : romanii înţelegeau prin «basilica» un edificiu în care se decata, un fel de judecătorie, în care dreptatea se împărţea te împăratului. Cînd împăratul Constantin cel Mare (306—337) libertate creştinismului, prin aşa numitul «edict de la Medio-din anul 313, a cedat creştinilor, pentru săvîrşirea cultului,

edificiile vechilor judecătorii, numite basilicae, întrucît ei nu voiau. să se închine lui Dumnezeu în fostele temple păgîne. Astfel, fostele judecătorii au devenit lăcaşuri de închinare creştine.

După relatările Sfîntului Luca din Faptele Apostolilor, primii creştini săvîrşeau rugăciunea şi frîngerea pîinii într-o încăpere din casele particulare (cf. Fapte II, 46; XX, 7—8 şi 11). Cu timpul, s-au construit încăperi anume în acest scop, tot în case particulare, care s-au numit «împărăteşti» (ŞaaiXixat ; *^aaiXix-q* ofxîa = casă împărătească).

Construirea unor asemenea lăcaşuri de închinare s-a generalizat, încît sub împăratul Constantin cel Mare lăcaşul de cult creştin era cunoscut, în latineşte, sub numele de basilica, de origine grecească, după cum am arătat mai sus. De fapt, scriitorul bisericesc Isidor de Sevilla (c. 560—636) scria în lucrarea sa despre *«Etimologii»* următoarele : «La început se numeau basilici locuinţele regilor (împăraţilor), de unde îşi au şi numele, căci ţkatÂsu? însemnează rege (împărat), iar basilicile sînt locuinţe împărăteşti. Acum însă se numesc basilici locaşurile dumnezeieşti, pentru că acolo se aduc închinare şi jertfe lui Dumnezeu, îmDăratul tuturor» (cartea XLV, cap. IV, 11). Deci, din acest cuvînt, la început de origine grecească, trecut apoi în limba latină, s-a format şi cel românesc de biserică. Cu timpul, noţiunea s-a extins dela lăcaşul de cult asupra întregii comunităţi creştine. Desigur, acest cuvînt a pătruns în Dacia în secolul IV, din provinciile romane din sudul Dunării, el fiind folosit numai în cadrul romanităţii orientale (bisea-rică în aromână, băserică în meglenoromână şi baserike în istroromână).

In imperiul roman de Apus se folosea, din secolul III — paralel cu basilica —, şi cuvîntul specific creştin ecclesia (-/; *kxY.Xrjsia),* folosit în Răsărit încă din secolele II—III. Cu sprijinul autorităţii centrale bisericeşti, termenul basilica a fost înlocuit treptat şi a rămas cel de ecclesia (popular eclesia), din care s-au format — în limbile romanice apusene — termenii eglise (franc), chiesa (ital.), iglesia (spân.), igreja (portugh.). De remarcat că în Apus acest termen s-a extins de la comunitatea sau adunarea credincioşilor La locaşul de cult (deci invers decît în cazul cuvîntului basilica). Limbile germanice au derivate din grecescul xopiaxov (kirche — germ. church — engl., kyrkan — suedeză).

Dumnezeu (arom. Dumnidzău) provine din Domine Deus, iar în vechea formă populară fără i, Domne Deus, veche invocaţie păgînă, adoptată şi de creştini pentru unicul lor Dumnezeu. -!..■.■>■-.-

inică (arom. şi meglenorom. duminică, istrorom. dumireke) iin dies dominica, adică ziua Domnului, termen care a înlocuit -ea săptămînală păgînă dies solis (ziua soarelui), ologia cuvîntului *Crăciun* (arom. crătsun, meglenorom. cărt-alosit în popor, necunoscut în cărţile de cult — este încă nelă-)upă părerea celor mai mulţi cercetători, între care : Pericle Vasile Pârvan, Sextil Puşcariu, Teodor Capidan, Nicolae
p. P. Panaitescu ş.a., provine din latinescul calatio (acuz. m). La romani prin «calatio» se înţelegea convocarea poporu-tre preoţii păgîni în fiecare zi întîi a lunii, pentru anunţarea lor din luna respectivă, şi — prin extindere — însăşi sărbă-*'.ea* mai însemnată calatio era desigur cea de la 1 ianuarie. u ştiut că pînă către sfîrşitul secolului IV, Naşterea Domnu-iznuia odată cu Bobotează la 6 ianuarie, zi în care se obişnuia ă anunţarea sărbătorilor de peste an (Pastile şi celelalte). Şi r de curînd creştinaţi din Dacia şi din sudul Dunării această a sărbătorilor li se părea apropiată de sărbătoarea calatio, lit cu acesit termen sărbătoarea creştină a Naşterii Domnului, e sfîrşitul secolului IV sărbătoarea Naşterii Domnului a fost 3 25 decembrie, cercetători (între care Aron şi Ovid Densuşianu, Al Rosetti,
ş.a.) derivă cuvîntul Crăciun din etimonul *creatio* (acuz. cre-în lat. vulg. creation, creatiun), deci ziua «creării» sau a «fa-Iisns. Deşi s-ar putea obiecta că aceasta ar fi o concepţie are socotea că Fiul este o creatură a Tatălui), se poate răs-poporul care a creat termenul nu putea cunoaşte — şi nu nici acum — asemenea subtilităţi teologice. Merită să fie re-tul că în concepţia populară (îndeosebi în colinde) Crăciun, răciun sau Moş Crăciun este una şi aceeaşi persoană cu Iisus Moş Crăciun» este un personaj creat pe pămînt românesc. în 1 stă la masă cu Dumnezeu, cu Maica Domnului, cu Sfîntul ■zătorul şi cu alte personaje biblice sau aghiografice. El sade î unde vine încărcat cu dartiri pentru copii. Pentru a evita o ■ acuzaţie de arianism, Biserica noastră a înlocuit acest ter-ilar cu acela de sărbătoarea «Născutului» (tot de origine la-[1] apare în *Evanghelia învăţătoare* din 1642 şi în *Cazania* lui din 1643. Cuvîntul Crăciun este specific limbii noastre, căci >manice apusene folosesc termeni derivaţi din Dies Natalis is Domini (franc. Noel, ital. Natale etc.)-

Tot de origine latină este şi cuvîntul *colindă* (cu variantele cărin-dă, corindă), provenit din etimonul popular colendae (cult, calendae), prima zi a lunii la romani (de aici şi calendar sau cărindar). Calendele din ianuarie, deci de la începutul anului (mutat de la 1 martie la 1 ia-nuarie de Caius Iulius Caesar) se sărbătoreau cu cîntări, urări şi pe-, treceri, pe care creştinismul nu le-a putut înlătura, ci le-a adoptat şi le-a dat un caracter creştin. Aşa au apărut «colindele» creştine, ca semn al bucuriei pentru marile sărbători ale Naşterii şi Botezului Domnului.

Floriile (forma veche populară *Hurii)* poartă numele unei sărbă-tori păgîne de primăvară, Floralia (în latina vulgară Florilia), adică sărbătoarea zeiţei Flora sau a florilor, care se prăznuia primăvara, fiind apropiată ca dată de Intrarea Mîntuitorului în Ierusalim. In Cazania lui Varlaam, în Didahiile lui Antim Ivireanul şi chiar în unele ediţii vechi ■ale cărţilor de slujbă apare sub forma : Duminica florilor. In Apus sînt termeni diferiţi : Dimanche des Rameaux (franc, popular Pâques fleuries), Domenica delle Palme (ital.) etc.

Rusaliile îşi au numele de la vechea sărbătoare păgînă Rosalia, zi a pomenirii morţilor, prăznuită în timpul primăverii, cînd înfloreau trandafirii (roşa, în aromână : arusale, în meglenoromână : rusală). Şi pentru că Pogorîrea Duhului Sfînt se prăznuia cam în acelaşi timp, creş-tinii daco-romani i-au atribuit numele vechii sărbători păgîne. Celelalte popoare romanice (catolice) folosesc derivate din ■resvr/p'.oafq = cincize-•cime (franc. Pentecote ; ital. Pentecoste).

Cuvîntul *Paşti* este de origine ebraică (pascha, de la pesah, în grec. ratata)- Cuvîntul românesc derivă însă din latineşte (dies pascharum), ca şi francezul pâques, dovadă că amîndouă limbile îl au numai la plural (grecii, italienii, slavii etc. îl folosesc numai la singular ; în ■arom. paste, paşti ; meglenorom, paste; istrorom. paste).

Cuvîntul *sărbătoare* (arom., la fel •, meglenorom., sîrbatoare) derivă din dies servatoria, prescurtare din conservatoria, zi închinată zeilor care apărau trupeşte şi sufleteşte pe om (servo-are = a păzi, a ţine). Cultul zeilor «conservatori» — deci păzitori — s-a moştenit, într-o altă formă, şi în creştinism, în cultul sfinţilor şi al martirilor, consideraţi şi ei ca apărători ai credinciosului în orice fel de suferinţe, trupeşti şi su fleteşti. Astfel, întocmai ca dies dominica, a intrat şi acest cuvînt în terminologia creştină românească- De menţionat că în limbile romanice apusene pentru sărbătoare se folosesc termeni derivaţi din latinescul iestum (franc, fete ,■ ital. festa). ,v;

ntul *păgîn* (arom., pîngîn) vine din latinescul paganus, om de răitor într-un pagus (sat). în mersul său biruitor creştinismul ; în primele trei secole mai mult în oraşe, în timp ce la ţara se religia pagină. De aceea, în secolul IV, cînd creştinismul a iqie oficială, cuvîntul paganus (locuitor de la ţară) a devenii cu aderent al vechii religii (o lege din 368 a împăratului Va- I o numeşte «religio paganorum»). Cu acelaşi înţeles a itrequt ■ limbi romanice (la noi paganus, în sensul său profan, a fost cu terranus — ţăran —, derivat din terra). ntul *lege* (arom., leadze) derivă din lex (acuz. legem). în graiul or, în graiul vechi bisericesc, ca şi în cel popular de azi, are de religie, credinţă. După părăsirea Daciei, sub Aurelian, men nu şi-a mai păstrat înţelesul său obişnuit (juridic)- Limbile apusene folosesc derivate din fides (foi în franc. ,• fede în ital,.) i părerea unor cercetători, cuvîntul *popă* este tot de origine >pa era slujitorul templului păgîn, care tăia şi fierbea intesti- ificiilor).

ie origine latină păgînă sînt şi unele cuvinte privitoare la cul- lor : *cimitir* (din coemeterium), a *comînda* (commando-are = a întru pomenirea cuiva; *comind* sau *comindare,* pomană, ter- lic), *morw.înt* (din monumen-tum ■, în latina vulgară monimen- ■*minte* (ossamenta), *priveghere* (din pervigilare), a *răposa* (din ire) şi altele.

îrmeni cu înţeles exclusiv creştin. *Creştin* (arom. şi megl., erivă din forma latină vulgară chrestianus. Cuvîntul acesta e chi, căci de îndată ce îmbrăţişa cineva noua religie era numit s, de la forma Chrestus, Crestus, cum se numea Mîntuitorul în lgară. Scriitorii bisericeşti Tertulian (o 160—240) şi Lactanţiu - după 317) mustrau pe' cei neştiutori pentru că foloseau cu-hrestianus şi Crest, ceea ce înseamnă că acest cuvînt era folo-ămoşii noştri încă din timpul vieţii celor doi scriitori. Menţio-iptul că pînă azi, în unele părţi ale ţării, cuvîntul creştin, ca şi înt sinonime cu cel de soţ, bărbat. ui a *boteza* (respectiv subst. botez în texte vechi: *boteziune)*

din latinescul baptisto-are, la rîndul său derivat din grecescul cufund în apă (în arom., pătezd ,• megl., bates ; istr.,. botez). grecesc a trecut curînd în limba latină, în care se simţea ne- u cuvînt potrivit pentru exprimarea acestei taine. în limba i mtrat desigur încă de la primele convertiri, **din** latineşte fi mtrat din limba greacă, s-ar fi păstrat v iniţial)-

Menţionăm şi faptul că unii termeni de credinţă au fost făuriţi pe loc, cu ajutorul poporului de limbă latină. Aşa avem cuvintele *înviere* (din in şi substantivul viere, formă populară din verbul vivo-vivere, a trăi, în sensul de revenire la viaţă), deci o noţiune teologică fundamentală a doctrinei creştine, pe care românii o exprimă cu ajutorul mijloacelor proprii furnizate de limba lor, *credinţă* (din credo-ere, vulg. credentia), *credeu* (pentru simbolul de credinţă niceo-constantinopolitan, din acelaşi credo-ere), *făcătorul lumii* (din facio-ere şi lumen-inis = lumină, în sensul de «univers»), *împărăţia lui Dumnezeu* (imperator = împărat, impexium = împărăţie), *faţă* (în înţelesul de «persoană-) dumnezeiască, din facies-ei), *fiinţă* (a lui Dumnezeu, din fio-eri, vulg. fientia), *Tată* (pentru Dumnezeu, din latinescul familiar tata ; celelalte limbi romanice au derivate din Pater), *Fiu* (al lui Dumnezeu, din filius ,• tot aşa *fin,* vulg. filianus = fiu spiritual, derivat din filius), *Treime* (tres, pi. tria), *Fecioară* (Maica Domnului, din vulg. fetiola = fată, dar şi vărgură din vulg. virgula ; celelalte limbi romanice folosesc derivate din virgo), *martur* (pentru martir, din latinescul martyr-is, luat la rîndul său din grecescul jxapţuC-poc, care avea înţelesul de martor ; în latina bisericească — apoi la noi — a primit înţelesul de mărturisilor al dreptei credinţe, «martor» al învăţăturii creştine), *Bobotează,* formaţie populară străromînă, din apă — botează, păstrată pînă aproape de zilele noastre în regiunile de munte (în franc, epiphanie ; în ital., epifania, derivate din grecescul sirtcpavsta = arătare), *cişlegi* (intervalul dintre posturi — din caseum ligare, încetarea mîncării de caş, brînză şi lapte), *păresimi* (postul Paştilor, din guadragessima = patruzeci), *înălţare* (in-altare, vulg. inaltiare), *adormire* (addormio-ire), a se *împeliţa* (pentru a se întrupa, termen folosit pînă prin secolul XVII, din pellis = piele), a *împărtăşi, împărtăşanie (in* şi partio-ire), *Iertare* (libero-are şi liberto-are = a elibera un sclav), *lăcaş* (de închinare, din locus sau vulg. locelius), *răscumpărare* (răs şi comparo-are), *suflet (din suflo-are* = a sufla, vulg. sufflitus), *poporan* (din popularis-e, cu sensul de enoriaş, termen arhaic ; în trecut se folosea în Transilvania şi verbul a poporî, în înţelesul de a păstori). După opinia unor teologi, cuvintele a *mîntui, mîntuire,* ar veni din latinescul manes (sufletele morţilor şi tueor-tueri = a păstra (în arom. minduire). Cuvîntul *preot* vine din presbiter luat din grecescul 6 7:p£a(3uTepo?, trecut în latina vulgară sub forma prebiter (arom., preft; istr., preut); *episcop* din episcopus (gr. eiuaxoTco?) care în textele vechi apare sub forma *piscup.*

Tot de origine latină sînt şi cuvintele următoare (cu derivatele lor): *ajun, a ajuna* (arom., adzun, din adjuno-are), *altar* fmegl., la fel; istr.,

\

iin altare, acuz. altarem), *cer* (arora. şi megl., tser, din caelum),.
e (din credo-ere), *cruce* (arom. şi megl., crutse, din crux, acuz.
i), a cumineca (arom. şi megl., cuminic, din comrnunico-are), *a*
i (arom., ncurun ,• megl., ancurun, din corono-are), a *închina* (arom..
1., mi-nclin, din inclino-are), o *Ingenunchia* (arom., ndzinucled-z;
anzinuclu, din vulg. ingenuculaie, din genuculum = genunchi),
din angelus, luat din grecescul 6 OCŢŢSXOC, arom. şi megl., angil),.
(arom., dzur ,• megl-, zur, din juro-are), *minune* (mirio, acuz., mi-
), *nun,* cu diminutivele *nunaş* şi *nănaş* ('arom. şi megl. nun, din*
), *nuntă* (pi. nunti, din nuptiae sau nuntiae), *păcat* (arom. şi
oicat ; istr.F pecat, din peccatum), *părinte* (din parens, acuz., pa-
I, a se *ruga* (rogo-are), *rugăciune* (megl., rugătsuni, istr. rugă, din
acuz., rogationem], *timplă* (templum), a *toca* (tocco-are), *sînt*
sfînt, arom., sîmtu ,• megl., samt ; istr. sănt din sanctus, păstrat îa
e populare ale sărbătorilor : Sîntion, Sîntoader, Sîngeorgiu, Sîn
înpe/tru, Sîmedru, Sînnicoară, Sîntilie, Sîntamărie, Sînziene ş.a.).
asemenea, sînt de origine latină şi o serie de cuvinte care pri-
urite împărţiri ale anului bisericesc. De pildă cuvîntul *sâptâmi-*
n., siptămîna ,- megl., săptămînă) derivă din septimana — subîn-
es = ziua a şaptea. Zilele săptămînii au fost adoptate de creş-
calendarul roman păgîn care le denumea după anumiţi zei*:*
iics) -= ziua lunii, Martis (a lui Marte), Mercurii (a lui Mercur),
lui Jupiter, gen. Jovis), Veneris (a Venerei), Saturn (a lui Sa-
Solis (a soarelui). In secolul IV aceste denumiri păgîne erau altît
lăcinate în masele creştine, încît unii Sfinţi Părinţi şi scriitori
?ti s-au ridicat împotriva lor. Rezultatul a fost că abia denumi-
nelor două zile (care erau în legătură mai strînsă cu Biserica)-
t fi schimbate, prin sabbaitum şi dominica (dies). Românescul
nu vine însă din ebraicul sabbatum, ci din latinescul vulgar
• In ce priveşte numele lunilor, poporul a folosit numiri mai
>t de origine latină : ianuarie — gerar sau cărindar, februarie
sau făurar, martie — mart sau mărţişor, aprilie — prier (în aro-
'rir), mai — florar, iunie — cireşar sau cireşel, iulie — cuptor,
- gustar, septembrie — răpciune, octombrie — brumărel, no-
brumar, decembrie — undrea sau indrea, adică luna Sfîntu-
ei (arom., Andreilu). Actualele numiri ale lunilor, din limba
sînt la origine latineşti, dar trecute prin filieră bizantino-slavă
te în parte după modul apusean mai nou.

Trebuie remarcat faptul că toţi termenii de origine latină privind credinţa sînt complet diferiţi de cei folosiţi în Biserica apuseană. Aceasta înseamnă că strămoşii noştri nu au fost evanghelizaţi de misionari «oficiali»' veniţi din Apus — aşa cum au susţinut unii istorici —, c = ci aceştia ne-ar fi impus termenii lor de credinţă, lucru destul de uşor de înfăptuit, din moment ce vorbeam aceeaşi limbă latină. Dealtfel, pe atunci creştinismul era acelaşi pe tot cuprinsul imperiului roman,- abia mai tîrziu se va ajunge la deosebirile cunoscute între Bisericile de Apus şi de Răsărit. Creştinarea strămoşilor noştri s-a făcut de la om la om, făurindu-se pe loc termenii potriviţi pentru exprimarea noilor noţiuni de credinţă. De aceea noi nu avem termeni ca : *Deus* (Dumnezeu), *creator muncii* (făcătorul lumii), *ecclesia* (biserică), *fides* (credinţă), *oratio* (rugăciune), *pater* (tată, părinte), *incarnatio* (întrupare), *assumptio* (înălţare), *redemptio* (răscumpărare), *resmrectio-* (înviere), *remissio* (iertare), *regnum Dei* (împărăţia lui Dumnezeu), *virgo* (fecioară) etc, ci termenii menţionaţi mai sus, formaţi în cadrul «romanităţii dunărene» sau în spaţiul carpato-balcanic (sau daco-mo.e-sic) de către populaţia de limbă latină de aici.

Deşi bogată în ce priveşte noţiunile de bază ale credinţei, terminologia creştină de origine latină este mai săracă în privinţa organizării Bisericii şi cultul ei. Dar aceasta nu trebuie să ducă neapărat Ja concluzia că n-ar fi existat o administraţie bisericească rudimentară. Dimpotrivă, socotim că anumiţi termeni latini au fost înlocuiţi de însăşi ierarhia bisericească în momentul cînd vechea slavă a devenit limbă oficială de cult. Unele cuvinte cu înţeles religios sînt de origine-grecească, intrate în limba noastră fie direct, fie prin intermediul limbii slave vechi, cum vom arăta în alt loc.

Anumiţi termeni creştini de origine grecească au intrat în limba noastră încă din secolele II—VI, prin mijlocirea unor organizaţii bisericeşti aflate în spaţiul numit al «romanităţii dunărene», aşa cum erau episcopiile din Tomis şi de pe malul drept al Dunării (din Iugoslavia şi Bulgaria de azi) şi prin iaşa numiţii «horepiiscopi», care activau şi în nordul Dunării, în Dacia propriu-zisă. Deşi majoritatea acestor episcopii şi slujitorii lor foloseau limba latină în cult, totuşi au preluat > serie de cuvinte greceşti, cum s-a întîmplat, de altfel, în întreaga Biserică creştină. Ne gîndim îndeosebi la cuvintele: înger, apostol, episcop, preot, diacon, biblie, evanghelie, liturghie, prescura, mînăstire, călugăr, icoana etc, care s-au menţinut în limba noastră pînă azi. wui

C o n c l u z i i : *Din cele expuse, rezultă că terminologia creştină e origine latină din limba noastră, privind noţiunile îundamentale de redintă şi viată religioasă, este cel mai bun argument pentru o creş-nare, dacă nu generala, în orice caz în mare parte, a populaţiei da-j-romane pînă în secolul IV. Trebuie remarcat şi faptul că aceste ivinte nu s-au născut într-un mediu izolat, adică numai în fosta rovincie Dacia Traiană, ci s-au format în întreg spaţiul balcano-du-irean, in grupul de provincii cunoscute sub numele de Illyricum omanitatea dunăreană). Dovadă slnt cuvintele din aromână, meglc-jromănă şi istoromână menţionate mai sus. Ele ne arată apoi că yporul român era complet încreştinat la venirea slavilor şi chiar a mtribuit la creştinarea acestora, din momentul în care s-au aşezat provinciile imperiului roman de răsărit (bizantin).*

Cuvintele de origne latină din terminologia noastră bisericească atâ că încreştinarea geto-dacilor s-a făcut concomitent cu romani-rea lor. Ele constituie un argument hotărîtor în sprijinul continui-Ui populaţiei romanizat eîn Dacia şi după anii 271—275, *căci nu-ri această populaţie putea să-şi manifeste sentimentele religioase in cuvintele latine înşirate mai sus. Creştinismul dabo-roman, îm-tună cu limba poporului care îmbrăţişase noua credinţă au fost iacii principali care au contribuit la menţinerea unităţii acestuia, in jlocul populaţiilor migratoare care s-au abătut pe teritoriul Daciei.*

entru exemplificare, redăm un *text cu termeni bisericeşti exclusiv igine latină :* «Străbunii noştri au îmbrăţişat legea cea nouă a lui Hristos cuprinsă în Sfînta Scriptură din secolul IV, iar o parte încă din secolele II şi III. Ei credeau că este un Dumnezeu atot-lic, care este un Tată drept şi bun pentru -toţi, că Fiul Său, Dom-ostru lisus Hristos, a venit în lume şi ne-a răscumpărat prin ea Sa pe cruce şi a înviat a treia zi din mormîn-t; că avem un nemuritor şi că este o judecată dreaptă, la care cei buni vor clătiţi. Ei se rugau lui Dumnezeu, ajunau miercurea şi vinerea, Pe cei păcătoşi, făceau ce este bine şi se fereau de ce era rău, 'u in împărăţia cerurilor şi în învierea morţilor.. Prin botez se în-iau alţi semeni ai lor, care ascultau de la ei cuvîntul lui Dum-

î

Credincioşii aveau biserici, cu altar, tîmplă şi cruci, în faţa cărora se închinau, iar toaca îi chema la rugăciune în duminici şi sărbători, Preotul lor, care le era ca un părinte, îi învăţa, îi boteza, îi cununa *hi* cîşlegi, zile în care puteau să mănînce de fruptt, îi mărturisea şi îi dez lega de păcate, apoi îi cumineca, cel puţin o dată pe an, în păresimij îi îndemna să asculte de învăţăturile Bisericii. Aveau cimitire cu moţ-J minte, în care erau aşezate osemintele fraţilor, surorilor şi părinţiloH răposaţi, făceau privegheri şi comînduri pentru sufletele lor nemu ritoare. Sărbătorile pe care le ţineau erau acestea: Duminica, Crăciu nul, Floriile, Pastile sau Învierea Domnului, înălţarea, Rusaliile, Sîntio-nul, Sîngiorzul, Sîntămăria şi altele. Iar rugăciunea lor cea mai cunos cută era aceasta : «Tatăl nostru, Carele eşti în ceruri, sfinţească-se nu mele Tău, vie împărăţia Ta, facă-se voia Ta, precum în cer, aşa şi pe pămînt, pîinea noastră cea de toate zilele (în textele vechi: «cea săţk oasă» = din satium) dă-ne-o nouă astăzi şi ne iartă nouă păcatele | noastre, precum şi noi iertăm greşiţilor noştri (în textele vechi: dato riile şi datornicii, din debitor) şi nu ne duce pe noi în *ispită* ci ne *mîn-tuieşte* de cel rău». După primele două sinoade a toată lumea (325 şi 381) rosteau şi această învăţătură de credinţă sau credeui : «Cred în tr-unui Dumnezeu Tatăl, atotţiitorul, făcătorul cerului şi al pămîntului, al tuturor celor văzute şi nevăzute. Şi întru unul Domn Iisus Hristos, Fiul lui Dumnezeu unul născut, Care din Tatăl S-a născut mai înainte de toţi *vecii.* Lumină din lumină, Dumnezeu adevărat din Dumnezeu adevărat, născut, iar nu făcut, Cel de o fiinţă cu Tatăl prin Care toate s-au făcut. Care pentru noi oamenii şi pentru a noastră *mintuire* S-a *pogorît* (în textele vechi : venit) din ceruri şi S-a *"întrupat* (în textele vechi: împieliţat) de la *Duhul* Sfînt şi din Fecioara Măria (în textele vechi : fată) şi S-a făcut om. Şi s-a *răstignit* pentru noi în zilele lui Ponţiu Pilat şi a *pătimit* şi s-a îngropat şi a înviat a treia zi după Scrip turi. Şi S-a înălţat la ceruri şi sade de-a dreapta Tatălui şi *iarăşi* va să vie cu mărire să judece viii şi morţii, a Cărui împărăţie nu va avea *sfhşit.* Şi întru *Duhul* Sfînt, Domnul de viaţă făcătorul, Care de la Ta tăl purcede (în textele vechi: vine sau este), Cela ce împreună cu Ta tăl şi cu Fiul este închinat şi mărit, Care a *grăit* prin *prooroci.* Şi întru una, sfîntă, *sobornicească* şi apostolească Biserică ,• mărturisesc un botez spre iertarea păcatelor, aştept învierea morţilor şi viaţa veacului ce va să fie. Amin» (cuvintele cu litere cursive nu sjnt de origine latină). ;-iit ■ 4 ztib;

cţionar e etimologice: A. de CIHAC, *Dictionnaire d'etymologie iane- L Elements latins compares avec Ies autres langues romanes;* II. *Ele-aves, magyars, turcs, greco-modernes et albanais,* Franlcfurt, 1870—1879;[!] SEX-CARIU *Etymologisches Worterbuch der rumănischen Sprache I. L[a]teinisches.* Heideîberg 1905; I. A. CANDREA şi O. DENSUSIANU, *Dicţionarul etimolo-imbii române. Elemente latine.* A — Putea, Bucureşti, 1907—1914, 4 fasc. nat); I. A. CANDREA şi GH. ADAMESCU, *Dicţionatul enciclopedic ilustrat,* românească», 2 voi. Bucureşti, 1931 (partea I: Dicţionarul limbii române din de astăzi de I. A. Candrea, 1472 p.); ACADEMIA R.S.R., *Dicţionarul limbii contemporane,* 4 voi. Bucureşti, 1955—1957; ALEJANDRO CIORANESCU, *Dic-Etimologico Rumano,* Biblioteca Filologica Universidad de la Laguna, 1958, 182 p. ; ACADEMIA ROMÂNĂ şi ACADEMIA R.S.R., *Dicţionarul limbii ro-*om. I—II (în 5 voi.) sub red. lui Sextil Puşcariu, Bucureşti, 1913—1944 şi uă, tom. VI—XI (cu mai multe părţi), sub red. Iorgu Iordan, Alexandru Graur Coteanu, Bucureşti, din 1965 continuă *Dicţionarul explicativ al limbii ro-*ucureşti, ed. 1984 ; G. PASCU, *Dictionnaire etymologique macedo-roumain,* şi, 1925; T. PAPAHAGI, *Dicţionarul dialectului aromân general şi etimolo-*jreşti, 1963.

crări generale: OV1D DENSUŞ1ANU, *Histoire de la langue roumaine rigines,* Paris, 1902; XXXI + 510 p. şi ed. în limba română: *Istoria limbii ro-*diţie îngrijită de J. Byck, Bucureşti 1961; ALEXANDRU PHILIPPIDE, *Originea u,* 2 voi. Iaşi, 1923—1927, XL + 889 p. (I) + 829 p. (II); SEXTIL PUŞCARIU, *omână I. Privire generală,* Bucureşti, 1940, XIV + 457 p. ; AL. ROSETTI, *imbii române, I. Limba latină,* ed. IV, Bucureşti, 1962 (şi în voi. *Istoria limbii de la origine pînă în secolul al XVH-lea,* Buc, 1968, ed. a II-a, Buc, 1978, 1986) ; G. IVĂNESCU, *Istoria limbii române,* Iaşi, 1980, XVI + 766 p.; I. FI-*Latina dunăreană. Introducere în istoria limbii române,* Bucureşti, 1985, 226 p.

crări speciale: G. CHIŢU, *Cuvintele creştine în limba română,* în ia lui Traian», an. X, 1882, p. 452—459, 607—611 şi an. XI, 1883, p. 82—83 nat); LAZĂR ŞĂINEANU, *Terminologia creştină la români,* în voi. *Incer-ipra semaseologiei române,* Buc, 1887, p. 28—64; CONST. C. DICULESCU, *ia creştinismului la români. Argumentul filologic,* Bucureşt.i 1910, 32 p. ; PÂRVAN, *Contribuţii epigralice la istoria creştinismului daco-roman,* Bucu-i11, XVI + 223 p. (îndeosebi p. 85—144); G. POPA-LISSEANU, *Romanica, dorice, filologice şi arheologice,* Bucureşti,, 1926, 264 p. ; TH. CAPIDAN, *Ba-i* BOR, an. LVI, 1938 nr. 1—4, p. 3—12; NICULAE M. POPESCU, De *la pri-lapriveghetoare,înBO~R,m.* LXI, 1943, nr. 4—6, p. 207—224; NICULAE M. ■U, *Floriile şi savMlia,* în BOR, nr. LXIII, 1945. nr. 7—8, p. 363—377; IOAN U, *Privire asupra cuvintelor cu sens religios din fondul principal lexical at omăne,* în MO, an. VIII, 1956, nr. 6—7, p. 343—359; H. MIHAESCU, *Limba i provinciile dunărene ale imperiului roman,* Bucureşti, 1960; P. AEBISCHER, *ecclesia. Etude de stratigraphie linguistique,* în «Revue de linguistique ro-XXVII, 1963, p. 119—164; ION POPINCEANU, *Rcligion, Qlaube und Aber. [n der rumănischen Sprache,* Niirnberg, 1964, 312 p. ; I. IONESCU, *Despre ori-înţelesul cuvîntului Crăciun în limba română,* în MO, an. XXIII, **1971, nr.** p. 802—822; D. BĂLAŞA, *Cuvîntul românesc Ciăciun in antroponimie, topo-olclor şi etimologie,* în MO, an. XXV, 1973, nr. 1—2, p. 97—140; I. IONESCU, *originea cuvîntului «Crăciun» în limba romană,* în GB, an. XXIV, 1975, nr. 11 1264—1276 ; DUMITRU STĂNILOAE, *Vechimea şi spiritualitatea termenilor români în solidaritate cu ale limbii române, în general,* în B.O.R., an. XCVII, ■ 3—4, p. 563—590; PETRE Ş. NĂSTUREL, *Le christianisme roumain ă I'epoque asions barbares,* în *Buletinul Bibliotecii Române din Freiburg,* voi. XI (XV), iua. 1984, p. 217—266.

III

MARTIRI CREŞTINI IN ŢINUTURILE DUNĂRENE LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI IV

^.ăspîndirea noii învăţături creştine a întîmpinat de la început unele piedici şi greutăţi. In afară de prigonirile pe care le-au îndurat din partea iudeilor şi a paginilor, relatate în cartea Faptele Apostolilor, creştinii au avut de înfruntat persecuţii mult mai grele, mai sîngeroase şi de lungă durată din partea autorităţii romane de stat şi care au pus Biserica însăşi în grea cumpănă. Prigoanele sîngeroase au început sub împăratul Nero (54—68) şi au durat pînă la începutul secolului IV. Ele nu au fost continui, dar, în orice caz, au durat mai mult de jumătate din perioada cuprinsă între anii 64 şi 313. Persecuţiile sînt numite de obicei după împăraţii care le-au dezlănţuit sau au dat edicte speciale de urmărire şi pedepsire a creştinilor. In tot timpul celor două veacuri şi jumătate de persecuţii, creştinismul a fost socotit ca religie nepermisă (religio illicita), deşi unii împăraţi sau guvernatori au avut faţă de creştini o atitudine indiferentă sau chiar binevoitoare. Iată principalii împăraţi persecutori : Nero (54—68), Domiţian (81—96), Traian (98—117), Hadrian (117—138), Antonin Piui (138—161), Marcu Aureliu (161—180), Septimiu Sever (193—211), Maximin Tracul (235—238), Deciu (249—251), Valerian (253—260), Aurelian (270—275) şi Diocleţian (284—305).

Ne interesează numai ultima persecuţie, adică a lui Diocleţian, întrucît în cursul acesteia cunoaştem un număr însemnat de creştini din ţinuturile dunărene, care au primit cununa muceniciei.

Diocleţian a fost un mare reorganizator al imperiului roman zguduit de atîtea crize. Pentru o mai uşoară conducere a imperiului, şi-a asociat la domnie pe un vechi tovarăş de arme, Maximian, întîi cu titlul de cezar, apoi de august, încredinţîndu-i-se în acelaşi timp conducerea

tului, în timp ce Diocleţian şi-a păstrat Orientul. Imperiul era nsă unitar şi legile se dădeau în numele ambilor auguşti. Fie-îărat şi-a luat ca ajutor cîte un cezar : Diocleţian pe Galeriu, imian pe Constanţiu Chior. In 305 cei doi auguşti s-au retras de jcerea imperiului, urmîndu-le Galeriu (305—311) în Orient şi ţiu (305—306) în Occident, fiecare alegîndu-şi cîte un cezar. Din *jqe* cezar, apoi august peste Occident, Constantin cel Mare 337), fiul lui Constanţiu Chior. în acelaşi timp, în Orient ajunge poi august, Licinius (307—324). Tot atunci, Diocleţian a făcut împărţire teritorială a imperiului, în patru prefecturi: a Orien-Lpitala Nicomidia), a Illiricului (capitala Sirmium), a Italiei (ca-[ediolanum şi Roma, mai tîrziu Ravenna) şi a Galliei (capitala

La rîndul lor, prefecturile erau împărţite în 12 (apoi 14) dio-)6 (mai tîrziu peste 100) de provincii. Acum a devenit provincie >gea de azi, sub numele *Scythia Minor.*

lezlănţuirea persecuţiei sale, Diocleţian a fost instigat mai muit riu, el însuşi persecutînd sau înlăturînd pe creştini din armată, că mama acestuia era o păgînă convinsă, originară din nordul

La îndemnurile lui Galeriu, împăratul Diocleţian a dat patru npotriva creştinilor. Primul, clin 24 februarie 303, prevedea dă-lâcaşurilor de cuît, interzicerea adunărilor şi arderea cărţilor î acelaşi an s-a dat al doilea edict care prevedea uciderea preo-oi al treilea, care-extind ea această pedeapsă la toţi credincioşii sacrificau. în sfîrşit, în primăvara anului 304 s-a dat cel de al edict, care prevedea uciderea tuturor creştinilor -— preoţi şi care nu voiau să sacrifice zeilor. Se ştie că în statul roman sra strîns legată de viaţa politică şi socială, cinstirea zeilor iirea cultului cuvenit lor fiind considerate ca «obligaţii civice», ştinii refuzau să se închine zeilor şi să le aducă jertfe, fapt :are s-a ajuns 1-a persecutarea lor.

impui persecuţiei lui Diocleţian şi Galeriu — ca şi a urmaşului îiu —- au suferit moarte rnartirică pentru Hristos şi Evanghelie ;i strămoşi ai noştri daco-romani. Numele unora din ei le cu-din «actele martirice» ale timpului, mai importante fiind : *Bre*-au *Martirologiul siriac,* scris prin 370—380, *Martirologiul numit mian,* o compilaţie din secolul VII, care stă la baza Martirolo-atolic de azi şi *Sinaxarul Bisericii constantinopoiitane,* o lista • din secolul VIII, care stă la baza calendarului ortodox de azi.

mulţi au rămas necunoscuţi. Se cunosc cîteva acte martirice e teritoriul ţării noastre, care pot fi considerate drept *primele*

«creaţii literare» la noi (Epictet şi Astion din Halmyris; Dasius din Durostorum sau Axiopolis ,■ Emilian din Durostorum ş.a.).

Printre martiri se numărau mulţi slujitori ai altarului ■— episcopi, preoţi, diaconi, citeţi —, mulţi soldaţi din armata romană, apoi credincioşi de diferite vîrste şi profesiuni, funcţionari, negustori, ţărani, bărbaţi sau femei. Ei au pătimit mai ales în cetăţile de pe malul drept al Dunării în provinciile Pannonia Inferior, Moesia Superior, Dacia Ripen-sis, Moesia Inferior şi Scythia Minor, dar şi în cele sudice : Dacia Mediterranea, Dardania şi Dalmaţia. In aceste provincii trăia o populaţie traco-ilirică puternic romanizată încă înainte de transformarea unei părţi din Dacia în provincie romană, peste care s-au aşezat şi unii daco-români din nordul Dunării, fie cu ocazia retragerii lui Aureiian, fie In alte împrejurări. Datorită faptului că poporul român s-a format atît în nordul cît şi în sudul Dunării, în cadrul aşa numitei «romanităţi orientale» sau «carpato-balcanice», care cuprindea provinciile amintite, • va trebui să pomenim aici pe toţi aceia care au pătimit în acest întins spaţiu geografic.

Astfel, în *Sirmium* (azi Mitroviţa în Iugoslavia, pe atunci în provincia Pannonia Inferior) au pătimit moarte martirică preotul *Montanus* şi *soţia sa Maxima,* originari însă din oraşul Singidunum. Ei au fost înecaţi în rîul Sava, din ordinul guvernatorului Pannoniei, Probuş, în ziua de 26 martie 304, zi în care se face şi pomenirea lor. Acest Montanus este *primul preot daco-roman cunoscut cu numele* în istorie.

Tot în Sirmium, a suferit moarte martirică şi tînărul *episcop Irineu.* Respingînd îndemnurile la apostasie ale familiei, rudelor, prietenilor şi ale guvernatorului Probus, i s-a tăiat capul şi apoi a fost aruncat în rîul Sava, în ziua de 6 aprilie 304. La 9 aprilie a fost ucis cu suliţa diaconul său *Dimitrie.* Pentru că moaştele celui din urmă erau făcătoare de mi nuni, prefectuljLeonţiu al Illiricijliai_jjzidiiâ»-«nstea acestui sfînt două biserici una în Tesalonic, în care i-a aşezat moaştele, la 26 octombrie 413, iar alta în Sirmium, oraş căruia.,slaviiJ^â.U.xiS-Mji'9XJi£; după numele.său. Viaţa acestui Dimitrie a suferit o completă transformare, devenind unul din sfinţii cei mai cunoscuţi din aghiografia ortodoxă. S-a dovedit că Sfîntul Dimitrie pe care îl prăznuim la 26 octombrie este diaconul din Sirmium şi că faptele relatate în Minei despre el ar fi legendare (J. Zeiller, Şt. Lupşa ş.a.). Prăznuirea la 26 octombrie se explică prin fapftul că în acea zi i-au fost aşezate moaştele în biserica din Tesalonic. . -jy•, ;?.„: y!;,<-.

■eaşi zi cu sfîntul Dimitrie au pătimit, în Sirmium, mai multe)i la 20 iulie în acelaşi an credinciosul *Secundus,* la 29 au-,ta,Baail/a, iar la ,25 decembrie fecioara *Anastasia,* în cinstea a cu acelaşi nume a lui Constantin cer Mare a zidit o bise-ma ; în anul 458 moaştele i-au fost aşezate în biserica cu hra- Anastasia din Constantinopol. Tot în Sirmium au pătimit un :u numele *Sineros,* apoi cinci pietrari din carierele de piatră ;cagora de lingă Sirmium *(Simpronianus, Claudius, Castorius, îs şi Simplicius),* botezaţi de episcopul Chirii al Antiohiei care în aceste părţi ,■ au fost închişi de vii în sicrie de plumb şi n Dunăre.

mlae, la nord-vest de Sirmium (azi Vinkovce în Iugoslavia), a rlzatt la 28 apri li_e304 lectorul *Pojljon^din* ordinul lui Pro-)menit mai sus. Probabil tot atunci au pătimit aici şi alţi cîţiva L părţile Sirmiumului, menţionaţi intr-un act martiric asemă-îl Sfîntului Pollion. Aceştia au fost: lectorul *Hermogen,* preo-*lus,* diaconul *Silvanus,* diaconul *Doriatus* şi fratele său'Ve-

işul *Singidunum* (Belgradul de azi), pe atunci în Moesia Su-murit pentru Hristos diaconul *Ermil* şi temnicerul *Stratonic,* convertise. Au fo_şt chinuiţi şi apoi aruncaţi în Dunăre într-o irmarie (probabil în anul 307), sub împăratul Licinius.

ovincia *Dacia Ripensis* se cunosc martirii *Agheu, Gaius* şi *Hermes din Bononia* (azi Vidin, în Bulgaria). In *Dacia Medi-* se pomenesc moaşte ale' martirilor, făcătoare de minuni, la zi Niş). In *Dardania* au pătimit fraţii pietrari *Fior* şi *Lavru*

oesia Inferior este cunoscut Lupus la Nov ae (azi Sviştov). Cei martiri — mai ales ostaşi — au fost în cetatea *Durostorum* ra). între ei se aflau numeroşi soldaţi care refuzau să aducă zeilor şi să participe la cultul împăratului. Se pare că toţi au i anul 298. Pomenim pe fraţii *Pasicrat* şi *Valention,* decapitaţi |je, ATarnîQn şi *Nicandru* cu alţi 47 de ostaşi, ucişi într-o zi de eteranul *luliu,* la 27 mai, ostaşul *Hesichius,* la 15 iunie. Proba-[1] parte din Legiunea XI Claudia staţionată pe atunci în Duros-[1] Ozovia, localitate 'lingă Durostorum, au fost decapitaţi, la, 28 îîLjfei credincioşi ţărani: *Quintilianus, Maximus* citeţul şi

Dadaş Jprimii doi au nume romane, al treilea pare să fie dac). înseamnă că învăţătura creştină era cunoscută şi în mediul rural. Numeroşi alţi martiri din Durostorum şi împrejurimi au rămas anonimi.

In *Scythia Minor,* adică în Dobrogea de azi, cunoaştem o serie de martiri fie în *Tomis* (Constanţa de azi), fie în alte localităţi. Astfel, după unele acte martirice, ar fi murit aici ca martir, într-o zi de 7 martie (în jurul anului 300), *episcopul Efrem* al Tomisului. Mai tîrziu au pătimit *Macrobiu.* şi *Gordian,* originari din Asia Mică, surghiuniţi aici şi arşi de vîi,~TS"T3 s^pTeTîîbrie, prin anii 320—323, sub împăratul Licinius (după Martirologîtrf reTonimiaH,__ Gordian ar fi fost episcop şi ar fi pătimit la 15 septembrie). Odată cu ei au fost ucişi şi numeroşi localnici, între care şTTTeTTrlucian, *Zotic,* decapitaţi, *Vatcrian,* mort mai pe urmă, plîngînd pe mormintele fraţilor săi de suferinţă. Fraţii *Argpij_^_pnLcisL.^>M* fost decapitaţi înţr-o_ zi d'e3ianuarfe (alte Martirologii dau ziua de 2 ianuarie), prin anii" 320—323r iar fratele ior**Mnrci*f ; J î aruncat în mare" penTrvT~că nu voia să~tie~îfl*olat--irr"îtr«iata repăgînizată de împăratul Licinus. Pentru acelaşi motiv ar fi fost ucis tot atu>aci şi *episcopul Tit* (Ţjtus) al Tomisului. Martirologiul ieronimian arată însă că Tit a fost numai părinte — trupesc sau sufletesc — al celor trei fraţi pomeniţi mai sus, deci el n-ar fi pătimit. Numele martirilor cunoscuţi din Tomis e însă mult mai mare — peste 60 — după cum arată Sinaxarul Bisericii constantinopolitane.

In *Axiopolis* (azi Hinog, lîngă Cernavodă), au păîtimit moarte martirică, probabil prin anul 303, *Chirii, Chindeas (Chindeus)* şi *Tasius.* Numele lor este amintit şi într-o inscripţie pe o placă funerară, descoperită în vara anului 1947. Sfîntul Chirii era foarte venerat în aceasta regiune, avînd cinci zile de prăznuire. Tasius se pare că este una şi aceeaşi persoană cu ostaşul martir *Dasius,* probabil din garnizoana locală (în unele acte martirice se spune că ar fi pătimit la Durostorum). Actul său martiric îi pune pătimirea în legătură cu sărbătoarea zeului Cronos, numită a saturnalelor, pe care ostaşii romani o prăznuiau în fiecare an, cu petreceri de tot felul. Era obiceiul să se aleagă un ostaş care era îmbrăcat în veşminte împărăteşti şi timp de 30 de zile putea să-şi permită orice plăceri, iar în ziua propriu-zisă a sărbătorii era înjunghiat pe altarul zeului Cronos. Căzînd sorţul pe Dasius, acesta a refuzat să-şi îndeplinească rolul, mărturisind că este creştin şi că preferă să pătimească pentru Hristos. Moaştele martirului au fost duse la Durostorum, iar în 579 la Ancona (Italia), unde se păstrează şi azi

a oraşului, într-un sarcofag de marmură, cu o inscripţie ca-
aumele şi oraşul de origine. La Axiopolis avea trei zile deo-
praznuire, 5 august, 4 şi 8 octombrie, iar la Durostorum
rie.

Iniyiis (azi Dunavăţ), pe braţul Sfîntul Gheorghe al Dunării, e de vărsare, au pătimit într-o zi de .8 iulifi-4Pri n anii 298— ii *E£ti.Gl£,l* -şi-tînăruljşău converiiţ^Asfiori. Erau originari din "şi fugiseră aici ca să nu fie urmăriţi pentru credinţa lor. Au ; convertiri printre localnici, apoi au fost aruncaţi în temniţă lin urmă li s-au tăiat capetele. Trupurile celor doi martiri au ■ate de creştinul halmyrian Vigilanţiu — convertit în timpul Dr — şi alţii, lîngă braţul Sfîntul Gheorghe al Dunării, spre Im. Părinţii lui Astion, plecaţi în căutarea lui, au ajuns în unde, auzind de cele întîmpiate, s-au creştinat, ei fiind cate-in preot cu numele Bonosus şi apoi botezaţi de episcopul s din Tomis.

imeroşi creştini au primit cununa muceniciei în *Noviodunum* înde un Martirologiu siriac pomeneşte de sfinţii *Flaviqn* (25

rile arheologice efectuate în anul 1971 au dus îa descope-bazilici cu trei nave şi o absidă semicirculară în localitatea ud. Tulcea), nu departe de vechiul Noviodunum. Specialiştii *zâ* a fost construită la sfîrşitul secolului IV sau la începutul /. Valoarea acestei bazilici constă în cripta sa (martyrion), 3 altar. în interiorul criptei s-a descoperit o ladă mortuară, /it ca mormînt colectiv, adăpostind osemintele a patru mar-:ea superioară a pereţilor, în dreapta şi în stînga lăzii, se gă-inscripţii greceşti, cu semne incizate şi vopsite în roşu. Ast-;tele din stînga, sub monograma lui Hristos este scris : jAap^'Jpeî pe peretele din dreapta, sub o cruce asemănătoare, dar de mai mari, sînt scrise numele celor patru martiri: Zoticos, imasis şi Filippos ([lapTupe? Zu^txos, "AfraXoţ, Kaaâotî, <DtXi-TCoî). ■ Zoticos, Attalos şi Filippos sînt cunoscute în lumea elenis-îl de Kamasis este întîlnit — în forme asemănătoare — în Unii cercetători presupun că au pătimit în cetatea învecina-oviodunum (Isaccea de azi), în timpul lui Diocleţian sau Litrei sînt menţionaţi de Martirologiul ieronimian ca patimitori cetate, într-o zi de 4 iunie, iar Filippos este întîlnit în Mar-iiriac la aceeaşi dată. Alţii îi consideră «misionari» în părţile

Buzăului, unde ar fi suferit martiriul în timpul persecuţiei lui Athanasie, iar trupurile lor ar fi fost duse dincolo de Dunăre şi înmormântate la Niculiţel.

Sub nivelul criptei martirice, s-au descoperit resturi dintr-un mormînt martiric mai vechi, destinat adăpostirii moaştelor a doi martiri necunoscuţi. Pe lîngă resturi de oase, s-au mai găsit aici două vase de ofrandă, precum şi o placă de gresie cu o inscripţie în limba greacă : «Aici şi acolo sîngele de martiri». Se pare că aceştia sînt cei mai vechi martiri dobrogeni, poate din timpul persecuţiei lui Decius (249—251).

In a doua jumătate a secolului IV, pe locul în care au fost înhumaţi cei patru şi peste mormîntul cu cei doi martiri necunoscuţi, s-a ridicat bazilica paleocreştină de care este vorba, în scopul cinstirii lor în fiecare an. Probabil acest monument — sau mînăstirea ce se va fi ridicat aici — a dat satului şi numele de Mănăstirişte, întîlnit în cîteva izvoare medievale. Bazilica de la Niculiţel prezintă o mare importanţă pentru istoria Bisericii noastre, căci aici s-au păstrat singurele moaşte de martiri, descoperite pînă acum pe teritoriul ţării noastre (azi sînt depuse în biserica mînăstirii Cocoş, situată în apropiere).

Această simplă înşirare de nume de martiri, care au pătimit pe teritoriile de formare a poporului şi limbii noastre, este cea mai puternică probă despre existenţa creştinismului aici încă înainte de secolul IV. Numai admiţînd existenţa unei vieţi creştine aici, înainte de anii 298—305, ne putem explica numărul mare al celor ce au suferit moarte martirică pentru Hristos şi Evanghelia Sa.

Persecuţiile împotriva creştinilor au încetat după 305, datorită şi frămîntărilor interne prin care trecea imperiul roman. In primăvara anului 311, la 30 aprilie, Galeriu, grav bolnav în Sardica (Sofia de azi),. d dat un edict de toleranţă, de acord cu Constantin cel Mare şi cu Licinius. Edictul constata zădărnicia persecuţiilor împotriva creştinilor, cărora li se acorda libertate de cult, cu condiţia să se roage lui Dumnezeu pentru el şi să nu tulbure ordinea publică. Murind în curînd, împăratul Maximin Daia a căutat să reînceapă persecuţiile. In curînd însă, la începutul anului 313, împăratul Constantin cel Mare, în înţelegere cu Licinius, a dat cunoscutul edict zis «de la Mediolanum» (azi Milano),, prin care se proclama dreptul tuturor, deci şi al creştinilor, la libertatea credinţei şi a cultului. Ei anulau toate hotărîrile luate pînă atunci împotriva creştinilor şi declarau liberă trecerea la creştinism, urmînd ca toate bunurile luate de la biserici să le fie restituite. Bisericii i se recunoşteau oficial calitatea de instituţie religioasă organizată. Astfel, din religie nepermisă şi persecutată, creştinismul devine, de drept şi de

qio licita», ba chiar religie favorizată. învăţătura creştină s-a repeziciune în întreg imperiul roman, curioscînd o stare de se creează scaune episcopale, se convoacă sinoade ecumeni-Hale, se întocmesc lucrări teologice, se zidesc biserici etc. Prin -324, Licinius a început să persecute din nou pe creştini, ca conflictelor care au izbucnit între el şi Constantin cel Mare. ;ştini au pătimit moarte martirică la Tomis, cum am arătat mai

imă încercare de reînviere a păgînismului a apărut abia peste te de veac, datorită împăratului *Iulian Apostatul,* 361—363 a pentru că abjurase creştinismul). El a dezlănţuit o prigoană i creştinilor, în cursul căreia au pătimit şi credincioşi din ţinu-nărene. Astfel, la 18 iulie 362 a fost chinuit şi ars pe rug în im ostaşul *Emilian* (Aemilianus), fiul preiectului Durostorului i. Acesta a distrus cu ciocanul idolii dintr-un templu păgîn tunci la Durostorum. Văzînd că pentru fapta sa este chinuit un i denunţat singur. A fost bătut şi apoi ars pe rug, din ordinul arului Traciei, Capitolin. Sfîntul Emilian a fost ultimul martir în provinciile romane dunărene.

o n c l u z i i : S e *desprinde de aici constatarea că la începutul lui IV învăţătura creştină era puternic înrădăcinată pe terito-e formare a limbii* şi *poporului român şi că exista o organi-isericească temeinică, cu episcopi, preoţi, diaconi etc. Procesul ii poporului român şi a limbii sale a mers paralel cu procesul tinării lui; deci poporul român s-a născut creştin. în acelaşi* se *constată că existau legături între cetăţile dobrogene şi Asia ceea ce duce la presupunerea că prin aceste legături s-a tavo-'ăsplndirea învăţăturii creştine aici chiar şi în secolele ante-* ■ *Observăm apoi că unii maitiri poartă nume latine, ceea ce tuie o dovadă'în plus că ei făceau parte din populaţia daco-*iă *autohtonă.*

B I B L I O G R A F I E :

- ALLARD, La *persecution de Diocletien et le triomphe de l'Eglise,* 2 voi. is, 1908; H. LECLERCQ, *Les martyrs. Recueil de pieces authentiques sur* "s *depuis Ies originea* du *christianisme jusqu'au XX-e siecle-.* t. II, Paris, 3OLF KNOPP—GUSTAV KROGER, *Ausgewählte Mäityieraklen* Tubingen, -QUES ZE1IXER, Ies *origines chreticnnes dans Ies provinces danubiennes* e *romain,* Paris, 1918, IV + 667 p. (îndeosebi p. 53—128) ; HIPPOLYTE E, *Saints de Tluace et de* Mes/e, Bruxelles, 1912 (extrait des *Analecta a.* t. XXXI, 1912, p. 161—192, 258—274); CAROL AUNER, *Martirii dobrogeni,* :a Catolică», an. I, nr. 2, 1912, p. 277—291; CAROL AUNER, *Sfinţii din*

Tracici şi din Moesia, în «Revista Catolică», an II, nr. 1, 1913, p. 78—84 ; G. PGPA-LISSEANU, *încercare de monograiie asupra cetăţii Drîstorul,* Bucureşti, 1913, p. 79—-95 ; HIPPOLYTE DELEHAYE, Les *martyrs Epictetc et Astion,* în «Bulletin de la Sec-tion Historique de l'Academie Roumaine», XIV. 1928, p. 1—5 ; NICULAE M. POPES-CU, *Viata Sfîntului* Monlonus *presvilerul din Singidunum,* în B.O.R., nr. 3—4, an. LII, 1934, p. 145—148 (reprodusă şi în voi. *Preoţi de mir adormiţi în Domnul,* Bucureşti, 1942, p. 6—10); RAYMUND NETZHAMMER, *Epiktet und Astion. Diokletianische Mărtyrer am Donaudelte* Zug 1936, 22 p. ; R. NETZHAMMER, *Die cristlichen Mărtyren am Ister,* extras din voi. *Hommagc* d *Gr. Antipa,* Bucureşti, 1938, 4 p. ţ SIMION RELI, *Martiri creştini in ţările daco-romane,* în voi. *Omagiu I. P. S. Sale Dr. Nicolae Bălan, mitropolitul Ardealului,* Sibiu, 1940, p. 699—709; IOAN PULPEA (RĂ-MUREANU), *Stîntul mucenic Emilian din Durostor — Studiu critic şi traducerea actului său martiric,* în B.O.R., an. LXII, 1944, nr. 4—6, p, 125—140 F TEODOR M. PO-PESCU, *Martiriul simţului Dasius,* în voi. *Prinos I. P. S. Nicodim Patriarhul României,* Bucureşti, 1946, p. 224—230 ; ŞT. LUPŞA, *Stîntul Dumitru mare martir din românismul dunărean,* în «Telegraful Român», Sibiu, an. XCFV, 1946, nr. 41—42 şi 43—44 ; I. BARNEA, O *inscripţie creştină de la Axiopolis,* în ST, an. VI, 1954, nr. 3—4, p 219 —228 ; I. BARNEA, *A propos des origines du christiunisme en Scythie Mineure,* Jn «Dacia», revue d'archeologie et d'hisîorie ancienne, XII, 1968, p. 417—420 (răspuns la un articol care contestă existenţa creştinismului şi a martirilor creştini în Dobrogea înainte de Constantin cel Mare, al lui R. CONSTANTINESCU, *Les martyres de* Du-*rostorum,* în RESEE, V, 1967, 1—2, p. 5—20); FRANCOIS HALKIN, *Trois textes grecs inedits sur les saints Hermyle et Stratonice, martyrs ă Singidunum (Belgrade),* în *Ana-lecta Bollandiana,* 89, 1971, p. 5—45; FRANCOIS HALKIN, *Saint Emilien de Duros-torum, marlyr sous Julien,* în *Analecta Bollandiana,* 90, 1972, p. 27—25; IOAN RĂMUREANU. *Stinţi şi martiri la Tomis—Constanţa,* în B.O.R., an. XCII, 1974, nr.. 7—8, p. 975—1011 ; IOAN RĂMUREANU, *Stîntul Irineu — episcop de Sirmiam,* în ST, an. XXVII, 1975, nr. 3—4, p. 204—212; ENE BRANIŞTE, *MarUri creştini la , Dunăre în timpul persecuţiilor : Martiriul Siîntului Dasius,* în *Almanahul parohiei^ ortodoxe române din Viena pe anul 1976,* p. 85—95; ENE BRANIŞTE, *Sfinţii măr- ' iurisitori şi martiri cinstiţi de strămoşii noştri pe pămîntul românesc dintre Dunăre şi Mare, în lumina mărturiilor istorice, epigratice şi arheologice,* în voi. *Arhiepiscopia Tomisului şi Dunării de Jos în trecut şi astăzi,* Galaţi, 1981, p. 111— 126; ENE BRANIŞTE, *Martiri şi sfinţi pe pămîntul Dabrogei de azi,* în voi. De *la Dunăre la Mare,* Galaţi, 1977 (ed. II, 1979), p. 34—62; NESTOR VORNICESCU, *Una tlintre primele scrieri ale literaturii române străvechi: «Pătimirea sfinţilor Epictet şi Astion» (de la cumpăna secolelor III—IV),* în MO. an. XLI, 1989, nr. 1, p. 20—. 74 (trad. actului de Prof. David Popescu, la p. 75—117).

Reproduceri din actele martirice se găsesc şi în voi. *Fontes Historiae Daco-Romanae (Izvoarele Istorici României),* II, Bucureşti, 1970, p. 704—727. A se vedea şi volumul *Siinţi români şi apărători ai legii strămoşeşti,* Bucureşti, 1987, p. 133—207.

Martirii de la Niculitel: VICTOR H. BAUMAN, *Bazilica cu «martyricon» din epoca romanităţii tîrzii, descoperită la Niculitel (jud. Tulcea),* în «Buletinul Monumentelor Istorice», an. XLI, 1972, nr. 2, p. 17—26; VICTOR H. BAUMAN, *Consideraţii preliminare asupra bazilicii creştine din satul Niculitel,* în «Pontica», Constanta, V, 1972, p. 547—564; VICTOR H. BAUMAN, *Nouveaux temoignages ckretiens sur les limes nord-scythique : la basilique ă martyrium de basse epoque romaine decouverte ă Niculitel (dep. de Tulcea),* în «Dacia», revue d'archeologie et d'histoire ancienne, nouvelle serie, t. XVI, Bucarest, 1972, p. 189—202 + 16 fig. ; ■-. I. BARNEA, *Un martyrium descoperit la Niculitel, jud. Tulcea,* în SCIV, t. XXIV, 1973, nr. 1, p. 123—126 ; I. BARNEA, *Martyrion-ul de la Niculitel,* în B.O.R., an. XCI, 1973, nr. 1—2, p. 218—228; IOAN I. RĂMUREANU, *Martirii creştini de la Niculitel , descoperiţi în anul 1071,* în B.O.R., an. XCI, 1973, nr. 3—5, p. 464—471 ; P. Ş. NĂSTUREL, *Quatre martyres de Noviodunum (Scythie Mineure)* în «Analecta Bollandiana», 91, nr. 1—2, 1973, p. 5—8 ; P. DIACONU, *Despre data pătimirii lui Zotikos, Ka- c-massis, Attalos şi Philippos,* în SCIV, 24, 1973, nr. 4, p. 633—641 ; V. H. BAUMAN, Noi dovezi *arheologice referitoare la vechimea martirilor de la Niculitel,* în B.O.R., I an. XCIV, 1976, nr. 5—6, p. 580—586; PETRE DIACONU, D/n nou *despre martirii de) ' la Niculitel, în voi. Spiritualitate şi istorie la întorsura Carpaţilor,* I, Buzău, 1983,. p. 278—283. ,▪--.,.., *i^u^^.t,*

IV

MĂRTURII ARHEOLOGICE DESPRE RÂSPÎNDIREA CREŞTINISMULUI [N NORDUL DUNĂRII ÎN SECOLELE III—IV

doua jumătate a secolului III, ca urmare a crizei economice riul roman, provincia Dacia a început să fie părăsită de oa- afaceri, de negustori, de stăpînii de sclavi şi de mine de aur, ii 271—275 a avut loc retragerea oficială a armatei şi admi- în sudul Dunării, unde s-a creat noua provincie, Dacia Aure-)acia nord-dunăreană s-au aşezat vremelnic, pînă către sfîrşi- ilui VI, cîteva populaţii migratoare : goţi, huni, gepizi, avari, sfîrşitul secolului VI pînă în secolul X, s-au aşezat slavii. Au străini care, din interese politice, au emis şi susţinut părerea provincie Dacia a fost complet evacuată de locuitori în 271 — oporul român s-ar fi format undeva în sudul Dunării, de unde jrat (sau «remigrat») în teritoriul de azi al României, cîndva)lele IX—XIII. Teoria a fost susţinută de F. J. Sulzer, J. K. Eder, ngel, dar mai ales de geograful austriac Robert Roesler, în lu- *mianische Studien. Untersuchungen zur älteren Geschichte* Ru- (Leipzig, 1871), -care va deveni «cartea de căpătîi» a adversa- :inuităţii, numiţi, de-acum înainte, «roeslerieni>>. Teza respec- roesleriană» — a fost susţinută şi de alţi cercetători, lipsiţi :ivitate, pînă în zilele noastre, dar cei mai mulţi se contrazic n privinţa *locului* de formare a limbii şi a poporului român, iles a *momentului istoric* în care ar fi avut loc pretinsa «remi- ! teritoriile nord-dunărene.

ţeastă teorie a originii noastre «balcanice» au răspuns nume- ţaţi români şi străini, susţinători ai «teoriei originii carpato-» sau ai «continuităţii», care, pe baza unor mărturii istorice, ^ce şi lingvistice indubitabile, au respins categoric teza «roes-

leriană». Ei au dovedit că populaţia autohtonă daco-romană a continuat să trăiască în fosta provincie şi după anii 271—275 şi că poporul român s-a format atît în nordul, cît şi în sudul Dunării mijlocii şi de jos clin populaţia daco-romană şi alte populaţii şi seminţii romanizate în acest teritoriu pe care nu 1-a părăsit niciodată în decursul istoriei.

Vom prezenta, pe rînd, cîteva din argumentele teoriei continuităţii, în primul rînd trebuie avut în vedere faptul că populaţia săracă de agricultori, păstori, meşteşugari, mineri etc, nu avea nici un interes să plece în sudul Dunării, ci prefera să trăiască între «barbari^, nesupusă regimului fiscal excesiv din imperiu. Iar în cazul celor ce mărturiseau încă de atunci credinţa creştină, aceştia aveau tot interesul să rămînă pe loc, pentru a-şi manifesta nestingheriţi sentimentele religioase şi nicidecum să treacă între graniţele imperiului unde creştinismul era considerat «religio illicita» (pînă în 313).

In 271—275, la retragerea aureliană, provincia Dacia era puternic romanizată, lucru realizat prin mulţimea coloniştilor aduşi «ex toto - orbe romano», aşezaţi aici după un plan oficial şi sistematic, prin mulţimea soldaţilor şi a veteranilor, pentru care limba latină era singura limbă de înţelegere (se cunosc peste 1500 inscripţii în limba latină şi abia 35 în limba greacă).

^---^lecucerTfeaTrrroT-~terrtanT"în nordul Dunării, realizată de Constantin cel Mare, rămase în stăpînirea imperiului, cu unele întreruperi, pînă la Justinian, a contribuit de asemenea la întărirea latinităţii (romanităţii) în aceste teritorii ale fostei provincii.^ în această privinţă, e concludentă şi terminologia creştină de origine latină din limba noastră.

Pe de altă parte, nu trebuie trecut cu vederea nici faptul că popoarele în migraţie aveau tot interesul să atragă populaţia autohtonă de agricultori şi păstori, care le asigura mijloacele de trai iar în unele împrejurări le întărea şi forţa militară.

Se cunosc numeroase cazuri de emigrări de populaţie din sudul Dunării în nord, la barbari, unde trăiau mai liberi şi nesupuşi la atîtea obligaţii ca într-un stat organizat, fapt consemnat şi de unii istorici ai timpului (Paul Orosiu, Salvian din Gallia şi alţii). împăratul Constantin cel Mare (306—337) a fost nevoit chiar să dea un edict, în timpul războaielor sale cu goţii, prin care hotăra că aceia care le vor da ajutor. vor fi arşi de vii.

S-a întîmplat însă şi un fenomen contrar, adică strămutări de popuîaţie din nordul Dunării în sud (de pildă, Diocleţian, nimicind pe carpii din Moldova, i-a colonizat în Moesia). Observăm deci un permanent

de populaţie între nordul şi sudul Dunării, căci Dunărea n-a it nicicînd un hotar în cadrul romanităţii daco-moesice.

firesc deci ca între populaţiile migratoare şi cea autohtonă să naştere şi unele relaţii de ordin cultural-civilizator. Trebuie de ea să admitem că unele resturi din populaţiile migratoare s-au definitiv în Dacia, fiind asimilate cu timpul de autohtoni, sfîrşit, trebuie remarcat şi faptul că nici un izvor — literar, ar-c sau de altă natură — nu aminteşte de vreo imigrare sau re-: a românilor din Peninsula Balcanică în nordul Dunării, în se- X—XIII. Rezultă de aici că spaţiul de formare a poporului ro- trebuie căutat numai în interiorul Peninsulei Balcanice, aşa cum adepţii teoriei roesleriene, ci atit în sudul, cît şi în nordul

ajutorul istoricilor vine şi lingvistica, prin cercetarea numelor ri (toponimia) şi de nuri (hidronimia) din ţara noastră. Deşi nu- e rîuri de mărime mijlocie poartă nume slave, cele mai mari au acice, folosite în epoca romană şi, în continuare, pînă azi: Do-- Dunărea, Tisia — Tisa, Alutus — Olt, Maris — Mureş, Samus eş, Crisius -— Criş, Tibiscus — Timiş, Piretus —■ Prut. jtul că nu s-au păstrat nume de oraşe şi localităţi antice în lim-â:iă nu trebuie să ne ducă la concluzia că n-ar mai fi rămas o ie daco-romană sau romanizată în Dacia, pentru că acestea —■ atragerea aureliană — şi-au pierdut treptat rolul politic, econo-social-cultural pe car.e l-au îndeplinit în timpul stăpînirii roma-JIUS, oraşele erau primele lovite de către populaţiile migratoare, îd rolul oraşelor s-a ruralizat şi populaţia lor, devenind agri- crescători de vite şi păstori, iar în locul aşezărilor mari din tre- apărut cătune şi sate, uneori cu o durată destul de scuirtă. Cer- arheologice au dovedit că la Sarmizegetusa, Apulum, Porolis-în alte oraşe din timpul stăpînirii romane există urme ale unei opulare, cu case de oameni săraci, ridicate între ruinele mo-, elor de altădată. în ce priveşte daco-romanii din aşezările să-i au continuat să-şi ducă viaţa în aceleaşi forme şi obiceiuri ca înainte. In diferite părţi ale ţării au fost scoase la iveală aşezări cu inventar agricol şi meşteşugăresc, fără arme, fără obiecte de u vase care păstrează forma şi ornamentaţia ceramicii dacice. a nu puteau să aparţină decît populaţiei autohtone romanizate de ire a continuat să vieţuiască împreună cu noile populaţii micpra- Lipsa de ştiri literare privitoare la această populaţie rurală ră- i fosta provincie, în secolele VI—X, se explică prin faptul că atît

istoricii bizantini cît şi cei medievali se ocupau în lucrările lor numai de întîmplările războinice şi de regulă de păturile dominante ale populaţiei, şi numai în măsura în care interesau imperiul bizantin sau ţările apusene, ceea ce nu era cazul cu regiunile noastre în perioada respectivă.

Adepţii teoriei roesleriene n-au putut explica prin ce miracol un popor nou format — românii —, venind din sudul Dunării, s-a aşezat — în nordul ei — exact în ţinutul locuit cu secole în urmă de strămoşii lor, daci şi romani. Dacă ar fi remigrat, rămîne inexplicabil faptul că regii Ungariei — stăpîni acum în Transilvania — n-au luat nici o măsură împotriva lor, căci o asemenea «remigrare» masivă ar fi produs tulburări în viaţa politică, socială, economică şi chiar bisericească existentă atunci (în schimb, avem ştiri despre aşezarea coloniştilor saşi în Transilvania). De asemenea, este cu neputinţă de explicat cum aceşti «păstori», abia «reîntorşi» din ţinuturile locuite de strămoşii lor, să fi ridicat într-un timp relativ scurt atîtea biserici monumentale, unele împodobite cu picturi, care dăinuiesc pînă azi. In sfîrşit, este cu neputinţă ca ei sa fi trecut de îndată de la ocupaţia lor de «păstori» la cea de «agricultori», căci în podişul Transilvaniei, ca şi în cîmpia din stînga Tisei, păstoritul era aproape necunoscut.

însuşi faptul că în lucrările adepţilor «teoriei roesleriene» există numeroase contraziceri cu privire la *locul* formării poporului român şi mai ales cu privire la *data* «remigrării» loi constituie o mărturie a netemeiniciei acesteia. Iată, dar, atîtea fapte care confirmă că teoria lui Robert Roesler şi a adepţilor lui mai noi este o teză neştiinţifică, avînd la bază doar considerente de ordin politic şi revendicări teritoriale.

Descoperiri arheologice paleocreştine în Transilvania. Teoria unei totale evacuări a populaţiei romanice din Dacia şi-a dovedit absurditatea şi caracterul neştiinţific nu numai prin-tr-o serie de argumente de ordin logic şi istoric care pledează pentru continuitate, ci mai ales prin recentele descoperiri arheologice. Acestea dovedesc *existenţa unei vieţi în continuare,* în forme indubitabil roma-no-provinciale, în zeci de localităţi din Transilvania, între care multe cunoscute ca aşezări din timpul stăpînirii romane.

Urme arheologice din secolul IV s-au descoperit la Sarmizegetusa, cimitire ale populaţiei daco-romane s-au descoperit la Apulum, Porolissum, obiecte romane din acelaşi secol s-au găsit la Potaissa şi în alte părţi. Circulaţia monetară pe teritoriul provinciei, după retragerea lui Aurelian, constituie o nouă dovadă a continuităţii populaţiei locale.

această privinţă sînt deosebit de semnificative şi obiectele pa-tine din secolul IV, unele din secolul V, descoperite în diferite Hi, mai ales în fostele oraşe romane. Ele dovedesv atît vechi-•eştinismului la noi, cit şi continuitatea populaţiei daco-romane bă latină. în felul acesta ele contribuie la infirmarea tezei lui Roesler şi a adepţilor săi mai noi care neagă continuitatea da-apoi (după 271—275) cea daco-romană în Dacia, ă cele mai reprezentative obiecte paleocreştine descoperite în vania, aparţinătoare secolului IV :

bliţa votivă (donarium) de la Biertan. în anul 1775 au fost des-e lîngă satul Biertan, la sud-est de Mediaş (azi în judeţul Sibiu), arium creştin şi un disc, ambele din bronz. După descoperire, do-a ajuns mai întîi în colecţia Brukenthal din Avrig, apoi a intrat ;eul Brukenthal din Sibiu (azi, la Muzeul de Istorie al României cureşti). Deşi acest. donarium a fost semnalat încă de la mij-scolului trecut de numeroşi cercetători, el a fost pus în valoare, ndu-se importanţa lui pentru începuturile creştinismului în Da-a în anul 1941, de către profesorul Kurt Horedt de la Universi-in Cluj. nariul este format dintr-o tăbliţă dreptunghiulară de 32,5 cm şi
12,6—13,2 cm., cu o inscripţie latină, din litere ajurate (adică în grosimea bronzului tăbliţei), aşezate pe trei rînduri : EGO / VIVS VOT / UM POSUI (eu Zenovius am pus ofrandă, făgă-ddnie).
le două laturi scurte au cîte un adaos triunghiular prevăzut cu ficii. Pe laturile lungi era fixată, la mijloc, cîte o toartă circula-
superioară (care acum nu mai există) probabil că era atîrnata lolicandru sau de un candelabru, fapt ce sugerează existenţa unui e cult, deci a unei bazilici. De cea inferioară era agăţată a doua donariului, şi anume un disc, tot din bronz, avînd înscrisă în el ■ama lui Hristos (X -f P), tot cu litere ajurate. Deci şi acest a prevăzut cu două toarte circulare, avînd diamotrul de 23,7 cm '"•rte era de 19,5 cm).

"ma literelor, stilizarea textului şi monograma au determinat pe "cetătorii să dateze acest donarium în secolul IV şi să-1 consi-i mod unanim, drept obiect creştin. De asemenea, toţi se pronun-ru apartenenţa sa la o comunitate creştină de daco-romani, căci -ar fi existat o asemenea comunitate, inscripţia latină nu ar nici un rost, neavînd cine să o citească. Probabil a fost lucrată local, mai ales tăbliţa.

(t

Toate piesele, adică tăbliţa cu inscripţia, discul cu monograma şi eventualul policandru de care atîrna tăbliţa, duc la presupunerea ca exista un lăcaş creştin de cult, în care a fost atîrnat darul respectiv. Iar un asemenea lăcaş atestă un nivel de viaţă mai ridicat, avînd construcţii publice şi cunoscîndu-se scrisul. în concluzie, inscripţia de la Biertan este de o mare însemnătate istorico-bisericească, pentru că atestă vechimea creştinismului daco-roman, atestă persistenţa populaţiei daco-romane, care vorbea latineşte, după retragerea legiunilor şi a administraţiei în sudul Dunării şi, în sfîrşit, atestă nivelul de viaţă al înaintaşilor noştri în secolul IV.

Alte obiecte paleocreştine. In apropiere de ruinele fostului castru roman de la Porolissum (azi Moigrad — jud. Sălaj) s-a descoperit un vas cu inscripţie şi simboluri creştine, împreună cu alte fragmente ceramice- -şijMese de~frer-şi bronz, aparţinând secolului IV. Probabil era un disc;*^e^a cărui parte~lnterioară' centrală se poate dîsttwgercîăr rrion©-■-• grama criptografică a lui Hristos, înscrisă într-un patrulater de formă trapezoidală. Spre una din bazele trapezului se află incizate simbolurile creştine : un pom şi o pasăre. Alături apar alte cîteva semne şi pîini. Pe exteriorul laturilor trapezului se găseşte inscripţia: *Ego... vius* sau *ulus... vot... p...,* adică *Ego (Zeno)vius* sau (Pa)ulus vot(um) p(osui).

Fragmentul ceramic de la Moigrad, care este un produs local, are un caracter sigur creştin. El dovedeşte atît vechimea creştinismului în Porolissum, cît şi continuitatea populaţiei daco-romane în aceste teritorii după anii 271—275.

Prin 1830—1840, în ruinele Potaissei rorj,iajfte4-Tlirda)J s-a^ descoperit o *gemă* (intaglîoŢdîirrrnlx,care se păstra, în bogata colecţie arheologică a Iui Iosif Kemeny, istoric şi arheolog din secolul trecut, în *qo*rnuna Luncani (Grinde'nî)", lîngă Turda. Piesa a dispărut, probabil în cursul revoluţiei din 18487~â"*şa că o cunoaştem numai dintr-o descriere contemporană (J. F. Neigebaur), pe baza căreia s-au întocmit alte studii.

Gemă este de onix, de formă rotundă — ovală, cu dimensiunile de circa 1,1—1,3 cm. şi are sculptată pe ea scena «Bunului Păstor». Pe un mic postament, este înfăţişat un bărbat în picioare, redat din faţă, îmbrăcat în tunică. Pe umeri poartă un *midi,* căruia îi ţine picioarele dinainte cu mîna stingă, iar dreapta şi-o reazimă pe şold. La picioarele sale stă un alt miel, cu privirea în sus, spre bărbat. In marginea stingă a gemei, pe un mic piedestal, se înalţă un copac cu două ramuri, înclinate deasupra bărbatului. Pe o ramură se află o pasăre. în partea dreaptă a gemei, se vede o corabie, din care cade un om în apă, în faţa unui

marin gata să-1 înghită. In jurul corăbiei se disting literele gre-
9TS. Simbolismul acestor scene este uşor de explicat. Omul cu
te «Bunul Păstor» (Mîntuitorul), motiv întîlnit şi pe alte monu-
Teştine (picturi din catacombe, sarcofage, geme etc), pasărea
umbelul, simbolul Duhului Sfînt, omul care cade din corabie şi
1 marin simbolizează pe Iona înghiţit de chit. în sfîrşit, crip-
creştină, formată din cuvintele 1X012, întîlnită pe numeroase
paleocreştine, trebuie citită : 'I (TJOOU?) X (pioxo?) 0 (eoo) T (io?)
adică «Iisus Hristos, Fiul lui Dumnezeu Mîntuitorul», iar cu-
y&uC înseamnă peşte, acesta fiind unul din simbolurile creştine
iele secole.
aa datează tot din secolul IV, după unii arheologi chiar din se-
Este un exemplar destul de rar, avînd grupate la un loc atîtea
ar şi cu o minunată execuţie tehnică. Provine probabil din Ră-
:reştin grecesc.

în Transilvania s-a descoperit, într-un loc necunoscut, o altă
ăstrată în colecţia de antichităţi a Muzeului naţional ungar din
ta. De dimensiuni reduse (1X0,8 cm.), gemă înfăţişează tot
3unului Pastor,». Pe un mic postament stă un bărbat, îmbrăcat
ă, pe cap cu un fel de căciulă, purtînd un miel pe umeri, pe
ne de picioarele dinainte cu mîna dreaptă, iar mîna stingă pare
i la spate ori aşezată pe şold. Jos, în dreapta şi în stînga lui, se
! un miel, în picioare, cu capetele în afară. Deasupra capetelor
>i miei, se află cîte un peşte aşezat vertical, unul cu capul în
ii cu capul în jos. In stînga păstorului (deci în dreapta privito-
lecînd de pe acelaşi mic postament, se înalţă un copac cu mai
imuri, înclinate după marginea gemei. Deci avem o gemă com-
>sebită de cea de la Turda. Datează din secolul III. mul 1927
s-a descoperit la Cluj-Napoca o *piatră funerară* ro-ire poartă
inscripţia: «D(is) M(anibus) Cl(audius) Valentinus mnis XX,
Valeria Valentina filio piissim(o)»,-iar dedesubt, în im,
formula : «s(it) t(ibi) t(erra) l(evis)». Această piatră fune-jînă a
fost din nou folosită ca sicriu, de un creştin pe la înce-colului
IV, cînd faţa cu inscripţia a fost aşezată în jos, formînd tiei
sarcofagului. Cu prilejul acestei reîntrebuinţări, s-a săpat
crucii în litera O din ultimul rînd (cuvîntul filio) şi s-au tăiat
stîngaci în cerc (la sit tibi terra levis), două litere : A şi E,
e ca semne pentru simbolurile A şi 8. Azi se păstrează în Mu-
eologic din Cluj-Napoca. J4 , .

în lapidariul aceluiaşi Muzeu se păstrează partea superioară a unui monument funerar de pe la mijlocul secolului III, provenit, probabil, de la Ampelum (Zlatna). Pe cele două laturi mici se află cîte un delfin. Pe unul din delfini a fost săpat ulterior, prin secolul IV, semnul crucii, probabil cu prilejul unei noi întrebuinţări a monumentului ca piatră de mormînt pentru un creştin.

Tn_Trjr|silvariia ş-an deşconerit şi eîteva *opaiţe paleocreştine,* pe care se află imprimat semnul crucii. T5e™pilda : două opaiţe di lut la Apulum (unul în Muzeul Unirii din Alba Iulia, altul în Muzeul Brukenthal din Sibiu), uryspaiţ de kroaz.desc&&&uLljLj^iâzi în Muzeul de Istorie al României), două opaiţe de lut (aflate azi în Muzeul Ţării Coşurilor din Oradea), un opaiţ de* Bronz la^Por^ij^jujiufazi în Muzeul din Zalău), un ^alt.da_lUt».ae-pare. un.^rodus-«i-a»ui ceremist daeo-roman, provenit din Sarmizegejusa, azi în Muzeul din_Deva ş,a. Toate sînt socotite de arheologi ca aparţmîndsecolelor-fV="V. Probabil provin din regiunile Orientului apropiat sau din Africa de nord. în cadrul săpăturilor efectuate la Sînmiclăuş A'b,a, în iasă—9#r-fcAKdjscoperit un tipar de turnat cruci,.din lul^r^datiţ din.secolele .Y-TTYI-, ""*"

Populaţia rămasă în fosta capitală Ulpia Traiana Sarmizegetusa, adăpostită în vechile edificii publice, a distrus statuile şi reliefurile păgîne, a refolosit la lucrări de construcţii vechi altare, dar a lăsat şi cîteva vestigii paleocreştine: un fund de vas ceramic cu un chrismon (monograma XP) incizat şi altul pe care se zgîriase o cruce simplă.

Se adaugă la acestea şi unele obiecte de uz casnic (amfore, străchini) cu simboluri creştine aplicate înainte de ardere, din secolele II—VI.

Cîteva obiecte paleocreştine s-au descoperit în *Banat.* Astfel, în 1841, cu prilejul construirii bisericii ortodoxe din Băile Herculane, s-a descoperit un inel oval de aur cu gemă, pe care sînt gravaţi un păun şi un delfin, simboluri specific creştine. Gemă se păstrează într-un muzeu din Viena, unde a intrat îndată după descoperire.

Tot în Banat s-au găsit: un inel de bronz cu cruce, în rîul Caras ; un opaiţ de bronz în formă de peşte la Lipoya, folosit probabil în vreun lăcâş""de""cuTt;"trn^mel debronz cu cruce în SacoşuTurcesc, lîngă Timişoara (azi în MuzeuT~atrrTîmişoaraj7 un capac de™îuţ cu cruce la Tibiscuni (Jupa, lîngă Caransebeş).

Cîteva obiecte au fost descoperite în Banatul iugoslav de astăzi, care făcea parte din fosta provincie romană Dacia: o cruce de metal alb, fără ornamentaţie, cu un orificiu pentru suspensie, la Vîrşeţ ; două cruci mici, identice, la Dubovăţ.

Oltenia, s-au descoperit cîteva piese paleocreştine la Romula (azi jud. Olt), oraş înfloritor în părţile de sud ale Daciei. Aici s-au ouă opjiţe_i3£CQ£atewXlu._Cluci, o crucj,u]iţa de brp,nfi..,£LTO,,bucată __ rrrncîăirriprirriată cu peşti Şij[c]iJi£iulite¡J^oJ,jierfaici provin cîteva .irTSeTolele Ilf—Tv**":"*una pe care sint gravaţi doi delfini, alta cu ;ti aşezaţi simetric de o parte şi de alta a unei cruci, o alta cu mi susţinînd o cruce ş.a.

Răcari — jud. Dolj (fostul castru de la Saldae), s-a d&sooT>a^ft delabru fragmentar clin bronz aToncT baza decorată cu peştişiftfe, probabil într-un lăcaş de cult (secolele V—VI) ,- la Burnbeg^"* n ojjaij; decorat cu o cruce ; la Drobeta-Turnu Severin, un opMţ ■ţă_ cruciformă _(secoleleV—VI). Numeroase obiecte paleocreştin i descoperit îa|Sucidava](azi Celei-Corabia), de care ne vom ocult loc.

mele biserici paleocreştine în nordul Dunării. în 1963, în cadrul ilor arheologice efectuate în pretoriul castrului roman de la f —jud. Olt, con^triul-injimpul lui Septimiu Sever (193—211), pe la mijlocul secolului III, s-aîT~de'scOpe'fit*ufrriel'e unui lăcaş t creştin din a doua jumătate a secolului al IV-lea, ridicat uinele fostelor clădiri romane. A îndeplinit această funcţie pînă jcid^şecjoXuiuijirrriător. Are o lungime de 16 m şi o lăţime de 7 m, r foJosindu-se absida unei capele păgîne (sacelum)7Tncît lungi- :ajă aj2i&eiiciLajaageâ-la 2Ljn. A fost construită rudimentar, din cărămidă şi ţigle, legate cu lut cleios. în biserică s-au desco- onogram^ŞJg^rŞvată pe o placă, precum şi un mormînt, pro- ■ unui martir.

cadrul cercetărilor arheologice efectuate în anii 1977—1979 în *Pozolissum-ţ*azi Moigrad-Sălaj) s-a constatat că un templu pă- ast refăcut şi refolosit ca lăcaş de_cult_£r^tjii_^n_£erioada post- . Noua construcţie avea planul unei bazilici paleocreştine, cu în absida fostului templu păgîn. Bisericile de la Slăveni şi Moi-)nstituie noi mărturii asupra continuităţii populaţiei daco-ro- acreştinate din Dacia, fiind cele mai vechi lăcaşuri de cult creş- noscute în nordul Dunării.

scrierea acestor materiale paleocreştine, majoritatea datînd din IV, precum şi răspîndirea lor pe teritoriul fostei provincii Dacia iduie să facem eîteva constatări. Prima este aceea că avem re- iţine obiecte cu simboluri creştine sau monumente romane din - II—HI «încreştinate» în secolul IV, toate fiind găsite întîm- In afară de bisericile paleocreştine de la Slăveni şi Moigrad, din

secolul IV, pînă acum singurele monumente de acest gen cunoscut în ţinuturile daco-romane din nordul Dunării, nu cunoaştem nici un monument paleocreştin de mari proporţii. Explicaţia acestui fapt trebuie căutată numai în condiţiile cu totul particulare, de ordin politic şi so-cial-economic, care s-au creat aici, la periferia lumii romano-bizantine în secolele IV şi V.

O altă constatare este că majoritatea obiectelor descrise mai sus nu sînt produse locale, ci sînt originare din Italia, din Africa de nord,' din Pannonia, din Illyricum, de unde au ajuns în teritoriile carpatice pentru a satisface nevoile religioase ale unor comunităţi daco-romane creştine. Originea lor constituie o mărturie de ordin arheologic, că învăţătura creştină a pătruns în Dacia din sudul Dunării, dar şi o mărturie asupra legăturilor pe care le aveau strămoşii noştri cu aceste regiuni. De fapt, după părăsirea Daciei, fosta provincie era orientată, sub raport economic şi cultural, spre Illyricum, Pannonia şi nordul Italiei. Aceste prime constatări nu exclud, fireşte, putinţa existenţei unor creştini izolaţi şi în secolele anterioare, lucru pe care l-am subliniat şi cu alt prilej.

In ce priveşte posesorii acestor materiale paleocreştine — ţinînd seama de răspîndirea lor teritorială, de caracterul lor, ca şi de realităţile populare şi social-economice din fosta provincie — cercetătorii susţin, pe bună dreptate, c4 ele nu puteau să aparţină decît populaţiei daco-romane rămase aici după 271—275.

In nici unul din complexele arheologice aparţinătoare goţilor nu există obiecte cu caracter creştin. La populaţiile migratoare de pe teritoriul fostei provincii Dacia (în speţă la goţi şi la gepizi), noua învăţătură va pătrunde ceva mai tîrziu.

Viaţa creştină în Cîmpia Munteniei şi în Moldova. N-am amintit pînă acum dacă a existat o viaţă creştină în teritoriile dacice rămase în afara stăpînirii romane, adică în Muntenia şi Moldova de mai tîrziu. Am arătat mai sus că romanizarea s-a produs şi în aceste teritorii, datorită caracterului proromanic al limbii geto-dacilor, ca şi contactului lor direct cu cei care \ᵛehiculau limba şi spiritualitatea latină în spaţiul nord-dunărean. Cercetările arheologice au dovedit că exista şi o viaţă creştină — în forme populare — chiar şi în teritoriile care n-au fost incluse în anul 106 în provincia «Dacia Traiană». Urme romane şi creştine s-au descoperit în ultimii ani la BarboşjL(iostă comună suburbană, astăzi componentă a municipiului Galaţi), la circa un km de vărsarea Şiretului în Dunăre. Aici au fost staţionate două detaşamente din Le-

e I Italica şi V Macedojojca, precum şi două^ unităţi [Mattiacorum şi, temporar, Classis Flavia.Mpesica (unitate de na-e fluvială). In aceste unităţi au existat desigur şi soldaţi creştini au făcut cunoscută nouă învăţătură şi în rîndul populaţiei din ierea castrelor romane. Acelaşi lucru l-au putut face şi unii ne-i creştini veniţi aici în afaceri comerciale. La încreştinarea lo-ilor din zona respectivă vor fi contribuit şi unii misionari din vii-

provincie Scythia Minor, în care creştinismul era cunoscut încă

colul I.

ate sigure asupra creştinismului în părţile de sud ale Moldovei îră tot descoperirile arheologice. Chiar în *Bărboşi* (identificată ii cu vechea Piroboridava) s-au descoperit cîteva obiecte paleo-ie: două cruci de sidef, de dimensiuni mici, o amforă cu literele ristos) şi altele, toate aparţinătoare secolului III. In aşezarea da-e la CîndeşiL-Vrancea (la sud de Focşani) s-au descoperit o cru-

şi o cupă getică cu cruce, datate din secolele I—II.

din sidef, din secolele II—III s-au descoperit la *Mitoc-Botoşani.* nţa unor vase de lut avînd semnul crucii, din secolele IV—V, ca iţia şi orientarea unor morminte specifice creştinilor, toate desco-la *Tăcuta* (între Vaslui şi Iaşi), constituie mărturii grăitoare de-îspîndirea creştinismului în această parte a ţării, rmele paleocreştine din Moldova aparţin mai ales secolelor V— De pildă, s-au descoperit numeroase vase de lut avînd incizat 1 crucii, la *Horga Epureni*-Vaslui, *Murgeni*-Vaslui, *Dodeşti-Vas-icău, Botoşana-Suceava, Şipot-Suceava* ş.a. S-au descoperit chiar re sau matriţe din os pentru confecţionarea unor obiecte creşti-special cruciuliţe, la Davide/ii-Neamţ, Traicm-Bacău, *Costeşti-laşi,* ma-Suceava.. O matriţă lucrată din os de elefant, descoperită la *ti-laşi* are incizate imaginile a trei personaje, probabil preoţi.

morminte creştine aparţin aceleiaşi perioade, adică secolelor V

Dăneşti-Vaslui, Săbâoani-Neamţ, Secuieni-Neamţ ş.a. serie de

tipare pentru cruciuliţe s-<au descoperit în Cîmpia mun-

Străuleşti (azi în Bucureşti), Du/ceanca-Teleorman, *Olteni-Tele-,* Budureasca-Ploieşti, *Cîndeş*ii-Buzău şi în alte părţi. Tiparele tive presupun o producţie în serie, ceea ce arată că şi în terito-[ud] Şi est-carpatice trăia o numeroasă populaţie creştină. Toate

descoperiri aruncă o lumină puternică atît asupra creştinării pei romanizate din aceste părţi, cît şi asupra conttinuităţii ei. In -re, menţionam şi faptul că, după o statistică efectuată în 1984

de arheologul clujean Mircea Rusu, numărul aşezărilor în care s-au descoperit obiecte paleocreştine la noi, din secolele III—VII, se ridică la 117, din care 31 în Moldova şi Muntenia.

C o n c l u z i i : *Materialele paleocreştine descrise mai sus constituie o mărturie puternică în sprijinul tezei continuităţii populaţiei romanice în Dacia carpatică după retragerea lui Aurelian. în acelaşi timp, ele sînt o mărturie că învăţătura creştină avea, în secolul IV, rădăcini adînc înfipte în pămîntul pe care trăim. Toţi istoricii şi arheologii admit că după Constantin cel Mare — mai precis după 313 —* se *poate vorbi de o generalizare a creştinismului în lumea daco-romanâ din nordul şi sudul Dunării.*

BIBLIOGRAFIE

Pentru problema continuităţii se pot consulta : *Unitate şi continuitate în istoria poporului român,* sub redacţia prof. univ. D. BERCIU, Bucureşti, 1963, 461 p. ; VLA-DIMIR ILIESCU, *Părăsirea Daciei In lumina izvoarelor istorice,* în SCIV, 22, nr. 3, 1971, p. 425—442; A. ARMBRUSTER, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei,* Bucureşti, 1972 (ed. franceză, 1975); LIGI A BIRZU, *Continuitatea creaţiei materiale şi spirituale a poporului român pe teritoriul iostei Dacii,* Bucureşti, 1979, 138 p.; DUMITRU PROTASE, *Autohtonii în Dacia,* voi. I. *Dacia romană,* Bucureşti, 1980, 311 p.; NICOLAB STOICESCU, *Continuitatea românilor. Privire istoriograiică. Istoricul problemei. Dovezile continuităţii,* Bucureşti, 1980, 247 p.; NICOLAE STOICESCU şi ION HURDUBEŢIU, *Continuitatea daco-romanilor în istoriografia română şi străină,* Bucureşti, 1984, 231 p.; ANTONIE PLĂMĂDEALA, *Romanitate, continuitate, unitate,* Sibiu, 1988, 303 p.; G. I. BRĂTIANU, O *enigmă şi un miracol istoric: poporul român,* Ediţie îngrijită de Stelian Brezeanu, Bucureşti, 1988, 212 p.

A se vedea şi: C. DAICOVICIU, E. PETROVICI şi GH. ŞTEFAN, *La formation du peuple roumain et de sa langue,* Bucarest, 1963, I. NESTOR, *Les donnees archeologiques et le probleme de la formation du peuple roumain,* în RRH, 3, 1964, p. 383—423; D. BERCIU, *Probleme privind tormarea poporului român în lumina cercetării arheologice actuale,* în Revista de Istorie, t. 28, 1975, p. 1154—1169.

Descoperiri arheologice paleocreştine. Lucrări generale. D. PROTASE, *Problema continuităţii în Dacia în lumina arheologiei şi numismaticii,* Bucureşti, 1966, p. 141—158 (toate obiectele); EMILIAN POPESCU, *Inscripţiile greceşti şi latine din secolele IV—XIII descoperite în România,* Bucureşti, 1976, p. 293—396; I. BARNEA, *Les monuments paleochretiens de Roumanie,* Roma, 1977; I. BARNEA, *Arta creştină în România. I. Secolele III—VI* Album... Studiu introductiv şi prezentarea planşelor de... Bucureşti, 1979, 278 p. (cu 118 pi. in text).

Descoperiri în Transilvania. A. NANU, *Monumentul creştin de la Potaissa. Contribuţie la istoria creştinismului daco-roman,* Odorhei, 1926, 25 p.; KURT HOREDT, *Bine lateinische Inschriit des 4 Jahrhunderts aus Siebenbiirgen,* Sibiu, 1941, 8 p. + 1 pi. (extras din *«Anuarul Institutului de Studii Clasice»,* IV, 1941—42, p. 10—16; (donariul de la Biertan) ; C. DAICOVICIU, O *senzaţională descoperire arheologică,* în rev. «Transilvania», Sibiu, an. LXXII, nr. 8, 1941, p. 576—579 (donariul de la Biertan — studiu reprodus şi în voi. *Dacia,* Cluj, 1970, p. 522—525); I. BARNEA, *Contribuţii la studiul creştinismului în Dacia,* în RIR, voi. XIII, fasc. 3, 1943, p. 31—42 (sarcofagul de la Napoca, donariul de la Biertan, inelul de la Mehadia); BUCUR MITREA, *Une lampe chretienne decouverte en Transylvanie,* în «Dacia», IX—X, 1941—1944, Bucureşti, 1945, p. 507—511 (oapitul de la Apulum, azi în Muzeul Bruckenthal); BUCUR MITREA, O *gemă creştină din Turda,* în RIR. voi. XVI, fasc. I, 1946, p. 51—

4ACREA, A *propos de quelques decouvertes chretiennes en Dacie,* în *Da*--XII, 1945—47, Bucureşti, 1948, p. 281—302 ; I. I. RUSSU, *Materiale arheo-[leocreştinc din Transilvania. Contribuţii la istoria creştinismului daco-roman, a X,* nr. 5—6, 1958, p. 311—340 (toate obiectele); CLOŞCA L. .BĂLUŢĂ, O *aleocreştină din Dacia,* în «Apulum»,VI, 1967, p. 619—624; C. C. GIURESCU, *atea inscripţiei creştine in limba latină de la Biertan (judeţul Sibiu),* în M.O.
nr 5 _ 6r 1970, p. 473—478 ; ION BARNEA, *Monumenti paleocristiani della aiana,* în voi. *Corse di cultura sull'arte ravennate* e *bizantina,* Ravenna, 45 eg ; MARIUS MOGA, *Vestigii paleocreştine în Banat,* în voi. *In memo-istantini Daicoviciu,* Cluj, 1974, p. 259—266 ; NICOLAE VLASSA, *Două piese* ■*dine din Transilvania,* în AMN, 13, 1976, p. 215—230; NICOLAE GUDEA. *inscripţie şi simboluri creştine de la Moigiad. Contribuţii Ia istoria creşti-în Dacia după retragerea aureliană,* în *Acta Musei Porolissensis,* voi. III, 179_ p 515—523 ; MIHAI BĂRBULESCU, *Vechi urme creştine,* în voi. Monu-orîce şi de artă religioasă din Arhiepiscopia Vadului, Feleacului şi Clujului, oca, 1982, p. 55—74 ; NICOLAE DANILA, *Consideraţii asupra noilor materia-ogice paleocreştine din Transilvania,* în BOR, an. C, nr. 7—8, 1982, p. 731— *CEA RUSU, *Paleocreştinismul nord-dunărean şi etnogeneza românilor,* în uj-Napoca, XXVI, 1983—1984, p. 35—84 (şi extras); NICOLAE DĂNILA, *ileocreştine din Dacia,* în BOR, an. CIV, nr. 3—4, 1986, p. 72—85 ; NICOLAE şi IOAN GHIURCO, *Din istoria creştinismului la români. Mărturii arheolo*-dea, 1988, 274 p. + 13 h. + 39 planşe.

:operiri în Oltenia. DUMITRU TUDOR, *Antichităţi creştine în Romula,* în > *Olteniei»,* an XII, nr. 66—67, 1933, p. 211—220; D. TUDOR, *Oltenia roma-[,* Bucureşti, 1958, 532 p. ; OCTAVIAN TOROPU, *Romanitatea i'irzie şi stră-'m Dacia Traiană sud-carpatică,* Craiova, 1976, 267 p.; D. TUDOR, *Biserica tină de la Slăveni-Olt din secolul al IV-lea,* în MO, an XiXXI, nr. 1—3, 1979, D5 ; D. TUDOR, *Biserica paleocreştină de la Slăveni-Olt,* în SCIVA, tom. 30, 9, p. -153—458; I. IONESCU, *Biserica de la Slăveni-Olt,* în BOR, an XCVIII, 1080, p. 822—83/!;' NICOLAE DÂNILA, *Viaţa creştină în Oltenia in secolele* î *lumina documentelor romano-bizantine,* în M.O., an XXXVI, nr. 5—6, 1984, 41.

operin în Moldova. DAN GH. TEODOR, *Elemente şi influenţe bizantine în in secolele V—XI,* în SCIV, 21, nr. 1, 1970, p. 97—128 ; GHENUŢA COMAN, *arheologice privind creştinismul în Moldova secolelor* VI—*XII,* în *Danubius,* i. V, 1971, p. 75—99 ; DAN GH. TEODOR, *Cele mai vechi urme creştine din* în MMS, an. L, nr. 7—8, 1974, p. 561—573 ; DAN GH. TEODOR, *Teritoriul ic în veacurile* V—XI, Iaşi, 1978, 223 p.; I. MITREA, Dovezi *ale prezenţei mlui în secolul al V 1-lea în Moldova,* în MMS, an. LV, nr. 3—6, 1979, p. *tea de sud a Moldovei,* în *Acta Moldaviae Meridionalis,* Vaslui, 1979, 1, p.
GHENUŢA COMAN, *Noi cercetări arheologico cu privire la secolele V*—■ *tea de sud a Moldovei,* in *Acta Moldaviae Meridionalis,* Vaslui, 1979, 1, p. DAN GH. TEODOR, *Romanitatea carpato-dunăreană şi Bizanţul în veacurile* '-. Iaşi, 1981 ; ADRIAN GABOR, *Mărturii arheologice privind vechimea creş- în sudul Moldovei,* în MMS, en. LXII, nr. 1—2, 1986, p. 83—91 ; NICOLAE *Materiale arheologice paleocreştine din Moldova,* în MMS, an. LXIII, nr. • 63—81 ; V. CHIRICA, *Creştinismul Ia est de Carpaţi în lumina mărturiilor -e,* în MMS, an. LXV, 1989, nr. 1, p. 69—75.

operiri în Muntenia. MARGARETA CONSTANTINIU, *Elemente romano-bi-! cultura materială a populaţiei autohtone din partea centrală a Munteniei e VI—vii eri:* în SCIV XVJI(1965j p 665—678 ; NICOLAE DĂNILA, *Tipare cruci din secolele IV—VI descoperite pe teritoriul României,* în BOR, an -8, 1983, p. 557—561 ; ILIE CATRINOIU, *Rolul Bizanţului în viaţa religioasă ~nia ln secolele IV—VI în lumina izvoarelor literare şi arheologice,* în BOR, 7~8, 1983, p. 589—599.

V

CREŞTINISMUL DACO-ROMAN IN NORDUL DUNĂRII ÎN SECOLUL IV. MĂRTURII LITERARE-ISTORICE

/Ym arătat în paginile precedente că de pe la mijlocul secolului III, ca urmare a crizei economice prin care trecea imperiul roman, Dacia a început să fie părăsită de oamenii de afaceri, iar în anii 271—275, sub împăratul Aurelian a avut loc părăsirea oficială a fostei provincii, prin retragerea administraţiei şi a legiunilor în sudul Dunării.

în Dacia s-au aşezat apoi pe rînd, şi vremelnic — alături de popu-, laţia autohtonă daco-romană —, o serie de populaţii migratoare : goţi, huni, gepizi, avari, slavi, iar mai tîrziu pecenegi şi cumani. ?

Migraţia goţilor. Cei dintîi care şi-au făcut apariţia au fost goţii,!? popor de neam germanic, originar din Peninsula Scandinavică şi din părţile de nord ale Europei Centrale. Probabil pe la începutul erei creş-, tine au început să doboare treptat spre sud, în mai multe valuri. O par- t te din ei se găseau, încă de la sfîrşitul secolului II, în nordul Mării Ne gre, în silvostepa dintre Nipru şi Don. Un alt grup, cunoscut sub nu mele de gepizi, a coborîit mai tîrziu. începînd cu prima jumătate a se-,. colului III se cunosc şi ciocniri între goţi şi armatele romane din Daci4 şi Moesia. Atacurile lor împotriva imperiului le-au făcut de regulă îm preună cu triburile de carpi din Dacia rămasă în afara provinciei roma ne, în anul 251 împăratul Trebonianus Gallus — în urma unei înfrîngeri a oştilor romane la Abrittus, — a încheiat chiar o pace cu goţii, cedînd coaliţiei goto-oarpice unele teritorii din Dacia, cu condiţia să nu mai, atace posesiunile romane. *f*

Pe teritoriul ţării noastre, goţii (cu cele două mari ramuri ale lor : s răsăriteană, a *ostrogoţilor* sau a greutungilor, şi apuseană, a *vizigoţilor* i sau a tervingilor) s-au putut aşeza numai către sfîrşitul secolului III, iar

numai în secolul IV, întîi ca federaţi sau clienţi ai imperiului, ui Aurelian le-a cedat Dacia pentru a putea salva provinciile ite Moesia şi Illyricum. Cercetările arheologice au dovedit că ea gotică asupra fostei provincii Dacia a fost mai mult nomi- fiind prezenţi mai ales sub forma unor tabere în mijlocul iei autohtone. De aceea, ei n-au avut nici o influenţă asupra nilor romanizaţi din Dacia, iar limba daco-romanilor n-a fost i de a goţilor. N-au mai rămas de la ei decît unele vestigii le atît în Transilvania cît şi în cîmpia munteană. După aşezarea acia, au avut noi lupte cu imperiul roman. De pildă, în anul 332 >mane conduse de fiul lui Constantin cel Mare, Constantin II, au Hinărea, atacînd şi învingînd pe goţi.

ipia munteană, pînă la «brazda lui Novac», care era un val ro- icat acum, a ajuns din nou sub stăpînire romană, pentru trei- scenii. A început de îndată şi construirea de întărituri pe malul Dunării. Cu cîţiva ani înainte se construise un pod de piatră anăre, la Sucidava (azi Celei), la gura Oltului. Şoseaua romană îgul Oltului spre Transilvania a fost refăcută. In apropiere de [s-a ridicat cetatea numită Constantiniana Daphne. Toate aceste erau destinate apărării populaţiei romanizate rămase în nordul care din punct de vedere economic, cultural şi militar era con- ca parte integrantă a populaţiei din imperiu. Mai ttîrziu, în anii 69, împăratul Valens a întreprins două expediţii împotriva goţi- îordul Dunării, acestea avînd în frunte un renumit conducător, île Athanaric.

mul 376, goţii au fost înfrînţi de huni, undeva în regiunile răsă- xtra-cairpatice, fapt care a determinat o emigrare masivă a lor 1 Dunării, un.de aii avut noi lupte cu împăratul Valens, în cursul icesta şi-a pierdut viaţa (378). O parte din ei au rămas definitiv ii au plecat înspre apus. Vizigoţii au ajuns pînă în sudul Gal- i în Spania, unde au întemeiat un regat, iar ostrogoţii au izbutit, iu, să ocupe Italia (493), ajungînd sub regele lor teodoric la o itate deosebită. Puţinii goţi rămaşi în părţile noastre au dispărut in masa populaţiei autohtone.

>ofida faptului că se aşezaseră aici unele triburi germanice, des- răsfirate, procesul de romanizare s-a menţinut şi întărit. La au contribuit mai mulţi factori, între care : menţinerea cetăţilor le de pe malul stîng al Dunării, predominarea economiei romane 5da ei în toată Dacia, existenţa podului de piatră peste Dunăre erea şoselei către Transilvania. Faptul că populaţia din Dacia

vorbea limba latină, i-a îngăduit să păstreze legături neîntrerupte cu populaţia de aceeaşi limbă din sudul Dunării, pentru că Moesia Supe rior, Dacia Ripensis şi Mediterranea, Dardania, Prevalitania, care ţineau de prefectura Illyricului, Moesia Inferior şi Scythia Minor, care ţineau de prefectura Orientului (dieceza Tracia), erau, cu excepţia unor oraşe, teritorii de limbă latină.

;

Creştinarea goţilor. Goţii au cunoscut creştinismul încă pe cînd locuiau în nordul Mării Negre. Ajungînd la Dunăre, numărul creştinilor s-a înmulţit, căci învăţătura creştină era răspîndită acum printre ei de numeroşii captivi pe care îi aduceau cu prilejul expediţiilor lor în Asia Mică şi în Peninsula Balcanică şi, poate, de unii soldaţi de neam got care slujeau în armata romană. Ajungînd pe teritoriul ţării noastre de azi, e posibil să fi contribuit la încreştinarea unora din ei şi unii credincioşi daco-romani. Se ştie că în 332, după ce goţii au fost înfrînţi de Constantin cel Mare şi se încheie un tratat de pace prin care ei devin aliaţi (foederati) ai împăratului, li s-a impus — între alte condiţii —• şi *libertate pentru creştini.*

La Sinodul I ecumenic de la Niceea (325), a luat parte şi episcopul *Teofil* «al Goţiei» (Gothiei), care era un ortodox. Probabil el era episcopul creştinilor din «ţara Gothiei», cum se numea pe atunci Dacia nord dunăreană ocupată de goţi.

Ulfila. După spusele istoricului bisericesc Socrate, Teofil ar fi fost *învăţătorul şi predecesorul* lui Ulîila (Ulfilas). Acesta era descendentul unei familii greceşti din Capadocia, deportată în «ţara goţilor», pe la mijlocul secolului III, unde s-a asimilat acestora. Probabil unul din părinţii lui era got. S-a născut în primul deceniu al secolului IV, în nordul Dunării şi s-a bucurat de o educaţie îngrijită. Pe lîngă limbile greacă şi gotă pe care le cunoştea din familie, a învăţat şi limba latină, care se vorbea în aceste părţi. Nu ştim cînd şi de cine a fost hirotesit în treapta cea mai de jos în ierarhia bisericească, cea de citeţ sau lector ,• probabil de însuşi Teofil. In genere se afirmă că în anul 341, ar fi fost trimis la un sinod semiarian ţinut în Antiohia, unde ar fi fost hirotonit episcop de către semiarianul Eusebiu al Constantinopolului, fost al Nicomidiei. După o ipoteză mai nouă, hirotonia lui s-ar fi făcut de acelaşi Eusebiu, dar nu în Antiohia, ci la Conatantinopol, în anul 336, părere care ni se pare mai apropiată de adevăr. Istoricul Filostorgiu scria că Ulfila a fost hirotonit episcop pentru «toţi creştinii din ţara getică», avînd desigur în vedere faptul că în nordul Dunării locuiau odinioară geţii, acum daco-romani.

istoricii Socrate şi Sozomen, Ulfila a fost la început ortodox, iceean şi numai mai tîrziu, din interese politice, a trecut la căci goţii voiau să intre în legături cu imperiul de Răsărit, mei atît împăratul cî;t şi episcopul capitalei erau arieni. Reîn- (_ după unii în părţile Buzăului —, Ulfila a început să pro- ;ca cu însufleţire pe Hriistos, mai ales că mulţi dintre goţi erau acest scop, el a creat un alfabet propriu, gotic, şi a început i *Bibliei* în limba gotică.

itatea sa misionară a fost însă tulburată în curînd de o prigoa- ţuită împotriva goţilor creştini de conducătorul lor Aorich, în Acesta 1-a obligat să treacă în Moesia, împreună cu un mare onaţionali creştini. După părerea unor cercetători, s-ar fi aşe- LŞUI Nicopolis ad Istrum, după alţii la Durostorum, unde şi-a rărea evanghelizatoare, fiind totodată şi un cîrmuitor politic de acolo. în nordul Dunării se pare că i-a continuat activi- îpiscop numit *Goddas.* Bucurîndu-se de ocrotirea împăraţilor *i* II (337—361) şi Valens (364—378), care erau arieni, Ulfila i jurul său o adevărată şcoală teologică, trimiţînd misionari la cei din neamul său. Acolo a terminat de tradus *Biblia* în ică, pentru cei de un neam cu el, lăsînd netraduse cărţile Re- ucît acestea ar fi constituit un îndemn pentru goţi de a reveni irile lor războinice. «Biblia gothica», cum se numeşte tradu- are la bază textul grec. Cînd a fost cazul, a creat cuvinte noi, ma de spiritul limbii gote, iar unde n-a găsit cuvinte potrivite, pe cele greceşti. Traducerea lui Ulfila a fost apoi mult timp e neamurile germanice, circulînd în numeroase copii-manu- [mai vestit e *Codex Argenteus Upsaliensis,* din secolele V— 0 participă Ia un sinod în Constantinopol, fapt consemnat de ocrate şi Sozomen, cînd a acceptat mărturisirea de credinţă ă a acestui sinod.

mii 370—372 a izbucnit, în nordul Dunării, o nouă persecuţie iă pornită de regele got Athanaric. Cu acest prilej, o altă ;re goţii creştini nord-dunăreni, conduşi de Fritigern, au tre- >esia, obţinînd, la stăruinţele lui Ulfila, drept de azil din par- atului Valens, care profită de situaţie pentru a le impune ore- riană.

o activiitate misionară de 40 de ani, Ulfila şi-a dat obştescul 1 anul 383 la Constantinopol (după alţii în 381 sau 382), unde emat la un sinod, de către împăratul Teodosie (379—395).

Unul din ucenicii săi, *Auxentius,* ajuns episcop în Durostorum după moartea lui, a scris un fel de panegiric despre dascălul său, cu titlul *Epistula de Ude, vita el obitu Uliilae* (Scrisoare despre credinţa, viaţa şi sfîrşitul lui Ulfila), cu unele date biografice. între altele, în scrisoare se spunea că Ulfila predica în ţinuturile dunărene în trei limbi, greacă, latină şi gotă, şi că «a lăsat mai multe tratate şi comentarii în aceste trei limbi».

Sub împăratul Constanţiu II (337—361) a fost exilat în Scythia Minor un călugăr eretic, *Audius,* originar din Mesopotamia, condamnat de un sinod pentru propovăduirea unui rigorism exagerat. Trecînd şi în nordul Dunării, între goţi, a insuflat unora din ei rigorismul său moral, fapt care a dus şi la înfiinţarea unor mînăstiri. A fost hirotonit episcop de către un altul care aderase la învăţătura sa. La rîndul său, a hirotonit şi el alţi episcopi, între care cunoaştem pe *Uranius,* originar tot din Mesopotamia, şi *Silvanus,* un localnic.

După moartea acestora, nu mai ştim nimic despre audienii din nordul Dunării. Probabil au părăsit secta sau au fost alungaţi de aici in timpul persecuţiei regelui got Athanaric. Toate aceste ştiri le avem de la scriitorul bisericesc Sfîntul Epifanie de Salamina (c. 315—403), în lucrarea sa *Panarion* sau *împotriva tuturor ereziilor.*

Rezultă, din cele înfăţişate pînă aici, că învăţătura creştină La goţi s-a lăspîndit şi pe teritoriul de azi al patriei noastre şi că tot aici s-a creat primul lor alfabet şi s-a început lucrarea de traducere a Sfintei Scripturi în limba gotică.

Persecuţiile goţilor împotriva creştinilor din Dacia. Din Izvoarele timpului avem şi alte ştiri în legătură cu viaţa creştină la goţii aşezaţi în ţara noastră. Am arătat mai sus că Aorich dezlănţuise o persecuţie împotriva creştinilor, în jurul anilor 347—348, care a determinat emigrarea lui Ulfila în sudul Dunării (persecuţia e atestată şi de o cateheză "a Sf. Chirii al Ierusalimului, care aminteşte de unii martiri goţi şi perşi .ucişi atunci). Activitatea misionară a lui Ulfila în nordul Dunării, întreruptă în 348, a fost continuată de ucenicii săi. între aceştia, unul cu numele *Eutihie,* originar din Capadocia, este amintit într-o corespondenţă a Sfîntului Vasile cel Mare de prin anii 373—374. Probabil şi-a sfîrşit viaţa printre goţi, înainte de marea persecuţie a lui Athanaric din anul 372.

Această persecuţie s-a dezlănţuit în urma războaielor pe care le-a purtat cu împăratul Valens, care trecuse în nordul Dunării de două ori. Războiul s-a încheiat cu victoria lui Valens, care a încetat să mai considere pe goţi vasali credincioşi, suprimîndu-le şi subsidiile pe care le

iu din imperiu. Drept răzbunare, prin anii 370—372, Athanaric a o persecuţie sîngeroasă împotriva creştinilor din regatul său, pe
bănuia că sînt în legătură cu imperiul. Persecuţia este descrisă storicul bisericesc Sozomen.
imele unor martiri din acest timp sînt consemnate într-un frag-le calendar got, păstrat numai pentru zilele de 23 octombrie—30 srie, precum şi din alte acte martirice. între ei se numărau preoţii şi Batwin sau Bathusios cu doi fii şi două fiice, un călugăr Arpila, baţi, *7* femei şi un altul, în total 26 de martiri, cunoscuţi cu nu-in afară de alţii, anonimi. Ei ar fi îndurat martiriul la porunca sf local cu numele Vingurich. Se crede că au fost arşi de vii îm-serică, undeva la vărsarea Argeşului în Dunăre, aşa cum ar reieşi relatarea lui Sozomen. O notiţă din sinaxare arată că rămăşiţele : martiri au fost strînse de o creştină cu numele Gaatha, soţia Dnducător got, şi fiica ei Dulcilla, care le-au transportat, cu aju-reştinului Vellas, la Cizic, pe malul asiatic al Mării de Marmara, e afla o colonie de goţi creştini. Dulcilla a rămas acolo, iar Ga-
Vellas, reîntorşi în Gothia, au fost ucişi cu pietre, îaxarele pomenesc şi de alţi martiri ai persecuţiei lui Athanaric. fost *Sfîntul Nichita,* ars de viu, ca şi martirii din calendarul got, ntr-o zi de 15 septembrie. Probabil era descendent al unei familii tivi greci creştini aduşi de goţi din Cilicia ori din alte părţi ale 4ici. Numai aşa se poate explica faptul că moaştele i-au fost du--ilicia şi aşezate într-o biserică din oraşul Mopsuestia, într-o zi eptembrie, în preajma Sinodului IV ecumenic din 451. Din aceas-ire a moaştelor într-o biserică ortodoxă, dar şi din faptul că este t în Mineiele noastre, deducem că era ortodox. în secolul XV le sale au fost mutate în biserica Sfîntul Nicolae din Veneţia. :itatea lui la noi se datoreşte nu numai faptului că a păstorit pe ii ţării noastre, ci şi pentru că purta acelaşi nume cu episcopul anei, care, în anii următori, a desfăşurat o intensă activitate iră şi catehetică la daco-romanii din sudul Dunării. Uneori a şi ifundat cu acesta şi numit «Romanul» ,• alţii — spre a-1 deosebi numit «Gotul».,

rtiriul Sfîntului Sava. Ştiri mult mai bogate avem însă despre un tir din persecuţia lui Athanaric, şi anume despre Sfîntul Sava. ea sa este relatată de un izvor contemporan, şi anume de o re a *Bisericii din Gothia către Biserica din Capadocia, scrisă* 3—374, cu prilejul mutării moaştelor sale în Capadocia, către de e însuşi actul său martiric.

Din cuprinsul scrisorii, reiese că Sava era grec de neam, credincios ortodox, care trăia în feciorie, post şi rugăciune, într-un sat din Muntenia de azi, între păduri, cîntînd psalmi în biserică. Cînd cîrmuitorii goţi au început prigoana împotriva creştinilor, silindu-i să mănînce din cele jertfite idolilor, Sava a respins încercarea consătenilor săi păgîni de a-1 scăpa, oferindu-i spre mîncare cărnuri nejertfite, substituite de ei celor jertfite idolilor. In acelaşi timp, îndemna şi pe ceilalţi creştini să refuze o astfel de propunere. Acest lucru a supărat pe păgîni, care l-au alungat din sat, neîngăduindu-i să se reîntoarcă decît după trecerea unui timp.

Apropiindu-se sărbătoarea Paştilor din anul 372, persecuţia lui Athanaric împotriva creştinilor a pornit cu şi mai multă cruzime. Din această pricină, unii dintre ei — preoţi şi credincioşi —au fost nevoiţi să se refugieze «din Gothia»-, peste Dunăre, în «România» fPwpavta), ; adică într-una din provinciile imperiului roman de răsărit, fie în Moesia, fie în Scythia Minor. între cei care au plecat era şi preotul satului respectiv, Sansala (Sansalas). Sfîntul Sava, după cum ne spune actul său martiric, s-a îndreptat însă spre un alt oraş (ek âtepav iroXiv), al cărui nume nu-1 ştim, la preotul Guttica (Guththicas), pentru a prăznui Pastile împreună. Pe drum, i s-a arătat un bărbat foarte înalt şi strălucitor la vedere, care i-a poruncit să se întoarcă la preotul Sansala. La acestea, Sava i-a răspuns că «Sansala a părăsit ţara» şi a pornit mai departe. O zăpadă abundentă a troienit însă drumul, astfel că a fost nevoit să se reîntoarcă în sat. Aici 1-a găsit pe preotul Sansala, revenit între timp, pe ascuns, la păstoriţii săi. A prăznuit Pastile împreună cu el şi cu ceilalţi credincioşi. Dar în a treia noapte după Sfintele Paşti, a sosit în sat Atharid, fiul unui «regişor» *(faoi'kiaxoz)* got, Rhotes-theos, cu o ceată de prigonitori. Preotul Sansala şi Sava au fost prinşi, supuşi la chinuri şi siliţi să aducă jertfă idolilor, lucru pe care l-au refuzat. In faţa răspunsului lui Sava, care a ofensat pe Atharid însuşi, au hotărît să fie înecat în rîul Buzău (Mouaatoî). I-au prins un butuc de lemn după gît, aruncîndu-1 în adîncul apei, în timp ce dreptul Sava da laudă lui Dumnezeu că 1-a învrednicit să pătimească pentru El. Ucigaşii i-au scos trupul neînsufleţit din apă pe malul rîului şi l-au părăsit, iar pe preotul Sansala l-au lăsat pradă chinurilor îndurate pînă atunci. Probabil el a fost cel care a purtat grija înmormîntării trupului martirului Sava. Săvîrşirea sa din viaţă s-a petrecut la *12 aprilie* 372, a cincea zi după Paşti, fiind în vîrstă de 38 de ani.

La scurt timp după pătimirea lui s-a răspîndit vestea despre acest nou martir, ajungînd pînă la Sfîntuil Vasile cel Mare, arhiepiscopul Ce-

din Capadocia (c. 330—379). Lucrul acesta nu este de mirare e gîndim la numeroşii capadocieni aduşi în ţinuturile dunărene, ăstrau legăturile cu pămîntul lor de baştină. Aşa se face că prin 3_ 374, Sfîntul Vasile a adresat o scrisoare guvernatorului Sci-ci, Iunius Soranus, tot un capadocian şi probabil rudă cu el, ru-L să-i trimită moaşte de sfinţi (scrisoarea 155 din colecţia Migne, ;il). Rugămintea i-a fost îndeplinită trimiţîndu-i-se chiar moaştele ui Sava, însoţite de acea lungă «Scrisoare a Bisericii lui Dumne-i Gothia către Biserica lui Dumnezeu din Capadocia şi către toa-ricile (comunităţile) locale ale Sfintei Biserici universale», redac-limba greacă, care, de fapt, este actul martiric al Sfîntului Sava. scrisoare se arăta ca moaştele au fost duse mai întîi «în Roma-[elî "c/jv 'Pco[j.av£av) care ar fi Scythia Minor, în a cărei metropolă, îşi avea reşedinţa şi guvernatorul Iunius Soranus. Probabil ele : la Tomis, iar de aici, «cu voia sfatului clerului (prezbiteriul)» ^ţiato? TOO icpeoPutepîoo), au fost trimise în Capadocia. In acest caz, rea lor s-a făcut prin osîrdia episcopului de atunci al Tomisului, lupă toate probabilităţile, era Vetranion sau Bretanio, atestat în gur în scaun în anul 369. Mai mult, episcopul tomitan a alăturat :risoare personală către Sfîntul Vasile cel Mare.

iii cercetători au emis opinia că şi scrisoarea Bisericii din Gothia itocmită tot de episcopul Vetranion, care se poate să fi avut sub rea sa duhovnicească şi pe credincioşii din ţinuturile Buzăului, jătimise Sfîntul Sava, deci era îndreptăţit să se ocupe de întoc-actuilui martiric al unui sfînt din eparhia sa. Era şi firesc, pentru ius Soranus nu putea trata problema trimiterii moaştelor Sfîn-5ava în Capadocia decît cu ierarhul locului, deci cu Vetranion.)il scrisoarea s-a întocmit pe baza relatărilor lui Sansala, el fiind : ocular al pătimirii Sfîntului Sava.

data după primirea darului, Sfîntul Vasile a mulţumit prin două :i, socotite de unii ca adresate nu episcopului de Tomis, ci lui u al Tesalonicului. Cercetînd însă cuprinsul lor, se constată cu ţă că adevăratul lor destinatar era episcopul tomitan, deci o dori plus că el era şi autorul actului martiric. Astfel, în ambele scri-îstinatarul este numit «theosevis», termen rezervat clerului şi în-3i episcopilor. Iar în cea de-a doua scrisoare, Sfîntul Vasile scria : cinstit pămîntul patriei tale (Capadocia, n.n.) cu ua martir care a t de curînd pe *pămîntul barbar* (Gothia, n.n.) care este *învecinat vostru»* (Scythia Minor, n.n.). *atmi'c ni*. Kmq oniyiiu *iiiiaat uou*

Rămîne de lămurit şi problema cărui neam aparţinea Sfîntul Sava supranumit Gotul. Atît numele capadocian, cît şi faptul că Sfîntul Vasile cel Mare, guvernatorul Iunius Soranus, amîndoi capadocieni, precum şi Sfîntul Vetranion, originar poate tot din acele părţi, au depus atîta stăruinţă pentru mutarea moaştelor sale în Capadocia, ne fac să credem că Sfîntul Sava este originar tot de aici, deci un descendent al captivilor greci aduşi de goţi în Dacia. în ce priveşte pe preotul Guttica, acesta, după cum îl arată şi numele, era got. Despre Sansala, considerat got, s-a emis ipoteza că ar fi de o origine daco-romană, ceea ce pare puţin probabil.

Concluzii: *Din toate cele relatate pînă aici, se pot desprinde mai multe constatări. în primul rînd, aceea că în nordul JDunăiii pulsa o viaţă creştină intensă, fiind aici biserici, preoţi, cîntăreţi (Sfîntul Sava «cînta psalmi» în biserică) şi credincioşi care prăznuiau anumite sărbători (învierea Domnului). învăţătura creştină era atît de răspîndită şi la sate, încît chiar şi ţăranii pagini priveau cu simpatie pe creştini, pe care căutau să-i apere de prigonitori (cazul Sfîntului Sava, pe care consătenii lui au vrut să-1 scape de pedeapsă). Rezultă de aici că era posibilă convieţuirea «barbarilor» . cu populaţia daco-romană. O altă constatare este aceea că creştinii din nordul Dunării, deşi au trăit între goţi — din care mulţi erau arieni —■, ţineau rînduielile ortodoxe potrivit celor hotărîtc de Sinodul I ecumenic de la Niceea. Dacă Sfîntul Sava şi cei doi preoţi ar fi fost arieni, desigur nu se depunea nici o stăruinţă pentru'aducerea moaştelor sale în Capadocia. în stîrşit, constatarea cea mai preţioasă pentru noi este aceea că populaţia daco-romană a continuat să existe şi sub goţi, păstrînd legături neîntrerupte cu populaţia de limbă latină din sudul Dunării (România). Mai mult chiar, se observă o influenţă daco-romană în creştinismul goţilor, cum este cazul iiicei conducătorului got botezată cu numele latin Dulcilla, apoi cîţiva sfinţi din fragmentul de Calendar got, care aveau de asemenea nume latine. , . '*

Ca o concluzie generală, putem afirma că învăţătura creştină — ortodoxă — era atît de puternică în *teritoriile de azi ale patriei noastre în secolul IV, încît din rîndul credincioşilor de aici unii şi-ău jertfit viaţa pentru Hristos, învrednicindu-se astfel de cununa muceniciei.*

BIBLIOGRAFIE

i l a şi î n c r e ş t i n a r e a g o ţ i l o r . C. ERBICEANU, *Goţii* în *Dacia* şi *[reştinarea lor în* sec. *III şi IV,* în B.O.R., anul XII, 1888, p. 134—139; C. ER-*Uliila. Viaţa şi doctrina sa sau starea creştinismului în Dacia Traiană şi ' în sec. IV,* în B.O.R., anul XXI, 1898—1899, p. 121—152, 273—301, 370— -517, 685—710, 763—769 (şi extras : Bucureşti, 1898 — cu traduceri din ac-irilor) ; VASILE PÂRVAN, *Contribuţii epigraiice la istoria creştinismului m,* Bucureşti, 1911, XVI + 223 p. (p. 149—158) ; JOSEPH MANSION, Ies *Iu christianisme chez les Goths,* în «Analecta Bollandiana», Bruxelles, 1914, , 5 30 ; J. ZEILLER, Ies *origines chretiennes dans les provinces clanubien-irnpire romain,* Paris, 1918, IV + 667 p. (mai ales p. 407—542); CONSTAN-iICULESCU, *Contribuţie la vechimea creştinismului în Dacia. Din istoria re-[gepizilor,* în «Anuarul Inst. de Istorie Naţională», III, 1924—1925, p. 357 extras: Cluj, 1925, 20 p.); J. ZEILLER, *Auxence,* în «Dictionnaire d'histoire jgraphie ecclesiastique», t. V, Paris, 1930, col. 936—938; IORGU STOIAN, s *episcop arian de Durostor,* în B.O.R., an. LVI, 1938, nr. 7—8, p. 329—355 1 latin şi traducerea românească a vieţii lui Ulfila) j VASILE GHEORGHIU, *irgenteus Upsaliensis»,* Bucureşti, 1939, 58 p. + reproduceri; E. A. THOMP-» *Vizigots in the Time ol Ullita,* Oxford, 1966; KARL KURT KLEIN, Gofen-*'uliila als Bischoi und Missionar,* în «Geschichtswirklichkeit und Glaubensbe-Festschrift fur Bischof D. Dr. h. c. Friederich Miiller», Stuttgart, 1967, p. NICOLAE (CORNEANU), mitropolitul Banatului, *Biblia lui Wullila,* în MB. 1970, nr. 7—9, p. 550—558 (şi în voi. *Studii patristice. Aspecte din* vechea *creştină,* Timişoara, 1984, p. 245—255); IOAN RĂMUREANU, Mişcarea au-*n Dacia Pontică şi nord-dunăreană (sec. IV—V),* în B.O.R., an. XCVI, 1978, , p. 1053—1070 ; KURT SCHĂFERDIECK, *"Wulfila. Vom Bischo! von Gotien tnbischoi,* in Zeitschrift fur Kirchengeschichte, 90. Bând. Helt 2—3, 1979, p. EMIÎ.IAN POPESCU, *Creştinismul în părţile Buzăului pînă în secolul al* n voi. *Spiritualitate şi istorie la întorsura Carpaţilor,* voi. I, Buzău, 1983, ?7 (a se vedea şi p. 231—258 din acelaşi volum).

r t i r i i c r e ş t i n i d i n G o ţ i a. Cele trei scrisori ale Sf întului Vasile au fost publicate în original de J. P. Migne, *Patrologia greacă,* voi. 32; H. *{E, Saints de Thrace et de* Mesie, în «Analecta Bollandiana», XXXI, 1912, p. ; R. KNOPF şi G. KROGER, *Ausgewâhlte mărtyreiakten,* Tiibingen, 1929, p. Traduceri româneşti şi comentarii: G. ZOTTU, *Stîntul Sava martir got,* în II, 1883, p. 169—180 ; GHERASIM TIMUS, *Epistola Bisericii Gotiei,* în B.O.R., 0—1891, p. 817—822; *Fontes Historiae Daco-Romanae (Izvoarele Istoriei* Ro-ii, Bucureşti, 1970, p. 710—715 şi 720—727; IOAN DINU, *Citind martiriul Sava Gotul,* în revista «Tomis» an. XV, 1938, nr. 9—10, p. 20—24; PETRE JREL, *Les ades de Saint Sabas Ie Goth. (BHG—1607), Histoire* et *arcMolo-*.ESEE, t. VII 1, 1969, p. 175—185; I. IONESCU, *Sansala, primul preot* cres-■roman *atestat documentar,* în M.O., XXII, nr. 5—6, 1970, p. 485—490; ŞTE-*ZXE, 1600 de ani de la moartea Siîntului Sava Gotul,* în B.O.R., an. XC, 1972, p. 556—568; VASILE GH. SIBIESCU, *Stîntul Sava «Gotuh. La 1600 de ani cenicia sa,* în G.B., an. XXXI, 1972, nr. 3—4, p. 335—388; EPIFANIE NORO-*0 de ani de la moartea martirică a Siîntului Sava Gotul,* în M.M.S., an. 1972, nr. 3—*i,* p. 146—158 (şi în voi. *Pagini din istoria veche a creştinismu-mâni,* Buzău, 1986, p 216—238) ; IOAN IONESCU, Pomenirea *Stîntului martir tul,* în M.O., an. XXIV, 1972. nr. 3—1, p. 180—193; VASILE GH. SIBIESCU, e *Siîntului Vasile cel Mare* cu *Scythia Minor (Dobrogea)",* în «Ortodoxia», J. 1979, nr. 1, p. 146—150 (cu cele două scrisori, în româneşte); IOAN RĂ-*U, AcreJe *martirice. Studiu introductiv, traducere, note* şi comentarii de..., !; 198.2' P-311^—328-(voi. 11 din colecţia Părinţi şi scriitori bisericeşti); ION ^i *Stîntul mare mucenic Nichita (şi «Pătimirea* sa),* în S.T., an. XLI, 1989,

VI

/ CREŞTINISMUL DACO-ROMAN ÎN SUDUL DUNĂRII ÎN SECOLUL IV. SINOADELE ÎMPOTRIVA ARIENILOR

După retragerea legiunilor romane, a administraţiei şi a păturilor înstărite în sudul Dunării, în 271—275, s-a creat acolo o nouă provincie, Dacia Aureliană, împărţită în curînd în două : Dacia Ripensis şi Dacia Mediterranea, situate între cele două Moesii. Marea masă a locuitorilor din nordul Dunării —■ agricultori şi păstori —■ a rămas pe loc, convieţuind, în continuare, cu felurite neamuri migratoare care s-au abătut pe teritoriul fostei provincii. Legăturile dintre populaţia romanizată din nordul şi din sudul Dunării au fost permanente. Se cunoaşte o neîncetată emigrare a populaţiei din imperiu la barbari (adică în nordul Dunării), lucru pe care îl afirmă şi scriitorii Paul Orosius şi Salvian din Gallia. Am arătat şi în altă parte că poporul şi limba română s-au format în cadrul aşa numitei «romanităţi dunărene» sau «orientale» a imperiului, în care intrau provinciile din spaţiul carpato-danubiano-balcanic.

Creştinismul în sudul Dunării. După cum s-a putut constata, învăţătura creştină a pătruns în Peninsula Balcanică prin lucrarea misionară a Sfîntului Apostol Pavel şi a ucenicilor săi. Desigur aceştia au făcut aici hirotonii de episcopi, preoţi şi diaconi care le-au continuat activitatea misionară. Aşa se face că în provinciile Illyricului a existat o viaţă creştină mult mai bogată decît în nordul Dunării.

La începutul secolului IV întîlnim un şir întreg de episcopii în provinciile Illyricului, mai cu seamă pe malul drept al Dunării. Numărul: lor a crescut după anul 313, cînd s-a promulgat edictul de la Medioîanum. Astfel, în provincia *Pannonia Inferior* (Secunda) existau scaune episcopale în oraşele : *Mursa* (azi Osiek), *Sirmium* (Mitroviţa), capitala

iei, fostă şi reşedinţă imperială în secolul IV, probabil la *Ciba*-nkovce sau Vinkovaţ) şi *Bassianae* (Petrovaţ, pe Dunăre). In *Superior* : *Singidunum* (Belgrad), *Viminacium* (Kostolaţ), *Hor-largi* (Ciupria) şi *Margum* (Dobroviţa), azi toate în Iugoslavia, a *Ripensis : Aquae* (Negotin, în Iugoslavia), *Ratiaria* (Arcer), *Martis* şi *Oescus* (Gigen), toate în Bulgaria de azi. Poate să ii an scaun episcopal şi în *Bononia* (Vidinul de azi). în Dacia *Medi-i: Naisus* (Niş), *Remesiana* (Bela Pelanca), amîndouă în Iugo-le azi, şi *Serdica* sau *Sardica* (azi Sofia). în *Dardania : Scupi î), Ulpiana* (Lipljan), azi amîndouă în Iugoslavia, şi altele, mai [semnate. în *Moesia Inferior : Novae* (Sviştov), *Sexanta* (Sexa-*Prista* (Russe), *Appiaria* (Riahovo), *Durostorum* (Silistra), *Abrit-*zgrad), *Nicopolis* (Nikiup, la sud de Novae), *Marcianopolis*), lîngi Marea Neagră şi *Odessos* sau *Odyssos* (\rarna),Hoaţe aria de azi. în *Scythia Minor* exista o episcopie la *Tomis* (Cpia-îa care s-au dăugat ulterior alte 14 episcopii, de care ne vom atf-uri capitol special.

îfară de aceste episcopii din provinciile romane sud-dunărene, în imediata vecinătate a fostei provincii Dacia Traiană, existau episcopii, în celelalte provincii ale Iliyricului: Sa via, Pannonia r (Prima), Dalmaţia şi Praevalitania, încît numărul tuturor epis- dunărene se ridica la peste 40. •

nunităţile şi episcopiile din Pannonia Inferior, Moesia Superior, ia.Dacii sud-dunărene şi Dardania erau latine, după cum dove-ele inscripţii funerare, precum şi numele ierarhilor. în Moesia şi Scythia Minor numele ierarhilor şi inscripţiile sînt fie în fie în latină. .Din felurite mărturii contemporane se ştie că unii >copii acestor ţinuturi erau oameni învăţaţi, polemişti, scriitori şti de limbă latină, cîteodată apărători ai ţinuturilor pe care le iu. Unii au suferit moarte de martiri, ca Irineu din Sirmium. înd seama de caracterul misionar al creştinismului din primele , este sigur că noua învăţătură a lui Iisus Hristos a pătruns din >uriării în nordul ei şi prin mijlocirea scaunelor episcopale pe am menţionat, dintre care aproximativ 15 erau aşezate pe malul l Dunării, sau în imediata sa apropiere : Singidunum, Vimina-i.quae, Ratiaria, Castra Martis, Oescus, Novae, Sexanta Prista, a. Durostorum, Abrittus, Nicopolis, Mar<bianop*olis, Tomis etc. pîndirea creştinismului în afara oraşelor mari — mai ales după de la Milah — a dus 4a instituirea unor slujitori speciali care să în comunită-ţile .mai îndepărtate de oraşe, în mediul rural.

Aceştia erau cunoscuţi sub numele de horepiscopi (x«>pe7naxo7rot), adică episcopi «de sat» sau «de ţară» (rt j^dopa-a? = sat), avînd hirotonie de episcopi. Ei erau trimişi sau delegaţi de episcopii lor să cerceteze preoţii eparhiei, să instaleze preoţi în parohii, să hirotonească ei înşişi preoţi şi diaconi (acestea din urmă numai cu aprobarea episcopului), să facă hirotesii în treptele inferioare (citeţi, ipodiaconi, exorcişti), să săvîrşească taine şi ierurgii. Aveau şi dreptul să participe, cu vot deliberativ, la.lucrările Sinoadelor ecumenice şi locale. Sînt întîlniţi începînd cu secolul III (după unii cercetători chiar din secolul II), pînă prin secolele XI—XII. Mai multe canoane ale unor sinoade se ocupă de ei (can. 13 al Sin. Antiohia, can. 13 al Sin. Neocezareee, can. 13 al Sin. Ancira, can. 8 al Sin. I ec, can 10 al Sin. Antiohia din 332, can. 2 al Sin. IV ec, etc).

Deşi nu avem mărturii istorice-literare despre lucrarea horepiscopilor in nordul Dunării, totuşi, trebuie să admitem că unii din ei au activat şi aici, ca trimişi ai episcopilor de la scaunele amintite mai sus. Existenţa lor se impune dacă ne gîndim şi la faptul că prin anumite canoane (can. 2 al Sin. II ec, can. 6 al Sin. din Sardîca, can. 57 al Sin. din Laodiceea), se interzicea hirotonia de episcopi pentru sate şi oraşe mici; or, după retragerea aureliană înfloritoarele oraşe din fosta provincie Dacia Traiană s-au ruralizat. De aceea, aici, în Dacia Carpatica, horepiscopii au fost în drept să-şi exercite atribuţiile treptei lor din împuternicirea episcopilor din sudul Dunării sau a celui din Tomis. Ei hirotoneau preoţi, diaconi sau hiroteseau grade inferioare, cercetau bisericile existente şi pe preoţi, instalau preoţi, săvîrşeau diferite slujbe, pregăteau catehumenii pentru botez sau predicau acelora care nu cunoşteau înc^ă învăţătura creştină. Cateheza, predica şi slujba lor erau săvîrşite în limba latină vulgară, cunoscută de daco-romanii de aici.

Un timp au activat în Biserica veche şi aşa numiţii episcopi «periodeuţi», sau «periodevţi» (ireptoSeiniq? = îngrijitor al sufletelor), numiţi şi «exărhi», iar latineşte «visitatores», care aveau hirotonie de arhiereu. Ei stăteau în cetatea de scaun a episcopului eparhiot, dar se deplasau în eparhie cînd dispunea acesta, deci erau un fel de arhierei vicari în accepţiunea de azi, inferiori horepiscopilor. Au apărut în secolul IV şi s-au .menţinut pînă prin secolele VIII—IX. Unii periodeuţi au putut activa şi în teritoriile din nordul Dunării ca trimişi ai episcopilor din sudul ei, îndeplinind însărcinările pe care le-am pomenit mai sus pentru horepiscopi.

Pătrunderea creştinismului în nordul Dunării, la populaţia daco-romană de acolo prin aceşti horepiscopi şi episcopi misionari, a fost uşu-

de faptul că sub Constantin cel Mare, imperiul roman de făsâ-tbutit să cuprindă o largă fîşie de teritoriu în cîmpia olteană şi> mă (hotarul nordic fiind cunoscut sub numele de «brazda lui No-împăratul a construit chiar un pod peste Dunăre între Sucidava, Celeiul de azi) şi Oescus (Gigen, în Bulgaria), pentru a, lega pro-e din sud cu teritoriile din nordul Dunării. Acest teritoriu a fost ăpînirea romanilor pînă în 378, în timpul împăratului Valens, au cucerit goţii, în urma victoriei lor asupra romanilor la Adria-Atacurile hunilor din anii 442 şi 447 au înlăturat din nou stăpî-omană de pe ambele maluri ale Dunării. Ea s-a refăcut — parţial tiu scurt timp — abia sub împăratul Justinian (527—565), care a ilit stăpînirea romano-bizantină în nordul Dunării.

nodul I ecumenic. Tulburări pricinuite de arieni în **sudul Dunării.** e multor episcopi din sudul Dunării este cunoscut din timpul elor pricinuite de erezia preotului Arie din Alexandria, care că Fiul este o creatură a Tatălui, fiind creat din altă substanţă inţă decît Tatăl şi că este schimbabil. Pentru cercetarea acestei turi, împăratul Constantin cel Mare a convocat primul Sinod ecu-la Niceea, în anul 325, care a condamnat erezia lui Arie şi a lat primele şapte articole din Simbolul credinţei, care lămureau jzp.irea Fiului («Fiul lui Dumnezeu, unul născut, Care din Tatăl îscut mai înainte de toţi vecii... născut, iar nu făcut, Cel de o cu Tatăl, prin Care toate s-au făcut...»).

i acest Sinod au participat 318 Sfinţi Părinţi, cel mai de seamă :or al Ortodoxiei dovedindu-se Sfîntul Atanasie cel Mare al Ale-iei. Intre participanţi s-au numărat şi cîţiva episcop^din părţile sne : *Dominius* sau.Domm^djrjL^ijrjniuin, *Protogenes* din Sardica, din Scupi (numele este semnificativ) şi *Pistus* din Marcianopolis. bil la lucrările Sinodului a luat parte şi un "Sptscop 3e T6mîs7 căci :ul Eusebiu de Cezareea, în «Viaţa împăratului Constantin», scria ici schitanul nu lipsea din ceata» ; probabil se numea Aloicu—Am t mai sus că printre participanţi s-a numărat şi episcopul «Teof/I thiei».

i urma condamnării sale de către Sinod, în toamna anului 325, a fost exilat în părţile Illyricului. Aici a izbutit să atragă la erezia i tineri episcopi, care au devenit apoi mari apărători ai arianismu-tdeplinind un rol însemnat în controversele ariene din secolul IV. »a erau *Vălens* din Mursa şi *Ursacîus* din Singidunum.

După condamnarea lui Arie la Sinodul I ecumenic, prietenii săi, în frunte cu episcopul Eusebiu al Nicomidiei, voind să înlăture termenul ortodox «de o fiinţă cu Tatăl» (ojiooocnoî), au pus în circulaţie un termen nou, apropiat ca formă de primul, şi anume că «Fiul este *asemănător* cu Tatăl în substanţă sau fiinţă» (ofjioiour.o?), pentru ca să poată mai uşor amăgi pe neştiutori. In felul acesta, a luat naştere o nouă grupare eretică, a arienilor moderaţi, numiţi şi «semiarieni» sau «eusebieni», după numele căpeteniei lor.

Au urmat alte frămîntări, care au dus la convocarea unor sinoade locale. De pildă, în 335 s-a ţinut un sinod la Tyr, în care semiarienii, participînd în majoritate, au condamnat pe Sfîntul Atanasie cu depunerea din scaun. Hotărîrea a fost aprobată şi de împăratul Constantin cel Mare, care a exilat pe Sfîntul Atanasie la Treveri (azi Trier, în Germania).

Tulburările nu s-au potolit nici după moartea lui Arie (336) şi a lui Constantin cel Mare (22 mai 337, în Duminica Rusaliilor), botezat numai cu cîteva zile înainte de moarte de semiarianul Eusebiu al Nico midiei. Unul din fiii săi, Constantin II, augustul Galliei, a îngăduit Sfîntului Atanasie şi altor episcopi ortodocşi exilaţi să se întoarcă la scau nele lor. în drum spre Alexandria, Sfîntul Atanasie s-a oprit în părţile, noastre, la Viminacium, unde a întîlnit pe un alt fiu al fostului împăT;) iat, ConstanţiuT~âugustui Orientului.

In 338 s-au ţinut alte sinoade, la Alexandria (ortodox), la Constantinopol (semiariaiiji^ la Roma (340—341), convocat de papa~TuTTu, şi ia Antiohia (341), numU_j^^JÎFţîror'Ja^rTăl înnoirii» (atunci s-a sfinţit noua catedrală, începută de împăratul Constantin), cu participanţi în majoritate ortodocşi.

Sinodul de la Sardica. Datorită faptuku^c^jnultejrobleme nu erau rezolvate şi că în 341sejmuseră d"ouă~sînoade, unul al orientaliTofTaT^ TuTal occjd^j^lUQTr-^pâ-luliii^iai^^ ximinus din Treveri au socotit că a sosit timpul să se reexamineze toate problemele~"ramase în suspensie, inclusiv situaţia Sfîntului Atanasie^al AlejîjndlieL»la.^uiina unui schimb" ele cores"poncfenţă, cu aprobarea celor doi auguşti, Constanş^al^ jDcjădentului şi Constanţiu (Constantius) al Orientului, s-a hotărît ca episcopii celor două jumătăţi ale imperiului să se întrunească la *Sardica* (Serdica, Sofia de azi), în Dacia Mediterranea, ultimul oraş al imperiului occidental, aproape de Tracia, de unde începea stăpînirea lui Constanţiu.

adul s-a întrunit în *toamna anului 343* şi au participat aproxi-70 de episcopi. Aproape jumătate dintre ei erau din provinciile ui. Cealaltă jumătate (aproximativ 80) erau din provinciile Oc-ui : Italia, Gallia, Spania şi Africa, grupaţi în jurul bătrînului Osius din Cordoba, conducătorul Bisericii (romane la Sinodul inie. Alţii erau din provinciile Orientului, majoritatea semia-

tru cunoaşterea situaţiei creştinismului în provinciile dunărene sriului roman, este necesar să se cunoască numele episcopilor aarticipanţi la lucrările Sinodului. Astfel, din Pannonia Inferior ipat *Eutherius* din Sirmium, capitala Illyricului occidental şi re-imperială în secolul IV. Din M.»esia Superior...auparticipat epis-*osimus* din_J^ojŢejuin_JvIaigi*-.iar *Arnanthjs^din* Viminacium a rezentat de preotul *Maximus* (Sfîntul Atanasie cel Mare în Epis-către" arieni aminteşte pe episcopul Cyriac.iis.jdiQ Viminacium, >dox). Din Dacia Ripensis au venit episcopii *Vitalis* din Aquae_ (sau Saiyus) din Castra Martis şi *Valens* din Oescus. Sfîntul 3 aminteşte şi de episcopul *Silvestru,* care probabil a fost al Ra-iupă alţii s-ar fi numit Pauflin). Din Dacia Mediterranea au luat iscopii *Protogenes* din Sardica, cei care a participat şi la lucra-s-Iului I ecumenic, şi *Gaudehtius* (jGjaudenjiu) jdn Naisus, amîn-lucători ai Sinodului, împreună cu *Osius.*dirju-CQldQbau_Din Qâii. îjiarţicipat episcopii *Paregorius* din Scupi ^i *Macedonius* din Printre ef"se~numTflu™şr c?î doi tineri episcopi atraşi de Arie i sa, în timpul exilului său în Illyricum : *Valens* de Mursa şi ^deSingidunuin, care, încă de la Sinodul din Tyr, din 335, au credmfâTrETWÎtssră şi luptau împotriva Siîntului Atanasie. La bun început s-au ivit neînţelegeri între sinodali, căci răsări-pus drept condiţie prealabilă a participării lor ca episcopii de-ei mai înainte, şi anume Atanasie al Alexandriei, Marcel al şi Asclepios din Gaza, să nu fie admişi la lucrări. Episcopii şi apuseni n-au voit. In această situaţie — cu toată încercarea icare a episcopului Osius din Cordoba — episcopii răsăriteni şedinţe aparte, apoi au părăsit oraşul, mutîndu-se la Philippc-:i Plovdiv), în Tracia, unde şi-au ţinut sinodul lor. în ciuda re-orientalilor, episcopii illyrieni şi occidentali au continuat lucră-odul a împlinit o întreită misiune : s-a ocupat de dreapta cre-acată de semiarieni ,• a cercetat situaţia episcopilor depuşi din *ie* semiarieni,- s-a ocupat de abuzurile şi violenţele săvîrşite arieni (eusebieni) împotriva multor episcopi, preoţi sau ere-

dincioşi trimişi în exil — unde sufereau fel de fel de lipsuri — sau închişi, pentru că au respins erezia lui Arie şi a lui Eusebiu din Nicomidia şi au refuzat să intre în comuniune cu adepţii acestora.

■8-a dovedit, cu acest prilej, vinovăţia arienilor şi a semiarienilor, prin actele lor de violenţă, falsurile lor, întemniţările slujitorilor Bisericii, incendierea unor biserici, introducerea de episcopi arieni în locul celor depuşi. Sinodul a constatat, de asemenea, că învinuirile care se aduceau Sfîntului Atanasie, lui Marcel din Ancyra şi lui Asclepios din Gaza erau neîntemeiate, hotărînd să fie excomunicaţi cei care le ocupau în acel moment scaunele. Odată cu aceia au mai fost excomunicaţi şi alţi episcopi semiarieni, inclusiv cei doi arieni din părţile locului : Valens de Mursa şi IJJ.ŞJ.CJJAS din Singjdjjr^urn.

LaMll Vilul luuiu>iior, Părinţii de la Sardica au stabilit un număr de 23 de canoane, referitoare ™»-> r,u figflg;' la alegerea episcopilor, la irepturile şi datoriile lor. De pildă, canoanele 1,2, 11 şi 12"^!TganrwţîH-;. ţările de episcopi de la un scaun ia altui dacă ele aveau ca scop interese personale. Can. 6 confirma vechea tradiţie ca la alegerile de episcopi să ia parte şi poporul. Can. 7, 8 şi 9 dezaprobau călătoriile şi intervenţiile episcopiior la curtea imperială, afara de cazul cînd erau ei înşişi chemaţi. Can. 1, 13, 14 şi 15 cereau ca episcopii să locuiască în eparhiile lor, neputînd să lipsească — în caz de nevoie — mai mult de trei duminici. Se cerea de asemenea ca nici un episcop să nu hirotonească pe clericii altui episcop, fără consimţămîntul aceluia.

Din toate acestea, rezultă că Sinodul de la Sardica a fost unul din cele mai importante din seria sinoadelor convocate pentru aplanarea tulburărilor provocate de arieni şi de semiarieni. Din păcate, hotărîrile. Sinodului n-au putut fi aplicate decît în provinciile Illyricului şi ale ■> Occidentului, căci în Răsărit împăratul Constanţiu a continuat să sprijine, pînă la moarte (-j- 361), pe semiarieni. In aceste împrejurări, nici *n* Sfintui Atanasie n-a putut să-şi reocupe scaunul din Alexandria. El a rămas mai mult de un an în provinciile romane sud-dunărene, propovăduind dreapta credinţă şi întărind pe credincioşi în rezistenţa lor , faţă de ereticii arieni. Pastile anului 344 le-a sărbătorit la Naîsus, la episcopul Gaudenţiu, iar Pastile anului 345 la Aquileea, în vestul lilyriculm.

Semiarienii şi arienii au continuat să agite spiritele, încît a fost nevoie să se întrunească noi sinoade, în a doua jumătate a secolului IV, pînă cînd erezia ariană (combătută şi de marii Sfinţi Părinţi : Atanasie al Alexandriei, Vasile cel Mare, Grigorie de Nazianz şi Grigorie de Nissa) a început să dispară. Deci, Sinodul de la Sardica n-a putut aduce

liniştea în Biserică. Cu toate acestea, pentru istoria vieţii creş-rovinciile sud-dunărene şi chiar din nordul Dunării, acest Sinod D deosebită importanţă.

irimul rînd, se poate constata existenţa unei organizări temei-isericii creştine în provinciile romane sud-dunărene, cu nume-dscopate, care desfăşurau o intensă activitate misionara-pasto-sste episcopii desigur aveau un număr suficient de slujitori — şi preoţi, în frunte cu un episcop —, precum şi un număr mare ncioşi. Constatăm apoi că episcopii de aici — implicit şi cre-_ mărturiseau Ortodoxia niceeană.

. tulburări în Biserica sud-dunăreană. Tulburările cauzate de i semiarieni au continuat şi după Sinodul de la Sardica, şi apărut noi erezii. Astfel,

um, în care păstorise Eutherius, întîlnit întreJParinţii _ de ~*Mlî2^~oc^at*--da-Am ereziarh oYîgmar din Âncyra, în Gal.atia. le *Fotin (Photinqs}^*jJjcemcai episcopului Marcel al Ancyrei, i1îTăt"Tar*Sardica. Acest itotin reproducea, cu exagerări, doctrina rului său Marcel, care se înrudea cu aceea a unui mare ereziarh Iul III, Pavel din Samosata, condamnat la un sinod din Antio-mul 268. Fotin învăţa că Iisus s-a născut în chip natural din vi aria, deci nega existenţa elementului divin în El. Nu admitea Logosul divin a avut o existenţă personală înainte de a se în-Hristos. îisus Hristos n-a fost decît un om, care, datorita" vir-3 superioare, a meritat sa fie numit Fiul lui Dumnez&u, *";/* iţătura greşită a lui Marcel şi Fotin a fost condamnată de patru locale, tinute^^ioM^^

îşi condamnat de atîtea sinoade, Fotin şi-a păstrat totuşi scaii*-jrită popularităţii şi aprecierii de care se bucura în faţa păsto-are s-au opus la exilarea sa.

irna anului 350—351 Constanţiu, augustul_Ori§jQ.tuiui, şi-a sta-sdinţa în Sirmium, metropola Illyricului, oaje. a devenit pentru li, ar^î_S^2PET~T5nîît*cr al" Mpefîuluf "roman şi, totodată, centrul >c al lumii creşti£eT"Muţîndu-şi reşedinţa ăîcî, împăratul "a""fpst s o seămă~d*e epis'copi arieni şi semiarieni. Sprijiniţi de împa-'ti episcopi au devenit iniţiatorii şi conducătorii unor sinoade tau să dea o formulă de credinţă pentru întreaga Biserică şi să ;ască pacea. Astfel, în 351 s-a

ondamnat pentru a cincea bară pe Fotin, trimis în .exil.şi Inlo-^fe.rrfiinius de Cizic,,j}n arian radical, care depăşea prin părerile

sale chiar şi pe Arie. Membrii sinodului au alcătuit un simbol de credinţă, cunoscut sub numele de «prima formulă de la Sirmium», care putea fi interpretată şi în sens ortodox. în 35?-ari£Bii extremişti sau radicali au ţinut iâl jreilea sinod la Sirmium, în prezenţa împăratului ConĂteTrţTuTprezidat de episcopul Germinius, secondat "cîe ctîfrosctrtM—ep-is*^-copi^rieni Valens şi Ursacius. Sinodul a-redactat cra-d^raa-formulă de ' la Sirmium», care exprima principiile arianismului radical anomian(âvojuoî — neasemănător). ^y^iP f-a întrV1^"" sinod la Ancyra, condus de episcopul locului, liaaile,.cax£L„„a_condam_nat arianismul radical, adoptînd o formulă de credinţă semiariand sau omiusiană. In vara aceluiaşi an s-a ţinut al patrulea sinod la Sirmium, sub conducerea aceluiaşi Vasile al Ancyrei, cu participarea unor episcopi orientali illyrieni şi occidentali, adoptîndu-se «a treia formulă de la Sirmium», care combătea arianismul radical, antitrinitarismul lui Pavel de Samosata şi erezia lui Fotin, reprezentînd totuşi mai mult doctrina semiarienilor.

Dar la scurt timp după încheierea sinodului, cunoscuţii intriganţi GexminiiiS, ..V&te««««şi»JtJtrsaci,uş^au convins pe împărat să caute o nouă formulă teologică, mai cuprinzătoare, care să mulţumească toate grupările creştine. Au fost convocate două noi sinoade,. unul^la Ariminium {Rimini) îriJ^ajia^4aej],ixu.X)ccidejli4 al Iul la Seleucia, nu jjggarte cîe Ă"h-trorua"SîrieiJ, pentru, Orient. Celejioua sinoade au aprobat «a patra fo ■ mula de la Si»îik«R>»■.sau «crezuL.daiaL>>...(.22 mai 3ă9},,xai£„„.<-;ilP^■'<::.?a ■ formulă de credinţă omiană («Fiul este asemănător cu Tatăl după Scriituri»), acceptată în 360 de un sinod din Constantinopol, ca formulă oficială de credinţă în tot imperiul roman.

Deci, datorită amestecului direct, uneori brutal, al împăratului Constanţiu în treburile Bisericii, s-a ajuns la această situaţie care a produs multe suferinţe Bisericii răsăritene. Credinţa pe care trebuia s-o mărturisească atunci orice creştin era aceea a lui Germinius, Valens şi Ursacius, care, alături de Arie şi Eusebiu de Nicomidia, au fost figurile cele mai reprezentative ale arianismului în secolul IV.

Ultimele sinoade împotriva arienilor. Victoria arianismului asupra Ortodoxiei n-a putut dura. După moartea lui Constanţiu II (361), a urmat la tron nepotul său Iulian zis Ajustatul,(361—363), care abjurase credinţa creştină, apoi Iovian (363—3j64) şi Valens (364-^378]^ alt apărător al arianismului în Răsărit". Sub împăraţii Valentinian I (364^—375)^ Qraţian (367—383) şi ValentinianJI*J375*—3921 în Apuş,^'dar_dmaij-al^ş sub Teodosie celMare (379—395), în Răsărit, s-a dat Ortodoxiei posibilitatea de a obţine*T'îctorîâ" definitivă asupra arianismului.

2g3_â_început reconstituirea ierarhieijDxtodoxe în provinciile ale imperiului roman. De pildă, din anul 366 se păstrează uţiijsub forma unui proces verbal) între episcopul Germinius dinciosf laici apărători ai Ortodoxiei niceene. La scurt timp, - întoarcerea lui Germinius la Ortodoxie. Au rămas arieni ens", TJrsacius şi alţi cîţiva episcopi condamnaţi de un sinod jm^JttJ2fia»:^^¡PâJ^JRâJ®aş«a.J,,,şi de unele sinoade ţinute i Spania. Cu toate acestea, ei şi-au păstrat scaunele pînă la ipă 371).

i, după moartea lui Germinius, scaunul episcopal de la Sir-st ocupat de nrtnrinvn^ Aiifim;^ 1^ alegerea şi hirotonia Ga lopat şi marele părinte "Bisericesc Sfintul Ambrozie al Mila-mius a început lupta pentru nimicirea ultimelor rămăşiţe ale ui în provinciile Illyricului.

■

, în iulie JJS.»H-sLttRUt.ua nou sinod la Sirmium (al cincilea), a împăiatului Graţian, la care au participat un mare număr

,

i ortodocşi din Illyricum şi din nordul Italiei, sub conducerea îs din Sirmium. şi a Sfîntului Ambrozie al Milanului. Sinodul itît nimicirea ultimelor rămăşiţe ariene în provinciile illirice, ţ Lbaterea ereziei macedonienilor sau pnevmaitomahilor, care dumr.ezeirea Sfîntului Duh şi deofiinţimea Sa cu Tatăl şi cu

eplcmbrie 381, s-au deschis lucrările unui nou sinod, convo- ^ lăratul Graţian la Aquileea, oraş situat la frontiera Italiei şi la care au participat 35 de episcopi din Italia, Illyria, Gallia *Din* imperiul roman de Răsărit n-a participat nimeni, întrucât mentali, cei din dieceza Tracia şi idin Illyricul răsăritean) ră la Sinodul II ecumenic, convocat de împăratul Teodbsies care s-a ţinut la Constantinopol în primăvara şi vara acelu-tr.e participanţi s-au impus tot Sfîntul Ambrozie şi Anemius m, precum şi Valerian al Aguileii, care a prezidat lucrările.

c

îatematizaţi acum episcopii arieni Şgcundianus~*4.m* Siagidto^, ; lladiuş din Ratiaria şi preotul Attalus din N(iricu.m. Acesta A nul sinod ţinut în provinciile romane ale Illyricului împotri-

îl, arianismul şi-a încetat oficial existenţa în aceste provincii, mt numai la goţi, care primiseră credinţa creştină sub formă i ales sub împăraţii Constanţiu şi Valens, datorită activităţii i Ulfila. De la ei l-au îmbrăţişat şi celelalte neamuri germa-ite cu ei, pretutindeni pe unde au trecut, din Dacia Carpatică "

şi Moesia Inferior pînă în Italia, Gallia, Spania şi Africa de Nord. Deci hotărîrile Sinoadelor ortodoxe din Sirmium, la 378, şi din Aquileea, la 381, reprezintă biruinţa definitivă a Ortodoxiei asupra arianismului în provinciile romane ale Illyricului.

O ultimă tulburare doctrinară în ţinuturile sud-dunărene a pricinuit aşajiupjiriumele ej>is&ojaiilui *Bqnos* (sau *Bo-*

t;:' nu era altcgya decît o continuarea erezii

jp Nfi']'fiiig.i,.Ăngfn;t;:' nu era altcgya^ decît o continuare__a ereziei luMgotirv-ftegînd, priirtEfe-j^ţeje^şj^J^IllLGâ^l^SiPiiâ-J^i^ii--Iioianjoiui• în anul 391 un sinod general convocat la ^ELUp- î[11] Italia, a luat în cercetare, printre'St^e^^-«*»-a-4uLlio.nosiis. SinoaUTaTricreTtînţaT câîîz'a, spfe~~Cer*c"etare episcapilor din Illyricum7Tîi9eos~eBî celor din Macedo; nia, sub preşedinţia episcopului Anisius din TeşaJ.Pnir' Arpqţja ţ_au jn. format pe Siricius al Romei de cele constatate, dar el a refuzat să pronunţe o sentinţă, lăsînd-crţotrta seama_ episcopilor din Illyricum^gorîb*-sus a continuat să rămînă un itimp în scaun, în ciuda sentinţei de depunere pronunţată de episcopii din lUyricum, fiind înlocuit, în cele din urmă, cu ortodoxulMaf*cian.* Printre alţii, Bonosus a fost combătut şi de un scriitor contemporan dintr-o regiune învecinată, preoitul pmiJ, din Bannonia Fr^^ia ini a fost îmbrăţişată şi de goţi, care au dus-o cu ei pînă în Apusul Europei.

C o n c l u z i i : Am *îjcut această incursiune în istoria arianismului în provinciile dunărene învecinate cu Dacia Carpatică, spre Ir-a cunoaşte frămîntările pe care le-a produs erezia în rîndul clerului \. şi credincioşilor din aşa-numita «romanitate dunăreană». Nu avem ştiri despre pătrunderea arianismului la credincioşii daco-romani din nordul Dunării. De altfel, din cele expuse, se poate desprinde constatarea că arianismul îşi cîştigase prea puţini aderenţi în sudul Dunării, doar în rîndul unor episcopi — care s-aa dovedit de atîtea ori nestatornici — îndeosebi în jurul oraşului Sirmium. Trebuie reţinut că ereziarhul Fotin era un oriental, şi nu un localnic. Deci, se poate conchide că marea masă a clerului şi credincioşilor daco-romani sud-dunăreni au păstrat nealterată Ortodoxia niceeană.*

Mai reţinem şi faptul că majoritatea episcopilor cunoscuţi de aici poartă nume latine, deci şi ei, ca şi păstoriţii lor, au aparţinut populaţiei romanizate din aceste părţi, între care se numărau şi mulţi daco-romani. Deci istoria frămîntărilor din această perioadă nu este altceva decît istoria vieţii bisericeşti a unora dintre strămoşii noştri daco-romani.

stîrşit, trebuie subliniat că legăturile neîntrerupte dintre ţinu-ad-dunărene şi cele din nord (economice, culturale, schimburi •ilaţie etc.) au uşurat răspindirea şi generalizarea învăţăturii ; pe *teritoriul de azi al ţării noastre. La această acţiune au uit, în mod «organizat», numeroasele episcopii aşezate pe ţăr-*pt al Dunării, care puteau trimite uşor episcopi misionari, copi, preoţi, diaconi, ipodiaconi, la locuitorii care vorbeau limbă latină, căci după cuvîntul lui Vasile Pârvan «Dună-fost niciodată un duşman hain, care să despartă pe fraţi, ci un prieten bun care i-a unit»* (Contribuţii epigrafice, p. 201)t

BIBLIOGRAFIE

\ELIS LE QUIEN, *Oriens Christianus, in quatuor patriarchalus digestus*; *quo cclesiae, patriarchae, caeterique, praesules totius Orientis...,* Tomus pri-, 1740, VIII + 1479 col. + I p. (reproducere : Graz, 1958); CARL JOSEPH sloi/e *des conciles, d'apres Ies documents originaux.* Nouvelle traduction rrigee et augmentee par' H. Leclercq, voi. I, partea I—II, Paris, 1907 (re-vlew York, 1973), 1239 p.

E PÂRVAN, *Contribuţii epigraiice la istoria creştinismului daco-roman,* 911, XVI, 222 p. (îndeosebi p. 8—73); JACQUES ZEILLER, Ies *origincs dans Ies provinces danuhiennes de l'empire wmain,* Paris, 1918, IV -fi :ione anastatica, Roma, 1967, îndeosebi p. 129—176 şi 205—350); MAT--JKA, A *history oi ChristianitY in the Balkans,* Chicago, 1933, 202 p.; E1LLER, *L'expansion du christianisme dans la peninsule des Balkans du I-cr de,* în «Revue internaţionale des etudes balkaniques» I, t. 2, Belgrad, 41-1—419 (vezi şi recenzia-traducere a lui Niculae M. Popescu, în B.O.R., !5, nr. 9—10, p. 541—544); IOAN I. RAMUREANU, *Sinodul de la Sardica* 3. *Importanta lui pentru istoria pătrunderii creştinismului la geto-daco-ro*-r., an. XIV, 1962, nr. 3—4, p. 146—182; IOAN I. RAMUREANU, *Sinoa-Sirmium dintre anii 348 şi* 358. *Condamnarea lui Fotin de Sirmium,* în , 1963, nr. 5—6, p. 266—316; IOAN I. RAMUREANU, *Creştinismul în pro-tane dunărene ale Iliricului la siîrşiiul secolului IV. Sinodul de la Sir-'8* şi *Acvileea din 381,* în S.T., an. XVI, 1964, nr. 7—8, p. 408—450 : LES-*NARD, *The Council of Serdica 343 A. D.,* Sofia, 1983, 224 p. + ilustr^

: v.

VII

CREŞTINISMUL DACOROMÂN LA SFÎRŞITUL SECOLULUI IV ŞI IN SECOLUL V

IN

umeroasele diviziuni şi dispute din sînul ereziei ariene i-au pregătit, pe încetul, ruina. La aceasta au contribuit nu numai diferitele sinoade, care au luat atitudine împotriva arianismului, ci şi marii das căli ai creştinătăţii, Sfinţii Vasile cel Mare, Gngorie_de_Naziaiizj5iGri-g"J2fLţJS-NlS5fi fa Răşgjrm|^rŢfi~Qj^Pj£^YiJJlj5_5ij^ m^rO7l p din Milan în Apus, care au continuat opera Sfîntului At^nasie*^c^"KŢăreTTTeXTffl>at greiî lovitură a dat-o arianismului împăratul Teodosîe"ceî Mare "(379—395), prin edictul emis în Tesalonic la 28 februarie 3807 care interzicea această erezie şi recomanda supuşilor săi să respecte credinţa niceeană. în acelaşi timp, s-a continuat lupta împotriva păgînismului. Astfel, împăraţii Teodosie din Răsărit şi Graţian în Apus (375—383) au dat o serie de edicte împotriva păgînismului (închiderea flmplelor, interzice rea sacrificiilor etc), culminînd cu edictul din februarie 391^ care decre ta creştinismul ca singura religie admisă în imperiul roman. Se poate spune, pe drept cuvînt, că împăratul Teodosie cel Mare a desăvîrşit opera începută de Constantin cel Mare, creştinismul devenind religie de stat, cu o poziţie specială faţă de toate celelalte confesiuni şi crezuri re ligioase. Măsurile sale au fost continuate de fiii săi Arcadius în Răsărit (395—408) şi Honoriusi î n Apus (395—423), ^ ^ i l ^ Z

) ^ l

a ordonat să fie distruse templele ce mai existau. împăratul Marcian (450—457) a fost primul care a primit coroana imperială din mîna patriarhului de Constantinopol.

Erezia pnevmatomahă. Sinodul II ecumenic. Cu toată poziţia creştinismului, pe deplin consolidată în imperiul roman, el a continuat sa fie agitat din cauza numeroaselor erezii şi dispute teologice apărute în

Ianismului. Din moment ce Arie înyăjjiş,e_-că Fiul. eşte_o crea-atălui, era firesc ca unii să considere Duhul Sfînt ca o creatură Lucrurile s-au întîmplat întocmai, căci în curînd a apărut o •zie a celor care nu recunoşteau dumnezeirea Duhului Sfînt, nu-nevniatomahilor (to itvsujjia -GCTO? == duh) sau a macedonienilor, nele celui mai de seamă reprezentant al ei, episcopul caterisit al tinopolului, semiarianul Macedonie (urmat, după moartea sa, de iu al Nicomidiei). Mai multe sinoade, ca şi numeroase scrieri ilor Vasile cel Mare, Grigorie de Nazianz şi ale altora, îndrep-iotriva pnevmatomahîlor, n-au putut opri întinderea rătăcirii, jeea, în dorinţa de a restabili liniştea în Biserică, împăratul > cel Mare a convocat un nou Sinod ecumenic la Constantino-nul 381. Cei_ţ5C[de episcopi prezenţi au aruncat anatema îm-tuturor ereticilor, inclusiv a pnevmatomahilor, şi au alcătuit :i articole pe care le-au adăugat Ia simbolul de ia Niceea, for-istfel «Simbolul de credinţă niceo-constantinopolitan», prin ca-ărturisea şi dumnezeirea Duhului Sfînt.

idul a dat şi şapte canoane, dintre care al treilea precisa ca ii de Constantinopol urmează în rang imediat celui de la Roma, LIonsiantinopolul era «Roma cea nouă».

ţinuturile dunărene nu au participa-y^iSinod_ulJ.I.,£i;unieriic:_de- (în unele izvoare numit Terentius) al Tomisului îri MoesiaInfe/ ior,jentru că ceilalţi erau

ţi tocmai atunci la

ia nestoriană. Sinodul *lll&cum&fiTc.* In primele decenii ale se-/ cunoaştem alţi episcopi sud-dunareni angajaţi în disputele teo-ie timpului. Astfel, în multele disp\ite în problema hristologica şi problema întrupării Logosului. în 427 ajunge pe scaunul'de :op din Constantinopol un călugăr -antiohian cu numele Nesto-susţinea, împreună cu alţi adepţi, că Sfînta Fecioară Măria nu ascatoare de Dumnezeu» (&soi6xo<;), ci numai «Născătoare' de ^pwrcoxoxo;). Împotriva noii erezii s-a ridicat cu hotărîre Sfîntul piscopul Alexandriei, aşa cum se ridicase Sfîntul Atanasie îm-arianismului. Au început lungi polemici între Sfîntul Chirii şi itorii dreptei învăţături, pe de o parte, şi Nestorie cu adepţii ltă parte.

iprinţa împăratului Teodosie II, s-a convocat cel de al treilea =umenic pentru a restabili pacea în Biserică, Sinodul, întrunit a condamnat învăţăturile lui Nestorie, aprobînd

cele «12 anatematisme» întocmite de Sfîntul Chirii şi stabilind că în Iisus Hristos sînt două firi : una divină şi una umană, dar o singură per soană, cea divină a Fiului lui Dumnezeu. Legătura dintre ambele firi e o legătură firească, ipostatică, nu numai una morală. Sfînta Fecioară Măria a fost numită «Născătoare de Dumnezeu» (dsoToxoî). Nestorie a fost înlăturat din demnitatea arhierească şi excomunicat (f 451, în exil). La Sinodul de la Efes au participat, din părţile noastre, episcopul *Timotei* alTpmisului, care a semnat, ca al(170-leayparticipant, cele 12 â"hatematismeşi condamnarea lui Nestorie. Au participat de~^s*9menea°* ^ I ^ ^ din ordinul împăra-tului, *Dorotei* din Mar£iano£olişA_adept al lui Nestorie, depus de sinod şi exilat, şi /OCOJ? fl] ■Dnrostonjjji rarp -.A)f .3 .■Manat-împaiină r-n alţi participanţi o «Contestaţie» împotriva măsurilor luate faţă de Nes torie — n-a fost depus de sinocT (probabil a revenit asupra semnăturii). Doi alţi episcopi din păxţile dunărene s-au opus de asemenea condam nării lui Nestorie : *Petronius* de Novae, şi Ajargiajm^; ^yun^^^rittus. Do rotei a fost înlocuit cu forţa prin ^ ^ *l î f f î S & H i* al Appiariei şi *Balcanius* al Nicopolei au demisionat, din solidaritate* ^ *V* ^ ^ *Policarp* deTIa SexarfRT"

episcopilor dunăreni participanţi s-au arătat favorabili lui Nestorie, deşi marea masă a credincioşilor a rămas străină de aceste frămîntări.

Erezia **^pnofjzită.Şliiodul IV ecumenic.** La scurt timp după Sinodul al treilea ecumenic, o nouă tulburare s-a ivit în sînul Bisericii. Un bătrîn arhimandrit din Constantinopol, Eutihie, care a luptat împotriva lui Nestorie, a căzut într-o erezie tocmai opusă, învăţînd că Mîntuito-rul avînd o singură persoană a avut numai o singură fire, cea dumnezeiască, pentru că cea omenească, luată la întrupare, a fost absorbită cu totul de prima. Prin urmare, trupul Domnului a fost numai unul dumnezeiesc, nu şi omenesc. Erezia aceasta a fost numită monofizitism sau monofizism (de la cuvintele ţi.6vo<; — singur şi <puoi? =fire).

Sesizat de această nouă învăţătură, episcopul Flavian al Ccţnjaiâîk-. tinopolului a convocat un sinod local, în anul 448. care 1-a condamnat pe Eutihie. Din părţile dunărene a participat numai episcopul *Saturnin* din Klardanor^oJia^jirmaşul lui Dorotei. In acelaşi timp, ^uTuT*(rfîorTTnainte*[1]cte 449) scria lucrări de combatere a. monofizitismului, din nefericire" pierdute. La cererea împăratului Teo-dosie Hy favorabil lui Eutihie, s-a întrunit un nou sinod la Constanti-

i 449, pentru revizuirea procesului, dar s-a ajuns la o nouă iare a ereziarhului. La acest sinod au participat, din ţinuturile î, episcopii : ^^*gMr^^J^^m* (urmaşul lui Ioan), *Saţur^* [arcianpj32isi *şiSecundianus* al Novaelor. Văzîndu-se corYdani-hie s-a adresat luTTe^rTTr^epTsco^uTTtoiîîei, şi lui Dioscor al riei. Primul a înfierat pe Eutihie, ca «eretic periculos», în j^ufi*, *matica ad Flavianum,* care expunea învăţătura despre cele două irsoana Mîntuitorului.

Dioscor a găsit că învăţătura lui era ortodoxă, protestînd la împotriva depunerii lui Eutihie şi cerînd să fie convocat un d ecumenic. La stăruinţele lui Dioscor şi ale lui Eutihie, împă-Ddosie II a convocat un nou sinod ecumenic, pentru luna aula Efes. Preşedinţia i s-a încredinţat lui Dioscor al Alexan-re, prin mijloace silnice, a obţinut de la participanţi condarn-văţăturii despre cele două naturi (diofizism) în persoana Mîn-ri şi, în acelaşi timp, reabilitarea lui Eutihie şi depunerea lui din scaun. Acesta, din pricina maltratărilor suferite, a murit eva zile. Din pricina abuzurilor săvîrşite, acest sinod a intrat e sub numele de «sinodul tîlhăresc». Din părţile dunărene a tt numai *Diogenianus* din Remesiana.

iurarea şi confuzia create în Bisencti'de acest sinod au fost po-;ic' după urcarea pe tron a împăratului Marcian (450—457). i convocat în toamna anului 451 cel de al patrulea Sinod ecu-a Calcedon (în faţa Constantinopolului, pe litoralul asiatic), la participat între 520—630 de episcopi, cifră neatinsă pînă atunci a Sinod ecumenic. Cu tot numărul mare, din părţile dunărene lirn pe nimeni, probabil, din cauza hunilor care devastau atunci sgiuni. Singur episcopul Alexandru al Tonusului a semnat ho-Sinodului, dar ulterior, după încIîeîeTSa" U-ti'zbaleiUor. Sinodul a tizat pe Eutihie, a depus pe Dioscor din scaun şi a semnat *dogmatică a lui Leon I,* recunoscută drept ortodoxă. Doctrina iscă a fost definita prin următoarea mărturisire de credinţă : căţăra şi mărturisim cu toţii pe unuj şi acelaşi Fiu, pe Domnul isus Hristos, Care este Dumnezeu adevărat şi om adevărat. Ca eu, El s-a născut din Tatăl mai înainte de toţi vecii, fiind întru smenea Tatălui. Ca om, s-a născut din Sfînta Fecioară Măria, area de Dumnezeu, fiind întru toate asemenea nouă, afară de •ele două firi ale Mîntuitorului sînt unite în mod neamestecal imbat, neîmpărţit şi nedespărţit».

Sinodul a dat 28 de canoane, cel mai important pentru noi fiind ultimul, întrucît preciza poziţia ierarhică a Patriarhiei de Constantinopol faţă de cea rţxmană şi de restul patriarhiilor. Canonul stabilea cd scaunul din Consfantinopol trebuie socotit al doilea — după cel din Roma —, bucurîndu-se de aceeaşi cinste şi de aceleaşi privilegii, întrucît «Roma cea nouă» este capitală a imperiului, ca şi «cea veche». Astfel, Sinodul IV ecumenic a stabilit ordinea ierarhică onorifică a celor cinci patriarhate (pentarhie) pe criteriul importanţei lor politice ■.■Roma, Constaniinopol, Alexandria, Antiohia şi Ierusalim (definitivată în can, 36 al Sinodului trulan) ; prin can. 28 al aceluiaşi Sinod, s-a acordat Constantinopoluiui jurisdicţie peste Pont, Asia, Tracia şi «ţinuturile barbare», adică cele nord-dunărene ocupate atunci de huni.

Tulburările pricinuite de monofizism au continuat şi după Sinodul de la Calcedon, mai ales în Palestina şi Egipt. Toate acestea, la care s-au adăugat numeroasele proteste ridicate în urma alegerii fizitului Tmioiei ElurJEluros) ca£gtriarh al

turor ierarhilor diniinper'îu/'cerYnăffie părerea asupra hotărîrilor de la Calcedon şi asupra alegerii de la Alexandria. între cei care au fost consultaţi, se numărau şi unii episcopi din ţinuturile dunărene, cu excepţia celor din Moesia Şuperi^^rJa^i^Rirjensis, probabil dezorganizate atunci de barbari, şi a celor din Pannonia, devastată de huni în 451. Lujaesc şi răspiuisurîle€>ms7*OT»îior*^^

scrisoarea împăratului a fost trimisă şi lui *Zoşimuş* al Şaxdtf^faif S-aii 1îspT^

---

tina .Ş^^Q^^^rdj^Diod^.a^a^^poi ale sufraganilor lu

seşte; poate că a murit înainte de a da răspunsul), care ej^^JWlIM* din Odyssos, *Monolilus* din Durostorum. *Marcellus* din Nicopolis. *Petrus* dm Novae, *Maitialis* din Appiaria şi chiul âpaTaToTârnîrTîeW^ Tomisului. Se remarcă unitatea perfectă a acestor răspunsuri — conformă de altfel cu opinia marii majorităţi a episcopatului din Răsărit — şi anume : menţinerea hotărîrilor Sinodului de la Calcedon şi înlăturarea lui Timotei Elur din scaunul Alexandriei.

Cu acestea, se încheie ştirile despre episcopii de la Tomis şi din sudul Dunării, care au luat parte, într-un fel sau altul, la disputele teologice din secolele IV—V.

ntul Niceta de Remesiana. Dintre episcopii din sudul Dunării au impus în viaţa bisericească la sfîrşitul secolului IV şi începelui următor trebuie menţionat în chip deosebit *Sfînlul „Niceta* n *lesiana,* în Dacia Mediterranea. OrajuL^^emesianar se afla pe ma-

ie CongifijQjinjaraoJLJj^^

^T^"Wgrgţ^^^5vrava). Azi, pe vatra vechiujlui oraş roman, se ftjfisiîbesc Bela Pelanka (în apropierea graniţei iugoslavo-bul-Vu se cunoaşte nimic despre începuturile acestui scaun episco-desigur, ar fi rămas pierdut în istorie, dacă n-ar fi fost ilustrat tul Niceta. Nu se ştie cînd şi-a început păstoria. Într-o scrisoare ■ se face amintire de un episcop cu numele Nichas, pe care unii îl socotesc o deformare a celui de Nicetas. Oarecari ştiri asupra ii activităţii sale misionare avem din două poeme (XVII şi ale Sfîntului Paulin, episcopjal„.Niplei1Jjn_rţalia. Aceste poeme scrise cu prilejul celor două vizite pe care Niceta i le-a făcut i, în anii 398 şi 402, cînd va fi avut prilejul să-i relateze anumite i din activitatea sa misionară, pe care episcopul Paulin le-a pus uri de o sensibilitate deosebită.

î primul poem se desprinde că Niceta urma să plece din Nola depărtata Dacie (la «dacii arctici»), la scaunul său, unde îşi des-misiunea evanghelizatoare. «într-un ţinut necunoscut al lumii — fîntul Paulin — barbarii învaţă prin tine să cînte pe Hristos cu romana şi sa trăiască puri în pace senina». Rezulta de aici ca de «romanizare» numeroasele triburi «barbare» de aici (besi, sciţi ş.a.). în conti-menţiona şi popoarele care-1 pot numi pe Niceta «părinte», scri->e tine te numeşte părinte întreaga regiune^ a Borei; la predicile cu. şine părăseşte pornirile ă fiindu-i tu învăţător. Aleargă *Iajjjâis-M&\u* ■ şi- amîndouă felurile „■Lcej. ce cultiva pamjnjailpâajfttenor, şi cei ce poartă dăciulijfje. cresc turrfie Bogate de vite pe malurile mănoase».

„^„^^^-—-«^^^

baza acestor indicaţii, s-au purtat lungi discuţii şi s-au formulat ipoteze în legătură cu «aria misionară» a Sfîntului Niceta. Va-rvan, de pildă, a ajuns la concluzia că a predicat pe ambele ma-Dunării, fiind «apostolul dacoromânilor» (după el au afirmat la •?• lorga, C. C. Giurescu, Radu Vulpe, Ioan G. Coman etc. ,• alţi tori au o atitudine rezervată). Profesorul Dionisie Pippidi a re-acestei problemei formulînd ipoteza — pe care o acceptăm Niceta a predicat numai în sudul Dunării «în imediata

apropiere a scaunului său episcopal» (acest punct de vedere l-au susţinut, în lucrările lor, şi Samuil Micu şi Petru Maior). In adevăr, este greu de presupus că Sfîntul Niceta ar fi trecut pînă în nordul Duiiăiii, din moment ce între Remesiana şi Dunăre erau scaunele episcopale cunoscute : Aquae^ Ratiaria, CjistniJ^r^j^^
Era firesc ca"evangEeTîzarea ţinuturilor nord-dunărene să se facă prin aceste scaune episcopale, şi nu prin unul mai îndepărtat. Nu trebuie trecut cu vederea canonul 2 al Sinodului II ecumenic care prevedea că : «episcopii să nu-şi întindă jurisdicţia asupra altor Biserici afară de dieceza lor...» (dispoziţii asemănătoare şînt şi în can. 13 al Sin. din Antiohia ; alte canoane opresc pe episcopi să exercite puterea sfinţitoare pe teritorii străine : can. 35 apostolic, can. 22 al Sin. din Antiohia, can. 11 al Sin. din Sardica, can. 48 al Sin. din Cartagina).

în orice caz, activitatea Sfîntului Niceta s-a desfăşurat într-o regiune populată cu daco-romani în jurul Remesianei, căci numai pentru aceştia putea să predice şi să scrie în latineşte. De aceea scria Sfîntul Paulin că «aleargă la el geţii şi amîndouă felurile de daci : cei ce cultivă pămîntul în interior (probabil din Dacia Mediterranea) şi cei ce poartă căciuli de oaie şi cresc turrîe^MSoga!e^e^vm*^rpe*^Su7iTe mănoase» (Dacia Ripensis). Este posibil ca activitatea lui să se fi desfăşurat şi în TSacîăKiperisis, pentru că Remesiana nu era departe de hotarul dintre cele două Dacii.

în ce priveşte originea sa, trebuie să-1 socotim daco-roman, de vreme ce Sfîntul Pauîin, în poemul XVII, numeşte Remesiana drept «patria»^ «oraşul», «oraşul părintesc» sau «casa părintească» a lui Niceta. Faptul că foloseşte limba latină în scris şi în predică— deşi în ţinutul respectiv se folosea şi limba greaca — este un argument în plus care pledează pentru originea sa daco-romană.

Pe lîngă predica vorbită, Sfîntul Niceta a lăsat şi unele lucrări scrise, îndeosebi catehetice. Cea mai de seamă lucare se intitulează *Libelli înstructionifi* (f^rtir^jfitje învăţătură] sau *Catehismul* — în şase cărţi — pentru cei ce se pregăteau să primească taina Sfîntului Botez. Tot lui îi aparţin lucrările dogmatice: *De zatione Udei* (Despre raţiunea credinţei), DeJJLaU^^g«iS&L^^ Duh^De„
£ simbolul credinţei, una din cele mai vechi tîlcuiri ale
^^^*E^^SMSSJJMÎ^M^MJ*-espre diferitele rumiri ale Domnului nosWuIisusHristos), probabil şi *De*
jertfa mielului pascal) etc. Şirul lucr'S'rîlor smseTde Sfîntul Niceta este completat de două *y*
cuvîntări cu caracter privegherea robilor lui Dumnezeu), De *psalmo-*
practic-liturgic : De

io (Despre folosul cîntării de psalmi) şi imnul *Te Deum lauda-* "Tine, Dumnezeule, Te lăudăm). In prima cuvîntare— cu 9 ca- vorbeşte despre privegherea în timpul nopţii, în a doua de- >sul cîntării de imne bisericeşti şi de psalmi, iar Te Deum lau- ste un cunoscut imn de preamărire a lui Dumnezeu (nu trebuie at cu slujba numită Te Deum, ce se săvîrşeşte la anumite so-

i)-

de reţinut faptul că Ştiutul Nioeta foloseşte în scrisul său mai jere ale Sfinţilor Părinţi răsăriteni, ceea oe arată că el n-a fost ionar» trimis de Roma în părţile noastre, aşa cum au încercat dnte unii istorici.

se cunoaşte nimic despre sfîrşitul său. Ultima dată era amintit 414, întj^una_ din scrisorile lui Inocenţiu I, episcopul Romei. A :ut în rîndul sfinţilor, fără să se ştie cînd. Martirologiile romane uiesc în 7 ianuarie. în Mineiul ortodox, la Î5 septembrie, este urnele lui Nichita Romanul, iar la 3 aprilie, Nichita Mărturisi- u ştim însă care din ei este episcopul Remesianei. în orice caz, ■a lui s-a păstrat mult timp în colindele noastre ca sfînt păzitor

toată propovăduirea orală şi scrisă a Sfîntului Niceta se des- :oiistatarea că el a luptat pentru păstrarea credinţei ortodoxe, hotărîrilor primelor două Sinoade ecumenice, apărînd-o de ixile greşite şi de superstiţiile păgîne care circulau în vremea :e acestea îl înfăţişează ca pe un mare teolog al vremii sale, iind un rol de seamă în viaţa bisericească de atunci. Cele două i în Italia şi prietenia cu Sfîntul Paulin de Nola, activitatea >nară, lucrările sale teologice, ca şi sfinţenia vieţii lui fac din Niceta al Remesianei una clin figurile reprezentative ale creşti- i daco-roman.

---

renţiu de *Novae.* Mai nou s-a emis ipoteza că prin anii 401— îstorit la Novae, în Moesia Inferior, un episcop cu numele *Lau-* autorul a două omilii, una De *poenilentia* (Despre pocăinţă), eZeemosyng (Dpspre milostenie), care par să fi fost adresate unor - ăţi d,e credincioşi daco-romani.

la mijlocul secolului al V-lea, episcopiile sud-dunărene au in- nou într-o fază, destul de lungă, lipsită de date istorice. Despre im ele (mai ales cele din Moesia Inferior) nici nu mai există erioare, iar despre altele se întîlnesc ştiri noi abia peste o jumă- veac şi chiar mai mult, dar şi acelea sînt foarte nesigure. Nu-

meroasele incursiuni ale populaţiilor migratoare au distrus înfloritoarele scaune episcopale de altădată, dezorganizînd întreaga viaţă politică, socială şi bisericească.

Jurisdicţia bisericească asupra provinciilor romane sud-dunărene. în anul 297, sub împăratul Diocleţian (284—305) întinsul imperiu roman a fost împărţit în patru prefecturi conduse de cîte un prefect, cu 12 dieceze (dioceze) în frunte cu un vicar (numit uneori şi exarh ■— eSapxoî) şi cu 101 provincii (numite de greci eparhii — ewzp^îa), fiecare cîrmuită de cîte un praeses sau proconsul. Fiecare provincie era

..-.de cfjecijparohii

Reformele administrative ale lui Diocleţian au fost continuate de Constantin I cel MarefSOg^^SST^care în anul~33Q™a. ridicat numărul

" ^ 1 a * ^ i f i

"330Hfosta cofome"gre^ea1raa*^zantion a fost inaugurată oficial ca noua C^pîfaîă'^îr^perruT^'Torriănrsub numele de Constantinopol. Prima prefectură era a Orientului (capitala la Nicomidia), cu diecezele : Egipt, Siria, Asia, Pont şi Tracia. A doua prefectură era IUyricul (capitala tie Ia Sir^j^m^jf^e^iaJţ'esalonic). cu diecezele: IUyricul occidental (capitala la Sirmium), Dacia (capitala la Sardica) şi Macedonia (capitala ia Tesalonic). Dacia şi Macedonia formau împreună Illyricul orientai. A treia prefectură era Italia (capitala îaRoma, ulterior Mediolanum sau Ravenna), cu diecezele Italia (partea de nord a Italiei), Roma şi Africa. Ultima prefectură era Gallia (capitala la Treveri, azi Trier, în Germania), cu diecezele: Gallia, Sp_ania şi Britânnia. " *-

In secolul IV, Imperiul roman era cîrmuit de multe ori de rîte doi împăraţi, unul în Occident^gltul în Orient.. JJar in anul 303, durjjă moartea lui Teodosie cel Mare, puterea imperială a fost împarUti între errTîoirii al săi : Arcadiu devine împărat^jiLcelor dpud.prefectun diri 'Kasarit (Orient şjlllyrfcum^aijcapitala la, GQftjţantinopolj idi *Hou >>m* âTcelor din Apus, cu capitala, la Sarţ'enn<errt*f>eti î,-ac*>s4 «u-a -mai-cât^siiEto şitul unităţii teritoriale a Imperiului roman. Trebuie sa precizăm că IUyricul apusean (cu provinciile Noricum, Pannonia şi Dalmaţia) a fost înglobat acum în prefectura IlaTte7JUrLe^eT'tTv^a!!*Trîip^mirc)man do Apus. Illyricul răsăritean (cu diecezele Macedonia şi Dacia — în ultima intrau provinciile Dacia Ripensis, Dacia Interior, Dardania, Moesia Superior, Praevalitania) constituia prefectura propriu-zisă a Illyricului, cu capitala cînd la Tesalonic, cînd la Sirmium, şi era încadrată în Imperiul roman de Răsărit (cu puţin înainte de 386, Dacia Mediterranea fu-

ărţită în două : Dacia Interior şi Dardania). Provincia Moesia ;i Scythia Minor (constituită ca provincie sub Diocleţian) erau în dieceza Tracia, care intra în prefectura Orientului, deci periul roman de Răsărit. |nţ£e anii 424—437J?annoniile şi No-parţinătoare pînă atunci Imperiufui roman* de Apus, au'îost ;lui de Răsărit şi puse — împreună cu Daciile sud-dunărene — uirea unui *praefectus praetorio Illyrici,* cu reşedinţa la Sir-ioi la Scupi şi Tesalonic. Dalmaţia a rămas legată de Italia pînâ itul secolului VII, iar organizarea bisericească depindea şi ea

istă împărţire administrativ-teritorială a avut repercusiuni şi rganizarii eclesiastice pentru că Bisericile locale s-au orieniat izarea lor după cea politică. In acest fel, episcopii provinciilor îs în jurul episcopului din capitala diecezei, care s-a numit mi-după numele reşedinţei, metropolis). Aşa au luat naştere dife-opolii, prin concentrarea mai multor episcopii învecinate. în oastre, scaunul episcopal din Sirmium a ajuns la o strălucire î, întrucît aici a fost mult timp, în sec. IV, reşedinţa imperia-sediuil prefecturii Illyricului. Aceeaşi situaţie va fi avut şi epis-n Sardica, devenit «mitropolit» al Daciei. Episcopul din Mar-is devine mitropolitul Moesiei Inferior, iar cei din restul ora-devin sufragani. Cu timpul, episcopul Tomisului a ajuns şi el it.

l a început să se răspîndească părerea că înşişi mitropoliţii 3ă fie subordonaţi unui exarh, care-şi are scaunul în capitala administrative, mitropoliţii din Tomis şi Marcianopolis au so-pt «exarh» al lor pe «mitropolitul» din Heracleea, capitala die-acia. Dar ajungînd Bizanţul (situat în această dieceză) capitală ă, sub numele de Constantinopol, trebuia să i se facă un loc >pului de aici, desigur printre cei mai de seamă cîrmuitori ai creştine. De aceea, prin canonul 3 al Sinodului II ecumenic dat episcopului din Constantinopol primatul de onoare, după roclamînd, prin canonul 2, jurisdicţia episcopului din capitala >ceze asupra Bisericilor cuprinse în această circumscripţie ad-tivă, episcopul din Heracleea era deposedat de rangul său de al Traciei, râmînmd numai «mitropolit» al provinciei Europa, i, începînd cu anul 381, Moesia Inferior şi Scythia Minor de-scaunul din Constantinopol recunoscut oficial ca Patriarhie nodul IV ecumenic (Teotim I al Tomisului a participat la sinea-

dele din Constantinopol din 400 şi 403, luînd apărarea Sfîntului Ioan Gură de Aur; la cel din 403 îl întîlnim — tot ca apărător al Sfîntului Ioan — pe episcopul *Lupichian* sau *Lupicinius* al Appiariei).

Episcopiile din Moesia Superior, din cele două Dacii şi din Dardania, care pînă la 379 (respectiv 395) au aparţinut Imperiului de Apus, au nesocotit la început sistemul mitropolitan, deşi episcopul de Sardica, de pildă, pare că se bucura de mai mult prestigiu decît ceilalţi episcopi din Dacia Interioară. Odată alipite la imperiul de Răsărit, s-a trecut la organizarea bisericească după modelul celor din jur, astfel că ■— fără să ştim cînd şi cum — episcopii *Mr*\ gi'"gid]im]J3L.RafriMiai «Sătru. H-ir^" ^.;.dS.C11.t>*" ~ftffl dPTf Tirt'"iTr1T'f'wr'TTţî ' "W""*^t lucru rezultă dintr-o scrisoare a papei Celestin, din anul 424, adresată mitropoliţilor din Illy-ricul răsăritean, cît şi din faptul că la Sinodul ecumenic de la Efes (431), Iulian al Sardicei semna : «Iulianus episcopus Sardicensis metropoli-tanus».

Dar nenumăratele schimbări în administraţia civilă, ca şi trecerea unor provincii de la un imperiu la altul au produs tulburări şi în viaţa bisericească. Ele au fost determinate de dorinţa episcopilor Romei de a se amesteca în treburile Bisericilor din Illyricum, în ciuda can. 2 al Sin. II ecumenic, care prevedea ca «episcopii să nu-şi mai întindă jurisdicţia asupra altor Biserici în afară de dieceza lor, nici să nu producă tulburări în Biserici...». Concepţia despre «monarhia papală» a fost dezvoltată de Damasu^T HAfWR'n ^ŞJricius]384—399^ şi mai ales de Inocenţiu 1ıj^401—-417), toţi amestecîhdu-se în problemele interne ale r Seîcmîosc încercările lui Damasus de a face din exarhul Asholiu al^TesqloriiQŢ^ujjiŢJTJ^C-31-*1^--8^1!-f-^ episcopii din Illyricum nu erau supuşi episcopului Romei în secolul IV ne-o dovedeşte faptul că sinodul general bisericesc din Capua (în Italia, lîngă Nola), convocat în anul 391 pentru înlăturarea unei schisme ivite în Antiohia şi pentru cercetarea ereziei episcopului Bonosus din Naisus, a încredinţat prima cauză, spre judecare, sinodului episcopilor egipteni, sub preşedinţia celui din Alexandria, iar cea de a doua, episcopilor Illyricului, sub conducerea lui Anisiu al Tesalonicului. Condamnat cu depunerea din treaptă, Bonosus s-a adresat episcopului Ambrozie al Milanului (nu lui Si-ricius al Romei), întrebîndu-1 dacă este cazul să se supună hotărîrii. A primit un răspuns afirmativ. De altfel, însuşi Siricius, într-o scrisoare către Anisiu al Tesalonicului, recunoştea că singurul for competent pentru judecarea lui Bonosus este sinodul episcopilor illirleul.

2 vreo trei decenii, Bonificiu I al Romei _£418—■ 422) a încercat, -es, sa-şi supună Illyricul, amestecîndu-se îi~alegerea mitro- din dieceza Macedoniei. Prilejul pentru această imixtiune s-a irotonia lui Perigen ca episcop de Paleopatre, de_c.ăt.rp. «Uţro^ oriatului. Nefiind primit de credincioşi, mitropolitul Corintului voit să-1 ţină lingă el ca arhiereu ajutător, dar la moartea sa, erigen i-a ocupat scaunul, fără să fie ales. Se înţelege oă atît i cit şi episcopii «sufragani» Mitropoliei de Corint au protes- jen a încercat atunci să obţină recunoaşterea unor ierarhi de stigiu, cum erau cei din Roma şi Tesalonic. A urmat un schimb iri între Bonifaciu al Romei şi Ruf al Tesalonicului, prin care ?rea recunoaşterea lui Perigen ca mitropolit la Corint. Cu toate a arătat favorabil, au protestat restul episcopilor din provincia npreună cu Atic al Constantinopolului. Acesta a izbutit să ob- ecret din partea împăratului Teodosie II, cu data de 14 iulie 421, se hotăra: «încetînd orice inovaţie, poruncim să se respecte)bicei şi canoanele bisericeşti de mai înainte, care le-au ţinut n, şi în toate provinciile Illyricului, încît dacă s-ar ivi aeva ce îndoială, aceea trebuie să se rezerve sinodului bisericesc şi ju- inte, cu ştirea prea cucernicului domn, şeful prea sfintei legi tantinopol, care se bucură de prerogativa Romei vechi», rîr.ea era îndreptată nu numai împotriva amestecului episcopu-i în treburile bisericeşti din Illyric, ci şi împotriva autonomiei jxarhului din Tesalonic. De acum înainte, orice problemă con- ă din provinciile Illyricului urma să fie rezolvată sinodal, prin scaunului din Constantinopol. Deci, toate Bisericile din prefec- icului, care făcea parte din imperiul de Răsărit, erau supuse Protestele lui Celestin al Romei (422—432) către

ori, îndeosebi *%e^gsiM&i^iââ9*—46AUJ& încercat să"[1] aJule sie, urmaşul lui Ruf la^Tesalonic (434—453), să se afirme ca iar fără rezultatr—""~***""*™ "*"~" ' "*""—»«—«^

rtanţa hotărîrii de mai sus a crescut şi mai mult, după de fos- incii occidentale ale Illyricului (Pannoniile şi Noricum) au fost în Imperiul de Răsărit, prin anii 424—437, deci, implicit, erau aunului din Constantinopol. *Pnn^Co^^g^Jeodosian,* din anul revedea din nou supunerea Illyricului scaunuluTifiîî'tonstan- Şa cum era stabilit încă din 421.

q

Cu toate acestea, după ce Proclu al Constantinopolului a trimis o scrisoare teologică episcopilor din Illyricul occidental, Sixt III al Romei (432—440) se adresa, în 437, atît lui Proclu cît şi episcopilor ililirieni, âmintindu-le de «drepturile» sale în aceste regiuni, cerîndu-le să asculte de exarhul din Tesalonic, ca de vicarul său, ceea ce a rămas fără urmare. Însuşi istoricul bisericesc romano-catolic Jacques Zeiller recunoştea ca de-acum înainte Illyricul a fost pierdut pentru Roma (Cf. *Les origines chretiennes...,* p. 372—373 şi 381—382).

Teoria despre jurisdicţia papală în Illyric şi despre un «vicariat» al papei la Tesalonic îşi are originea în unele copii de acte aflate în manuscrisul 5751 de la Vatican, pe baza cărora un episcop Teodosie încerca ia Roma, în 531, reaşezarea ca episcop la Larissa (în Thesalia) a lui Ştefan, destituit de Epifanie al Constantinopolului. Teodosie prezenta copii de acte care prevedeau dreptul de amestec al Romei în treburile bisericeşti ale Illyricului răsăritean, dar autenticitatea lor a fost pusă la îndoială de însu,şi papa Bonifaciu II (530—532).

Alte schimbări în organizarea bisericească s-au produs cu prilejiLL Sinodului IV de la Calcedon, din 451. Acest Sinod a recunoscut oficial demnîtateB*tre*"patrfaTh™îrrBisefit:ä'.~€îttiî0rral••■•17 stabilea că «dacă vreo cetate s-a înnoit prin puterea împărătească sau se va înnoi în viitor, atunci împărţirea parohiilor bisericeşti (şi a eparhiilor) să urmeze (alcătuirilor) organizării civile şi de stat». Iar prin canonul 28 al aceluiaşi Sinod, se acordau scaunului din Constantinopol, Roma cea nouă, aceleaşi prerogative ca şi Romei celei vechi, dîndu-i-se jurisdicţie peste

săîriţelegein provinciile dunărene, care tocmai în perioada respectivă căzuseră sub huni.

Concluzii: *Din faptele prezentate aci, rezultă că în secolul V, Biserica daco-romană a trecut prin mari hăm'intări, pricinuite de unele populaţii migratoare, dar mai ales de ereziile vremii: nestorianismul şi monoîizismuî. în ciuda faptului că* o *parte din titularii f scaunelor episcopale de aici s-au arătat favorabili nestorianismului, marea masă a credincioşilor a ţinut şi mărturisit şi pe mai departe învăţătura ortodoxă, aşa cum a fost formulată in Simbolul niceo-constantinopolitan. Vechile scaune episcopale, care s-au menţinut în parte şi acum, ca şi disputele teologice ale timpului, la care s-au angajat şi ierarhii de aici, arată că în provinciile dunărene a pulsat o intensă viaţă creştină şi în acest secol.*

BIBLIOGRAFIE

ru Sinoadele III şi IV ecumenice: CARL JOSEPH HEFE-> *des conciles, d'apres Ies documents originaux*. Nouvelle traduction fran-jee et augmentee par H. Leclercq, voi. II, partea I—II, Paris, 1908, repro-w York 1973, 1400 p. ; IOAN MIHALCESCU, *Sinodul III ecumenic din* Bucureşti, 1931 ; 7500 *ani de la Sinodul al IV-lea ecumenic din Calcedon* multe studii în rev. «Ortodoxia» an. III nr. 2—3, 1951, p. 173—492; *Das Chalkedon. Geschichte und Gegenwart*... herausgegeben von ALOYS GRiL-,d HEINRICH BACHT, 3 voi., Wiirzburg, 1951—1954.

copiile sud-dunărene: JACQUES ZEILLER, Ies *origines chretien-s provinces danubiennes de l'empiie tomain,* Paris, 1918, IV + 667 p. Edi-atica, Roma, 1967 (îndeosebi p. 344—376) ; MATTHEW SPINKA, *A his-istianitY in thc Balkans,* Chicago, 1933, 202 p.

Miceta de Remesiana: JACQUES ZEILLER, Un *ancien* evegue *peut-etre auteur du Te-Deum ? Saint Nicela de Remesiana,* în *Comptes-VAcademie des Inscriptions et Belles Lettres,* Paris, 1942, p. 356—369 (şi i I. Barnea în B.O.R., 1943, 7—9, p. 409—411); IOAN G. COMAN, **Aria a Simţului Niceta de Remesiana,* în B.O.R., an. LXVI, 1948, nr. 5—6, p. OAN G. COMAN, *Operele literare ale Siîntului Niceta de Remesiana,* în 1957, nr. 3—4, p. 200—232 ; D. M. PIPP1DI, *Contribuţii la istoria veche* o :d. II, Bucureşti, 1967, p. 497—516 (capitolele privitoare la Niceta de Re-originile creştinismului daco-roman); ŞTEFAN C. ALEXE, *Stîntul Niceta na si ecumenicitatea patristică în secolele IV şi* V, Bucureşti, 1969, 141 p. S.T., an. XXI, 1969, nr. 7—8, p. 453—587) ; IOAN G. COMAN, *Scriitori Un epcca străromână,* Bucureşti, 1979, p. 93—174.

e *Iui Laurentiu de Novae*. Studiu introductiv de Pr. Prof. Dr. Dumitra i Prof. Dr. Jean Gribomont. Traducere de Prof. David Popescu şi Prof. :ă în M.O. an. XXXVIII, 1986, nr. 4, p. 23—55, nr. 5, p. 58—69 şi nr. 6t

dictia bisericească în Illyricum: ŞTEFAN LUPŞA, *Religia* în R.T., an. XXVIII, 1938, nr. 7—8, p. 341—355 şi nr. 9, p. 397—410 (răs-rarea tendenţioasă cu acelaşi titlu a lui Nicolae Lupu, apărută la Blaj în \.N ŞESAN, *Iliricul între Roma şi Bizanţ,* în M.A., an. V, 1960, nr. 3—4..

VIII

EPISCOPIA TOMISULUI

C -•ea mai veche instituţie bisericească — cunoscută pînă acum pe teritoriul patriei noastre — este Episcopia Tonusului — Constanţa de azi — a cărei existenţă poate fi urmărită documentar în secolele IV—VI.

Ştiri despre oraşul Tomis. «Cetatea pontică» Tomis este una din cele mai vechi aşezări de pe ţărmul vestic al Pontului Euxin. A fost întemeiată prin secolele VII sau VI î.Hr. de colonişti greci veniţi din Milet, înfloritor centru cultural şi economic donian. In primele veacuri ale existenţei sale, Tomisul a fost o «factorie» (eţArcoptov), o modestă aşezare comercială, dependentă de marile colonii greceşti din apropiere : Histria la nord şi Callatis la sud. Cu timpul, importanţa sa economică şi politica a m^epiîf^acreasc^rb^tîndu-şi monedă proprie şi încheind legături cu băştinaşii din împrejurimi. Intre anii 72'71—61 î.Hr., teritoriul dintre Dunăre şi Mare a intrat sub dependenţa romană. In aceste împrejurări, Tomisul a fost nevoit să primească« ca t civitas foederata»7^nn^smc^?p*6Trar'în""plwincia Macedonia. Prin anul 60 î.Hr., Tomisul, ca şi celelalte cetăţi greceşti din Dobrogea, a ajuns în conflict cu geţii lui Eurebista, trebuind sa accepte dominaţia lor, rămînînd în această situaţie pînă la moartea regelui get (44 î.Hr.). După anul 28 î.Hr., Tomisul şi celelalte, cetăţi greceşti de pe ţărmul apusean al Pontului Euxin au acceptat protectoratul roman. In anul 8 î.Hr., a fost exilat în Tomis marek
trăit aici pînă la moarte (17 d^HrJ^ln anul 46_dLHfT, întrea£ă)-de azi a fost cucerită de romani, fiind anex<a¥a*'l« provincia Moesia. In timpul lm_Diodeiian_,(284—305), Dobrogea a fost dezlipită de aceasta şi transformată în provincle^parte, sub numele de Scythia Minor.

[a cunoscut o ^SăiX^iâi?- ascendentă de natură economică,

^comurîîîâte pontică», o uniune de cinci cetăţi (Pentapolis): nis, Callatis, Dionysopolis şi Odessos, la care se adaugă şi jsembria (devenind Hexapolis). în Tomis era reşedinţa pen- ică a cîrmuitorului acestei confederaţii, încît oraşul a deve- politic şi administrativ al ţinutului înconjurător, ui imperiului roman, Tomisul şi-a păstrat autonomia, men- rechile instituţii tradiţionale greceşti şi dreptul de a bate >prie. întreţinea relaţii economice-culturale cu toate marile urnii greceşti din acel timp. Cea mai mare dezvoltare a cu- > pe la mijlocul secolului II d.Hr. intitulîndu-se — pînă la colului următor — «metropolă a «Pontului». Decăzut în a ate a secolului III, Tomisul a cunoscut o nouă înflorire că- aceluiaşi secol, devenind capitala noii provincii Scythia rma reorganizării administrative săvîrşite de împăratul Djio-

t şi renumele său au atras însă numeroase populaţii migraşi mai ales huni. Renăscut în secolul VI, îndeosebi sub îm- stinian (527—565), în primii ani ai secolului VII oraşul a tăpînirea avarilor, pustiindu-se cu timpul. Prin secolele X— 1 vechii cetăţi s-a înfiripat o modestă aşezare de pescari, ntreg teritoriul dintre Dunăre şi Mare a intrat în stăpînirea ■, iar de la sfîrşitul secolului XII, în cea a conducătorilor lo- am român. La sfîrşitul secolului XIV a ajuns în stăpînirea cel Bătrîn, cu întreg teritoriul dintre Dunăre şi Mare. Către mniei lui a căzut sub turci, care i-au dat numele Kiistendje. revenit sub stăpînire românească, de cînd a început să se tru ca azi să devină cel mai însemnat port maritim şi — în P — unul din cele mai însemnate centre economice şi cul- noastre.

creştină în Tomis. în perioada sa de maximă înflorire eco- >misul a cunoscut şi noua învăţătură adusă în lume de Mîn- us Hristos. Din moment ce în cetăţile greceşti de pe litoralul Pontului Euxin a predicat însuşi Sfîntul Apostol Andrei, de-[u]t acest lucru şi la Tomis, metropola regiunii. De asemenea, rea unor locuitori au contribuit coloniştii romani şi negusto-[i care s-au stabilit aici, unii militari (legiunea V Macedonica sa din Palestina, la Troesmis, azi Igliţa, la sfîrşitul secolului

---

I, iar prin 167/168 a fost. m^ţâiăJUuEfiiiASSâL^&d^iSPt[3] unor creştini izo-laff fn I5aGrogeaeşte confirmată şi de o gemă — descoperită în a doua jumătate a secolului trecut la Constanţa, ajunsă în British Museum din Londra — pe care specialiştii o consideră din secolul IV (alţii din secolul II), una din cele mai vechi mărturii arheologice creştine din ţara noastră. Are gravat pe Mîntuitorul răstignit pecruce, avîndpe fiecare parte a sa cîte şase^aptTSTOTîŢT^f^oTeasupra cuvîntu] tyftu». *C*- T^umărul ridicat de martiri care au pătimit în Scythia Minor sub Diocieţian şi apoi sub Licinius dovedeşte vitalitatea şi vechimea creştinismului în raidurile populaţiei de aici. Edictul de la Mediolan din 313 a dus la sporirea simţitoare a numărului creştinilor, la ridicarea de numeroase lăcaşuri de cult (bazilici), la întărirea organizaţiei bisericeşti şi la înflorirea culturii teologice.

Episcopia Tomisului. Era firesc ca numărul tot mai mare de creştini din Scythia Minor şi mai ales starea înfloritoare la care a ajuns capitala ei, să reclame pentru această provincie înfiinţarea unei episcopii la Tomis. Nu cunoaştem însă data şi împrejurările în care a luat fiinţă. N-ar fi .exclus ca însuşi Sf. Apostol Andrei să fi hirotonit un episcop pentru Tomis. Este atestată documentar abia în anul 369.

înainte de această dată sînt amintiţi unii episcopila Tomis, dar în izvoare mai puţin sigure. De pildă, în actul pătimirii sfinţilor mucenici Epictet şi Astion la Halmyris, se relatează că părinţii celui din urmă au pornit de undeva din Răsărit în căutarea fiului lor plecat de acasă îfnpreurlă cu preotul Epictet. Ajungînd la Halmyris şi aflînd de moartea lor martirică, s-au încreştinat şi ei,fiind catehizaţi de preotul Bonosus şi botezaţi de episcopul locului, *Evangelicus.* Bazaţi pe actul martiric pomenit mai sus, unii istorici îl consideră ca primul episcop cunoscut al Tomisuîui,

După Evangelicus, ar fi păstorit Ja Tomis un episcop cu numele *Efrem,* pomenit în sinaxarul zilei de 7 martie, ca trimis de episcopul Fcinon.al lerusalimului (300—314) să propovăduiască în Sciţia, unde a pătimit moarte demartir,îiTtrrnt1^T^eR)ecuţiei lui Diocieţian. După alte sinaxare, ar fi pătimit ca martir, în timpul lui Licinius, 3 ____________ (Titus), fiindcă refuzase prestarea serviciului militar, incompatibil cu slujba sa arhierească. Din această pricină, a fost chinuit şi apoi aruncat în mare, într-o zi de 2 sau 3 ianuarie, probabil în anul 320. După «Martirologiul ieronimian» însă.^-efrrix^aţîir'presTăTrll'TeT^^ ar fi fost impusă lui Marcellinus umi] «jjn fiii trupeşti sau sufleteşti ai episcopului şi care a fost apoi aruncat în mare (fraţii acestuia, Argeu şi Narcis, au murit martiri tot ajunc,^ „Ar rezulta totuşi că

la Tomis un episcop -rmMH&ele ..X/f. O inscripţie pe o piatră fu-
descoperită la Tomis, păstrată fragmentar, pare să indice —
>ărerea unor cercetători — numele acestui Tit («Aici odihneşte
g
I ecumenic de la Niceea din 325 a participat
piscop din părţile Sciţiei, poate chiar din Tomis. Prezenţa lui este
mată, destul de neclar însă, de E^ş^bjai^âLCezareei (-j- 340) în ■a
sa *Despre viaţa împămtuiu-t<&enstanî.in* (cartea III, cap. 7), în iirmă
că «nici schitanul nu lipsea din ceată», adică dintre parti-i la
sinod. După o listă a participanţilor, ar fi vorba de episcopul de
la Tomis (Marcus Tomensis). De prezenţa episcopului din
însă să ne îndoim, căci Eusebiu era mar-
ilar al evenimentelor şi participant la lucrările sinodului. Presu-
că episcopul de Tomis va fi fost alături de apărătorii dreptei
e, împotriva rătăcirii lui Arie, pentru că toţi urmaşii săi în
s-au arătait apărători hotărîţi ai Ortodoxiei, imul episcop de
Tomis a cărui existenţă nu poate fi pusă la în-
a fost *Vetranion* sau *Bretanio,* întîlnit în scaun în anul 369, cu
[unui conflict avut cu împăratul roman Valens (364—378). Aces-
ase o lungă campanie împotriva goţilor pe care i-a învins, în-
cu ei pace la NqyiQdj^rium (Isaccea), în vara sau la începutul
â»«JtBJJllui ^369. Dup*9*^n^eierea păciT," s-a îndreptat spre Con-
apol, oprindu-se, în drumul său, şi la Tomis. Istoricul bisericesc
m (secolul V) relata în *Istoria sa bisericească* cum împăratul,
ra un aprig susţinător al arianismului, a intrat în biserica în
ujea episcopul Vetranion, îmcercînd să-1 determine să intre în
une cu arienii. Episcopul n-a primit, ci, dimpotrivă, printr-o cu-
rostită în faţa împăratului şi a credincioşilor prezenţi, a apă-
ăţătura celor 318 Sfinţi Părinţi de la Niceea, apoi a părăsit pe
t, retrăgîndu-se cu toţi credincioşii într-o altă biserică. Impă-
considerat gestul episcopului ca o sfidare la adresa sa şi de
i poruncit să fie exilat. Dar exilul său n-a durat mult, căci tot
tul, temîndu-se de o răscoală «a sciţilor», nemulţumiţi de înla-
păstorului lor, i-a îngăduit să se întoarcă la scaunul său. elaşi
Sozomen, în relatarea faptelor de mai sus, îl prezintă pe ion ca
«bărbat destoinic şi renumit prin virtutea vierii sale, du-[1]
mărturisesc şi sciţii înşişi», iar istoricul Teodoret, episcopul
„£^92—^^^^scria că era «plin de credinţă... a înfruntat stricarea
Or Sl *aracfeTegfie[1] săvîrşite de Valens împotriva sfinţilor» (= ere-
ilor).

Tăbliţa votivă de la Biertan - j. Sibiu (sec. IV), cu inscripţia Ego Zenovius votum posui. Jos, un disc cu monogramul lui Hristos în interior, format din literele greceşti Hr(istos). A fost în Muzeul Brukenthal din Sibiu, azi în Muzeul Naţional de (^Istorie a României din Bucureşti.

Gemă de la Potaissa — Turda (mărită), cu mai multe scene: Păstorul cel bun cu un miel pe umăr, un copac cu o pasăre, simbolul Duhului Sfînt, Iona aruncat în mare şi literele greceşti IX0TE = peşte. Azi dispărută.

xIHPAKA
IArNCO
HCftHAC

Opaiţ de **lut,** cu **semnul crucii,** descoperit în **Transilvania.**

Inscripţie funerară creştină **din** Tomis (sec. V—VI), cu inscripţia grecească: Aici odihneşte Heraclide, citeţ al sfintei Biserici universale.

H.OM

ar

Discul de argint aurit al episcopului Paternus al Tomisului, refăcut înainte de anul 518, cu monogramul lui Hristos, literele grecești A și Q, precum și cu o inscripție în jur, în limba latină: Ex antiquis renovatum est per Paternum reverentiss(imum) episc(opum) nostrum. Amen.

Opaiț de pămînt descoperit la Tomis (sec. IV), avînd în centru chipul lui Hristos, cu inscripția: Pacem meam do vobis, iar de jur împrejur busturile celor 12 apostoli.

Inscripţie funerară creştină **din** ij
Tomis (sec. IV-VI).

Inscripţiile descoperite în Ijca cu martyrion de la oliţei (sec. IV-V), care semnează numele celor u martiri: Zotikos, Attalos, ^sis şi Filippos.

Vedere generală exterioară a construcţiilor care protejează bisericuţele din masivul calcaros de la Basarabi (Murfatlar) - j. Constanţa.

Intrarea în altarul bisericuţei B1 de la Basarabi cu diferite cruci săpate în masivul de cretă.

Bazilica cu atrium lateral din Callatis (sec. IV-VI). Reconstituire.

Opaiţ de bronz cu toarta în formă de cruce, descoperit în comuna Luciu - j. Ialomiţa (sec. V-VI). Azi în Muzeul National de Istorie a României.

Bazilica cu transept din Tropaeum Traiani (sec. IV-VI). Reconstituire.

Inscripţia descoperită în bazilica de la Sucidava (Celei), cu numele preotului Lukonokos fiul lui Lykatios (sec. V—VI).

'f;!î,. i . K

tfir

Inscripţii incizate pe pereţii bisericuţelor de la Basarabi.

Incidentul relatat mai sus aruncă o lumină puternică asupra creştinismului din Tornis, căci scoate în evidenţă vechimea sa şi viaţa religioasă intensă de aici, dragostea şi respectul credincioşilor faţă de episcopul lor — ceea ce presupune că el avea o oarecare vechime în scaun —, buna organizare bisericească a provinciei (cu scaun episcopal) şi existenţa a cel puţin două bazilici în oraş (una în care slujea episcopul şi alta în care s-a retras împreună cu credincioşii săi).
Cei mai mulţi cercetători susţin că autorul *Scrisorii Bişeriâi din Gothia* *către^şeadin Capadocia,* care însoţea moaştele Sfîntului Sava, "T Vasile cel Mare, după primirea moaştelor, a mulţumit pentru ele, prin două scrisori. Dacă autorul scrisorii de mai sus este episcopul Vetranion, atunci desigur luj i-au fost adresate şi scrisorile de mulţumire din partea Sfîntului Vasile cel Mare.

Nu ştim cît a păstorit în scaunul de la Tomis. Pentru sfinţenia vieţii sale, dar mai ales pentru dîrzenia cu care a apărat credinţa ortodoxă, episcopul Vetranion a fost trecut în rîndul sfinţilor, pomenirea lui făcîndu-se în fiecare an, la 25 ianuarie.

Alţi episcopi de Tomis. în anul 381, între participanţii la lucrările Sinodului II ecumenic din Constantinopol, care a condamnat învăţătura greşită a lui Macedonie, se număra şi episcopul *Gherontie* al Tomisului. (Sozomen şi o listă sinodală siriacă îl numesc Terejitius). S-ar părea că acesta a fost urmaşul imediat al Sfîntului Vetranion. La 30 iulie 381, împăratul Teodosie cel Mare îl îndatora să vegheze la păstrarea Ortodoxiei în oraşele din Scythia Minor.

în anul 392 era amintit, ca episcop de Tomis, ^jgofinW, desigur ales în scaun ceva mai înainte. In acel an, FericituTTeronim (-j- 420) scria despre el, în lucrarea sa *«De viris illustribus»,* că «a scos scurte tratate sub forma unor dialoguri, în stilul vechii retorici ,• aud că scrie şi alte lucruri». Scurte fragmente din opera sa literară se păstrează în lucrarea Sfîntului Ioan Damaschin (ţ 749), *Sfintele Paralele* din care reiese că a scris omilii la unele texte evanghelice. Istoricul Sozoman scria despre el că era «scit» de neam (cum arată şi scriitorul Nichifor Calist din sec. XIV, în Istoria sa bisericească) şi că «traiul îi era modest», *(Ist. bis.,* VII, 26), iar Socrate spune că era «cunoscut de toţi pentru evlavia şi corectitudinea vieţii» *(Ist bis.,* VI, 8). Dacă acceptăm afirmaţia lui Sozomen că era «scit», înseamnă că Teotim I a fost un localnic, un daoo-roman.

Păstoria sa a fost tulburată de atacurile hunilor, care au ajuns pîmă în apropierea Tomisului. Teotim, ca un bun părinte sufletesc al credincioşilor tomitani, le-a fost de mare ajultor în momentele grele prin

eau, ştiind să îmblînzească pe huni oferindu-le felurite daruri
>, fapt pentru care aceştia îl socoteau un «zeu al romanilor».
1 Teotim a încercat să facă şi misionarism printre huni, fiind
această lucrare de marele părinte bisericesc, Sfîntul Ioan Gură
arhiepiscopul Constantinopolului, care, poate la cererea sa,
399, a trimis misionari la «nomazii de la Istru», prin care pu-
înţelegem pe huni.
apt, episcopul Teotim a fost un prieten devotat al acestui mare
isericesc. Nu se cunosc împrejurările în care s-a închegat prie-
Astfel, în anul 400, episcopul Teotim a luat parte la un sinod
de însuşi prietenul său, în Constantinopol, în care s-au jude-
;rile episcopului Antonin al Efesului. In anul 403 era din nou
intinopol luînd apărarea SlîntuluiToan Gură de Aur, împotriva
pe care i-o aducea episcopul Epifanie al Salaminei — la în-
atriarhului Teofil al Alexandriei — că are simpatii origeniste,
n acelaşi timp şi pe marele teolog Origen din Alexandria (c.
. Aceste lucruri sînt relatate de istoricii bisericeşti Socrate
an.
e ştie cît a mai păstorit Teotim I în scaunul episcopal de la
inînd seama de curăţia vieţii sale, de lucrarea sa misionară
între huni, dar mai ales de rîvna sa pentru apărarea dreptei
Biserica 1-a trecut în rîndul sfinţilor, pomenirea lui iăcîndu-se
- 2Q .aprilie.

Teotim, întîlnim în scaunul vlădicesc de la Tomis pe epis-
notei, fără să ştim dacă i-a fost urmaşul imediat. Numele său
lit în legătură cu lucrările celui de al treilea Sinod ecumenic
>, din anul 431, la care a fost condamnată erezia lui Nestorie.
îat cele «12 anatematisme» ale Sfîntului Chirii al Alexandriei, i sentinţa de condamnare a ereziarhuluî — care a fost întoc-tă şi semnată chiar din prima şedinţă a sinodului —, fiind
170-lea semnatar. Nu ştim cînd şi-a încheiat păstoria, re că urmaşul său imediat, întîlnit înainte de 448, a fost epis-n, care a participat activ la disputele teologice ale timpului, latin contemporan Marius Mercator, care a trăit şi la Constan-:ria despre Ioan că era «unul din cei mai buni teologi ai tim-unul din «cei mai aprigi adversari ai nestorianismului şi euti-ui» (monofizismul), menţinîndu-se mereu pe linia învăţăturii se atribuie şi unele traduceri din scriitorii bisericeşti greci
latină, ca Teodor de Mppşuestia şi Teodorei din Cir.

.H..

In 449 întîlnim în scaunul tomitan pe episcopul *Alexandru.* Păstoria lui a început în timpul marilor framîntări şi dispute prilejuite de monofizism, învăţătura greşită a arhimandritului Eutihie. Fiind condamnat de un sinod întrunit la Constantinopol în anul 448, Eutihie a făcut apel la împăratul Teodosie II, care a cernit revizuirea hotărîrilor acelui sinod, în urma acestei dispoziţii, în 449 s-a întrunit un nou sinod, tot la Constantinopol, care a menţinut hotărîrile celui dintîi. Printre participanţii la sinodul din 449, se număra şi episcopul Alexandru al Tonusului, fiind al şaptelea semnatar («Alexander, reverendissimus episcopus Tomitanorum civitatis provinciae Scythiae»). In acelaşi an, s-a întrunit la Efes, aşa numitul «sinod tîlhăresc», care a reabilitat pe Eutihie. La acesta, episcopul Alexandru n-a luat parte. în toamna anului 451, împăratul Marcian (450—457) a rînduit să se convoace al patrulea Sinod ecumenic, la Calcedon, la care momofizismul a fost condamnat definitiv. Se crede că episcopul Alexandru n-a participat la lucrările sinodului, poate din cauza hunilor care făceau atunci numeroase incursiuni pe teritoriul eparhiei sale. în orice caz, ulterior, după încheierea dezbaterilor, a semnat hotărîrile sinodului ; care a condamnat pe Eutihie şi învă|ă£uj:a sa şi a depus pepatriarhul D^co?~aT"ÂTexa^"" driei, susţinător iiLfiâu.

Păstoria lui Alexandru n-a fost lungă, pentru că în anul 458 Episcopia Tomisului avea un nou titular, pe *TeotimJl.* Acesta apare tot în legătură cu frămîntările pricinuite de monofizîsm.TIefiind potolite acestea nici după Sinodul IV de la Calcedon, ba mai mult, fiind ales un patriarh monofizit la Alexandria, Timotei Elur, împăratul Leon I (457—474) a adresat în anul 458 o scrisoare tuturor ierarhilor din imperiul bizantin, cerîndu-le să-şi dea în scris părerea asupra hotărîrilor luate la Calcedon şi asupra alegerii de la Alexandria. între cei consultaţi se afla şi episcopul Teotim al Tomisului. în răspunsul său, episcopul tomitan scria că primeşte fără rezerve hotărîrile Sinodului de la Calcedon, iar în privinţa lui Timotei Elur socotea că trebuie să fie îndepărtat din Biserică. Răspunsul său constituie o nouă dovadă că episcopii din Tomis nu s-au abătut niciodată de la adevărata credinţă ortodoxă.

Episcopul Pateinus. Abia în deceniul al doilea al secolului VI, întîlnim un nou episcop, cu numele *Paternus.* Numele lui apare în inscripţia unui disc de argint aurit, refăcut înainte de anul 518. Probabil a aparţinut catedralei episcopale din Tomis, de unde, prin secolul VII, a fost luat — poate de avari — şi îngropat la Malaia Perescepina, lîngă Poltava în Ucraina (descoperit în 1912, azi în Muzeul Ermitaj).

numele lui Paternus se leagă mai ales de anumite dispute hris-
ale vremii. între altele, izvoarele istorice pomenesc de acţiu-
numiţilor «călugări sciţi», care cereau ca Biserica să accepte
lor teologică (numită theopasită) : «unul din Sfînta Treime a
în. trun», «sva *iffi* âfta? tptâSo? rceitovaevat oapîtî»~«unusde
ffffifflle passus est carne», socotind-o conformă cu adevărurile
nţ-Tale BlsSrîcTTlînîversâîe. Acţiunea lor se va fi desfăşurat în-
iţia, de unde erau originari. Probabil episcopul lor canonic, Pa-
i avut rezerve faţă de formula mărturisită de ei şi poate chiar
at măsuri împotriva lor. De aceea în anul 519 ei s-au dus la
tinopol şi s-au adresat în scris împăratului Justin IJj51Ş~52?),
x-l pe Paternus şi pe alţi episcopi «din provincia lor» ca «nu Ie
;esc punctul de vedere în ceea ce priveşte credinţa». Pe Pa-
■au mai învinuit şi de nestorianism în faţa generalului
intui armatei, care le-a devenit protector. în această situaţie,
5 a plecat la Constantinopol, spre a se dezvinovăţi în faţa
ilui, lucru pe care 1-a şi făcut.
igării sciţi au început polemica pe tema formulei lor, cu dele-
pei, în frunte cu diacc^ul Djygsjjjuji^^^LQi), sosiţi de curînd în
imperiului bizantisP^eniru TSpfaapLaneze" schisma acachiană.
anului 519, patru din călugării 'scTţî'tloan Maxenţiu, Leonţiu,
Mauriciu) au plecat la Roma, pentru a prezenta papei Hog-miz-
nuKTTorTPapa a amînat mai bine de un an răspunsul, apoi i-a
între timp şi-au cîştigat simpatia lui Justinian, viitorul împă-
:um şi a unor clerici din Africa, exilaţi în Italia, care au con-
formula lor drept ortodoxă.
icest timp, episcopuj^atejnus^a rămas la Constantinopol, căci
a palftîcîp"âTla"âregerea noului patriarh ecumenic Epifanie. Ast-
20r™3e*leîa'fBi c'afe~^TirTuaT"parîe Ta alegerea' noTnuTpatriarh au
papei Hormizdas g„scrisoare« prin care-1 informau, despre ale-
cuta. Al "şaptelea era semnat «Paternus, misericordia E)ei^epiSi
rovinciae Scythiae metropolitanus»^"T3 in acest titlu, ar reieşi că
şi alte scaune episcopale*"pe~terîtoriul provinciei, deci sufragane
ui, mitropolit fiind Paternus, cum vom arăta mai departe.

scopul Valentiniancr~Ve la mijlocul secolului VI, o nouă pro-
eologică frămînta Biserica creştină. Este vorba de disputa în
[1] cu «Cele trei capitole», pe care monofiziţii cereau să fie con-
[5]. ca preţ al împăcării lor cu Biserica oficială. Acestea erau :
[a] Şi opera lui Teodor de Mopsuestia (•{• 428), scrierile episco-
Bodoret al Cirului {-ţ- 458) împotriva Sfîntului Chirii al Alexan-

driei şi a Sinodului III ecumenic şi scrisoarea episcopului Ibas din Edessa (t 457) împotriva Sfîntului Ciril, motivînd că acestea ar contribui la menţinerea dezbinării dintre ortodocşi şi monofiziţi

In ciuda împotrivirii ortodocşilor, împăratul Justinian a condamnat, printr-un edict, la 544, «Cele trei capitole», măsură care a fost apoi aprobată de mulţi ierarhi ai timpului. Papa Vigilius a fost chemat de împărat la Constantinopol şi, printr-un «iudicatum», *în~ST§,* a condamnat şi el «Cele trei capitole»'. Măsura lui a nemulţumit însă pe mulţi, mai ales pe clericii săi. Intre aceştia erau şi diaconii Rusticus (care îi era nepot) şi Sebastianus, care, în anul 549, au scris şi episcopului *Valentinian* din Tomis, informîndu-1 de cele ce a făcut papa. Episcopul a scris de îndată papei la Constantinopol, cerîndu-i desluşiri asupra celor petrecute (scrisoarea nu ni s-a păstrat). La 18 martie 550 papa Vigilius a răspuns episcopului Valentinian («tiilectissimo tratri Valentiniano episcopo de Tomis provinciae Scythiae»), scriindu-i că a aflat de la reprezentanţii Bisericii din Tomis la Constantinopol despre neadevărurile ce s-au răspîndit pe seama sa în Sciţia. îi relata, în continuare, ce a săvîrşit în legătură cu «Cefe trei capitole» şi-1 invita să vină la Constantinopo] spre a se convinge personal că n-a scris nimic împotriva celor patru Sinoade ecumenice şi că nu s-a abătut cu nimic de la dreapta credinţă. Se pare că Valentinian n-a dat urmare invitaţiei ce i-a făcut papa, fiind probabil lămurit de însăşi scrisoarea sa. Pentru raţiuni pe care nu le cunoaştem, el n-a participat nici la lucrările celui de al cincilea Sinod ecumenic, întrunit la Constantinopol în 5 mai 553. Totuşi, numele sau a fost pomenit de două ori în timpul lucrărilor.

Cu aceasta se sfîrşesc ştirile pe care le avem despre episcopul Valentinian, dar şi despre Episcopia Tomisului. Deşi informaţiile istorice despre ea încetează cu anul 553, totuşi ea îşi va fi continuat existenţa un timp, în pofida numeroaselor incursiuni ale avarilor, care, în^SS?, au distrus principalele aşezări din Scythia Minor şi Moesia' Inferior.

Alte episcopii în Scythia Minor. Din scrisoarea adresată de călugării sciţi împăratului Justin, amintită mai sus, precum şi dintr-o scrisoare a solilor papali la Constantinopol către papa, din anul 519, rezultă că în secolul VI existau şi alte episcopii pe teritoriul Scythiei Minor. Existenţa lor este confirmată şi de unele descoperiri arheologice. Astfel, la Callatis (azi Mangalia), s-a descoperit un fragment dintr-o cruce cu o inscripţie latină cu următorul text: «Hic facta est oratio epis-i^». (Aici s-au făcut r ugăciunTln~ numeIe*Tpt5ropitor'
Ştefan... restul lipseşte). La Histria s-a descoperit un mare edificiu,

^ryjj_£|jab.abil, ca, locuinţă pentru un
La Tropaeurn Traiani ş-a descoperit o bazilică de m&WUttă,
a c§£ejş.e găs®şt©ain Jiaptisteriu,.ceea ce duce la presupunerea
şi un epiS£Q.p. La acestea se adaugă o informaţie dintr-o *Listă*
mitropoliilor, arhiepiscopiilor şi episcopiilor din cuprinsuT"
ei ecjflmjeni«^JA«Â»c«^u4a^»«eeoMtH*¥îr^eşi a fost redactată
u. Este cunoscută sub denumirea de: *Notitia Episcopatuum* şi
blicată în 1891 de bizantinologul Cari de Boor iar mai nou de
Jean Darrouzes (Paris, 1981). în Scythia Minor erau trecute
;caune episcopale şi anume : *Axiopolis (Hinog* — Cernavodă,
stanţa), *Capidava* (între Axiopolis şi Troesmis, jud. Constanţa),
(Hîrşova, jud. Constanţa), *Callatis* (Mangalia), *Constgntlqna_,,*
la nord de Histria, la capul Dolojman), *Histria* (Istria, jud.
a), *Tropaeum Trqjjmi* (Adamclisi, jud. Constanţa), *Troesmis*
îd. Tulcea), *Noviodunum* (Isaccea, jud. Tulcea), *Aegyssus* (Tul-
sovia (Mahmudia, jud. Tulcea), *HalmyTis* (Dunavăţul de jos, jud.
Zaldapa (azi se pare Abtaat Kalessi), *DionYSopolis* (azi Balcic,
ia). Se crede că toate acestea au fost înfiinţate la începutul seco-
deci în timpul împăratului Anastasie I (491—518), şi au dăinuit
căderea limesului dunăreali in anul/bu2T^nniinţaiea lor este
egătură cu o lege a împăratului Zenon (474—491) din jurul a(nu-
>rin care se acorda tuturor oraşelor cu gradul de polis, dreptul
:a un episcop propriu şi un anumit teritoriu, untea acestora se
afla ierarhul de la Tomis ca «episcopus me-nus», adică
mitropolit. Probabil Paternus a fost primul mi-

nul 602 trupele bizantine de ia Dunăre se răscoală împotriva
lui Mauriciu şi se îndreaptă înspre Constantinopol, punînd
pe centurionul Focas. Frontiera dunăreană, slăbită din cauza
trupelor, se prăbuşeşte sub avari, slavi şi bulgari, care se re-
spaţiul balcano-dunarean. Slavii se aşaza masiv în sudul Du-
de, sub hegemonia bulgarilor, veniţi de curînd şi ei aici, înte-
3rimul stat slavo-bulgar (679). După 971, pînă pe la sfîrşitul
al Xll-lea, Dobrogea ajunge din nou sub stăpînire bizantină,
ă distrugerea oraşului Tomis şi a celorlalte aşezări urbane de
Lvazie avaro-slavă din anul 602, nu mai avem ştiri despre or-
a bisericească de pe teritoriul fostei provincii Scythia Minor.
că unele scaune episcopale au supravieţuit, îndeosebi cele
ui regiunii. Anumite liste sau cataloage ale scaunelor episco-
secolul IX, înşirînd «arhiepiscopiile autocefale», aşază pe locul

întîi «eparhia, 1â rq,re se zice si Varna». iar pe locul aliîoilea «eparhia Sciţiei —-Tornjsii1iii>?|^Prohahii eparhia noastră şi-a păstrat în continuare numele sub care era cunoscută în istorie, dar îşi va fi mutat sediul în alt loc. In sprijinul acestei ipoteze vin recentele descoperiri arheologice, pe care le vom prezenta într-un alt capitol.

In privinţa limbii în care s-a vestit aici cuvîntul Evangheliei, desigur că în cetăţile de pe ţărmul Mării Negre s-a folosit mai mult limba greacă, iar în restul provinciei, mai mult limba latină, căci aici trăia o populaţie de mult romanizată (episcopul Ioan făcea tîlcuiri din greceşte în latineşte, iar despre Teotim I s-a scris că era «scit», deci daco-român).

Jurisdicţia Episcopiei Tomisului desigur s-a întins nu numai asupra Sciţiei Mici, adică aşupr^nnbrQry^ -jp g»^ ™ şi peste teritorii de dinc&To de Dunăre, nrh'rn în niirjnVMfvHnyn' *V* în ntăgnritiii Munteniei, după cumjiezjiltă din actul martiric al Sfîntului Sava.

Teologi din Scythia Minor. O latură mai puţin cunoscută din istoria vieţii bisericeşti din fosta provincie romană o constituie activitatea literară-teologică desfăşurată de ierarhii tomitani, cît şi de unii călugări din aceeaşi provincie. S-a putut constata că episcopul Teotim I a scris «scurte tratate în forma unor dialoguri, în stilul vechii retorici», Ioan a scris în latineşte lucrări împotriva nestorienilor şi monofiziţilor, apărînd Ortodoxia, iar de la Teotim II şi Valentinian s-au păstrat scrisori privitoare la disputele teologice ale timpului.

. Pe lîngă aceşti episcopi, din Scythia Minor s-au ridicat şi alţi teologi, care au adus un aport substanţial la îmbogăţirea tezaurului teologic patristic. Intre ei se remarcă Ioan Casian, Dionisie Exiguul sau cel Mic, precum şi «călugării sciţi», care au adus o contribuţie de seamă la îmbogăţirea patrimoniului patristic.

Ioan Casian este prezentat de cel mai vechi biograf al său, **GJaâa** tadie din Marsilia, ca fiind «de neam scit» (natione scytha). Săpăturile rheologice efectuate de Vasile Pârvan în 1912 au dus la descoperirea a două inscripţii în părînrop $erernetu,lui (azi în satul Casian, jud. Constanţa), care vorbeau de «Casieni», locuri care sînt socotite azi, de cei mai mulţi învăţaţi, drept patria lui Ioan Casian. Născut aici, pe la 360, a primit o educaţie aleasă, probabil într-unui din centrele de pe ţărmul apusean al Pontului Euxin. Se pare că a intrat de tînăr într-o mînăstire din regiune. Dornic să cunoască Locurile Sfinte, în juxul anului^jg^a plecat cu sora sa şi cu un prieten, Qhgyyjjugjj» în Palestina, unde au stat vreo cinci ani la o mînăstire în apropiere de Betleem. Au petrecut apoi

ani în marile aşezări ascetice din Egipt, cunoscînd pe marii hovniceşti de acolo. Către anul 400 au venit la Constantino-
Casian a fost hirotonit diacon de către Sfîntul Ioan Gură de nînd în preajma acestuia pînă la al doilea exil al său (404). apoi la Roma, ca să apere cauza Sfîntului Ioan Gură de Aur, 1 papei Inocenţiu I rugămintea clerului şi credincioşilor din aopol de a veni în ajutorul arhipăstorului lor, trimis a doua sil. Mîhnit de tragedia marelui său dascăl, Ioan Casian a ră-Dma, unde a fost hirotonit preot. De acolo către anul 415, a Massilia (azi Marsilia), unde a întemeiat două mînăstiri, una ri'ş'Rrftâ de călugăriţe, cărora le-a dat primele reguli mona-A-pus, organizîndu-le după modelul celor răsăritene. A murit 1 435, fiind venerat ca sfînt, încă de la început, în Marsilia.)rtodoxă îl prăznuieşte la 29 februarie.
solog, Sf. Ioan Casian a combătut, nestorianismul, precum şi i Fericitului Augustin despre supremaţia harului şi predes-pera sa teologică este formată din trei lucrări: De *instituţia um et de octo principalium vitiorum remediis (Despre aşeză-nînăstireşti de obşte (chinoviale) xj tfpspro Ţ?™^!»]? ʳJH^JŞˡ păcate capitale),* în 12 cărţi (primele patru sînt regulile mona-riu-zise, iar ultimele învaţă pe monah cum să lupte împotriva ate principale); *Conlationes Sanctorwn Patrum (ʳ:ʳ>ʳw<?ʳʰⁱʳⁱ ʳⁿ* în 24 de cărţi, capodopera sa, în care tratează despre menirea ii şi lupta sa pentru desăvîrşire, sub forfaia unor convorbiri *i]* şi Sf. Gherman le-au avut cu cei mai vestiţi monahi din e *incarnatione Domini (Despre înţm^area^ommdui),* în 7 are de combatere a nestorianismului. Sfîntul Ioan Casian este unul din reprezentanţii de seamă ai
patristice de la începutul secolului V. El a făcut legătura LUS şi Răsărit, prin principiile vieţii monahale — fiind un ade-inte ai monahismului apusean —, dar şi prin hristologia sa. >dus în Apus un gen literar nou, patericul, în care principiile ile vieţii monahale sînt înfăţişate prin convorbiri sau discur-te de părinţii cu o înaltă viaţă duhovnicească.

isie cel Mic sau Exiguul este prezentat de biograful şi prie-Cassiodor (prim-ministru sub Theodoric, regele ostrogoţilor), <de neam scit, dar de maniere întru totul romane, foarte pri-ambele limbi, cunoscător perfect al Sfintei Scripturi şi al Dog-Dionisie însuşi, în prefaţa uneia din traducerile sale din Sfîri> l al Alexandriei în latineşte, prezenta Sciţia drept patria sa.

Intr-o altă prefaţă, la o traducere din acelaşi Sfînt Părinte, îşi arăta recunoştinţa faţă de un episcop cu numele de Petru, pentru binefacerile şi strădaniile pe care le-a depus ca să-1 îndrume în copilăria sa. Presupunem că este vorba de un episcop din Tomis, care îi va fi urmat în scaun lui Teotim II. Născut în jurul anuluj-|470. Dionisie a inferat de tînăr într-o mănăstire din Scythia Minor, apoi a ajuns în Orient şi la Constantinopol. Probabil în anul 496 a fost chemat la Roma, trăind o vreme în mînăstirea Sfînta Anastasia. A fost hirotonit preot. La Roma a lucrat în cancelaria papală, a tradus din greceşte, a predicat, a instruit pe alţii. Spre sfîrşitul vieţii (f c. 545) se pare că s-a retras în mînăstirea Vivarium, din Calabria, întemŞfafa^de prietenul şi admiratorul său Cassiodor, retras şi el acolo.

Dionisie Exiguul a făcut mai multe traduceri din greceşte în latineşte. Se cunosc prefeţele sale la zece traduceri din lucrări teologice, aghiografice şi canonice. Dintre lucrările teologice pot fi menţionate : *Despre crearea MOMiui^* a Sfîntului Grigorie de Nissa (tradusă la rugămintea unui preot cu numele Eugipiu), două *Scrisori* ale Sfîntului Chirii al Alexandriei-către: epîscCfpul Succesus ^inDîtîCSzâr^^Ts^^îfeL £pfeta2a,^smQdqJ[f].C^
noscută sub numele de Epistola XVII), inclusiv cele f2~anatematisme, *Jogaosul către_armeni* ^„paJjăaAttlui-Ba&clu al Constantinorxjlului. A tradus apoi cîteva lucrări aghiografice : *U£i£!-p-,Lat^-^fipteiJf] (lhia,,*»fff/q-*risiiea aflării capului Siintului Ioan Botezătorul* şi *Viata*

Tot el a tradus din greceşte în latineşte *Canoanele* zise «apostolice» ale primelor patru Sinoade ecumenice şi ale unor Sinoade locale în două ediţii sau versiuni (Codex canonum ecclesiasticorum), la sfatul unui «prea iubit frate Laurenţiu». A întocmit şi o *«colecţie de decretale»* a opt papi, «colecţia dionisiană», la cererea unui Iulian, se pare superiorul mînăstirii Sfînta Anastasia. Ambele colecţii candnice s-au bucurat de o largă circulaţie în Biserica apuseană. I se atribuie şi o culegere de texte patristice (florilegiu) din lucrările marilor Părinţi bisericeşti de pînă la el (Sfinţii Atanasie al Alexandriei, Grigorie de Nazianz, Grigorie de Nissa, Vasile cel Mare, Ciprian din Cartagina, Ilarie din Pictavium, Ambrozie al Milanului şi Fericitul Augustin), mai ales texte referitoare la disputele hristologice şi trinitare.

Dionisie Exiguul a avut, în acelaşi timp, bogate cunoştinţe de astronomie, calendaristică şi calcul pascal. Mai multe lucrări de acest gen îi sînt incluse în *Liber de Paschate,* sau Cartea despre Paşti (Pascalia

g şi regulile îndreptării ei, Precizări pentru stabilirea datei Elementele calculului calendaristic şi pascal ş.a.). hip deosebit trebuie subliniat faptul că Dionisie a fixat crono->i creştine, începînd pentru prima oară numărarea anilor «de la 5a Domnului nostru Iisus Hristos, pentru ca să ne fie mai cu-îceputul nădejdii, iar pricina mîntuirii omeneşti (adică Patimile rului nostru) să lumineze cu mai multă strălucire». Fixînd-o jiul 754 (după unii la 753), în loc de 749 «ab Urbe condita», a eroare de patru sau cinci ani. Noua «eră», numită «a întrupă-la Hristos», sau «dionisiană», a fost adoptată încă din vremea Ha, în secolele I—VIII în Franţa, iar cu timpul în toate ţările

iltă că daco-romanul Dionisie Exiguul a fost un mare teolog, it mai ales de problemele dogmatice care frămîntau atunci canonist, traducător, dar, în acelaşi timp, un om de cultură cu alese cunoştinţe de calendaristică şi astronomie, căruia i se S «sistemul cronologic creştin», folosit azi în toată lumea. îcheierea acestor consideraţii, menţionăm faptul că în cîteva recente se încearcă identificarea lui cu acel «Dionisie Pseudo-:tul», căruia i se atribuie cunoscutele lucrări mistice : *Despre divine, Despre teologia mistică, Despre ierarhia cerească* şi *erarhia bisericească,* la care se adaugă un număr de zece

■e «călugării sciţi» amintiţi în controversele teologice de la l secolului VI, mai pot fi reţinute numele lui Lejaj^Ji^jaidiLetu l Vitalian (unii îl identifică cu marele teolog Leonţiu din Bi-£5—543), *Ioan MaxenţiUţ* cu opt cărticele — *LibellL—* în care cu felurite probleme hfistologice şi antropologice, un dialog *r£iSlQUQ^os^m* două cărţi, şi un *Libellus fidei* (Cărticica credin-*u diaconul* şi alţii. Despre cel din urmă sespune că ar fi tradus îre din Părinţii greci în latineşte şi ar fi redactat un florilegiu, mi în ajutorul teologiei acestor monahi. In orice caz, monahii ezentau un curent teologic care[1] a atras atenţia la vremea sa. îrşit, trebuie evidenţiat şi faptul că lucrările acestor ierarhi şi in Scythia Minor sînt considerate azi ca primele manifestări ii culturale de nivel continental ale daco-romanilor, strămoşii r. «Ani fost puşi în circulaţie europeană prin opere scrise în tina de oameni ca Niceta de Remesiana, Ioan Casiari, Ioan ie Tornis, Ioan Maxenţiu, Dionisie cel Mic şi diverşi călugări :el puţin trei cu numele de Ioan), aşa cum, în acelaşi timp,

viitorul popor francez intra în aceeaşi circulaţie europeană, cu aceeaşi limbă, prin Ilarie de Poitiers, Martin şi Grigorie de Tours, Sulpiciu Sever etc, poporul italian prin episcopi ca Ambrozie şi scriitori ca Rufin, Ieronim, Paulin de Nola, iar poporul spaniol prin Prudenţiu, Isidor de Sevilla etc». (Ioan G. Coman, în rev. *Ortodoxia,* an XXXIII, 1931, nr. 3, p. 361).

Concluzii: *Din cele prezentate, reiese că Episcopia Tomisului, cea mai veche instituţie bisericească superioară* pe *teritoriul patriei noastre, a îndeplinit un rol însemnat In trecutul Bisericii creştine. Ea este întîlnitâ în istorie în secolele IV—VI, într-o peri-ţ oadă de mari dispute hristologice, care au dus şi la convocarea primelor cinci sinoade ecumenice, la care ierarhii tomitani au adus o contribuţie însemnată, luptînd pentru păstrarea unităţii Bisericii creştine şi a dreptei credinţe. în acelaşi timp, ei au ferit şi pe credincioşii lor de învăţăturile eretice, fiind în permanenţă pe linia adevăratei învăţături ortodoxe, încît doi din ei au fost trecuţi în rîndul sfinţilor. Au avut legături cu figurile reprezentative ale Bisericii din vremea aceea, ca Sfîntul Vasile cel Mare, Siîntul Ioan Gură de Aur şi mai tîrziu cu papa Vigilius al Romei.*

în acelaşi timp, trebuie remarcat şi faptul că unii din ierarhii de --• *la Tomis au fost cărturari de seamă, lăsînd opere scrise, ca Teotim Filozoful şi Ioan, apreciate elogios de contemporanii lor. Pe lîngă ei, au activat şi alţi teologi de prestigiu, ca Sf. Ioan Casian, Dionisie* ' *Exiguul şi «călugării sciţi».*

Ca o concluzie generală, putem afirma că Episcopia Tomisului .reprezintă un moment de seamă atît în istoria Bisericii noastre, cit şi în istoria întregii Biserici creştine.)

■.•«isit-.vi iᵥ *iuA'tîi'.* .'..) HAC; -ː ; ,>'.&
.: ' .•■—£ .in *MQt'J* .Vîfcwu : . •-•■[>»l
T ■ .. t-l S» lUaq'.tri evi . ■: ,iyo8 as.' .-tsv)
Pt ",;.--.if.jvr ,(BIBLIOGRAF dE rs"'\',' .nv : ■ - ♦ > • "•"»

Izvoare : *Fontes Historiae Daco-Romane (Izvoarele Istoriei României),* III, Bucureşti, 1970, XII + 768 p. ; *Actele martirice,* Studiu introductiv, traducere, note şi'. comentarii de Pr. Prof. Ioan Rămureanu, Bucureşti, 1982, 372 p. (voi. 11 din colecţia; *Părinţi şi scriitori bisericeşti).*

CARL DE BOOR, *Nachtrăge* zu den *Notitiae Episcopatuum,* în *Zeitschritt iur Kirchengeschichte,* XII, 1891, p, 519—534 şi XIV, 573—599; JEAN DARROUZES, *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae.* Texte critique, introduction et notes, Paris, 1981.

Episcopia Tomisului: RAYMUND NETZHAMMER, *Das, altchristlichc Ţomi, Ein Kirchengeschichte Studie,* Salzburg, 1903 (trad. rom. *Creştinătatea în vechea Torni,* Baia Mare, 1904, 49 p.); V. PÂRVAN, *Nuove considerazioni sul* vesco-*vato della Scizia Minore,* în «Rediconti della Pontificia Academia Romana di Arche-oiogia», 2, 1924, p. 117—135; V. LAURENT, *La Scythie Mineure iut-elle tepresent&*

\

■ *Chalcidoine?* în «Etudes byzantines», t. III, 1945, p. 115—123 (trad. *arhiepiscopul de Tomis la sinodul din Chalcedon ?* în «Revista Isto-CXI, 1945. P- 19—27); NICULAE ȘERBĂNESCU, 3600 *de ani de la* fe *documentară despre existența Episcopiei Tomisului,* în B.O.R., an. i9(nr g—io, p. 966—1026; EMILIAN POPESCU, *Contributions ă la storique de la Peninsule Balkanique aux* V-e—*VHI-e siecles de notre* [» N. S., XIII, 1969, p. 403—415 j A. A. BOLȘACOV-GHIMPU, *Organi-i din Scythia Minor în secolul al Vl-lea,* în G.B., an. XXIX, 1970, nr. 977 • A. A. BOLȘACOV-GHIMPU, *Episcopul din Tomis a participat ecumenic de la Niceea* (325), în G.B., an. XXXIII, 1974, nr. 5—6, p. 437 AN POPESCU, *Organizarea eclesiastică a provinciei Scythia Minor în n,* în S.T., an. XXXII, 1980, nr. 7—10, p. 590—605 (și extras), EMILIAN ie City of Tomis as an autocephalous Archbishopic of Scythia Minor emarks on the Chronology of Epiphanius Notitia, în Byzantidka, 6,
148 j EMILIAN POPESCU, *începuturile îndepărtate ale autocefaliei* >doxe Române: *Tomisul, arhiepiscopie autocetală,* în voi. Centenarul îisericii Ortodoxe Române, București, 1987, p. 327—353. ji din Scythia Minor: JEAN CASSIEN, *Conlerences.* Introduc-itin, traduction et notes par Dom. E. Pichery, Paris, 1955—1958, 1959 247 p. (volumele 42, 54 și 64 din colecția *Sourtes chretiennes);* JEAN *.titutions cenobitiques.* Texte latin revu, introduction, traduction et no-- Claude Guy, Paris, 1965, 531 p. (voi. 109 din colecția *Sources chre-*

.N CASIAN, *Despre întruparea Domnului.* Introducere de Pr. Prof. Ioan traducere de Prof. David Popescu, în M. O., an XXXVII, 1985, nr. 7—8, ;i an XXXVIII, 1986, nr. 1, p. 44—83 și nr. 3, p. 71—94.

HS-GALL!1AR<D, *Jean Cassien,* în Dictionnaire de spiritualite, II, 1, 1937, ; HENRI IRINEE MARROU, *La patrie de Jean Cassien,* în *«Orientalia iriodica»,* Roma, XIII, 1947, nr 3—4, p. 588—596: M. CAPPUYNS, Jean *Dictionnaire d'histoire et de geographie ecclesiastique,* XI, 1949, col. :u bogată bibliografie); JEAN CLAUDE GUY, *Jean Cassien. Vie et doc-lle,* Paris, 1961 i IOAN G. COMAN, *Contribuţia scriitorilor patristici din ir-Dobrogea la patrimoniul ecumenismului creștin în secolele al FV-lea* în «Ortodoxia» an. XX, 1968, nr. 1, p. 3—25 (și versiunea franceză: Le *e l'oecumenisme chretien du* /V-e au V/-e *siecles* en *Scythie Mineure în* «Confacts» revue francaise de l'Orthodoxie, Paris, XXII-e annee, no. 61—85); IOAN G. COMAN, *«Sciţii», Ioan Casian și Dionisie cel Mic* și ' cu *lumea mediteraneană,* în S.T., an. XXVII, 1975, nr. 3—4, p. 189—203, anceză «Les *Scyttes», Jean Cassien et Denys le Petft et leurs relations de mediterranien, în Klironomia,* voi. 7, t. 31, Tesalohic, 1975, și extras); OMAN, Opere/e *literare ale Siîntului Ioan Casiari,* în M. B. an. XXV, -12, p. 552—569; IOAN G. COMAN, Spiritualitatea patristică în Scythia doxia *credinței,* în «Ortodoxia» an. XXIX, 1977, nr. 2, p. 153—172; 3MAN, *Scriitori teologi în Scythia Minor,* în voi. *De la Dunăre la Mare,* p. 63—83; IOAN G. COMAN, Teologi și teologie în Scythia Minor *in* -VJ, în BOR, an XCVI, 1978, nr. 7—8, p. 784—796; IOAN G. COMAN, *iricești din epoca străromână,* București, 1979, 376 p.; IOAN G. COMAN, *rtodoxiei românești în creștinismul daco-roman. Aniversarea a 16 secole Apărea episcopului Terentie-Gherontie de Tomis la Sinodul II ecumenic* Constantinopol, în Ortodoxia, an XXXIII, 1981, nr. 3, p. 337—361; NES-IICESCU, *Scrjeri patristice în Biserica Ortodoxă Română pină in secolul* ᵛa> 1983, p. 27—84 (și în voi. *Primele scrieri patristice în literatura noas--XVI,* Craiova, 1984, p. 31—97).

GHEORGHE DRAGULIN, *Ieromonahul Dionisie Smeritul,* «Ex/guus» sau *«cel* mic». *Incercare de întregire bio-bibliograiică,* în S.T., an XXXVII, 1985, nr. 7—8, p. 521—539; GHEORGHE DRAGULIN, *Un tiu de mare faimă al Arhiepiscopiei Tomi-aului in veacul al Vl-lea la Roma,* în S.T., an XXXIX, 1986, nr. 3, p. 92—**111;** *Preiefele cuviosului Dionisie Smeritul sau Exiguul la unele traduceri în limba latină.* Studiu introductiv şi bibliografie de Pr. Dr. Gheorghe Drăgulin, traducere de Prof. David Popescu, în M.O., XXXVIII, 1986, nr. 2, p. 76—125; Cuviosul Dionisie Smeritul sau Exiguul: Doua *Epistole despre problemele datei Paştelui şi «Elementele calculului calendaristic şi pascal».* Studiu introductiv şi bibliografie de Pr. Dr. Gheorghe Drăgulin, traducere de Prof. David Popescu, în M.O., an. XXXIX, 1987, nr. l,, p. 27—70; GHEORGHE DRAGULIN şi AUG. DRAGULIN, *Cercetări asupra operei lui Dionisie Exiguul şi îndeosebi asupra celei necunoscute plnă acum,* în M.O. an. XL, 1988, nr. 5, p. 24—6a

VASILE SIBIESCU, *Călugării sciţi,* Sibiu. 1936, 24 p. (extras din *«Revista Teologică»,* Sibiu, an. XXVI, nr. 5—6, 1936, p. 182—205); IOAN PULPEA (RĂMUREANU), *Episcopul Valentinian de Tomis. Corespondenţa lui* cu *papa Vigilius în chestiunea «Celor trei capitole*,* în B.O.R., an. **LXV,** 1947, nr. 1—3, p. 200—212; HENRI-IRBNEE MARROU, *Jean Cassien ă Marseille,* în «Revue du Moyeu Age latin», I, 1945, p. 5—26.

DUMITRU STĂNILOAE, *Contribuţia «călugărilor sciţi» la precizarea hristologiei la începutul secolului VI,* în M.O., an XXXVII, 1985, nr. 3—4, p. 199—244; *Scrieri ale «călugărilor sciţi daco-romani» din secolul al Vl-lea* (519—*520),* studiu introductiv de Pr. Prof. Dumitru Stăniloae şi traducere de Pr. Prof. Nicolae Petrescu şi Prof. David Popescu, în M.O., an. XXXVII, 1985, nr. 3—4, p. 245—254, nr. 5—6, p. 391—440, nr. 9—10, p. 680—707 şi nr. 11—12, p. 783—792.

'te

nu'; ■ 'M

M-

,.v.

âi,

nh

"33

IX

MONUMENTE DE ARTĂ BISERICEASCĂ ÎN SCYTHIA MINOR (DOBROGEA) ÎN SECOLELE IV—VI

prezentat în alte pagini cîteva ştiri despre viaţa creştină din /incie Scythia Minor şi mai ales cele despre Episcopia exis-ecolele IV—VI da Tomis, străvechea cetate de pe malul ves-itului Euxin. Viaţa creştină din SjCjthia,;^iBOi de altădată o :onstitui din actele martirice ale celor ce au pătimit aici pen-s în primii ^tt ai secolului IV, în cursul singeroaselor prigoa-ţuîte de împăraţii Dîocleţîan şi apoi de LicImuŢliar mai tîrziu Apostatul. Ea poate'li reconstituita "însă*'şTcfm"numeroasele ^ologice cu caracter creştin, scoase la iveală încă de la sfîr-lului trecut în diferite părţi ale Dobrogei. Campaniile de să-i Dobrogea au fost conduse de cunoscuţii arheologi Grigorie (1850—1909), Vasile Pârvan (1882—1927), D. M. Teodorescu, mea noastră de către cercetători de la Institutul de Arheologie eşti şi Muzeul arheologic din Constanţa. Vestigiile arheolo-)creştine din Dobrogea pot fi împărţite în trei grupe : inscrip-:e, obiecte de cult şi bazilici.

icripţii. Se cunosc, pînă în prezent, aproximativ 100 de in-eştine din secolele IV—VI, mai ales pe monumentele funerare, itate provin de la *Tomis,* metropola provinciei, iar restul de -fIstria), *Callatis* (Mangalia), Axiopo|w(Hlnogılîngă Cerna-*meţum* ^Pantelimon.*,.jud... ConsiaxLţaXJDinogetia (Garvăn, în rasului Galaţi) şi din alte părţi. Mai mult de jumătate sînt piatră locală sau pe marmură adusă din Grecia, iar restul pe e metal (argint, bronz, plumb, dut ars, os, sticlă sau alte ma-

Peste un sfert din ele sînt în limba latină, restul în limba greacă vorbită mai ales de populaţia din centrele urbane de pe ţărmul Mării Negre. Din numele întîlnite, mai mult de o treime sînt greceşti, tot pe-atîtea latineşti, cîteva biblice, unul este gotic, două hunice etc. Creştinii menţionaţi în inscripţii aparţin tuturor straturilor sociale : slujitori ai Bisericii, magistraţi, funcţionari, negustori, ofiţeri, soldaţi etc. Inscripţiile sînt însoţite de semnul crucii, de monograma lui Hristos ■= chrisma sau chrismon — (IX sau XP sau A 2), precum şi de unele reprezentări simbolice caracteristice artei paleocreştine : peştele, porumbelul, păunul, viţa de vie, frunza de palmier şi altele.

Textul inscripţiilor — aproape toate funerare — este popular şi ortodox. în ele se cere mila lui Dumnezeu pentru cei morţi, se exprimă nădejdea în înviere şi bucuria pentru fericirea vieţii veşnice, se elogiază martirii, se fac rugăciuni pentru odihna celor adormiţi sau se cere ajutorul lui Dumnezeu pentru cetatea refăcută. Iată cîteva din aceste inscripţii: «Domnul este luminarea mea şi Mîntuitorul meu, de cine mă voi teme?» (greceşte, Tomis) ,• «Pe cei săraci ai lui îi voi sătura de pîine. Pe preoţii lui îi voi îmbrăca cu mîntuire» (greceşte, Tomis şi Histria); «Pacea mea dau vouă» (latineşte); «Pentru Theodule, soţia me'a, care a fost fiica preotului Patricius» (latineşte, Tomis); «Harul lui Dumnezeu. Fiţi sănătoşi, trecătorilor. Aici zace... de 51 ani. Odihneşte-o, Dumnezeule, cu drepţii» (greceşte, Tomis); «Aici odihneşte Heraclide, citeţ (anagnost) al sfintei şi sobornriceştii Biserici» (greceşte, Tomis); «Simplicius, fiul lui Casian, de neam sirian şi ca pregătire jurist şi soţia acestuia Melitis, fiica lui Aedesius, avînd strămoşi nobili, după ce au trăit mulţi ani şi au cunoscut o bătrîneţe cinstită, acum am ajuns printre cei drepţi, în nădejdea învierii şi a fericirii vieţii veşnice» (greceşte, Callatis); o inscripţie aşezată pe zidurile refăcute ale oraşului Tomis avea cuprinsul: «Doamne Dumnezeule ajiută cetăţii refăcute. Amin» (greceşte); altele cuprind texte mai scurte: «Măria naşte pe Hristos», «Lumină-viaţă», «Emanuel, cu noi este Dumnezeu», «Ai milă Doamne», «Doamne ajută» etc. La Tropaeum Traiani s-a descoperit singura inscripţie greco-latină din epigrafia creştină, avînd textul: «crucea morţii şi a învierii». O inscripţie votivă descoperită la Axiopolis (Hinog-Cernavodă) în 1947 pomenea trei mantiri care au pătimit aici, cunoscuţi şi din textele Martiriologiilor : Chirii, Chindeas şi Tasius (Dasios).

Pot fi amintite apoi o seamă de alte pietre cu inscripţii creştine. De HÎlJiL pa im ftlnr; ^p calcar, descoperit Ia Constanţa (sec. IV—V), se. afla o inscripţie grecească închinată «fericitului Timotei», probabil

de„cjidad,botezat sub
fc^^, placă deji*toăr-daracHaex&ă-4a,ap^^

§x fî^sec. VI). Toate inscripţiile datează între sfîrşitul
ui III şi secolul VI inclusiv.

iconom, admînîsţfator «al bisericij^^îriţul Toan din
ă
una un ipodiagăn^jptă^^

;
î Callatis menţiona numele episcopului Ştefan, _iar__o inscripţie
tme-fCavarna, 'în"Buîgâria) consemna pe «Stephanus diacmius».
^dirric'lîe^HHfli^ exis-
reunei erezii în Scythia Minor.

Obiecte paleocreştine. între acestea, pe primul loc trebuie men-
gema (cornalină) descoperită in a doua jumătate a secolului
la Constanţa, aflată acum în British Museum din Londra. După
L unor specialişti, datează din secolul IV, chiar V, deşi unii au
t s-o dateze, fără şanse de izbîndă, în secolul II. Pe ea este
Mîntuitorul gol, în mărime supraomenească, avînd de fiecare
:îte şase apostoli. Deasupra sa e cunoscutul cuvînt IX0TE =
niţiaiele cuvintelor 'I7]ooua Xpioxoî @sou lîo? Sco-c^p = Iisus Hris-
il lui Dumnezeu Mîntuitorul.

alt obiect de valoare este *discul* refăcut de episcopul Paternus
isului, înainte de anul 518. Este din argint aurit, de dimensiuni
vînd diametrul de 61 cm şi greutatea de 6,22 kg. Pe margini se
friză lîmpodobită cu o coardă de viţă de vie ondulată, cu frunze,
i, figuri de animale, păsări, vase etc, toate în relief, şi patru
Dane circulare, în care se află cîte o cruce. Friza este încadrată
ă ghirlande cu foi de laur. în adîncitura discului, de jur împr,e-
găseşte inscripţia: «ex antiquis renovatum est per Paternum,
ss(imum) episc(opum) nbstrum. Âmeh» [== a fost reînnoit
/echi prin Paternus, prea cinstittll riostru episcop. _Amjja). în cen-
iflă monograma lui Hristos (chrisma, X^fT^Tocupind toată adîn-
discului, încadrată de literele A şi 2. Pe dosul talerului sînt im-î
patru sigilii de control, unul din ele purtînd chipul şi numele
tului bizantin Aoşştasie I (491—518), de unde deducem că a fost
■ ceva mai înainte de 518. PtdîTsecoîud VII, discul a fost dus de
sau de bulgari, cum cred unii) şi îngropat într-o ladă care cu-î
vreo 400 de obiecte de aur, între care şi patru vase liturgice,

în greutate de 50 kg, la MalaiaPer^cepJin>a.Jîngă Poltava (R.S.S. Ucraineană), unde a fost de^st^rpenTdenişte ciobani în 1912. Astăzi se păstrează în Muzeul Ermitaj din Petersburg.

Se. pot consemna apoi *trei ulcioare cu chipul Sfintului Mina,* descoperite la Conştaj^ţâ. Acestea provin dftTrnafeTe centru de pelerinaj de"" îă KarirT Abu Mina, la 25 km vest' de "Alexandria Egiptului, unde era' mormîntul sfîntului şi unde erau purtate de pelerini, pline cu apă tămăduitoare luată din izvorul existent sub biserica în care se afla mormîntul. Aceste ulcioare constituie o dovadă asupra legăturilor dintre capitala provinciei Scythia Minor şi Egipt în secolele V—VI, cînd au atins culmea înfloririi atît viaţa creştină din Tomis, cît şi producţia ulcioarelor din renumitul loc de pelerinaj de la Karm Abu Mina.

La Constanţa s-au descoperit cîteva *plumburi comerciale* (acestea serveau la sigilarea baloturilor spre a garanta autenticitatea provenienţei mărfurilor, dar şi spre a certifica perceperea taxelor vamale). Unele din ele aveau imprimate monograma lui Hristos sau alte simboluri creştine. Vreo 50 de astfel de plumburi s-au descoperit în satul n&°mmm ^OSt Sacidava)- în colţul de^|^v^s^^i^^!f^ejaMBpe malul T^^ acestea, trei pţezintă interes pentru noi. Pri-

P

- nral are ca reprezentare un animal, probabil un miel, deasupra căruia se afla monograma creştină (X -f P) ,• al doilea este prevăzut cu o cruce, avînd, probabil, la capetele braţelor ei cîte un peşte ; al treilea mai păstrează jumătate din formula ""■'^^^iî^iLl^' Doamne ajută). Toate trei datează din a doua jumătate a secolulur IV.

Opaiţe creştine s-au descoperit în diferite părţi ale Dobrogei. Unul din ele, din lut ars, a fost descoperit în 1906 laCoj^jgsig^ datează din sec. IV—V (azi în Muzeul de Istorie din Bucureşti). Pe disc, în centru, este chipul lui Hristos binecuvîntînd cu ambele mîini. De o parte şi de alta sînt două oficii pentru turnat ulei, iar către marginea interioară a chenarului, o inscripţie Iatină7"l?p3rern mejarn<i^^ chenarul discului se află busturile celor 12 apostoli, despărţiţi în două grupe de o siluetă feminină, în picioare, deasupra capului lui Hristos şi care abia se distinge, desigur Sfînta Fecioară Măria. O asemenea reprezentare iconografică este cea mai veche pe teritoriul ţării noas- ■ tre şi se pare unică pe un astfel de obiect.

Probabil la *iZon&iai4&** s-a descoperit un opaiţ de bronz în formă > de peşte, avînd pe o parte monograma lui Hristos, iar pe cealaltă, o

cruce cu braţe egale. La *Luciu* — jud. Ialomiţa, în apropiere de Dunar^T *i* s-a găsit un splendiaoŢnrtt~dii^ bronz, cu o cruce masivă în partea su- \

(ambele în Muzeul de Istorie al României). La *Izvoarele* (fost) şi *Istria* (ambele în jud. Constanţa) s-au descoperit felurite î de bronz, aur şi argint din secolele V-^-VT,. lax, la *I}qŢhosj_(*j-\ în oraşul Galaţi), doua...£ruci_cu_ sidef (secolul III), o amfora cu ma creştină şi alte obiecte (secolele III—IV); *Yn*"Bună parte se i în Muzeul arheja.logic dia»Constaata, La *Tropaeum fraiani* s-a îr*o^cadeîniţă (thuribulum) din lutjars, iar la, Dinpgefia odăiţă»,,_., ijUa-bfonz apar-ţinătoere-secolujuj_ VI (ambele se păstrează în de Istqrie_,,iiia..Bu.CUIg§ti). La Sacidavă *(izvoarele)* s-au descd[1]-epotire şi alte obiecte liturgice.

izilici paleocreştine. In vechile" centre greceşti şi romane din Minor, în care s-au efectuat săpături arheologice, s-au desco-nă acum, peste 35 de bazilici paleocreştine. Vom cerceta pe ;ele mai reprezentative, după localităţile în care au fost găsite.

romis, deşi cercetările arheologice sînt destul de anevoioase faptului că oraşul nou este suprapus peste cel vechi, totuşi s-au rit pînă acum şase bazilici. Una dintre ele este cea descoperită pe locul vechii gări a oraşului, compusă din altar, naos cu trei narthex (pronaos) • sub altar se afla o mare criptă cruciformă. deră că datează din secolele V—VI, înlocuind, desigur, pe una ie. Alta, situată lîngă mare, a fost descoperită în 1989 ; fiind cea e din Dobrogea, se apreciază că aceasta era catedrala episco-

Fropaeum Traiani (azi Adamclisi), cetate întemeiată de Traian, de Constantin cel Mare şi Liciniu, s-au descoperit pînă în pre-ci bazilici din secolele V—VI, dintre care patru pe strada prin-au în imediata ei apropiere, iar a cincea, o bazilică de cimitir, ele era bazilica de mairmură, numită aşa după materialul între-la reconstituirea ei, în timpul împăratului Justinian (527—£6.5). j le care au scos-o la iveală în 1906 au constatat patru faze de ' -ţie : prima, pe la 350, sub Constanţiu, a doua, la începutul se-V, a treia sub Justinian^ cînd a fost refăcută ca biserică episco-nstruindu-se alături de ea un baptisteriu, şi a patra, la SîîfşTtuî [1]i VI, înainte de invazia avarilor (lucrările nici n-au fost ter-■ Lungimea bazilicii (fără atrium) era de 25,50 m. Aceasta este *bazilică elenistică cu atiium*,* descoperită pînă în prezent în

■num — spaţiu deschis, înconjurat adesea de coloane, la intrarea unei ba-• -c .= .galerie deschisa, susţinu*l&* de o colonadă, care se întinde de-a lungul [lrí'] în jurul unei grădini sau pieţe.

Dobrogea. Atrium-ul este înconjurat de trei portice, pe laturile de nord, vest şi sud. în mijlocul atriumului se afla o fîntînă (phiale). Acest tip de atrium este o caracteristică a bazilicilor din secolele iV—VT fifa cle pe ţărmul apusean al A.si£i,,]Viir;j ţii ^ifl^^orr^tarTtiriopnl. Din atrium se intra în narthex (creaţie grecească din secolele V—VI) şi caracteristică a bisericilor paleocreştine din Grecia şi Constantinopol) prin două uşi laterale (corespunzătoare porticelor de nord şi de sud ale atriumului). Intrarea principală în bazilică se găsea pe latura îngustă de sud a narthexului, unde exista un mic portal (propylon). Din narthex se intra — prin trei deschideri — în naos, de dimensiuni mai mari, împărţit în trei nave, cea din mijloc avînd lungimea de 8 m, iar cele laterale de cîte 4 m. în partea de răsărit a navei centrale se păstrează baza balustradei (cancelli), care separa naosul de presbyterium. Acesta cuprindea absida şi o parte din naos. în mijlocul lui se înălţa altarul pro-priu-zis (prestolul), adăpostit sub un baldachin (ciboirium). Trei încăperi s-au adăugat mai tîrziu în partea de răsărit a bazilicii.

La 3 m sud de atrium se afla clădirea dreptunghiulară a bapitisteriului, cu trei încăperi. în cea de a treia încăpere se afla un bazin (piscina), în care se săvîrşea botezul. Pe latura de vest, între atrium şi zidul de incintă al cetăţii, s-au descoperit temeliile unei construcţii, probabil locuinţa episcopului, ridicată în secolul VI, odată cu baptisteriul.

A doua bazilică însemnată de aici era cea nnmiţa
(navă transversală dreptunghiulară, aşezată perpendicular pe latura estică, între naos şi absida altarului), sau în formă de T, cea mai mare (33,80 m X 13,70 m), dar şi cea mai renumită dintre lăcaşurile de cult deJxa^Tropaeum. Este. impoitaniă,,şi p_en,iru faptul că e singura bazilică cu transeţîr~4ui^Dobrogeia, dar mai ales pentru cripta cu molfşWTsîînte din transept, care au dat naştere la multe pelerinaje aici. Naosul avea două rînduri de coloane care pătrundeau în transept, frîngîndu-se de două ori în unghi drept. Pe latura de nord a naosului era o construcţie anexă, care îndeplinea funcţia de baptisteriu. Deci planul bazilicii era : narthexul, naosul, baptislteriul, transeptul cu cripta şi absida. Prin arhitectura ei, dar şi prin dimensiuni, prezintă mari asemănări cu o bazilică din Filipi, în Macedonia. A fost construită la sfîrşitul secolului mai degrabă în cor^Uii yi—

O altă bazilică la Tropaeum Traiani este «bazilica cisternă», numită aşa pentru că a fost construită deasupra unei cisterne romane. Ruinele ei închid un spaţiu dreptunghiular (19,70 X 6,80 m), pe laturile lungi avînd cîte două ziduri paralele, la distanţa de 0,75 m **unul** de **altul, fapt**

re unii au numit-o «bazilica dublă». S-a constatat, de aseme-
easupra cisternei romane s-au înălţat succesiv două bazilici,
loua jumătate a secolului IV, alta în a doua jumătate a seco-

ă bazilică, numită «forensis» sau «simplă», avea trei nave şi
< tripartit, cu o* anexă neoBîŞrTtii'fcTterhiTgâT^rei încăperi anexe
de sud şi două în afara colţului de nord-est. AJfe^sj^&^âgLi.
JQ(Ţ^gwTţTmi i II...Mţjjola^ rjn^j, martiri (probabil s-au numărat
i 47 de soldaţi care au pătimit la 8 iunie 298, odată cu Mar-
candni); TB'azilica s-a ridicat pe la începutul secolului VI, sub
Anastasie I.
icea bazilică, în afara incintei, era una de cimitir (basilica
alis), simplă, fără narthex, construită cel mai devreme în
Constantin cel Mare.
stria, săpăturile arheologice au scos la lumină ruinele a şapte
jate din secolele V—VI, dintre oare şase în cetate şi una de
î «extramurană». ' "
acestea, se remarcă *bazilica* cu^rj£fd^ji_§g£Ql£ie<^^^VI;u for-
narthex, trei nave"^e^aTaTe^prîn'**croua rînduri de coloane şi o
ndcirculară, la răsărit (cu criptă), corespunzînd navei din mij-
>servat că nava din mijloc este cu mult mai largă decît cele
friptele de mici dimensiuni ale bazilicilor dobrogene (Tro-
stria) arată că ele nu acoperau trupul întreg al vreunui sfînt
r, ci numai o parte din moaştele acestuia. Deasupra lor se
ta masă. Astfel de cripte constituie o formă şi poate chiar o
rmediară între criptele obişnuite — de mari dimensiuni — şi
>bitură de sub sfînta masă, în care se depun azi sfintele moaş-
cei erau boltite şi cîteodată îmbrăcate în plăci de marmură,
ia de est a cetăţii s-au descoperit ruinele a două mari con-
irticulaore, adevărate palate ale clasei aristocratice histriene,
i secolele V—VI. Una din acestea cuprindea şi o sală drept-

i, terminată cu o absidă semicirculară în interior şi cu cinci
îxterior. Ea îndeplinea funcţia de capelă particulară. O ase-
nstrucţie este unică pe teritoriul ţării noastre, ea fiind o
srzie a încăperii cunoscute sub numele de *hnsilic;.q privatg*
palate romane, socotite de anumiţi cercetăitori ca prototip al
destine. Caracterul de lăcaş de cult creştin al acestei săli
lulare cu absidă îl constituie anumite plăci de marmură des-

N

!CI, cu sculpturi în formă de arcade continui pe marginea fe-
are, care fac parte din aşa numitele *meM^&a&^Micul^uimf-* în-

tîlnite în vechile centre creştine răsăritene, ce serveau ca jertfelnic (sfînta masă). N-ar fi exclus ca această mare clădire (cu 10 încăperi), în care se găsea şi capela descrisă mai sus, să fi servit ca locuinţă unui episcop. In adevăr, dată fiind importanţa oraşului, cît şi numeroasele ruine de bazilici descoperite, avem toate motivele să credem că Histria a fost şi reşedinţa unui episcop (de fapt apare şi în lista celor 14 scaune episcopale din Scythia Minor).

La *Callatis* (Mangalia) s-a descoperit o *bnxiljfg paleocreştină de tip sirian* (sau cu atrium ^ajaral), ceea ce constituie o raritate nu numai pentru teritoriul Dobrogei, ci pentru întreaga Peninsulă Balcanică. A fost construită la sfîrşitul secolului IV şaU-la.|nceputul celui următor. Iniţial era alcătuită dintr-o sală dreptunghiulară neregulată, împărţită în trei nave longitudinale de două rînduri de coloane. Altarul, situat la sud, probabil era separat de sală printr-o simplă balustradă de lemn. Prin latura lungă de est, naosul avea două intrări care dădeau într-o curte laterală, de mari dimensiuni. într-o a doua etapă, probabil la în ceputul secolului VI, sub împăratul Anastasie I (491—518), latura de sud a sălii dreptunghiulare a fost împărţită, prin ziduri, în trei încăperi: cea din mijloc servea ca altar, cea dinspre vest ca prothesis (proscomidier), cea dinspre est ca diaconicon. Fiecare comunica astfel cu cîte una din navele laterale (probabil încăperea laterală care comunica cu diaconiconul îndeplinea funcţia de baptisteriu). Naosul comunica spre est printr-o singură intrare cu aceeaşi curte interioară, transformată acum într-un somptuos atrium, mărginit de portice acoperite, susţinute la cele patru colţuri de pilaştri în formă de L. In colţul SV al atriumul.ui se afla un puţ, din care se scotea apa necesară pentru Liturghie, botez etc.

Se remarcă trei elemente care o diferă de restul bazilicilor : orientarea altarului spre sud, lipsa absidei şi plasarea laterală a atriumului, şi nu longitudinal, în continuarea naosului sau a narthexului. Caracteristicile siriene ale bazilicii constau în lipsa absidei şi împărţirea altarului în trei încăperi. Prezenţa acestei bazilici de tip sirian la Callatis trebuie pusă în legătură nu numai cu o influenţă orientală, ci chiar cu prezenţa unor sirieni în această colonie grecească din Scythia Minor.

Ia *Dinogetia,* azi Garvăn, la punctul numit «Bisericuţa», s-a descoperit o bazilică de formă dreptunghiulară (16 X 9/70 m), terminată, ia răsărit printr-o absidă. Zidurile sînt groase de 0,70—0,80 m, construite din piatră alternînd cu puţină cărămidă şi legate cu mortar. Era pavată cu cărămidă. Interiorul era împărţit, în sensul lungimii, în trei

sau «nave», separate între ele prin coloane (nava centrală 170 m, iar cele laterale de 1,80 m fiecare). Absida este semi-şi corespunde ca lărgime navei din mijloc. Prinitre dărîmătu-iteriorul ei s-au găsit cîteva resturi de tencuială, purtînd ur--tură cu roşu, albastru închis şi castaniu. S-au descoperit de numeroase obiecte mărunte, sigur creştine, din secolele IV—tarile arheologice au dus la concluzia că bazilica a fost con-in secolele IV—V şi refăcută în timpul împăratului Anas-

>*roe* (azi Piatra Frecăţei, jud. Tulcea, pe braţul Macin al Du-fost dezgropate fundaţiile unei bazilici paleocreştine, ce pare timpul lui Constantin cel Mare şi cea mai veche din Europa i. La *Axiopolis* (Hinog, lîngă Cernavodă) s-au descoperii^ouă intre care cea din interiorul cetăţii_se pare că era episcopale steriu, iar în alta, în exterior, au fost înmormîntaţi rnartmi,, indeas şi Tasius. ~ "———-■—■—~~-—"""*■—-*_

trei bazilici "paleocreştine s-au descoperit la *Troesmis* (azi coaia) şi la *Capul Dolojman* (probabil fosta Constăntiana, du-j-garoum), doua ia *Noviodunum* (azi Isaccea), cîte una zi Pantelimon), *Ibida* sau *Libida* (azi Slava Rusă), *Sa* >), *Qarsium* (Hîrşbva). 'UnlCl'e aCtsfcea, trebuie să ne reţină sa de la IbTda, de la sfîrşitul secolului VI, singura bazilică >gea cu trei abside la răsărit. Cea de la Izvoarele datează tot îcolele V—VI. Este una din cele mai mari bazilici din Dobro-3X 11,35 m), fiind formată din nartex, naos şi absidă semi-

71 s-a descoperit la *Niculiţel* (jud. Tulcea) o bazilică de la lecolului IV sau începu*ftri><ellJi^ următor, sub altarul căreia o criptă cu moaştele a patru martiri creştini. O inscripţie în ■acă, aflată tot acolo, arată că ele aparţineau martirilor : Zo-alos, Kamasis şi Filippos, care au pătimit, se pare, în timpul secuţii a lui Diocleţian (304—305).

iie remarcat faptul că aproape la toate aceste bazilici s-au t şi felurite piese sculpturale (baze, fusuri şi capiteluri de co-ici de balustradă), toate decorate cu cruci, romburi şi alte mo-mentale. In alte părţi, s-au descoperit resturi de cruci (de pil-atis pe care s-au putut citi cuvintele : in morte resurrectio).

4. Bisericuţele rupestre de la Basarabi (fost Murfatlar). In 1957 s-a descoperit un important centru monastic, format din şase bisericuţe rupestre, unice de acest gen, avînd ca anexe cîteva încăperi şi galerii funerare, săpate într-o carieră[1] calcaroasă de la Basarabi, la 20 km de Constanţa. Profesorul Ion Barnea, care a condus cercetările arheologice de aici, a socotit că ar data de la sfîrşitul secolului al X-lea şi începutul celui de-al Xl-lea. De atunci încoace însă, tot mai mulţi cercetători le consideră mult mai vechi şi anume de la sfîrşitul secolului al IV-lea şi începutul celui de-al V-lea.

R'SFL^C1^L^3-Ji^--S^-i»MaMfl. p^rt£J,,jjx£.j3JmCT,t;i||un|]e. tie....fLX-3, 50 nijaLDlanul unei bazilicj, r^igaftft»^s«»ff«^Wa«^Qi»jm prestol în formă de bloc dreptunghiular, naos şi nartex (pronaos). Altarul era se-" parat de naos printr-o balustradă (cancelii), înalta de 1,02 m şi groasă de 0,33 m, iar naosul, de pronaos printr-o altă balustradă.

La est de încăperea E 3 se află *bisericuţa* E 5, comunicînd amîndouă prin trei deschideri. Are planul în formă de patrulater neregulat (fiecare latură de c. 3 ni) şi înălţimea medie de 2,20 m. Altarul este flancat de două nişe mai mici care îndeplineau funcţia de prothesis şi diaconicon. Era despărţit de naos printr-o balustradă (cancelii).

Bisericuţele B 1, B 2, *B 3, B 4* sînt săpate în partea[1] de est a aceluiaşi masiv de cretă de la *Basarabi,* avînd toate un plan simplu dreptunghiular, cu o absidă la est sau sud-est. Bisericuţa B 1 are dimensiunile de c. 6 X 2 m, înălţimea 2 m şi trei încăperi : altar, naos şi pronaos. Aici s-a aflat o inscripţie, în litere chirilice mari : A t (T) S *W* •= anul 6500 = 992. *Bisericuţa* B 2 are dimensiunile de 4 X 2,20 m, avînd în mijloc prestolul. *Bisericuţa* B 3 (aflată sub B 2) este un paraclis funerar, care comunică spre vest cu cîteva morminte cioplite în acelaşi masiv de cretă. Se compune dintr-o absidă (altar), naos şi pronaos. Este singura din cele şase bisericuţe al cărui prestol nu este lipit de peretele absidei, date fiind dimensiunile ei mai mari, care permiteau înconjurarea prestolului.

Bisericuţa B 4 se află sub B 3, avînd dimensiunile cele mai mari (7 X 3,50 m). Este cea mai importantă dintre ele, datorită reprezentărilor şi inscripţiilor de pe stîlpii şi pereţii ei interiori. Pronaosul — încăpere dreptunghiulară îngustă — este separat de naos prin doi stîlpi pătraţi, tăiaţi în masivul de cretă şi alţi doi, zidiţi din «cărămizi» de cretă, lîngă pereţii de est şi vest ai bisericuţei. Printre aceşti stîlpi se trece în naos, încăperea cea mai larga, cu un stîlp mai mare în mijloc, către altar, şi alţi doi, mai mici, dispuşi de-o parte şi de alta. Alta-

-u o treaptă mai sus şi comunică cu naosul prin trei intrări,
i partea superioară (este singura care are trei intrări în altar,
avînd numai cîte una în mijloc).

elaşi masiv cu bisericuţele şi în strînsă legătură cu ele (mai 3 şi B 4) se află mai multe morminte. Pe pereţii acestor biset incizate zeci de cruci, chipuri de sfinţi, unii în odăjdii, figuri (balauri, cai, cerbi, iepuri, cîini, păsări, porumbei, ţînţari), reţi, corăbii, unele cu catarge şi lopeţi, figuri geometrice etc. descoperit peste 60 de inscripţii (grafite) cu caractere runice, e adaugă două cu slove glagolitice, aproape 20 de inscripţii toate cu texte în slava veche, două în limba greacă. Cele în vă au un cuprins religios-comemorativ. De exemplu : «(Eu) mian ?) preotul merg pe drum (călătoresc), pun luminări pen sie mele... omule, în această biserică. Iar Dumnezeu să vă mi- *i* sfinţii părinţi. Amin. Dimian (luna) mai». Numele Aian pare iui turanic creştinat, iar Dimian pare să fie un nume de călu-

L

inscripţie slavă are următorul cuprins, în traducere : «A venit aici, în acest loc... luna octombrie, 4. A venit la noi... ara ia ianuarie». O altă inscripţie are cuprinsul : «în numele Tată- ; ■ Fiului şi al Sfîntului Duh, s-a închinat nedestoinicul rob Si- ' '■ na data în biserică, în luna august, în 31». Probabil e vorba de îdnl local care s-a închinat aici, iar vreun călugăr sau preot nat faptul. Alta : «Jupan... Gheorghe... pe tine acolo... ţara se e... Tăngan împreună cu tine... amîndoi s-au săvîrşit». Cele cripţii greceşti au cuprinsul : «Doamne ajută pe robul tău «Luna martie indictionul 10» (anul 982).

peste 60 de grafite socotite runice — încă nedescifrate — au :tul de studiu al multor cercetători, dar nu s-a ajuns la con-mim acceptate. Petre Diaconu şi Petre Ş. Năsturel au emis ipo-iscripţiile de aici ar aparţine rămăşiţelor tîrzii ale goţilor creş-lecolul IV, fiind scrise cu caractere runice. Victor Brătulescu • [x] *i* au caracterul alfabetului latin vulgar folosit prin secolele IO nr. 5—6, 1970, p. 594). Damian P. Bogdan le considera pe spt rune turcice de tip protobulgar, iar pe altele protoglagoli-rotochirilice. Preotul Alexandru Stănciulescu susţine că este mai multe etape de scriere, căci sînt inscripţii în limbile a-veche geimanică, veche germanică propriu-zisă şi protobul-sle din caracterele specifice scrierii de aici le consideră ca o •nţă a scrierii geto-dace. Unele din figurile zoomorfe incizate [1] bisericuţelor de aici s-ar putea datora tot autohtonilor geto- - ;

daci; de pildă, cerbul şi şarpele ocupau un loc de seama în folclorul şi mitologia daco-geţilor. In orice caz, descifrările propuse pentru multe texte, ca şi comentariile făcute pe marginea lor sau a unora din-reprezentările zoomorfe şi antropomorfe incizate pe pereţii bisericuţelor rupestre de aici nu sînt definitive, ci se prezintă doar ca ipoteze.

S-au formulat mai multe opinii cu privire la înseşi monumentele rupestre de la Basarabi. S-a emis şi ipoteza — pe care ne-o însuşim — că este vorba de o aşezare mînăstirească, o «lavră a peşterilor», cum vom cunoaşte mai tîrziu. Primii vieţuitori — sihastri sau pustnici — s-au aşezat în aceste locuri retrase, unde şi-au săpat bisericuţe şi chilii, în care să trăiască şi să se roage, şi cavouri, în care să fie îngropaţi. Presupunem că cea mai mare parte dintre vieţuitori erau daco-romani. Cazuri similare întîlnim în toată istoria monahismului : stilpnicii din primele veacuri, pustnicii retraşi în peşteri sau în pustiurile Egiptului şi ale Ţării Sfinte, mai tîrziu marea lavră a peşterilor de la Kiev, apoi chiar şi unele aşezăminte rupestre de la noi, ca biserica rupestră Corbii de Piatră-Argeş, schitul «Negru Vodă» din comuna Cetăţeni, în apropiere de Cîmpulung, peştera zisă a lui Nicodim de la Tismana, cunoscuta chilie a lui Daniil Sihastrul de la Putna, bisericile din gura peşterilor de la mînăstirea Bistriţa în Oltenia, peşterile din zona Buzăului şi din alte părţi.

Complexul monastic de la Basarabi a avut o existenţă aproape permanentă, o vieţuire continuă pînă la sfîrşitul secolului X sau începutul celui următor, transmiţîndu-se elementele de cultură de la o generaţie la alta.

Concluzii: *Cercetările arheologice — mai ales cele efectuate în ultimele trei decenii —• au adus o contribuţie însemnată la cunoaşterea vieţii creştine în iosta provincie romană şi apoi romano-bizantină Scythia Minor. Mulţimea bazilicilor (mai ales la Tomis, Histria şi Tropaeum Traiani, ca şi bisericuţele de la Basarabi), arată că aici pulsa o intensă viaţă religioasă creştină. Ele ne arată, în acelaşi timp, starea înfloritoare la care a ajuns arta bisericească în această perioadă şi influenţele pe care le-a exercitat asupra ei arta creştină orientală. Desigur săpăturile următoare vor aduce lumini noi asupra vieţii creştine din acest colţ de ţară românească.*

r i a S c i t i e i M'i c i : R. VULPE, *Histoiîe ancienne de la Dobroudja,* în *broudja,* Bucarest, 1938, p. 35—454 + XLV pi. + 2h; RADU VULPE şi ION *Din istoria Dobrogei II. Romanii la Dunărea de Jos,* Bucureşti, 1968, 591 p. p. 456—556).

l i c i l e p a l e o c r e ş t i n e : R. NETZHAMMER, *Die christlichen Alter-Dobrudscha,* Bukarest, 1918, VII + 223 p. ; EM. CONDURACHI, *Monument! leU'lllirico,* in «Ephemeris Dacoromâna», IX, 1940, p. 1—118; PAUL NICO-■s *basiliques byzantines de Dolojman,* în «Bulletin de la section historique ;mie Roumaine», XXV, 1, 1944, p. 95—10! ; I. BARNEA, *Nouvelles consi-sur Ies basiliques chretiennes de Dobroudja,* în «Dacia», XI—XII, 1945—1948, p. 221—241 ; I. BARNEA, *Roman-Byzantine Basilicae discovered in bctween 1948*—2958, în «Dacia», nouvelle serie, II, 1958, p. 331—349; I. Monumente *de artă creştină descoperite* pe *teritoriul României,* în S.T., an, X, —6, p. 287—310; an. XII, 1960, nr. 3—4, p. 201—231 şi an. XVII, 1965, nr. 3 181 ; DINU TEODORESCU, *L'ediiice romano-byzantin de Callatis,* în «Da-VII, 1963, p. 257—300; A. PETRE, *Quelques donnees archeologiques concer-itinuite de la population et de Ia culture romano-byzantine dans Ia Scythie ■a Vl-e* et *VH-e sieclcs de notre ere,* în «Dacia», n.s., VII, 1963, p. 317—353 ; ,ESCU, *Monumente romano-bizantine din sectorul de vest al cetăţii Tomis,* 1966, 86 p. ; I. BARNEA, *Elements d'art grec des basiliques paleochretien-Scythie Mineure,* în *Deltion tis crislianichis Archeologichis Eteriăs, IV, 1964* i, 1966, p. 333—343; EM. CONDURACHI, *Histria,* ed. III, Bucureşti, 1968, 35 [. ; ION BARNEA, *Dinogetia,* ed. II, Bucureşti, 1969, 60 p. + 48 ii.; ION *Monumenti paleocristiani della Scizia Minore, în XVIII Corso di cultura ivennate* e *bizantina,* Ravenna, 1971, p. 23—48 ; VICTOR H. BAUMAN, *Bazi-:rtyricon* din epoca romanităţii tîrzii, descoperită la Niculitel* (iud. Tulcea), ml Monumentelor Istorice», anul XLI, 1972, nr. 2, p. 17—26 ; ION BARNEA, *on de Niculitel în Bulletin d'archeologie sud-est europeenne,* Bucarest, 1975, 46; TON BARNEA, *Les monuments paleochretienes de Roumanie,* Roma, 1977, p. 125—178) ; V. H. BAUMAN, *Citeva precizări rezultate din cercetarea ęlor paleocreştine din comuna Niculitel* (jud. Tulcea), în *Acta Musei Napo-V,* I977, p. 245—267 ; EP1FANIE NOROCEL, *Bazilicile din Dobrogea,* în G.B., ii, nr. 3—5, p. 345—372 (şi în voi. *Pagini din istoria veche a creştinismului* 1986, p. 92—142); ADRIAN RĂDULESCU, *Bazilici şi monumente creştine în etnogenezei româneşti din* sec. *III—VII în Dobrogea,* în voi. Monumente *is-*zvoare *creştine,* Galaţi, 1987, p. 7—77. Pentru arhitectura bazilicilor a se ■TRE VINTILESCU, *Elemente de istoria artei creştine,* în BOR, an. LXXXIV, —2, p. 152—188 şi nr. 3—4, p. 331—355.

- r i p ţ i i: ION BARNEA, *Creştinismul în Scythia Minor după inscripţii,* în *'l,* 1954, nr. 1—2, p. 65—112; I. BARNEA, O *inscripţie creştină de la Axio-*i.T., an. VI, 1954, nr. 3—4, p. 219—228; I. BARNEA, *Quelques considerations >criptions chretiennes de la Scythie Mineure,* în Dacia, n.a., I, 1957, p. 265—IAN POPESCU, *Inscripţiile greceşti şi latine din secolele IV—XIII descope-mânia,* Bucureşti, 1976, 438 p. + 1 h. + ilustr. (îndeosebi p. 35—292) ; I. *Inscripţii paleocreştine inedite în Tomis,* în *Pontica,* **7, 1977, p.** 377—**385.** vedea şi voi. *Arta creştină în România :* Secolele III—VI. Studiu introductiv îrea planşelor de I. BARNEA, Bucureşti, 1979, 278 p.

e c t e p a l e o c r e ş t i n e : ION BARNEA, *Discul episcopului Paternus,* în ». Bucureşti, II, 1944, p. 185—197; ION BARNEA, *Opaiţe creştine din Scythia* RIR, voi. XIV, fasc. 2, 1944, p. 168—176; GHEORGHE ŞTEFAN, *Anciens* ves-fiens Q *Dinogetia-Bisericuţa,* în Dacia, XI—XII, 1945—1947, p. 303—307; PE--ONU, *Urme vechi creştine descoperite în sud-vestul Dobrogei,* în BOR, an 363, nr. 5—6, p. 546—557 ; V. CULICA, *Croix romano-byzantines decouver-*>QJ'a, în Dacia, n.s. IX, 1965, p. 419—425; C. ICONOMU, Opaife greco-romane, 1967, 166 p. + 224 fig. ; TIT SIMEDREA, *Cel mai vechi document arheologic*

creştin găsit pe teritoriul ţării noastre, în G.B., an XXVII, 1968, nr. 5—6, p. 719—720 (gemă de la Tomis) ; V. CULICA, *Obiecte de caracter creştin din epoca romano-bizantină găsite la Pirjoaia-Dobrogea,* în *Pontica,* II, 1969, p. 355—371 ; V. CULICA, *Antichităţile creştine de la Izvoarele* (j. Constanta) in BOR, an. XCIV, 1976, nr. 7—3, p. 377—382

Bisericuţele de la Basarabi: ION BARNEA, *Monumente de artă creştină descoperite pe teritoriul României,* în S.T., an. XII, 1960, nr. 3—4, p. 211—219 şi an. XVII, 1965, nr. 3—4, p. 160—172; I. BARNEA, *Lcs monuments rupestres de Basarabi en Dobroudja,* in *Cahiers Archeologiques,* Paris, XIII, 1962, p. 187—208 ; I. BARNEA, *Reprezentarea labirintului pe monumentele rupestre de la Basarabi,* în SCIV, XIV, 1963, nr. 1, p. 189—195; P. DIACONU şi P. Ş. NĂSTUREL, *Citeva observaţii In legătură cu complexul arheologic de la Mur-.tlar (Basarabi),* în M.O., an. XX, 1968, nr. 11—12, p. 937—946; I. BARNEA şi ŞTEFAN ŞTEFANESCU, *Din istoria Dobrogei, III,* Bizantini, români şi bulgari la Dunărea de Jos, Bucureşti, 1971, 440 p.; ION BARNEA, *Monumenti bizantini in România ira ii VII ad ii VIII secolo, in XVIII Corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina,* Ravenna, 1971, nr. 71—93.

D. P. BOGDAN, *Gralitele de la Basarabi,* în «Analele Universităţii Bucureşti. Seria Ştiinţe Sociale-Istorice», IX, 1960, p. 31—41 ; G. MIHĂILĂ, *Inscripţii slave vechi de la Muriatlar (Basarabi),* în «Studii şi Cercetări Lingvistice», Bucureşti, I, 1964, p. 39—58 şi în voi. *Contribuţii la istoria cultura si literaturii române vechi,* Bucureşti, 1972, p. 78—103; ALEXANDRU N. STÂNCIULESCU, *Contribuţii Ia descirarea inscripţiilor de la Muriatiar,* în B.O.R., an. XCV, 1977, nr. 9—12, p. 1024—1034 I

:r!\

X

•ESTINISMUL DACO-ROMAN ÎN SECOLUL VI. 'ARHIEPISCOPIA JUSTINIANA PRIMA

militările pricinuite de marile erezii din secolul V, nestoria-monofizismul, au continuat şi în secolul VI, mai ales în prima ate, angajînd în discuţii şi cîţiva episcopi din provinciile roma-tine dunărene.

jticul. Schisma acachiană. In anul 482, împăratul- Zenon al ii (474—491) şi patriarhul său Acachie sau ^ ^
aşa numituPHenoticon (svumzov), un «edict detftâfesr seTTTnat 3 ceilalţi trei patriarhi răsăriteni şi de alţi episcopi, prin care au ortodoxe hotărîrile primelor trei Sinoade ecumenice, evi-însă problemele dezbătute la Calcedon, tocmai ca să împace ocşi cu monofiziţii şi sa aducă pacea în Biserică. Publicarea it însă un efect contrar celui aşteptat, căci s-au produs şi mai nîntări. în anul 484, papa Felix III (483—^492) a convocat un Roma, care a înlăturat din scaun şi a excomunicat pe patriar-iie (ortodox) al Constantmopolului şi Petru Mongu (monofizit) ndriei. La rîndul său, Acachie a şters numele papei din dipti-iarhale. In felul acesta, s-a produs o schismă între Roma şi inopol, numită acachiană, după numele patriarhului, care a de ani, din 484 pînă în 519, deci şi sub împăratul Anastasie 5). în cursul acestei schisme, scaunul roman a încercat în mai îduri să se amestece în treburile Bisericii din Illyricum. Din aerioadă, cunoaştem şi numele cîtorva episcopi de aici, unii nd împotriva Henoticonului.

ica religioasă din imperiul bizantin s-a schimbat brusc sub arat Justin (518—527), care va asocia apoi la tron şi pe nepo-ustinian, viitorul împărat (527—565). Chiar în anul urcării sale

pe tron, s-a întrunit un sinod împotriva monofizismului la Constantinopol, la care au participat şi doi episcopi din Moesia Inferior : *Joan*
- Ig 519 s-a pus-trapăt'şt schis-- -
mei acachieneTprin S[1]6li?nareaT"'âe către patriarhul ecumenic Ioan, a unei sentinţe de enatematizare împotriva fostului patriarh Acachie şi prin ştergerea numelui său din diptice.

Problema theopasită. în anul 519 apar alte discuţii teologice provocate de aşa-numiţii «călugări sciţi», originari din Scythia Minor, care au cerut să fie recunoscută oficial formula lor teologică : «unul din Sfînta Treime a pătimit în trup» (numita theopasită), în scopul apropierii monofiziţilor moderaţi de ortodocşi. Ea a triumfat în urma unui edict dat de împăratul Justinian, la 15 martie 533.

Arhiepiscopia de Justiniana Prima. In 'P'Wioad'a* de relativă pace religioasă inaugurată de împăratul Justinian, a avut loc un fapt de seamă în legătură directă cu viaţa creştină din prefectura Illyricului. Este vorba de reorganizarea bisericească a acestei prefecturi, făcută din iniţiativa sau, mai corect spus, din ambiţia împăratului, care voia să ridice la o faimă deosebită satul său natal, Ţ^y^jsjjjyHk P[e] locul căruia a ridicat un oraş, numit Justiniana Prima. Prin *Novela XI din 14 aprilie 535,* împăratul dispunea să se înfiinţeze o Arhiepiscopie autocernuâ in acest nou oraş, unde era de acum şi reşedinţa prefecturii Illyricului. Pînă atunci, reşedinţa prefecturii fusese la Tesalonic, mutată aici de la Sir-mium, din cauza năvălirii hunilor. în urma acestei mutări, episcopul din Tesalonic a dobîndit anumite prerogative asupra celorlalţi episcopi din Illyricum, devenind arhiepiscop («nu prin stăpînirea proprie, ci la umbra conducerii politice, s-a învrednicit de anumite privilegii», se arăta în Novela XI).

Peste zece ani, Justinian a reluat dispoziţiile cu privire la Arhiepiscopia Justiniana Prima, în partea întîi din *Novela CXXXI,* dată la J8 martie 545, redactată însă foarte pe scurt.

Localizarea Justinianei Prima. O primă problemă care trebuie lămurită în legătură cu noua Arhiepiscopie este aceea a locului în care a fost situată, căci pînă în prezent n-a fost soluţionată în chip satisfăcător., din cauza lipsei de informaţii exacte în izvoarele epocii respective. Istoricul contemporan Procopius din Cezareea scria că satul in care s-a născut Justinian se numea Ţayrision (Tauresiuml Şi că era situat în apropiere de jŞederiana fY°^fil'Jfl[ia]ţi [ull(]ie s-a născut unchiul său Justin, în provincia Dardania. Pentru a perpetua amintirea locului său natal, Justinian a ridicat, in apropiere de Tauresium, un oraş nou,

a dat numele de Justiniana Prima (UptbiTj 'Iouoxiviâvv]). Unii
ri au socotit că s-a ridicat pe locul localităţilor Tauresium sau
a, alţii au identificat-o cu oraşul Scugj1fc>j£&lfll^
al T^rhnirhis Hmrpnit mai tîrziu A*n"rîda sau Ohrida, în provin-
s HSfova. "_"* "TM" ' " " """ "*
iologii iugoslavi au ajuns la concluzia că Justiniana Prima (im-
fostul Tauresium) se găsea pe locul actualului Tj^i'nn^Grad.
circa 40 km sud-vest de Naîsus (azi Niş, în Iugoslavia; de
1 din Antiohia scria că Bederiana era în apropiere de Naisus).
este, după părerea noastră, ipoteza cea mai acceptabilă. în
sta, Justiniana Prima apare situată mult mai aproape de Dunăre
:redea înainte.

;dicţia Arhiepiscopiei Justiniana Prima se desprinde din însuşi
ovelei XI. Ea se întindea peste mitropoliile şi episcopiile din
efe provincii ale prefecturii Illyricului : Dacia JŞledilj^ţanea,
pensis, Moesia Superior (Prima), Dardania,' Prevalitania, Mace-
currdâfSaîutaris) şTTTparte'din Pannonia Inferior (Secunda), în
afla" cejateâ Baciana (Bassiana ?). Provinciile Moesia Inferior
a Minor, neamiriîite în Novelă, rămîneau pe mai departe sub
a patriarhului de Constantinopol.

la data înfiinţării Justinianei Prima, cele aproximativ 25 de
mitropolii şi episcopii), intrate în componenţa ei, se găseau sub
a arhiepiscopului din Tesalonic. De acum înainte, acesta urma
jurisdicţie numai asupra***pi1Svinciilor din dieceza Macedonia
lăjipire, Thesalia, Ahaia, Creta), care erau de limbă greacă, uie
remarcalfa^!uT*ca*Toat^*^rovinciile care intrau în compo-)ii
Arhiepiscopii aveau o populaţie romană sau romanizată
latină şi dunăreană a Illyricului oriental», cum o numeşte J.
excepţie făcînd Prevalitania, care era «adriatică». sdicţia
Arhiepiscopiei Justiniana Prima se"*irfflrîcreâ™lnsă şi asu-
regiuni şi cetăţi construite sau renovate de Justinian în nor-
arii, căci în Novela XI se spunea că hotarele imperiului s-au
în nordul Dunării, amintind aici cetăţile *Recidiva* şi. *Litteraîa*
a) : «Crescînd cu ajutorul lui Dumnezeu împărăţia noastră —
in Novela XI —, aşa îneît locuitorii de pe amîndouă ţărmurile
cercetează acum oraşele noastre, şi atît Viminacium, cît şi
Şi Litterata, care sînt dincolo de Dunăre, se află iarăşi sub
s noastră, am socotit necesar ca însăşi prea strălucita prefec-
- era în Pannonia să o mutăm de acolo în prea fericita noastră
De fapt şi Procopius de Cezareea — în lucrarea De *Aedificiis*

— spune_£ă_^Ţu_sţmian__a ridicat «o mulţime de cetăţi» înj
lucru confirmat şi de unele cercetări arheologice efectuate azi. Puterea politică a imperiuTuTfOTnana-bizanti«~~^ jos — s-a extins peste Dunăre, în Banat şi Oltenia şi odată cu ea s-a extins şi jurisdicţia bisericească a Arhiepiscopiei Justiniana Prima.

în ce priveşte numele Recidiva, Vasile Pârvan a susţinut că este o formă coruptă a numelui Arcidava (azi Vărădia, lîngă Oraviţa), opinie care ni se pare acceptabilă, dat fiind faptul că se găsesc în aceeaşi zonă geografică (Viminacium — Litterata). Prof. D. Tudor, în schimb, vede în această denumire o formă coruptă a numelui cetăţii Sucidava (azi Celei — Corabia), ceea ce este puţin probabil. Litterata (Lederata) era situată de V. Pârvan pe malul stîng al Dunării, în faţa cetăţii Viminacium (probabil Palanca Nouă de astăzi, în Iugoslavia).

Alte prevederi ale Novelei. Din textul Novelei a Xl-a, reise şi în ce constă jurisdicţia canonică a arhiepiscopului de Justiniana Prima. Din ea se desprinde că acesta nu era «numai mitropolit, ci şi arhiepiscop», avînd «stăpînire puternică şi supremă, arhierie desăvîrşită, măreţie cît se poate de mare» în Bisericile amintite. El hirotonea mitropoliţi şi episcopi pentru scaunele vacante, îi investea cu demnitatea corespunzătoare şi le făcea instalarea, după rînduiala canonică, fără vreun amestec din partea arhiepiscopului din Tesalonic. Trebuia să se îngrijească apoi de buna rînduiala a vieţii şi administraţiei bisericeşti din mitropoliile şi episcopiile puse sub juiisdicţia sa. Orice abatere de la disciplina şi rînduiala bisericească săvîrşită în cuprinsul Arhiepiscopiei urma să fie judecată numai de el sau de clerici delegaţi de el.

Se făcea apoi amintire de faptul că Episcopia din Aquae, ...în Dacja 'a, ^-^î^tOLjJ!i^^
Mesenivriei (în Tracia), fapt care a fsvorizatîn^u^yiireaereticilQrbo—B ntîfieni în cetatea respectivX^T**îrT"îrriprejunmi. Pentru înlăturarea acesTuTrăuTnoul ârTîiei^^ de alegerea, hirotonirea şi înscăunarea unui nou episcop de Aquae, care să readucă]a dreapta credinţă pe cei căzuţi în erezia bonosiană.

In cazul vacantării scaunului arhiepiscopesc, noul titular urma sa fie ales, hirotonit (dacă nu era), investit şi înscăunat după rînduiala obişnuită, prin sinodul tuturor mitropoliţilor şi episcopilor din Arhiepiscopie, fără vreun amestec din partea episcopului din Tesalonic (dispoziţie repetată şi în Novela CXXXI). Această ultimă prevedere era desigur o ignorare a pretenţiilor papilor de a considera scaunul de Tesalonic drept un vicariat al lor. împăratul voia deci să asigure şi mai trainic independenţa bisericească a noii Arhiepiscopii. Novela se în-

■u prevederea că în cazul căderii arhiepiscopului de Justiniana iii erezie sau schismă, el urma să fie judecat şi condamnat de iul de Constantinopol. Deci, se punea o nouă piedică în calea iilor papale în Illyricum.

t pentru evitarea amestecului Romei în Illyricum, dar şi pentru ga prestigiului Arhiepiscopiei sale, împăratul a cerut nanei A 0.1=. ^35—536) să-i acorde titlul de locţiitoare a Patriarhiei romane, ca vicariat, ci ca «înlocuire», în cazuri de apelări la judecăţi şi îorific (XOTCOV eus/iov). Papa însă i-a dat un răspuns evaziv, ceea îdeşte că nu era dispus să[1] acorde titlul cerut. Justinian n-a ob-sea ce dorea nici cu prilejul unei călătorii a papei Agapet la itinopol. Recunoaşterea acestei demnităţi a făcut-o abia Virjiiins —555), ales papă cu concursul împărătesei Teodora. Novela r"dîn**1.8 martie 545, este expresia legală a acestei recunoaşteri. ■da titularului scaunului de Justiniana Prima drepturi depline în le puse sub jurisdicţia lui, precum şi titlul de locţiitor (locum — IOTTOV eitsx.iov) al scaunului Romei.

;buie subliniat că dispoziţiile celor doua novele nu au adus cii Patriarhiei din Constantinopol. Autocefalia Arhiepiscopiei L'niana Prima, precum şi marea ei putere jurisdicţională, nu au n vigoare nici legea din 421, nici canoanele sinoadelor ecume-*iVi.* 3 al Sin. II şi can, 23 al Sin. IV), ci reduceau numai dreptu-irhului din Tesalonic. Noua Arhiepiscopie, deşi autocefală, păs-îşi legăturile dogmatice, canonice şi de cult cu Patriarhia de atinopol.

toate prevederile clare ale celor două novele, din care rezultă autocefalie a noii Arhiepiscopii, totuşi unii istorici catolici sus-- a fost decît un vicariat al papei (J. Zeiller ş.a.). In acest caz, de-ă novelele respective ar fi prevăzut ca alegerea, hirotonia, in-1 şi înscăunarea noului arhiepiscop să fie făcute de papa şi nu dul episcopilor săi sufragani.

alarii Arhiepiscopiei. Primul arhiepiscop de Justiniana Prima a (Catellianus). Dintre urmaşii săi cunoaştem *ve.Benenatus.* In discuţiile asupra celor «trei capitole», condamnate y *or* umenic. în acesle noi framintări, apare şi numele [5e]fi,P;4.iUj,L§,§nenatus din.-Jtasţi-niana Prîrna, garQ'J^gnnase "edîcTQt. l«âlg>J^Qn.dainnare__a .^Celo^lrej^Cdi,^!!^!^^^,^;!^!!! 544." Ăctul'său lţumit pe episcopii illyrieni, care, după un izvor contemporan, trunit în sinod, în anul Sj^^hjătjmjid jie^u^ [a] a rămas fără urmări, iar împăratul Justinian,_&„£xilat în Eg|njL--

pe_duşmanul său Frontinus. în 553, Benenatus era încă în scaun^ fiind 'reprezentat la Siliojiul.JVdk. către mitropolitul Focas din Stobi. Trei dinîre"~epTscopii săi sufragani au refuzat să participe la sinod, cu toate că erau în capitală, motivînd că nu pot participa fără întîistătătorul lor : Paul din TTIniana (devenită Justiniana Secunda), care a semnat şi Constitutum-ul, Proiectus din Naisus şi Sabinianus din Zappara (Ulpiana şi Zappara erau în Dardania). Atitudinea lor echivoca nu o putem explica. Cu puţin înainte, episcopul Vasilisc din Sardica rupsese legătura cu papa Vigilius, după ce acesta a condamnat «cele trei capitole», fapt pentru care se pare că împăratul 1-a trimis în exil.

Abia la sfîrşitul secolului VI cunoaştem cîteva scrisori adresate de Sfîntul Grk^şrijj^j^Nlaje^ (590—604), unui arhiepiscop de Justiniana Prima, cu numele *Ioyjk* Dintr-una din ele, din octombrie 592, desprindem că Ioan fusese invitat de împărat să examineze apelul episcopului Adrian al Tebei, condamnat de_mjjxc^_ politul său Ioan din Larissa, fiind depus şi de Ioan al Justinianei Prima. Papa" li cef"ea "S'3'^Trehtte" EH'w octombrie şi noiembrie 594, avem alte două scrisori ale Sfîntului Grigorie, una către episcopii din Illyricum şi alta către arhiepiscopul Ioan, în care se vorbea de alegerea sa ca arhiepiscop. Unii istorici (Şt. Lupşa) au socotit că e vorba de un nou arhiepiscop cu numele Ioan, ales în 594, alţii (J. Zeiller) au socotit că e o greşeală în datarea scrisorilor (591 în loc de 594), deci ar fi un singur Ioan, ales în 591. în anul 601, papa Grigorie protesta, prin apocrisiarul său laf Constantinopol, diaconul Antonie, împotriva intenţiei împăratului de a-1 înlocui din scaun pe arhiepiscopul Ioan, pe motiv că era bolnav. într-adevăr n-a fost depus, căci în anul următor papa îi trimitea o nouă scrisoare.

Din aceeaşi perioadă întîlnim un mitropolit din Dacia Mediterranea, pe *Felix din ^r^im* P^pr " *n™-**, prin ffl-1, yrîfl^H firi r^'^-*"**-*-că drnptiirijr^jrriirpnrnrriilni rir JiTîtioiarifL file;.'j3e~îniixţiune ale papei Grigorie în Illyric au După anul 602, as .pierd urmele Arhiepiscopiei de Justinjana-PMma şi ale mitropoliilor şi episcopiilp.r,.^u^^şe_,(gju.^aţorj.'tă-.-păt*Bnttgfu în Peninsula Balcanică a slavilor şi avarilor, urmaţi de bulgari în 679—680^

lr împăratul Leon III Isaurul o desfiinţează oficial, ia
Fragane~"au fo^^«CTtt«---suB~'îtî!ff^icţîa.T?PlSttI1arKîei de Con-
t.

rile Arhiepiscopiei de Justiniana Prima cu teritoriile din nării. Din însuşi textul Novelei a Xl-a rezultă că anumite e malul stîng al Dunării, între care Recidiva şi Litterata, au nou în stăpînirea imperiului bizantin, lucru confirmat şi de rocopiufi din Cezareea. Aceste izvoare literare sînt întregite â de descoperiri arheologice, care arată că Justinian a refă-: parte din fortificaţiile de pe linia Dunării şi din interiorul pentru a respinge cu succes atacurile «barbare». Probabil ie a recuceri fosta provincie Dacia Traiană s-au refăcut, sub capetele de pod mai vechi de pe malul stîng al Dunării şi nstruite altele noi : Litterata, situată în faţa cetăţii Vimina-abil Dierna •— Orşova, Drobeta. — Turnu Severin, Sucidava furris — probabil Turnu Măgurele, Constantiniana Daphne)escoperiri bizantine izolate, din secolul VI, — în unele ca-: cu monede de la Justin, Justinian şi alţi împăraţi —, s-au umai pe malul Dunării (Drobeta sau Sucidava), ci şi în inte-. noastre (tipare pentru cercei şi cruciuliţe, descoperite pe oraşului Bucureşti, obiecte mărunte descoperite în Transil-'oldova de nord). Toate acestea dovedesc că populaţia daco-i aşezările rurale respective a trăit în continuă legătură cu in dreapta Dunării. Era firesc atunci ca şi jurisdicţia Arhie-le Justiniana Prima sa se întindă şi asupra teritoriilor din nării, cel puţin asupra celor stăpînite efectiv de imperiul ib Justinian. N-ar fi exclus ca în localităţile Recidiva şi Le-nţionate în Novela XI, să-şi fi avut sediul cîte un horepis-> de arhiepiscopul din Justiniana Prima.

paleocreştine îa Sucidava. Dovada cea mai concludentă a a-ături bisericeşti ne-o oferă cetatea Sucidava, azi Celei, pe iglobat în oraşul Corabia. Sucidava — însemnat centru co-militar — a rămas în stăpînirea romană chiar şi după pără-ei de către Aurelian. Sub Constantin cel Mare a devenit o bază militară, de unde au pornit expediţii victorioase împo-laţiilor din Dacia, recucerind zona de cîmpie a Olteniei şi-la de azi. In anul 447 Sucidava a fost distrusă de hunii con-

duşi de Attila. In primii ani de domnie ai lui Justinian, a avut loc refacerea cetăţii, dar prin 599—600 s-a petrecut ultima ei distrugere, din partea avarilor.

în apropierea zidului cetăţii romane, s-au scos la iveală, în cursul săpăturilor arheologice conduse de profesorul Dumitru Tudor, în anii 1946—1947, resturile unei bazilici din secolele V—VI. Era o clădire lungă de 20,90 m şi lată de 10,20 ni, compusă dintr-o mare sală patrulateră la intrare (10,20X17 m), o navă şi o absidă semicirculară (altar) spre răsărit. In încăperea de la intrare s-au identificat urmele unui postament patrulater din zidărie, deasupra căruia se înălţa un amvon de lemn. Mai tîrziu, pe aripa sudică a bisericii, s-au adăugat două cămăruţe din zidărie (2X3,55 m fiecare) care se pot identifica cu un diaconicon, în care se păstrau veşmintele preoţeşti şi diferite obiecte de cult. S-au descoperit apoi trei morminte în interior şi alte trei în exterior, precum şi diferite obiecte creştine : opaiţe cu toartă cruciformă, cruciuliţe de bronz, inclusiv un tipar de turnat cruciuliţe, zeci de resturi de amfore purtînd simboluri şi inscripţii creştine : «Maica Domnului», «Măria naşte pe Hristos», «Fiul lui Dumnezeu», «Mila Domnului», «Dumnezeu prea strălucit», «Lumina lui Dumnezeu», A-2 etc.

în apropierea altarului, s-a făcut o altă descoperire preţioasă şi anume un fragment de amforă din lut gălbui, pe care era o inscripţie grecească : «Măria a născut pe Hristos Fiul lui Dumnezeu», precum şi numele preotului *Lukonochos fiul lui Lykatios.* Se presupune că amfora era destinată fie pentru păstrarea vinului cultic, fie pentru apa sfinţită.

După numele preoţilor de neam got, amintiţi în fragmentul de ca lendar got şi în actul martiric al Ştiutului Sava, acesta este un alt preot cunoscut în nordul Dunării. Faptul că inscripţiile sînt în limba greacă arată că amforele respective au putut fi aduse dintr-un mediu gre cesc, poate chiar din capitala imperiului, sau că au servit unor militari care vorbeau limba greacă. Prezenţa unui preot de neam grec dove deşte că el a putut veni tot din Constantinopol, poate pentru militarii din cetatea Sucidava, care vor fi vorbit greceşte. Bazilica din Sucidava a fost destinată în primul rînd nevoilor spirituale ale garnizoanei lo cale, dar a avut şi un însemnat rol în întărirea creştinismului pe teri toriul ţării noastre. o;

operirile arheologice efectuate la Sucidava arată că această a un însemnat centru creştin, unde vor fi venit numeroşi misio-sudul Dunării, mai ales că oraşul Oescus, unde exista o veche . era situat chiar în faţa ei. Episcopia din Oescus, apoi ceie nacium şi Aquae, pomenite şi în Novela XI a împăratului Jus-şi celelalte episcopii sud-dunărene cunoscute, au avut un rol i în viaţa bisericească a daco-romanilor sau străromânilor ăreni, prin hirotonii de preoţi şi diaconi, prin sfinţiri de lăca-;e şi prin trimiterea de horepiscopi în aceste părţi. Poate un >p sau chiar episcop a stat în Sucidava. Aflaţi sub jurisdicţia opilor din capitala diecezei Dacia — Sirmium, apoi Tesalonic, 535 Justiniana Prima, — aceşti episcopi sud-dunăreni şi hore-trimişi de ei în nordul Dunării, pot fi consideraţi cîrmuitorii :eşti ai strămoşilor noştri în secolele IV—VI. îl, creştinismul nord-dunărean apare ca o continuare firească in sud, deci creştinarea — ca şi formarea poporului nostru de au avut loc pe ambele maluri ale Dunării, în cadrul «romani -ărene» sau «carpato-balcanice», prin legături neîntrerupte cu roman de Răsărit.

lica **din** Morisena. O altă bazilică din perioada de care ne ocu-dstat la *Morisena* (azi Cenad, jud. Timiş), pe care arheologii , care au studiat-o cu prilejul săpăturilor efectuate în 1868, au in secolele IV—VI. Peste ea s-au ridicat, mai tîrziu, o biserică izantin sau romanic, apoi alta în stil gotic. Bazilica era con-n cărămidă arsă romană şi din piatră cioplită, avînd un baptis-iouă cripte. N-ar fi exclus să-şi îi avut sediul aici un alt hor-poate chiar un episcop. Săpăturile arheologice, care ar trebui ectuate aici, desigur ca vor limpezi unele aspecte din istoria nului în această parte a ţării noastre.

o n c l u z i i : Pe *teritoriul ţării noastre a existat — pînă la J-l secolului VI* — o *puternică viaţă bisericească, cu episcopi* sj, *horepiscopi, preoţi, călugări (călugării sciţi)* şi *credincioşi, in ei fiind oameni învăţaţi, autori de lucrări teologice, cu lăca-* e rugăciune şi *obiecte de culi. Legăturile acestora cu episco-* m s*u'lul Dunării, unde locuia tot o populaţie daco-romană sau uzată, au fost permanente. Faptul că în nordul Dunării* — pe *de azi al tării noastre — njX se cunosc episcopii, trebuie*

explicat prin aceea că ele funcţionau în centre urbane, ori, cum am arătat, acestea dispăruseră din fosta provincie (can. 6 al Sin. de la Sardica prevedea să nu se hirotonească episcopi pentru sate $i oraşe mici). în schimb, vor fi activat aici o seamă de horepiscopi, trimişi fie de episcopii sud-dunăreni, fie — mai tîrziu — de *arhiepiscopii Justinianei Prima. Clericii şi credincioşii din părţile Dunării de jos n-au fost niciodată străini de marile trămîntări prin care a trecut Biserica universală în primele veacuri, pricinuite de diferitele erezii, care au dus la convocarea de sinoade ecumenice şi locale. La acestea şi-au adus contribuţia şi episcopii de la Tomis sau din oraşele de pe ţărmul drept al Dunării.*

Deşi se găseau sub jurisdicţia Patriarhiei de Constantinopol, bisericile din provinciile romane dunărene foloseau în cult limba latină, cu excepţia unora din Moesia Inferior şi Scythia Minor, unde se folosea limba greaca, dat fiind faptul că mulţi din credincioşii de aici erau de origine greacă.

în ce priveşte preoţii, aceştia vor li fost în majoritate oameni fără multă învăţătură. Totuşi, unii din ei se vor îi pregătit la Constantinopol (Dionisie Exiguul, loan Casian etc.) sau în alte părţi. în ce priveşte portul (costumul), ei nu se deosebeau de credincioşii lor cu nimic. Existenţa şi-o asigurau desigur din lucrul mîinilor, aşa cum făcuse şi marele apostol Pavel, dar şi din ofrandele credincioşilor. La rîndul lor, credincioşii erau oameni simpli, care aveau cunoştinţe sumare din învăţătura creştină (rugăciunea Tatăl nostru, mărturisirea de credinţă niceo-constantinopolitană), păstrate pînă azi în cuvinte de origine latină.

BIBLIOGRAFIE <"

VASILE PÂRVAN, *Contribuţii epigraiice la istoria creştinismului daco-roman,* Bucureşti, 1911, XVI + 222, p. ; JACQUES ZEILLER, *Ies origines chretiennes dans Ies provinces danubiennes de iempire romain,* Paris, 1918, IV + 667 p., Edizione anastatica, Roma, 1967 (îndeosebi p. 377—406) ; J. PARGOIRE, *L'Eglise bizantine de* 527 â 847, III-e ed,, Paris, 1923.

JACQUES ZEILLER, *La site de Justiniana Prima,* în *Melanges Diehl,* I, Paris, 1930, p. 299—304; V. R. PETCOVICI, Les *touilles de Tsaritchin Grad,* în «Cahiers Archeologiques», III, Paris, 1948, p. 40—48 ; A. GRABAR, Ies *monuments de Tsaritchin Grad et Justiniana Prima,* în *«Cahiers Archeologiques»,* III, Paris, 1948, p. 49—63; D. BOSCOVICI, *Nouvelles touilles et recherches executees par l'Institut Archeologique de l'Academie Serbe des Sciences* în *Actes du IV-e Congres International ti'etudes bYzantines,* t. II, Paris, **1951,** p. 53—65; V. KONDIC et V. POPOVICI, *Tsa-*

ad. Site iortitie dans d'Illyricum byzantin, Belgrade, 1977, p. 299—420 îţais) i VLADISLAV POPOVICI, La *signiiication historique de iarchitec-euse de Tsatitchin Grad,* în XXVI *Corso di cultura sull'arte ravennata* e Ravenna, 1979, p. 249—311.

AN LUPŞA, *Creştinismul românesc a lost de la început ortodox,* în S.T. I, i—lO, p. 815—837; ALEXANDRU A. MUNTEANU, *Arhiepiscopia Justiniana Jurisdicţia* ei, în S.T., an. XIV, 1962, nr. 7—8, p. 441—470; GH. ŞTEFAN, *Prima şi stăpînirea bizantină la Dunărea de Jos m secolul al Vl-lea,* în *ta,* 1974, p. 65—70; EMANOIL BÂBUŞ, *Justiniana Prima în lumina noilor* în S.T., an. XXXIX, 1987, nr. 1, p. 84—92; HANS-DIETER DOPMANN, •*matik von Justiniana Prima,* în *Miscellanea Bulgarica,* 5, Wien, 1987. JDOR, *Prima basilică creştină descoperită In Dacia Traiană,* Iaşi, 1948, 25 p. }. TUDOR, *Sucidava,* Bucureşti, 1966, 70 p. + 4 pi. + 150 fig. + 1 h. ; POPESCU, *Inscripţiile greceşti şi latine din secolele IV—XIII descoperite în* Bucureşti 1976, p. 293—349; OCTAVIAN TOROPU, *Romanitatea tîrzie şi i în Dacia Traiană sub-carpatică (secolele III—XI),* Craiova, 1976, 264 p. COTOŞMAN, *Bazilica romană cu baptisteriu din Urbs Morisena,* în B.O.R., VI, 1968, nr. 3—5, p. 469—485.

PERIOADA
A DOUA

(secolele VII—XIV)

J'y

I

BISERICA ROMÂNEASCĂ ÎN SECOLELE VII—XI

retragerea oficialităţilor romane în sudul Dunării, sub îm~
^ ^ ^ " * J^ dSf Şl'"THTerî-,
toriile rămase în afara^x&£je»iâ£«4ZLparte din Patria noastră, aTTTreP*"* cut, succesnj^ja^ua£^g^£opulaţii migratoare. Şirul acestora a~"înceî5tit cugTrţtrT populaţie de neam germamc7ET*âufost înfrînţi în 376 de huni, populaţie nomadă de neam turanic. Aceştia au declanşat, mai ales în< prima jumătate a secolului V, numeroase expediţii de pradă în regiunile învecinate. în jurul anului 399 erau la Dunărea de Jos, unde episcopul Teotim I al Tomisului încerca să facă misionarism printre ei. Aşezaţi în Cîmpia Panonică, au ajuns o mare putere sub conducerea luii Attila. în 447, au distrus cetăţile rornano-bizantine situate pe Dunăre, între care şi puternicul centru creştin de la Sucidava.

După moartea lui Attila (453), hunii au fost distruşi de gepizii germanici, care au preluat stăpînirea asupra Pannoniei. Se cunoaşte şi un episcop al lor, arian, cu numele *Trasaric,* în a doua jumătate a secolului VI. Nici aceştia n-au stăpînit efectiv fosta Dacie romană, deşi unele tabere militare gepide sînt atestate şi în Transilvania. înfrînţi în, anul 567 de avari şi longobarzi, au fost împrăştiaţi şi apoi asimilaţi de autohtonii din teritoriile pe care le-au stăpînit.

în urma lor, avarii, originari din centrul Asiei, s-au aşezat în regiunile Europei centrale, din Transilvania pînă la Marea Adriatică, reprezentînd mult timp o forţă militară de temut. Uneori singuri, alteori, împreună cu slavii, au atacat mereu hotarele imperiului bizantin. în urma incursiunilor lor, au avut de suferit şi scaunele episcopale sud-dunărene. Istoricul bizantin Menandru Protector relatează că în 580 locuitorii din oraşul Singidunum au putut convinge pe un han avar să le cruţe oraşul, jurînd după ritul său pagîn şi apoi pe Evanghelie,.

e i-a prezentat-o episcopul de acolo. în 591, un episcop de Sir-se pare cu numele *Sebastian,* căruia Sfîntul Grigorie cel Mare \sa două scrisori, îşi părăsise reşedinţa, poate tot din cauza atacu-ivarilor, refugiindu-se la Constantinopol. O inscripţie funerară ba greacă de la sfîrşiiul secolului VI, descoperită la Odyssos, >şte numele episcopului *Dulcissimus* din Durostorum, probabil at acolo din pricina avarilor şi slavilor. Prin anii 599—600, avarii trus definiti\r Sucidava, puternicul centru militar, economic şi bi-3C de pe malul stîng al Dunării. Desfiinţarea Arhiepiscopiei Jus-j Prima, a Episcopiei Tomisului şi a celorlalte episcopii de la ea de Jos se datorează tot acestor două popoare, mai ales în marii invazii avaro-slave în Peninsula Balcanică în anul 602.
una din incursiunile avarilor în sndnl Di măriiiinîri arin] 5R7. *Cro-*bizantine ale lui TheofîfttT^îfrîf5c^1*îes~şi Theofanes relateză un care a reţinut atenţia multor istorici şi lingvişti. S-a întîmplat ai ostaş din armata imperială (condusă de Comentiolus, coman-Traciei), care se îndrepta împotriva avarilor şi slavilor, să-i icvara din spatele catîrului. Un alt soldat, vrînd să-i atragă aten-îpra celor întîmplate, i-a strigat «în limba părintească» : «torna, frate» (la Theofilact : retorna). Expresia a produs panică între i, care au crezut că este vorba de o retragere. Aceste cuvinte ^rsiderate de mulţi cercetători drept prima menţiune documen-limbii române. înseamnă că «limba părintească» din părţile Bal-r era o limbă romanică. Abia la sfîrşitul secolului VIII, avarii au struşi de franci în Apus (în timpul lui Carol cel Mare) şi de bul-i Răsărit.

igraţia slavilor. în ce priveşte slavii, izvoarele literare şi arheolo-*'.nt* de acord în atestarea prezenţei lor în teritoriile extracarpatice ii noastre în secolul VI (istoricii bizantini Iordanes şi Procopius >c de atacurile slave împotriva imperiului bizantin la Dunărea de)e pildă, în cursul unei expediţii avaro-slave din anii 586—587, J D x ^ J I i i f o i ^ fără să mai fie re-uit vreodată. Dar pătrunderea lor masivă pe teritoriul ţării noas-i produs numai în cursul secolului VII, după cum dovedesc nume-e aşezări slave descoperite în urma săpăturilor arheologice. Spre 3ire de populaţiile migratoare nomade (goţi, huni, gepizi, avari), ■ fiind o populaţie de agricultori — s-au aşezat definitiv pe me-ile noastre, convieţuind timp de cîteva secole cu autohtonii da-lani. Aceştia, prin superioritatea numerică, prin vechimea aşe-

zării şi organizării lor, prin stadiul superior al civilizaţiei materiale şi moştenirea romano-bizantină, au asimilat şi au încreştinat pe slavi, deci elementul romanic din spaţiul carpato-dunărean a ieşit biruitor în noua fază istorică a convieţuirii cu slavii, chiar dacă aceştia au deţinut temporar conducerea vieţii politico-sociale.

în acelaşi timp, mase mult mai mari de slavi au trecut în fostele provincii romane din sudul Dunării. O primă mare—penetraţie a, „avnţ. loc în anul 602. în acel an, trupele bizantine de la Dunărea de Jos au proclamat împărat pe centurionul Focas şi s-au îndreptat spre Constantinopol, pe care l-au cucerit. Frontiera Dunării fiind astfel slăbită, avarii şi slavii au putut ocupa întinse teritorii pînă în Munţii Balcani. Prin aşezarea slavilor aici, populaţia romanică a fost dislocată, împărţită in două grupe mari : una la miazănoapte, cuprinzând pe *dacoromâni* (din care s-a despărţit o parte, aceea dinspre apus, ai căror urmaşi sînt *istroromânii* de azi) şi cealaltă spre miazăzi, cuprinzînd pe *macedoromâni şcuisuomâm-* {din care-s-au^spăzti^
parte a populaţiei romanizate din sud a trecut în nordul Dunării, iar o altă parte însemnată, care a rămas pe loc, a fost cu timpul slavizată. Deci, se petrec două fenomene cu totul deosebite : daco-românii desnaţionalizează şi asimilează pe slavi în nordul Dunării, iar slavii aşezaţi în sudul Dunării dislocă şi, în parte, slavizează populaţia romanică din fostele provincii Moesia Inferior, Dardania, Dacia Ripensis şi Mediterranea. înseamnă ca ţinuturile nord-dunărene au devenit de acum înainte centrul de greutate al «romanităţii dunărene».

Din convieţuirea cu slavii au rămas în limba noastră un număr însemnat de cuvinte în toate ramurile de gîndire şi activitate omeneasca (aproximativ 1/6 din lexic). Trebuie însă reţinut că nu se poate forma nici o propoziţie în limba română numai din cuvinte slave, fără a folosi şi elemente latine.

Din veacurile VII—VIII se poate vorbi de poporul român şi de limba română. în veacul al VUI-lea poporul român era chiar menţionat în izvoare bizantine sub numele de pxâxot, de origine slavă, dar împrumutat de la germani, care denumeau prin «vjyyh^» popoarele de neam romanic sau celtic *;* slavii l-au folosit numai pentru romanici şi mai ales pentru români. Populaţia băştinaşă era organizată în obşti săteşti (teritoriale) conduse de un «sfat al bătrînilor», avînd — pentru cazuri excepţionale — şi o căpetenie militară, un jude, jupan sau cneaz. Cu timpul, căpeteniile obştilor s-au transformat în adevăraţi stăpîni ai pămîntului, iar mandatul încredinţat temporar conducătorului militar a devenit o funcţie permanentă, uneori chiar ereditară. Aşa,

naştere primele formaţiuni politice, uniuni de obşti, cnezate
», existente de obicei pe văile unor rîuri sau depresiuni şi care
reptat, prin unirea lor, la formarea unor state româneşti.

•aţia bulgarilor. Către sfîrşitul secolului al VH-lea a avut loc
bulgarilor, care şi-au făcut apariţia în sudul Dunării, în regiu-
iei de azi, prin anii 679—ŞŞiX-sub conducerea lui Asparuh
fiul lui Kubrat, venind dm~*pa"fţile Volgăi (de unde şi numele
TI)'.' Nî5TÎ'T'tIC[1]BHr0ii'"dU[1] creat aici un stat'protobulgar, recunos-i
imperiul bizantin, condus de un «han» (hagan), cu reşedinţa
în nord-estul Bulgariei de azi. Era format din trei elemente
3 bază : populaţia locală tracă, romanizată în cea mai mare
burile slave stabilite în masă la sud de Dunăre, în prima ju-
secolului VII şi protobulgarii, puţini la număr, care formau
;a stăpînitoare. La aceştia se adăugau greci, resturi de goji
Ite neamuri «barbare», aşezate mai de mult pe aceste teritorii,
oare altădată imperiului roman de răsărit. De la începutul
bulgarilor aici şi pînă către mijlocul secolului IX, a avut loc
de slavizare lenta a acestora. Denumirea de «bulgar» şi-a
nţelesul ei iniţial, ajungînd sa desemneze pe toţi supuşii sta-
gar, indiferent de originea lor etnică.

rea noului stat bulgar a crescut considerabil sub hanul Krurn
t), care a extins hotarele statului său şi a purtat lupte "tocto-
i bizantinii (în 811, _a_căzut într-o luptă.ÎnsuşiJţmpiira#Bl-MU
zbutindsJLjcuc£i£ască Şardica (Sofia), pentru ca în 813 să ase-
nstantmopolul, dar fara rezultat.

?ezarea lor în Peninsula Balcanică, atît slavii cît şi protobulga-
îăgîni. Dar în contact cu populaţia romanizată de aici, unii din
eput să îmbrăţişeze credinţa creştină, deşi vechile scaune epis-
in sudul Dunării dispăruseră. Dar creştinismul era socotit un
entru tînărul stat bulgar şi de aceea unii hagani de la Pliska
:onducători bulgari au încercat să-1 prigonească. însuşi Krum
irat printre cei care prigoneau pe creştini (se pare din interese
creştinii avînd legături cu Bizanţul). Izvoarele istorice con-
ie (o versiune a *Vieţii Slîntului Dimitrie, Cronica preotului
leea* — Muntenegru ş.a.) relatează suferinţele îndurate atunci
Laţia creştină romanizată de aici.

tinarea «oficială» a bulgarilor a avut loc în anul 864, în tim-
ui Boris I (852—889), care a primit creştinismul din interese
El a primit[1] "rJo'tezuTln' urma unui război cu bizantinii, în care

-aceştia au ieşit biruitori, luînd numele naşului său, care era însuşi împăratul MihailIH al Bizanţului. întors acasă, a introdus creştinismul, prin pre^Sfii gre°cT"'veniţi anume în acest scop, fie pe cale paşnică, fie cu forţa. Introducerea creştmisjmului a avut urmări binefăcătoare asupra statului "bulgar, căci, *P^jdjiJZJPMlS.,* el s-a integrat în rîndul celorlalte creştine din Europa, iar pe de altă parte, creştinismul a înlăturat ■deosebirile etnice dintre protobuigari, siavi şi populaţia autohtonă romanizată, condiţie necesară pentru formarea unui popor bulgar unitar. Îndată după savîrşirea acestui mare act, Boris a trecut la organizarea Bisericii bulgare. După o scurtă orientare spre Roma (JI.66^-1169), Biserica bulgară a intrat definitiv sub jurisdicţia Patriarhiei de Coristanti-nopol, care ie-a trimis, în 870, un arhiepiscop~cu* nupiele Iosif. "■——~

Misiunea fraţilor Chirii şi Metodie. Opera de încreştinare a bulgarilor a fost desăvîrşită numai după ce s-a răspîndit în cuprinsul ţării -cuvîntul Sfintei Scripturi şi cărţile de slujbă în limba slavă, prin propovăduirea ucenicilor Sfinţilor Chirii şi Metodie (Metodiu). Aceşti doi fraţi, originari din Tesalonic, sînt consideraţi de unii istorici ca fiind greci de neam, de alţii, slavi, dar putea să fie şi descendenţi ai \'echii popuîaţii romanice din Peninsula Balcanică. Metodie (n. 811), după ■ce a studiat în oraşul natal, a slujit în armata Dizantina, a]un'g"ind comandant fl] armato]»;- g\ave din arhontia Strimonin1ni la frontiera, rn BulQaria_Pupă zece ani, s-a___retjras.,ân .iaî£a2IIxeU -lUi|J(îsffluntele Olirap rliiŢ_jni; j11i,i (A '1in HHM) unde s-a călugărit. Fratele «ăw-ffi-ai mic, Consfantui (n. 827), a făcut studii superioare la Constantinopol, a ajuns BîBîî(5fecănân5i"serica Sfînta Sofia, apoi profesor de filozofie la «Universitatea» din Bizanţ (era supranumit «filozoful»). Prin 851—852. a fost trimis într-o misiune la ara^*r1^TitrablT~ÎH~&aTgTi«^^apoi şi-a reluat activitatea de profesor. După cîţiva ani, s-a retras în mînăstirea în care :se afla ş-i fratele "său. ——~- ___«_„

Aici,"timp de'Cîţiva ani, cei doi fraţi au creat un alfabet slav şi au tradus primele cărţi din greceşte în limba slavă, şi anume în graiul vechi al slavilor din jurul Tesalonicului, numită şi «slava veche bisericească» paleoslavă *(CuleQexi-djn...Evanghelie, Culegeri din Apostol, Liturghierul, Psaltirea).* După părerea unor cercetători, alfabetul slav creat de Sfinţii Fraţi s-a numit mai tîrziu «chirilic», în cinstea Sfîntului Constantin-Chiril. El a înlocuit aşa numitul «alfabet glagolitic», mult mai complicat şi care a existat mai de mult ca o scriere laică slavă, imitată după minuscula greacă (era format din semne luate din alfabetul latin, grec şi ebraic, cu cîteva litere specifice pentru redarea sune-

ve). Primul alfabel se numea «glagolitic» din cauza cuvîntulm agola» (= el a spus), care apare foarte des în Sfînta Evanghe-lii, auzind repetîndu-se mereu acest cuvînt, au numit pe cei ;au Evanghelia glagoliţi, iar alfabetul lor, glagolitic. Alfabetul este mai simplu, cu 43^jia_£Bm»e-,--24 luate din ~serre"rea gfeac ^ll--ad^gat 19_S1QXJB. din alfabetul .glagolitic, pentru
i

specifice limbii slave. Acest alfabet a fost apoi adoptat de tea -popoarelor* slave, precum şi de români, care l-au folosit impui lui Alexandru Ioan Cuza. El stă la baza alfabetelor unora, ile slave moderne : rusă, ucraineană, sîrbă, bulgară. •e anul ,§58, Constantin — hirotonit între timp preot — şi Me-
fost trTrnîş"f~ÎTr~ţaia ch'azarilor, în Crimeea, pentru a propovă-inţa cea adevărată acestei populaţii care îmhrăţig^.go inrUi^rrmj nul 863, cei doi fraţi au fost trimişi într-o misiune în Moravia stat al slavilor din Moravia, Boemia şi Panonia, creat la înce-
la rugămintea adresată împăratului Mihail III de le Rostislav (846—869j\de a-i trimite misionari cunoscători ai ave, pentru ctmvt*![1] LlWîa -poporului morav la creştinismul răstii au activat ea succes în Mor^yia la Vfilfifrrad. între anii 863— e au tradus -noi păzti,,din Sfînta Scriptură şi cărţi de slujbă în" sche slavă şi au format un însemnat număr de ucenici, care sa dujitori ai Bisericii morave.
intensa lor activitate misionară a nemulţumit pe episcopii şi atino-germani din jur, care au informat pe papa Nicolae I că dus în cultul divin o nouă limbă liturgică, pentru că după tra-e domina atunci în apus erau socotite numai trei limbi «sfinte»: greaca şi latina. In 867 s-au îndreptat spre Panonia, unde stă-incipele Kocel, desfaşurîwi şi aîcXTo însufleţită lucrare misio-■" ecînd la Roma, au fost primiţi cu multă bunăvoinţă de noul irian 1^1 (8,67—872), care a aprobat traducerea slavă a Sfintei î şi a cărţilor de slujbă şi a rînduit să fie hirotoniţi ca preoţi şi ucenicii care veniseră cu ei. T.a 14 februarie 869, Constantin a i cele veşnice, la Roma, după ceT^U ■sJarT^impinainte, a fost nonahism, sub numele de Chirii.
70-Metadie a fost hirotonit de papa ca arhiepiscop al Panoniei /iei. Reîntorcîndu-se în Moravîa, a găsit situă^îa'schimB^ta7căc'i aci2e-..§y§aţ°pluk începuse să se orienteze din punct de vedere ^ bisericesc spre germanii învecinaţi. Metodie şi-a continuat şa în Moravia şi Boemia, traducînd noi cărţi şi formînd noi deşi a avut de luptat cu clerul latino-german, care se împotri-

vea la introducerea limbii slave în Biserică. A murit la 6
înefedinţtHd conducerea biseficii-die-Mr
nicii săi. Pentru bogata lor activitate misionară, Bisericile slave au trecut pe cei doi fraţi în rîndul sfinţilor.

Opera începută de cei doi fraţi a fost continuată de ucenicii lor. Alungaţi din Moravia după moartea lui Metodie, unii dintre ei, între carey Climent, ajuns_episcop la Ohrida^Constantin, ajuns episcop la Preslav, Kaum,Angheiaxie, Xoan-ixailiul^ay_ ş-au îndrepîat spre Bulgaria. Aici au fost primiţi cu bunăvoinţă de ţarul Boris, care le-a creat cele mai prielnice condiţii de activitate. La Preslav (capitala taratului) şi Ohrida au întemeiat două şcoli şi cîteva mînăstiri (în secolul X s-a urfiin"ţâT"mln"S5trreo^), în care au fost pregătiţi numeroşi tineri, care au ajuns apoi preoţi şi oameni de carte. în felul acesta, Bulgaria, a devenit un focar al scrierii şi culturii paleosîave. Prin încreştinare şi prin «ritul bizantino-slav», s-a desăvîrşit slavizarea bulgarilor. Această intensă activitate culturală a ajuns la o mare înflorire îndeosebi sub ţarul Simeon (8£P-..927),-4ncît epoca lui a fost numită «veacul"~îie-^rar~ar"1tîreratur'ii vechi .bulgarejjJQe^JffiŢeir şi' 'ţjs ■— •-^ten"rjoTftîc, "Bulgaria a cunoscut sub Simeon cea mai mare, expansiuuQ,^™" teritorială ; el a şi aşezat capitala la Preslav, în 893). De aici, prin secolul X, cultura slavă, în spiritul şi tradiţiile Sfinţilor fraţi Chirii şi Metodie, s-a răspîndit şi în alte ţari slave : Rusia kieveană, Serbia, precum şi în nordul Dunării, pe pămînt românesc.

Sub ţarul Petru (927—969), fiul lui Simeon, patriarhul din Constantin0p.qL.5i împăratul Roman Lekapenos (919—jU4),--*tm* recunoscut autocefalia Bisericii bulgare, acordînd întîTstătătoruluT" ei (pe atunci Damian) aceleaşi drepturi pe care le-a avut arhiepiscopul de Justiniana Prima. Arhiepiscopii Bulgariei (care se intitulau şi «patriarhi», deşi Patriarhia ecumenică nu le-a recunoscut acest titlu) şi-au avut reşe-

Durostorum, devenit apoi Dristra), iar după 984 la Ahrida (Ohrida). Istoricul bulgar Ivan Dujcev crede însă că reşedinţa «patriarhului» Damian a fost la Preslav (unde era capitala statului încă din anul 893).

In anul 971, partea răsăriteană a Bulgariei de azi, precum şi Dobro gea noastră, au__foşţ cucerite, de._ împăratul bizantin Ioan Tzimiskes. creTndu^se^ici o unitate administrativ-terilorială sub numele «thema» Paristrion său ParadunoVon "(de"Tîngă Dunăre), iar în .1018 Vaşiiţ II—. ~»

partna-,Rpn<?pan 1 -a..P,u 1 gar\f{Jp a-?.\ .«;j. Mji.C.fidPIUâJlLJ[R1 1]] acesta, încetează existenţa statului bulgar. Tot atunci s-a sfîrşit autocefalia scau-

arhiepiscopal bulgar, care a fost pus sub dependenţa Patriarhiei onstantinopol, cu ierarhi de neam grec. în felul acesta, dominaţia itina a ajuns din nou pînă la Dunăre, aşa cum fusese cu aproape i veacuri în urmă.

îitul bizantino-slav la români. Aşezarea unor grupuri de slavi pe >riul patriei noastre, activitatea fraţilor Chirii şi Metodie şi a uce->r lor, precum şi încreştinarea bulgarilor au avut urmări însem-şi asupra vieţii bisericeşti a strămoşilor noştri. Arătam mai sus că s-au aşezat în colonii săteşti în mijlocul autohtonilor — De care tem numi din secolele VII—VIII români —, şi care i-au asimilat, după cum etnogeneza poporului român a decurs paralel cu în-inarea sa, tot aşa asimilarea slavilor de către români a mers pa-cu încreştinarea lor. Asimilarea etnică a fost posibilă datorită su-rităţii numerice şi stadiului ridicat de civilizaţie materială în care seau românii, iar încreştinarea s-a făcut datorită faptului că învă-a lui Hristos, ca formă superioară de manifestare spirituală, a pu-ilocui foarte uşor vechile rituri pâgîne ale slavilor, iste adevărat că slavii stabiliţi la noi şi-au exercitat temporar do-fia asupra autohtonilor, chiar şi după încreştinarea lor. Dar tocmai proces de suprapunere slavă ne ajută să înţelegem cum a fost cu ţă introducerea limbii slave în cultul bisericilor româneşti din ii Dunării. Conducătorii slavi de la noi voiau în cult o limbă vie, ■asă de ei, şi nu limba înţeleasă numai de autohtoni. Pînă atunci osii noştri «probabil făceau slujba bisericească într-o limbă lati-iropiată de cea veche» (P. P. Panaitescu). Introducîndu-se limba în tot spaţiul carpato-dunărean, ea a rămas ca limbă de cult şi asimilarea completă a slavilor în masa autohtonilor. >upă opinia profesorului P. P. Panaitescu, liturghia în limba slavă ut fi introdusă la români începînd cu secolul X, aducînd, în spri-tezei sale, următoarele argumente :

iturghia bizantină în limba slavă a fost adusă în Bulgaria abia la ui secolului IX, prin ucenicii Sfinţilor Chirii şi Metodie şi a cunos-epocă de maximă răspîndire în secolul X, din centrul cultural de sslav, spre vest şi spre nord, adică la sîrbi şi la ruşi. Ea s-a in-s în Biserica românească înainte de cucerirea Transilvaniei de wl feudal ungar. Nici într-un caz nu s-ar fi putut introduce după ta dată, căci regii catolici ai Ungariei, ca şi episcopii latini din ilvania, n-ar fi îngăduit acest lucru. Introducerea acestei liturghii nani nu s-a putut face decît într-o epocă în care în ţara noastră

erau şi locuitori slavi care vorbeau şi înţelegeau limba veche slavă ; era vorbită îndeosebi de clasa conducătoare. Nu se poate admite că s-a introdus în slujbă o limbă pe care nu o înţelegea nimeni.

Fără îndoială că la introducerea limbii paleoslave sau a slavei vechi bisericeşti, fixată în scris de Sfinţii Chirii şi Metodie şi de ucenicii lor, precum şi a alfabetului chirilic, în nordul Dunării, au contribuit şi ucenicii veniţi din teritoriile sudice învecinate (Pereiaslaveţ, Preslav, Dristra, Rila etc). Organizarea tinerei Biserici bulgare, cu unele episcopii chiar pe malul drept al Dunării, în locul fostelor scaune episcopale din secolele IV—VI (Durostorum, devenit Dîrstor sau Dristra şi Bononia, devenit Bodinis-Vidin) a contribuit şi mai mult la întărirea legăturilor noastre bisericeşti cu slavii sud-dunăreni.

Slavistul Pândele Olteanu a dovedit — pe baza toponimiei şi a unor argumente lingvistice —■ rajrancilvflrija de nord-vest şi, M.gr.flTnnreşul s-au aflat în sfera de influenţă cultural-bisericească a Moraviei T ^ du paimilij uiuŢ'TerrTre'nT'în lOT^roT"tîcenicT Prin aceşti ucenici moravi, ritul bizantino-slav a putut sa fie introdus îii părţile de nord şi nord-vest ale Transilvaniei. Istoricul morav J. G. Stredovski (sec. XVIII), aminteşte de doi ucenici ai Sfinţilor fraţi care au activat în părţile noastre : Jandov în Dacia şi Moznopon în Alpii Valahiei («in Alpibus Valachicis»), dar informaţia lui e contestată de numeroşi istorici. De fapt, aceşti ucenici activau bucuros mai mult în regiunile de est şi de sud, evitînd cele de apus, ca să nu ajungă în conflict cu clerul romano-germanic de acolo.jQ_Via/4jl /u/_JVouffî-4dui şeeaLele_XIII—XIY^. afirmă. xă «eeaicii din Moravia Mare s-au_răspîndit i<în_Mpe§ia, Dacia.şi Dalmaţia».-.Un istoric ceh a arătat că Transilvania de nord era strîns legată de Moravia Mare prin comerţul de sare, extrasă din ocnele noastre. De altfel, nu trebuie să uităm că în secolele VII—X eram înconjuraţi numai de slavi (Panonia, adică Ungaria de azi, făcea parte din Moravia Mare), cu alte cuvinte eram ca o insulă în mijlocul unei mări slave.

Lipsa de cărţi de slujbă traduse în limba română (sau «proto» ori «străromână», deşi ambii termeni sînt necorespunzători) presupunem că a fost un alt motiv care a determinat pe episcopii, horepiscopii şi preoţii noştri să adopte limba slavă, în care se începuse — prin Sfinţii Chirii şi Metodie — lucrarea de traducere a acelor cărţi.

Distrugerea statului bulgar în 971 şi 1018, ca şi acţiunea de «grecizare» a Bisericii bulgare în secolul al X-lea, prin arhiepiscopii greci din Ohrida şi sufraganii lor, n-a avut nici o influenţă asupra vieţii bi-

de la noi. In bisericile noastre a continuat să se slujească în
te, iar întemeierea statului româno-bulgar al Asaneştilor, ia
3, a întărit şi mai mult influenţa slavă' la noi. Nu trebuie trecut
-ea nici faptul ca după 971, dar mai ales după distrugerea de-
a primului stat bulgar în 1018, unii preoţi sud-dunăreni (fie
fie slavo-bulgari) s-au refugiat, datorită stăpînirii bizantine, în
>unării, în ţările locuite de români, unde şi-au continuat activi-
rturărească în limba slavă. In felul acesta, s-a adoptat limba
către Biserica şi clasa cnezială românească, fiind introdusă mai în
cancelariile domneşti din Ţara Românească şi Moldova,
■înţeles, poporul a continuat să vorbească româneşte. Acest
nu trebuie sa ne surprindă, căci s-a petrecut şi în alte ţări
pei: în Germania, mult timp limba Bisericii şi a statului a fost
ia, în Anglia, după cucerirea normandă, limba oficială a fost
ceză, în timp ce poporul vorbea limba sa, adică germana, res-
igleza. Polonezii, cehii şi croaţii, deşi de origine slavă, au adop-
ilt limba latină. La noi, deşi Liturghia şi celelalte slujbe se fă-
slavoneşte, predicarea cuvîntului lui Dumnezeu şi spovedania
u, ca şi mai înainte, în limba vorbită de popor, adică în ro-

.1 luzantino-slav (sau bizantinjde_ljmbă slava) a fost rprejurarîîe~a"e"âtunci — un mijloc de_ păstrare a Ortodoxiei. loşcută lupta dintre^Rorna şi Biz,anî,din şecgieleîX-j-XI pentru gar-^apo&relor din Europa centrală şi sud-estică (moray^cehi, jmai tîrziu unguri) în sfera lor de. influenţă, _cualte cuvjnţej^ tin», respectiv «bizantin», Daca românii ar fi folosit în conti-mba lor în cult, Romei, i-ar fi fost foarte* uşor "sa-i atragă la lin», rîat'îimd faptul'.^Cv'prheau o limbă rSuTrasemărialoar^ a -po.. .cace..o. folosea ea însăşi în eulUil ei. Prin intr.ftduceifi.a izantin de limbă slavă la noi, am rămas şi pe mai departe sub ia bisericească a Patriarhiei de Constantinopol, fiind singurul e limbă şi origine romanică de rit ortodox. «Această sinteză de 5 şi ortodoxie, ea însăşi un miracol şi o formă de originalitate ajutat poporul român să se menţină, prin latinitate, neconfun-umea slavă, iar prin ortodoxie, neconfundat cu lumea naţiona-catolice din vecinătatea apuseană». (Dumitru Stăniloae, *Rolul [le]i* în *iormarea şi păstrarea iiinţei poporului român şi a unităţii [e]>* în rev. *Ortodoxia,* an. XXX, nr. 4, 1978, p. 599).

Elemente slave în lexicul nostru bisericesc. în împrejurările relatate mai sus, prin ritul bizantino-slav au intrat în terminologia bisericească a românilor o serie de elemente slave, care au rămas pînă azi. Spre deosebire de termenii creştini de origine latină, care privesc credinţa, făuriţi în primele secole de însuşi poporul aflat în curs de creştinare şi care vorbea limba latină, termenii bisericeşti slavi au intrat în limba noastră pe măsură ce se introducea «ritul bizantino-slav» la noi de către conducătorii politici şi bisericeşti de atunci ,• au fost folosiţi în toată aşa-numita «perioadă a slavonismului cultural» la noi. în' momentul în care a început acţiunea de traducere a cărţilor de slujbă' din slavoneşte sau greceşte în româneşte -— acţiune desăvîrşită spre sfîrşitul secolului al XVII-lea —, aceşti termeni au fost «românizaţi», fiind menţinuţi în limba noastră liturgică pînă azi. între aceştia se numără : *Duhul Sfînt* (duh sviatîi) ; felurite nume de sfinţi : *mucenic^* (muceniku,~micenicuTfVmuceniţa), *sfîntjj>viati), .Maica Precista* (bul. maica, slav. preacista), *inoQSlU.* (moşti) ; nume de persoane aparţinătoare clerului : *duhovnic* (Huhoviniki), *mirean* (mireninu), stareţ (stareţi, starăţi), *sobor* fsăboru), *ţîrcovnic* (ţrăkovmiîcu), *vlădică* (vladika-stăpîn); nume de obiecte şi veşminte liturgice: *cădeTnfJă* (Tcâdiliniţa), dverd(dviri), *jerţiă* (jrătva), *odăjdii* (odejda), *prapur^* (praporu), preş£QjL-(prestoli), projau^eje (term'en~~vecni pentru acoperemintele sfintelor vase, din pokrovu), *strană* (strana), *troiţă* (trojka) ; numele unor slujbe sau rîn-duieli bisericeşti : *maslu* (maslo = untdelemn), *molitvă* (molitva), PJ>_ g_ribarnc_ (înmormîntare, din pogribaniie), *prohod* (prohodu), *pomană^* (pomenu), *post* (postu), *pravilă* (pravilo), *sfeştanie* (osviaşteniie), *slayjL* (slava), *slujbă* (slujba), *taină* (îaina), *utrenie* (utrenia), *vecernie* (vecernia) ş.a. De asemenea, au intrat în"limba"noastră unele cuvinte din limba slavă literară (cărţi de slujbă, cîntări liturgice): *cazanie* (kazaniie), *ceaslov* (ceasoslovul), *molitvelnic* (molitviniku), *predoslovie* (predislovie), *PZ£J22Y.Prlnni'?* (propovedaniie), *stih* (stihu), *stihiră* (siîhira), *stihoavnâ* (stihovina), Jipicjtipicu) ş.a. Tot slave sînt şi numele vechi (azi populare) ale unor sărbători: *BlagQxzşteniă-* (Bunavestire), *Stretenie* (întîmpinarea Domnului), *Vovidcnie*■ .(Intrarea în Biserică), *Probojenic* (Schimbarea la faţă), *praznic* (prazdnicu), precum şi verbele : a *blagoslovi* (blagosloviţi), a se *căi* (kaiti), a *ispiti* (ispitati), a *ispăşi* (uspasiti), *a izbăvi* (izbaviti)r^i *spovedi* (ispovecTăTi), a *milu.i~~trmiovâti), a răstigni* (rastengnanti), a *sfinţi* (sventiti), a *tîrnosi* ŢEonosati) ş.a.

Anumiţi termeni dogmatici, liturgici, dar mai ales din aceia care privesc organizarea bisericească, de origine greacă-bizantina, au intrat în limba noastră fie prin mijlocirea limbii slave în perioada «slavonis-

cultural», fie direct din greceşte, mai cu seamă în perioada înce-
or organizării noastre de stat şi bisericeşti. în această categorie
număra cuvintele: *har, mir, chivot, disc, potir, antimis, paraclis, metoc, trapeză, sihastru, "schimnic, ieromonah, egumen, prold-" rhiereu, mitropolit, exarh ş.a.* ate aceste cuvinte se referă însă la cult şi la organizarea biseri-

şi nu la noţiunile fundamentale de credinţă, care — cum am in alt loc — sînt de origine latină. Aceasta înseamnă că noi eram aţi cu mult înainte de venirea slavo-bulgarilor şi nicidecum irimit creştinismul de la aceştia, cum au voit sa arate unii isto- am luat de la ei numai anumite forme privind organizarea bise- ă şi cultul, pe care ei, la rîndul lor, le luaseră din Bizanţ. :eputurile scrisului slav în ţările noastre, atestate documentar, i din secolul al X-lea. De pildă, la Bucov, lîngă Ploieşti, s-au îrit inscripţii iragmentar0"lHTIînD¥^ cKirilice, [jîijperetele unui atelier d^e fferane^ care au fost atribuite în- ui acestui secoi (9D2—911). în localitatea Mircea^Vodă (jud. îţif, s-a 3"e'scoperi f! F¥rSenpţie slavă din anui-943, în care era t numele «jupanului^J)imitrie». După părerea unor cercetători, i cunoscutul *Evanghelier* slavon manuscris de la Reims, de la ui secolului al Xl-lea, ar fi scris pe teritoriul carpato-dunărean. e *consideraţii privind viaţa bisericească a românilor.* Penetra- re-slavă din anul 602 în fostele provincii romano-bizantine du-

a desfiinţat înfloritoarea organizaţie bisericească întîlnită în î IV—VI.

Sinodul VI ecumenic, numit şi trulan, întrunit la Constantino- 580—681, care a osîndit monotelismul (învăţătura că Mîntuitorul 0 singură voinţă), la Sinodul din 691—692 (numit quinisext, căci :a, cu dispoziţiuni disciplinare, Sinoadele de la 553 şi 680—681),

Sinodul al VH-lea ecumenic de la Niceea din 787, care a res- titui icoanelor, osîndind iconoclasmul, nu întîlnim nici un ie- 1 ţinuturile dunărene.

sa de ştiri sigure despre lucrarea unor episcopi sau horepiscopi ui românesc de azi în secolele VII—X nu trebuie să ne ducă la ia greşită că ei n-ar fi existat. însăşi încreştinarea treptată a aşezaţi pe teritoriul ţării noastre duce în chip logic la conclu- aici existau nu numai credincioşi străromâni, ci şi o ierarhie ască, formată din episcopi (eparhioţi sau periodeuţi), horepis- preoţi, căci încreştinarea presupune predică şi botez, pe care iţeau face credincioşii simpli, ci numai membrii clerului.

Apoi, trebuie să avem în vedere faptul că, în secolele IV—VII, Sinoadele ecumenice şi locale, prin canoanele lor, ca şi Sfinţii Părinţi şi scriitori bisericeşti au reuşit să fixeze în scris doctrina sau mărturisirea oficială de credinţă a Bisericii, precum şi principiile de organizare bisericească şi formele de cult. Comunităţile creştine din nordul Dunării n-au putut rămîne străine de aceste schimbări, de acest «progres» în toate domeniile vieţii bisericeşti, de hotărîrile Sinoadelor ecumenice, de aşezămintele monahale care au început să ia fiinţă în diferite părţi ale lumii creştine, de bisericile nou construite, de noile slujbe, de sărbătorile introduse în calendarul creştin, de cinstirea sfinţilor, a icoanelor, a moaştelor etc.

Aceste schimbări au cerut imperios ca şi comunităţile de la noi sa se adapteze la noile situaţii. Dar un astfel de lucru nu-1 puteau face credincioşii simpli, ci ei trebuiau să aibă în permanenţa în fruntea lor un conducător, care să dirijeze acest proces de mari transformări m viaţa bisericească, adică un episcop sau cel puţin un horepiscop ori un episcop misionar (periodeut). Dezvoltarea teologiei în genere, a artei creştine, ca şi apariţia atîtor învăţături greşite în sînul Bisericii impuneau fiecărui preot datoria de a cunoaşte, cît de puţin, aceste probleme. Dar- pentru aceasta ei aveau nevoie de o pregătire înainte de hirotonie («destoinic să înveţe pe alţii», I Tim. III, 2), pe care nu le-o putea da decît un cleric cu învăţătură.

In acelaşi timp, ne punem întrebarea: dacă n-ar fi existat episcopi şi horepiscopi, cine ar fi făcut hirotonia preoţilor de aici ? Admiţmd ca ar fi supravieţuit numai scaunul episcopal de la Tomis, mutat undeva în nordul Dobrogei, în zona Dinogetia (Garvăn) — Noviodunum (Isaccea), totuşi este greu de conceput ca un candidat la hirotonie din teritorii româneşti mai îndepărtate să fi făcut un drum pînă acolo. Iar dacă am admite teza greşită a unor cercetători că pentru două sau trei secole n-au existat episcopi nici în Dobrogea (şi nici în sudul Dunării, în Bulgaria de azi, ocupată de slavo-bulgarii încă neîncreştinaţi), ar trebui să acceptăm că un candidat la hirotonie de pe tot cuprinsul ţării noastre — inclusiv Transilvania, Banatul, Crişana şi Maramureşul — era nevoit să se deplaseze pînă în Tesalonic sau Constantinopol, ceea ce este de neconceput, căci o călătorie atît de lungă şi obositoare era împreunată pe atunci cu mari cheltuieli, cu riscuri, cu primejduirea vieţii.

Toate acestea duc la presupunerea că episcopii aflători în teritoriile dintre Dunăre şi Mare sau chiar episcopii rămaşi în sudul Dunării după migraţiile avaro-slavo-bulgare hirotoneau cîte un preot de

răduv sau călugăr din nordul Dunării, dacă nu ca episcop, în cei -au caz ca horepiscop. Acestuia îi vor fi dat, potrivit canoanelor delor amintite mai sus, împuternicirea de a hirotoni preoţi sau lujitori, de a sfinţi biserici şi de a săvîrşi orice alte misiuni la 3ia îndreptăţit prin hirotonie.

e de altă parte, trebuie să ţinem seama şi de faptul că în a doua ate a secolului al IX-lea, Bizanţul a început lucrarea de încreşti-a trei popoare slave din jurul nostru : a moravilor, prin Sfinţii Constantin (Chirii) şi Metodie, după 863, a bulgarilor, încreştinaţi al» în 864, lucrare desăvârşită în deceniile următoare de ucenici or doi Sfinţi Fraţi, ca şi a sîrbilor, către sfîrşitul secolului IX şi itul celui următor. Deşi românii erau situaţi între aceste popoare izvoarele bizantine nu fac nici o amintire de \ʳreo «misiune» pe iul ţării lor. Nu o fac pentru că nu era necesară, aici existînd o organizare bisericească în frunte cu ierarhi de neam român.

>gica istorică nu poate admite ca aceste trei popoare slave ve-:reştinate uneori din dispoziţia conducătorilor politici, să-şi aibă a. lor ierarhie superioară subordonată Patriarhiei din Constanti-j (Moravia numai pînă în 885), iar românii, creştinaţi cu şase-şapte înainte, odată cu formarea lor ca neam, să nu fi avut proprii lor

i popor cu vechi tradiţii creştine, cu o credinţă puternică ce avea ii adinei în istorie, care pot fi urmărite pînă în secolele II—III, ior care în jurul anului 900 apare organizat în puternice forma-olitice şi militare, avînd în frunte duci, cneji sau voievozi, cu ortificate, cu locuri întărite, cu biserici, cu o viaţă economică şi avansată, presupune în chip categoric că avea şi o organizare îască, în frunte cu episcopi şi horepiscopi, conştienţi de drep-i îndatoririle lor. Acest lucru este valabil pentru toate teritoriile de români.

?area de episcopii slave în sudul Dunării, mai ales la Vidin (vo-înonia) şi Dîrstor (vechiul Durostorum), ne face să credem că i episcopii care vor activa de acum înainte pe pamînt romă-*i* putut primi hirotonia şi în aceste centre, mai ales între anii 1, cînd Dobrogea a ajuns sub stăpînire bulgară, fără ca aceasta onlmuă. Dar, după 971, cînd teritoriul dintre Dunăre şi Mare a n nou sub stăpînire bizantină, prin înfiinţarea themei Paristrion îdunavon, candidaţii români la treaptă episcopală au putut cere

hirotonia la vreunul din centrele episcopale care au fost create aici, probabil în partea de nord, în zona Niculiţel-Garvăn (fostele NoviodunuirJ şi Dinogetia).

Mărturii arheologice creştine. In lipsa unor mărturii istorice-literaro sigure, descoperirile arheologice oferă o imagine destul de concludentă asupra continuităţii vieţii creştine din perioada de care ne ocupăm. Pe cele aparţinătoare secolelor V—VII le-am prezentat în alt loc : vas ele_jie_Jiit-eu->sem^ri-ei*3-e»r^

ii-Vaslui ■•. tiparele pentru confecţionarea I

Traian-I

Olteni-Ţ

Pentru secolele VIII—IX s-au descoperit, în Moldova, vase de lut lucrate la roată, cu semne c'e cruci *(Fălciu, Murgeni, Podeşti,* toate în jud. Vaslui, *Fundu* Herfci-Botoşani, ş.a.Y," doua cruciuliţe deplumb descoperite la H/mcea-iaşi jl una, din rocă vulcanică, ^^odeyfi-Vaşlui, engolpioane la Lunca-Botoşani etc. """

HîT perioada secolelor IX—XI amintim trei inele de bronz, svînd nj^rixL^grg^tine fStoicani-Galaţi, *Fedeşti*-Vaslui şi *Birlcjl* Vaslui). Aceleiaşi perioade îi aparţine un capaCde cădelniţa, lucrat din bronz, de tip sirian, descoperit Ia Cpf "g-f^îififţjV. 1[nH] Suceava. De o importanţă deosebită sînt şi cele două rruri-relicvar djn, br.orţ^ degropete la ,*4diţid-Vranq^Ja*vînd incizate Imaginea a doi sfinţi şi numele* Simţului Gheorghe) şi la *Duncşii-Vaslui,* do asemenea cu imaginea unui sfînt, amîndouă din secolele XI—XIIT Cimitire creştine s-au descoperit la .Sroicgm-Galaii (sec. VIII—IX), Serdariz-Galaţi şi *Arsura-*

[1] O cruce pectorală bizantină din bronz, din secolele IX—XII, s-a găsit *la^C^fffiuUlQjgMus^l.* Pe avers este reprezentat Iisus răstignit, a\Tna deasupra capului o cruce mică, cu soarele în dreapta şi luna în stînga, iar spre capetele celor două braţe orizoniale pe Maica Domnului şi Sfîntul Ioan Evanghelistul. Pe revers se aflâ tot Maica Domnului, în atitudine de orantă.

In Transilvania s-au descoperit mai multe cruci de hron? la *RrntoL-*lîngă Mediaş (secolele IV—VIII), vase ceramice lucrate cu mîna, de tradiţie dacica, OT8amenfatft.«*-grgtfî şi alte simboluri creştine, la *Poian,* lîngă Tg. Secuiesc (secolele VI—IX). ^Ji Ţi

i c l u z i i : *Rezultă din cele expuse că ştirile privitoare la aolitică, socială şi bisericească a românilor în perioada de care ocupat sînt foarte sumare. Cu toate acestea, perioada respecţi-e toarte preţioasă, căci acum s-au pus bazele primelor alcătu-litice sub forma unor cnezate şi voievodate, din care s-au \ apoi cele trei state medievale : Transilvania, Ţara Românească Idova. Dacă nu se poate vorbi de manifestări exterioare ale po-ri român, dacă el n-a avut aşezări temeinice, cu oraşe înflori-şi stăpîniri întinse, aceasta se datoreşte în primul rînd deselor ţii ale unor popoare pe pămîntul ţării noastre (goţi, huni, ge-ivari, slavi, bulgari, iar mai tîrziu, unguri, pecenegi, cumani şi* i. *Viaţa creştină a continuat totuşi să dăinuiască, prin bisericile ;te de lemn, în care slujeau preoţi de neam român, îndrumaţi uscopi sau horepiscopi, prin sihastrii care trăiau în schituri e în poienile codrilor, prin credincioşii care se rugau şi se riseau preoţilor lor in limba română, deşi în cult s-a introdus veche slavă. Toate manifestările materiale şi spirituale pe le-am amintit aici sînt mărturii de mare valoare pentru dove-continuităţii românilor în teritoriile pe care le locuiesc neîn-*>f *pînn azi.*

BIBLIOGRAFIE

r ă r i g e n e r a l e : FRANZIS DVORNIK, Ies *Slaves. Histoire et civilisa-antiquite aux debuts de l'epoque conteniporaine.* Traduit de l'anglais par *avlevski, avec la collaboration* de Maroussia Chpolyansky, Paris, 1970, 1196 ASTO, *The Entry* of *the Slavs into Christendom. An introduction in the History ol the Slavs,* Cambridge, 1970.

ş t i n a r e a b u l g a r i l o r : V. N. ZLATARSKI, *Geschichte der Bulgaren,* 3zig, 1918, X + 182 p.; LUBOR NIEDERLE, *Manuel de l'antiquite slave,* voi. s, 1923—1926, VIII + 246 şi VTI + 360 p. ; D. ANGHELOV, *Bulgarische* :, Sofia, 1963, 470 p. ; FRANZ DVORNIŢ, Les *Slaves, Byzance et Rome au* ', Paris, 1926 {reproducere : Academic Internationale, Hattiesburg-Mississippi, + 360 p„ cu introducerea lui Poter Charanis) ; MICHEL LASCARIS et A. T, *La date de la conversion des Bulgures, în Rcvue des etudes slaves,* XIII, -15 ; ENRICA FOLLIERI — I. DUICEV, *Un'Acolutia inedita per i martiri di ell'anno 813, în Byzantion,* XXXIII, fasc. 1, 1963, p. 71—106.

r i l şi M e t o d i e : FR. DVORNIK, Ies *legendes de Constantin et de '•ues de Byzance,* Praha, 1933, X + 443 p. (reproducere : Academic Interna-tiesburg-Mississippi, 1969); MILAN ŞESAN, *Tradiţiile cirilometodiene,* în IV, 1961, nr. 1—3, p. 59—83; P. DUTHILLEUL, *L'Evangelisation des Staves,* Mefhode, Tournai (Belgium), 1963, 201 p. (recenzie detaliată de Iorgu Ivan, m. X, 1965, nr. 11—12, p. 897—914); MICHAEL LACKO, *Saints Cyril and* '■ Rom, 1963, 235 p. ; F. DVORNIK. *The Significance ol the Missions* o/ *Cyril rtjus,* în *The Slavic Review,* 23, 1964, p/l05—211; *Cyrillo-Methodiana. Zur ichte des Christentums bei den Slavon, 863—1963,* Koln-Graz, 1964, VIII + XXXIV pi + 2 h ; DAMIAN P. BOGDAN, *La vie et l'oeuvre des Ireres* CyriJV *et Melhode,* Tesalonic, 19G8 (extras); G. MIHĂILĂ, Ia *diliusion*

dans Ies pays roumains des ecrits sur la vie et l'cctivitę deș ir'eres Cyrille et Me-*thode de Thessalonique,* Tesalonic. 1968 (extras); G. MIHĂILĂ, *Apariţia scrierii slave şi pătrunderea ei la nordul Dunării. Răspindirea în ţările române a izvoarelor narative despre viaţa şi activitatea fraţilor Constantin-C.hiril şi Melodie,* în voi. *Contribuţii la istoria culturii şi literaturii române vechi,* Bucureşti, 1972, p. 9—77 ; IO AN I. RĂMUREANU, *Unsprezece secole de la activitatea misionură a Sfinţilor Chirii şi Melodie,* în *Ortodoxia,* an. XIX, 1967, nr. 1, p. 17—31.

A l f a b e t u l s l a v la r o m â n i : I. BOGDAN, De *la cine şi cînd au împrumutat românii alfabetul chirilic ?.* în voi. *Omagiu lui Titu Maiorescu,* Bucureşti, 1900, p. 585—594 j ILIE BĂRBULESCU, *Începutul scrierii cirilice in Dacia,* în rev. *Arhiva,* Iaşi, an. XXIX, 1922, nr. 2, p. 161—195; P. CANCEL, *Cînd au împrumutat românii allabetul chirilic ?, în voi. Lui Nicolae Iorga, Omagiu,* Craiova, 1921, p. 67—70; CHIRIL PISTRUI, *Despre allabetul chirilic şi cel glagolitic,* în M.A., an. IX, nr. 3—5, 1964, p. 252—269 (cu bogată bibliografie asupra problemei cirilo-metodiene).

R i t u l s l a v la r o m â n i : DIMITRIE ONCIUL, *Papa Formosus în tradiţia noastră istorică,* în voi. *Opere complete,* tom. I, ed. A. Sacerdoţeanu, Bucureşti, 1946, p. 311—322 şi în *Opere alese,* voi. II, ed. A. Sacerdoţeanu, Bucureşti, 1968, p. 5—18 j N. BĂNESCU, *L'ancien etat bulgare ct Ies pays roumains,* Bucarest, 1947, 97 p. ; N. BĂNESCU, *Vechiul stat bulgar şi ţările române.* Bucureşti, 1947, 36 p. (An. Acad. Rom. M.S. I, s. III, t. XXIX, p. 261—296); PÂNDELE OLTEANU, *Aux origines de la culture slave dans la Transylvanie du nord et du Maramureş,* în *«Romanoslavica»,* I, 1958, p. 169—196; E. TURDEANU, *Les Principautes Roumaines et Ies Slaves du Sud: Rapports Iitteraires et religieux,* Miinchen, 1959; P. P. PANAITESCU, *Introducere în istoria culturii româneşti,* Bucureşti, 1969, 398 p. (îndeosebi p. 185—201). *Elemente slave în limba noastră bisericească.* Pe lîngă dicţionarele citate la oap. II, se adaugă : AL. ROSETTI, *Istoria limbii române,* III, Limbile slave meridionale, ed. IV, Bucureşti, 1962, 155 p. (şi în voi. *Istoria limbii române de la origini pînă in secolul al XVII-lea,* Bucureşti, 1968, p. 283—411, ed. II, Bucureşti, 1978, ed. III, Bucureşti, 1986); G. MIHĂILĂ, *împrumuturi vechi sud-slave in limba română. Studiul lexico-semantic,* Bucureşti, 1960; PÂNDELE OLTEANU, *Contribuţii la studiul elementelor slave din cele mai vechi traduceri româneşti,* în L.L., VI, 1962, p. 67—97. Vezi şi H. MIHĂESCU, *Influenta grecească asupra limbii române pînă în secolul al XV-lea,* Bucureşti, 1966, 227 p. (îndeosebi p. 83—102).

D e s c o p e r i r i a r h e o l o g i c e : DAN GH. TEODOR, *Elemente şi influenţe bizantine în Moldova in sec. V—XI* în SCIV, 21, nr. 1, 1970, p. 97—128; GHENUŢĂ COMAN, *Mărturii arheologice privind creştinismul în Moldova secolelor VI—XII,* în *Danubius,* Galaţi, an V, 1971, p. 75—99; GIIENUŢĂ COMAN, *Evoluţia culturii materiale în Moldova de sud în lumina cercetărilor arheologice cu privire la secolele V—XII,* în Memoria Antiquitatis, Piatra Neamţ. 3, 1971, p. 479—497; SZEKELY ZOLTAN, *Elemenls byzantins dans la civilisation materielle des Vl-e—VIU-e siecles dans le sud-est de la Transylvanie,* în Dacia, n.s. 15,**1971, p.** 353—358 **; EUGENIA ZAHARIA,** *Donni.es sur 1'arheologie des* V-e—*Xl-e siecles sur ic teritoire de la Roumanie. La culture Bratei et la culture Dridu,* în *Dacia* n.s., 15, 1971, p. 269—287; OCTAVIAN MĂRCULESCU, O *cruce pectorală bizantină găsită la Cîmpulung Muscel,* în B.O.R., an XCIII, 1975, nr. 3—4, p. 356—359 ; DAN TEODOR, *Teritoriul est-carpatic în veacurile V—XI. Contribuţii arheologice şi istorice la problema formării poporului român,* Iaşi, 1978, 223 p. ; IOAN M1TREA, *Influente bizantine m cultura materială* şi *spirituală din regiunea subcarpatică a Moldovei în secolele VI—IX,* în SCIVA, 30, 1979, nr. 2, p. 145—162; V. CHIRI CA, *Noi descoperiri de provenienţă bizantină în spaţiul est-carpatic al României,* în MMS, an. LXII, 1986, nr. 3—4, p. 259—262. A se vedea şi I. BARNEA, *Arta creştină în România,* 2. *Secolele VII*—X/U. Studiu introductiv şi prezentarea planşelor de..., Bucureşti, 1981, 238 p., (cu 102 planşe în text).

II

BISERICA ROMÂNEASCĂ ÎN SUDUL DUNĂRII ÎN SECOLELE X—XIV

;zarea slavilor şi apoi a bulgarilor în sudul Dunării a avut ur-mnate asupra vieţii bisericeşti a populaţiei romanice din nor-idul marelui fluviu. Acest fapt a dus la scăderea numărului i romanice de aici mai ales prin uciderile care aveau loc în cpediţiilor lor. Cu timpul, populaţia de aici a fost dislocată, partită în două grupe mari : una înspre miazănoapte, cuprin-aco-români (din care s-a despărţit apoi o parte, aceea dinspre :aror urmaşi sînt istroromânii) şi alta spre miazăzi, cuprinzînd loromâni sau aromâni, din care s-au despărţit apoi megleno-Numai macedoromânii au fost destul de numeroşi, ca să poată iimilării totale de către greci sau bulgari.

ii din sudul Dunării. In cursul evului mediu întîlnim o popu-imbă romanică — numită în izvoare vlahi — pe tot cuprinsul i Balcanice, de la Marea Egee pînă la Dunăre şi deJLar-Mai ea --^ înă la AdnâTîc^r^Trvtn'tul «vlah» este de origine germanică. ^T"gi5TTrrmriTTTmEeau populaţiile de origine romanică sau cel-imba slavilo^a^sud acest termen apare sub forma de *vlah,* ba slavilor de răsărit sub forma_ *voloh.* în izvoarele latine este ' forma *blacus, valachus sau vlachus* (în maghiară olâh ,- în ele cancelariilor liaiiiiatlne apare şi denumirea de mavrovla?if

[1] Ştire sigură despre vlahii din Balcani se găseşte în *Cronica* a lui Skylitzes-Kedrenos, în care se relatează că după moartea "i loaB-^PzŢnîîskes (976j~bulgarii s-au răsculat, asumîndu-şi con-

ducerea patru fraţi : David, Moise, Aron şi Samuil, fiiijonui__<<cornitej^ Nicola. Dintre aceştia, DaT'lH~"ă*jru^^ Kastoria şi

^ «vlahi <^^ŢX2JJ}^2J »

68tf<zi ; chervanagii = călăuze, însoţitori şi paznici ai transporturilor). Fiind ucişi tot atunci şi alţi doi fraţi, a rămas Samuil singurul conducător al Bulgariei {976—1014j. Statul lui Samuil avea ca nucleu Macedonia, iar capitala" Ta" Onnaa (azi în Iugoslavia). Centrul său de greutate se deplasase îndeosebi către regiunile de sud-vest ale Peninsulei Balcanice. Unii istorici au ajuns la concluzia că numele biblice ale celor patru fraţi arăta originea lor românească balcanică şi caracterul preponderent valah al statului TIIi_"SanruâJL^ mmu^-«™°™»*<mm,^,-[1] A doua oară sînt amintiţi"" de"*un" cronicar bizantin anonim, care arată că în anul 980 împăratul Vasile II Bulgaroctonul a numit pe Niculiţă (NUCHJTÎXWÎ/.,) Luudun+tQr militar p"s'r_yl finii ^jin HI arin. (Grecia de nord cu Thesalia şi Eubeea). Aceasta este prima organizaţie de stat româneasca în sudul Dunării : *Vlahi a* Mare, avînd formg_unei autonomii locale în cadrul imperiului bizantin şi care a dăinuit vreo patnr veacuri. In anul 1066 a avut loc o m^ş.caxşjLXlâfailQ^-d^

ducător avînd tot ^p&^urjţjij^ Niculiţă. Alte ştiri despre răspîndirea şi viaţa vlahilor din Peninsula §aîcâfuca aflăm la scriitorul bizantin Ke-Joyjmenps^apoi în cartea învăţatei principese Ana Comnena (108J^r__ 1148], intjjjjAgjă.'{< A^rifif^" (aniintpc;t:' de un conducător al lor cu nu-mele jj>udilă, în gnul 109'4). Unii călători (nyjjjjiiLJiefti&aiAJ^^ ca şi~Tmii--GF«Trrcari ai cruciadelor amintesc de asemenea pe vlahi în lucrările lor.

în evul mediu, românii (vlahii) sud-dunăreni erau împărţiţi în trei mari grupuri : sudic, nordic şi apusean. Primul era cel sudic, cu aşezări în Munţii Pindului şi în ţinutu^y^Jfl^QiflJMălQgre^_pînă la Golful Corint, şt anume : viaru'a""Mar'e"*ln Thesalia^VIahia Acarnania şi Vlahiă de Sus în^Efiix^jQ^poDulatie vlahă e întîlnită şi în MâţOTSnîâ**^oprn>zisa, ' cu ţinutul Moglenei şi localităţile : ,Riit"Tiifl Ohrida, Verjă^yiahflfdiaij^^o^cj^fl^^j^r. Alţii locuiau în Peninsula CJalcidică, între Salonic şi Muntele Athos. Grupul nordic se afla pe ambeî? yyi'ydlliy <a.lt*"lŞwiliaii[;ilui DdlLBHPflIiiftus), cu prelungiri pîna la Dunăre (în jurul Sofiei, Tîrnovei etc.J^iar^la sud pîn.'.i i:i Rumelia. Grupul apusean era aşezat ^^JSg^^BQSP*^-^1^IB-tolP-QH1-"':' S'af!IS!flţ™far

e

află în *Cronica* preotului din DiocleeaiScriitor din par lui, de pe la 1150, care vorbeşte despre români «care lu d l 0 d â

vlahi», vlahi negri (numiţi de italieni morlachi, nume generic dat)r din părţile Adriaticii pentru îmbrăcămintea lor din lînă nea-ntre hrisoavele jupanilor şi ţarilor sîrbi, cam 40 de documente ;le XII—XV) menţionează pe vlahii apuseni. Multe din ele pri-şezarea lor în preajma unor biserici şi mînastiri pe seama cărora m să lucreze sau să plătească bir.

reastă numeroasă populaţie valahă sau românească din sudul i a îndeplinit, la un moment dat, şi un însemnat rol politic, cu-d o soartă glorioasă, dar trecătoare. Am arătat şi cu alt prilej ui bulgar a decăzut după moartea ţarului Simeon (893—927). Pen-distruge, bizantinii au chemat în ajutor pe cneazuTSTvTalosîav de *i,* care a cucerit partea răsăriteană a Bulgariei. Nevrîncl să pără-"aceste regiuni, bizantinii au pornit împotriva lui şi după lupte* u izbutit să-1 alunga .jS?!)- Odată cu aceasta, Bulgaria de Ră-i capitala la fxe&ifl^iJlsJugiyDobrogea) a căzut în mîna împă-bizantin *logn* Tzimiskes.

:

:tea apuseană a fostului stat bulgar a continuat să existe încă' 3 o jumătate de veac, cu capitala la Ohrida, reprezentînd, sub amuil, o însemnată putere economică şi militară. Şi acest stat a

\Qi 8> în timpul împăratului bizantirx3^asile ■*»:. ca

şi pe timpul lui Justinian, Dună-

juns din nou hotarul de miazănoapte al imperiului bizantin.

iperiul vlaho-bulgar». Statul bulgar s-a refăcut abia către sfîrşi->lului al XH-lea, în urma răscoalej_vlajW]o£j^_bjJ.l^arilor în anuî 186 sub conducerea fraţilor Peiru şi Asan (Asen), români din a Tîrnovei. Răscoala lor a izbucnit în urma impozitelor noi puse vtini asupra celor ce aveau turme de oi şi cirezi de vite. Trupele e trimise de împăratul Isac II Angelos (1185—1195) au fost în-e românii şi bulgarii dmsudul Dunării, cărora li s-au adăugat şi cumani din nordul fluviului. în urma succeselor militare re-răsculaţii au izbutit să întemeieze un nou stat, cunoscut sub de «statul Asăneştilor», «imperiul vlaho-bulgar» sau «al doi-t bulgar». Capitala era la Tîrnovo, cetate situată pe riul Iantre, intui de nord al Munţilor Balcani.

nul conducător al noului stat a fost Asan, ucis în 1196, după ^căruia a urmat fratele său Petru, ucis şi el în 1197. Cel de-al ^ndu"cai"oT'T'Toi?t--frttele'-l<»f■ meâr mic Ioniţă, supranumit Calo- 4 *97—1207). Acesta a reuşit să întindă hotarele noului stat şi să sa oficială din partea bizantinilor şi a papei. La 8

noiembrie 1204, cardinalul Leo, trimisul pjapei Inocenţiu III, 1-a încoronat la Tîrnovo"c'a «rege "aTBulgarilor şi vlahilor» (rex Bulgarorum et Blachorum).

In timpul domniei sale a avut loc un eveniment de mare însemnătate în istoria Bizanţului. Cavalerii apuseni, plecaţi în cruciada a patra, au cucerit Constantinopolul şi au întemeiat imperiul latin de răsărit (1204), aşezînd ca împărat pe contele Balduin de Flandra. Acesta, nevoind să recunoască pe Ioniţă şi statul lui, a ajuns la ciocniri armate cu el, încheiate cu prinderea şi aruncarea lui în închisoare, la Tlrnovo, unde şi-a sfirşit zilele. Ee^^,âcujtJirap,,Jii5ă.,,.aiXQ,§t ucis şi Ioniţă, pe cînd asedia Salonicul J1207). Dintre urmaşii lui, s-a impus nepotul său ^"AiiJMii'ii/^ liinSillSiiiJi&i^i) [suk care slatul Asăneştilor a ajuns la cea mai mare întindere teritorială. După moartea acestuia, au urmat lupte între diferite partide de boieri care au făcut să crească anarhia şi au slăbit statul. FinJ^sălLXâiimaaJ^fiâriXL24J^lJJ6J, apoi fratele său, Mi- *jjQÎXiJ^aji^l^6—l25^ljc^l^iycLiu.l* primar aljseiilLdjn uimă, Câliman II (Ig56—1.257],^ au fjj(şjyjg|gi. In feluljicesta s-a^jins^şi dinastia Asăneş-' î ^ J J G i I b ă b ă ă ~~~™"

Originea româneascT"a"Ssăneştilor o dovedesc mai multe categorii de izvoare : croaiGutiwiMfciiceias Choniates Akominatos, care precizează în mai multe rînduri că erau «vlahi», cronica germană a lui Ansbertus, cronicile franceze ale lui Qgo^rovdgJyJieharql.OUin, Henri de Valenciennes şi Robert de QJ-ar/^pâg^um şi unele documente ale cancela-"** nei papaleT Acestea din urmă vorbesc de originea valahă a lui Ioniţă, arătînd că se trage din vechii romani şi numindu-1 «rex Bulgarorum et Blachorum». Toţi contemporanii, fie cronicari bizantini sau apuseni, fie ostaşi, călugări şi negustori, ca şi papa şi regii, într-o impresionantă unanimitate, vorbesc de rolul conducător al vlahilor şi de dinastia lor.

In scurt timp, statul întemeiat de ei a devenit un stat bulgar, iar mare parte din elementul românesc din Balcani a dispărut treptat în masa populaţiei slavo-bulgare în mijlocul căreia trăia. Documentele istorice şi toponimia atestă însă existenţa unei populaţii româneşti în sudul Dunării în urmă cu şapte veacuri. O parte dintre ei mai trăiesc şi azi în diferite regiuni din Bulgaria, Iugoslavia, Albania şi Grecia.

Viaţa bisericească a românilor sud-dunăreni. Izvoarele istorice prezintă şi unele ştiri privitoare la viaţa bisericească a românilor din sudul Dunării. Prima datează din anii 101.9—1.020. cînd împăratul Vasile deşfj^tf&&,3îâi^ i~
**^KÎ%triarhia» bulgară de la Ohrida, reducînd-o la rangul de arhiepisco-

dar tot autocefală. în locul patriarhului David, a aşezat pe arhi-copul Ioan,. j[mpăratul a dat trei diplome (decrete) care se ocupau >rganizarea .şi jurisdicţia bisericească a noii Arhiepiscopii, care se idea nu numai peste eparhiile bulgăreşti şi sîrbeşti, ci şi peste cele se aflau în teritoriile cucerite de la bizantini sub ţarii Simeon şi u.

La cererea arhiepiscopului Ioan, împăratul Vasile a restabilit, prin de-a doua diplomă, dată în mai 1020, ca întinderea Arhiepiscopiei)hrida să fie aceeaşi ca pe vremea tarului Simeon. Diploma men-i şi cele 31 de episcopii care urmau sa-i fie supuse, între care şi de la Dîrstor (vechiul Durostorum) şi Bodinis (Bononia — mai i Vidin). Din aceeaşi diplomă reiese că jurisdicţia noului arhi-op se întindea şi asupra vlahilor dîrf Bulgaria, deoarece el avea ui «să ia de la ei, de la toţi (= episcopi şi mitropoliţi) dajdia caia, precum şi de Ia vlahii care sînt (răspîndiţi) în toată Bulgaria», 'rin aceasta, împăratul a creat pentru vlahi o situaţie privilegiată, nsul că i-a scos de sub oblăduirea duhovniceasca a episcopilor . Unii istorici români (D. Onciul) au susţînuM:ă prin aceşti vlahi ie sa-i înţelegem pe cei din nordul Dunăr-dî, alţii (N. Dobrescu) au :t că e vorba şi de cei din ndrf şi de c'ei din sud. Ipoteza cea mai tabilă este cea a învăţatului (ŞQfistantin Jirecek, adoptată şi de ;orii Mihail Lascaris, Niculae'M. Pbpescu, Theodor Capidan, care că este vorba de vlahii^erm Bulgaria. x

3iscopia vlahilor. Dar aşezarea tuturor vlahilor din sudul Dunării rmuirea duhovnicească a arhiepiscopului de Ohrida era necano-De aceea, s-a simţit nevoia întemeierii unei episcopii proprii pe lor. Astfel, dintr-o Listă din secolul XI a eparhiilor supuse îi, aflăm că ultima dintre ele, a 24-a, era «Episcopia vlahiîor(vj euia-Sv ^Xd/cov). . Dinjr.-jo_ altă„Listă_a acestor episcopii (Notitia episco-i), de prin secolul XIII, aflăm că episcopul vlahilor se afla în loti» (6 &p6vos Bpeav6t7j? -jj-cot j3Xâx<ov), fără să i se delimiteze teri-*ie* jurisdicţie (ambele liste publicate de bizantinologul Heinrich în rev. «Byzantinische Zeitschrift», I, 1892, p. 256—257). Cei mai storici identifică această localitate cu oraşul Vranje, aşezat pe i de sud, în Iugoslavia de astăzi (alţii, cu Vranovici, în Mace-Nu se cunoaşte numele nici unui episcop, doar al unui preot pe un manuscris din secolul XI, păstrat în biblioteca bisericii Climent din Ohrida : *«Ioan preotul prea sfintei episcopii a via-* __

Episcopul vlahilor dispare apoi pentru cîtva timp, pentru a fi men]
în 1315 în _gno1 an, cu prilejul cuceririi oraşuluM^nigrj Ştefan Duşan donează mînăstirii Treskavac din Priiep biserica Sfintu] iNJicolae..iUnJLerin, spre sud de Bitolia^Krje care a vîndut-o episcopu văTah, cu oamenii, cu" Vîiie,--rtr-ctînpuî7cu Izvoarele şi cu toată stăpî-) nirea şi drepturile». Se pare că acest episcop îşi avea reşedinţa îr Prilep sau în Lerin.

* De~aceeaşT~sîttraţie privilegiată s-au bucurat la început şi «toţii vlahii» din statul (taratul) sîrbesc, fiind puşi sub jurisdicţia Arhiepiscopiei autocefale sîrbe cu reşedinţa la mînăstirea Jicea, înfifriţatir~îp 1219jie..xeg.eie_Sefan Il^emania (s-au înfiinţat atunci 12 eparhii, dintre care două erau pe Dunăre, la Belgrad şi Branicevo). Spre deosebire de vlahii din Bulgaria propriu-zisă, cei din regatul sîrbesc n-au reprezentat niciodată un factor politic, ci au fost păstori, crescători de vite şi cărăuşi.

Scoaterea vlahilor de sub jurisdicţia episcopilor locali şi supunerea ' lor directă faţă de arhiepiscopul din Ohrida şi cel din Jicea, ca şi crearea unei episcopii fără un teritoriu propriu, bine delimitat, era o abatere de la rînduielile canonice ale Bisericii Ortodoxe. Considerăm aceste abateri ca favoruri deosebite pentru populaţia veche valahă din aceste regiuni, care atunci nu mai avea un număr mare de credincioşi şi nici nu mai era stăpîna unui teritoriu propriu. Crearea unei episcopii a vlahilor va fi făcut ca unii din candidaţii la hirotonie din nordul Dunării — mai ales din teritoriile învecinate — să se fi îndreptat spre vlădicii de aici.

Nu ştim în ce limbă au slujit preoţii vlahi din sudul Dunării. Credem că slujeau în limba lor romanică, poate şi în slavoneşte şi chiar în greceşte (mai ales între anii 1018—1185). Un lucru este însă mai presus de orice îndoială, şi anume că propovăduirea cuvîntului lui Dumnezeu (predica) şi spovedania s-au făcut în limba vorbită de credincioşi.

Trebuie să reţinem că în dialectele aromân, meglenoromân şi istroromân s-au păstrat o serie de termeni bisericeşti de origine latină, asemănători — uneori identici — cu cei din dacoromână. Dar cea mai mare parte din terminologia bisericească a acestor trei dialecte este de origine slavă sau grecească. Aceasta se explică atît prin faptul că vlahii balcanici au trăit în mijlocul unor populaţii de limbă slavă sau greacă, cît şi prin faptul că ei n-au avut în cursul istoriei o organizaţie bisericească proprie **decît** rareori şi pentru perioade scurte de timp.

Lepiscopia (Patriarhia) de Tîrnovo. După întemeierea statului lor, scaunul arhiepiscopesc din Ohrida decade prin înfiinţarea Arhiepiscopii la Tîrnovo (Ohrida rămîne abia cu cinci eparhii la care se adaugă alte cinci eparhii noi). Se ştie că fraţii Pesan au ctitorit o biserică cu hramul Sfîntul Dumitru în satul lîngă Tîrnovo, existentă şi azi, în care s-a dat şi semnalul i din JL3ii5=»-i4&6, -Binecuvîntarea pentru pornirea răscoalei a eotul *Vasile,* probabil tot un vlah, care a şi «uns» pe Petru ca ilgarilor şi vlahilor. întemeindu-se noul stat, preotul Vasile a ţat la treapta de arhiepiscop şi hirotonit de către episcopul L Vidin şi alţi doi episcopi greci, devenind astfel cîrmuitorul Ortodoxe româno-bulgare cu reşedinţa la Tîrnovo. Patriarhia că şi Arhiepiscopia din Ohrida n-au recunoscut însă indepen-)ii Biserici. Cu toate acestea, arhiepiscopul Vasile şi-a organi-rica, hirotonind episcopi vlahi şi bulgari în locul celor greci, i viaţa mînăstirească, rînduind preoţi în parohii. In felul aces->vo a devenit singurul centru politic şi bisericesc al vlahilor şi jr din sudul Dunării. Pentru a-i ridica prestigiul Asan a adus iştele Sfîntului Ioan de Rila, iar Ioniţă, pe ale Sfintei Filofteia Jfîntului Ilarion, episcopul Megleniei din Macedonia.

i fiind atitudinea potrivnică a Bizanţului faţa de noul stat, Io-văzut nevoit să caute sprijin în Apus, la Roma, ca în felul ă capete o autoritate mai mare în faţa vecinilor, dar şi în faţa r săi. De aceea, a început tratative cu papa Inocenţiu III, care >scut pe Ioniţă ca rege, iar pe arhiepiscopul Vasile, ca «primat», rang cu patriarhul de Constantinopol, cu condiţia ca Ioniţă şi său să recunoască pe papa ca suveran şi să se supună Bisericii :. Această situaţie n-a durat mult timp, căci în acelaşi an cava-ciadei a patra au cucerit Constantinopolul, aşezînd ca împărat ain de Flandra, care a căzut însă în mîinile lui Ioniţă, fiind în-rîrnovo. Neînţelegerile dintre noii stăpînitori ai Constantirtopo-Asăneşti au dus la împăcarea celor din urmă cu bizantinii, care eat un nou imperiu la Niceea (1204—1261). Făcîndu-se împă-olîtică, a urmat şi cea bisericească, deci Biserica româno-bul-intrat din nou sub ascultarea Patriarhiei ecumenice, care din a stabilit reşedinţa tot la Niceea. Patriarhul ecumenic Gherman ^fioscut, într-un sinod ţinut la LarnnsâtosJft, 1^35, autocefalia i de Tîrnovo, iar corKttMtbrif^ii ei, pe atunci Ioachim, titlul de "»,. Patriarhul Ioachirji^se bucura acum de un pfeltigiu şi 1Ş

autoritate care depăşeau cu mult pe ale arhiepiscopului Vasile, jurisdicţia lui întinzîndu-se peste un teritoriu mult mai vast.

Patriarhia Tîrnovei a luat o dezvoltare deosebită, ridicîndu-se peste tot biserici şi mînăstiri, în care se desfăşura o intensă viaţă duhovnicească şi culturală, cu preoţi şi călugări români şi bulgari.

La Tîrnovo — cel mai puternic centru bisericesc din acest timp în regiunile balcano-dunărene — s-a înfiinţat şi o şcoală teologică în care învăţau tineri români, bulgari şi sîrbi, copiindu-se manuscrise în limba slavă. Această şcoală era condusă de mari cărturari şi iscusiţi mînuiiori de condei, cum a fost cuviosul Teodosie (ajuns patriarh) şi ucenicul său Eftimie. jjij.375 Eftimie__a_fost ales patriarh de Tîrnovo. Ucenicul sau Grigorie Ţamblac spune ca ar li îbsf vlah" derreani, dhrîmprejurimile Adrianopolului. Om cu o aleasă cultură, dobîndită la Sfîntul Munte şi la Constantinopol, patriarhul Eftimie a creat un curent cultural-religios care s-a răspîndit şi la popoarele din jur. El a îndreptat ortografia slavă, a scris — sau ă tradus din limba greacă — felurite lucrări liturgice, dogmatice, aghiografice. Numeroase manuscrise aparţinătoare acestei şcoli au ajuns şi în no'fdul Dunării, pe teritoriul ţării noastre.

De la patriarhul Eftimie se păstrează şi o corespondenţă cu egumenul Nicodim, reorganizatorul vieţii mînăstireşti din Ţara Românească, precum şi cu Anlim al Ungrovlahiei (c. 1381—c. 1401).

■ Am arătat în partea introductivă că după stingerea dinastiei Asăneştilor, imperiul de la Tîrnovo şi-a pierdut caracterul românesc, existînd în continuare ca stat bulgar, decăzut din punct de vedere politic, economic şi cultural. Abia în primele decenii ale secolului al XlV-lea, sub Teodor Sviatoslav (1300—1321), iar mai tîrziu sub Ivan Alexandru (1331—1371), s-a refăcut treptat situaţia internă şi s-au extins graniţele statului. Dar după moartea acestuia, Bulgaria a fost împărţită în două formaţiuni distincte : un tarat la Tîrnovo, condus de fiul său, Ivan Şişman, şi altul cu capitala la Vidin, condus de fratele vitreg al acestuia, Ivan Stracimir, rudă cu domnul Ţării Româneşti (era nepotul de fiică al lui Basarab I şi soţul Anei, fiica iui Nicolae Alexandru Basafab).

în anul 1393, taratul de la Tîrnovo a căzut sub turci. în absenţa ţarului, capitala a fost apărată de Eftimie, ultimul patriarh de aici, care a fost dus de turci în exil în Bulgaria de sud, unde a şi murit (1400).

Cu aceasia a dispărut şi Patriarhia de Tîrnovo, care timp de aproape două veacuri a purtat grija duhovnică a credincioşilor vlahi şi bulgari din sudul Dunării. în locul ei a rămas o simplă mitropolie, sub jurisdicţia Patriarhiei de Constantinopol. In 1396 a căzut sub turci şi

[qar de la Vidin. In urma cotropirii acestor două state, numerici au fost prefăcute în moschei, preoţii şi călugării alungaţi Mulţi călugări, preoţi şi cărturari sud-dunăreni au trecut în nării, în Ţara Românească şi Moldova, unde şi-au continuat cărturărească. Moaştele Sfintei Filofteia, aduse de la Tîrnoin, au fost mutate acum în Ţara Românească, la Argeş. De nte, viaţa bisericească a vlahilor sud-dunăreni se pierde în jarilor, supuşi pentru aproape o jumătate de mileniu jugului ;upritor.

c l u z i i: *Rezultă că românii sud-dunăreni au avut, în* se-<;—*XI, propria lor viaţă bisericească, uneori cu scaune episîn care au păstorit desigur vlădici de neam român. Trebuie it şi faptul că ân toată perioada de care ne-am ocupat, scauiscopale sud-dunârene au fost sub jurisdicţia Patriarhiei de itinopol, căci relaţiile temporare ale lui Ioniţă cu papa Ino-II au rămas fără urmări.*

BIBLIOGRAFIE

r e: *Fontes Historiae Daco-Romanae (Izvoarele istoriei României) IU, intini* (sec. XI—XIV), publicate de Al. Elian şi N. Şerban Tanaşoca, Bucu-68 p.

n i i d i n B a l c a n i : JOVAN CVIJIC, *La Peninsule Balcanique, geolaine,* Paris, 1918, III + 531 p.; G. MURNU, *Istoria românilor din Pind,* ', *980—1250. Studiu istoric după izvoare bizantine,* Bucureşti, 1913, 230 p.; *Istoria românilor din Peninsula Balcanică (Albania, Macedonia, Epir,* Te-(ucureşti, 1919, 75 p. ; SILVIU DRAGOM1R, *Vlahii şi morlacii. Studiu din nismului balcanic,* Cluj, 1924, 135 p.; SEXTIL PUŞCARIU, *Studii istioio-*icureşti, 1926, XVI + 360 p.; A. SACERDOŢEANU, *Vlahii din Calcidica, lemoria lui Vasile Pârvan,* Bucureşti, 1934, p. 303—311; TEODOR CAPI-*noromânii,* 3 voi. Bucureşti, 1925—28; TEODOR CAPIDAN, *Romanitatea* ucureşti, 1936, 68 p. (Discurs de recepţie la Academie) ;< TEODOR CAPI-*io-românii. Etnografie, istorie, limbă,* Bucureşti, 1942, 274 p. + 3 h.; ION *Originea românilor din Balcani şi Vlahiilc din Tesalia şi Epir,* Bucureşti, An. *Acad. Rom., M.S.I.,* s. *III,* t. XXVI, 1943—44); SILVIU DRAGOMIR, *\ordul Peninsulei Balcanice in Evul Mediu,* Bucureşti, 1959, 224 p.; P. P. U, *Introducere la istoria culturii româneşti,* Bucureşti, 1969, 398 p. 4- 1 h; ANU, *Le monde ottoman des Balkans (1402—1566). Institutions, societe,* Dndon, 1976 (cap. I—IV se ocupă de vlahi); P. Ş. NĂSTUREL, Lcs *Vala-[ques* QUX X-e—*XIII-e siecles, în Byzantinische Forschungen,* VII, 1979, p. IORGE MURNU, *Studii istorice privitoare la trecutul românilor de peste* tie îngrijită şi studiu introductiv de Nicolae Şerban Tanaşoca, Bucureşti,

[1] A s a n e ş t i l o r : A . D. XENOPOL, *L'empire valacho-bulgare,* în «fleue», t. 47, 1891, p. 277—308; CONSTANTIN C. GIURESCU, *Despre Via-*~ 9UJ'1931' 18P- (extras din Lucrările Institutului de Geografie al Uni-[1] Cluj, voi. IV); N. BANESCU, O *problemă de istorie medievală .- crearea ' statului Asaneştilor (1185),* în An. *Acad. Rom. M.S.I., s.* III, t. XXV

(1943), p. 543—590 (şi ediţia franceză : *Un probleme d'histoire medievale : creotion et caractere du second empire bulgare (1185),* Bucureşti, 1943,93 p); E. STĂNESCU, *Byzantinovlahica I. Les Vlaques ă la lin du* X-e *siecle au debut de Xl-e et la testauration de la domination byzantine dans la Peninsule Balkanique,* în RESEE, VI, 3, 1968; BORISLAV PRIMOV, *Crearea celui de al doilea tarat bulgar şi participarea vlahilor,* în voi. *Relaţii romăno-bulgare de-a lungul veacurilor (sec. XII—XIX),* Bucureşti, 1971, p. 9—56; GHEORGHE I. BRĂT1ANU, *Tradiţia despre întemeierea statelor româneşti,* Bucureşti, 1980, p. 49—80 (cap. Asăneştii); NICOLAE ŞERBAN TANAŞOCA, **Imperator Bulgariae et Vlachiae». in jurul genezei şi semnilicatiei termenului* «VJacWa» din *titulatura lui Ioniţâ Asan,* în *Revista de Istorie,* tom. 33, nr. 4, 1980, p. 651—674; NICOLAE ŞERBAN TANAŞOCA, *Din nou despre geneza şi caracterul statului Asaneştilor,* în *Revista de Istorie,* tom. 34, 1981, nr. 7, p. 1297—1312; IULIAN MICULESCU, *Vlahii în spaţiul carpato-balcanic de la siîrşitul* sec. *XII p'mă la întemeierea statelor ieudale româneşti,* în B.O.R., an. Cil, 1984, nr. 1—2, p. 66—78 ; IULIAN MICULESCU, *Românii (vlahii) în spaţiul carpato-balcanic pînă la întemeierea imperiului româno-bulgar,* în B.O.R., an Cil, 1984, nr. 3—4, p. 246—258 ; *Răscoala şi statul Asaneştilor. Culegere de studii,* Coordonator Eugen Stănescu, Bucureşti, 1989, 181 p.

Viata bisericească: N. DOBRESCU, Un *episcopat românesc în* sec. *XI şi XII* în *^Convorbiri Literare»,* an. XXIX, 1905, p. 575—576; N. DOBRESCU, *întemeierea mitropoliilor şi a eelor dinţii mănăstiri din ţară,* Bucureşti, 1906, 128 p.; NICULAE M. POPESCU, *Ioan «prevtuh Episcopiei aromânilor,* în B.O.R., an LII, nr. 7—8, 1934, p. 457—460 (şi în voi. *Preoţi de mir adormiţi în Domnul,* Bucureşti, 1942, p, 11—15); SIMEON RELI, *Istoria vieţii bisericeşti a românilor,* Cernăuţi, 1942, p. 129—168 jl ION I. NISTOR, *Legăturile cu Ohrida şi exarhatul Plaiurilor,* în An. *Acad. Rom., M.S.I., s.* III, t. XXVII, 1944—45, Bucureşti, 1946, p. 123—151 (şi extras, 29 p.) ; M. GYONI, *L'eveche vlaque de l'archeveche bulgare d'Achris aux Xl-e*—XJV-e *sîecles,* în «Etudes *slaves et* rouma/nes», I, Budapest, 1948, p. 148—159 şi 224—233; EPIFANIE NOROCEL, *Patriarhia bulgară de Tirnovo între anii 1235*—J393, în S.T. an XVIII, nr. 3—4, 1966, p. 146—159; CHIRIL PISTRUI, *Imperiul \iaho-bulgar <ţi patrjariiia de Tîr-novo,* în M.A. an XVII, 1972, 3—4, p. 201—209.

III

VIAŢA BISERICEASCĂ A ROMÂNILOR DIN TRANSILVANIA ŞI BANAT ÎN SECOLELE IX—XIII

iraţia ungurilor. Din expunerile precedente am putut constata 3. privitoare la viaţa bisericească pe teritoriul patriei noastre ;le VI—IX sînt foarte sărace.

ecari ştiri cu privire la viaţa bisericească a românilor transil- ivem începînd cu secolul IX, puse în legătură cu migrarea şi area ungurilor. Venind din sudul Ucrainei de azi, sub c'ondu- i Arpad, în anul 896 ungurii s-au aşezat în Cîmpia Panonică. iu început o serie de expediţii în ţările învecinate : în Moravid care l-au destrămat în 906), în imperiul bizantin, ba chiar şi a şi Germania, pînă cînd au fost înfrînţi de împăratul Otio I al ei, la rîul Lech (955). în Cîmpia Panonică ungurii au găsit o 3 romanică.

pind expediţii in partea de răsărit a Tisei, au dat peste o 3 româno-slavă, care se îndeletnicea cu agricultura şi creşterea Pe lîngă o serie de mărturii cu caracter arheologic, lingvistic imic, se cunosc şi două izvoare scrise care atestă prezenţa ro- în spaţiul carpatic în momentul venirii ungurilor. O primă măr- *'onstituiQ,_Qignica rusă de la Kiev,* numită şi a lui Nestor (sfîr- olului XI sau începutul celui următor), care arată că după ce t nişte munţi înalţi (Carpaţii), ungurii -începură să se lupte cu Ş' cu slavii care trăiau acolo». Alta este *Gesta. Hungarorum* Ungurilor), a Magistrului P., notarul anonimH[7ţric^1irrîîsf~al 3ela II (U31—1141), care şi-a scris opera prin 1150. Magistrul f. fără îndoială7~un cleric, care îndeplinea slujba de secretar 1 regelui şi, în acelaşi **timp** — aşa cum se **obişnuia** în Ungaria,

dar şi în alte ţări catolice —, capelan al curţii regeşti. Asupra lui s-au purtat'discuţii de aproximativ 250 de ani (cine a fost, cînd a trăit, ce poziţie^socială a avut, care este valoarea istorică, a operei sale). Unii cercetători pledează pentru identificarea sa cu un notar al regelui Bela·H, alţii îl socotesc un *magister* al abaţiei benedictine din Pannonhalma, şi alţii îl identifica cu Petru, prepozit în Alba Regală, devenit episcop de Agria (Eger). înclinăm spre prima ipoteză. •

Primele formaţiuni politice româneşti din Transilvania. Bazat pe unele izvoare anterioare (confirmate însă şi de unele contemporane), Anoîiyrrius arată că la aşezarea ungurilor în Cîmpia Panonică, locuiau acolo'slavi, bulgari şi români. Relatează apoi felul în care a fost atacat voievodatul din Crişana (între Mureş, Someş şi Porţile Meseşului), con dus de «ducele» bihorean *Menumorut,* cu care au purtat cîtevă lupte, în care oamenii acestuia au dat dovadă de mult eroism. Luptele s-aii dat mâi ales în jurul cetăţilor Sătmar şi EUharea, ultima fiind cucerită abia după 13 zile. Atunci Arpad se împacă cii Menumorut, & cărui fiică s-a căsătorit cu fiul lui. Cetatea Biharea a rămas tot în stăpînirea.: lui Menumorut. .

Al doilea voievodat era al lui *Glad,* în Banat, între Mureş şi Dunăre. Şi acesta a încercat să-şi apere ţara, concentrînd oaste numeroasă pe Timiş, formată din români, bulgari şi pecenegi, dar rezistenţa lor a fost înfrîntă. Glad se refugiază în cetatea Cuvin (Keve), care a fost apoi cucerită. La cererea lui, s-a încheiat pace cu căpeteniile maghiare.

în sfîrşit, privirile căpeteniilor maghiare s-au îndreptat spre-^Ţar'a Transilvaniei» (Terra Ultrasilvana), unde era un" voîevocTât —~ între Porţile Meseşului şi Izvoarele Someşurilor :— locuit de români şi slavi, conduşi de «ducele» român *Gelu.* Anonyrnus relatează că un conducător maghiar cu numeje_,luliujjujilt^riiacordul lui Arpad, a pornit cu oaste în Transilvania, ţară cunoscută prin «bunătatea» ei, în care domnea «un oarecare român» Gelu, peste «români şi slavi», care nu aveau alte arme dec ît arcurF*şî*~Scrgeţi («bonitatem terre Ultrasilvane, ubi Gelou quidam Blacus dominium tenebat; ...habitatores terre illius... essent Blaşii et slavi quia alia arma non haberent nisi arcum et sagittas»). Gelu a încercat să se împotrivească ungurilor la Porţile Meseşului, pe urmă ,1a rîul Almaş, apoi a căutat să se salveze «în cetatea sa de lîngă rîul Son.eş» (ad castrum suum iuxta fluvium Zoraus positum), dar a fost prins lîngă rîul Căpuş şi ucis. Descoperirile arheologice din satul *Dăbica* (circa 30 km nord-est de Cluj şi 10 km la vest de SomeşulMic) au dus la concluzia că aici era cetatea «ducelui» Gehi, centrul stăpînirii sale politice.'Desigur aceste infiltrări de triburi maghiare în Transilvania au

eterul unor expediţii, asemănătoare celor făcute de ei şi în
ale Europei, după săvîrşirea cărora se retrăgeau în Panonia.
•elatările lui Anonymus se desprinde faptul că la sfîrşitul se-:
şi începutul celui următor, existau anumite formaţiuni poli-
eritoriul Transilvaniei, unele voievodate conduse de «duci»
svozi». Puterea acestora rezultă nu numai din faptul că au iz-
ochege asemenea organizaţii, din care-şi strîngeau şi oşti, dar
istruiseră şi unele cetăţi, ca Sătmarul, Biharea, Cuvinul, Or-
)îca.
ansilvania propriu-zisă au existat însă şi alte formaţiuni poli-
neşti, care nu suit amintite de Anonymus, deoarece n-au avut
:u triburile maghiare în această perioadă de pătrundere a lor
[vania. Existenţa unor cetăţi la Ţeligrad (Blandiana, lîngă Alba
îălgrad, cu urme de locuire din secolele IX—X — urme care
populaţie românească înainte de pătrunderea ungurilor în
nia —, duce la concluzia că a existat o formaţiune politică şi
Mureşului, cu centrul în Bălgrad (azi Alba Iulia). xistat apoi aşa
numitele ceţări», atestate documentar în seco-—XIV, care şi-au
păstrat, pînă tîrziu, puternice urme de auto-mânească : Ţara Bîrsei,
Ţara Făgăraşului, Ţara Amlaşului, egului, Ţara Zarandului, Ţara
Maramureşului etc. codatele transilvane, slăbite vremelnic prin
atacurile triburi-iare din prima jumătate a secolului X, s-au refăcut
după re-acestora, dezvoltîndu-se ca întindere şi ca putere
economico-Potrivit izvoarelor narative din secolele XII—XIV, în
primii "olului XI, Transilvania era o ţară întinsă şi bogată, condusă
pînitor puternic numit în cronicele mai vechi Gyla, iar în cele Gyula,
Iul a, care este fără îndoială un urmaş al lui Gelu. Intin-ievodatului
stăpînit de Gyla-Gyula era cu mult mai vastă , ii Gelu, avînd
centrul în Bălgrad-Alba Iulia. El a fost înîrînt
I cel Sfînt, regele Ungariei, prin 1002—1003.
iespre o stăpînire maghiară deplină în Transilvania şi Banat
ite vorbi nici acum, ci abia din ultimul sfert al secolului XI,
un bazele organizării politice a voievodatului. Rămînînd pînă ,
afara stăpînirii lor, ungurii au numit-o Ultrasilva, Ultrasilva- <C
>ilvana, Erdeelu, Erdeleu, ceea ce înseamnă ţara «de dincolo
■». «de dincolo de codri», în accepţiune geografică, dar şi poli-
nsiva de ocupare a Transilvaniei, a durat aproximativ două

veacuri. Paralel cu ocuparea acestor teritorii, în jurul vechilor cetăţi pe care le-au găsit aici s-au organizat, în secolele XII—XIII, comitatele regale (de pildă, comitatul Dăbîca este amintit din anul 1164).

Din aceleaşi instituţii autohtone s-a născut şi forma de organizare politică a întregii Transilvanii, voievodatul, care nu era altceva decît dezvoltarea — pentru întreaga ţară — a vechilor «ducate» (voievodate) din secolele IX—XI. Această formă de organizare — voievodatul — a rămas o instituţie specifică Transilvaniei pînă la mijlocul secolului al XUI-lea.

Pentru apărarea teritoriilor intrate în stăpînirea lor, regii Ungariei s-au folosit şi de *secui* care, deşi vorbesc limba maghiară, au o origine foarte discutată : fie urmaşi ai avarilor, fie ai unor populaţii turce sau ai unor triburi kabare (desprinse din statul kazarilor) ; după alţi cercetători ar fi un amestec de elemente etnice diferite. Luptînd în avangarda oştilor maghiare, erau aşezaţi, de obicei, la hotare. Astfel, sînt întîlniţi iniţial în Bihor, apoi, pe măsură ce au înaintat cuceririle ungare, pe Mureş şi pe Tîrnave, iar la începutul secolului al XUI-lea, pe locurile în care trăiesc şi azi, în sud-estul Transilvaniei.

Pe la mijlocul secolului al Xll-lea regii unguri au adus în Transilvania colonişti *saşi* ■—• din părţile Flandrei, Rinului de mijloc şi Saxoniei — care să dea un nou impuls agriculturii, meşteşugurilor şi comerţului. Colonizarea lor a continuat pînă pe la începutul secolului al

începuturile încreştinării ungurilor. Importanţa ungurilor ca factor politic în Europa centrală a începvit să crească după ce au îmbrăţişat creştinismul. E posibil ca unii dintre ei să fi cunoscut învăţătura creştină încă din timpul şederii lor în stepele din nordul Mării Negre (fie de la bizantini, cu care întreţineau relaţii diplomatice, fie de la vecinii lor armeni), iar mai tîrziu de la ruşi (tocmai atunci se petrecea încreş-[1] tinarea acestora în ritul ortodox).

După stabilirea ungurilor în Cîmpia Panonică, au venit în contact cu unele popoare creştine ortodoxe (moravii, la început, apoi sîrbii, grecii, românii). O puternică înrîurire ortodoxă au primit de la popu-' laţia băştinaşă româno-slavă din cîmpia Tisei şi de la românii din Transilvania, de la care au împrumutat unii termeni creştini ortodocşi. Intre cuvintele împrumutate de la români se pot aminti : oltâr (altar), szerit (sfînt), Karâcsony (Crăciun), pogâny (păgîn) ş.a. De la slavi au luat: kereszt (cruce, din krest), kereszteny (creştin), angyal (înger din gr.), vecsernye (vecernie), vizkereszt (bobotează, din vodocrest, luat din străromânescul apă botează), keresztelni (a boteza), numele zilelor şi

iilor. Intre acestea se pot aminti : ianuarie — luna Prea Sfintei re din timpul cînd soborul Maicii Domnului — azi a doua zi de n __. se serba în ianuarie ; februarie — luna dinaintea postului martie — luna intrării în post; aprilie — luna Sfîntului Gheor- unie — luna Sfîntului Ioan Botezătorul ,• septembrie — luna Sfîn- lihai,- noiembrie — luna Sfîntului Andrei, asemenea lui Indrea rea, nume dat de strămoşii noştri lunii decembrie. Şi azi ungurii : prima săptămînă din post «a untului» (vaj het), ceea ce ne nrudirea cu «săptămînă brînzei» de la ortodocşi.

t în această perioadă au adoptat şi au păstrat pînă tîrziu unele şi obiceiuri ale Bisericii răsăritene, împrumutate de la românii îi ortodocşi. De pildă, de la români au împrumutat şi obiceiul lor. Popularitatea Sfmtului Ioan Botezătorul şi a Sfîntului Dumi- echii creştini maghiari se datorează tot influenţei ortodoxe.

sprijinul tezei că ungurii au fost încreştinaţi întîi în ritul răsări- influenţaţi de români şi slavi vin şi alte mărturii. De pildă, sub :el Sfînt sînt amintite cele patru posturi ale Bisericii răsăritene ute tuturor». Hotărîrile unui sinod ţinut la Szabolcs în anul timpul regelui Ladislau cel Sfînt (1077—1095), arată că ungurii peau postul cel mare după obiceiul Bisericii apusene, în zi de i, ci lunea, ca în Biserica Ortodoxă. Mulţi preoţi catolici unguri sătoriţi, urmînd deci practica Bisericii Ortodoxe care îngăduie a preoţilor şi a diaconilor de mir (celibatul preoţilor a fost ih- i clerul catolic maghiar abia în secolul XII). Sinodul amintit mai gâduit întîia căsătorie a preoţilor numai în mod provizoriu, ca rămînt, interzicîndu-le căsătoria cu văduve sau femei divorţate, şi recăsătorirea.

păstrat, de asemenea, de la ungurii ortodocşi urme din rugă- inor slujbe ale Bisericii Ortodoxe. Se păstrează o traducere în aghiară din secolul XI a rugăciunii ortodoxe de la sfinţirea reminiscenţă a acesteia este şi expresia maghiară : «e lung ca î Sîntion»). Slujba înmormîntării se făcea la vechii unguri tot îl Bisericii răsăritene (se păstrează o traducere maghiară a rtodoxe a înmormîntării, din jurul anului 1200).

>i faptul că ungurii vorbesc pînă azi de două «legi», cea veche cea nouă (uj hit), arată că la ei a pătruns mai întîi creştinis- forma răsăriteană şi abia mai tîrziu sub forma apuseană.

ştinarea oficială a **ungurilor.** Pe lîngă înrîuririle creştine pri- ■a populaţia română şi slavă cu care au venit în contact, se r°i la unguri şi de un misionarism oficial, venit din Bizanţ,

despre-care scriu felurite izvoare contemporane şi pe care-1 admit şi istoricii maghiari. Astfel, împăratul Constantin VII Porfirogenetul (944 —959J, in cartea sa *De administrando* /mpe7^'l^a{eazT^cTpfifr"arnir948 - C949 au fost trimişi la Constantinopol doi demnitari unguri (Termatzus Tspjxa-cîlouC şi Bultzos sau Bulcsu — Bo5Xt!>j), pentru ca să reînnoiască pacea pe cinci ani cu imperiul bizantin. Informaţiile împăratului au fost reluate şi completate cu un veac şi jumătate mai tîrziu de cronicarii bizantini Gheorghe Kedrenos (care se sprijină pe cronograful lui Ioan Skylitzes pentru perioada 813—1057) şi de Ioan Zonaras. Aceşti doi cronicari adaugă informaţia că principele Bulcsu — numit de ei Bolosudes sau Bulosudes — a primit botezul la Constantinopol, naş fiindu-i însuşi împăratul Constantin VII. Nu după mult timp a venit la Constantinopol principele Gylas sau Ghiula, care de asemenea s-a botezat primind numele de Ştefan şi avînd ca naş pe acelaşi împărat. La plecarea din Constantinopol — ne informează Gh. Kedrenos — «a luat cu sine şi pe un monah cu numele *Ierotei,* vestit pentru evlavia sa, hirotonit episcop ai *Turciei* (corect : al Ungariei) de către Teofilact (patriarhul Constantinopolului, n.n.), care, ajungînd acolo (în Ungaria, n.n.), a întors pe mulţi de la rătăcirea barbară la creştinism».

Mulţi istorici socotesc că prin venirea lui Ierotei între unguri, a luat fiinţă o «Mitropolie» ortodoxă ungară dependentă de Bizanţ. Este greu însă de precizat unde şi-a avut reşedinţa vlădicească. Afirmaţiile unora că a fost la Alba Iulia nu pot fi luate în considerare, întrucît nu au nici un temei documentar. însăşi afirmaţia lui Kedrenos constituie un argument pentru teza noastră, căci în Alba Iulia nu existau «barbari» necreştini, ci români, care mărturiseau credinţa în Hristos încă de la apariţia lor în istorie. De altfel, cercetările au dovedit că în acel timp ungurii nici n-au avut stăpînire asupra Transilvaniei. Mai aproape de adevăr este presupunerea că episcopul grec Ierotei a locuit pe undeva prin părţile Tisei sau ale Cîmpiei Panoniei, fără să aibă o reşedinţă stabilă, ţinînd seama mai ales de faptul că la începutul creştinării lor, ungurii nu puteau avea o eparhie strict delimitată din punct de vedere teritorial. In ianuarie 1028, între membrii sinodului patriarhal din Constantinopol, apare şi «mitropolitul *Ioan* al Turciei» (izvoarele bizantine din secolele X—XI numesc pe unguri «turci», iar ţara lor, «Turcia»).

Introducerea ritului apusean la unguri. La scurt timp după primirea creştinismului răsăritean de către conducătorii ungurilor, au început să pătrundă în Ungaria şi misionari apuseni. Nu trebuie trecut cu vederea faptul că Ungaria se afla pe linia de întîlnire a civilizaţiei romano-germane cu cea greco-slavă, respectiv a creştinismului apusean cu cel

an. Apoi, Roma papală nu putea lăsa o ţară ca Ungaria să intre i creştinismului răsăritean, cum se întîmplase nu demult cu Bul- Serbia, căci aceasta ar fi însemnat pentru ea o îndoită înfrîn- Dlitică şi religioasă în acelaşi timp. Acţiunea misionarilor apuseni ut după anul 973, cînd principele Geysa a încheiat o alianţă cu cui său vecin Otto I al Germaniei (936—973), care din 962 de- împăratul «sfîntului imperiu roman de naţiune germanică». Intre se obliga să trimită misionari catolici să predice în Ungaria să-i ocrotească. Acţiunea misionarilor apuseni s-a întărit mai)ă moartea Şaroldei, soţia lui Geysa, susţinătoarea Ortodoxiei în i, şi după ce acesta s-a căsătorit a doua oară cu principesa ca- uielaida, sora unui principe polonez, susţinătoare a catolicismu- ri succese misionare au înregistrat printre unguri episcopii Pil- : Passsau şi apoi Adalbert de Praga, ceh de origine. După sfatul libert şi Adelaidei, Geysa şi toată familia sa au îmbrăţişat smul de rit latin. Izvoarele catolice afirmă că Adalbert ar fi bo- 985 şi pe fiul lui Geysa şi al Şaroldei, Wajk, în vîrstă matură, numele de Ştefan (Istvân). Cercetările mai noi arată însă că el : de la naştere botezul în credinţa ortodoxă a Răsăritului. Adal- Praga şi misionarii cehi veniţi cu el au evanghelizat apoi în ăsura întreaga Ungarie.

jele Ştefan «cel Sfînt» (997—1038^, căsătorit cu principesa cato- ^areză Ghizela, a fost un mare sprijinitor al ritului latin în Un- >upă tradiţie, el a înfiinţat în Ungaria două arhiepiscopii, una la ,)m (Strigonium), a doua la Calocea, precum şi opt episcopii 6m, Pecs, Vâcz, Eger, Gyor etc.) şi cinci abaţii (mînăstiri), toate itin.

i orientarea principelui Geysa spre imperiul romano-german s şi prin înlocuirea Ortodoxiei cu catolicismul în timpul lui cel Sfînt, s-a pus temelia unui stat ungar catolic, susţinut cu ie Scaunul papal. Cu toate acestea, a continuat să dăinuiască şi creştinismul de rit răsăritean.

scopii româneşti **din** Transilvania în secolele IX—XI. Am emis parte ipoteza că de la începutul secolului IV pînă către sfîrşitul !i IX, pe teritoriul ţării noastre au activat aşa numiţii horepis- mişi aici fie de patriarhii de Constantinopol, fie de arhiepiscopii iniana Prima (secolul VI), fie de episcopii sud-dunăreni, precum i din Drobrogea de azi (secolele IV—VI).

asemenea, au putut activa aici episcopi «misionari» (periode-ii de aceiaşi cîrmuitori bisericeşti din afară. Din sec. IX — _

poate chiar mai dinainte —, odată cu cristalizarea primelor formaţiuni politice cunoscute în teritoriile intracarpatice (Gelu, Menumorut, Glad şi formaţiunea din centrul Transilvaniei, în jurul oraşului Alba Iulia), locul horepiscopilor a fost luat de episcopi. Cu alte cuvinte, în noua situaţie politică, cu conducători locali care-şi aveau reşedinţa într-o «cetate», instituţia horepiscopatului s-a dovedit necorespunzătoare. De acum înainte, fiecare conducător politic voia să aibă în «cetatea» sa un «episcop eparhiot», care să-şi întindă cîrmuirea şi păstorirea duhovnicească peste preoţii şi credincioşii din hotarele formaţiunii politice respective. De altfel, aşa s-a procedat şi la popoarele slave învecinate, şi era în tradiţia şi rînduielile bisericeşti ortodoxe ca organizarea bisericească să urmeze celei politice.

Cele peste o sută de aşezări omeneşti descoperite în teritoriile intracarpatice, existente în perioada de care ne ocupăm (deşi arheologia prefeudală la noi este numai în faza de început), duc la presupunerea că în fiecare din ele exista şi o comunitate creştină, o parohie condusă de un preot. Admiţînd că existau numai o sută de preoţi, aceştia trebuiau să aibă ei înşişi anumiţi conducători spirituali, care să-i hirotonească, să-i înveţe, să-i cerceteze.

O primă episcopie a putut exista la *Dăbîca,* centrul stăpînirii lui Gelu. Aici s-au descoperit pînă acum fundaţiile mai multor biserici, cea mai veche fiind construită din piatră, considerată o biserică voievodală. A fost construită probabil în secolul IX, încetîndu-şi existenţa două secole mai tîrziu, iar peste temeliile ei s-a ridicat o biserică nouă. La locul numit «Boldîga», la c. 1,5 km de cetate, s-au descoperit fundaţiile a trei biserici suprapuse. Cea de a doua este din secolul XI, deci prima trebuie să fie cu mult mai veche. Pe lîngă acestea, s-au mai descoperit şi alte fundaţii de biserici. Una a fost ridicată mai tîrziu prin secolul XIII, fiind de mari dimensiuni.

Urmele de locuire ocupă o suprafaţă imensă, după cum dovedesc vetrele de foc, bordeiele, locuinţele de suprafaţă, gropile de provizii, cuptoarele, zecile de morminte etc, care au fost scoase la lumină pînă în prezent. In chip deosebit ne interesează fragmentele de ceramică smălţuită, monedele şi o cruce din bronz, toate de factură bizantină. Acestea constituie o dovadă evidentă a legăturilor economice, politice, dar şi bisericeşti pe care le-au avut voievozii de la Dăbîca cu Bizanţul încă din secolul IX. Toate acestea duc la presupunerea că aici exista un scaun de episcop ortodox român.

Un alt episcop va fi activat în părţile de apus ale ţării noastre, în Bihor şi Arad, unde se întindea formaţiunea politică a lui Menumorut.

[va fi stat în cetatea *Biharea* (la c. 10 km nord de Oradea), ; conducătorul politic (Menumorut, înaintaşii sau urmaşii săi). 3m aceste afirmaţii, avem în vedere relatarea lui Anonymus norut, în tratativele duse cu trimişii lui Arpad, invoca în spri- suzeranitatea împăratului bizantin — pe atuncL Ijsoji~J&£JLJFi- ^2g__g]_2). Tot Anonymus scrie că Menumorut, aflat într-o si- tică în urma luptelor cu maghiarii, se pregătea să plece «în Reiese că voievodul bihorean avea legături strînse cu Bizanţul, ea nu se puteau limita pe atunci numai la probleme politice ornice, ci implicau şi pe cele bisericeşti, fiind bine cunoscută Mzanţului de a atrage popoarele vecine prin mijlocirea Bise- ale, ortodoxe.

lt argument, care ne face să credem că la Biharea a stat un irtodox, este faptul că în această cetate ungurii au slabilit sau «sediul» comitatului Bihor, atestat pentru prima oară în . Tot aici, la Biharea, a fost creată şi o episcopie latină. Deci, centrul comitatului a fost fixat în cetatea fostului voievodat t al lui Menumorut, tot aşa reşedinţa episcopiei latine a fost n locul în care funcţionase înainte cea ortodoxă, pentru ca sa rice urmă a vechii organizaţii statale şi bisericeşti a populaţiei ;. Acest fenomen se va repeta şi în alte părţi, cum vom arăta

rijmul ipotezei noastre vin însă şi unele informaţii maghiare. :oricul Karâcsonyi Jânos, fost episcop la Oradea, afirma că Tern I cel Sfînt a cucerit teritoriile din stînga Tisei pînă la pă- Silvania»), care separă Transilvania istorică de ţinuturile de ;ării noastre, aşezînd un episcop latin în Biharea. Probabil în :rugerii cetăţii de către cumani, în anul 1091, sediul episco- st mutat la Oradea. Canonicul maghiar Gânoczy Antal din :ria în 1775 că prin mutarea episcopiei latine de la Biharea ia piscopul ortodox român a trebuit să părăsească oraşul. Aceas- ină că episcopul ortodox pe care l-am aşezat prezumtiv la i-a mutat la Oradea, unde a trebuit să facă loc, pentru a doua icopului latin.

lt episcop a putut sta la *Alba Iulia,* unde majoritatea cercetă- ază reşedinţa unui conducător politic. Deşi ne-am pronunţat stabilirii lui Ierotei la Alba Iulia, el fiind un «episcop misio- :ru unguri, şi nu pentru români, Considerăm că aici, în Alba

Iulia sau în alt loc în apropiere, şi-a avut reşedinţa un episcop de neam român, pe lîngă conducătorul formaţiunii politice de care am făcut amintire mai sus.

In sprijinul acestei păreri vin descoperirile arheologice efectuate la Alba Iulia, începînd cu anul 1968. Sub actuala catedrală romanică din secolele XII—XIII, s-a descoperit o «rotondă» (rotonda ecclesia) cu absidă semicirculară, aparţinătoare secolelor IX—X, dar şi urmele unui lăcaş de cult creştin, fireşte, mult mai vechi. Înseamnă că după retragerea autorităţilor romane din Apulum, s-a ridicat aici o biserică, probabil pe locul unui lăcaş de închinare păgîn, ca şi la Densuş-Hunedoara, iar mai tîrziu o biserică rotondă. Peste aceasta s-a ridicat apoi catedrala episcopală catolică-maghiară (secolul XII, refăcută în secolul XIII).

In urma expansiunii regatului feudal ungar în Transilvania, s-a creat şi un comitat al Albei, cu centrul în Alba Iulia (atestat prima dată în 1177), în locul vechii formaţiuni politice româneşti din centrul Transilvaniei. Acelaşi lucru se va fi întîmplat şi cu instituţia bisericească a românilor ortodocşi. In locul episcopiei ortodoxe de aici, a fost adusă episcopia catolică maghiară, întemeiată iniţial la Tăşnad (azi in jud. Satu Mare), mutată apoi la Cluj. Mutarea ei la Alba Iulia s-a petrecut în timpul domniei regelui Ladislau (1077—1095), probabil în anul 1092. Deci, ca şi la Biharea, pesle organizarea bisericească ortodoxă s-a suprapus cea catolică maghiară. Această situaţie a fost sesizată în urma cu mai bine de un veac şi jumătate de Petru Maior, care scria că episcopia catolică maghiară din Alba Iulia nu este de la regele Ştefan I cel Sfînt, ci «sau din vreo episcopie din cele vechi ale românilor sau... de la vreun episcop din aceia misionari e născută».

înlocuirea lăcaşurilor de cult şi a instituţiilor bisericeşti ortodoxe cu altele noi, catolice, poate fi urmărită şi în alte părţi ale Transilvaniei. De pildă, sub biserica din cetatea Prejmer — jud. Braşov (sec. XIII) s-au descoperit temeliile unei alte biserici, zidită de autohtoni, probabil în secolul VI, avînd planul «în cruce greacă». Planul respectiv este o mărturie a legăturilor pe care le avea Transilvania cu lumea bizantină. La Cluj şi Meseş se ştie de două mînăstiri româneşti care au devenit mai tîrziu catolice. Cu alte două de pe Valea Someşului s-a întîmplat la fel. Presupunem că şi minăstirile latine din Igriş — Timiş, Sîniob — Bihor, Cîrţa — Sibiu ş.a. au fost ridicate tot pe locul mior străvechi aşezări monahale ortodoxe.

Putem deci conchide că *episcopiile catolice de la Alba Iulia şi Ora dea au luat naştere pe locul unor vechi episcopii româneşti.* ;ţg

tă sa fie consemnat faptul că la Moigrad (jud. Sălaj) s-a des-
m engolpion de tip kievean (secolele XII—XIII), din care se

(
i numai trei braţe ale crucii şi două medalioane cu chipurile
iştilor Marcu şi Luca, iar în partea centrală Maica Domnului.
ngolpion kievean s-a găsit la Saschiz, lîngă Sighişoara ; altul

■
calitate necunoscută din Transilvania (păstrat în Muzeul de
in Cluj-Napoca). Cruci pectorale de tip bizantin au fost desco-
L apropiere de Sînnicolau Mare — jud. Timiş, la Arad şi în
calităţi învecinate cu Ungaria (secolele XI—XII).

a creştină în Morisena. Ştiri mai amănunţite asupra unei vieţi
de rit ortodox în Banat avem în primele decenii ale secolului i.
zvor istoric, care poarta titlul de *Vita Sandi Gcrhardî,* amin-
Ohtum sau Achtum — un urmaş al lui Glad — care-şi avea
i în cetatea Morisena (româneşte Murăşana, Cenadul de azi,
Liş), în apropierea vărsării Mureşului în Tisa. Ohtum era or-
fusese botezat în anul 1002 la Vidin. Stăpînirea lui se întindea
şi sud-est pînă către rîul Caras şi spre Severin, iar înspre nord
Munţii Apuseni. Viaţa Sfîntului Gerard spune despre el că «a

,

Lcuviinţarea de la greci şi a ridicat în numita cetate Morisena
;ire în cinstea Sfîntului Ioan Botezătorul, aşezînd în ea un egu-
căldgări greci, după rînduiala şi ritul acestora». Călugării
amintiţi aici sînt «ortodocşi», căci în documentele medievale
urnirea de «greci» trebuie să înţelegem mai mult credinţa de-
LUI. Nimic nu ne împiedică să afirmăm că aceştia erau călugări

anii 1028—1030 Ştefan cel Sfînt a atacat pe Ohtum care a fost
ucis în luptă datorită trădării sfetnicului său Cianadinus. Aces-
ropat apoi pe creştinii căzuţi în luptă în mînăstirea ortodoxă
■isena. După victorie, a devenit cîrmuitorul ţinutului stăpînit
m, iar cetatea Morisena s-a numit «Cianadina» (azi Cenad, un-
Csanad), în cinstea învingătorului lui Ohtum.

putea ca această mînăstire să fi fost sub jurisdicţia directă a
tinopolului, căci sub Vasile II Bulgaroctonul întreaga Bulgarie
îtat existenţa politică (Vidinul a căzut prin 1004). în acest sens
interpretate şi cuvintele din *Viaţa Siintului Gerard :* «A primit
ţâre de *la greci* şi a construit în numita cetate Morisena o
e».

-laşi Cianadinus a dispus să se ridice o mînăstire, cu hramul
Gheorghe în localitatea Oroszlanus (Oroszlânos, azi Maidan,

în Iugoslavia, în apropierea graniţei cu ţara noastră). Concomitent, se desfăşura şi acţiunea regelui Ştefan de creare a unei episcopii catolice, în acest scop, regele Ştefan a chemat pe călugărul veneţian Gerard şi 1-a numit episcop de «Cianadina». Noul episcop a adus 12 călugări de rit latin, care s-au aşezat la noua mînăstire Sfîntul Gheorghe. La scurt timp, au ocupat mînăstirea Sfîntul Ioan, iar călugării ortodocşi au fost mutaţi în mînăstirea cea nouă, Sfîntul Gheorghe.

în 1868, cu prilejul demolării bisericii din Cenad, arheologii maghiari au descoperit urmele a trei biserici străvechi, în stiluri şi dimensiuni diferite : cea mai nouă în stil gotic, a doua în stil romanic sau bizantin şi a treia — cea mai veche — în stilul bazilicilor romane, avînd în faţă şi un baptisteriu, cu un canal pe care se scurgea apa direct în Mureş. Cea de a treia, cu construcţiile anexe, era datată din secolul IV. Probabil urmele bisericii în stil romanic sau bizantin sînt ale mînăstirii lui Ohtum. Subînţelege că activitatea călugărilor ortodocşi din mînăstirea Sfîntului Ioan Botezătofurdin'Morisena a avut o influenţă puternică asupra vieţii bisericeşti a românilor din aceste părţi.

.în legătură cu mînăstirea ortodoxă de la Morisena, trebuie pusă şi descoperirea a 23 vase de aur, în localitatea învecinată Sînnicolaul Mare, în anul 1799 (azi în Muzeul de Istoria Artei din Viena). Se apreciază că sînt din secolele IX—X. Multe din ele au inscripţii cu caractere greceşti, într-o limbă care a preocupat pe numeroşi cercetători din diferite ţări. De pildă, inscripţiile de pe fundul vaselor 9 şi 10 au fost interpretate astfel : «dacă te cureţi prin apă, vei fi eliberat de toate păcatele» ,• sau : «prin apă, Hristos a eliberat pe oameni, trimiţînd noul Său Duh Sfînt» ; sau : «prin apă, du-ne Doamne la viaţa veşnică». Mai nou, anumiţi cercetători consideră că unele inscripţii ar fi scrise în graiul românilor bănăţeni.

Indiferent care e lectura corectă, aceste inscripţii dovedesc că la sfîrşitul secolului IX — sau chiar mai înainte — exista, în partea vestică a Banatului, un puternic centru creştin.

Episcopia de Dibiscos. După ocuparea Bulgariei apusene de bizantini, împăratul Vasile II Bulgaroctonul (976—1025) a reorganizat Arhiepiscopia de Ohrîdii prin trei diplome, date în anii 1019—1020. Una din diplome fixa lista eparhiilor supuse Arhiepiscopiei de Ohrida. Astfel, pe locul UL.era trecută episcopia de Branitza (azi Braniceyo, la răsărit de Belgrad, pe malul drept al Dunării), cu şase «castre episcopale» (prin castru în evul mediu "se înţelegea o cetate). Unul din aceste castre purta numele de Dibiscos. Bizantinologul maghiar M. Gyoni a demonstrat că aceasta era transcrierea în greaca bizantină a formei Tibisco, identifi-

castrul respectiv cu aşezarea romană Tibiscum (azi Jupa — Caran-ş). Punctul său ele vedere a fost împărtăşit şi de alţi bizantinologi îiari (între care şi Morâvcsik Gyula) şi români (Al. Elian, Răzvan idorescu). Istoricul I. D. Suciu a susţinut că în anii **1019,—1020** 1 municipiu Tibiscum nu mai exista, formîndu-se lîngă el un sat sediul unui jupanat (de aici numele de Jupa). în acest caz cetatea rastrul Dibiscos din 1019—1020 nu este altceva decît Timişoara de :are în toate documentele din secolul XIII apare sub denumirea de rul Timiş». înseamnă că la începutul secolului XI exista o episco-omânească în Banat. Probabil că în urma evenimentelor din 1028 50, pe care le-am relatat mai sus, şi-a încetat existenţa, pentru că ai avem alte ştiri despre ea. „

Ute ştiri despre Biserica românească din Transilvania. Regele Co-n (1095—1116) a luat titlul de «rex Hungariae» şi a introdus latina nbă de convorbire în administraţia bisericească, a hotărît celiba-erului. Tot el a rînduit că, dacă unele moşii ale românilor au fost mînăstirilor şi bisericilor catolice, să rămînă acestora. In felul a au ajuns românii iobagi ai Bisericii Catolice. în 1191, sub[1] Bela 172—1196), s-a înfiinţat prepozitura din Sibiu, supusă direct Eszter-lui, pentru primii saşi colonizaţi în Transilvania, printre români, iul său Emeric (1196—1204), papa Inocenţiu III (1198—1216) a în-cunoscuta sa ofensivă împotriva Ortodoxiei de pretutindeni. n acest timp, mai existau mînăstiri ortodoxe între graniţele rega-feudal maghiar, cum era cea de la *Oroszlanus,* alta numită *Hodo$* Arad, amintită în 1177 într-o scrisoare a regelui Bela III, sub* nude Hodust. în hotarul satului Moigrad, vechiul Porolissum (în iere de Zalău), exista mînăstirea *Meseşeni,* atestată documentar 35, apoi în 1281, se pare iniţial ortodoxă. Cercetările arheologice s la descoperirea unor chilii şi bisericuţe rupestre în hotarul sa-Moigrad, Jac, Creaca şi Brebi, toate în jud. Sălaj, la Cib -^- jud. j «Chiliile" Ci buful)>|, la Varadia, în Banat, datate în secolul al [a] Şî care prezintă analogii "cu bisericuţele rupestre din Capado-de la Basărabi.

rin 1204, regele Emeric al Ungariei informa pe papa Inocenţiu III ele biserici ale «călugărilor greci», adică ortodocşi, din regatul 2 ruinează «prin lipsa de grijă a episcopilor diecezani şi diri. primelor greci înşişi». De aceea, propunea crearea unei episcopii *pen-* - supusă direct papei ori să aşeze în acele mînăstiri călugări la-a această propunere, papa scria la 16 aprilie 1204, episcopului de [a] Şi abatelui din Pelis (Ungaria), cerîndu-le să viziteze; acele

Alfabetul cirilic

Literei e mari

r A 'Ai 3 S 1 H K A Al H
D E J Z DZ I I C L M N

a n
A B V G

T X or 0) X O M 111 ljj
T u u F H o T ş ŞT

p
R

p

o n
o

'A Ă Ăî î EA IA IA IU CI GI CS PS TH Y

Literele mici

a K K r A ÎK 3 î H K (l AV H
a b V g d e i z dz i i c l m n

0 n P e T m 0V * X V V u, UI Ui
o p r s t t u u f h o t Ş

K ■f a K> '1 M â A V
ă ă ăi î ea ia ia iu ci gi cs ps (h y

Cifrele cirilice

a = 1	1 = 10	Âî = 19	P = 100	= 1000*
k' = 2	ai" = 11	K = 20	() = 200	k" = 2000
r = 3	ăi' = 12	A = 30	f = 300	r = 3000
A = A	ri = 13	Ă\ = 40	400	Ă = 4000
5	Ă' = 14	fi == 50	qs = 500	= 5000
6	15	60	X = 600	= 6000
3 7	si' = 16	0 ^~ 70	f = 700	3 = 7000
H 8	31 = 17	fi = 80	vv = 800	H = 8000
Â 9	HI = 18	90	ii = 900	Â = 9000

* Miile se scriu cu semnul / pus în stînga cifrei.

O D

Alfabetul cirilic. Literele de mînă, majuscule şi minuscule şi corespondentele lor în alfabetul latin.

Una din fundaţiile bisericilor descoperite la Dăbîca — j. Cluj (sec. IX—XI).

Cruce relicvar descoperită la Dinogetia-Garvăn, j. Tulcea (sec. XI). Azi în Muzeul Naţional de Istorie a României din Bucureşti.

•/V
tic
lui

Cruce relicvar din bronz descoperită **la** Bîtca Doamnei - Piatra Neamţ, cu ambele **a** doua jumătate a sec. **XII).**

r

rehcvar descoperite la Păcuiul lui Soare - j. Constanţa (sec. **XIII-XIV).**

mînăstiri greceşti şi să constate dacă se poate duce la îndeplinire propunerea regelui maghiar. Desigur, nu poate fi vorba de greci, ci de români. înseamnă că în Transilvania, în secolul XII, existau puternice nuclee de viaţă monahală ortodoxă.

La 3 mai 1205, acelaşi papă scria arhiepiscopului de Calocea — sub jurisdicţia căruia era şi episcopul catolic de Oradea — că pe moşiile fiilor cneazului Bîlea (Bela cnese), există «o episcopie... care nu este supusa nici unei mitropolii», cerîndu-i să-1 aducă sub ascultarea Bisericii romane. S-a afirmat că este vorba de o episcopie ortodoxă în părţile Bihorului, în ţinuturile stăpînite odinioară de Menumorut. Putea fi, însă şi în părţile Hunedoarei, unde se găsesc zeci de biserici româneşti din piatră din secolele XII—XIV, poate chiar mai vechi, unele fiind ctitorite chiar de cneji români cu numele Bîlea, cum sînt cele din Streisîngeorgiu şi Crişcior.

Concluzii: *Din toate acestea, se poate constata că «ritul ortodox» a fost cunoscut de vechii unguri la începuturile creştinării lor. Deşi în timpul regelui Ştefan cel Sfînt Ungaria a intrat In sfera creştinismului de rit apusean, totuşi creştinismul ortodox s-a menţinut şi în secolele următoare.*

în Transilvania exista o puternică viaţă ortodoxă românească, după cum o dovedesc recentele descoperiri arheologice de la Dăbîca, informaţiile literare ale lui Anonymus şi cele din Vita Sancti Gerhardi, *precum şi unele scrisori papale. Presupunem că au existat cîteva episcopii ortodoxe româneşti în secolele IX—XI, pe lîngă formaţiunile politice existente atunci: la* Dăbîca, *în cadrul voievodatului lui Gelu, la* Alba Iulia, *în voievodatul din partea de sud a Transilvaniei, la* Biharea, în *voievodatul lui Menumorut, şi alta la* Dibiscos, în *vechiul Tibiscum roman, azi Timişoara, atestată documentar în anul 1020. înainte de 1205, sediul episcopiei ortodoxe a Transilvaniei era în părţile Hunedoarei sau Bihorului.*

BIBLIOGRAFIEI

I z v o a r e : Cronicile lui Nestor şi Anonymus, precum şi Viaţa Sfîntului Gerard, traduse de G. POPA-LISSEANU, *Izvoarele istoriei românilor,* voi. I şi VII, Bucureşti, 1934—35, 134 p. (I) + 238 p. (VII); *Anonymi Gesta Himgarorum* şi *Legenda Sancti Gcihardi,* în *Scriptores teium Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestamm* (ed. E. Szentpetery), voi. I—II, Budapest, 1937—1938.

L u c r ă r i g e n e r a l e : NICOLAE DRAGANU, *Românii în veacurile JX—XIV* pe baza *toponimiei şi onomasticii,* Bucureşti, 1933, 683 p.; I. MOGA, Ies *Roumains de Transylvanie au Moyen-Age,* Sibiu, 1944, 152 p. (cu critica lucrării tendenţioase a lui E. LUKINICH şi COLAB., *Documenta hisioriam Valachorum in Hungaria illustrantia*

annum 1400, Budapest, 1941); KURT HOREDT, *Contribuţii la istoria Tran*-i *sec. IV—XIII,* Bucureşti, 1958, 195 p.; *Din istoria Transilvaniei,* (sub red. AICOVICIU), voi. I, ed. a 2-a, Bucureşti, 1963, 354 p.; C. DAICOVICIU şi "ANTINESCU, *Breve hisloire de la Transylvanie,* Bucarest, 1965, 467 p.; J, *Voivodatul Transilvaniei,* voi. I, Cluj-Napoca, 1971, 595 p. (ed. II, Cluj, II, Cluj-Napoca, 1979, 614 p.

eştinarea ungurilor: R. VACZY, *Les racines byzantines du chris-ongrois,* dans *Nouvelle Revue de Hongrie,* annee 34, voi. 64, 1941, p. 99— IVANKA, *Griechische Kirche und griechisches Monchtum im Mittelalter-irn,* în *Orientalia Christiana Periodica,* 8, 1942, p. 183—194; V. LAURENT, es *Turcs et Ie proedre de Turquie, dans Bulletin de la Section Historique mie Roumaine,* 23, 2, 1943, p. 147—158 ; GY. MORÂVCSIK, *Byzantine Chris-the Magyars in the Period of their Migration* in *The American Slavic and <ean Review,* 1946, voi. 5, nr. 14—15, p. 29—45 ; GYULA MORÂVCSIK, *The Byzantine Chuich in Medieval Hungary,* in *The American Slavic and East Review,* 6, 1947, p. 134—151 ; M. GYONI, *L'Bglise orientale dans la Hon--e siecle,* dans *Revue d'Histoire Comparee,* XXV, 3, 1947, p. 42—49; GYU-VCSIK, *Bizânz es magyarsăg* (Bizanţul şi ungurimea), Budapesta, 1953, 118 p.; L. TAUTU, *Griechische Kloster im Mittelalterlichen Ungarn,* în *Acta Histo-as Academica Daco-Romana,* IV, 1965, p. 41—66 ;! G. SZEKELY, *La Hongrie ; aux* X—*XII, siecles,* dans *Acta Historica Academiae Scientiarum Hunga-*167, p. 291—311; GYULA MORÂVCSIK, *Byzance et le christianisme hon-loyen-Age,* in XVI *Corso di cultnra sull'arte ravennate* e *bizantina,* Raven-3. 313—341 ; GY. MORÂVCSIK, *Byzantium and Magyars,* Budapesta, 1970 ; OMIDES, A *propos des relations ecclesiastiques entre Byzance et la Hon--e siecle: le metropolite de Turquie,* dans RESEE, IX, 3, 1971, p. 527—533; CHE, *La Hongrie entre Byzance et Rome : probleme de choix religieux,* în *hrbuch,* VI, 1974—75, p. 9—23.

J RĂMUREANU, *începuturile creştinării ungurilor in credinţa ortodoxă a i,* în ST, an. IX, 1957, nr. 1—2, p. 23—57 ; IO AN RĂMUREANU, *Rolul ele-imânesc în creştinarea ungurilor,* în BOR, an. XCVIII, 1980, nr. 1—2, p.

iperiri arheologice : ŞT. PASCU, M. RUSU etc, *Cetatea Dăbica, în Acta ioce.nsis,* Cluj, V, 1, 1968, p. 163—202; MIRCEA RUSU, *Cetatea Moigrad şi şesului,* în voi. Sub *semnul lui Clio. Omagiu Acad. Prof. Şteian Pascu,* Cluj, i5—279; NICOLAE DANILA, *Elemente bizantine în viaţa populaţiei autoh-3anat şi Transilvania în secolele* VII—*XIII,* in MB, an. XXXIV, 1984, nr. 707—725.

bisericească a românilor transilvăneni. AUGUSTIN BUNEA, *încercare de wnilor pînă la 1382,* Bucureşti, 1912, 227 p. *f* VASILE MANGRA, *Contribu-toria Bisericii române,* Sibiu, 1917, 35 p.; ŞTEFAN LUPŞA, *Catolicismul şi n Ardeal şi Ungaria pînă Ia* 2556, Cernăuţi, 1929, XV + 103 p. (extras din in XXXIX, 1928, nr. 11—12, p. 352—396 și an. XL, 1929, nr. 1—2, p. 86— CEA PACURARIU, *începuturile Mitropoliei Transilvaniei,* Bucureşti, 1980,

bisericească în Banat: GH. COTOŞMAN, *Biserica românească din Banat venirea ungurilor în Europa,* în *Altarul Banatului,* Caransebeş, an. III, 1946,). 158—164 şi nr. 9—10, p. 225—230 ; I. D. SUCIU, *Monografia Mitropoliei* Timişoara, 1977, p. 24—49; EUGEN GLUCK, *Contribuţii cu privire la isto-r arădene în epoca ducatului lui Ahtum,* în *Ziridava,* Arad, 1976, p. 89—116 >. p. 243—278 ; EUGEN ARĂDEANUL (GLUCK), *Contribuţii la istoria stră-Piscopiei Aradului,* în M.B., an. XXVIII, 1978, nr. 4—6, p. 215—226.

IV

VIAŢA BISERICEASCĂ ÎN DOBROGEA ÎN SECOLELE VII—XIV

Dobrogea sub populaţiile migratoare. După crearea statului bul-garo-slav, la sud de Dunăre, pe teritorii aparţinătoare pînă atunci imperiului bizantin, fosta provincie Scythia Minor a continuat să fie considerată ca parte integrantă a imperiului, deşi avea o situaţie deosebită de trecut, cînd exista o administraţie şi o armată imperială permanentă. Lipsa unei organizaţii administrative şi a unei armate stabile, a făcut ca noul stat bulgar să-şi întindă stăpînirea şi asupra Dobrogei, între anii 681—971, fără ca ea să fie totală sau continuă.

Pe teritoriul provinciei dintre Dunăre şi Marea Neagră se observă acum un proces de adînci transformări social-economice, ca şi în restul Peninsulei Balcanice. Peste populaţia locală, mult rărită, s-au aşezat alte populaţii. în urma invaziilor, vechile oraşe s-au ruralizat (de pildă Tomisul e amintit de patriarhul Nichifor al Constantinopolului ca «sat» (= xcopîov). Cu toate acestea, locuitorii autohtoni au transmis populaţiilor nou venite elementele superioare ale culturii romano-bizantine.

Imperiul a continuat să menţină anumite centre întărite îndeosebi pe ţărmul mării, iar în interior pe cursul şi la gura marilor rîuri sau în anumite locuri retrase, apărate de natură (gurile Dunării, de pildă, au continuat să fie stăpînite de bizantini).

Un alt document epigrafic de mare însemnătate din această perioadă este inscripţia slavă de la *Mircea Vodă* (jud. Constanţa), din anul 943, cea mai veche inscripţie în limba slavă veche cunoscută pînă în prezent (cea de la Bucov are numai cifre). Textul — în traducere — este acesta : «împotriva grecilor. In anul 6451, în timpul lui Dimitrie jupan...». Probabil era conducătorul unei formaţiuni politice locale, în zona Cernavodă-Constanţa.

brogea sub bizantini. In a doua jumătate a secolului X, împăra-
lifor Focas (963—969) şi-a îndreptat atenţia şi asupra bulgarilor,
imperiul bizantin le plătea de mult timp un tribut anual pentru
a frontierei dunărene. Potrivit unui vechi obicei bizantin, împă-
chemat împotriva ior pe cneazul Kievului, Sviatoslav. Acesta,
l Bulgaria nord-estică, n-a mai voit să părăsească bogata regiune
rii de Jos. Noul împărat Ioan Tzimiskes (969—976) a fost nevoit
ească o acţiune hotărîtă împotriva lui Sviatoslav, în anul 971,
s că trupele acestuia au prădat toată Peninsula Balcanică. împă-
izbutit să cucerească Preslavul Mare, capitala statului bulgar,
irmat un asediu de trei luni, pe apă şi pe uscat, împotriva cetă-
sstolon (Dorystolon, Dristra, Silistra, vechiul Durostorum), în
refugiase Sviatoslav. Silit să se predea, s-a obligat să părăseas-
turile Dunării de Jos (la scurt timp după aceasta, a fost ucis în
ii pecenegii, la Cataractele Niprului). Toate aceste lucruri sînt
s în *Cronica de la Kiev* sau a lui *Nestor (PovesV viemennîh let).*
urma victoriei lui Ioan Tzimiskes, partea de nord-est a Bulgariei
t sub stăpînire bizantină, pînă la graniţa de altădată a Dunării
Teritoriile cucerite au fost organizate într-o unitate administra-
litară numită «themă», care se întindea în partea de nord-est
■sulei Balcanice, pe un teritoriu ce nu poate fi delimitat precis,
aţul munţilor Balcani, Dunăre — uneori chiar la nord de aceasta
[area Neagră. Noua themă era condusă de un strateg, cu reşe-i
Dorostolon, în mîna căruia erau concentrate cele doua puteri, i
militară. Din a doua jumătate a secolului XI această themă ub
denumirea de *«Paristrion»* (Hapîotpiov) sau sub cea populară
dunavis (IlapaSouvaPiţ) sau *Paradunavon* (IlapaSoovaPov) deci «du-
LU thema» de lîngă Dunăre. > raport bisericesc, Patriarhia
bulgară de la Durostorum, recu-
de împăratul Roman Lecapen, din interese politice, a fost des-
iar în locul ei s-a creat o mitropolie, dependentă de Patriarhia
stantinopol. N-ar fi exclus ca sub jurisdicţia acesteia să fi ajuns
î episcopate de pe teritoriul de azi al Dobrogei, asupra cărora
n însă mărturii sigure, poate de la Dinogetia, Noviodunum, Tro-
^.xiopolis etc, importante aşezări medievale timpurii, •aturile
arheologice au arătat (ceea ce s-a scris şi în Cronica litzes —
Kedrenos) că acum a început refacerea fortăreţelor de riul *limes*
scitic : Noviodunum, Dinogetia, Arrubium, Troesmis, ªi
Capidava, Axiopolis, Dorostolon ş.a. în acelaşi timp, s-a con-
Puternică fortăreaţă pe insula Păcuiul lui Soare, la 18 kilometri

de Durostorum, pe Dunăre (spre N—E). Săpăturile arheologice efectuate aici au scos la iveală numai o parte neînsemnată din vechea cetate, restul fiind acoperit de apele Dunării.

După moartea împăratului Vasile II Bulgaroctonul (976—1025), s-a aşezat în părţile Dunării de Jos o nouă populaţie migratoare, pecenegii, cunoscuţi în izvoarele bizantine sub numele de paţinachi, care în prima jumătate a secolului XI au făcut mai multe incursiuni de pradă şi jaf în imperiu. In 1064, a urmat o nouă şi îngrozitoare invazie în sudul Dunării, a uzilor.

Către sfîrşitul secolului XI, avem o informaţie istorică despre unii conducători locali la Dunărea de Jos. Scriitoarea bizantină Ana Comnena, în cunoscuta sa lucrare *Alexiada,* arăta că în 1086 cumanii (numiţi de ea sauromaţi) au dus tratative în părţile Dunării cu «şefii» unui «oarecare neam scitic» : Tatos (Tatul), Sestlav şi Satzas (Satza), primul stăpînind Dristra (Silistra), iar ceilalţi «Vicina şi celelalte» (oraşe, ţinuturi etc). Istoricii N. Iorga, N. Bănescu şi alţii, în zilele noastre, au ajuns la concluzia că este vorba de o organizare politică şi bisericească românească, independentă de bizantini, la Dunărea de Jos. (Tatul este din aceeaşi rădăcină cu cuvîntul tată, iar Sestlav ne duce cu gîndul la Seneslav de mai tîrziu).

Despotatul Iui Dobrotici (Dobrotită). După aproape două secole de stăpînire bizantină, Bulgaria a izbutit să-şi capete dreptul la o viaţă statală proprie în 1185—1186, prin răscoala Asăneştilor şi crearea imperiului «vlaho-bulgar», de care ne-am ocupat. Dobrogea a păstrat acum tot timpul legături cu imperiul de la Niceea (1204—1261), creat după ocuparea Constantinopolului de către cruciaţi. Probabil au conţi* nuat să existe anumite formaţiuni politice locale.

în prima jumătate a secolului al XlV-lea, partea de nord a Dobrogei — inclusiv oraşul Vicina — a ajuns în stăpînirea lui Basarab I, domnul Ţării Româneşti. Tot atunci izvoarele istorice menţionează un mic stat desprins din cel bulgar, înspre litoralul Mării Negre, în Dobrogea de sud şi nord-estul Bulgariei de azi. Nucleul statului era vechea «ţară a Cavarnei» — ţinutul dintre Vama şi Caliacra — pomenită într-o diplomă a lui Ioan Asan II. Jri__134g^e«ntWcătorul acestui stat, Balica, a intervenit în luptele din Bizanţ, trimiţînd 1000 de ostaşi, sub conducerea lui *Dobrotici* (Dobrotiţă) şi a fratelui său Teodor, să sprijine pe împărăteasa Ana de Savoia, mama lui Ioan V Paleologul, împotriva lui Ioan VI Cantacuzino. Probabil prin 1348, acel Dobrotici a fost instalat în scaunul «ţării Cavarnei», căci în curînd el apare ca «despot»

Bizanţului. Acest titlu se acorda membrilor familiei imperiale sau lemnitari importanţi şi conducători de state la hotarele Bizanţu-î care acesta voia să-i cîştige de partea sa. El devine un mare itor, obţinînd victorii împotriva taratului de Tîrnovo. Se pare că ervenit apoi unele diferende între el şi împăratul Ioan V Paleo-care la reîntoarcerea dintr-o călătorie în Italia şi Ungaria, în ■1366, a fost prins la Varna şi arestat de Dobrotici. O expediţie să de feudalul italian Amedeo de Savoia a dus la eliberarea împă-i prizonier, dar, în schimbul acesteia, i s-a recunoscut lui Dobro-itonomia politică. El apare în anii următori în legături politice strînse cu Vladislav-Vlaicu al Ţării Româneşti. îndată după a, oraşele de pe malul drept al Dunării şi Mangalia au recunos-ept conducător pe Dobrotici. Intrînd în stăpînirea teritoriului din-năre şi Marea Neagră, acesta a îndeplinit un important rol poli-^conomic în a doua jumătate a secolului XIV, intervenind în lup-;ntru domnie în Bizanţ şi purtînd lupte cu coloniile genoveze de •ea Neagră.

1386, i-a urmat fiul său *Ivanco,* care purta, de asemenea, titlul ;spot». Acesta a încheiat o pace cu turcii, precum şi un tratat :e şi comerţ cu genovezii. Probabil a căzut într-o luptă împotriva r în 1388.

>t atunci, Mircea cel Bătrîn, domnul Ţării Româneşti (1386—1418), it Dunărea şi a ocupat mai multe cetăţi, pentru ca ele să nu cadă ia turcilor. Cu ajutorul populaţiei locale Mircea a alungat pe iin Dobrogea, alipind-o, împreună cu Dîrstorul (Silistra), Ţării Leşti. De aceea, în 1389, el a adăugat la titlul său şi pe acela de tor «al părţilor Podunaviei». In două documente latine din 1390 l se intitula «terrarum Dobrodici despotus». Probabil în urma de la Rovine (1394), turcii au pus stăpînire şi pe Dobrogea (Silis-zuse încă din 1393). Mircea izbuteşte să le recucerească prin :înd se intitula domn «de amîndouă părţile peste toată Poduna-că pînă la Marea cea mare şi singur stăpînitor al cetăţii Dîrsto- (în 1415 purta acelaşi titlu). Dobrogea a fost pierdută însă în rămînînd sub stăpînire otomană pînă în 1878.

iaţa bisericească. în ce priveşte viaţa creştină în această perioadă, ele descoperiri arheologice aduc prea puţine elemente. Se con-> penurie aproape totală a inscripţiilor, categorie de documente cele mai preţioase pentru o mai bună cunoaştere a vieţii ome-n teritoriul Dobrogei, în secolele VII—X. Inscripţii în limba latji-re anii 681—971, deocamdată nu se cunosc. Amintim doar, două

piese epigrafice. Pe partea superioară a unui ulcior descoperit în aşezarea feudală timpurie de pe ruinele cetăţii *Capidava* (jud. Constanţa), atribuit secolelor IX—X, este incizată, de o parte şi de alta a gîtului, o mare cruce cu capetele braţelor lăţite şi cu linii în formă de raze între braţe. în trei din braţele crucii sînt înscrise literele greceşti MO (= MTJV^P 0eoo) şi formula NH KO (sic) = vixa. In jurul crucii este incizat alfabetul grecesc, scris de la sfîrşit spre început, în sensul învîrtirii roţii olarului (lipseşte numai litera H). La sfîrşitul alfabetului, apare, tot cu litere greceşti, numele *Petre* (deci în forma în care se pronunţă azi). Această inscripţie prezintă o mare importanţă istorică şi lingvistică, fiind considerată cea mai veche dovadă scrisă de limbă românească.

Vestigii creştine la Bisericuţa — Garvăn. în fără de acestea, în Dobrogea s-au descoperit şi fundaţiile unor biserici din piatră şi cărămidă, care, alături de cele de la Dăbîca, sînt cele mai vechi din ţara noastră. Ruinele cetăţii romano-bizantine Dinogetia se află pe o insulă stîn-coasă (popină) din bălţile Dunării, cunoscută azi sub numele de *Bisericuţa,* pe teritoriul satului *Garvăn* (jud. Tulcea), la 8—9 km sud-est de Galaţi sau 12 km nord de Macin. în aşezarea medievală timpurie de aici, se înălţa, în secolele XI—XII, o mică biserică de zid, ale cărei temelii s-au descoperit în 1950. Probabil de la ruinele ei s-a numit şi popina pe care se afla «Bisericuţa», denumire ce se păstrează pînă azi. Trebuie menţionat că pe ruinele cetăţii romano-bizantine
acum, poitr ?^n 4r -hfflrririerŢi*r*HiTfP[!TTTfr~^ de locuinţe la suprafaţă. Bisericuţa — situată la aproximativ 40 m nord-vest de poarta principală a cetăţii romano-bizantine — are planul aproape pătrat, cu laturile de c. 6 X 6 m, cu o absidă la răsărit, semicirculară în interior ?i cu cinci laturi la exterior. A fost construită din piatră locală de carieră, de formă neregulată, provenită din ruinele clădirilor romano-bizantine. Zidurile bisericuţei erau tencuite şi pictate pe dinăuntru (în interiorul bisericuţei s-au găsit bucăţi de tencuială, unele cu resturi de pictură). în colţul de nord-vest s-a descoperit un mormînt, aşezat chiar în grosimea zidului, aparţinînd probabil ctitorului. Alte trei morminte s-au descoperit în interiorul bisericuţei, iar în jurul ei, un cimitir întreg, în mormintele din exterior s-au descoperit două mici bucăţi de stofă, ţesute cu fir de aur şi argint, şi un mic fragment de broderie cusut cu fir de aur pe fond de mătase, aceasta fiind cea mai veche broderie cunoscută pînă acum pe teritoriul ţării noastre. Planul, tehnica

trucţie şi pictura bisericuţei de la Garvăn arată că este de ori-antină. A fost ridicată poate chiar în prima jumătate a secolu-:i a căzut în ruină pe la mijlocul secolului XII. buie menţionat şi faptul că la 10—12 m vest de bisericuţă s-au irţi dintr-un clopot de bronz. Desigur a aparţinut bisericuţei nă acum, *celmai vechi' cl<motjailat pe teritoriul ţării noastre.* la Bisericuţâ-Garvăn s-au descoperit cîteva mici obiecte de cult,

r de bronz pentru cruciuliţe simple,
lite exemplare de acest tip se lucrau pe loc. Dintre multele şi ntele cruciuliţe din secolele X—XII descoperite aici, trei pre-importariţă deosebită,, taatedjn secolul XI. Prima constă^dejapt, ă cruci de bronz, una mai mare, jos, şi alta mai mică, sus, am-nat"eTin5îrTocT*3eci Legate""filtre ele; Este ttrr exemplar care nu^ -^altJtjrer"lri~"elte-ieg^^ de ; incizată figura unui orant, avînd deasupra capului o inscripţi că : «Sfîntul Gheorghe». Cruciuliţa mică (de 4,5 cm) are faţ :ă cu figura Mîntuitorului răstignit.
:ruce dublă relicvar, din bronz, are pe o faţă chipul lui Hristos t, iar la capetele braţelor laterale pe Fecioara Măria şi Sfîntul Ioan. Sub braţele Mîntuitorului sînt inscripţiile greceşti: «Iată , Iată mama ta». Pe faţa cealaltă se află Maica Domnului ca încadrată de busturile celor patru evanghelişti.
aici s-a descoperit o cruce relicvar de aur, cu lanţ din acelaşi •reţios, cu dimensiunile de 7,8 X 6,2 cm (greutatea împreună îl = 77 gr.). Pe faţa principală a crucii este aplicată, în relief, ui Hristos răstignit, iar în jurul Său sînt aplicate mici ornamen-ligran. Probabil această cruce a aparţinut unui ierarh, existent Iul al Xl-lea în aşezarea feudală timpurie de la Bisericuţa —

alt indiciu pentru existenţa unui episcop aici este şi un mic ie plumb, cu inscripţii şi imagini sfinte. Pe avers se află chipul Domnului, reprezentată bust, cu mîinile ridicate în atitudine de ne (orantă), purtînd pe cap «vălul sfînt», iar pe piept un me-cu figura lui Hristos. De o parte şi de alta a capului se văd ini-jreceşti M şi 9 (înlocuind prescurtarea MP şi 9 T (pentru MT)X7)P Pe revers, sigiliul are o scurtă legendă, în limba greacă, pe înduri : <j<ppa-j(U) Mtx(a7jX) it(o)iji.svâpxoo 'PcootaS (sigiliul lui Mihail, torul Rusiei). Arheologul Ion Barnea a dovedit că este vorba de 'litul grec Mihail al Kievului (1130—1145), retras la Constanţi-

nopol în 1145, unde a mai trăit pînă după liZJLJPrezenţa acestui sigiliu la Bisericuţa-Garvăn trebuie pusă în legătură cu vreo scrisoare a lui Mihail trimisă unui alt ierarh — trăitor în acest loc. Ca şi crucea pectorală — relicvar descrisă mai sus, acest sigiliu este un indiciu în plus asupra existenţei unui scaun episcopal în aşezarea de la Dinogetia-Garvăn, poate sub jurisdicţia mitropoliei de Dorostolon, capitala themei Paristrion. Scrisoarea ierarhului de la Kiev — care nu s-a păstrat — va fi avut un caracter personal, şi nu unul oficial. Poate a fost scrisă după ce Mihail a părăsit scaunul kievean, pe cînd se afla în Constantinopol.

Cu prilejul săpăturilor efectuate în 1953—1954, la vreo 3 km de comuna *Niculiţel* (jud. Tulcea), pe dealul «Cetăţuia», s-au descoperit temeliile unei bisericuţe, din care se mai păstrează numai 1—4 rînduri de cărămidă la bază. A fost construită din fragmente de cărămizi romane, de forme, mărime şi calitate deosebite, luate din marele val vecin. Temelia era aşezată pe o stîncă nativă. Lungimea bisericuţei era de 6 m (diametrul altarului avea 1,90 m). Cîteva monede şi fragmente ceramice descoperite în locuinţele din jur arată că bisericuţa a existat în secolele XI—XII. în jurul ei s-au descoperit cîteva locuinţe, precum şi un mormînt, care presupun existenţa unei aşezări mînăstireşti în acest loc retras şi apărat de pe Cetăţuia. De altfel, Niculiţelul este cunoscut în unele izvoare medievale, ca şi în hărţile din secolele XVIII—XIX, şi sub denumriea de Mînăstire sau Mînăstirişte. Această bisericuţă este cea mai veche clădire de plan treflat cunoscută pînă acum în ţara noastră.

Sondajele arheologice mai noi au dus la constatarea că o altă biserică din Niculiţel, *Siîntul Atanasie,* aparţine secolului al XlII-lea. Este alcătuită din naos şi altar, avînd planul în formă de cruce înscrisă (aşa numitul tip simplu). Partea centrală a naosului este acoperită cu o turlă scundă, circulară în interior şi hexagonală în exterior. Faţadele sînt decorate cu o succesiune de firide înalte. întreaga construcţie este din cărămidă pătrată. Pronaosul a fost adăugat edificiului în secolele XVIII—XIX. Acestui tip de construcţie îi aparţin şi alte biserici din zona balcanică.

Probabil unul din cei trei conducători pomeniţi de Ana Comnena în *Alexiada,* Satzas (Sacea), să fi stat undeva în jurul Niculiţelului, iar oraşul Isaccea de azi (situat în apropiere) să-şi fi primit numele după el. în acest caz, putem presupune că pe lîngă Satzas va fi stat şi un episcop (în zona Niculiţel-Isaccea), continuator al străvechiului scaun de la Noviodunum (lîngă Isaccea actuală) din secolul VI. Cruci relicvar

ira bizantină şi cruciuliţe din secolele XI—XIII s-au descoperit la şi Isaccea (jud. Tulcea), la Capidava (jud. Constanţa), la Pă-i Soare, în sud-vestul Dobrogei şi în alte părţi. La Enisala s-a rit şi o cădelniţă de bronz din secolele XIII—XIV.

i privitoare la organizarea bisericească. Mitropolia Vicinei. ele IV—VI viaţa bisericească din fosta provincie Scythia Minor •umată de Episcopia Tomisului, cu ierarhi de prestigiu, partici-lucrările unor Sinoade ecumenice şi autori de lucrări teologice dt gen.

iă anumite mărturii arheologice, ar rezulta că în fosta provincie

(

Minor au existat şi alte scaune episcopale : Callatis (inscripţia île episcopului Ştefan), Histria (un palat episcopal) şi Tropaeum (un baptisteriu). Iar din anumite *Liste* ale episcopiilor supuse iei de Constantinopol rezultă că în secolul VI, în afară de To-existat scaune episcopale la Axiopolis, Capidava, Callatis, Car-Dnstantiana, Histria, Tropaeum Traiani, Troesmis, Noviodunum, s, Salsovia, Halmyris, Zaldapa şi Dionysopolis. Toate acestea

;

irut în cursul marilor invazii avaro-slave de la începutul seco- f
VH-lea. '[.

tam mai sus ca n-ar fi exclusă existenţa unui scaun episcopal

•

cetate romano-bizantină de la Dinogetia, unde s-au descoperit » viaţă bisericească din secolele XI—XII (bisericuţa, crucea ilă, sigiliul arhiepiscopului Mihail al Kievului) sau în zona Niculiţel, continuator al scaunului episcopal de la Noviodunum. ezi sigure despre o eparhie în Dobrogea avem numai în se-III—XIV. Este vorba de *Arhiepiscopia (Mitropolia) Vicinei.* Cea he ştire despre această aşezare o avem în *Alexiada* Anei Com-re relata că la sfârşitul secolului al Xl-lea Tatos (Tatul) stăpî-tra (azi Silistra), **iar** Sestlav (Sestav) şi Satzas stăpîneau «Vici-elalte» (XTJV Btxt/vav xai tâXXa). Este menţionată apoi abia de la secolului al XlII-lea, fie în listele episcopale, fie în portulanele fie în alte documente. înflorirea acestei colonii greceşti a fost legătură cu ocuparea Constantinopolului de către latini (1204), căreia s-au aşezat aici un număr însemnat de greci, devenind important centru comercial de la Dunărea de Jos. Oraşul a în->ă şi datorită genovezilor, care au întemeiat aici un important e afaceri. Cucerirea Constantinopolului de către latini (1204) a

;

t apariţia genovezilor în Peninsula Balcanică şi pe litoralul Mă-

rii Negre. Din a doua jumătate a secolului al XlV-lea, a început să-şi piardă din importanţă, iar peste aproximativ un secol, şi-a încetat existenţa.

Problema localizării Vicinei a fost mult discutată de istorici şi geografi, fără să se ajungă la o soluţionare definitivă. S-a propus identificarea ei cu diferite localităţi de azi : Macin, undeva între Isaccea şi Tulcea, estuarul dunărean în faţa Isaccei, Somova, toate în partea de nord a Dobrogei, în apropierea Dunării, iar mai nou tocmai în zona opusă, în ostrovul dunărean de la Pacuiul lui Soare, la circa 18 km de Silistra, deci în apropierea graniţei româno-bulgare.

Deci, pînă în prezent nu s-a ajuns la o concluzie acceptată de toţi istoricii. De aceea, una din sarcinile importante ale arheologiei româneşti este identificarea Vicinei de altădată. Pînă atunci, ne însuşim ipoteza acceptată de cei mai mulţi istorici, că *Vicina se afla* pe *locul Isaccei de astăzi, vechiul Noviodunum, sau mai degrabă în ostrovul dunărean din faţa ei.* Vicina ar fi un nume românesc, Vecina, deci aşezat în apropiere de ceva, în speţă de un alt oraş.

In înfloritorul centru comercial care a fost Vicina, a existat şi o arhiepiscopie (mitropolie), cu ierarhi greci, dependentă de Patriarhia din Constantinopol (a existat însă şi o mînăstire catolică, a franciscanilor, atestată documentar în prima jumătate a secolului al XlV-lea). în acest caz, Mitropolia de la Vicina ar fi o continuatoare a episcopiei pe care am presupus-o la Dionogetia-Garvăn, tot în nordul Dobrogei. Titularii acestor două scaune au putut avea şi grija duhovnicească a credincioşilor români din teritoriile învecinate de peste Dunăre, adică din părţile sudice ale Moldovei şi cele din răsăritul Munteniei.

Mitropolia Vicinei a luat fiinţă între anii 1204—1261, cînd imperiul bizantin îşi mutase capitala la Niceea, întrucît Constantinopolul era ocupat de cruciaţi. Se cunoaşte un sigjliu_al patri^hului^cumejuc^ffl|.£rman II (1222—1240), descoperit într-un loc necunoscut din Dobrogea, care va n însoţit vreo "Scrisoare trimisă de acesta mitropolitului de Vicina. în vara anului 1285 păstorea la Vicina ^eofforl care lua parte atunci la lucr'arjlg^sliioaulfrî." pgffifljjfrfl^jnui^în biserica Vlaherne din Constantinopo], — cînd a fost cojQjdaH^^-patoMkiiI-unionist Ioan Vekkos — semnînd : «smeritul C1" fp^,, anstitlll .. mitropQli<- ^ ^<>-B'"«««w«r pazitei cetăţi Vicina». In 1292 acelaşi Teodor semna cunoscutul «Tomos sinodal împotriva latinilor».

în jurul anului 1302, era mitropolit Iuca!>j<dJa>ufără îndoială el cîrmuia eparhia mai de mult. Iii acei an a "mijlocit pe lîngă împăratul An-

cel Bătrîn Xi225—«4328) să primească în imperiu un grup de
" ce 1 TrfffirfT'crin *Cronica* lui Gheorghe Pachymeres.
ecumenic şi.intr-un act din 1303, precum
corespondenţă dinT305—1306. în 1317—1318 sinodul patriar-
amirttrre"de"mitropolitul Vicinei, fără să-i dea numele.

ima jumătate a secolului al XlV-lea însemnătatea Vicinei i scadă, datorită deselor incursiuni ale tătarilor din nordul jre, care au şi ocupat-o apoi în primii ani ai secolului al XIV-i37—1338jJ[ntîlnim ca titular al scaunului mitropolitan de la *Macarie.* In momentul alegerii şi învestiturii sale, el se anga-j ±n"îlŢa~patriarhului (pe atunci Isidor I) şi a sinodului său că părăsi turma duhovnicească ce i s-a încredinţat" şi nici feşe- Vicina — stapînită atunci «de o mînă de păgîni nelegiuiţi» I, ci numai în caz «de mare nevoie şi trebuinţă». Dacă va fi ne-că acest lucru, se obliga să nu mai ceară «vreo ocîrmuire sau L unei alte Biserici». înmai 1341 şi m ^inodului„pairiarhaidin Constantinopol. în februarie 1347 este î nou titular al scaunului de Vicina, cu numele Chir!7T"Probabil ui-atxtrrcîleă oraşul a ajuns în stăpînirea îui Basarab I. Lui mitropolit de Vicina a fost *Iachint,* jgareJ„îiLJcnjaL_lJ359^ la e_yqievodului Nicolae Alexandru Basarab al Ţării Româneşti, unoşcjut de patriarhul ecumeTiitrealist I ca mitroptJirt^l"TTrlgTo-»e alţfelfc el. nici n-a păstorit mj^ţtjmpi^ rin care era .apro.bată.j»utarea»4ui- îacMTrt la scâunuT'aimntit, scrisoarea patriarhului către domnul muntean, se spunea că ătea «de cîtva timp mai înainte» la curtea domnitorului. După lui Iachint, nu mai avem alte ştiri despre Mitropolia Vicinei.

oncluzii: *Descoperirile arheologice efectuate în ultimele i au adus lumină într-o seamă* de *probleme privind istoria bi-iscă a Dobrogei. Toate acestea* — 7a *care se adaugă unele - documentare propriu-zise — arată că viaţa creştină* a *conti-ă pulseze în teritoriul dintre Dunăre şi Mare şi după trecerea ezarea vremelnică a unor populaţii migratoare, credincioşii de rînd biserici, preoţi, aşezări mănăstireşti şi chiar scaune epis-*

BIBLIOGRAFIE

I z v o a r e : *Fontes Historiae Daco-Romanae (Izvoarele Istoriei României III, Scriitori bizantini (sec. XI—XIV),* publicate de Al. Elian şi Nicolae Şerban Tanaşoca, Bucureşti, 1975, 568 p.; voi. IV, *Scriitori şi acte bizantine (sec. IV—XV),* publicate de Haralambie Mihăescu, Radu Lăzărescu, Nicolae Şerban Tanaşoca şi Tudor Teoteoi, Bucureşti, 1982, XII + 586 p.

L u c r ă r i g e n e r a l e : N. BĂNESCU, *Bizanţul şi romanitatea de Ia Dunărea de Jos,* Bucureşti, 1938, Acad. Rom. Discursuri de recepţie, LXXII, 38 p.; N. BĂNES-CU, *Les premiers temoignages sur Ies Roumains du Bas-Danube,* în Byzantinisch-Neugriechische Jahrbiicher, Atena, III, 1922, p. 287—320 (versiunea română : Ce/e *mai vechi ştiri bizantine asupra românilor de la Dunărea de Jos,* în AIIN, Cluj, I, 1921— 1922, p. 138—160) j N. BĂNESCU, Les *duches byzantins de Paristrion (Paradounavon) et de Bulgarie,* Bucarest 1946, 193 p. ; ION BARNEA şi ŞTEFAN ŞTEFĂNESCU, *Din istoria Dobrogei, III. Bizantini, romani şi bulgari la Dunărea de Jos,* Bucureşti, 1971, 440 p.; RĂZVAN THEODORESCU, *Bizanţ, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale româneşti (secolele X—XI\'),* Bucureşti, 1974, 379 p.; EMILIAN POPESCU, *Inscripţiile greceşti şi latine din secolele IV-—XIII descoperite în România,* Bucureşti, 3976, 438 p. + 1 h + ilustr.; PETRE DIACONU, Despre *situaţia politică la Dunărea de Jos în secolul al Xll-lea,* în SCIVA, 27, 1976, nr. 3, p. 293—307; PETRE DIACONU, O *iormaţie statală la Dunărea de Jos: Ţara Dristrei,* în voi. Documenie noi *descoperite şi intormaţii aiheologice,* Bucureşti, 1977, p. 37—40 ;l C. CIHODARU, *Românii din. tre Dunăre şi Marea Neagră în secolele* X—*XIII, în Analele ştiinţifice ale Universităţii Al. I. Cuza.* Istorie, Iaşi, 23, 1977, p. 67—81.

D e s c o p e r i r i a r h e o l o g i c e c r e ş t i n e : I. BARNEA, *Relaţiile dintre aşezarea de la Bisericuţa-Garvăn şi Bizanţ în secolele X*—XIII, în SCIV, an. IV, 1953, nr. 3—4, p. 641—647; I. BARNEA, *Sigiliul unui ierarh al Roşiei în aşezarea de la Garvăn,* în SCIV, an. VII, 1956, nr. 1—2, p. 189—197; GH. ŞTEFAN, I. BARNEA, MARIA COMŞA, EUGEN COMŞA, *Dinogetia, I. Aşezarea feudală timpurie de la Bisericuţa-Garvăn,* Bucureşti, 1967, 409 p. + 198 fig. (cu toată bibliografia); I. BARNEA, *Noi descoperiri din epoca feudalismului timpuriu la Dinogeţia-Garvăn, jud. Tulcea (1963—1968),* în *«Materiale şi cercetări de arheologie»,* 10, 1973, p. 291—331.

A. RÂDULESCU, *Un atestat străromânesc la Capidava,* în *«Pontica»,* Constanţa, III, 1970, p. 255—274. Vezi şi GLORIA CEACALOPOL, Crucea *relicvar de la Capidava,* în SCIV, IX, 1, 1962, p. 192—194.

PETRE DIACONU, *Despre datarea «circumvalaţiei» şi a «bisericii treflate» de Ia Niculiţel,* în SCIV, 23, 1972, nr. 2, p. 307—319} I. BARNEA, *Din nou despre datarea valului şi a bisericuţei treflate de la Niculiţel,* în SCIV, 24, 1973, nr. 2, p. 311—315; CRISTIAN MOISESCU, Un *monument medieval dobrogean necunoscut — biserica Sfîntul Atanasie de la Niculiţel (sec. XIII),* în Almanahul parohiei ortodoxe române din Viena pe anul 1976, p. 99—102 ; LIA şi ADRIAN BATRÎNA, *Contribuţii la cunoaşterea arhitecturii medievale din Dobrogea: biserica Sfîntul Atanasie din Niculiţel* (jud. Tulcea), în SCIV, 4, 1977, p. 531—552; LIA şi ADRIAN BATRÎNA, *Un vechi monument românesc pe teritoriul Dobrogei: biserica Silntul Atanasie din Niculiţel* (jud. Tulcea), în BOR, an. XCVI, 1978, nr. 3—4, p. 277—237, A se vedea şi I. BARNEA, *Arta creştină în România, II. Secolele VII—XIII.* Studiu introductiv şi prezentarea planşelor de..., Bucureşti, 1981, 238 p. (cu 102 pi. în text).

V i c i n a : N. GRĂMADĂ, *Vicina. Izvoare* cartografice, originea numelui, identificarea oraşului, în rev. *«Codrul Cosminului*,* Cernăuţi, I, 1924, p. 435—459 5 G. I. BRĂTIANU, *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă. Contributions ă l'histoire de la domination byzantine et tătare et du commerce genois sur le littoral roumain de la Mer Noire,* Bucarest, 1935, 197 p. + 8 pi.; G. I. BRĂTIANU, *Vicina II. Nouvelles recherches sur l'histoire et la toponimie medievale du littoral roumain de la Mer Noire* în «Revue Historique de Sud-Est Europeen», an. XIX, 1, 1942, p. 133—175; V. LAURENT, Ia *domination* byzantine *aux bouches du Danube sous Michel VIII Paleologue* în «Revue Historique du Sud-Est Europeen», an. XXII, 1945, p. 184—198; P. Ş. NĂSTUREL, Aşezarea *oraşului Vicina şi ţărmul de apus al Mării Negre în lumina unui*

i grec, în SCIV, an. VIII, 1957, nr. 1—4, p. 295—305; PETRE DIACONU *localizarea Vicinei,* în «Pontica», 3, 1970, p. 275—295 (cu expunerea părerilor şi întreaga bibliografie a problemei); CONSTANTIN C. GIURESCU *nea Vicinei şi importanţa acestui oraş pentru spaţiul carpato-dunărean* îrî „ Tulcea, II, 1971, p. 257—260 ; MIRCEA LERIAN, *In legătură cu ipoteza Vici-ova. Cîteva consideraţii pe marginea unor lotograme ale zonei Somova* în an. XCI, 1973, nr. 3—5, p. 472—474; AL. KUZEV, *Zur Lokalisierung der Stadt în Etudes balkaniques,* XIII, 3, Sofia, 1977, p. 112—125; P. Ş. NĂSTUREL, i *donc localiser Vicina ?, în BYzantinische Forschungen,* Bând XII Amster-37, p. 145—171.

■ hiepiscopia Vicinei: V. LAURENT, *Les Regesta des Actes du at byzantin. Les actes des Patriarches, tasc.* IV. Ies *Regesta de 1208—1309* 971, XXVII + 634 p; V. LAURENT, *Le metropolite de Vicina Macarie et la la viile par les Tartares,* în «Revue Historique du Sud-Est Europeen» Buca-16, p. 225—232 ;i PETRE Ş. NĂSTUREL, *Două manuscrise greceşti de la' Biblio-ională din Viena şi însemnătatea lor pentru istoria românilor,* în «Almanahul ortodoxe române din Viena pe anul 1968», p. 101—103 (despre arhiepiscopul »ETRE Ş. NĂSTUREL, Les *iastes episcopaux de la Metropole de Vicina,* în *isch-Neugriechische Jahrbucher,* Athen, XXI, 1976, p. 33—42 (şi extras)*;* TEFAN CIOBANU, *Evoluţia, rolul şi însemnătatea Mitropoliei din Vicina,* în' *tudii şi cercetări de arheologie,* Tulcea, VI, 1977, p. 233—243; IOAN RAMU-*Mitropolia Vicinei şi rolul ei în păstrarea Ortodoxiei în ţinuturile româneşti,* >e 7a *Dunăre la Mare. Mărturii istorice şi monumente de artă creştină* Galaţi' . II, 1979), p. 149—169.

;e vedea şi PETRE DIACONU, *Despre organizarea eclesiastică a regiunii Du ios (ultima treime a secolului X* — secoiul *XII),* în S.T., an XLII 1990 nr 1 20.

VIAŢA BISERICEASCĂ A ROMÂNILOR DIN TERITORIILE EXTRACARPATICE ÎN SECOLELE XII ŞI XIII

n.;s wi.

rintre ultimele populaţii migratoare care au trecut pe pămîntul ţării noastre se numără două popoare de stepă, pecenegii şi cumanii, care făceau parte din neamurile de limbă turca. Pecenegii — numiţi în izvoare şi bisseni sau paţinachi — erau împărţiţi în mai multe triburi (uzi, berindei etc). Pe la sfîrşitul secolului IX s-au aşezat în regiunile de cîmpie ale Moldovei de sud şi Munteniei, iar unele triburi s-au răspîndit şi în Transilvania. Ei au exercitat asupra localnicilor o dominaţie mai mult nominală, pretinzîndu-le plata unui tribut.

Pe la mijlocul secolului XI, fiind bătuţi de cumani, au fost nevoiţi să-şi părăsească aşezările şi să treacă în sudul Dunării. Cumanii (polovţi) veniţi în locul lor au exercitat o dominaţie politică asupra Moldovei şi Ţării Româneşti pînă la marea năvălire a tătarilor din 1241 fgrupe mult mai mari de cumani se găseau în stepele ruseşti, de la Urali pînă în Carpaţi). De la pecenegi şi cumani ne-au rămas cîteva urme în toponimie şi limbă (Bărăgan, Burnaz, Teleorman, Caraiman, Caracal, Covurlui, Bahlui, Vaslui etc).

Cavalerii teutoni în Ţara Bîrsei. Intrucît cumanii constituiau o primejdie pentru Transilvania, regele Ungariei Andrei JT *(]?P^*—1.9.35) s-a adresat, în **1211,** lui Hermann de Salza, marele maestru al cavalerilor teutoni (ordin de călugări ostaşi de la Locurile Sfinte), dăruind acestui ordin Ţara Bîrsei (quandum terram Borza nomine), care, din pricina numeroaselor incursiuni cumane, a ajuns «pustie şi nelocuită» (deşerta et inhabitata). In schimb, erau îndatoraţi să apere hotarele **regatului** feudal maghiar împotriva cumanilor, dîndu-le dreptul de a-şi construi cetăţi şi oraşe din lemn, dreptul de organizare proprie din punct de vede-

dic şi bisericesc, scutiri de dări. Acceptînd propunerea, cavalerii i au venit din Ţara Sfîntă şi s-au aşezat în Ţara Bîrsei, unde au cinci fortăreţe puternice din zid. In curînd, au trecut dincolo de i («munţii zăpezilor»), cucerind partea de nord-est a Munteniei ea de sud a Moldovei, pînă la Şiret. Au ridicat mai multe cetăţi îritoriile cucerite, între care este amintit şi un «castru foarte în- Dar aceste fapte ale lor, săvîrşite fără ştirea regelui, au fost so- 0 încălcare a înţelegerii dintre ei, lucru pentru care le-a anulat ;i a pătruns cu ostile în ţinuturile lor (1222). In realitate, regele ea ca nu cumva teutonii să-şi întemeieze în aceste regiuni o stă- independentă de Ungaria. Dar la scurt timp, în urma intervenţiei ionoriu III, regele Andrei II le-a reînnoit dania, dîndu-le stăpî- peste teritoriile extracarpatice, «pînă la hotarele brodnicilor» şi a Dunăre» (brodnici, în limba slavă = locuitori de la vaduri), ezarea teutonilor în aceste regiuni a avut urmări însemnate, căci rotirea lor s-au aşezat aici numeroşi locuitori, nu numai în Ţara ci şi pe versantul de miazăzi-răsărit al Carpaţilor. Numeroşi saşi , 1 din Transilvania s-au stabilit în părţile Câmpulungului şi Buză- r alţii, în Moldova, în părţile Vrancei, Trotuşului, Bacăului şi îai la nord.

sigur, saşii şi secuii trecuţi peste Carpaţi au dus cu ei şi unii :atolici pentru trebuinţele lor duhovniceşti. Aceşti preoţi şi cre-i catolici au pus bazele primelor comunităţi catolice în Ţara îască şi Moldova. In 1223 papa Honoriu III, la rugămintea cava-teutoni, a scos aceste ţinuturi de sub jurisdicţia oricărui episcop punîndu-le sub conducerea protopopului din Braşov, care depin-scaunul papal. în anul următor, acelaşi papă a supus ţinuturile ive direct scaunului papal, impunînd credincioşilor o dajdie de două mărci de aur, care urma să se încaseze de la toţi cre-ii catolici, o parte pentru papa, alta pentru cavaleri. : în 1225 s-a ivit o nouă neînţelegere între regele Andrei II şi • ii teutoni. Drept urmare, regele a cucerit Ţara Bîrsei, apoi a nunţii, luînd în stăpînire toate ţinuturile şi aşezările extracarpa--erite de teutoni. Regele urmărea prin aceasta nu numai să îm- eventualele năvăliri cumane în Transilvania, ci să zădărniceas- izuinţa papei de a crea, la marginile regatului său, o feudă pon-

Cavalerii teutoni, alungaţi definitiv din părţile noastre, s-au n Prusia, unde au urmărit aceeaşi politică de cotropire a teri-

ioriilor locuite de slavi. încercările făcute în anii următori de papa pe lîngn regele Ungariei, de a înapoia cavalerilor pămînturiie şi bunurile lua Le, n-au dus la nici un rezultat.

Increştinarea cumanilor. Arătam mai sus că peste teritoriile de la miazăzi şi răsărit de Carpaţi, cucerite de teutoni, se întindea — pînă atunci — dominaţia cumanilor. Aceştia fiind păgîni, s-au făcut încer cări de convertire a lor la credinţa creştină — în rit catolic — din par tea unor călugări dominicani (ordinul dominicanilor se înfiinţase în 1215). Prima încercare pentru predicarea Evangheliei la cumani — ne reuşită însă — s-a făcut între anii 1221—1223, deci înainte de marea bătălie de la Kalka (1223), cînd cumanii au fost distruşi de ostile tăta rilor lui Gingis-han. După această bătălie, cei rămaşi în viaţa s-au risipit prin satele ruseşti, ori s-au retras în ţinuturile dintre Nipru şi Carpaţi. La scurt timp, un nou grup de misionari s-a îndreptat spre cumanii din părţile Niprului, unde era centrul lor politic, izbutind să determine pe haganul Bortz-Membrock să îmbrăţişeze creştinismul. In primăvara anului 1227, haganul a trimis o solie, în frunte cu fiul său Burch, la arhi-"* episcopul catolic maghiar Robert de Esztergom. întîlnindu-1 pe acesta îrr[2] Transilvania, eu fost botezaţi toţi membrii soliei. îndată după aceasta, arhiepiscopul Robert a trimis o scrisoare la Roma, către noul papă Gri-' gorie IX (1227—1241), prin care-1 înştiinţa de dorinţa cumanilor de a se încreştina, cerîndu-i îngăduinţa să plece în misiune la cumani şi «în tara vecină a brodnicilor» (în partea de sud a Moldovei de azi).

5

Printr-o scrisoare cu data de 31 iulie 1227, papa numea pe Robert «legat apostolic» în Cumania şi «în ţara vecină a brodnicilor», dîndu-i împuternicire să predice, să boteze, să zidească biserici, să sfinţească preoţi şi chiar să numească episcopi.

După primirea acestei scrisori, arhiepiscopul Robert, însoţit de alţi ■trei episcopi şi de Bela, fiul cel mic al regelui Andrei II, a trecut Carpaţii de răsărit, botezînd pe Bortz-Membrock, cu mulţi oameni din neamul lui, naş fiind însuşi principele Bela.

Episcopia cumanilor. Misiunea lui Robert de Esztergom în Cumania n-a durat mult, căci a numit ca episcop aici pe conducătorul dominicanilor din Ungaria (prior provincial), călugărul *Teodoric,* numire întărită şi de papa (21 martie 1228). Episcopul Teodoric a cerut papei ca pe viitor, atît el, cît şi urmaşii lui, să atîrne direct de scaunul papa!,' lucru pe care papa Grigorie IX 1-a aprobat în anul următor.

In ce priveşte locul de reşedinţă al episcopului Teodoric, acesta va fi fost orăşelul Milcov sau Milcovia. Greutatea identificării acestui

î în faptul că nu este amintit de nici un document medieval iese. Din poemul canonicului Rogerius din Oradea (sec. XIII): *Carmen Mizerabile* (= Cîntec de jale), în care descrie in-arilor din anul 1241, aflăm că aceştia, după ce au trecut rîul ajuns «în ţara episcopului cumanilor» (ad terram episcopi Co-). Istoricul maghiar Liiko Gâbor socoteşte că ar fi fost unde-jdeţul Olt, unde se găsesc sate cu numele Milcovul, Milcoveni. cercetători (D. Onciul, R. Rosetti, C. Auner şi I. Ferenţ) con- oraşul Milcov ar fi identic cu cetatea Crăciuna, în părţile ui, alipită de Ştefan cel Mare la Moldova, în 1482. Acad. Con- Giurescu credea că se afla pe teritoriul actualului oraş Odo-e greu însă de acceptat ca sigure aceste localizări, de aceea mim să considerăm că era situat undeva pe cursul mijlociu al ui.

:opul Teodoric a intervenit pe lîngă prinţul Bela, viitorul rege să-i ridice o biserică episcopală. Se pare că iniţial prinţul a în-iitoarea ctitorie «cu întinse stăpîniri» şi peste cîţiva ani a zidit :a episcopală. n 1241, marea invazie tătară a distrus din temelii scaunul Epis-

Milcovia. Izvoarele dominicane arată că au fost ucişi 90 de Se poate ca atunci să-şi fi găsit moartea şi episcopul Teodoric,. • această dată nu mai avem nici o ştire despre el. Marea inva-irilor, pe lîngă atîtea distrugeri de vieţi omeneşti şi de bunuri , a însemnat sfîrşitul stăpînirii cumane în părţile noastre, dar pagandei catolice în teritoriile extracarpatice, patronată de e regele Ungariei.

oate acestea, din anumite acte papale, se desprinde intenţia i papal de a se continua acţiunea de răspîndire a credinţei cato-îuturile aparţinătoare odinioară Episcopiei Milcoviei. De pildă^ li se da dominicanilor împuternicirea să convertească, să bo-i săvîrşească Sfintele Taine în teritoriile aflate în afara suve-scaunului papal, între care era menţionată şi Cumania. In 1279, olae III împuternicea pe legatul său în Ungaria, Filip, să-şi dea isupra posibilităţilor de existenţă ale Episcopiei Milcoviei, care *ie* reînfiinţeze. Încercările pentrvi reînfiinţarea ei au fost relua^ >lul următor. ^

oarea papei Grigorie IX. Ceea ce ne interesează pentru mal' e o ştire despre viaţa bisericească a românilor ortodocşi, **dirt'>** L Este vorba de o scrisoare cu data de *14 noiembrie 1234,* adre*fl-

sată de papa Grigorie IX, din Perugia, principelui de coroană Bela, fiul şi coregentul lui Andrei II al Ungariei, — viitorul rege Bela IV —, din care se poate desprinde atitudinea românilor din aceste părţi faţă de pătrunderea catolicismului. «După cîte am auzit — scria papa — în Episcopia cumanilor se află nişte popoare care se numesc valahi (walati), care, deşi se socotesc creştini, totuşi, avînd rituri şi obiceiuri diferite, savîrşesc fapte potrivnice acestui nume. Căci nesocotind Biserica romană, nu primesc tainele bisericeşti de la venerabilul nostru frate, episcopul cumanilor, care e în fruntea diecezei de acolo, ci de la oarecari falşi (pseudo) episcopi, care ţin de ritul grecilor (= ortodox n.n.). Şi wnii din regatul Ungariei, atît unguri cît şi teutoni şi alţi dreptcredincioşi, locuind printre ei, trec la credinţa lor, şi făcîndu-se una cu acei valahi primesc zisele taine (de la ei), nesocotindu-1 pe acesta (episcopul cumanilor, n.n.), spre marea indignare a credincioşilor şi spre nu mai puţină scădere a credinţei creştine».

Dată fiind această situaţie, papa dispunea ca episcopul Teodoric al cumanilor să rînduiască un episcop catolic din neamul lor, deci un român (...catholicum eis episcopum illi nationi...) ca vicar al său, pentru români. Iar principelui îi amintea de făgăduinţa pe care a făcut-o în scris şi prin viu grai că va sili pe acei români să primească pe episcopul care urma să li se dea şi sa i se acorde venituri corespunzătoare din dijmele care se strîngeau de la oi, din care să trăiască potrivit cu demnitatea sa episcopală. N-avem însă nici o dovadă că s-ar ii numit un astfel de episcop-vicar dintre români.

Această scrisoare prezintă un dublu interes. Pe de o parte, atestă existenţa unor episcopi ortodocşi în teritoriile extracarpatice, pe care papa îi numeşte dispreţuitor «pseudoepiscopi», iar pe de altă parte, arată rezistenţa românilor ortodocşi în faţa acţiunii prozelitiste catolice, stăruinţa lor în credinţa ortodoxă, care era atît de puternică încît atrăgea şi pe unii credincioşi catolici secui şi saşi trecuţi peste Carpaţi. Aceasta este prima atestare documentară sigură asupra existenţei unor episcopi ortodocşi români în cursul evului mediu. De altfel, însăşi rezistenţa românilor ortodocşi împotriva catolicismului presupune existenţa unei organizaţii bisericeşti în aceste părţi, care să îndrume sau să conducă rezistenţa respectivă.

Faptul că misionarii veniţi în Episcopia Cumaniei erau în majori tate unguri, sprijiniţi de regii Ungariei, dovedea limpede că prin ei se urmărea nu numai catolicizarea românilor, ci şi întinderea sferei de influenţă a statului ungar la sud de Carpaţi. ^ fief

naşte în chip firesc, întrebarea : cine erau aceşti episcopi şi
i aveau reşedinţa ? In orice caz, nu poate fi vorba de episcopi
lăreni, adică din imperiul vlaho-bulgar de Tîrnovo, existent pe
căci în acest caz, nu s-ar fi vorbit de ungurii şi saşii atraşi la
de de valahi. Din scrisoarea papei, rezultă că era vorba de o
ie locală, în zona de influenţă a Episcopiei cumanilor. De ase-
nu credem ca papa să fi avut în vedere pe arhiepiscopii de Viei
nordul Dobrogei, căci aceia sînt atestaţi documentar numai din
jumătate a secolului al XlII-lea. înseamnă că aceşti «pseudo-
i» erau de neam român şi purtau grija duhovnicească a unor
ioşi de acelaşi neam cu fi. îşi aveau reşedinţa undeva în teri-
ixtracarpatice, în regiunile de curbură a acestora. Presupunem
ăiau pe lînga şefii unor formaţiuni politice româneşti, aşa cum
cedat în tot decursul istoriei noastre, organizarea bisericească
întotdeauna celei politice. Cînd facem această afirmaţie ne gîn-a
faptul că peste 13 ani, adică în 1247, avem prima atestare do-ira
a unor cnezate şi voievodate româneşti la sud de Carpaţi,
'iecare, şi o ierarhie bisericească superioară. N-ar fi exclus ca
1 acei «pseudoepiscopi» din anul 1234 să-şi fi avut sediul undeva
Le Buzăului, după cum arată o veche tradiţie, consemnată la sfîr-
colului trecut de cercetătorul Basil lorgulescu.

i despre românii din Oltenia şi Muntenia la 1247. în acest an,
3ela IV al Ungariei (1235—1270) a încheiat o înţelegere cu ca-
din ordinul Sfîntului Ioan, numiţi şi ioaniţi sau ospitalieri,
pe
L chemat pentru apărarea hotarelor Ungariei de noi incursiuni
tea tătarilor, dar şi ca să ajute regatul maghiar în expansiunea
;ritoriile cuprinse între Carpaţi şi Dunăre. în schimbul acestor
cavalerii primeau mai multe posesiuni şi privilegii. Diploma
le-a dat-o regele Bela IV, la 2 *iunie 1247,* constituie un docu-
ndamental al istoriei poporului nostru, întrucît atesta existenţa
ltor cnezate şi voievodate româneşti la sud de Carpaţi. Astfel,
acorda cavalerilor ioaniţi «toată *tara Severinului* cu munţii
i şi cu toate locurile ce ţin de ea, precum şi cnezatele lui *Ioan*
iŞ, pînă la rîui Olt, afară de ţara voievodului *Litovoi,* pe care o
omânilor, după cum au avut-o ei şi pînă acum». In alt loc se
că Litovoi avea în stăpînirea lui şi Ţara Haţegului. In stînga
dania cuprindea «toată Cumania, de la rîul Olt şi Munţii Tran-
ir în aceleaşi condiţii ca şi Ţara Severinului, în afară de **ţara** lui
u voievodul românilor, pe care o lăsăm acestuia, să o ţie ca şi
um, în aceleaşi condiţiuni, rînduite mai sus **pentru ţara Litua».**

A

Loealizarea acestor formaţiuni politice a fost mult dezbătută în istoriografia noastră. în genere, se admite că stăpînirea lui Litovoi se întindea pe valea Jiului pînă la Dunăre prelungindu-se, în nord, pînă în Ţara Haţegului, cnezatul lui Farcaş era probabil în Vîlcea (lup, în ung. «farcaş», în slav. «vîlc»), iar al lui Ioan, la sud, pe teritoriul fostului judeţ Romanaţi. Ţara lui Seneslau cuprindea regiunea de munte, deal ; şi şes din Muntenia vestică, deci actualele judeţe Argeş, Dîmboviţa, . Olt, Teleorman şi eventual Prahova. Legăturile strînse, consemnate de tradiţie şi de izvoarele documentare, între românii de pe ambele versante ale munţilor Făgăraş, tradiţia despre «descălecarea» lui Radu Negru din Ţara Făgăraşului, ca şi posesiunea acesteia de către domnii Ţării Româneşti de mai tîrziu duc la presupunerea că voievodatul lui Seneslau cuprindea şi unele părţi din Transilvania de miazăzi, aşa cum avea Litovoi în Ţara Haţegului. Cercetările arheologice au adus probe că reşedinţa lui Seneslau era la Argeş, unde s-a descoperit o aşezare voievodală datînd din secolul al XlII-lea, sau poate la Cetăţeni, cum vom arăta mai jos.

Ceea ce ne interesează în chip deosebit este faptul că din diploma amintită se desprinde că exista şi o organizare bisericească în teritoriile respective. Intre altele, diploma prevedea ca o parte din veniturile teritoriilor cedate să se împartă între rege şi cavaleri, iar altele să rămînă în întregime acestora. De la prevederea respectivă făceau excepţie *«bisericile clădite şi cele ce se vor clădi în toate ţările sus zise,* din veniturile cărora nu păstrăm nimic pe seama noastră, *rămînînd deci neatinse cinstea şi drepturile arhiepiscopilor şi episcopilor* pe care se *ştie că le au...»* (Exceptis ecclesiis constractis et construendi in omnibus terris supradictis, de quarum redditibus nichil nobis reservamus, salvis tamen reverentiis et iuribus arhiepiscoporum et episcoporum, que habere dinoscuntur...»). Este vorba de episcopi ortodocşi locali sau de drepturile episcopilor catolici din regatul feudal maghiar ? D. Onciul - credea că este vorba de episcopul catolic de Severin, dar pe atunci nici <. nu exista o episcopie acolo. înseamnă că diploma avea în vedere pe © «pseudoepiscopii» amintiţi la 1234, care vor fi stat pe lîngă cnejii şi - voievozii pomeniţi mai sus. Datorită faptului că în practica evului me- ;i diu organizarea bisericească urma celei politice, este de neconceput ca e voievozii Seneslau şi Litovoi să nu fi avut pe lîngă ei un ierarh, care să , hirotonească preoţi sau să sfinţească biserici. Probabil ierarhul lui Se- .-.r neslau purta titlul de «arhiepiscop» şi va sta în preajma sa, fie la Argeş (pe locul bisericii domneşti, cu hramul Sf. Nicolae, s-au desco-

fundaţiile uneia din secolul al XHI-lea), fie la Cîmpuiung, căci iserica mînăstirii Negru Vodă de aici (din secolul al XlV-lea), s-au perit fundaţiile unei ctitorii mai vechi (s-a descoperit aici şi o pectorală bizantină, din bronz, din secolele IX—XII). Apoi, în ho- comunei Cetăţeni, la aproximativ 25 km de Cîmpuiung, pe Dîmbo- se află ruinele unei cetăţi şi ale unei bisericuţe rupestre, cunos- ;ub numele de «cetăţuia şi schitul lui Negru Vodă». Se pare că a a fost construită de teutoni, de la care a preluat-o vreun con-)r român, cneaz sau voievod. Tot în hotarul acestei comune au escoperite fundaţiile a trei biserici, una din secolul al XV-lea, a din secolul al XHI-lea, iar a treia şi mai veche, precum şi oase locuinţe. înseamnă că aici, la Cetăţeni, a fost un centru militar şi bisericesc, deci o reşedinţă a voievozilor atestaţi Lentar în 1247 şi, implicit, a ierarhilor ortodocşi atestaţi în ii 1247.

rarhul lui Litovoi a putut sta fie undeva pe Jiu, unde-şi va fi avut iţa voievodul, fie în «Tara Haţegului», stăpînită de el, unde exis- :ă de atunci biserici de piatră româneşti, la Densuş, Streisîngeor- rei, Sîntămăria Orlea ş.a. (în 1205 arc aşezat prezumtiv, în păr-' medoarei, acea episcopie «de pe moşiile fiilor cneazului Bîlea»)/ ii Farcaş se pare că şi-a avut reşedinţa la Rîmnic, unde va fi ierarhul sau. După 1291, cînd cea mai mare pirte a Banatului de î a ajuns în stăpînirea domnilor români, a putut sta şi aici un), din moment ce în oraşul Drobeta — Turnu Severin s-au des- ruinele a două biserici de ia sfîrşitul secolului al XlII-lea sau tul celui următor. în acest caz, pare justificată înfiinţarea unei solii a Severinului», în 1370. Aceşti vlădici erau hirotoniţi fie la o, fie la Vidin, fie la Vicina.

valerii ioaniţi se pare că nu s-au aşezat niciodată în teritoriile u fost dăruite, pentru ca nici o mărturie scrisă sau arheologică testă prezenţa aici. Cu toate acestea, regii maghiari continuau să iidere suzeranii cnejilor şi voievozilor de la sud de Carpa_ţi. La or, aceştia au continuat eforturile în vederea cîştigării unei in- enţe depline. Prin 1277, un voievod cu numele Litovoi (poate cel 7 sau fiul său), împreună cu fratele său Bărbat, au cucerit o par-- eritoriile sud-carpatice aflate sub suzeranitatea maghiară şi au plata tributului. S-a întreprins însă o expediţie împotriva lor, în căreia Litovoi şi-a pierdut viaţa, iar fratele său Bărbat a fost dus la curtea regelui maghiar şi nevoit să se răscumpere «cu o

sumă foarte mare de bani». Episodul este relatat într-o diplomă a regelui Ladislau IV (1272—1290), din anul 1285. Din actul respectiv rezultă că voievodatul lui Litovoi era o formaţiune politică puternică, dispunînd de o oaste capabilă să înfrunte pe cea a regatului maghiar, dar şi de resurse economice importante, după cum dovedeşte «suma foarte mare de bani» plătită de Bărbat pentru răscumpărare. Fără îndoială că un astfel de conducător a avut la curtea sa şi un ierarh ortodox, după cum a trebuit să aibă şi Bărbat, care i-a urmat la conducerea voievodatului respectiv. Deci, putem conchide că în secolul al XlII-lea, la sud de Carpaţi exista o ierarhie bisericească superioară.

Formaţiuni politice în Moldova şi **viaţa lor bisericească.** Cu mult timp înainte de întemeierea Moldovei, în teritoriile de la răsărit de Carpaţi existau felurite formaţiuni politice româneşti. Astfel, *Cronica* rusească a lui Ipatie şi documentele polone pomenesc, prin secolele "XII ^i XIII, pe aşa numiţii *bolohoveni* (boloh este un cuvînt- slav răsăritean, care redă cuvîntul *hlah,* prin care sînt denumiţi românii în ■documentele latine. Ei locuiau în părţile de nord ale Moldovei de mai tîrziu şi în sudul statului slav al Haliciului. Izvoarele istorice îi arată trăind în sate şi oraşe, grupaţi în cnezate şi voievodate, la început independente, dar cu timpul o parte din ele au fost încorporate în statul ■halician care, la rîndul lui, va fi încorporat în statul polon în 1349. Documentele polone arată că în sudul statului Haliciului existau -în secolele XIII—XIV — sute de sate româneşti (valahe), care se conduceau şi după dreptul românesc (jus valachicum).

Tot cronicile ruseşti amintesc — în 1159, 1161 şi 1174 — o altă formaţiune politică, în centrul şi sudul Moldovei, aceea a *berladnicilor,* al cărei centru se pare că era Bîrladul. La începutul secoîuTtii al XlII-lea, anumite documente ale cancelariei regale maghiare şi bule papale pomenesc de *tnrn_hrodnicilor_t*brod, în slavonă = vad, adică locuitori în regiunea vadurilor, rîurilor), în partea de miazăzi a viitorului stat Moldova. Era amintită, de pildă, în bula papei Grigorie IX din 1227 : «...ţara vecină a brodnicilor». Cronicarul polon Dlugosz face amintire de *«tara $epeniţului», .*probabil un voievodat în nordul Moldovei. Dimitrie Cantemir, în *Descrierea Moldovei,* bazat pe tradiţie şi pe unele particularităţi locale, arată că locuitorii din trei ţinuturi ale Moldovei trăiau într-un «fel de republică» : Cîmpulung, Vrancea şi Tigheciu (în stînga Prutului, la nord-vest de stepa BugeTTcu7ui).*7S:rte~cnezate şi voievodate se pare că existau în regiunea *Codrului* (în răsăritul Moldovei), apoi în părţile *Orheiului şi Lapuşnei.* IJJ{

ipă marea invazie a tătarilor din 1241, teritoriile dintre Carpaţî ru au rămas sub dominaţia lor. Se cunosc acum şi cîteva ştiri >- literare despre români — sau vlahi — şi organizaţiile lor. De njsionarul franciscan Giovanni da Pian del Carpine, în drumul ; curtea hanului, în 1247, a întîlnit un voievod cu numele Olaha, nica lui Thomas Tuscus amintea un conflict din 1277 între bru-robabil ruteni) şi români (blaci). In 1288, papa Nicolae IV tri-ălugări din ordinul predicatorilor în mai multe ţari din Răsărit,. care şi în «ţara vlahilor».

^supunem că după cum cnejii şi voievozii atestaţi la sud de în 1247, «aveau în jurul lor ierarhi, tot aşa vor fi existat ie-rtodocşi în «Ţara Bolohovenilor», a «Berladnicilor» şi a «Brod-. Probabil unul din «pseudo-episcopii:> din 1234 va fi rezidat în această ţară a «brodnicilor», despre care actele papale pre-ă era situată în vecinătatea Ţării Bîrsei şi a Cmnaniei" JvTnlt _ •far-m 1353,. ast.fi atestat rîorumontnr ooifiropui. Chirii Rnmnnul,. nysl (azi în Polonia), deci tocmai în «tarajbolohovenilor», în-ta acum in statul feudal polon.

ezi **arheologice despre viaţa bisericească.** Cercetările arheo-duc însă şi anumite mărturii despre viaţa bisericească din Mol-această perioadă a evului mediu timpuriu. Astfel au fost des-aproximativ 20 de cruci-relicvar sau cruci-engolpioane, nu-pentru că **se purtau atîrnate pe** piept şi conţineau părticele e moaşte sau din lemnul sfintei cruci, datînd din secolele I. Unele din ele sînt de factură bizantină, cum este cea de-imea *B'iîca Doamnei,* lîngă Piatra Neamţ, cu reprezentarea. rului pe cruce, încadrat de Sfînta Fecioară Măria şi de Sfîn-;tol Ioan, avînd deasupra soarele şi luna, iar pe faţa cealaltă *o* cruce în mijloc, încadrată la capetele braţelor superioare uitorul şi probabil de Sfinţii Apostoli Petru şi Pavel. Alte cvar sînt de origine veche rusească, descoperite la *Piatra Cindeşti-Neamţ, Suceava-Şipot, Botoşani, Brăieşti, Ibăneşti, i* (toate în jud. Botoşani), *Băiceni, Triieşti* şi *Cîrjoaia* în jud. *ăeşti şi Dăneşti* în jud. Vaslui, *Căbeşti-Bacău, Orhei, Soroca* de la Trifeşti, de pildă, înfăţişa pe Mîntuitorul răstignit, iar le celor patru braţe se aflau chipurile evangheliştilor în me-î aceleaşi localităţi s-au descoperit numeroase cruci pecto-

-nţa lor constitue o dovadă despre existenţa în aceste teri-iei numeroase **populaţii** româneşti ortodoxe, care avea mul-»

tipie şi îndelungate legături cu lumea bizantină sau cu cnezatele ruseşti învecinate, Influenţate de Bizanţ. Desigur erau purtate de preoţi sau de călugări, poate chiar de ierarhi, ceea ce constituie o dovadă in plus despre existenţa unei Biserici organizate în aceste părţi ale ţării noastre.

Prin satele româneşti — aşezate prin \ʳai adăpostite şi mai ales la munte, conduse de cîte un jude sau cneaz — existau bisericuţe din lemn, cu cîte un preot care ştia să citească în slavoneşte rugăciunile din Molitvelnic şi din Liturghier. însăşi hirotonia acestora duce la concluzia că în ţările româneşti existau episcopi, căci nu putem concepe ca rin candidat la preoţie să facă un drum lung şi obositor peste Dunăre ■— la Vicina, Tîrnovo sau Vidin — pentru primirea hirotoniei.

Concluzii: *Scrisorile papale menţionate mai sus, ca şi*
-v. *unele descoperiri arheologice, dovedesc că în teritoriile extracar-*
'"■[*patice — viitoarele state Ţara Românească şi Moldova —• au exis-*
,, *tat, in cursul secolului al XIH-lea, episcopi, preoţi şi biserici orto-*
-c j *doxe, pentru trebuinţele sufleteşti ale credincioşilor români din a-*
ceste părţi. Aceşti episcopi nu puteau sta în altă parte decît acolo
:ir *unde era şi conducătorul politic sau în vreo mînăstire ori schit în*
,rî *apropierea acestuia. Ne-am exprimat părerea că ei puteau să-şi aibă*
sediul într-unui din schiturile din părţile Buzăului, la Argeş, la
~u *Cîmpulung sau la Cetăţeni, la Rîmnic şi la Severin, iar la răsărit de*
.[,. *Carpaţi în Ţara brodnicilor, a berladnicilor şi a bolohoveniîor.*

^,, *Vlădicii de atunci, «pseudoepiscopii» din scrierile papale, cu*
•*t putina lor ştiinţă de carte, dar cu evlavie adîncă şi cu dragoste*
n'j H*faţă de păstoriţii lor, au ştiut să-şi ţină credincioşii strîns legaţi de Biserica lor ortodoxă.*

BIBLIOGRAFIE

Izvoare: E. HURMUZAKI — N. DENSUSIANU, *Documente privitoare la istoria romānilor,* voi. I, 1, Bucureşti, 1887; ACADEMIA R.S.R., *Document-! privind istoria României, C. Transilvania, veacul XI, XII şi XIII,* voi. 1 (1075—12:30), Bucureşti, 1951, LV + 428 p. şi *Documenta Romaniae Historica, B. Ţara Românească,* voi. I (1247—1500), Bucureşti, 1966.

Lucrări generale: SERGIU COLUMBEANU, *Cnezate şi voievodate româneşti,* Bucureşti, 1973, 144 p. ; RÂZVAN THEODORESCU, *Bizanţ, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale româneşti (secolele X—XIV),* Bucureşti, 19~4, 379 p. ; N. GRIGORAŞ, *Românii de la est de Carpaţi şi organizarea lor pină la întemeierea statului românesc al Moldovei,* în «Cercetări Istorice». Muzeul de îsrorie a Moldovei, Iaşi, 8, 1977, p. 267—285; VICTOR SPINEI, *Iniormaţiile istorice despre populaţia românească de la est de Carpaţi, în secolele XI—XIV,* în Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie «A. D. Xenopol», Iaşi, 14, 1977, p. 1—21 ; GHEOR-

BRATIANU, *Tradifia istorică despre întemeierea statelor româneşti.* Ediţie
studiu introductiv şi note de Valeriu Râpeanu, Bucureşti, 1980, LXXVIII

c r ă r i s p e c i a l e : R. ROSETTI, *Despre unguri şi episcopiile catolice Iova,* în «An. Acad. Rom.», Mem. Secţ. Ist., t. XXVII, 1905, p. 247—332 (şi 7 p.) ; C. AUNER, *Episcopia Milcoviei,* în «Revista Catolică», Bucureşti, I, 533__551 ; i. FERENŢ, *Istoria catolicismului în Moldova. Epoca teutonă,* în Itura creştină», Blaj, an. IX, 1920, p. 136—154; 193—211, 238—246, 302—309; g'Ţ, *Cumanii şi episcopiile lor,* Blaj, 1931, 152 p. (extras din «Cultura Creş- [I,' 1923) ; CONSTANTIN I. ANDREESCU, *Reacjiuni ortodoxe în contra ca-i 'regiunilor carpato-dunărene in prima jumătate a sec. XlII-lea,* în «B.O.R.», 1938 nr. 11—12, p. 770—779, GHEORGHE I. MOISESCU, *Catolicismul in pînă la sfirşitul veacului XIV,* Bucureşti, 1942, XXIV + 150 p. ; Z. PÂCIJ- *Jngaria şi acţiunea catolică în Orient,* în «R.I.R.», an. XIV, 1944, nr. '.'., .97. EORGHE I. MOISESCU, *Urmările schismei la români,* în «Ortodoxia», VI, 2—3, p. 339—364; AURELIAN SACERDOŢEANU, *Organizarea Bisericii Or- iomăne în secolele al IX-lea—al XUI-lea,* în «S.T.», an. XX, 1968, nr. 3—4, 257; A. A. BOLŞACOV-GHIMPU, *Episcopi ortodocşi din ţările române în ii XUI-lea,* în «G.B.», an. XXX, 1971, nr. 1—2.. p. 118—129; R. CONSTAN-J, *Note privind istoria Bisericii Române in secolele XIII*—XV, în «SMIM», p. 173—192.

SILE GH. SIBIESCU, *Episcopatul cuman de la Milcovia (122711228—1241): ările îniiintării, rezistenţa băştinaşilor români ortodocşi,* în voi. «Spiritua- istorie la întorsura Carpaţilor», I, Buzău, 1983, p. 284—320.

HOLBAN, *«Popii» şi Biserica românilor din Polonia,,* în «Arhiva», Iaşi, :VII, 1931, p. 25—30; TH. HOLBAN, *Contribuţii Ia problema originii şi 'i vololiovenilor,* în «Studii», revistă de istorie, an. XXI, 1968, nr. 1, p.

V *GH.* TEODOR, *Obiecte de cult din secolele XII—XIII pe teritoriul* Mol-i iM.M.S..), an. LI, 1975, nr. 1—2, p. 74—93 ; VICTOR SPINEI, *Les rela-la Moldavie avec le Byzance et la Russie au premier quart du H-e mil-i Iu lumiere des sources archeologiques,* «Dacia>-, N.S., XIX, 1975, p. 227— nOR SPINEI şi GABRIELA CORALIUC, *Date noi cu privire la circulaţia iede de cult din secolele XII şi XIII,* în «SCIVA», tom. 27, 1976, nr. 3, 330; I. BARNEA, *Arta creştină in România. 2. Secolele VII—XIII. Studiu iv şi prezentarea planşelor de....* Bucureşti, 1981, 238 p. (cu 102 planşe în

PERIOADA A TREIA

<Evul mediu: secolele XIV—XVIII)

C

*,>j.™«~.™d s~Z.

i

ÎNCEPUTURILE MITROPOLIEI UNGROVLAHIEI

MUC

Oecolele XIV—XVIII constituie «evul mediu românesc» sau perioada «feudală», cu existenţa celor trei state româneşti independente, ajunse apoi sub suzeranitate otomană : Ţara Românească, Moldova şi Transilvania. Existenţa acestor state româneşti a fost neîntreruptă, fapt <ie însemnătate majoră nu numai în istoria poporului român, ci pentru întreg sud-estul european. în adevăr, după 1354, cînd turcii s-au instalat pentru prima oară în Europa (fortăreaţa Galipoli) au căzut, jind pe rînd, în stăpînirea lor, o serie de state din vecinătatea ţărilor româneşti : Adrianopolul (c. 1362, devenit capitală in 1365), Ahaia, principatul Atenei, Macedonia, taratele bulgare de Tîrnovo (1393) şi Vidin (1396), imperiul bizantin însuşi — cînd Mohamed II îşi mută capitala în Constantinopol, devenit Istanbul (1453), Serbia (1459), despotatul Moreea (1460), imperiul grec de Trapezunt (1461), Bosnia (1463), Herţegovina (1483), Muntenegrul (1496), Albania (în mai multe etape), Ungaria centrală (transformată în paşalîc, cu sediul la Buda, în 1541), la care se adaugă o serie de cuceriri în Marea Mediterană (insulele Lesbos, Thasos în sec. XV, Rodos şi Cipru în sec. XVI), în Africa de nord şi Asia, mai ales în secolul al XVI-lea.

La sfîrşitul secolului al XV-lea, în sud-estul Europei nu mai existau decît două state creştine libere : Ţara Românească şi Moldova, care au rămas în continuare cu un teritoriu distinct, cu hotare bine delimitate, cu propriile lor instituţii politico-administrative, economice Şi sociale, cu un patrimoniu cultural-artistic propriu. Această continuitate statală se explică prin aceea că ţările române au ştiut să folosească în chip judicios mijloacele politico-diplomatice ale vremii, pe de o parte recunoscînd suzeranitatea otomană, în schimbul unui tribut sau haraciu, iar în anumite cazuri, au recurs la rezistenţă ar-

mobilizarea tuturor forţelor populare capabile de luptă îm-
jtilor otomane, sprijinindu-se uneori şi pe alianţele încheiate
state creştine vecine. Turcii înşişi au fost nevoiţi să recu-
dividualitatea celor două ţări româneşti extracarpatice, iar
şi a Transilvaniei — cu respectarea autonomiei lor interne,
aţii teritoriale şi cu interdicţia — pentru musulmani — de a
în ţările româneşti şi de a ridica moschei. Această ultimă
ca de altfel şi faptul că ţările noastre n-au fost ocupate de
avut o însemnătate covîrşitoare pentru buna desfăşurare a
Bisericii ortodoxe din cele trei ţări, scutind pe credincioşii
tica de «islamizare» forţată dusă în ţările cotropite de turci,
n Bosnia, Herţegovina şi Albania.

îastă perioadă -— mai cu seamă în Ţara Românească şi Moli-
a desăvîrşit organizarea canonică a Bisericii Ortodoxe Ro-
nflorit cultura bisericească în limba slavonă şi română (ma-
ipărituri, lucrări originale ş.a.), s-a dezvoltat arta bisericească
ramurile ei (arhitectură, pictură, sculptură, broderie, muzică
florit monahismul, s-au stabilit legături cu alte Biserici Or-
rori care au fost ajutate în permanenţă de domnii celor două
ieşti extracarpatice.

:anonic Bisericile din Ţara Românească şi Moldova se găseau
sdicţia» Patriarhiei ecumenice, mult redusă ca însemnătate
■, ele au ajuns să deţină o adevărată «supremaţie» în rîndul
Biserici ortodoxe din spaţiul sud-est european şi meditera-
şi o «quasi-autocefalie» faţă de Patriarhia ecumenică. Domni
şi moldoveni au continuat politica «basileilor» bizantini ă
în opera de patronare a Bisericii din ţările lor, dar şi a
Biserici ortodoxe căzute sub dominaţie otomană.

eierea Ţării Româneşti. în diploma cajŢalerilox.Joanili din
şe_făcea amintire de anumite formaţiuni politice •— cjiezaie
late — în teritoriuj_^^ri_ns_între_Carpaţii meridionali şi Du-
um *şi* de existenţa unor biserici, episcopi şi arhiepiscopi. Pe
:estor relatări, am ajuns la convingerea ca pe lîngă fiecare
^iLşi_cnejii pomeniţi atunci : IjioavjgiifcJoâniuiJ^c^;ş^^Sen^ss
Şi în alte formaţiuni politice, încă necunoscute — a trebuit
e__Ş£ cîte un ierarh. Un ierarh va fi existat şi mai tîrziu, la
Litovoi, cel din 1277. După mişcarea lui Litovoi a urmat un
- aproape o jumătate de veac în care nu mai avem ştiri
do-[1] despre \oievozii de la sud de Carpaţi. In 1324,
cgnstaţăni

locul formaţiunilor politice anterioare exista un singur stat,

iar în locul cnejilor şi voievozilor din secolul al XlII-lea existe
^ d j i în persoana lui *Basarab l întemeietorul,* fiul lui Tihomir. Nu_cunoaştem_ nici etapele şi nici modul in care ş-a_desfăşurat procesul de unificare a fostelor cnezate şi voievodate. Este lucru stabilit astăzi că întemeierea Ţării Româneşti s-a datorat voievozilor de_Ja_Cîmpulung şi Argeş, care au început acţiunea de unificare a diferitelor cnezate şi voievodate din dreapta şi din stînga Oltului, sub o singură stăpînire românească. Desăvîrşirea unificării statului s-a făcut sub _Basarab / (c._1310—1352), cunoscut de Jradijiâ__populară sub nuineîe de «Negru Vodă». In 1330, prin l_up_ţa pe carejî ayut-o cu regele Ungariei Carol Rober_ţ__de_^Arrjou (1307—1342) — după unii între Cîmpulung şi Bran, după alţii prin Loviştea —, Basarab a izbutit să înlăture pentru totdeauna pretenţiile de suzeranitate juncjară şi să desăvîrşească independenţa Ţării Româneşti. Lupta este relatată ,jn_ aşa numita_ *Cronică pictată de la Viena* (Cronicon pictum Vindobonense), Ţara pe care o cîrmuia Basarab sejjntindea de la Carpaţii Meridionali laDunăre şi de la Porţile de Fier pînă în teritoriile din nordul Dobrogei şi în cel dinjstînga braţului Chiliei. După o îndelungată şi strălucîta~3omnie, Bj^aj^ab_J__şi-a sfîrşit viaţa în 1352, fiind îngropat în biserica zisă «a Iui Negru Vodă» diji^împj^j^__cJftojm_j£Ţ

Scaunul domnesc a fost ocupat, din 1352 pînă în 1364, de fiul său> JVico2fle_Ăiexoăct£U. Acesta a cîrmuiX"ţaTa cu pricepere, desăvîrşindu-i organizarea, stînd în str»ns~e legături cu statele slave din sud, Bulgaria şi Serbia.

Organizarea bisericească. Presupunem că paralel cu unificarea^ politică a vechilor formaţiuni cneziale şi voievodale, a avut loc şi unificarea organizaţiei bisericeşti, adică î
existenţijpe lîngă fiecare cneaz sau_voievodJ,_va,Ji Jost ales un singur ierarh, cu titlul onorific de mitropolit. în practica Bizanţului şi a altor state ortodoxe, orice organizaţie de stat implica şi o organizaţie bisericească. Aşa s-au petrecut lucrurile şi în statele slave vecine. In 1204, în_ statul Asăneştilor, Ioniţă a fost recunoscut ca «rege al bulgarilor şi vlahilor», iar conducătorul "Bisericii a fost ridicat* ja treapta de arhiepiscop, în 1217, marele jupan Ştefan Duşan a devenit rege al Serbiei,, peste doi ani fratele său Sava era recunoscut arhiepiscop, iar cînd acelaşi Duşan a luat titlul de «tar», arhiepiscopul său a devenit «patriarh al sîrbilor şi grecilor». Aceleaşi lucruri trebuie să se fi petrecut şi Ia noi. Cînd Basarab I a rămas singurul domn al Ţării Româneşti, ierarhuli de la curtea sa a devenit «mitropolit». ,j *b* ,-3jf

i cunoaştem cu numele nici un ierarh muntean pînă în anul 1359, _ şteaţeştat docujmen_ţ^iiJacf^fJI__cjLrj_Jn^J3_48 eramitropolit de iar peste cîţiva ani (în orice caz, după 1352), a_fost_jmitat la [ung* sau Argeş. Transferarea unui mitropolit de la Vicina în in cele două oraşe amintite se explică prin aceea că Vicina apar-' de cîteva decenii, Ţării Româneşti. Astfel, în 1321 călătorul şi ful arab Abulfeda relata că Isaccea (oraş situat lîngă Vicina) se *a* ţara vlahilor». Iar o cronică în versuri despre expediţia begu-ur din Anatolia la gurile Dunării (în 1337 sau 1338), spunea de-!hilia că se afla «la graniţa Valahiei», ceea ce ne face să cre-ă ţara lui Basarab I se întindea pînă acolo. Deci avem două î care dovedesc că stăpînirea lui Basarab I se întindea peste am-aluri ale Dunării maritime.

ir această organizare bisericească centralizată, în frunte cu un olit, nu avea încă recunoaşterea canonică a Patriarhiei ecume-n Constantinopol, suprema autoritate bisericească în Răsărit. Re-iŞ-rea a__obţinut-o_.J^icolae Alexandru Basarab,__Jin__J359_ Existînd i mitropolit la noi înainte de această dată, atunci actul din 1359, srat mult timp ele istorici ca actul de întemeiere a Mitropoliei tlahiei, trebuie privit numai ca *o acceptare a unei stări jşxis-ll_nu de creare a unei noi instituţii.*

au rjăştrat două acte privitoare Ja^ac^aşt^ recunoaşterej^ajribele ii__1359, scrise în limba greacă. Primul era «înscrisul» sŢ-fpa^o? sau jea sinodului Patriarhiei din ConştantinopoL princare mitropoli-hint — fost de Vicina — er_a jŢecunoscuţ ca mitropolit L Al doilea act este scrisoarea patriarhului ecumenic -1354 şi 1355—1363), către_ domnitorul Nicolae Alexandru, prin aducea la ^cunoştinţă J^io^iljjj.^e^a sinodului. In hotărîrea sinodală ta că domnitorul Nicolae Alexandru, «g_£em|_nu__o *dată, ci de !îllfL2.'' P.!lLJiSli!!2?il?* SGte>>< ca Biserica din ţara lui să fie sub j_rea c_aiipm^c^ a scaunului Patriarhiei din ConstantinopoX"~~de >ă primească un arKiereu hirotoniFde pâ!riarrr*şPcare*'sa facă din sinodul patriarhal. în acest scop, domnul *«a şi chemat cu c'itva i* pe *Prea Sfinţitul Mitropolit al Vicinei, din apropierea Im,* şi a primit cu foarte mare bucurie binecuvîntarea sa», ţrhiei ca deocamdată să recunoască transfererea~acestui Vicina «la Biserica a toată Ungrovlahia», urmînd ca după ;a iui, «să se aleagă altul şi hirotonindu-se de către Prea Sfînta iiserică a lui Dumnezeu cea păstorită de noi, să fie trimis acolo PţŞi arhiereu legiuitajoată Ungrovlahia.»». Astfel, îachint de-

venea «Prea Sfinţit mitropolit a toată Ungrovlahia, preacinstit şi iubit frate în Domnul». Pe temeiul acestei hotărîri şi în virtutea harului hirotoniei întru arhiereu, noul mitropolit urma «să întărească pe citeţi, în toată eparhia şi enoria lui, să ridice în treaptă ipodiaconi şi diaconi, să hirotonească preoţi şi să ia pe mina sa toate drepturile din orice parte ar fi». Se rînduia, în acelaşi timp, «ca toţi clericii din acea ţară •şi ceilalţi sfinţiţi călugări sau laici, să-1 asculte şi să i se supună ca unui adevărat păstor, părinte şi dascăl al lor, să primească bucuros şi să împlinească toate cîte va spune şi cu ce-i va sfătui şi învăţa pe ei, ca ■privire la folosul lor sufletesc».

Prin scrisoarea adresată domnitorului Nicolae Alexandru, patriarhul îl înştiinţa că a holărît — împreună cu sinodul —, avînd şi încuviinţarea împăratului loan V Paleologul (1341—1376 şi 1379—1391), ca Iachint «să fie de acum înainte... legiuit arhiereu a toată Ungrovlahia», avînd dreptul să facă în eparhia sa «toate cîte se cuvin unui arhiereu legiuit». îndatora totodată pe domn să facă, în numele_ său şi al urmaşilor, o «scrisoare cu jurămînt», prin care să .E£oniiţăi>>că,.şi în viitor vor rămîne sub oblăduirea Patriarhiei de Constantinopol şi vor primi arhiereu de acolo. Scrisoarea se încheia cu îndemnul către domn de a se ţine •strîns de «dogmele cele primite de toţi şi moştenite din părinţi şi sănătoase» şi cu urarea ca Dumnezeu să-1 ţină «scutit de boli, bucuros, sănătos şi mai presus de toată întîmpîarea cea neplăcută».

Deci prin aceste două acte se ratifica un fapt împlinit anterior, cu alte cuvinte, se legalizează situaţia lui iachint, care fusese chemat «cu cîtva timp înainte» în fruntea Bisericii din Ţara Românească. Nu se preciza însă de cît timp era Iachint pe lîngă voievod. Din hotărîrea sinodului patriarhal reiese că domnul a cerut încuviinţarea strămutării lui Iachint «nu numai o dată, ci de mai multe ori», iar în scrisoarea către domn se amintea de «scrisorile domniei tale şi din cele de la început şi din cele din urmă», ceea ce arată că e vorba de un timp mai îndelungat. Din ambele scrisori reiese că iniţiativa alegerii şi mutării lui Iacbint a aparţinut domnitorului şi că el a stăruit mult ca noul mitropolit sa fie Iachint, şi nu altcineva. Această stăruinţă se poate explica prin relaţiile personale dintre ei doi, deci prin preţuirea de care se bucura Iachint din partea domnului, care va fi avut prilejul să-1 cunoască, dat fiind că Vicina aparţinea acum Ţării Româneşti. N-ar fi exclus ca această stăruinţă a domnului să fi fost determinată şi de faptul că Iachint va fi fost un bun cunoscător al limbii române şi al celei slave.

Ită problemă care se pune este şi aceea a cauzelor care l-au lat pe Nicolae Alexandru să se adreseze Patriarhiei ecumenice ecunoaşterea organizării canonice a Bisericii din ţara sa, şi nu *or* Ortodoxe învecinate din Bulgaria şi Serbia. Răspunsul este NTu s-a adresat patriarhului_de la Tînioyo, căci pe la jumătatea i""aî XlV-lea, statul, bulgar —la întemeierea căruia contribui-omânii, cu două secole în urmă — era în vădită decădere,..fapt i facilitat _ocup_area lui de căţre_ i[u]J_S_ÎILlâ2?[>] Apoi, pe tărjjji ic,"ereziile din secolele anterioare, bogomilismul şi adamitis-u şi acvlm "clestul ^de răsj3Îndiţe, încît, pentru a statornici pacea îdincioşi, marele patriarh Teodosie al Tîrnovei (t 1356) a fost ;ă convoace două sinoade ia Tîrnovo (1350 şi 1355), pentru :a dreptei credinţe şi pentru condamnarea învăţăturilor eretice în astfel de situaţii, domnul muntean nu se putea gîndi să legături canonice cu Biserica bulgară şi să ceară binecuvîntarea ului de Tîrnovo pentru mitropolitul său.

s-a adresat Bisericii sîrbe, căci şi aceasta se găsea într-o situa-nică neclară. In 1346 — după ce Ştefan Duşan Q^jj,—Î355) [s'a] it ca «ţar al sîrbilor şi grecilor» — un sinod întrunit la Skoplje, irea patriarhilor de Tîrnovo şi Ohrida, a proclamat pe arhi-il loanichie I de Ipek, ca patriarh sîrb, a cărui jurisdicţie se în-m numai peste vechiul regat sîrb, ci şi peste teritoriile cuce-Şt^fan Duşan. Dar împotriva proclamării acestei noi Patriarhii,, :at patriarhul ecumenic Calist,_care a aruncat anatema asupra , PŞiîIârhului-.Jarului $j^21L[o]2^iiJy[r]b' Anatema a fost ridicată anul 1375 de către patriarhul ecumenic Filotei, care a recu-în acelaşi timp, şi Patriarhia sîrbă. Se înţelege că în asemenea rări, domnul Ţării Româneşti nu se putea adresa Patriarhiei lată pe atunci sub anatema.

Ţinea deci ca domnitorul Nicqlae^jAlegaodju..şJL -££-_jdreşej;e i£i_de_Con^lantinoDjol. La aceasta era îndemnat de trei motive.. ii, fiindcă mitropolitul de__Vicina (iepindea direct.de Patriarhie, nare numai ea şi sinodul ei aveau dreptul să aprobe mutarea .alţJLgparriie. Tn al doilea rînd, nu trebuie""sa"iVecem cu vederea scaunului patriarhal de Constantinopol, ca primul între patriar-3stolice"ăî? RfsarTtuluiŢurmat de Alexandria^Antiohia şi îefusa-[s]fîrşit7°m^n*ţronam"ca oraşul Constantinopol era capitala impe-iSâSJ-iQ.' P[e] atunci considerat încă cea mai însemnată putere în sud-estul Europei. De aceea, mutarea lui Iachint de la Vicina [n]ul Ungrovlahiei s-a făcut — după cum se arată în cele două

scrisori amintite mai sus — cu consimţămîntul «prea puternicului şi sfîntului împărat», care, în Bizanţ, avea ultimul cuvînt nu numai în problemele politice, ci şi în cele bisericeşti. Deci, actul din 1359 avea şi o latură politică, pen'tru că domnul muntean avea nevoie de recunoaşterea statului său de către împăratul Bizanţului, chiar dacă o făcea indirect. La rîndul său, împăratul avea interes să ajungă la o înţelegere cu Ţara Românească, mai ales că tocmai în acelaşi an, în 1359, turcii îşi făceau prima dată apariţia sub zidurile Constantinopolului.

Dar însăşi Patriarhia avea interesul să satisfacă dorinţa domnului muntean, pe de o parte ca să aducă Biserica din Ţara Românească în dependenţa ei directă — şi prin aceasta creştea şi prestigiul ei —, iar pe de altă parte, integrarea directă a acestei Biserici în ierarhia constantinopolitana însemna o întărire a rezistenţei Ortodoxiei în aceste părţi în care propaganda catolică se făcea tot mai simţită (a doua soţie a lui Nico'lae Alexandru, doamna Clara, era catolică).

Reşedinţele Mitropoliei. Cunoscînd toate aceste lucruri, trebuie să ne punem întrebarea : unde şi-a avut *reşedinţa* Iachint ca mitropolit al Ungrovlahiei, pentru că cele două acte patriarhiceşti din mai 1359 nu precizează acest lucru ? O serie de jstorici au susţinut că reşedinţa sa a fost la Argeş. Dar mul_ţi__istorici socotesc că după 1330, reşedinţa primilor domni ai Ţării Rornânegţi^ (Basarab I şi Nicolae Alexandru) nu a fost aici, ci la Cîmpulung (C. C. Giurescu, P. P. Panaitescu ş.a.), mai ales că în 1330 se pare că Argeşul a fost pustiit de ostile lui Carol Robert al Ungariei. Ei au şi fost înmormîntaţi aici, în biserica zisă a lui Negru Vodă, cu hramul «Adormirea Maicii Domnului» (o inscripţie' descoperită pe peretele bisericii domneşti din Curtea de Argeş spune : «în anul 6860 (1352) la Cîmpulung a murit marele Basarab voievod»). Reşedinţa. dorngejjgca,apare: la Argeş abia subj/ladjjsiav (Vlaicu) Vodă (1364—c. 1377), primul act emis la Argeş fiind din 1369. Dacă reşedinţa primilor doi Basarabi a fost la Cîmpulung, atunci, în chip firesc, Trebuie să admitem că şi reşedinţa mitropolitului Iachint şi a prezumtivilor săi înaintaşi a fost tot în acest oraş, desigur la biserica amintită, cu hramul «Adormirea Maicii Domnului». Cînd Vlaicu Vodă a mutat reşedinţa domnească la Argeş, atunci va fi luat acolo şi pe mitropolitul ţării.

După ultimele cercetări, la Argeş a slujit drept catedrală mitropolitană biserica domnească cu hramul Sfîntul Nicolae, pe care unii istorici o socotesc ctitoria lui Nicolae Alexandru Basarab, poate începută chiar de Basarab întemeietorul, iar alţii, dimpotrivă, o consideră

de Vladislav I. Se pare că aceasta a fost ridicată pe locul unei nai vechi, poate de la sfîrşitul secolului al XHI-lea sau încelui următor. In prima jumătate a secolului al XV-lea, Vlad 1436 _1442 şi 1443—1446), fiul lui Mircea cel Bătrîn, a ridicat lie o nouă biserică mitropolitană, cu hramul Adormirea Maicii i _ia aproximativ 2 km de oraşul Curtea de Argeş (pe moşia şti) —, sfinţită la 15 august 1439. Ridicarea acestei noi biserici îtreită semnificaţie : funerară, pentru a servi ca necropolă dom-- deşi Vlad Dracul a fost îngropat la Tîrgşor, unde a fost decainastică, spre a sublinia continuitatea sa cu a vechilor Basa- :ruciată, voind să facă din ea centrul luptei cruciate împotriva mii otomane (pe turnul bisericii nu a încastrat stema ţării, ci 1 dragonului). Mutînd mitropolia de la biserica domnească în ridicat de el, voievodul urmărea să-i confere o notoritate şi jă. Probabil în 1475 sau 1484, în cursul unor cutremure de ;are au impresionat pe contemporani, biserica lui Vlad Dracul it.

fiind faptul că reşedinţa domnească se mutase încă din timpul ea cel Bătrîn la Tîrgovişte, n-ar fi exclus ca mitropolituljşă_se it „către sFîrşitul secolului XV^la minăstirea Dealu, situată în e. Din actele interne, aflăm pe mitropoliţii ţării alături de a Gherghiţa, în 1482, la Tîrgovişte, în 1483, şi la Bucureşti, în 1508. Abia la 17 august 1517 reşedinţa mitropolitană a fost muinitiy la Tîrcjovişţe, în.biserica începută de Radu cel *Mare* şi tă de Neagee Basarab.

locul vechii biserici a lui Vlad Dracul a ridicat apoi Neagoe minunata sa ctitorie de la Argeş, sfinţită la 15 august 1517, rneşte pînă azi admiraţia tuturor vizitatorilor. Pisania acesteia ă Neagoe a găsit biserica de la Argeş «dărîmată şi neîntărită».

isdieţia noii Mitropolii se întindea asupra întregii Ţări Româachint fiind numit în scrisorile patriarhale «mitropolit a toată lahia». In ce priveşte numele de Ungrovlahia, cea mai acceptaerpretare este aceea că prin ea trebuie să înţelegem «Vlahia de ngaria». Teritoriul Ţării Româneşti era în creştere, iar populaţia asca ortodoxă se înmulţea mereu. Vladislav I (Vlaicu) Vodă a în Transilvania cunoscutele feude Amlaşul şi Făgăraşul, iar aPus, Banatul de Severin. în timpul lui Mircea cel Bătrîn hotaiif înspre răsărit, ajungeau pînă «la marea cea mare», în «părărăşti» şi ia «cetatea Dîrstorului», deci cuprindeau şi Dobrogea.

Sub raport administrativ-bisericesc, se înţelege că ele au intrat sub ascultarea mitropolitului Ungrovlahiei.

Jurisdicţia MitropoHei_r_ezultă_j>i din titulatura pe care o acorda fi^MM^U-SEUDlftrii^inиţropoliţululJării Româneşti în 1401 : «Prea sfinţit mitropolit _al Ungrovlahiei, prea cinstii şi exarh a toată Ungaria şi al Plaiurilor». Prin «Plaiuri» s-au înţeles fie numai feudele" TfânsiiVarîene stăpînite de domnii munteni (D. Onciul), fie «regiunile subcarpatice din Banat şi Transilvania» (I. Nistor). Socotim însă că «Plaiurile» cuprind întreagă Transilvania, iar titlul de «exarh» (gr. ISapxoî) acordat mitropolitului muntean avea sensul de reprezentant, delegat sau împuternicit al patriarhului de Constantinopol peste credincioşii ortodocşi din Ungaria şi Transilvania, unde nu-şi putea exercita jurisdicţia direct, întrucât se afla între graniţele unui stat feudal catolic.

Concluzii: *Rezultă că după întemeierea statului independent Ţara Românească, prin strădaniile marelui domn Basarab I, a urmat, în chip firesc, organizarea bisericească a ţării, prin ţiul şi urmaşul său Nicolae Alexandru. Mitropolia Ungrovlahiei, recunoscută olicial de Patriarhia ecumenică în 1359, a avut un însemnat rol în îndrumarea şi întărirea vieţii religioase din Ţara Românească.*

BIBLIOGRAFIE

Izvoare: FRANZ MIKLOSICH şi JOSEPH MOLLER, *Acta Patriarchatus Constantinopolitani 1313*—3402, 2 voi., Viena, 1860—1862; Părţile privitoare la ţara noastră au fost traduse de C. ERBICEANU, *Material pentru istoria bisericească şi naţională a românilor.* Extras din cartea «Acta Patriarchatus Constantinopolitani» de Fr. Miklosich şi Joseph Miiller, în B.O.R.,an. XII, 1888, p. 116—133 şi 192—202; E. HURMU-ZAKI — N. IORGA, *Documente privitoare la istoria românilor,* voi. XIV, partea I, Bucureşti, 1915 ; ACADEMIA R.S.R., *Documente privind istoria României, B. Ţara Românească,* veacul XIII, XIV, XV (1247—1500), Bucureşti, 1953, XLIX + 431 p. (şi reeditarea : *Documenta Romaniae Historica B. Ţara Românească,* voi. I (1247—1500), sub redacţia P. P. Panaitescu şi Damaschin Mioc, Bucureşti, 1966, 635 p. ; JEAN DAR-ROUZES, *Le registre synodal du patriarcat byzanlin au* X/V-e *siecle. Etudes paleo-graphique et diplomatique,* Paris, 1971, 396 p. + 64 pi. et Ies index ; JEAN DARROU-ZES, *Notitiae Episcopatuum Ecclesiae Constantinopolitanae.* Texte critique, introduc-tion et notes, Paris, 1981, XVI + 521 p.; Voi. *Fontes historiae daco-romanae* IV. Scriitori şi acte bizantine, secolele IV—XV, publicate de Haralambie Mihaescu, Radu Lăzărescu, Nicolae Şerban Tanaşoca şi Tudor Teoteoi, Bucureşti, 1982, XII + 582 p.

Lucrări: DIMITRIE ONCIUL, *Originile Principatelor Române,* Bucureşti, 1899, Vi + 252 p. (şi în voi. *Opere complete,* I, ed. A. Sacerdoţeanu, Bucureşti, 1946, p. r7HrT275_şi_Opere aiese, *Ir* ed, A- Sacerdoţeanu, Bucureşti, 1968, p. 560—715) ; GHEORvir }• BRĂTIANU, *Tradiţia istorică despre întemeierea statelor româneşti.* Ediţie îngnjita, studiu introductiv şi note de Valeriu Râpeanu, Bucureşti, 1980, LXXVIII + tcDP'V *Constituirea statelor feudale româneşti* (studii), Bucureşti, 1980, 328 p. ; i>_hKBAN PAPACOSTEA, *Geneza statului în evul mediu românesc,* Cluj-Napoca, 1988,

iLAE DOBRESCU, *întemeierea Mitropoliilor şi a celor dinţii minăstiri din* reşti, 1906, 128 p. ; N. IORGA, *Condiţiile de politică generală în care s-au Bisericile româneşti in secolele XIV*—XV, Bucureşti, 1913, 25 p. («An. Acad. m. Sect. Ist., s. II, t. XXXV, m. 14, p. 387—411) (reprodus şi în voi. Studii *ului mediu românesc,* Bucureşti 1984, p. 95—115); C. MARINESCU, *înfiinţarea or din Ţara Românească şi Moldova,* Bucureşti, 1924, 22 p. («An. Acad. Rom.», t. Ist., s. III, t. II, nr. 6, p. 247—269) ; VASILE GRECU, *Bizanţul şi catoli-trecutul nostru îndepărtat,* în S.T., an. II, 1950, nr. 9—10, p. 556—568 ; CON-C. GIURESCU, *întemeierea Mitropoliei Ungrovlahiei,* în B.O.R., an. LXXVU, ■ io, p. 673—697 ; PA VEL CH1HAIA, *Cele două locaşuri ale Mitropoliei din Argeş, deduse din hrisoavele bisericii lui Neagoe Basarab,* în M.O., an. nr, 7 __8, p. 597—612; IO AN IONESCU, *Despre primul locaş al Mitropoliei âneşti din Curtea de Argeş,* în M.O., an. XXI, 1969, nr. 1—2, p. 55—60; GIURESCU, *Ţara Românească în secolele* XIV—XV, Bucureşti, 1973, 496 p. ; THEODORESCU, *Bizanţ, Balcani, Occident la Începuturile culturii medie-neşti (secolele X—XIV),* Bucureşti 1974, 379 p.; IO AN IONESCU, *Localiza-i bizantine şi împrejurările în care s-a îniiinţat Mitropolia Ţării Româneşti,* n. XXXVII, 1978, nr. 9—12, p. 1055—1071. Vezi şi N. CONSTANTINESCU, ice *d'Argeş des voivodes roumains des XIIl-e et XlV-e siecles,* în RESEE, 'LAMINIU MlRŢU, *în legătură cu problematica localizării primei capitale ieudal al Ţării Româneşti,* în B.O.R., an. LXXXVIII, 1970, nr. 7—8, p. PA VEL CHIHAIA, *Cine a iost «Negru Vodă», întemeietor de cetăţi şi biserici ?* în voi. *Pagini de veche artă românească. De la origini pînă la voiului al XVUl-lea,* Bucureşti, 1970, p. 96—167.

Ii

c

MITROPOLIA UNGROVLAHIEI DUPĂ 1359. ÎNFIINŢAREA MITROPOLIEI SEVERINULUI

1 iind recunoscută Mitropolia Ungrovlahiei de către Patriarhia ecumenică în 1359, viaţa bisericească din Ţara Românească a cunoscut un însemnat spor duhovnicesc, căci prin strădaniile noilor mitropoliţi erau hirotoniţi diaconi şi preoţi, se sfinţeau biserici şi mînăstiri, se caligrafiau cărţi de slujbă bisericească şi de învăţătură. Mitropolitul Iachint şi urmaşii lui s-au bucurat de sprijinul larg al domnilor ţării din acea vreme : Nicolae Alexandru (1352—1364), înmormîntat la Cîmpulung alături de tatăl său, Vladislav sau Vlaicu Vodă (1364—c. 1377) şi Radu I (c. 1377—c. 1383), amîndoi fii ai lui Nicolae-Alexandru, apoi Dan I (c. 1383—1386) şi Mircea cel Bătrîn (1386—1418), fiii lui Radu I.

Mitropolitul Iachint. Despre Iachint nu mai avem ştiri documentare după recunoaşterea sa ca mitropolit al Ungrovlahiei, timp de 10 ani. Abia în sepjembrie 1369, cînd Vlaicu Vodă da o «scrisoare ctitoricească» mînăstirii Cutlumuş din Muntele Aţhos, era amintit şi mitropolitul Iachint. Domnul îl ruga să intervină pe lîngă egumenul aceleia^ Hariton, ca monahii români de la Cutlumuş să nu mai fie supuşi vieţii «chinovic_e£ţi»_de acolo, ci să li se îngăduie să ducă_ viaţă idioriţmică.

în jurul anului 1370, unii răuvoitori l-au învinuit la Pajţnarhje că «desconsideră» Marea Biserică, probabil datorită faptului că n-a luat parte la_şedinţele sinodului patriarhal din Constantinopol. P_atriarhul Filotei (1364—1376), bănuind că_ rnitropolitul_se_ gîndeşte. ia_9__rupere 4g_P,aţriarhie, decija o autonomie a Bisericii^ pe_care o păstorea, a tri«us în vara anului 1370 pe Daniil Critopulos (Critopol), dicheofilaxul — deci un _avo£at sau jurist al Patriarhiei —, ca să_ cerceteze în ce măsură erau adevărate acuzele ce se aduceau bătrînului mitropolit. Venind ? Patriarhiei s-a convins uşor de netemeinicia acuzaţiilor

aint. La plecarea lui Daniil din ţară, mitropolitul a găsit de crJe — prin el şi prin vlădica Daniil al Vidinului, aflat în ^Ţcă — PAtliajjţxului Pilotei, dezvinovăţindu^şe de jicuzele ;au. El îi scria că este greu bolnav şi că la suferinţele tru- aŞăuga una, sjifletească4 pricinuita des,,«puţina preţuire» din rhului, care îi sta_«cao săgeată în inima» şi îi «roade__ne- :tul». îi arăta apoi că n^a_participat la şedinţele sinodului ăci 1-a oprit domnul ţării (Vladislav), avînd în vedere «lun- uîui şi frica de a nu fi ucis», dar şi pentru că era cuprins jltoare "slăbiciune trupească», fiind «slăbit cu totul şi fără n aceeaşi scrisoare *{-'.zziv.iov),* mitropolitul Iachint Jncu- patriarh că domnul şi boierii ţarii au trimis pe dicheofilaxul)"pol7 «ca să fie sfinji^dăruitj^binecuvîntat ca arhiej_eu__ a)vlahia», avînd pentru aceasta «voia, îngăduinţa şi^ierţarea» din scrisoare că mitropolitul Iachint dorea în chip sincer să de la conducerea Mitropoliei.

olia Sever inului. Mitropolitul Antim Critopulos (Critopol). mitropolitului Iachint a fost primită cu toată bunăvoinţa de aihul Filotei şi sinodul său, care au luat o măsură înţeleaptă, ă au menţinut pe Iachint în scaun, dar au hotărît să creeze un caun mitropolitan pentru Daniil Critopol. Şi pentru a scuti pe aitropolit de eventuale neplăceri, în august 1370, Daniil a ă semneze o declaraţie, prin care se angaja că nu va aduce >ărare celui ce este acolo mitropolit al Ungroylahiei şi să via pentru mine toată Mitropolia», că nu i se va arăta potriv- npotrivă, îl va iubi şi-1 va cinsti.

ales ajoştţunş apoi în monahism, sub. numele de Antim, şi .înţru arhiereu, la Patriarhie. In hotărîrea sinodală pentru nu- Antim, din octombrie 1370, se preciza că a fost hirotonit Ly_ al unei_gărJ.i din Ungrovlahia, adică al unei jumătăţi» "]<; lAspooţ Ou'f-fpo^axîai; SYIXOVOTI TO5 Tjţuoeuiî), «cealaltă jumă- d ca arhiereu pe mitropolitul transferat (strămutat) mai dinain- Vicina», deci pje ja^hint. Noului'ierarh i s-a confarit rangul de al scaunului mitropolitan din Melitene (o fostă eparhie din bizantin, situată în Armenia, pe Eufrat — localitatea Eski de azi), al cărui loc îl va ocupa de acum înainte printre sinodului patriarhal, deci obţinea o întîietate faţă de Iachint. egatură cu crearea noii Mitropolii pentru o parte a lîngrovla- pun mai multe probleme : motivul înfiinţării, teritoriul de juris- 1 reŞedinţa, precum şi titularii ei. în ce priveşte motivele înfiin-

ţării, trebuie să avem în vedere în primul rînd acţiunea_prozeliUst§ catolică a franciscanilor în Ţara Românească şi în părţile Vidinului, ocupat de regatul feudal maghiar, între anii lj65—1369, acjiune Dornită de p_arja_JJrban V, ajutat de regele Ludovic cel Mare al Ungariei. Se ştie ca în tot cursul secolului al XlV-lea, regii Ungariei — în dorinţa lor de a-şi extinde sfera de influenţă la sud şi est de Carpaţi — au căutat să< facă acest lucru şi prin mijlocirea acţiunii prozelitiste catolice. De pildă, regele Carol Robert de Anjou făcea demersuri pe lingă papa pentru reînfiinţarea Episcopiei catolice ă *MHcoviei,* cerînd hirotonia capelanului său Vitus de Monteferro (1332). Nu ştim însă dacă a fost hirotonit acel capelan şi dacă va fi venit prin aceste părţi, căci în 1347 regele Ludovic cel Mare făcea din nou mijlocire pentru înfiinţarea unei episcopii în vechiul scaun al Milcoviei, cerînd să fie hirotonit călugărul Toma de Nympti, capelanul regal. Se pare că nici el n-a părăsit curtea regelui maghiar, căci peste şase ani scaunul Milcoviei era din nou vacant. In 1353 papa Inocenţiu VI mimea ca episcop pe dominicanul polon Ber-nard, în 1364 Urban V numea pe dominicanul maghiar Albert de Usk,. iar în 1371 Grigorie XI, pe Nicolae de Buda.

Catolicii din Ţara Românească s-au bucurat de sprijinul doamnei Clara, a doua soţie a lui Nicolae Alexandru Basarab. Papa Grigorie XI (de la Avignon, 1370—1378) intenţiona să înfiinţeze o episcopie catolică la Argeş. Cunoaştem — sporadic — titulari ai ei de pe la sfîrşitul secolului al XlV-lea pînă la începutul secolului al XVI-lea. Tot în această perioadă de timp se întîlnesc şi cîţiva episcopi catolici de Seven'n. Nu ştim însă nici despre cei de la Argeş nici despre cei de la Severin dacă au şezut vreodată la scaunele lor episcopale sau au rămas în continuare în Ungaria. Ţinînd seama de numărul mic de catolici saşi şi unguri aşezaţi în diferite oraşe din Ţara Românească, precum şi de starea materială slabă a acestor două scaune episcopale, credem că titularii lor au stat mai mult în Ungaria —• majoritatea fiind unguri —, încît nu se poate vorbi de o acţiune prozeliţi stă catolieă printre credincioşii ortodocşi din Ţara Românească.

Un alt motiv pentru înfiinţarea unui nou scaun mitropolitan în Ţara Românească era şi înmulţirea populaţiei ţării, precum şi extinderea hotarelor ei prin înglobarea ţinuturilor Amlaşului şi Făgăraşului şi a Banatului de Severin. De altfel, în însuşi actul sinodal, din octombrie 1370, se preciza că «poporul acelei ţări s-a întîmplat să fie mult ; ba aproape nenumărat, nemaifiind de ajuns un singur arhiereu la un atît de mare popor, ca să-1 poată cerceta duhovniceşte şi să-1 înveţe cele de suflet folositoare şi mîntuitoare».

ii că la înfiinţarea noii mitropolii au stat şi anumite «inte-entane "i pe de o parte, djmn_ţa_jgaj:riarhului şi a sinodului ţine pe iachint în scaun, iar pejie alta, dorinţa axeloreişi de cererelâT domnului şi arţarii jle_a avea un mitropolit mai bil să răspundă la multiplele cerinţe duhovniceşti ale cre-, Deci crearea noii mitropolii avea numai un caracter" TranT" e a face faţă,_inioj„ney9i momentane.

priveşte întinderea teritorială şi reşedinţa acestei noi mitro-em nici o indicaţie precisă în cele trei acte pomenite mai sus. actul sinodal de numire a lui Antim se exprima în termeni jrecizie, afirmînd numai că a fost hirotonit ca mitropolit «al din Ungrovlahia, adică al unei jumătăţi». Această lipsă de ; menţine şi în actul sinodal din august 1372, pentru numirea lui Iachint la Argeş. Dar mărturiile documentare de mai iese j)e_jarmaşul__ku Antim^ Atanasie, mitropolit «al Severi-5 Se^epîvou) «saiU__dinspre Severin» (tou ţiipou? OîrpfpoŞXaxîaS Tî)îjs^splvov), iar eparhia sa era numită «a Ungrovlahiei de căni». Din aceste denumiri deducem că noua ^P3Ţhie_£uprindea din_dreapjjiJ31tului, adică Oltenia de azi. ■ile de mai sus au făcut pe majoritatea istoricilor sa fixeze nuli mitropolii înjonişjjl Severin, situat alături de vatra fostei nane Drobeta. Tradiţia locală arată de asemenea că acest oraş vremuri reşedinţă vlădicească. Există însă o seamă de lucruri ac să punem la îndoială părerea îndeobşte acceptată că reşe-i mitropolii era la Severin. în primul rînd, e faptul că Severi-ituat într-o poziţie dezavantajoasă, la graniţa a patru ţări (Bul-rbia, Ungaria şi Ţara Românească), şi departe de reşedinţa dom-ar între anii 1375—1376 şi 1383—1384, Severinul a fost ocupat ui feudal maghiar, organizîndu-1 ca «Banat al Severinului». ică am admite că iniţial Antim s-a stabilit la Severin, totuşi, ;iva ani, cînd Severinul a fost ocupat de unguri, el a trebuit » răsească această reşedinţă. Apoi, din moment ce mitropolitul Vidinului a găsit adăpost în Ţara Românească înainte de 1372 iin pricina ocupării oraşului său de către unguri, iar Sfîntul a părăsit mînăstirea Vodiţa (situată la cîţiva km de Severin) -aşi cauză, atunci este limpede că scaunul noii mitropolii n-a imîne la Severin. Probabil tot din pricină că n-a fost aici reşe-adiceasca a lui Antim unele acte patriarhale o numeau Mitro-Jngrovlahiei de către Severin». Iar dacă în unele acte interne lircea cel Bătrîn apare ca «Mitropolia de Severin», prin acest '$>

nume trebuie să înţelegem «ţara», «ţinutul» sau «regiunea» Severin, nicidecum cetatea.

De aceea, socotim mai acceptabilă ipoteza că reşedinţa Mitropoliei a fost la Rîmnic, căci aşa s-ar putea explica de ce pomelnicul Episcopiei de aici începe cu Basarab î şi de ce a primit mai tîrziu denumirea de «Episcopia Rîmnicului Noului Severin». Ne-am exprimat în altă parte părerea că dacă centrul cnezatului lui Farcaş din 1247 era la Rîmnic, atunci implicit era acolo şi un episcop. Deci, stabilirea sediului Mitropoliei Severinului la Rîmnic apare ca o continuare firească a unei organizaţii bisericeşti mai vechi, în frunte cu un ierarh.

Ca mitropolit de Severin, Antim a participat, prin anii 1379—1380, la şedinţele sinodului patriarhal din Constantinopol. Se cade să amintim că în cursul păstoririi sale ca «mitropolit de Severin», şi-a desfăşurat activitatea — în acea parte a ţării noastre — egumenul Nicodim de la Tismana, reorganizator şi îndrumător al monahismului la noi. Probabil tot în timp ce era mitropolit «de Severin», a dăruit mînăstirii Tismana o bederniţa şi un epitrahil, păstrate azi în tezaurul acestui sfînt lăcaş. O Evanghelie grecească ce i-a aparţinut, scrisă pe pergament, în secolul al XH-lea, se aflâ azi printre manuscrisele Universităţii din Bologna.

Mitropolitul Hariton. Bătrînul mitropolit Iachint, lăsat de patriarh şi de sinodul său să păstorească la Argeş, n-a mai trăit mult. în august j.372 avem un nou_jict sinodal, prin care era numit ca mitropolit al Ungrovlahiei *Hariton,* egumenul mînastirii Cutlumuş din Muntele Athos, de care am pomenit mai sus, deşi ne-am fi aşeptat să-i urmeze Antim. înseamnă ca Iachint a murit în prima jumătate a anului 1372 şi va fi fost îngropat, după datină şi rînduială, lîngă biserica mitropolitană de la Argeş, în care slujise.

Cine era noul mitropolit Hariton ? Grec de neam, înainte de a ajunge în scaunul mitropolitan al Ungrovlahiei fusese egumen al mînastirii Cultumuş şi protos, adică întîistătător sau conducător al mînăstirilor din Muntele Athos. în această dublă calitate, a venit în Jara Românească în timpul domniei lui Vlaicu Vodă, pentru ca să-l^roage să termine mînăstirea Cutlumuş, cu toate clădirile trebuitoare : biserică, trapeză, chilii, ziduri înconjurătoare — în forma unei cetăţi — etc.

muntean a acceptat rugămintea lui Hariton, suportînd cheltu-
ijate de ridicarea aţîtor clădiri, mai ales că temelia mînas-
ost pusă de tatăl său, Nicolae Alexandru Basarab. Din cauza
)urtări de grijă a domnilor munteni faţă de mînăstirea Cutlumuş,
t cunoscută şi sub numele de «Lavra Ţării Româneşti». In sep-
1369, cînd Vlaicu Vodă da Cutlumuşului «scrisoarea ctitori-
de care am pomenit mai sus, se vorbea şi de rugămintea ce i-a
a înlocui viaţa de obşte (chinovicească), pe care a impus-o în
ea sa, cu viaţa idioritmică, pentru că monahii români de acolo
\ cu greu». Egumenul s-a învoit cu mare greutate, numai după
eîntors la Athos şi s-a sfătuit cu ceilalţi vieţuitori. Din această
numărul monahilor români de la Cutlumuş s-a înmulţit, fapt
speriat pe romei» (greci). De aceea, domnul îi asigura, prin serile
care vorbim, că nu vor avea nici o tulburare din partea ro-

Drită legăturilor sale cu Ţara Românească, dar şi grijii pe care
mînăstirii Cutlumuş, ctitoria celor doi domni români, Hariton
it o personalitate bine, cjjnoscută la noi, —el însuşi spune în
itul său că a venit în Ţara Românească de şapte ori —, fapt
us la numirea sa în scaunul mitropolitan în 1372, după moartea
nt, fiind astfel preferat lui Antim Critopol, mai tînăr şi de cu-
TLJt pentru Severin. Actul său de numire, din 11 august 1372,
datorită aleselor sale însuşiri «a fost hirotonit mitropolit pen-
rte a Ungrovlahiei, anume peşte aejeajumătate pe carejo jinu-
Iachînt», cealaltă rămînînd lui Antim. Noului ales i se da pu-
aşeze citeţi şi să hirotonească diaconi, preoţi şi chiar episcopi,
; egumeni la mînăstiri şi să sfinţească biserici. In continuare,
că i s-a dat titlul onorific de «locţiitor al scaunului Amasiei» ai
n sinodul patriarhal din Constantinopol. în continuare, actul
că mitropolitul Daniil al Vidinului, refugiat la noi — din cauza
temporare a Vidinului de către regatul feudal maghiar şi a
ndei catolice de acolo —, va avea dreptul să slujească cele ale
i în oricare din cele două eparhii muntene, urmînd ca mitro-
respectiv să-i dea cele necesare pentru trai, cît va socoti de
• Aşezarea lui Daniil al Vidinului la noi însemna o adevărată
a Mitropoliei Ungrovlahiei, pentru îngrijirea duhovnicească a
oşilor români şi pentru a face faţă acţiunilor misionare cato-
:iaşurate mai ales în părţile Severinului, învecinate cu Ungaria,
«post scriptum», scris de însuşi Hariton pe actul său de nu-
ga pe aceia care vor urma după el în scaunul mitropolitan «să

fie ctitori ai mînăstirii Cutlumuş». Se vede deci şi de aci grija deosebită pe care o purta acestei mînăstiri.

Hirotonit desigur la Constantinopol, noul mitropolit a venit în Ţara Românească, Ia scaunul său de la Argeş. El_şi_-a păstrat însă calitatea de egumen la_CutJurnu§ıjar în 1376 a fost ridicat la cinstea de «protos», adică întîistătător sau conducător al tuturor mînăstirilor athonite. Alte ştiri despre el avem abia în 1378, cînd îşi făcea cel de-al treilea testament, în care arăta toate strădaniile sale pentru ridicarea mînăstirii Cutlumuş. Intre altele, amintea că a fost de şapte ori la Vlaicu Vodă şi la soţia sa, doamna Ana, care l-au ajutat cu toate cele necesare. Neavînd nici o avere, hotăra ca mantia şi «veşmintele de schimb» să fie vîndute pentru răscumpărarea celor robiţi de turci. Este interesant că atît cu prilejul cercetării amintite mai sus, cît şi în testament, semna şi ca «protos al Muntelui Athos», ceea ce înseamnă că şi-a păstrat In continuare şi această demnitate. Prin 1380, participa la şedinţele sinodului patriarhal din Constantinopol. Toate acestea ne fac să credem că în cursul păstoririi sale, conducerea treburilor bisericeşti de la noi a rămas mai mult în sarcina lui Antim, iar Hariton a stat mai mult •*• la Athos, mai ales la Cutulmuş, de care era aşa de mult legat sufleteşte.

A mai păstorit puţin timp, căci după 1379—1380, Mitropolia Ungrovlahiei era reprezentată la sinodul patriarhal numai de Antim Critopol.

Antim, mitropolit al Ungrovlahiei. Am arătat mai sus împrejurările în care a ajuns Antim mitropolit peste o parte a Ţării Româneşti, înfj 1370. Dar un act, databil între lunile septembrie 1379 şi iunie 1380, menţionează prezenţa la sinodul constantinopolitan a «smeritului mitropolit al Ungrovlahiei Antim». In mai multe rînduri este întîlnit în actele sinodului cu titlul onorific de «locţiitor al scaunului mitropolitan din Nicomidia» (în nord-vestul Asiei Mici), ocupînd locul al şaptelea între membrii sinodului patriarhal.

Mitropolitul Antim a purtat o corespondenţă cu marele patriarh Eftimie al Tîrnovei (1375—1393). Printre altele, patriarhul îl sfătuia să nu accepte sub nici un motiv căsătoriile a treia şi a patra, iar pe cea de-a doua, numai cu darea unui canon. Ii amintea apoi şi despre «neorînduieîile vremii dT acum şi tulburările ce ne-au cuprins pe noi aci, ca şi pe voi acolo». E vreo aluzie la erezia bogomililor, care pare să se fi extins din Bulgaria şi la nordul Dunării ? Sau e vorba de încercările de expansiune ale regatului feudal maghiar în sudul Dunării şi în Ţara Românească? Este greu de precizat. .A \

Ită ştire interesantă asupra mitropolitului Antim datează de prin ;8—1389. în acest timp, fiind probabil lajConstantinopolj a fost i o boală grea. Crezînd că nu va mai scăpa cu viaţă, a lăsat şi a îmbrăcat marea schimă monahală, sub numele de TimoteL îgin(Iu_-.se_si. fiiridjLn dejDlmăt.atea^puteri^oj^fizic^^i^inţelectuâTe, patriarhal, în şedinţa din 15 februarieş^lJŞ.9, j^a_ îngăduit «să îieria'ca şi mai înainte», deşi era împotriva can. 2 al sinodului de la Constantinopol. In acelaşi an, este amintit în actele si- patriarhal (de pildă, în iulie semna împreună cu «celălalt al iahiei, Atanasie»).

8 ianuarie 1392, apare — alături de «mitropolitul Severinului 3» — ca martor, în fruntea divanului domnesc, într-un hrisov Mircea Voievod pentru mînăstirea Cozia. Probabjl_ tot. _el_ a în- :, împreună cu Mircea, moaştele ŞfintejMViuceniţe Filofteia^ori- lin Tîrnovo, din Bulgaria, aşezate, se pare, în biserica Mitropo- Argeş (azi se păstrează în paraclisul bisericii lui Neagoe Ba- s la Argeş). Moaştele Sfintei Filofteia au fost aşezate mai întîi avo, sub ţarul Ioniţă, iar după căderea taratului sub turci iuse la Vidin. Fiind ocupat şi acest tarat în 1396, moaslele sfin-)r:begit din nou, fiind duse la Argeş. *Viaţa Sfintei Fiioileia* a îfMmie, ultimul patriarh de Tîrnovo.

2âIâ.,că„jriiţropolitiij._Anţiin a păstorit_rşijn,pjimii.ani ai secolu- şi că el este acel «prea sfinţit mitropolit al Ungroylahieij JJjea. *k* exarh a toată Ungaria şi al Plaiurilor» — fără să i se dea nu- căruia îi scria patriarhul ecumenic Matei I (1397—1410), în 1, rugîndu-l să primească în eparhia sa pe preotul moldovean lirotonit de Iosif al Moldovei, pe atunci nerecunoscut de Patri- umenică (mitropolitul muntean îl oprise pentru aceasta de la slu- lor sfinte). Argumentele lui Nicolae Dobrescu pentru idenrifi- :elui mitropolit cu Antim ni se par convingătoare. Ierarhul ne- i actul patriarhal din 1401 se dovedeşte că susţine cauza Pa- în conflictul ce-l avea cu Moldova, deci era vorba de un ora ei, care nu putea fi decît Antim. Apoi, însăşi nenumirea sa în spectiv pledează pentru identificarea sa cu Antim, căci fiind lit de peste 30 de ani, numele său era bine cunoscut, chiar şi tantinopol, încît nu era necesar să-i fie trecut numele într-o e- ÎŞi_va fi sfîrşit zilele după 1401, fiind îngropat undeva în jurul iÎ de ia Ar9e,Ş' Păcat că din 1402—1403 încetează prin-

ci palul nostru izvor documentar : actele sinodului patriarhal, cuprinse în colecţia *Acta Patriarchatus Cunstantinopolitani.*

Mitropolitul Atanasie al Severinului. La Mitropolia Severinului, Antim a avut un urmaş cu numele *Atanasie.* Era tot grec de neam, trimis în Ţara Românească de Patriarhia ecumenică. Era consemnat ca mitropolit de Perqa ş i Attalia fîn sudul Asiei Mici) în ianuarie 1387 şi februarie 1389. îniulie 11189 este întîlnit pentru întîia oară la şedinţele sinodului patriarhal, semnind ca «celălalt al Ongrovlahiei, Atanasie».. După 1389, este "menţionat la sinod aproape "numai el, ceea ce înseamnă că Antim, fiind acumJJătrîn şi bolnav, va fi trimis la sinod pe Atanasie ca să reprezinte întreaga Biserică din Ţara Românească. Numai aşa sâr"~putea explica trecerea lui Atanasie în pomelnicul Mitropoliei Ungrovlahiei, îndată după Antim. La 8 ianuarie 1392, apare în actul de la Mircea cel Bătrîn, pentru Cozia. în actele sinodale, este întîlnit pînă în anii 1402—1403, semnînd, fie ca «smeritul mitropolit al Ungrovlabiei», fie ca «al Ungrovlahiei dinspre Severin», fie, în sfîrşit, ca «al parţu Ungrovlahiei dinspre Severin». în fir pastă vrpmp a îndeplinit unul din rele mai nefaste roluri, alăturîndu-se duşmanilor patriarhului Matei I,. "intre care cel mai însemnat era mitropolitul iviacane al Anryrpi ^tar!.^' sie a refuzat orice supunere faţa de patriarh şi de împăratul Manuil *11* Paleologul (1391—1425). Faptul că nu mai esie pomenit după 1403, 1-a făcut pe bizantinologul francez Vitalien Laurent să susţină că ori s-a. stins clin viaţă, ori a fost caterisit pentru purtarea sa, ori — dacă s-a mai bucurat de protecţia lui Mircea — s-a reîntors la scaunul sau în Ţara Românească. Atitudinea sa faţă de patriarhul ecumenic este un indiciu în plus că el n-a fost trecut în scaunul mitr33olitan_dej_a Arge> " după moarfea lui Antim. Documentar, după Atanasie nu întîlnim ajţi n7itropoliţi"7e~Se^rTn7~' . .

Concluzii: *Rezultă că actul recunoaşterii Mitropoliei Ungro-* 5 *vlahiei din 1359 a avut urmări favorabile asupra vieţii bisericeşti din Ţara Românească. în 1370 s-a ajuns la Înfiinţarea unei noi mitropolii, pentru teritoriile din partea de apus* a *ţării. Deşi titularii acestor două scaune mitropolitane erau greci de neam, ei s-au* ard-_CJ *tat cu multă înţelegere faţă de păstoriţii lor români, desăvhşind or-* n *ganizarea bisericească pe care au găsit-o aici. Prin înfiinţarea nu- , tropoliiior şi prin vlădicii greci veniţi la noi s-au întărit şi mai mult legăturile de veacuri pe care le aveam cu Patriarhia din Constanti-nopol.*

izvoarele şi lucrările menţionate la capitolul precedent se adaugă : GR. IS *Un document privitor la împărţirea Mitropoliei Ţării Româneşti.* în voi. re *lui Nicolae Iorga,* Cluj, 1931, p. 292—296; STOICA NICOLAESCU, *Păsto-itropolitului primat ui Ungrovlahiei. Hariicn,* Craiova, 1932, 13 p. (extras din *le* Olteniei», XI, 1932, nr. 59—60) ; 1. DONAT, *Reşedinţele celei de-a doua •Iii a Ţării Româneşti,* în «Arhivele Olteniei», XIV, 1935, nr. 77—78, p. 67—. SACERDOŢEANU, *Ceva despre mitropolitul Hariton al Ungrovlaliiei (1372—* n BO.R., an. LIV, 1936, nr. 1—2, p. 52—61; NICULAE M. POPESCU, *Antirn t,* în B.O.R., an. LXIV, 1946, nr. 10—12, p. 601—005; V. LAURENT, *Contribu-l'histoire des relations de iEglise byzantine avec l'Eglise roumaine au debut e siecle,* în «Bulletin de la Section Historique do l'Academie Roumaine», t. 945, Bucureşti, 1947, p. 165—184 (şi în extras), PETRE Ş. NĂSTUREL, *Cuviosul i cel Siinţit şi odăjdiile mitropolitului Antim Crilopol de !a Tismana,* în M O., 1959, nr. 7—8, p. 413—430; NICOLAE ŞERBĂNESCU, *Mitropolia Ungrovla-* B.O.R., an. LXXVII, 1959, nr. 7—10, p. 722—826 (îndeosebi p. 730—740) ; D. \ *De la Mitropolia Severinului la Mitropolia Olteniei (1370—1970),* în M.O., i' 1970, nr. 5—6, p. 333—354; NICULAE ŞERBĂNESCU, *Mitropolia Severinului. te de ani de la întiinţare,* în B.O.R., an. LXXXVIII, 1970, nr. 11—12, p. 1191 **PETRE Ş. NĂSTUREL,** ***La*** *partition* ***de la*** *Metropole de* ***Hongrovlachie,* în** 1/ *Bibliotecii Romane din Freiburg.* voi. *VI (X).* serie nouă, 1977/1978, p. 293 şi extras); NICULAE ŞERBĂNESCU şi NICOLAE STOICESCU, *Mircea cel 00 de ani de Iu urcarea pe tronul Ţării Româneşti,* Bucureşti, 198', p. 12!—142.

R. MAZILU, *Siînta Filolteia de la Argeş. Lămurirea unor probleme istorico-Monogralie hagiografică, Bucureşti,* 1934, 100 p. + 2 pi. («An. Acad. Rom.», ;. III, t. VI, 1932—1934, p. 217—316).

'-n

vb-

iu

i.; :<CtliT

ÎNCEPUTURILE MITROPOLIEI MOLDOVEI

Întemeierea Moldovei. Am arătat în alt loc că înainte de «desecă-

st^îl^11* medieval

propriu-zis, existau aici unele formaţiuni politice îocafe. întrucît tătarii treceau_ adeseori _în Transilvania şi Ungaria după pradă şi după robi, regii maghiari au fost nevoiţi să întreprindă mai multe expediţii împotrivajor. Cea mai însemnată a avut loc în anul 13,43, sub regele Ludovic cel Mare (1342—1382), cînd tătarii au_jfost înfrînţi şi siliţi să se retragă peste Nistru, în cîmpiile din nordul Mării Negre şi în Corneea. Pentru a putea apăra pe viitor Transilvania de incursiunile lor, acest rege a luat sub suzeranitatea sa teritoriile dintre Carpaţi şi Şiret, constituind aici — cu sprijinul populaţiei autohtone, româneşti, — o «marcă» de apărare a Transilvaniei şi Ungariei. In 1352 sau 1353, în. frunţea_ teritoriilor de la răsărit de Carpaţi a ajuns voievodul român *Dragoş* din Maramureş, care şi-a stabilit reşedinţa la Baia, domnind vreo doi ani. I-a urmat fiul său, *Sas,* tot cu o domnie scurtă, de patru

_a trecut_din Cuhea_ voievodul *Bogdan*^ însoţit de fiii, rudele şi apropiaţii. §ăi. El a...silit prin luptă pe fiii lui Sas să părăsească ţara, apoi — jjujţat..de_uiiii_locuitori ai__Moldovei — ajŢespins mai multe atacuri ale regelui Ungariei, care voia să rgaşeze_pe_Balc. In felul acesta, Bogdan a izbutit să întemeieze statul independent_Moldova. Dacă întemeierea Ţării^ Româneşti s-a_datQrat_rejMJŢn_diferitelor_formaţiuni politice dintre Dunăre şi Carpaţi, sJi]LJi£_£2nducător local — fie voievodul de la Cîmpulung, fie cel. de la /^r9e?-.niL. întemeierea Moldovei s-a făcut_prin reunirea diferitelor formaţiuni_£olitice preexisterUe între Carpaţi şi_Nistru, **de către un** con-

r *venit de p^tje_jnunli.* Cu alte cuvinle, în Moldova este vorba îscăiecgie — întîi a lui Dragoş, apoi a lui Bogdan, amîndoi veniţi iramureş —, în timp ce în Muntenia întemeietorul era un con- r local.

i Bogdan i-a urmat în scaun fiul său *Laţcu Vodă* (c. 1365—1375), extins hotarele ţării_sp_re_ norcL_El_a_jnţrej.inuţJ_relaţii_de bună ;ate~cu Polonia, îngăduind, în acest scop, eictiyiţatea_£ăljigărilor i în MoIdovaTA înfiinţat chiar şi o episcopie catolică la *Şiret,* în 570. El a fost determinat să facă acest lucru din interese politice, într-cf perioadă de ofensivă a catolicismului, fiind deci nevoit sa iele_ concesiuni celor două sjajjg_cjttolice învecinate, Pojonia şi a reunite în 13J0 sub aceeaşi conducere a regelui Ludovic cel ii Ungariei.

mul episcop a fost Andrei Jastrzebiec din Cracovia, hirotonit în rmător, care a stat mai mult în Polonia (în 1388 a fost mutat ca > la Vilna, în Lituania), urmat de Ioan Sartorius (t 1394) şi Şte- irtini-Zajaczek (t 1412), care se pare că nici n-au venit la noi, ■ămas în Polonia.

re anii 1375=l_39J..ajdpmnil *Petiu_Muşai,* care a stabilit scaunul >c la Suceava, djejşăj/îrjy^ i său.

aţa bisericească în noul stat Moldova. Istoriografia noastră i acum susţinea că sub Bogdan I şi Laţcu n-a existat o organizare sască ortodoxă. Teza este inacceptabilă. Din moment ce Bogdan 1 rit biserica ŞfîntujLJ^ic^lae_dinJR^ău_ţi (iar tradiţia îi atribuie şi Bogdăneşti, lîngă fosta capitală Baia), nu se poate concepe să nu ._Ungă__şme_pJ|aţăJbiseric^ adică un vlădică sau u, care jjă_ slujească la Curte, ..şjLJiirotonească preoţi^ să jsfin- biserici, într-un cuvînt, şa îndrume viaţa bisericească din noul iependjenţJvloldova, aşa cum avea contemporanul său Nicolae idru Basarab la Argeş. De asemenea, mije_p£aţe_admite ca Laţcu iă fi acceptat înfiinţarea unei episcopii catolice_,la Sireţ, pentru credincioşi catolici din ţara sa, iar pentru credincioşii ortodocşi, rmau majoritatea covîrşitoare a populaţiei, să nu fi avut nici irh, mai ales că soţia sa Ana şi fiica sa Anastasia au fost bune <e, lucru de care se plîngea şi papa Urban V în 1372. ci, trebuie să admitem — ca şi în cazul Ţării Româneşti —, că

jjţn^frunte cu un singur ierarh^a_Jncepjiţ__ai titlul de episcop,

fi°i *4e* JSll?QE2îlt. Presupunem — ca şi Dimitrie Dan şi alţi istorici — că primii ierarhi ortodocşi din şt^uJMiidependent Moldava şi-au avut reşedinţa la Rădăuţi, avînd djŢepţjcatedrală bişgrica_cu_ hramul Sfîntul NÎcoIae, ctitoria îui Bogdan I (unii istorici cred că şi scaunul domnesc al luiT-togdarTirfost tot Ta "Rădăuţi). Cînd facem această afirmaţie, ne gîndim la faptul că în^a doua jumătate a secolului al^xV-lea şi la în ceputul celui următor, scaunul vlădicesc de la Rădăuţi era cunoscut în documentele interne şi sub numele de «Mitropolia», deşi cîrmuitorului i se spunea episcop. Deci, se acorda scaunului de acolo un titlu onori fic, pe care îl avusese, de drept, cu un secol şi mai bine in urmă. Apoi, faptul ca domnii.jmgldoveni^ excepţia lui Petru I) au fost înqrop_aţi în biserica Sf. Nicolae vine tot în sprijinul tezei că TaRadăuţi a fost iniţial scaunul de întîistătător al Bisericii din Moldova, şi poate însuşi scaunul domnesc. In sfîrşit, un «Pomelnic (al) sfintei Mitropolii Rădăutului şi sfintei mînăştirjx copiat în 1780, după un exemplar mai vechi (publicat de prof. Petru Rezuş), înşiră pe domnii moldoveni începînd cu Bogdan I, iar între vlădici, sînt înşiraţi, pînă la Ioanichie al Rădăuţilor (primul atestat documentar, în 1472), alţi opt vlădici. Aceştia erau : *Njcolae, Ştefan, Iosif, Meletie, Lavrenţig, Grigorie, Savqşi Ghelasie.* întrucît pentru secolele XVI—XVIII numele şi succesiunea ierarhilor sînt absolut exacte, n-avem motive să punem la îndoială existenţa primilor opt ierarhi din Pomelnicul în cauză. Poate după numele primului vlădică — Nicolae — catedrala din Rădăuţi, zidită în timpul său şi al lui Bogdan I, a primit hramul Sfîntul Ierarh Nicolae din Mira Lichiei.

Pentru a înţelege mai bine problemele legate de întemeierea Mitropoliei Moldovei, este necesar să facem o scurtă incursiune în istoria Bisericii Ortodoxe din Haliciul învecinat (Galiţia de mai tîrziu). în 1349 cnezatele ruseşti de Halici şi Lvov au ajuns în stăpînirea regelui Cazimir cel Mare al Poloniei (1333—1370), iar în 1352 hotarele Poloniei s-au extins pînă la hotarele Moldovei de nord. Pentru credincioşii ortodocşi ucrainieni din Halici, se crease un scaun episcopal încă de la începutul secolului XII, sub jurisdicţia Mitropoliei de Kiev. Prin 1303—1305 Episcopia a fost ridicată la treapta de Mitropolie, fiindu-i supuse cîteva eparhii ruseşti, în 1328 era din nou episcopie, supusă Kievului, în 1341 iarăşi mitropolie, iar în 1347 era pusă sub jurisdicţia Kievului, pentru a treia oară, ca episcopie. După cucerirea Ţării Haliciului de către poloni, regele Cazimir a cerut patriarhului ecumenic Filotei, în 1370, să ridice pe episcopul Antonie al Haliciului la treapta de mitropolit, ameninţînd că în cazul unui răspuns negativ va sili pe toţi ere-

şii ortodocşi ucrainieni din regatul lui să treacă la catolicism, ceasta, regele polon urmărea să rupă legăturile supuşilor săi or-i din Ţara Haliciului cu scaunul mitropolitan din Kiev şi *Moşii,* indirect, să înlăture pretenţiile ducilor lituanieni şi ale cnejilor mpra ţării Haliciului. în faţa ameninţării regelui polon, patriarhul xlul său au acceptat, în mai 1371, reînfiinţarea Mitropoliei de __pentru **a** treia oară — cu patru eparhii sufragane din ţinuturile ului. în actul de numire al mitropolitului Antonie, patriarhul şi ii îi puneau în vedere să se adreseze mitropolitului Ungrovlahiei, olo, împreună cu el, să se facă alegerile şi hirotoniile». înseam- Patriarhia se temea de o împotrivire **a** ierarhilor ruşi la reînfiin- vlitropoliei de Halici şi mai ales la hirotonia de episcopi sufragani. ebuie reţinut şi faptul că pînă prin secolele XIII—XIV exista o oasă populaţie românească în părţile Haliciului, cu o organizare ă şi bisericească independentă. în 1353 întîlnim un episcop cu e *Chirii Românul* în oraşul Przemysl. Dată fiind situaţia Bisericii 3xe din Polonia învecinată, mai ales după 1371, trebuie să admi-i primii ierarhi moldoveni, probabil Nicolae şi Ştefan — trecuţi lelnicul de care a fost vorba — au fost hirotoniţi de episcopul de devenit în 1371 mitropolit, asistat de unul sau doi ierarhi din ila învecinate.

terneierea Mitropoliei Moldovei. Conflictul cu Patriarhia ecume- ilevenind la problemele bisericeşti ale Moldovei, reţinem că nu 3 exclusă existenţa unor ierarhi la Rădăuţi, sub Bogdan I şi ur- săi, ierarhi care *vor* fi făcut faţă nevoilor imediate ale vieţii bi- jti din noul stat. Dar aceasta nu era decît o primă etapă în pro- de organizare canonică-bisericească a statului moldovean, nînd seama de noile realităţi politice din cadrul statului, trebuia şi pasul următor, adică înfiinţarea unei Mitropolii cu o identi- roprie, recunoscută de Patriarhia ecumenică şi de împăratul bi-

Ca şi în Ţara Românească, reorganizarea Bisericii prin crearea litropolii — sub egida directă a statului creat de români şi pen- inâni — era unul din însemnele obligatorii ale independenţei şi intrarea oficială a statului moldovean în rîndul statelor euro- 'u o identitate bine definită. Gu alte cuvinte, actul bisericesc tre- a dobîndească şi o semnificaţie politică.

•trivit ultimelor cercetări, Mj[ţrop_olia Moldovei a luat fiinjă,_cu canonic recunoscut de Patriarhia ecumenică, *înainte de septem-* ^6 ea este atestată documentar pentru prima oară într-un

«Manual de cancelarie bizantin» intitulat "ExdeaiS vea (Expunere nouă). Se presupune că~ace'st eveniment s-a petrecut prin anii 1381—1386, deci în timpul domnieijui PetruMjugat (1375—1391) şi a patriar hului ecumenic Nil (1379—1388). Cererea pentru înfiinţarea noii Mi-^ & tropolii nu putea să vină decît din partea lui Petru Muşat, care, în cei 16 ani de domnie, s-a dovedit un priceput organizator al noului stat, reuşind să-i ridice puterea şi prestigiul, dar şi ctitor al mînăstirii Neamţ, poate şi al altor biserici sau mănăstiri. In orice caz, din mo ment ce în septembrie 1386 Mitropolia Moldovei figura printre «pro- ^ vinciile eclesiastice bizantine», înseamnă că Petru Muşat obţinuse mai • de mult acordul Patriarhiei pentru crearea ei. Am putea formula ipo- j& teza că Patriarhia va fi trimis şi aici un mitropolit de neam grec, îna- I * inte de 1386, aşa cum a făcut în Ţara Românească în toată jumătateajci a doua a secolului al XlV-lea. . 4ţrau

Dar în curînd a izbucnit un conflict între Patriarhie şi statul moldovean, în legătură cu titularul noii Mitropolii. La o dată pe care nu o cunoaştem (1387 sau chiar mai tîrziu), mitropolitul Antonie al Haliciu-lui (f 1391) a hirotonit doi ierarhi moldoveni, pe *Iosif* şi Meiefie, fireşte, la_ cererea domnitorului ţării, dar fără avizul Patriarhiei ecumenice. Presupunem că Iosif este fostul episcop de Rădăuţi, consemnat pe locul al treilea în Pomelnicul amintit mai sus. Probabil Meletie a fost hirotonit ceva mai tîrziu, toţ_pentru Rădăuţi, cînd Iosif a fost mutat la Şu-£eava, devenită capitala ţării, el fiind considerat ca «întîistătătorul»^ sau^jKmitro^plitul» întregii ţări. Hirotonia lor la Halici nu era necano-^. nică sau ilegală (cum o va socoti Patriarhia), din moment ce Mitropolia *x* Haliciului depindea canonic de Patriarhia ecumenică. Nemulţumirea \ celei din urmă se datora faptului că domnul Moldovei nu-i ceruse în prealabil acordul pentru hirotonia celor doi la Halici, dar mai cu sea-[1]" mă pentru faptul că aceştia erau români de neam, Patriarhia urmînd să impună, ca şi în Ţara Românească, numai ierarhi greci. De fapt, în-<£ tr-un act patriarhal din 1355 se prevedea ca pe viitor să nu se mai nu- ^ inească ierarhi locali, ci această cinste să fie rezervată exclusiv «pentru cierul ridicat şi binecuvîntat de Dumnezeu din slăvită cetate a Constantinopolului...». în situaţia creată în Moldova, exista teama ca Biserica de aici, prin ierarhii ei hirotoniţi la Halici şi mai ales prin Iosif, considerat de facto ca întîistătător al acestei Biserici, ar urmări o completă «autocefalie» sau «independenţă» faţă de Patriarhie.

Aşa se face că noul patriarh ecumenic Antonie (ian. 1389—iulie 1390 şi aug. 1391—mai 1397, înlocuit cu un Macarie, în 1390—1391), a trimis în Moldova, se pare în prima sa păstorie, pe un grec cu numele

e, ca să cîştige bunăvoinţa domnului şi a clerului, în vederea sale ca mrtropolit. Putem deduce că patriarhul considera scau-opolitan vacant, din moment ce Iosif fusese hirotonit la Halici izul Patriarhiei. Teodosie s-a reîntors însă la Constantinopol, i un rezultat.

irma acestui eşec, patriarhul Antonie a transferat pe mitropoli-*mia* de Mitylene (din insula Lesbos) la Mitropolia Moldovei, i 1392—1393 (în martie 1393 semna actele Sinodului patriarhal ;ritul mitropolit al Mavrovlahiei»). In Moldova domnea acum Muşat (1391—1394). Deci, Patriarhia voia cu orice preţ să impu-[rec, pentru a înlătura eventuale surprize, în genul celei de la înde, după moartea mitropolitului Antonie (1391), a fost ales în u episcopul Ioan de Luţk, sprijinit de regele Poloniei Vladislav împotriva Patriarhiei, care voia să impună pe mitropolitul grec al Betleemului.

>st act arbitrar al patriarhului a nemulţumit şi mai mult pe jni, care au respins pe mitropolitul Ieremia («l-au izgonit», cum un act patriarhal de mai tîrziu), atunci cînd a venit să-şi ia în primire, în prima jumătate a anului 1394. Drept răspuns, el at anatema asupra întregii ţări : domn, ierarhi, boieri, preoţi şi oşi. După ce s-a întors la Constantinopol, patriarhul a convo-;ineu de 6 sau 7 milropoliţi, care au confirmat măsura luată de şi au suspendat din funcţie pe cei doi ierarhi moldoveni, mai acum erau sub anatemă.

s-a întîmplat cu Ieremia ? Se ştie că după căderea taratului bul-rîrnovo sub turci (1393), Patriarhia bulgară de acolo a fost des-iar ultimul patriarh, Eftimia, trimis în exil. în această situaţie; bulgară a ajuns din nou sub jurisdicţia Patriarhiei ecumenice rimis la Tîrnovo, ca locţiitor de mitropolit, tocmai pe acest Iere-igust 1394). In anii următori solicita mereu Patriarhiei să i se unul Moldovei, considerîndu-se mitropolitul ei canonic. :i, conflictul Moldovei cu Patriarhia ecumenică se agrava. După în scaunul domnesc a lui Ştefan Muşat (1394—1399), s-au făcut ri, din ambele părţi, pentru aplanarea neînţelegerilor. In primă-ului 1395, domnitorul a trimis o solie la Constantinopol, în frun-'rotopopul Petru, cu scrisori către patriarh, rugîndu-1 să ridice a aruncată de Ieremia şi să recunoască pe Iosif şi pe Meletie "hi canonici în Moldova. Scrisorile domnitorului nu s-au păstrat; >sc, m schimb, patru acte ale patriarhului Antonie, ţoale din mai 'n care rezultă că patriarhul refuza, în termeni categorici, recu-

noaşterea celor doi ierarhi. Prin primul act, patriarhul numea pe protopopul Petru — împotriva voinţei sale, după cum mărturisea Antonie însuşi — ca «exarh patriarhal» în Moldova, un fel de «locţiitor de mitropolit», încredinţat cu «conducerea şi administrarea prea sfintei Mitropolii a Rusovlahiei». Deci, avem încă o dovadă că Mitropolia Moldovei exista şi că era considerată ca subordonată canonic Patriarhiei ecumenice. Protopopul Petru era învestit cu toate prerogativele administrative ale unui ierarh, cu excepţia hirotoniilor, care urmau să fie făcute după îndrumarea lui de către arhiereul pe care-l va alege el (exceptînd, desigur, pe cei doi).

Al doilea act era o scrisoare adresată domnitorului, prin care patriarhul îi cerea să alunge pe cei doi ierarhi, înştiinţîndu-l că a numit pe protopopul Petru ca exarh «în Biserica mea care se află în ţara ta». A treia scrisoare era adresată celor doi ierarhi aflaţi sub anatemă, cărora Ie scria în termeni categorici şi într-un limbaj care nu făcea cinste unui conducător bisericesc, cerîndu-le să plece din Biserica Moldovei, considerîndu-i, în continuare, «scoşi din demnitate şi afurisiţi, ca nişte oameni călcători de lege şi răi, hoţi, adulteri şi tîlhari» (!). Le cerea apoi să se prezinte la Sinodul patriarhal din Constantinopol pentru a fi judecaţi. A patra scrisoare era un fel de «circulară», adresată tuturor locuitorilor din «prea sfinţita Mitropolie a Rusovlahiei» : «preoţi, ieromonahi, monahi, oameni de vază (boieri, n.n.) şi restul poporului creştin», aducîndu-le la cunoştinţă hotărîrile pe care le-a luat, făgăduind ridicarea anatemei, dacă vor alunga pe Iosif şi pe Meletie.

Se înţelege că scrisorile şi ameninţările patriarhului au rămas fără urmări, iar protopopul Petru nici nu şi-a luat în primire slujba la care-l îndatorase patriarhul împotriva voinţei sale.

în aceste frămîntări, în septembrie 1395, s-a ivit o nouă încercare de aplanare a neînţelegerii, pornită de data aceasta chiar din partea patriarhului ecumenic. Acesta, în înţelegere cu împăratul Bizanţului Manuil II Paleologul (1391—1425), a trimis pe mitropolitul de Mitylene (deci urmaşul lui Ieremia la această Mitropolie) «în părţile Valahiei» (eU ti (lepij TTJÎ BÂot/tas, probabil în Ţara Românească), spre a pune în rînduială cele ce i-a spus patriarhul «prin viu grai, cum şi cele cuprinse în scrisorile către domnii de acolo». Avea şi o misiune politică, Şi anume să se intereseze de posibilitatea realizării unei cruciade antiotomane. El urma să plece apoi «în părţile Mavrovlahiei (eU ii p.sp7j xîjţ MaopoŞXaxtas), unde, cu cîtva timp înainte, iscîndu-se o pricină din partea unor episcopi, s-a aruncat asupra lor afurisenia». Patriarhul îi poruncea mitropolitului să nu facă nimic în privinţa ierarhilor, dar

re la credincioşi, îi dădea dezlegare «să facă cum va socoti mai
păzind însă şi rînduiala canonică, deoarece numai aşa vor do-
tărire măsurile pe care le va lua». ;igur, mitropolitul din Mitylene,
n-a obţinut rezultatele aştepta-
moment ce, în ianuarie 1397, patriarhul a trimis ca «dichiu şi
în părţile Haliciului pe mitropolitul Mihail al Betleemului, care
iese acolo prin anii 1393—1394 (în cazul episcopului Ioan de
3 care regele Vladislav voia să-1 pună mitropolit la Halici îm-
voinţei patriarhului, ceea ce a şi făcut în 1398). Acest Mihail
misiunea de a încerca o împăcare a lucrurilor în Biserica Moldo-
toate îndrumările date, se vede că nici misiunea acestuia n-a
o împăcare în sensul dorit de Patriarhie, adică de a pune stă-
ie Biserica moldovenească.

pare că acesta a ridicat anatema aruncată asupra clerului şi a
ui, măsură aprobată şi de sinodul patriarhal. Acest lucru rezul-
-o scrisoare adresată în mai 1401 de patriarhul Matei mitropo- i
Jngrovlahiei (în acel timp păstorea Antim Critopol). Scrisoarea

j
ivă a fost pricinuită de plîngerea pe care o făcuse un preot din

;
a, anume Isidor, împotriva mitropolitului Ungrovlahiei care-1

1
ie la săvîrşirea celor sfinte, întrucît era hirotonit de Iosif al \ *
■ei, aflat sub anatemă. Patriarhul cu sinodul său au cercetat
reotului Isidor, hotărînd că el poate săvîrşi cele ale preoţiei,
acă a fost hirotonit de Iosif, căci «deşi acesta este sub învinui-
aste însă fără har sfinţitor, aşa încît să-i fie oprite hirotoniile»,
aşi scrisoare se relata că preoţii şi credincioşii au fost scoşi de
Ltemă de către sinodul patriarhal, excepţie făcînd boierii şi cei
dici.

re timp, se pare că a intervenit pe lînga patriarh şi mitropolitul
al Kievului, în vederea rezolvării neînţelegerii dintre Patriarhie .
ova, lucru ce rezultă dintr-o scrisoare pe care i-a adresat-o pa-
Antonie, în ianuarie 1397, în care vorbea de «prea sfînta Mi-
! a Mavrovlahiei». Aplanarea neînţelegerilor s-a făcut cîţiva ani
siu, după moartea lui Antonie IV (-j- J397) şi urcarea pe scaunul
ial din Constantinopol a lui Matei I (1397—1410), precum şi
:uparea scaunului de domn al Moldovei de către Alexandru cel
00—1432).

cunoaşterea mitropolitului Iosif. Pasul făcut spre împăcare prin •a
anatemei aruncate asupra clerului şi poporului, în 1395, a fost le
un alt pas, hotărîtor, pe care 1-a făcut noul domnitor al Mol-
Alexandru cel Bun, Situaţia nu mai putea sa dureze, căci nici

moldovenii nu erau liniştiţi ştiindu-se sub anatemă şi în neînţelegere cu cea mai înaltă autoritate bisericească a Răsăritului ortodox, dar nici Patriarhia nu mai putea îngădui această situaţie, care putea folosi propagandei catolice, pierzînd de sub influenţa ei o ţară în plină dezvoltare. Iar pe plan politic, Bizanţul avea nevoie acum, mai mult ca oricînd, de o unitate a tuturor creştinilor împotriva necredincioşilor. Aşa se explică de ce solia trimisă de Alexandru cel Bun la Patriarhia ecumenică, prin iunie sau iulie Î401, cu rugămintea de a recunoaşte pe mitropolitul Iosif, a întîmpinat acum toată înţelegerea. Delegaţia, formata din «boieri şi ieromonahi», a înmînat patriarhului Matei I şi sinodului său mai multe scrisori «şi au răspuns şi prin viu grai» tuturor întrebărilor cu privire la Iosif, la locul său de origine şi la hirotonia sa. Scrisorile trimise din Moldova nu s-au păstrat. Se cunoaşte, însă, în parte, cuprinsul acestora, din «cartea patriarhală» (gramată) înmînată delegaţiei moldovene şi din scrisoarea adresată de patriarh lui Alexandru cel Bun, amîndouă cu data de *26 iulie 1401.* Aceste două acte, cu un cuprins asemănător, expuneau pe scurt situaţia din Biserica Moldovei. Din gramata patriarhală — care este actul de recunoaştere al întîistătătorului Mitropoliei — rezultă că solii moldoveni au relatat că vlădica Iosif «n-a venit de altundeva, precum ziceau unii, pe cînd a fost hirotonit şi trimis în ţară acel Ieremia, ci este localnic (•ţoitixos) şi înrudii cu familia domnitoare a ţării». Se arată apoi că a fost trimis de ei toţi la mitropolitul Haliciului, «care luase învoire sinodală spre a hirotoni episcopi în episcopiile Rusiei Mici». Se menţiona, de asemenea, că Iosif «a fost hirotonit de al Haliciului, încă de la început, ca drept episcop în Moldovlahia şi nu în altă parte». Reiese din aceste cuvinte că Iosif n-a fost episcop de Cetatea Albă ('Aoicpoxaaxpov), cum s-a susţinut în vechea noastră istoriografie, ci a fost hirotonit direct pentru Moldova. Intrucît unii din membrii sinodului «aveau mare îndoială» ca «nu cumva lucrul să fie într-alt chip», s-a hotărît să fie trimişi în Moldova doi delegaţi : ieromonahul Grigorie — identificat de unii cercetători cu învăţatul Grigorie Ţamblac, originar din Tîrnovo, viitor mitropolit al Kievului, — şi diaconul Manuil Arhon, care să facă o cercetare în legătură cu validitatea hirotoniei mitropolitului Iosif. Nu se cunosc amănunte cu privire la modul în care şi-au îndeplinit misiunea în Moldova cei doi trimişi patriarhali. Desfăşurarea ulterioară a faptelor arată că ei s-au convins că tot ceeea ce relatase delegaţia moldoveana la Constantinopol corespundea adevărului. Drept aceea, au prezentat un raport patriarhului, prin care propuneau ridicarea interdicţiei şi anatemei rostite mai înainte împotriva lui Iosif şi recunoaşterea sa ca mi-

t al Moldovei. Raportul lor va fi fost pus în discuţia sinodului sfîrşitul anului 1401 sau începutul anului 1402. Doi membri ai [ui s-au pronunţat în favoarea lui Iosif, iar alţi doi -— partizani eremia — s-au opus. Patriarhul Matei a recunoscut însă pe Iosif ropolit al Moldovei. Decizia sa a fost contestată de Ieremia ca nică. Aceasta a fost una din acuzele pe care le-au adus patriar-idversarii săi, care au izbutit să-1 înlăture pentru un timp din dar în cele din urmă a fost reintegrat. Mitropolitul Ieremia este în acte prin 1407—1408, făcînd mereu demersuri pentru recu-:ea sa ca mitropolit canonic al Moldovei.

ptul că în ultimele scrisori patriarhale nu se mai amintea de)ul Meletie ne duce la presupunerea că el murise între timp. asta s-a încheiat dureroasa dezbinare care dăinuia de atîţia ani loldova şi Patriarhia ecumenică.

trivit unei puternice tradiţii, reşedinţa primului mitropolit al Mol-i fost la biserica Mirăuţi din Suceava, ctitoria lui Petru Muşat, în apropierea curţii domneşti. Acest lucru îl consemnează şi Călugărul, în interpolarea sa la *Letopiseţul* lui Grigore Ureche.

lucerea moaştelor Sfântului Ioan cel Nou la Suceava. Spre a con-i mai mult caracterul de scaun domnesc şi mitropolitan al ora-luceava, la îndemnul mitropolitului Iosif, Alexandru cel Bun a ici. de la Cetatea Albă (lîngă strîmtoarea Kerci, la Marea de moaştele Sfmtului Ioan cel Nou. După ultimele cercetări acest i petrecut în anul 1415. Ioan fusese negustor grec în oraşul Tre-a în Asia Mică şi suferise moarte de martir în Cetatea Albă, în nului 1330, pentru că nu voise să abjure credinţa creştină, aşa îndemnau tătarii, stăpînitorii de atunci ai cetăţii. Pe cînd alaiul iştele sale se apropia de Iaşi, domnitorul, mitropolitul, boierii, o e de preoţi şi credincioşi i-au ieşit întru întîmpinare la locul nu-oiana Vlădicăi», însoţindu-1 apoi pînă la Suceava. Acolo, moaş-. fost aşezate în biserica Mirăuţi. Un ieromonah Grigorie, iden-greşit pînă nu de mult tot cu Grigorie Ţamblac, a întocmit o să lucrare aghiografică despre viaţa şi patimile Sfîntului muce-LIî, noul ocrotitor al ţării şi al Bisericii moldoveneşti. Mai nou, ʳedit ca acest Grigorie este un moldovean, iar lucrarea a fost în-i cîţiva ani mai tîrziu. Această *Viată a Siîntului Ioan cel Nou,* in slavoneşte, este prima operă originală cunoscută în Moldova.

ştiri despre mitropolitul Iosif. Lipsa documentelor istorice nu să cunoaştem o serie de fapte petrecute în timpul păstori-Pără îndoială că el a fost cel care a sfinţit ctitoriile domnitorului

Alexandrvi cel Bun sau ale dregătorilor acestuia (Bistriţa, Moldoviţa ş.a.).

In calitatea sa de întîistătător al Bisericii moldoveneşti, avînd reşedinţa în capitala ţării, mitropolitul a devenit sfetnic domnesc. Astfel, este amintit în sfatul domnesc din 2 iulie 1398, deci înainte de a fi fost recunoscut de Patriarhie. Poate chiar în primii ani de domnie, Alexandru cel Bun dăruia Mitropoliei moşia numită «Poiana Vlădicăi», unde s-a ieşit întru întîmpinarea moaştelor Sfîntului loan cel Nou (azi satul Vlădiceni, com. Buciumi, lingă Iaşi). La 7 ianuarie 1403, Alexandru cel Bun făcea o nouă danie Mitropoliei, şi anume satele Avereşti pe Suceava şi Hărcica (sau Hreaţca) de lîngă Suceava, «pentru sănătatea noastră şi pentru sufletele celor de mai-nainte sfînt răposaţilor domni». La 7 ianuarie 1407, mitropolitul da «popii chir Dometian» mînăstirile Neamţ şi Bistriţa — numite «ale vlădiciei mele» — «ca să fie nedespărţite una de alta». Prin acelaşi act, egumenul Dometian primea dreptul de a-şi alege singur urmaşul în stăreţie dintre călugării celor două mînăstiri.

Mitropolitul Iosif este pomenit pentru ultima dată într-un hrisov din 16 septembrie 1408, prin care Alexandru cel Bun dăruia două sate «bisericii Sfintei Vineri care-i în tîrgul Romanului», Leucusăuţi şi Dragomireşti, pe Moldova. Actul era scris în Suceava «în faţa preasfinţitului mitropolit Iosif». Alte ştiri despre el nu avem. Dat fiind faptul că prin anii 1416—1418 se găsea în Constantinopol un nou mitropolit al Moldovei, care cerea recunoaşterea în scaunul de la Suceava, şi că vlădica Iosif a întîmpinat moaştele Sf. loan cel Nou la Suceava în 1415, putem presupune că el şi-a sfîrşit zilele prin anii 1415—1416.

El este pomenit şi în documentele de mai tîrziu, cum este hrisovul lui Ştefan al II-lea din 6 iunie 1446, prin care dăruia mînăstirii Neamţ «o mînăstire la Boiştea, unde a fost chilia vlădicăi Iosif şi unde sînt călugăriţe». Mitropolitul Iosif va fi vieţuit un timp la această mînăstire şi s-ar putea sa se fi retras către sfîrşitul vieţii aici, în schimnicie. Desigur, a fost înmormîntat fie lîngă biserica Mirăuţi din Suceava, fie la una din mînăstirile «vlădiciei sale», Bistriţa sau Neamţ.

Goncluzii: *Din cele expuse, se desprinde că în secolul al KlV-lea existau în Moldova slujitori ortodocşi (protopopi, preoţi, călugări, călugăriţe), cu lăcaşuri* de *cult, care,* în mod *firesc, trebuiau să aibă şi ierarhi.*

Iosif, primul mitropolit cunoscut în Biserica Moldovei, era un părnînian, «"înrudit» cu domnii ţării, desigur călugărit şi pregătit în-

năstire moldovenească. Lupta stăruitoare dusă de *domn, de :redincioşi cu Patriarhia ecumenică pentru recunoaşterea unui Ait din propriul lor neam a fost încununată de izbîndă. Cura-dovenilor de a izgoni un mitropolit grec trimis* de *Patriarhie se împotrivi hotăririlor sinodului patriarhal dezvăluie o ma-*■, *o experienţă bisericească pe care au dobindit-o într-un timp lelungat. Avem deci toate motivele să presupunem existenţa* ie/i *bisericeşti organizate din timpuri mai îndepărtate, tropolitul Iosif, primul întîistătător al Bisericii Ortodoxe romă-in Moldova, rămîne o mare personalitate bisericească, vred-*3 *pomenire.*

BIBLIOGRAFIE "

a r c : FRANZ MIKLOSICH şi JOSEPH MULLER, *Acta Patrlarchatus CoiU \tani,* voi. II, Viena, 1862; CONSTANTIN ERBICEANU, *Material pentru ricească şi naţională a romanilor* (extrase din Acta Patriarchatus Constan-), în BOR, an. XII, 1889, p. 116—133; E. HURMUZAKI—N. IORGA, *Docu-itoare la istoria românilor,* voi. XIV, partea I, Bucureşti, 1915; ACADEMIA '.*amente privind istoria României. A. Moldova, veacul* XIV—XV, voi. 1 i), Bucureşti, 1954, LXXI + 530 p.; JEAN DARROUZES, *Ektesis Nea.* Ma-*nttakia du XlV-e siecle,* în Revue *des Etudes Byzantines,* t. XXVII, 1969, JEAN DARROUZES, *Le registre* synodal *du Patriarcat byzantin du* X/V-e *de paleographiqueetdiplomatique,* Paris 1971, 396 p. + 64 pi. + Ies index; ÎROUZES, *Notitiae Episcopatuus Ecclesiae Constantinopolitanae.* Texte cri->duction et notes, Paris, 1981, XVI -f- 521 p.; Voi. *Fontes histohae daco-ro-. Scriitori şi acte bizantine. Secolele IV*—XV. Publicate de Haralambie Mi-idu Lăzărescu, Nicolae Serbau Tanaşoca şi Tudor Teoteoi, Bucureşti, 1982, P-

u cadrul general al problemei să se vadă : N. IORGA, *Condiţiile de poli-ală în care s-au întemeiat Bisericile româneşti în secolele* XIV—XV, Bucu-, 25 p. (în An. Acad. Rom., *Mem. Secţ. Ist.,* s. II, t. XXXV, nr. 14, p. 387— "ISTANTIN C. GIURESCU, *Tîrguri sau oraşe şi cetăţi moldovene din seco-*ea *pînă la mijlocul secolului* al XVWea, Bucureşti, 1967, 380 p.; SERG1U ANU, *Cnezate şi voievodate româneşti.* Bucureşti, 1973, 114 p.; RĂZVAN ;ESCU, *Bizanţ, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale roma-nele X—XIV),* Bucureşti, 1974, 379 p.; PETRU REZUŞ, *Contribuţii l_a istoria lădăuţi,* Bucureşti, 1975, 153 p. + 24 fig. ; ŞERBAN PAPACOSTEA, Geneza i evul mediu *românesc,* Cluj-Napoca, 1988, 258 p.

r ă r i : NICOLAE DOBRESCU, *întemeierea Mitropoliei şi a celor dinţii mănăs-* [1]fâ' Bucureşti, 1906, 128 p.; C. MARINESCU, *îniiinţarea Mitropoliilor din mnească* ţi Moldova, Bucureşti, 1924, 22 p. (în *An. Acad. Rom., Mem. Secţ.* t. XXXV, ;.!, p. 337—411); V. LAURENT, *Aux origines de l'Eglise moldave, ponte* Jeremie *et l'eveque Joseph, în* Revue *des Etudes* Byzanfines, t. V, 58—170; SCARLAT PORCESCU, /osii, *cel dinţii mitropolit cunoscut al* ***Mol.***

dovei, în MMS, an. XL, 1964, nr. 3—4, p. 126—13S ; V. LAURENT, *Le triepiscopat du patriarche Matthieu I-er (1397—1410). Un grand proces canonique ă Byzance au debut du XV-e siecle,* în Revue des *Etudes Byzantinos,* t. 30, 1972, p. 5—166; NICULAE ŞERBANESCU, *Mitropolia Moldovei şi Sucevei.* Şase *sute de ani de la prima menţiune documentară* a *existenţei ei,* în BOR, an CIV, 1986, nr. 9—10, p. 109—127 ; ŞER-BAN PAPACOSTEA, *întemeierea Mitropoliei Moldovei. Implicaţii central şi est-europene,* în voi. *Românii în istoria universală,* III, 1, Iaşi, 1938, p. 567—578; RÂZ-VAN THEODORESCU, *Implicaţii balcanice ale începuturilor Mitropoliei Moldovei,* in acelaşi volum, p. 543—566 (versiunea franceză, în RRH, t. XXIV, 1935, nr. 4, p. 267—286) î ŞTEFAN S. GOROVEI, Ia *începuturile relaţiilor moldo-bizantine,* în acelaşi volum, p. 853—879 (versiunea franceză, în RRH, t. XXIV, 1985, nr. 3, p. 183— 207) ; CIPRIAN ZAHARIA, *Iosil I Musat, întîiul mare ierarh român* (Bucureşti), 1937, 296 p.

Slîntul I o an cel N o u c/e *la Suceava:* S1MION FL. MARIAN, *Siîniul loan* *cel Nou de la Suceava,* Bucureşti, 1895, 206 p.; ORESTE LUŢIA, Legenda *Sîintului loan cel Nou de la* Suceava în *irescurile de la Voroneţ,* în rev. *Codrul Cosminului,* I, 1924, p. 279—354; PETRU REZUŞ, *Viaţa şi faptele Siîntului loan cel Nou de la Suceava,* în MMS, an. XXXII, 1956, nr. 6—7, p. 322—337; PETRE Ş. NĂSTUREL, Une *pretendu oeuvre de Gregoire Tsamblak: «Le maityre du Saint Jean le Nouveau»,* în *Ac.tcs du premier Congres internaţional des etudes balkaniques ct s'Kl-est euro-peennes,* Sofia, 1971, p. 345—358; DAN HORIA MAZILU, Proza *oratorică în literatura română veche,* I, Bucureşti, 1986, p. 181—203.

IV

% VIATA BISERICEASCA A ROMÂNILOR DIN TRANSILVANIA :OLELE XIV—XV ŞI ÎNCEPUTUL SECOLULUI XVI

IX

ă ocuparea treptată a Transilvaniei de
cQarqă *SiC\i\in(£^"~^^mi.aTe\^QisSiţch* catolice de~aici şi —
:u ea — o acţiune dejmgojxmg^ ^
ă de papi şi de regii Ungariei. încă dinjmmele decenii ale se-ifxî-îea, s-au înfiinţat două episcopii latine, puse sub jurisdic-jpiscopiei de Qg^ggea^una la Rji|lifigtir mutată în 1092_ la Qra-Ja_Taşnad, mutată m^ujrtr^JajClu^iarîn 1092, la Alba Iulia, ămas pînă azi. Odată cu acestea, s-au înfiinţat şjLciteva mînăs-ice (Sîniob, Igriş, Cîrţa, Cluj ş.a.J.Jn 1191 s-a înfiinţat o «pre-> la Sibiu, pentru saşii colonizaţi în Ardeal, supusă direct Ar-)iei de Esztergom.

celaşi timp, regi^^Unciariei, de cele mai multe ori injştigaji de luat. Jeluriţe_rnă_suri_ de asuprire a Bisericii^Orţodoxe. De pildă, papa Grigorie IX (1227—1241) a trimis ca «legat apostolic», ia, pe episcopul îacob Prenestin, ca să îndemne pe rege să con-i sau să nimicească pe «schismaticii» din regatul său. La 23 fe-234, el a obţinut de la principele de coroană Bela (viitorul rege un iurămînţ. prin care se obliga să_nimiceaşcă pe «toţi ere-iîSlŞii creŞţirii»_djn ţaxa__sa_ şi să:i aducă sub ascultarea Biseri-je. Către sfîrşitul anului 1234, acelaşi papă informa pe princi--oroană Bela de existenţa acelor «pseudoepiscopi schismatici», geau chiar şi pe unii dintre credincioşii catolici aşezaţi pe te-îpiscopiei cumanilor.

jnod al__rjrelaţilor catolici întrunit la Buda *înflJŢQIln* cap. L?D. elor sale, intitulat «Despre preoţii schismatici» (De sacerdoţi-

bus schismaticis), preciza că acestora «nu_jp *esie*
cult djirjuiejzejesj:,^^
cioşilor nu le este îngăduitjyijiijjj^^ dumneze-
iesc sau"inntre în estfel de^^ap^lejja^fivoie^să se aplice forţa împo-
triva acestor preoţi;>.

Deosebit de activ în prigonirea Ortodoxiei s-a arătat /•fQ Tlin;?ihi Gentili^.iţleqat apostolic» în Ungaria şi Cumania, în primul deceniu al secolului al XTV-Ien. J^apa Ioan_XX£jni6^1334j a adresat mai irmîie scrisori regelui CârQLESfierlI.3SrSn^r^^T0^1342) sau unor cîrmuilori politici şi bisericeşti din Ungaria şi Transilvana, cu felurite^X^LruSiăji privitoare la lupta lor._antioitQdas.ă. In acelaşi timp, a sprijinit activitatea prczelitista a celor două ordine călugăreşti care lucrau în Transilvania : predicatorii (dominicanii) şi minoriţii (franciscanii). Dar tot el recomanda episcopilor catolici din Ungaria să trateze cu blîndeţe pe cei convertiţi la catolicism şi să nu pretindă dijme pentru ca să nu-i .piardă.

Regele Ludovjc_ cel_ Mare ({f 342X^-1382) a inaugurat o politică religioasă şi mai dură faţă de români, începînd cu anul 136&. Printr-un prim act (28iuni©~13£6) refuza să mai recunoască cnejilor români calitatea de nobili, dacă nu erau confirmaţi prin acte regale ; în schimb cei confirmaţi erau îndatoraţi să participe ia acţiunile militare ale regelui, dar şi să <;oxtennine» pe «valahi». Printr-un alt act (fără data precisă) regele condiţiona dreptul de slăpînire asupra pământului şi recunoaşterea calităţii de nobil de apartenenţa la confesiunea catolică. In sfîrşit, prin al treilea act (20 iulie 1366), regele ordona nobililor şi altor proprietari de pămînt, cetăţilor şi oraşelor din comitatele Cuvin şi Caras (se pare că un ordin asemănătoar s-a dat şi către alte comitate) să aresteze pe <>preoţii slavi sau schismatici» (ortodocşi n.n.), care urmau să fie duşi în faţa comitelui Benedixt Hjmfy. în., aşteptarea unor noi dispoziţii regala cu privire ia ei.

Reiese că prin aceste trei decrete regale, confesiunea ortodoxă era scoasă în afara legii, iar românii înlăturaţi din viaţa politică a ţării; totodată era recunoscută o singură confesiune, catolicismul.

Dispoziţiile menţionate mai sus au fost reluate de regele Şigis-.. rnjij3£Ld£.|aixemburg(1387—1437),care la 5 decembrie 1428, în urma stăruinţelor călugărilor franciscani, a luat măsuri împotriva locuitorilor ortodocşi din districtele C^rarisebe^.Mejiadia-şi- Haţeg. Se preciza ca nimeni în acele ţinuturi nu putea deţine vreo proprietate, nici cu drep? de nobil, nici cu drept de cneaz, decît «dacă va fi cu adevărat catolic şi va urma acea credinţă pe care o crede şi o mărturiseşte Biserica ro-

De asemenea se prevedea pedeapsa confiscării moşiilor nobililor ilor care ar îndrăzni să adăpostească preoţi ortodocşi în districtintite. Se interzicea apoi nobililor, cnejilor şi chiar ţăranilor de .şi boteze copiii prin preoţi ortodocşi.

lîngă aceste măsuri care urmăreau distrugerea Ortodoxiei, s-au ^uri4^^xu,iatenşifi carea aSţi unii,_4e,,,4isJtru3ere..a^uşitilpr. In fost trimis împotriva husiţilor liin Ungaria (unii din ei se refu-şi în Transilvania) profesorul minorit Iacob de Marchia, care, de un grup de călugări înarmaţi, a cutreierat Transilvania şi 1. Pe lîngă husiţi — pedepsiţi uneori cu moartea, — inchizito-sbutit să convertească şi cîţiva «schismatici», adică români orto-desigur nobili. Se vede că acest Iacob a luat măsuri energice iva ortodocşilor şi a husiţilor, căci a fost invitat de mai mulţi *ti* catolici în eparhiile lor pentru distrugerea acestora. i|^în_ş^coh]i^XI^-ri?mâniijprtodocşi nu erau obligaţi să plătească 3isericii catolicej^j^jxcej^ia^mb^ bisericeşti, ăteau birurile iobăgeşti obişnuite stăpînilor lor. Acest lucru re-intr-o scrisoare a papei către arhiepiscopii, episcopii şi abaţii din a, trimisă din Avignon în 1328, în care le relata că românii con-la credinţa catolică se lepădau de ea pentru că îndată după tire erau supuşi la dijme, pe care nu le plăteau ca ortodocşi. Dar, g£ţ_seco2,_ ierarhia catolică începe jşă pretindă dijme şi_dg_la_ro-Acest abuz a constituit unul din motivele care au determinat in _anul^ 1437.Tn a doua jumătate a se-se ia măsuri pentru oprirea acestor abu- V din 1481 a lui Matei Corvinul, legea II din 1495 a lui Vla-II). Dar în ultimii ani ai secolului acelaşi rege Vladislav II a it ca şi românii ortodocşi să plătească dijme capitlului catolic ba Iulia. ir toate aceste măsuri^de jisup_rire_a Bisericii__ş_i a credincioşilor j d j i i s ă la jezultatul dorit. Regii înşişi, deşFsprijineau a papală de convertire la catolicism a ortodocşilor, n-au îndepliru toiul măsurile de represiune preconizate de papi, căci alunga-:hismaticilor» din Transilvania ar fi dus la pustiirea unor regiuni L, ceea ce nu era în interesul stăpînilor feudali, care şi-ar fi pier-rţa de muncă. Doar unii nobili şi cneji români din diferite părţi ansilvaniei au trecut la catolicism, înstrăinîndu-se apoi şi de ii din care făceau parte, datorită măsurilor care s-au luat mereu nu poată deţine proprietăţi decît aceia care mărturiseau credinţa ·ă (chiar şi în prima jumătate a secolului al XVI-lea întîlnim

«» .-.ttjj, ™*o^ fto. ^ ^J&uxo. ^us^iaSj, V<L

răpiri de moşii de la ortodocşi, care erau date catolicilor). Acţiunea prozelitistă catolică_a pierdut din intensitate după JlSgg^anul dezastru-luî~de la Monaci, apoi după 1_541, cînd statul ungaria f^ost transformat de turci în paşalîc, iar Transilvania devine principat autonom sub suzeranitate otomană,_încetînd" cu totul după 1556, anul suprimării Episcopiei Tomano-caţplice dijiJuba Iulia şi a altor aşezăminte _catplice din Transilvani a. __

Sub raport politic-constituţional, reţinem alte momente însemnate din istoria Transilvaniei. In urma răscoalei ţărăneşti din 1437 s-a încheiat cunoscuta «uniune frăţească», numită în mod curent «Unio trium nationum», formată din nobili, saşi şi secui. înţelegerea a avut de la început un sens «social», de clasă, fiind îndreptată împotriva ţăranilor şi numai în al doilea rînd avînd rol «extern», de apărare a ţării împotriva turcilor. Treptat, aceste trei «naţiuni» îşi delimitează teritorii proprii în cadrul Transilvaniei, adică îşi împart ţara în trei, nobilimea însuşindu-şi «comitatele» (care din «regale» vor deveni «nobiliare»), secuii «pămîntul sau ţara secuilor» (organizat în «scaune»), iar saşii, «pămîntul regesc» sau «crăiesc» (Fundus Regius sau Konigsboden), organizat tot în scaune.

Trebuie notat că «naţiunile» secuilor şi saşilor au avut de la început şi un sens etnic. In privinţa primei naţiuni, la început ea cuprindea pe toţi nobilii, inclusiv pe români. Dar, cu timpul a primit şi ea un înţeles etnic, prin aceea că au fost ridicate la rang nobiliar numai elemente de neam maghiar şi de credinţă catolică. Datorită acestui lucru, treptat nobilimea românească s-a catolicizat şi maghiarizat, condiţii esenţiale pentru a fi «nobil». In felul acesta, practic «naţiunea nobilimii» începe să fie formată numai din maghiari.

Sub raport juridic, reţinem faptul că după răscoala ţărănească din 1514, condusă de Gheorghe Doja, Dieta din Pesta a adoptat o serie de măsuri care au agravat situaţia ţărănimii dependente din Ungaria şi Transilvania. Erau riguros formulate sarcinile feudale, se stabilea robota la o zi pe săptămînă, iar ţărănimea dependentă era legată de glie, fără drept de strămutare. Măsurile respective vor fi codificate în 1517 de juristul Ştefan Werboczi, încît ele vor fi cunoscute fie sub numele său, fie sub acela de «Tripartitum» — codul în trei părţi.

Ştiri despre organizarea bisericească ortodoxă. îri_ măsuri represive, Biserica Ortodoxă şi-a continuat activitatea în rîndul credincioşilor ei, avînd biserici, rnînăstiri, preoţi, protopopi, egumeni ŞL A^Hh^ In secolele XIII—XV întîlnim o seamă de biserici şi mî-

|ţj de Eiâîiâi dinţr_e care majoritatea dăinuiesc jjînă azi. adă neîndoielnică despre_prezjmţa §i_conţinuitaţea noas- aeleaguri, în .ciuda atîtor yicişjţiidjsi.

sine înţeles că la aceste biserici slujeau preoţi ortodocşi, otopopi, iar în mînăstiri vieţuiau călugări sau călugăriţe, egumeni. i

g

lâni, mai ales în Ţara Haţegului, teritoriu asupra căruia • şi-a extins stăpînirea mai tîrziu şi unde s-a menţinut puternică organizaţie socială, politică şi bisericească cu cneji şi protopopi români. De pildă, într-o inscripţie din leşcoperită în biserica din Streisîngeorgiu (jud. Hunedoa- emnat şi numele preotului Naneş, cel mai vechi nume de :ut în Transilvania. La 2 iunie 1360, cu prilejul unui scaun âT~românilor_ din_jdistrictul Haţeg, sîn^ amintiţi 12 cneji, 6 om şi protopopul Peţru_din_Ostrov şi„p.reoţii Zampa din)a!c din bensuş^pragpmirjdin Tuştea şi Bale din Peşteaaa. judeca, tot în Haţeg, un proces pentru o proprietate, între Dobrotă din Rîu-Bărbat şi Barb, fiul lui Leel, din acelaşi sat. soare a călugărului minorit J^l^elY_LMjJtLâlv, din 1456, aîlăm îşi păstiau cu sfinţenie credinţa şi obiceiurile strămoşeşti predicilor unui protopop cu numele Petru din părţile Hune- L5Q6)--gra_numit ca protopop în Hunedoara preotul Petru din.-^^ .. O serie de alţi preoţi din Ţara Haţegului sînt atestaţi docu- :e sîîrşitul secolukii al XV-lea. In Maramureş sînt consem- il Miroslav, în 1364, apoi alţii, în secolul următor, unii din ei 1 de «nobili».

loment ce existau protopopi ortodocşi, înseamnă că era şio. *i* bisericească. Trebuia să existe deci din cele mai vechi tinv te_bisericeşîi mai înalte, adică episcopi, care să sfinţească lă-e ^ncEinafeTsâu să hirotonească pe cei care urmau să slujească umărul mare al bisericilor şi preoţilor transilvăneni duce în >ede spre această concluzie.

r dacă am admite că scaunul episcopal de la Dăbîca şi-a înce- înţa după ce statul ungar şi-a extins stăpînirea asupra voievo- Lui Gelu, în secolele următoare au putut exista ierarhi orto- alte părţi ale Transilvaniei, care să fi avut grija duhovnicească cioşilor români de aici. Existenţa lor se impune mai ales în aşa ^«Jâri»_diiLiliferitele părţi ale Transilvaniei, atestate_ documen- e(:0^ -&IH, ca a Bîrsei, Făgăraşului, Haţegului, Maramureşului SlŞlliciele».riojnenite în secolul XIV şi începutul celui următor :

Făgăraş, Hunedoara, Haţeg, altele în Zarand, Banat, Bihor, Sătmar., CrâsrîaT^ChToaf, Cluj, Rodna etc, la care se adaugă voievodatul..*)£&&**:* rnu^eşîHuT«[re~â"supravieţuit ca instituţie românească pînă în secolul al XlV-lea.

S-6—KiîLe—ÎBlre^>area '• c*ne s* inţea atîtea biserici şi cine hirotonea preoţii români, cine instituia protopopii pe care îi întîlnim în atîtea acte~^nedievaîe ? De altfel, în voievodatul Transilvaniei, în fruntea căruia se aflau uneori şi voievozi de neam român, precum şi în,«ţările» mai sus pomenite rămase mult timp în afara stăpînirii regilor Ungariei (Maramureş, Haţeg, Făgăraş etc), existau condiţii prielnice pentru desfăşurarea vieţii bisericeşti ortodoxe, deci şi pentru existenţa unor vlădici români.

Arhiepiscopul Ghelasie. în 1978_s^a_Jfâcut o descoperire de mare însemnătate la mînăştirea_Rîmeî (jud. Alba) care aduce lumină şi în această problemă. Este vorba de o inscripţie care consemnează numele mS5!lrului zugravi^M4Uâ«aiit4ib, deci na.autohton, a^oi scris eu

păcătosul rob al lui Dumnezeu Mihul, adică zugravul de la Crişul Alb, cu încuviinţarea arhiepiscopului Ghelasie... anul 1377, luna iulie 2». Rezultă că în acel an, cîrmuitorul bisericesc al românilor ortodocşi transilvăneni era arhiepiscopul Ghelasie, *primul ierarh ortodox* român

înseamnă că exista şi aici o organizare bisericească la fel cu cea din teritoriile româneşti extracarpatice, în frunte cu un mitropolit. Desigur el nu avea recunoaşterea Patriarhiei ecumenice aşa cum au obţinut-o cei din Ţara Românească şi Moldova. Această descoperire importantă djice_la concluzia căprezumtivii.ierarhi de la Dăbîca sau cel menţionat

^ j u avut urmaşi, care şi-au stabilit reşedinţa vlădicească în alte părţi, acolo unde le îngăduiau împrejurările politico-sociale. Nu ştim dacă GJielaşie sta la Rîmeţ sau in,, altă par|g^Ş-ai putea însă ca eT* să ii făcut parte din obştea călugărilor acestei mînăstiri.

Mînăstirea Sfîntul Mihail din Peri. Avem însă şi anumite ştiri documentare despre existenţa unor ierarhi ortodocşi în Transilvania. Iri fnînăstire ortodoxă în satul Peri (azi în R.S.S. LiŞL.9 f Ucraineană), cu_hramuî^flnhjOShan!ghei Mihail, ctitorită de doi fraţi ŞTAgjji.Dragoş şi Drag, din■ Bedeu. Acest Drag os esţe_viUorul conducător AJăli^upă ce urmaşii lui au. fost alunga^de Bogdan Vodă nepoţii săi —- Balită^şi Drag — au ajuns" comiţi ai

ureşului, Ugocei şi Sătmarului şi mari proprietari de moşii în comitate din Ungaria de est şi Transilvania, [iţă şi Drag au refăcut şi vechea ctitorie a familiei lor din Peri, iid-o cu trei sate şi alte proprietăţi. în primăvara anului 1391, plecat la Constantinopol, ducînd o scrisoare semnată şi de fra-i, prin care cereau ca mînaşţixea_cţiţorită de ei să fie declarată iîghie patriarhală. La <^^Ş^gu§LlirL3§V Paţri.arhul Antonie IV •1390 şi 1391—1397) a emis un tomos, prin care declara mînăs-*avropighie,* atîrnîrid deci direct_ de patriarh. Pe egumenul Paho-i învestit cu titlul de exarh patriarhal, avînd unele atribuţii re-s episcopilor : să înveţe pe preoţi şi credincioşi, să judece pro-bisericeşti, să sfinţească biserici. Excepţie

„care deshwr^rau şfaftsttfi.d(î « făceau numai hiro-

^âc*r*patrîârhai am 13917 Jurisdicţi tflfl.Jflfiflfr. Pomeniţi. în ia egmnenului-

exar_h__din..Peri idea_peşte mai multe ţinuturi dir^ nordul Transilvaniei: I^aram^i-iocea^ Bej^a^SăjaJ^ .Cjgeu,Unguraş şi AJjmajul^bjh^an. Tot

patriarhul Antonie a numit pe ieromonahul Simion — din ace-jiăstire — în scaunul mitropolitan vacant al Haliciului, cu drep-exarh peste acel ţinut, iar după moartea lui, cei doi fraţi-ctitori nputerniciţi să aleagă un alt cîrmuitor al Bisericii de acolo. în :esta, Patriarhia ecumenică a dobîndit dreptul de patronat asu-or mase de credincioşi români. Stavropighia patriarhală din Peri îlinit apoi un rol însemnat în viaţa religioasă şi culturală a româ-ransilvăneni.

pune întrebarea : cine erau «arhiereii locali» pe care-i aminteşte ii patriarhal din anul 1391 ? La prima vedere, am fi înclinaţi să i că este vorba de mitropolitul de Halici sau de unul din cei patru ini ai săi, între care mai apropiat era cel din Przemysl (în 1353 iscop aici Chirii Românul). Este adevărat că Maramureşul era in apropierea Haliciului, cel mai însemnat centru bisericesc orto-n jur. Dar mînăstirea din Peri era mult mai apropiată de Transil-cu drumuri mai accesibile decît înspre Halici (unde trebuia să că peste Carpaţi). Ne-am exprimat şi în alt loc părerea că lajpă;, ■^rul stăpînirii lui Gelu, unde s-au descoperit ruinele unor bi-ele prin secolele IX—XI, a existat un episcop ortodox, trimis de hla afn Constantinopol, date fiind legăturile lui Gelu cu Bizan-ai tîrziu, în_l205I_într-o scrisoare; a £aj3eillnocenţiu JIL_se_făcea re de o episcopie ortodoxă «pe moşiile fiilor cneazului Bîlea», — in părţile Hunedoarei —, iar în 1377 era pomenit arhiepiscopul 'te HI inscripţia de la Rîmeţ. Iată deci atîtea mărturii din care

rezultă că în ţinuturile de la răsărit de Tisa, locuite de români, existau ierarhi ortodocşi încă din secolele X—XI, iar «arhiereii locali» amintiţi in actul patriarhal din 1391 păstoreau în Transilvania.

Două informaţii istorice din secolul al XV-lea, privitoare la mînăstirea Sfîntul Mihail, constituie pentru noi alte mărturii în sprijinul acestei teze. Astfel, în 1456—1458 era egumen al mînăstirii Simion Sălăjanul, în timpul căruicTTofmtorii autohtoni şi coloniştii din Cîmpulung (pe Tisa) răpeau din păşunile, pădurile, ogoarele şi fîneţele minăstirii Peri şi ale altor mînăstiri învecinate. La plîngerea egumenului, corniţele Maramureşului i-a obligat să le restifuTe"şî""să" plătească o amendă în bani. Numele egumenului, Simion Sălăjanul, îi arată originea transilvană, ceea ce dovedeşte că mînăstirea gravita spre Transilvania, şfnu spre Halici.

In ultimul deceniu al secolului al XV-Jea, episcopul rutean Ioan de la Muncaci (azi Mucacevo, în R.S.S. Ucraineană) încerca să limiteze cît mai mult drepturile de exarh ale egumenului Ilarie din Peri, care s-a plîns regelui Vladislav II al Ungariei (1490—1516). La procesul judecat la Buda, înaintea regelui, pentru stabilirea jurisdicţiei egumenului* exarh şi pentru dijmele încasate de la credincioşi, ecjumenul Ilarie *a* cîştigat procesul, la care episcopul Ioan nici nu s-a prezentat. La 14 mai 1494, regele Vladislav a dat un hrisov egumenului Ilarie, prin care-i confirma privilegiile din 1391, cu condiţia £a.a.t4-ţ«s®fe«efe-#i«^s»aşn jui, sa dea cinsTea;. cuvenita episcopului :d& Muncaci, «iar *arhiepiscopului din Transilvania,* celui de acum şi celor viitori, să-i acorde supunerea şi ascultarea cuvenită, ca *unor superiori ui săi».* Putem conjChide că dacă în 1494 «superiorul» egumenului din Peri era «arhiepiscopul Transilvaniei», «arhiereii locali» din 1391 erau tot de aici.

Ioan de Caffa. Abia în a doua jumătate a secolului al XV-lea sînt atestaţi documentar alţi ierarhi ortodocşi în Transilvania. Primul dintre aceştia a fost *Ioan:* stabjliţjîn oraşul Hunedoara înainte de anul 1456. După părerea unor cercetători, Ioan era descendentul unei familii româneşti din Caffa — azi Feodosia, lingă Cherci, în Crimeea, — unde apar documentar mulţi români în serviciul factoriei genoveze. N-ar fi exclus ca el să fi păstorit un timp chiar în Caffa Crimeii ca preot sau chiar ca ierarh. A plecat de acolo, fie pentru că oraşul era stăpînit de genovezii catolici, fie din pricina primejdiei tătare sau turceşti. Probabil a fost numit episcop (sau mitropolit) al românilor transilvăneni cu ajutorul lui Iancu de Hunedoara, stăpînul cetăţii de aici (în 1453 şe terminaseră Lucrările de reamenajare a cetăţii). Pînă în ianuarie 1456,

Ioan îşi cumpărase casă în Hunedoara, avînd şi alte bunuri le, şi făcea vizite canonice în satele româneşti din părţile de Transilvaniei. Probabil biserica românească cu hramul Sfîntul !, ridicată pe la mijlocul secolului al XV-lea, îi slujea drept lă vlădicească. N-ar fi exclus să fi stat şi în mănăstirea Prislop, ucenicilor Sfîntului Nicodim, situată la vreo 15 km de Hune-

r tocmai în acest timp îşi desfăşura activitatea în Transilvania ;orul Ioan Capistrano (Giovanni Capestrano). Acesta a fost che- Iancu de Hunedoara şi de arhiepiscopul catolic maghiar în Un- ncă din 1453, pentru ca să predice o cruciadă împotriva turcilor. 1 în Transilvania, a fost neplăcut impresionat de mulţimea romă- pădureţi şi schismatici». A trecut prin mai multe sate de pe inferior al Mureşului, obligînd, sub grele ameninţări, pe toţi ca- nobili şi dregători, precum şi pe episcopii din Oradea şi Alba ;ă ardă bisericile româneşti de pe moşiile lor şi să alunge pe români care nu voiau să primească botezul catolic. Dispoziţiile rămas fără rezultat, căci dintr-o însemnare a călugărilor mino- ese că «românii se puteau converti foarte greu, fiindcă pseudo- lor ii dăscăleau într-una cu rătăcirile lor, iar aceştia, la rîndul iu învăţătură de la prea răul şi vicleanul vlădică Ioan de Caffa, 'episcop cu autoritate supremă în popor». Prin «pseudopreoţi» şi oepiscopi» desigur trebuie să înţelegem pe preoţii ortodocşi şi dica Ioan.

timp ce era într-o vizită canonică în părţile Devei, Şoimoşului vei (ultimele două în jud. Arad, pe malul drept şi, respectiv, stîng ■eşului), în ianuarie HŞfLvlădica Ioan a fost arestat din ordinul n de Capistrano şi trimis la Timişoara, la Ian cu de Hunedoara, fost închis, iar în februarie a fost dus de către Capistrano la Peste cîteva zile însă, minoritul Szekely Mihâly atrăgea atenţia pistrano că orice încercare de convertire a preoţilor români este ică. El acuza de acest insucces pe protopopul Petru, care, prin i însufleţite, îndemna pe preoţii români să-şi păstreze credinţa xă. în ce priveşte convertirea credincioşilor, arăta că aceasta nu ea face decît după expulzarea preoţilor ortodocşi şi dacă li s-ar :e românilor scutiri de dări şi de dijme.

ar toată lucrarea inchizitorială desfăşurată de Capistrano a rămas nea, pentru că acesta a murit în octombrie acelaşi an (Iancu de oara murise în august, răpus de ciumă, ca şi inchizitorul). Se :ă Biserica ortodoxă a intrat de îndată în toate drepturile ei, căci

spre sfîrşitul aceluiaşi an, Ladislau Hwniade, fiul lui Iancu, a permis credincioşilor ortodocşi din Hunedoara să-şi refacă biserica, arsă odată cu casa vlădicii Ioan de către «cruciaţii» lui Capistrano, în aprilie 1456.

Arestarea ierarhului ortodox din dispoziţia lui Iancu de Hunedoara se pare că se datora unor împrejurări momentane : el avea nevoie de sprijinul lui Capistrano în predicarea cruciadei împotriva turcilor, mai ales că în 1454 începuse campania antiotomană în Serbia, terminată cu strălucita victorie pe care a repurtat-o asupra lui Mahomed II, la Belgrad, în iulie 1456. O scrisoare a lui Szekely Mihâly către Ioan Capistrano *sţă* mărturie că Iancu de Hunedoara luase aceste măsuri împotriva conştiinţei sale. Numitul călugăr îi scria că numai după lungi stăruinţe din partea sa şi a castelanului Lipovei, au putut obţine ordinul prin care dispunea să fie arestaţi preoţii hirotoniţi de vlădica Ioan, catehizarea şi rebotezarea lor în ritul apusean. Acelaşi procedeu va fi fost folosit şi în cazul arestării lui Ioan.

Fără îndoială că el nu a fost episcop, ci «mitropolitul» sau «arhiepiscopul» românilor ortodocşi (în actele medievale mitropoliţii români apar sub denumirea de episcopi), aşa cum a fost şi Ghelasie cel din anul '377.

Ştiri despre alţi vlădici. In 1479 apare un nou ierarh pentru ortodocşii din Transilvania : mitropolitul *Ioanichie.* Numele său, sub forma «Iowannychik metropolitanus Nandoralbensis», apare într-o diplomă dată de regele Matei Corvinul, la 20 martie ilJiLPrin această diplomă, dată la rugămintea lui Ioanichie, regele scutea pentru totdeauna pe preoţii ortodocşi români din Maramureş de orice dări către stat, precizîndu-se că ei erau «supuşi pomenitului mitropolit». S-au purtat multe discuţii în vechea noastră istoriografie asupra acestui ierarh. Unii istorici susţineau că este vorba de un mitropolit Ioanichie din Belgradul Serbiei (Nandor Alba), care ar fi avut jurisdicţia şi asupra credincioşilor români din Maramureş. Alţi istorici, urmînd pe Petru Maior, susţin că dintr-o greşeală a cancelariei s-a scris Nandor Albensis în loc de Alba Iuliensis, deci mitropolitul Ioanichie şi-ar fi avut reşedinţa în Alba Iulia. Teza este inacceptabilă, căci n-a existat pe atunci o mitropolie românească la Alba Iulia, lucru ce nu l-ar fi îngăduit nici episcopul catolic de acolo. în sfîrşit, alţi istoriei (Şt. Meteş, Şt. Lupşa s.a.) socotesc că Ioanichie ar fi fost sîrb de neam, refugiat din pricina expansiunii turceşti undeva în Maramureş, cu reşedinţa probabil la Peri, avînd jurisdicţie peste sîrbii din Ungaria, dar şi peste românii din

reş. Teza istoricilor din urmă, de asemenea, trebuie privită cu Mai degrabă s-ar putea formula ipoteza că este vorba de un î «Nandorensis», adică din Nandru (Nandor), sat situat la 10— e Hunedoara, deci ar fi un succesor imediat al lui Ioan cel din

îgătură cu scutirea de dări acordată preoţilor maramureşeni, i prin legea 3 din 15 iulie 1481, Matei Corvinul a scutit pe toţi ii, fără nici o deosebire, de dijma catolică. în 1480, a ameninţat papa cu trecerea Ungariei la Ortodoxie. Pe de altă parte, în iău, însăşi acţiunea prozelitistă catolică a slăbit mult din in-

ropolia ortodoxă română la Feleac. Pînă nu de mult, în istorio-oastră bisericească se fixase opinia că înainte de anul 1488 se în Feleac lîngă Cluj un «episcop grec» cu numele Marcu, care se o casă şi alte bunuri imobile (grădină, fîneţe, ogoare) de la Vasile, căruia i-a înfiat fiul, pe Danciu, pe care 1-a hirotonit i preot, iar în cele din urmă 1-a călugărit şi 1-a hirotonit arhie-LÎndu-i în scaun sub numele de Daniil.

-un sludiu mai dezvoltat, am ajuns la constatarea că la Feleac sediul unei «episcopii» oarecare, cum s-a crezut mult timp în afia noastră bisericească, nici n-a fost «mutată» Mitropolia de la (cum credea pr. prof. Ştefan Lupşa), ci aici şi-au stabilit sediul, proximativ şapte decenii, mitropoliţii ortodocşi români ai Tran-L Cu alte cuvinte, Feleacul reprezintă o etapă bine determinată :ia aceleiaşi instituţii, adică a Mitropoliei Transilvaniei. Faptul •a avut de la început acelaşi sediu nu trebuie să ne surprindă, i voievozii Transilvaniei nu aveau aceeaşi reşedinţă ci, de re-■o stabileau acolo unde îşi aveau domeniile. Acelaşi lucru l-au mitropoliţii Transilvaniei, adică stăteau fie în mînăstirea lor nie, fie undeva în apropierea autorităţilor politice, obicei întîl-i ţările româneşti extracarpatice (Argeş — Tîrgovişte — Bucu-Suceava — Iaşi) sau în celelalte ţări ortodoxe, căci potrivit ca-r şi rînduielilor ortodoxe, autoritatea bisericească urmează în-ia celei politice. Deci, aşa cum Ioan de Caffa s-a aşezat la ara, unde Iancu îşi ridicase cetatea, existentă şi azi, probabil ii său Matei Corvinul a cerut mitropolitului ortodox al Transil-•& se aşeze lîngă Cluj, oraş care a ajuns sub el la o deosebită itate economică şi politică.

Feleacul este atestat documentar î%H§H^ locuitorii săi avînd mai de mult însărcinarea de a păzi drumul cfenegoţ dintre Cluj şi Turda, fn acest an, regele Ludovic cel Mare al Ungariei a scos satul de sub autoritatea voievodului Transilvaniei şi a dregătorilor săi, alipindu-1 la oraşul Cluj şi punîndu-1 sub speciala sa ocrotire. Privilegiul respectiv a fost întărit apoi în 1415 de regele Sigismund de Luxemburg, iar în 1468, de Matei Corvinul. In 1478 tot Matei, iar în 1509 Vladislav II scuteau pe locuitorii Feleacului de orice dări către stat, ţinînd seama de serviciile de pază pe care le făceau, ocrotind pe călători şi pe locuitorii Clujului de hoţi şi răufăcători. Situaţia privilegiată a satului, cît şi faptul că era situat în imediata vecinătate a Clujului, explică aşezarea reşedinţei mitropolitului ortodox al Transilvaniei la Feleac.

Primul ierarh cunoscut la Feleac a fost *Daniil.* Este pomenit, în această calitate, într-o însemnare pe un_ *Tetraevanghel slavon* cu următorul cuprins : «Cu voia Tatălui şi cu ajutorul Fiului şi cu lucrarea Sfîntului Duh, s-a savîrşit acest Tetraevanghel din porunca Prea Sfinţitului nostru *arhiepiscop* chir Daniil, în zilele marelui crai Matia. S-a scris pe numele Feleacului, aproape de oraşul Cluj, unde şi biserică a zidit, cu hramul Preasfintei Maici Paraschiva, în anul 6997 (== 1488), luna octombrie 25 zile». Probabil jridjrea_ noii catedrale arhiepiscopale din Feleac sg_ţerminase tot cam pe atunci, jar arhiepiscopul Daniil îi dăruia acest 'retraevanghel. în anul J49J jTetr^evangjieluljijosţ _ffijjffijffifaja^ jd.o, rjflta unui dregător al lui Ştefan cel Mare, după cum arată o altă inscripţie slavonă: «Robul lui Dumnezeu Isac vistiernicul a ferecat acest Tetraevanghel pentru *Mitropolia* din Feleac în anul 1497 decembrie». -..,,.

La o dată care nu se poate stabili cu certitudine, mitropolitul Daniil adresa o scrisoare lui Urs Petru, judele Braşovului, şi celor 12 pîrgari ai oraşului, prin care îi ruga să-i adune cîte trei ducaţi de la credincioşii «de legea noastră grecească», ce trăiau necununaţi,, conscrişi de preotul Nicola de la biserica Sfîntul Nicolae din Şchei. în semnătură şi în sigiliu apare titlul său de ^*mitropolit».*

■ Desigur pe Daniil îl avea în vedere şi hotărîrea regelui Vladislav II din 14 mai 1494, prin care egumenul Ilarie de la mînăstirea Sfîntul Mihail din Peri era supus *«arhiepiscopului din Transilvania»,* care era superiorul său ierarhic. Probabil Daniil şi-a încheiat păstoria în ultimii ani ai secolului al XV-lea sau în primii din cel următor.

Socotim că urmaşul_său_a fost *Marcu,* pomenit într-un act mult mai tîxziu, din 25 decembrie 1550, dat de judele şi juraţii oraşului Cluj, —

a unui proces —, preotului Ioan din Feleac, fiul «episcopului» Prin acest act se recunoştea preotului Ioan dreptul de moştenire bunurilor rămase de la tatăl său. Din actul respectiv aflăm că ! moşteniri le-a cumpărat din proprii săi bani *un episcop grec cu* • *Maieu,* de la Vasile preotul român, anume tatăl pomenitului -> *Danciu,* în timp ce Danciu era tînăr şi cleric al aceluiaşi episcop pe care numitul episcop Marcu, dintr-o deosebită afecţiune, 1-a ca pe un copil de suflet şi i-a dat sus-numitele moşteniri, cum-cu banii săi proprii şi i le-a lăsat ca să le stăpînească în veci», i se cunosc alte lucruri despre acest Marcu. Se poate formula că era un «vlah» sud-dunărean, trimis probabil ca mitropolit în vania de domnitorul Radu cel Mare al Ţării Româneşti şi de patriarh ecumenic Nifon II care, prin 1503—1505, a procedat la lizarea Bisericii din Ţara Românească. In această lucrare să-în Ţara Românească, se va fi ţinut seama de faptul că mitropo-ngrovlahiei avea şi calitatea de «exarh al Plaiurilor şi a toată a».

sigur acel Marcu, venind la Feleac, se va fi integrat în mediul ;a românesc, aşa cum au făcut şi alţi ierarhi străini care au acti-ţările noastre.

Dbabii a păstorit pînă prin anul 1516, cînd o inscripţie slavonă in biserica din Feleac, scrisă în acel an, pomenea un alt mitropo-a Feleac. Era scrisă de preotul Filip din Haţeg, «în zilele mitro-ni chir Şt.». Se observă însă numai iniţiala numelui acelui «mi-t», care a fost citită IJI (ŞT). De aceea, s-a presupus că e vorba mitropolit cu numele Ştefan. Lectura acelei iniţiale trebuie să fie : însă cu rezerve, căci în slavoneşte nu se scria Ştefan, ci Stepan *a* ip). S-ar putea însă ca acest ipotetic Ştefan să fie numele de r al unui alt ierarh de la Feleac, consemnat în patru acte date celaria Clujului medieval sub numele *Danciu.* intr-un act cu data de 26 ianuarie 1534, cîţiva români din Feleac ;au mărturie că preotul Ioan era fiul şi urmaşul legitim al epis-i Danciu, ceea ce înseamnă că moartea acestuia se petrecuse de In actul din 25 decembrie 1550 de asemenea era menţionat >pul» Danciu, precizîndu-se ce bunuri îi reveneau fiului său Ioan, în Feleac. Alte ştiri nu mai avem despre el. Nu ştim nici ce i avut ca vlădică, pentru că pe cel de Danciu, primit de la botez, ai putea folosi, acesta nefiind trecut în sinaxar. Probabil, ca unul

care va fi activat mult timp ca preot de mir, căsătorit, a rămas în amintirea consătenilor săi sub numele «Danciu», fapt pentru care a iost consemnat şi în acte sub acelaşi nume. Arătam mai sus că numele său de călugăr putea fi Ştefan.

Dintr-un act cu data de 15 martie 1538, în care Danciu era pomenit din nou, rezultă că în scaunul mitropolitan al Transilvaniei păstorea atunci *Petru,* «episcop român din Feleac», rudă cu înaintaşul său Danciu, probabil nepot de soră. Probabil Petru a fost hirotonit prin 1537 la Tîrgovişte, de mitropolitul de atunci al Ungrovlahiei, Varlaam. Nu ştim cît a păstorit. Nu mai avem alte ştiri despre el. Fără îndoială că Petru şi-a încheiat păstoria înainte de 25 decembrie 1550, căci actul dat atunci de Cancelaria Clujului nu-1 mai amintea. In orice caz, cu el se încheie şirul mitropoliţilor transilvăneni care şi-au avut reşedinţa în Feleac. Deşi Marcu, Danciu şi Petru apar în actele latineşti menţionate ca «episcopi», trebuie să-i socotim tot ca mitropoliţi, cum au fost atît înaintaşii cît şi urmaşii lor.

Din cele de mai sus, rezultă că avem cinci mărturii istorice sigure că la Feleac s-a stabilit sediul Mitropoliei transilvane pentru aproape şapte decenii : însemnarea de pe Tetraevanghelul din 1438 scris din dispoziţia «arhiepiscopului» Daniil, inscripţia de pe ferecatura aceluiaşi Tetraevanghel, care era al «Mitropoliei» din Feleac, semnătura «mitropolitului» Daniil în scrisoarea către braşoveni, demnitate care apare şi în sigiliul pus pe aceeaşi scrisoare, ştirea oferită de actul din 15 mai 1494, care amintea pe «arhiepiscopul din Transilvania», inscripţia din 1516, aflată în biserica din Feleac, care amintea un «mitropolit» al cărui nume este greu de descifrat.

Presupunem că hirotonia, mitropoliţilor Transilvaniei se făcea în Ţara Româneasca, deoarece încă din mai 1401, mitropolitul Ungrovlahiei (poate Antim Critopol) era numit de patriarhul ecumenic «exarh a^ţoaţă Ungaria şi al Plaiurilor», prin «Plaiuri» înţelegînd Transilvania. Dreptul de exarh al mitropoliţilor Ungrovlahiei asupra celor din Transilvania se reducea la hirotonia vlădicilor de aici, poate şi la înzestrarea cu Sfîntul Mir şi cu moaşte pentru noile biserici, dar mai ales ia grija pentru păstrarea tezaurului de credinţă ortodoxă. Din punct de vedere administrativ, Biserica Ortodoxă Română din Transilvania avea rînduielile ei specifice, o deplină autonomie, fără să se observe vreun amestec în treburile ei interne din partea Mitropoliei Ungrovlahiei.

Concluzii: *In secolele XIV—*XV, *românii transilvăneni au ntinuat să aibă propria lor organizare bisericească. Numărul mare biserici, mînăstiri, preoţi şi protopopi ortodocşi români arată aici a trebuit să existe şi un ierarh, care să hirotonească pe ei preoţi, să rînduiască protopopi şi să sfinţească biserici. Din tele şi inscripţiile cunoscute pînă în prezent, rezultă că în Tranvania exista o Mitropolie românească ortodoxă, ca şi în Ţara mânească şi Moldova. Astfel, o inscripţie descoperită la mînăsea Rîmeţ consemnează numele arhiepiscopului* Ghelasie, *în anul* ?7, *primul ierarh român cunoscut cu numele în teritoriile intra-■patice. Din puţinele acte privitoare la mînăstirea Sfîntul Mihail i Peri, reiese că în 1391 în Transilvania existau alţi ierarhi rhiereii locali»), iar în 1494 era amintit un «arhiepiscop» ortodox Transilvaniei. înainte de 1456, păstorea vlădica* Ioan, *cu reşedinţa Hunedoara, înlăturat de inchizitorul papal Ioan Capistrano. In 79 este amintit mitropolitul* Ioanichie, *care avea jurisdicţie şi peste nanii maramureşeni. In ultimele două decenii ale secolului. al -lea şi în prima jumătate a celui de al XVI-lea, sediul Mitropoliei odoxe a Transilvaniei s-a stabilit — pentru aproximativ şapte* de-u *iii —* 7a *Feleac, unde au păstorit mitropoliţii* Daniil, Marcu, Dan,-. (Ştefan ?) *şi* Petru.

BIBLIOGRAFIE.

:voare: TIMOTEI CIPARIU, *Documente istorice bisericeşti,* în «Arhivul penlogie şi istorie», Blaj, 1870, nr. XXXIX, p. 775—780; NICOLAE IORGA, *Docu-româneşti din arhivele Bistriţei,* I—II, Bucureşti, 1899—1900, CXVI + 103 p. (I) C + 147 p. (II)- NICOLAE IORGA, *Şteian cel Mare, Mihai Viteazul şi Mitro-rdealului,* în «An. Acad. Rom.», Mem. Sect. Ist, s. II, t. XXVII, Bucureşti, 1904, reprodus şi în voi. *Studii asupra evului mediu românesc,* Bucureşti, 1984, -399); ATANASIE MARIENESCU, *Izvoare pentru istoria bisericească orto-*asc. II, Sibiu, 1911, 56 p.; ACADEMIA R.S.R., *Documente privind istoria ii. C. Transilvania,* 6 voi. (1075—1350), Bucureşti, 1951—1955. icrări generale: NŢiCOLAE IORGA, *Sate .şi preoţi dm Ardeal,* Bucu->02, 349 p.; AUGUSTIN BUNEA, *Ierarhia românilor din Ardeal şi Ungaria,* 34, 307 + VI p.; VASILE MANGRA, *Ierarhia şi Mitropolia Bisericii române nsilvania şi Ungaria,* Sibiu, 1908, 127 p.; ŞTEFAN METEŞ, *.Istoria Bisericii ■ii religioase a românilor din Transilvania şi Ungaria,* voi. I, ed. II, Sibiu, 1935, + 596 p. (toate depăşite).

[1] crări speciale: Z. PÂCLIŞANU, *Propaganda catolică între românii din ?i Ungaria înainte de 1500. Studiu istoric,* Blaj, 1920, 31 p. (extras din «Cul-?ştină», an. IX, 1920, p. 4—34); ŞTEFAN LUPŞA, *Catolicismul şi românii din fi Ungaria pînă la anul 1556,* Cernăuţi, 1929, XV + 103 p. (extras din «Can-i- XXXIX, 1928, nr. 11—12, p. 352—396 şi an. XL, nr. 1—2, 1929, p. 86—143).

GRIGORE NANDRIŞ, *Despre mînăstirea din Peri,* în rev. «Graiul românesc», an fi, nr. 2, 1928, p. 21—26; ZENOVIE PACLIŞANU, *Cîteva contribuţii la istoria mănăstirii din Perii Maramureşului,* în voi. *Închinare lui Nicolae Iorga,* Cluj, 1931, p. 333—335 ; G. F. RAFIROIU, *Mînăstirea din Peri,* Oradea, 1934, 48 p.; RADU POPA, *Zm kirchlichen Organisation der Rumănen in Nordsiebenbiirgen im Lichte des patriarchalischen Privilegiums von 1391,* în *Ostkirchliche Studien,* Wurzburg, XXIV, 4, 1975 p. 309—317; DAMASCHIN CORAVU SEVERINEANUL, *Mănăstirea din Peri şi im. portanta sa istorică,* în MO, an. XXXIV, 1982, nr. 7—9, p. 496—514.

SILVIU DRAGOMIR, *Cei mai vechi protopopi români,* în R.T., an. V, nr. 19—20, 1911, p. 531—534; Z. PACLIŞANU, *In jurul ierarhiei românilor ardeleni în secolul XV,* în R.I.R., voi. XIII, 1943, fasc. 2, p. 9—16; ŞTEFAN LUPŞA, *Biserica Ortodoxa Română din Ardeal şi Ungaria în veacul XV,* în M.A., an. I, 1956, nr. 3—4, p. 268—277; an. II, 1957, nr. 3—4, p. 219—229 şi an. III, 1958, nr. 1—2, p. 71—86; VICTOR POPA, *Consideratiuni critice cu privire Ia Mitropolia Transilvaniei din SLCOIUI al XV-lea şi al XVI-lea şi a raporturilor ei cu Moldova,* în M.B., an. VIII, 1958, nr. 7—9, p. 387—436; MIRCEA PÂCURARIU, *Începuturile Mitropoliei Ortodoxe a Transilvaniei,* Bucureşti, 1980, 152 p.; EUGEN ARĂDEANUL (GLUCK), *Din istoria eparhiei Aradului şi Hunedoarei de, la mijlocul secolului al XV-lea,* în M.B., an. XXXII, 1982, nr. 1—3, p. 85—91 ; LIANA TUGEARU, *Biserica mănăstirii Rîmeţ,* în *Repertoriul picturilor murale medievale din România* (sec. XIV — 1450), partea I, Bucureşti, 1985, p. 149—172.

..';JV .'.ii •

■:>o JW

6/?!*<£>

,a

.h:.:.:.in iji;:;. '/.. [ulu ;■; S al

hr>

ic

V

ÎNCEPUTURILE MONAHISMULUI ÎN BISERICA ORTODOXĂ ROMÂNA. NICODIM DE LA TISMANA

mele ştiri despre viaţa mînăstirească la români. S-a susţinut mp în istoriografia noastră bisericească şi profană că viaţa ilă la noi ar fi început numai din a doua jumătate a secolului -lea, prin mijlocirea slavilor sud-dunăreni şi că adevăratul ei ietor pe pămînt românesc ar fi fost Sfîntul Nicodim de la a. Cercetările mai noi au infirmat cu totul această ipoteză, îd ca la noi a existat o viaţă monahală cu mult înainte de ;a mînăstirii Vodiţa de către Nicodim.

e adevărat că în ţările slave sud-dunărene exista o străveche ălugărească. în_ Bulgaria, a trăit, în secolul X, vestitul pustnic ş la Rila, cinstit după moarte ca sfînt ocrotitor al Bulgariei, troducerea unei vieţi călugăreşti în această ţară, cu pravilă îială deplină, s-a făcut abia în secolul XIII, sub înrîurirea mo-ului athonit. De pildă, viitorul mare patriarh bulgar Teodosie :ut ucenicia la Athos, apoi a întemeiat cîteva mînăstiri în

sîrbi, viaţa mînăstirească s-a introdus odată cu consolidarea , în a doua jumătate a secolului XII, sub despotul (jupan) NemanjeT(1186—1196), care a zidit mînastirea Studeniţa, în , precum şi Hilandarul la Muntele Athos, iar fiii săi Sava, arhiepiscop al Serbiei, şi regele Ştefan II (1196—1227) au at mînastirea Jicea. Ir£ Rusia, cea mai însemnată aşezare mo-a fost Lavra Peşterilor (Pecerska) din Kiev, înfiinţată în se-^ de Antonie, părintele monahismului rusesc. In amîndouă lave sud-dunărene precum şi în Rusia, viaţa monahală a fost

puternic influenţată de Muntele Athos, cel mai însemnat centru monahal răsăritean, despre care avem prima ştire documentară din anul 963.

Monahismul românesc este mult mai vechi decît al vecinilor noştri slavi. Din paginile precedente, am constatat existenţa unor «călugări sriţi» — adică din ^provincia Scythia Minor, Dobrogea de azi — din secolele IV—VI. In teritoriile intracarpatice, îndată după anul 1000, voievodul Ohtum a^ridicat...o_rnînăstire cu hramul Sfîntul Ioan Botezătorul, în cetatea Morisena, în care au fost aduşi «călugări greci», deci ortodocşi, în frunte cu un egumen. După 1028—1030, Cianadinus, biruitorul lui Ohtum, a ridicat o nouă mînăstiro ortodoxă, cu hramul Sfîntul Gheorghe, la Oroszlanus, în care au fost aduşi călugării din mînăstirea Sfîntul Ioan, cedată unor călugări latini. In aceeaşi perioadă, s-au întemeiat şi alte mînăstiri ortodoxe în Ungalia şi Transilvania, care au dăinuit mult timp. In 1204 de pildă, papa Inocenţiu III cerea episcopului catolic din Oradea să cerceteze mînăstiri le «călugărilor greci» din regatul Ungariei, aflate în ruină, să vadă dacă se pot reorganiza chiar prin acei călugări sau dacă se pot reuni într-o episcopie catolică.

Fără îndoială că, în afară__de aceste aşezări monahale atestate istoric, vor fi existat şi altele. Feluriţi pustnici sau sihastri de neam român vor fi trăit prin locuri retrase, prin peşteri, prin poienile ascunse al<; codrilor, respectînd pravila vieţii călugăreşti. Bisericuţele de la Bagarabijjeştera zisa a Sfîntului Nicodim de la Tismana, chilia jui Janiil Sihastrul de la Putna, peşterile de la Ialomicioara, Bistriţa-Vîlcea, bisericuţele Tupesţri^3inpărţile Sjîlaju,lui(Buzăului, de la Cib, jud. Alba, de la Vărădiajn..Banat, altele în părţile Orheiului, sînt mărturii de veche viaţă sihăstrească, trăită de pustnici de neam român.

In sprijinul vechimii aşezărilor monahale româneşti \ʳine şi toponimia, căci nrulţe nume de sate şi de locuri confirmă existenţa unei vieţi_rnoncihale la noi din timpuri străvechi. însuşi numele de «sihăstria» asociat cu al unor mari aşezări monahale din Moldova (Neamţ, ?Hil!âi—Şficu, Suceyiţa_§.a.), ca şi cuvîntul «pustie», pus în legătură cu ᵘJl§le_JaînMştiri din Ţara „Româneasca, sînt o dovadă în acest sens. Tntr-un hrisov din 12 martie 1399 al domnului moldovean Ştefan, întîlnim numele satului Poiana Călugăriţei. La acestea se adaugă alte nu'niri de localităţi: Călugăreni (peste 15), Călugăru,_Călugări, Valea Călugărească, Călugăriţa, Călugăreasa, Chilia, Chilii,,. Chilieni, Chiliile, ^ySăfiilMi-MmăŞtioara, Schitu şi numeroase altele, toate dovedind vechimea monahismului românesc.

Avem însă şi dovezi documentare care confirmă existenţa unei i călugăreşti în Ţara Românească înainte de venirea Sfîntului Nico- aici, deci înainte de ridicarea marilor mînăstiri româneşti. Se ştie n "secolul al XlV-lea s-a dezvoltat, îndeosebi la Athos, cunoscuta rare de renaştere spirituală şi teologică, *isihasmul* (vjouxîa — linişte), astă mişcare mărturisea credinţa că printr-o contemplare continuă igăciune se poate realiza o mai mare apropiere de Dumnezeu. Pen- aceasta, se recomanda retragerea călugărului de lume, meditaţia acere, şi rostirea neîncetată a «rugăciunii lui Iisus» şau_«a inimii» lamne Iisuse Hristoase, Fiul lui Dumnezeu, miluieşte-mă pe mine itosul») ca să se ajungă la .o stare de concentrare şi de pace lăun- t. Cei mai de seamă reprezentanţi ai acestei mişcări au fost Sfinţii [orie Palama (f 1360), urmat de Nil Cabasila (f 1361), Simeon 429), toţi trei arhiepiscopi ai Tesalonicului, şi alţii. După unele ute pe această temă, isihasmul a fost proclamat ca doctrină oficială itriarhiei ecumenice, într-un sinod ţinut în biserica Vlaherne din stantinopol (27 mai 1351). De acum înainte, mitropoliţii şi episcopii aparţineau de Patriarhie s-au recrutat mai mult dintre adepţii tei învăţături. De la Athos, spiritualitatea isihastă s-a răspîndit în ăstirile din Bulgaria, Serbia, Rusia şi ţările române. In acest nou curent de trăire duhovnicească au fost atraşi şi unii gări de neam român. De pildă, s-a dovedit că între călugării care acut ucenicie pe lîngă Sfîntul Grigorie Sinaitul (-j- 1346), în aşeza-sihastă de la Paroria, în apropiere de Adrianopol, au fost şi români.

însuşi cuvîntul românesc *sihăstrie* (ca şi derivatele sale : sihastru, stresc) — cu rezonanţa lui de mare vechime şi caracterul]ui ilar, răspîndit în toate regiunile ţării — derivă din ^ ou^aot^pia iocuri de liniştire), ceea ce constituie o dovadă că isihasmul a fost cunoscut la noi şi că a influenţat intens viaţa monahală din ţările îneşti.

în 1359, înjhoţărîrea sinodală de transferare^ a lui Iachinţ de la na în scaunul Ungrovlahiei (desigur jel însuşi un isihast) se px^eve" ca «toţi clericii din acea ţară şi toţi cei sfinţiţi călugări şi laici să-1 Lite şi să i se supună lui». Acest text dovedeşte existeîîţaTîn acel ■ a unui număr însemnat de călugări, din moment ce ei formează din cele trei categorii de locuitori amintite : preoţi, *călugări,* laici. tîrziu, în actul din august 137.2,, „pentru alegerea lui Hariton ca opolit al Ungrovlahiei, se preciza că el are dreptul «să aşeze pă- duhovniceşti şi *egumeni* la cinstitele lăcaşuri de acolo».

I? 11

Biserica mănăstirii Putna, ctitoria lui Ştefan cel Mare, necropola sa şi a familiei, ridicată între iii 1466-1470, sfinţită la 3 sepîmbrie 1470 de mitropolitul feoctist I. Este în plan triconc, |ivînd pentru prima oară în Mollova camera mormintelor (gropniţa) şi pridvorul închis. Reconstruită între anii 1654-1662, apoi pe la mijlocul sec. XVIII, sub mitropolitul Iacob Putneanul şi restaurată în anii din urmă.

Biserica din Voroneţ, una din capodoperele artei medievale româneşti, ctitoria lui Ştefan cel Mare din anul 1488, construită în plan triconc, cu turlă pe naos, zugrăvită în exterior în 1547, cînd i sa adăugat şi un pridvor închis. Restaurată între anii 1961-1965.

din Borzeşti - jud. Bacău,
tefan cel Mare din anii
plan dreptunghiular, fără
igată decoraţie a faţadelor
:aturi oarbe şi firide, cera-
:ă etc, ancadramente la
gotic).

Sf. Cruce din Pătrăuţi,
efan cel Mare din 1487,
i mici, în plan triconc,
naos; pictură interioară

Biserica din Arbore - j. Suceava, ctitoria lui Luca Arbore, pîrcălab de Suceava (1503), de plan longitudinal, fără turlă. Pictura interioară a fost executată de Dragoş, fiul preotului Coman din Iaşi, în anul 1541.

Biserica înălţării din mănăstirea Neamţ, ctitoria lui Ştefan cel Mare din 1497, monumentul cel mai reprezentativ al epocii sale. Este construită în planul specific bisericilor moldoveneşti din a doua jumătate a secolului XV, avînd cinci încăperi: pridvor închis, pronaos, gropniţă, naos şi altar. în exterior se observă contraforţi masivi din piatră făţuită, ferestre în chenare gotice, arcaturi oarbe sub cornişă.

Nicodim, pentru mănăstirea Humor. Domnitorul are plete blonde şi ochi albaştri, îmbrăcat într-o mantie de brocard roşu deschis, cu fire de aur, fiind redat îngenunchiat, oferind Evanghelia Sf. Fecioare Măria, aşezată pe tron, cu pruncul Iisus în braţe.

Biserica din Bălineşti, ctitoria logofătului Ion Tăutu (1492-1493), construită din piatră şi cărămidă, cu plan dreptunghiular, fără abside laterale, cu un turn-clopotniţă scund pe latura de sud, în dreptul intrării în pronaos. Are o bogată decoraţie exterioară, remarcîndu-se brîul cu discuri de ceramică smălţuită de sub cornişă, împodobită cu fresce în interior de GaVriil ieromonahul şi ucenicii lui, în 1493.

Biserica mănăstirii Tismana, ridicată de ieromonahul Nicodim, cu ajutorul domnitorului Radu I, reconstruită de Radu cel Mare la începutul secolului XVI, apoi refăcută în 1844-1849. Este construită din piatră şi cărămidă, în plan triconc, cu turle pe naos şi pronaos.

Biserica domnească din Curtea de Argeş, începută de Basarab I şi terminată de fiul său Nicolae Alexandru (mijlocul sec. XIV). Are planul în formă de „cruce greacă înscrisă", vizibil în exterior la acoperişurile bolţilor semicilindrice; este construită din cărămidă aparentă (trei rînduri), care alternează cu piatra brută (un rînd).

TTT

Vedere generală a mănăstirii Cozia, pe malul Oltului. în faţă, paraclisul construit de egumenul Amfîlohie în 1583.

Biserica mănăstirii Cozia, ctitoria lui Mircea cel Bătrîn (c. 1387-1388). Este construită din piatră necioplită care alternează cu trei rînduri de cărămidă, în plan triconc, cu o turlă pe naos. Pridvorul deschis s-a adăugat în timpul lui Constantin Brîncoveanu (1707). în exterior se observă o bogată decoraţie în piatră (rozete, ancadramente la ferestre etc).

r

Biserica Sf. Nicolae din Rădăuţi, ctitoria lui Bogdan I (c. 1359-1365), cu un plan bazilical, fără turlă, întărită cu contraforţi. Pridvorul a fost adăugat de Alexandru Lăpuşneanu în 1559.

^ Biserica de lemn din Volovăi J- Suceava, ctitorită, după tradiţie ae Dragoş Vodă (mijlocul sec. XIV) 1 ln comuna Putna - j. Suceava.

ntîmpinarea moaştelor Sf. Ioan cel Nou de la Suceava de către Alexandru cel Bun nicii săi, mitropolitul Iosif cu »~f membrii clerului, în 1402. Frescă în biserica mănăstirii iţa (c. 1595-1596).

Biserica Sf. Treime din Şiret, prima biserică cu plan triconc din Moldova, :ruită din piatră brută, faţadele avînd un frumos decor din ceramică smălţuită.

Biserica din Densuş _ j. Hunedoara, ctitoria cnejilor locali, construită din pietre şi lespezi funerare aduse din Sarmisegetusa romană (sec. X-XIII). Deasupra naosului se ridică un turn.

Biserica din Leşnic - j. Hunedoara, ridicată îm jurul anului 1400 de cneazul Dobre Românul, de tip sală, cu valoroase picturi de epocă.

â

:ripţia descoperită în biserica din Streisîngeorgiu — j. Hunedoara, sînt consemnate numele preotului Naneş şi al zugravului Teofil, şi anul 1313—1314. Este cea mai veche pisanie din arta medievală ască.

Biserica din Gurasada - j. Hunedoara, ctitorie cnezială din secolul XIII. Este construită din piatră bruta. Altarul şi naosul au o formă patrulobă, deasupra lor ridicîndu-se o turlă pătrată. Ulterior sa adăugat tinda şi turnul clopotniţă cu un foişor de lemn.

.ti,

si»

Biserica din Strei - j •?«££££
cnejilor locali, construită dm piatra brut
turn-rlonotnită ne faţada vest,ca (ser

Biserica mănăstirii Rîmeţ - j. Alba (sec. XIV), construită din piatră, cu o formă dreptunghiulară, cu un turn-clopotniţă pe pronaos. O inscripţie pomeneşte pe arhiepiscopul Ghelasie al Transilvaniei, zugravul Mihul de la Crişul Alb, precum şi anul 1376.

|

îghişte - j. Bihor, cti-
ecolele XIV-XV, azi

Vlaicu
Am consemnat în altă parte hrisovul ctitoricesc dat d0£rgşaţă Vodă în septembrie 1369, în care se amintea şi de rugămintea/ritni.j.că «protosujui»^ HariţorT de-a înlocui viaţa de obşte cu cea idi pentru monahii români de la Cutlumuş. timp —

Săpăturile arheologice — mai ales cele efectuate în ultimu' sCi au adus noi lumini asupra începuturilor monahismului romăi> /juniş

In Munţii Buzăului, de pilda, există o şerie_ de bisericuţe 1 Fundă- (com. Colţi), cu hramul Tăierea Capului Sf. Ioan Botezătorul'^ Vechi tura (com. Bozioru), cu hramul Schimbarea la Faţă, Agaton^sif etc. şi Agatonul Nou, chilia lui Dionisie Torcătorul, peştera lui lercetări Au fost considerate ca existînd din secolele XII—XIII, dar creştine, mai noi pun începuturile unora din ele chiar în primele secole ţn orice deci ar fi contemporane cu cele de la Basarabi (Murfatlar). *ft-un,* cu caz, în perioada medievală sînt atestate documentar ca scl vieţuitori şi diferite proprietăţi. Negru

Biserica săpată în stîncă de la Cjejâ|eni, numită «a _ l^ste con- Vodă», pe malul stîng al Dîmboviţei, la 25 km de Cîmpulung, siderată din secolul al XlII-lea, ca şi temeliile a două din ,n descoperite în hotarul aceleiaşi comune. Biserica rupestră J n deJPiafrd (com. Corbi-Argeş) este considerată de cercetăril^urii e ei fca existentă încă de la începutul secolului al XlV-lea, pi^astră. constituind poate cel mai vechi ansamblu pictural din ţara iberici mai

La Curtea de Argeş s-au descoperit fjundaţiile unei biL secolul vechi, pe locul bisericii cu hramul Sfîntul Nicolae ridicată modestă al XlV-lea. N-ar fi exclus să fi existat aici şi o mănăstirnar[ar fi din lemn, care, după tradiţia consemnată de cîntecul pop* probabil ctitorită de «Negru Vodă», adică de Basarab întemeietorule *Rîmnic,* tot în timpul său exista o mănăstire pe locul Episcopiei ^», conţi - pentru că pomelnicul acesteia începe cu «Io Basarab Voiev^ Mircea. nuînd cu urmaşii săi Alexandru, Vladislav, Radu, Dan ^ ej deci Aceştia sînt — potrivit uzului tuturor pomelnicelor — ctitoea şi dez- aceia care au contribuit, într-un fel sau altul, la întemeie/ voltarea mănăstirii. 15 martie

Un hrisov slavon inedit de la Alexandru Aldea, din cuprinde 1433 — descoperit în mănăstirea Simonpetra de la Athos ^de a urma ştirea preţioasă că a fost dat mănăstirii *Bolintin* din dorinţa. înseamnă «pe strămoşul său Basarab şi pe tatăl său Mircea». AceastC^ \t fiind, că mănăstirea respectivă exista încă din timpul lui Basar",^^ este, poate, chiar ctitoria lui. Datorită acestei descoperiri, Boli^ documen- după cunoştinţele noastre, cea mai veche mănăstire atestat'

ara Românească. Un logofăt al lui Mircea cel Bătrîn, Filos, călu-ib numele Filotei, se pare că a refăcut o mănăstire \:u hramul îstire» în pădurea cea mare, la Bolintin, probabil pe Argeş, la t de Bucureşti. In stadiul actual al cercetărilor nu se ştie dacă rba de un singur lăcaş sau de două.

afară de aceste lăcaşuri, tradiţia atribuie alte cîteva tot înte-ului ţării. De pildă, mănăstirile Arnota (Del Chiaro, secretarul icoveanu, spune că a fost întemeiată de Negru Vodă), Drăgă-;ngă Roşiorii de Vede), Bălteni '(în mijlocul «codrului Vlăsiei») oare (lîngă Olteniţa) sînt atribuite de tradiţia locală lui «Negru

sm deci atîtea mărturii toponimice, arheologice, documentare radiţie, care atestă existenţa unei vieţi mînăstireşti pe pămînt se din timpuri foarte îndepărtate. Presupunem că iniţial a apărut 0 viaţă sihăstreasca în peşteri şi locuri retrase, aşa cum se 1 în veacurile primare, ca apoi să apară şi mînăstiri propriu-ganiza'te după rînduielile cunoscute şi păstrate în Răsăritul . Din cele expuse, se desprinde faptul că preoţii şi credincioşii u cunoscut prin ei înşişi, nemijlocit, înainte de venirea Sfîntului 1 în Tara Românească, viaţa mînăstirească athonită, organizată incîpiiîe isihasmuîui, atît de răspîndit în Răsăritul ortodox în XIV. Deci, teza veche a istoriografiei noastre, potrivit căreia 1 a fost «întemeietorul» vieţii călugăreşti în ţara noastră, tre-rectată, în sensul că el a fost numai un priceput organizator şi îtor al ei, după izvod bizantin-athonit, potrivit suflului duhovni-is de isihasm. Putem spune deci că «opera lui Nicodim înseamnă lt sfîrşitul unei evoluţii istorice a vieţii mînăstireşti în Ţara iască decit începutul ei» (P. P. Panaitescu, *Introducere la istoria românești,* p. 331).

•rganizarea vieţii mînăstireşti din Ţara Românească de către Nicodim. Ştirile pe care le avem asupra originii, copilăriei, ti-şi, în genere, asupra întregii vieţi a lui~NicoHîm jgînă_]a__yeni-yiX§ja Românească sînt foarte_sărace şi adesea contradictorii, ai vechi izvoare despre viaţa sa le avem abia din secolele 'iVUl: notele de călătorie ale diaconului arab Paveî din AÎep, *osebită a cuviosului Nicodim sfinţitul,* cu sinaxarul respectiv . 1767) şi *Viaţa preacuviosului părintelui nostru Nicodim sîin-* •ocmită de ieromonahul Ştefan de la Tismana, în 1839. pre locul de naştere şi originea lui Nicodim nu avem mărturia izvor istoric sigur. **Din** mulţimea opiniilor formulate pînă

acum, reţinem pe a lui Nicolae Iorga şi Victor Brătulescu care susţineau că acest Nicodim se trăgea dintr-o familie de aromâni din părţile Prilepului, în Macedonia (azi in Iugoslavia). In schimb, învăţatul sîrb Djordje Radojici2 din Novi Sad susţine că s-a născut în Prilepac, o cetate în apropiere de Novo Brdo, celebru centru minier din Serbia medievală, din tată valah şi mamă sîrboaică, înrudită cu cneazul Lazăr al Serbiei, părere pe care o împărtăşim. Aşa se explică de ce a venit el în părţile noastre şi s-a dovedit atît de ataşat de poporul român.

S-a călugărit la Athos, centrul trăirii spirituale şi al gîndirii ortodoxe de atunci, probabil la mînăstirea Hilandar. De aci, a revenit în Serbia, oprindu-se un timp lîngă Dunăre, în ţinutul Cladovei, la locul numit Şaina. Împreună cu ucenicii care s-au strîns în jurul său a ridicat acolo o bisericuţă cu hramul Sfînta Treime. Tradiţia populară sîrbească îi atribuie şi întemeierea mînăstiriîor Vratna şi Mănăstiri ţa, în regiunea Craina, nu departe de tîrguşorul Cladova. Deaîcî, a trecut în ţinuturile învecinate din nordul Dunării, la Vodiţa, pe pămînt românesc. S-a susţinut ca Nicodim ar fi venit la noi din pricina turcilor, în urma biruinţei lor de la Crmen (septembrie 1371). Dar adevăratul motiv al venirii sale la noi trebuie căutat în ocuparea pentru cîţiva ani a Vidinului (inclusiv regiunea Craina) de către regele Ludovic cel Mare al Ungariei (1342—1382). In 1366, teritoriile cucerite au fost organizate într-un «banat al Bulgariei». Dar concomitent cu organizarea sa poli-ticămilitară, se desfăşura şi o puternică acţiune de catolicizare, dusă de franciscani, nu numai aici, ci şi în ţinuturile înconjurătoare. Dacă Nicodim se afla în acest timp într-o mînăstire din Craina, eventual ca egumen, era firesc ca în împrejurările date, să fi avut de suferit, fapt care a determinat trecerea lui în Ţara Românească. în orice caz, stăpînirea ungară asupra Vidinului a încetat din 1369. Cu toate acestea, primejdia catolică a rămas. Dovadă este scrisoarea papei Urban V din 19 ianuarie 1370, prin care felicita pe doamna Clara — cea de-a doua soţie (catolică) a lui Nicolae Alexandru — pentru convertirea fiicei sale, ţarina Bulgariei, soră vitregă a lui Vlaicu Vodă. Aşa se explică şi rămînerea mitropolitului Daniil al Vidinului în Ţara Românească, unde se va bucura de o deosebită consideraţie, cum reiese şi din actul de numire al mitropolitului Hariton. înţelegem atunci de ce a rămas şi Nicodim la noi chiar după revenirea Vidinului în stăpînirea bulgară în 1369 (ţarul Stracimir a fost reinstalat aci, dar ca vasal al regelui Ungariei).

năstirea Vodiţa. In aceste împrejurări, s-a ridicat o năstire, la *Vodiţa,* — probabil pe locul unei aşezări sihăstreşti ■hi — ca un centru de rezistenţă ortodoxă la frontiera cu ;udal maghiar, care patrona acţiunea de catolicizare în te- amintite. Cea mai veche menţiune despre prezenţa lui Nico- Ţara Românească se face în hrisovul prin care Vladislav Vodă a înzestrat mînăstirea Vodiţa, zidită şi zugrăvită din a lui Nicodim, «cu munca sa şi a fraţilor» şi cu cheltuielile rului. Dup^ ultimele cercetări, hrisovul respectiv s-a dat — tîrziu — în vara anului 1372. înseamnă că zidirea mînăstirii icit venirea lui Nicodim la noi — a avut loc cel mai tîrziu —1371, lucrările terminîndu-se fie în toamna anului 1371, fie 1372, iar zugrăvirea, în anii următori. Săpăturile întreprinse la ruinele Vodiţei au dus la concluzia că Nicodim a ridicat îouă mînăstire, pe locul uneia mai vechi, cum s-a procedat î alte cazuri, pe tot pămîntul românesc. N-ar fi exclus ca *1* Nicodim să fi venit în ţară şi unii dintre monahii români la Athos, de care făcea amintire şi hrisovul ctitoricesc dat şului în 1369.

uisovul dat Vodiţei la Cj37^ Vlaicu Vodă înşira satele care ţ__ hărăzite pentru întreţinerea vieţuitorilor, scutirile, vasele şi odăjdiile dăruite. Prmjacelaşi hrisov, se rînduia ca după lui Nicodim «să nu aibă voie nici un domn să aşeze în :ela pe cîrmuitor, nici arhiereu, nici altul nimeni, ci precum hir Nicodim şi cum va orîndui, aşa să ţie călugării cei de singuri să-şi puie cîrmuitor». Prin aceste prevederi, mînăstirea devenea o *şamovlgstie^,* adică o ctitorie jie_sine stătătoare, ie sub orice autoritate din afară, încît se conducea numai lEOilL ?i„Şfibor, practică folosită şi la Athos_de unde Sfîntul _a adus-o în Ţara Românească.

nul 13_7Ş, Nicodim a participat la o misiune__de împăcare între ia^de Constantinopol şi Biserica sîrbă, care_ se proclamase ie autocefală în 1346, sub ţarul Ştefan Duşan, fără consimţă- :elei dintîi. Solia, trimisă de cneazul Lazăr al Serbiei, era for- n Isaia de la Hilandar, Teofan, fostul protos al Athosului, ahul Nicodim şi doi ucenici ai lui Isaia. Probabil, în urma misiunii Nicodim a primit rangul de arhimandrit din partea ~J:CUIleniie, dacă nu-1 va fi avut mai dinainte.

M î n ă s t i r e a Tismana. Nu se ştie exact cînd s-a reîntors Nicodim de la Constantinopol în Ţara Românească. Cert este că nu şi-a mai putut continua activitatea la Vodiţa, cuprinsă — cel mai tîrziu în 1376 — în noua unitate militară administrativă ungară, care era banatul de Severin. Din această cauză a iniţiat zidirea unei noi rnînastiri, la *Tismana,* pe rîul cu acelaşi nume (jud. Gorj). Se pare că datorită serviciilor aduse la Constantinopol, la ridicarea acesteia s-ja_ bucurat şide anumite ajutoare materiale din partea cneazului Lazăral_J!erbiei. în orice caz, ştirile privitoare la zidirea Tismanei sînt şi mai sărace decît cele pentru perioada anterioară. O însemnare contemporană, făcută de vreun călugăr din mînăstire, pe un hrisov din 1424, aminteşte două evenimente : «s-a sfinţit biserica la leat 6886 (1377/1378)» şi «a murit părintele nostru Nicodim la leat 6915» (— „îitQQlv Cum data celui de-al doilea eveniment s-a dovedit că este exactă, nu avem nici un motiv să ne îndoim şi de exactitatea celei dintîi. Prima menţiune a Tismanei într-un act de cancelarie datează din 3 octombrie 1385, cînd Dan I (c. 1383—1386) îi făcea "anumite danii, întărindu-i totodată dania de patru sate făcută de tatăl său, cît şi cele făcute Vodiţei de bunicul său Vladislav. «Am aflat în ţara domniei mele — spunea hrisovul lui Dan I — la locul numit Tismana, o *mînăstire nu întru toate terminată,* pe care sfînt răposatul binecinstitorul voievod Radu, părintele domniei mele, a ridicat-o din temelie, dar n-a terminat-o din pricina scurtării vieţii... drept care — continuă el — a binevoit domnia mea... să clădească pe deplin acest hram... şi să-1 întăresc cu toate darurile şi veniturile...». Sînt înşirate apoi daniile făcute de Dan însuşi, precum şi confirmarea celor făcute anterior Tismanei de către Radu şi Vodiţei de către Vladislav.

Rezultă că acela care a ridicat mînăstirea «din temelie», fără ca s-o termine, a fost Radu I (c. 1377— c. 1383). Faptul că el a făcut anumite danii chiar înainte de terminarea mînăstirii presupune o anumită grabă, explicabilă prin aceea că fosta obşte de la Vodiţa — alungată sau refugiată din regiunea Severinului — pierduse vechile proprietăţi, respectiv mijloacele de trai. Deci dania lui Radu apare ca un fel de «compensaţie» pentru pierderea vechilor posesiuni. In speranţa reocupării Severinului, Radu nici n-a dat atunci un hrisov de întărire a daniilor respective, ci s-a dat, cum am văzut, numai sub Dan I.

Trebuie reţinut şi faptul că prin 1383—1384 Severinul reintra în stăpînirea Ţării Româneşti. Din actul menţionat al lui Dan I, reiese că la data emiterii lui obştea condusă de Nicodim stăpînea două mînăs-

reintrase în posesia tuturor satelor şi veniturilor Vodiţei (se de «călugării din amîndouă mînăstirile», care «să fie de sine i»).
i reţinem şi un document din 1387, de la Mircea cel Bătrîn, din iese că lucrările de zidire s-au încheiat numai sub el. Pro- a vorba numai de o extindere a complexului mînăstiresc şi de irea deplină a noii ctitorii cu venituri şi moşii.
altă ştire despre Nicodim datează din 4 septembrie 1389, cînd să printre martori într-un hrisov dat mînăstirii Cozia de Mircea rîn. Este amintit însă în cîteva acte de danie pentru Tismana. ă, într-un hrisov din 27 iunie 1387, se prevedea ca vieţuitorii lăstirile Vodiţa şi Tismana «să fie de sine stătători şi, după i cîrmuitorului lor, să nu le pună nimeni cîrmuitor, nici eu Mircea voievod, nici altul dintre cei de după mine, ci numai ;i să aleagă pe cine vor binevoi, nici să strice orînduiala şi lui Nicodim şi porunca mea». Aceleaşi prevederi există şi hrisov datat — cu probabilitate — la 11 mai 1399, cînd îi făcea danie de cinci sate. Printr-un alt hrisov (fără dată), îi făcea : de opt sate, întărind şi daniile anterioare şi reamintind dreptul ilor de a-şi alege singuri conducătorul. Printr-un hrisov din ;le două mhiăstiri primeau unele sate din Serbia, de la despotul ii) sîrb Ştefan Lazarevici. Aceste numeroase danii, mai ales în i făcut ca Tismana să devină una din cele mai înstărite mînăstiri i. In ce priveşte Vodiţa, este amintită pentru ultima dată într-un al lui Radu cel Frumos, din 10 iulie 1464. Proprietăţile ei au treptat, în stăpînirea Tismanei.
adiţia mai atribuie lui Nicodim şi ridicarea primelor aşezări reşti de la Topolniţa (la 8 km de Vodiţa), Coşuştea-Crivelnic, lotrului şi Vişina, toate în Oltenia, de^la Prislop, în Ţara Haţe- S-a afirmat de asemenea că primele mînâstiri din Moldova —

,
are şi Neamţul — ar fi ctitorite de ucenici ai săi. Este însă greu iis că acei cîţiva «fraţi», cu ajutorul cărora a întemeiat Vodiţa iana, au avut timp să se răspîndească în atîtea părţi ale pămîn- smânesc şi să ridice, într-un timp relativ scurt, atîtea mînăstiri. *vi*
admite că mînăstirile respective sînt contemporane cu Sfîntul j >|
nii deci din a doua jumătate a secolului al XlV-lea, şi că prin- ¶
de organizare date de el mînăstirilor Vodiţa şi Tismana au ţat şi viaţa duhovnicească din alte mînăstiri româneşti. -*tivitatea cărturărească a lui Nicodim.* Se cunosc şi cîteva rivitoare la activitatea cultural-teologică a lui Nicodim. Este

vorba despre o corespondentă.purtată deieljcu ultimul patriarh de la Tîrnovo, Sfîntul Eftimie. Acesta era un teolog cunoscut şi foarte apreciat„îajtfiate. tarile ortodoxe, încît mulţi ierarhi de seamă i se adresau în S£ris__j^enţru a-i cere lămuriri în felurite probleme dogmatice şi morale (mitropoliţii Ciprian al Kievului, Antim Critopol al Ungrovîahiei şi alţii). Şe__cunosc două scrisori ale patriarhului Eftimie către Nicodim de la Tismana (a doua fragmentar). în prima scrisoare, patriarhul răspundea la şase întrebări dogmatice puse de Nicodim privitoare la îngeri, iar a doua constituia un răspuns cu privire la curăţia morală a celor ce doresc să se preoţească. Din analiza întrebărilor puse în scris de Nicodim, rezultă că el n-a fost numai un bun organizator al vieţii călugăreşti, ci şi un temeinic cunoscător al Sfintei Scripturi, un călugăr dornic să cunoască şi sa adînceasca cele mai subtile probleme teologice.

Prin anii 1404—1405, cuviosul Nicodim a caligrafiat pe pergament un frumos *Tetraevanghel* în limba slavă bisericească (de redacţie sîrbă). Acesta este primul manuscris cu dată sigură scris pe teritoriul ţării noastrejse păstrează în Secţia de artă feudală a Muzeului de Artă al României). Manuscrisul prezintă un interes deosebit sub raport artistic, lingvistic şi istoric-literar. De o mare frumuseţe artistică sînt frontispiciile de la începutul fiecărei Evanghelii, cu o vegetaţie vie de flori frumoase şi fructe. In părţile laterale ale frontispiciilor se găsesc păsări cu penaj strălucitor. Titlul fiecărei Evanghelii e scris cu litere aurite. Izvorul de inspiraţie al decoraţiei acestui manuscris se află în arta bizantină. Miniaturile lui Nicodim se încadrează mai mult în arta bizantină şi în cea sud-est europeană, şi nu în miniaturile româneşti de mai tîrziu. De un real interes artistic este şi *ierecătura* Tetraevanghelului, care prezintă, pe cele două feţe, Răstignirea şi învierea, cu o deosebit de izbutită reliefare a personajelor. La fila 316 se află însemnarea : «Această sfîntă Evanghelie a scris-o popa Nicodim în Ţara Ungurească, în anul al şaselea al prigonirii lui, iar de la începutul firii socotim 6913» (1404—1405). Mulţi cercetători consideră că s-a scris la mînăstirea Prislop, aflată atunci în «Ţara ungurească». Nu putem şti care este sensul cuvîntului «prigonire» din acest text. Mitropolitul Tit Simedrea susţinea că prin «goană» (prigonire) trebuie să înţelegem retragerea sa într-o «sihăstrie», deci o goană după «isihie», ia Prislop sau în altă parte.

La 23 noiembrie 1406, Mircea cel Bătrîn a dat un nou hrisov «părintelui şi rugătorului domniei mele popii Nicodim», respectiv mînăstirii Tismana. Peste o lună, adică la 26 decembrie 1406, cuviosul Nicodim

retat din viaţă, fiind înmormîntat la Tismana. Cu timpul, întîm-u-se minuni la mormîntul său, a fost cinstit ca sfînt, prăznuirea ăvîrşindu-se în ziua morţii sale. In locul său, soborul a ales ca Len pe Agafton.

Concluzii: *Din cele expuse, rezultă că Sfîntul Nicodim a ;t un mare organizator al vieţii monahale la noi, după rînduielile haste de la Athos, un luptător dîrz împotriva acţiunilor prozelite catolice patronate de regatul feudal ungar în regiunile balcano-nărene şi un bun cunoscător al problemelor teologice. Rînduielile tornicite de el la cele două mari ctitorii ale sale din Ţara Româ-jscă au slujit drept pildă pentru numeroasele mînăstiri pe care au ridicat maţ tîrziu domnii Ţării Româneşti şi ai Moldovei.*

BIBLIOGRAFIE

:voare: IEROM. ŞTEFAN DE LA TISMANA, *Viaţa prea cuviosului pă-' Nicodim siintitul...* ed. Iosif Bobulescu, Bucureşti, 1883, XI + 82 p. şi ed. iova, 1935; ACADEMIA R.S.R., *Documente privind istoria României,'B. Ţara iască în veacurile XIII, XIV şi* XV (1247—1500), Bucureşti, 1953, L + 431 p. itarea: *Documenta Romaniae Historica. B. Ţara Românească,* voi. I (1247— 3ub redacţia P. P. Panaitescu şi Damaschin Mioc, Bucureşti, 1966, 635 p.
escoperiri arheologice: GH. I. CANTACUZINO, *Probleme ale giei ruinelor fostei mînăstiri Vodiţa,* în SCIV, tom. 22, 1971, nr. 3, p. 469— INU V. ROSETTI, *Şantierul arheologic Cetăţeni,* în *Materiale şi cercetări gice,* voi. VIII, 1965, p. 73—88 j PA VEL CHIHAIA, *Cetatea şi schitul lui Vodă de la Cetăţeni-Muscel,* în GB, an. XXVIII, 1969, nr. 1—2, p. 111—130 j CHIHAIA, *Un complex necunoscut de sihăstrii din munţii Buzăului, in* SCIA, r/d *plastică,* 1, 1973, p. 3—20; PA VEL CHIHAIA, *Date noi despre bisericuţele '. din Munţii Buzăului,* în GB, an. XXXIII, 1974, nr. 5—6, p. 507—517; CARMEN DUMITRESCU, *Biserica rupestră Corbii de Piatră, cel mai vechi ansamblu îră cunoscut astăzi,* în SCIA, t. 22, 1975, p. 23—51 ; Voi. *Vestigii rupestre nţii Buzăului* (publicat de Arhivele Statului Buzău), Buzău, 1980, 88 *p.*; CONSTANTINESCU, *Schituri sau sihăstrii rupestre buzoiene, mărturii ale i creştinismului şi continuităţii noastre pe aceste meleaguri,* în voi. *Spiţe şi istorie la intorsura Carpaţilor,* I, Buzău, 1983, p. 321—340. imele
mînăstiri: Sfîntul Nicodim: NICOLAE DOBRESCU, *Întemeierea liilor şi a celor dintîi mînăstiri din ţară,* Bucureşti, 1906, 128 p.; AL. ESCU, *Mînăstirea Tismana,* ed. III, Bucureşti, 1909, 488 p. + 40 pi.; TIT EA, *Minăstirea Vodiţa. Glosă pe marginea unui document inedit,* în B.O.R., '< 1947, nr. 1—3, p. 63—76; CONSTANTIN C. GIURESCU, *Întemeierea 'iei Ungrovlahiei,* în BOR, an. LXXVII, 1959, nr. 7—10, p. 673—697; TIT EA, *Glosă pe marginea unei însemnări (în Tetraevanghelul lui Nicodim),* în XIII, 1961, nr. 1—4, p. 15—24; TIT SIMEDREA, *Viaţa mînăstirească în Ţara*

Românească înainte de anul 1370, în BOR, an. LXXX, 1962, nr. 7—8, p. 673—687; VENIAMIN MICLE, *Despre monahismul ortodox anterior secolului al XIV-lea,* în G.B., an. XXXVII, 1978, nr. 3—4, p. 300—317; P. Ş. NĂSTUREL, *D'un document byzantin de 1395 et de quelques monasteres roumains,* în *Travaux et memoires* (Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance), 8, Paris, 1981, p. 345—351. E. TURDEANU, *Les premiers ecrivains religieux* en *Valachie: l'hegoumene Nicodeme de Tismana et le moine Philotee,* în «Revue des etudes roumaines», II, 1954, p. 114—144 (şi în voi. *Etudes de litterature roumaine et d'ecrits slaves et grecs des Principautes Roumaines,* Leiden, 1985, p. 15—37); E. LĂZĂRESCU, *Nicodim de la Tismana şi cultura românească, l (pînă la 1385),* în «Romanoslavica», Istorie, XI, 1965, p. 237—284; DJORDJE SP. RADOJlClC, *Bulgaroalbanitoblahos* et <Serbo-albanitobulgaroblahos*, deux caracteristiques ethniques du Sud-Est Europeen du XlV-e et* XV-e *siecles. Nicodeme de Tismana et Gregoire Camblak,* în «Romanoslavica», XIII, Bucureşti, 1966, p. 77—79; ION RADU MIRCEA, *Cel mai vechi manuscris miniat din Ţara Românească : Tetraevanghelul popii Nicodim (1404—1405),* în «Romanoslavica», XIII, 1966, p. 203—221 ; VICTOR BRATULESCU, *Silntul Nicodim,* in MO, an. XXII, 1970, nr. 5—6, p. 587—598; D. BÂLAŞA, *Siîntul Ignatie Teoiorul şi Stîntul Nicodim de la Tismana,* în MO, an. XXIII, 1971, nr. 9—10, p. 634—651 ; PATRIOTA CODAU, *Cuviosul Nicodim cel Simţit de la Tismana,* în BOR, an. XCIII, 1975, nr. 1—2, p. 194—207 (şi extras); NESTOR VORNICESCU, *Cuviosul Nicodim de la Tismana ctitor de siinte locaşuri,* în MO, an. XXVIII, 1976, nr. 11—12t p. 923—931. (Alte studii în acelaşi număr, semnate de Radu Creţeanu, Sebastian Chilea, Scarlat Porcescu, Gheorghe Drăgulin, Ioasaf Ganea şi Dumitru Bălaşa).

VI

.iii

k, MÎNĂSTIRI ŞI BISERICI ÎN ŢARA ROMÂNEASCĂ ŞI MOLDOVA ÎN SECOLUL AL XIV-LEA ŞI ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XV-LEA

jaginile precedente am prezentat ştirile pe care le avem despre mahala din Ţara Românească în cursul secolului al XlV-lea, asupra rolului îndeplinit în reorganizarea acestei vieţi de intui Nicodim de la Tismana. Urmează să prezentăm ştirile le avem "asupra altor mînăstiri şi biserici muntene şi moldo- cursul aceluiaşi secol.

îstiri şi biserici din Ţara Românească. Una din cele mai în- aşezări monahale din ţara noastră este *mînăstirea Cqzig,* voievodală din a doua jumătate a secolului al Xiy-lea, necro- Mircea cel Bătrîn şi a familiei sale. Prima menţiune docu- despre această mînăstire o găsim în două hrisoave de danie ircea, ambele cu data de 20 mai 1388. Din cuprinsul primului ;zultă că domnul «a ridicat din temelie o mînăstire în numele i de viaţă începătoarei şi nedespărţitei Troiţe (Treimi)... la mit Călimăneşti pe Olt, care a fost mai înainte satul boierului mele Nan Udobă...». în continuare, dăruia mînăstirii satele i Cricov, o moară în hotarul Piteştilor, precum şi un mertic mual de la curtea domnească : 220 de găleţi de grîu, 10 buţi 10 burdufuri de brînză, 20 de caşuri, 10 vedre (burdufuri) de 3 sloi (bucăţi) de ceară şi 12 bucăţi de postav, li întărea şi osii, care i-au fost dăruite de unii boieri. Intre altele se făcea de «o moară la Rîmnic pe care a dăruit-o *Dan Voievod* şi colo dăruită de jupan Budu, cu voia *părintelui domniei mele* >ievod...». Prin acelaşi hrisov se rînduia ca «mînăstirea Cot-

rneana să fie supusă, cu toate cele ce se ţin de ea, mînăstirii mai sus scrise şi de acolo să se stăpînească». Se rînduia apoi ca după moartea egumenului, soborul singur, fără amestecul puterii politice sau bisericeşti, să aibă dreptul să aleagă pe noul cîrmuitor al ambelor mînăstiri. Se prevedea deci aceeaşi rînduiala a samovlastiei, precum şi unirea celor două aşezări monahale — Cozia şi Cotmeana — sub o singură conducere, ca şi în cazul mînăstirilor Vodiţa şi Tismana.

Prin cel de al doilea hrisov, cu aceeaşi dată, Mircea dăruia mînăstirii Cozia satele : Călimăneşti, Jiblea, Bărdăţani, Seaca şi Hinăteşti, toate scutite de dări şi munci domneşti. In anii următori i-au fost dăruite alte sate (peste 10), bălţi cu peşte, mori, produse alimentare (grîu, brînză, caş, vin, miere etc). Toate aceste danii au făcut din Cozia a doua mînăbtire a ţării (după Tismana), în ce priveşte starea materială.

Din primul hrisov, constatăm că egumenul de atunci al Coziei era *Gavriil,* poate un ucenic al Sfîntului Nicodim; i-au urmat *Soîionie* (c. 1406—1418) şi *Iacob* (1421) ş.a.

In ce priveşte vechimea mînăstirii Cozia, cei mai mulţi cercetători, pe baza cuvintelor mai sus citate din primul hrisov, aji_considerat că prima biserică la Cozia a fost începută de Radu I, continuată de Dan I, dar, fiind nimicite de vreme, a fost nevoie că Mircea să ridice «dîn temelie» o nouă mînăstire prin 1387—1388. Această părere a fost rectificată de acad. prof. Constantin__C_ Giurescu, arătînd că prima aşezare mînăstirească de la Cozia era cu mult anterioară lui Radu I. In adevăr, Radu I, care se ştie ca a fost un domn mare, iubitor de frumos, de fast şi de podoabă, n-a putut ridica la Cozia o clădire atît de şubredă, încît să fie nevoie, abia după un deceniu, să fie înlocuită cu una nouă, de către fiul său Mircea. De aceea, C. C. Giureşc a jconsidera că primul lăcaş de la Cozia datează din prima jumătate a secolului al XlV-lea, iar mînăstirea pe care o vedem azi are întradevăr ca prim ctitor pe Mircea Voievod care a ridicat-o «din temelie».

In ce priveşte numele acestei mînăstiri, observăm că documentele nu o numesc într-un singur fel. în primul document din 20 mai 138'8, era menţionată prin cuvintele : «la locul numit Călimăneşti,. pe Olt» (ca şi în cel din 8 ianuarie 1394), iar în al doilea act din 1388 : «la locul numit Nucet, pe Olt, adică Cozia». Aceste două numiri apar şi în hrisoavele de danie din anii următori. Denumirea de Cozia s-a impus numai în ultimele hrisoave ale lui Mircea. Explicaţia acestor două denumiri constă în aceea că mînăstirea era situată într-o regiune cu nuci, pe valea Oltului, între Călimăneşti şi muntele Cozia, formînd o

tă pădure de nuci, un *nucet* (acest nume e o moştenire roma-
n grupa cuvintelor terminate în -etum; ex. Ulmetum în Do-
în evul mediu se mai întîlnesc asemenea ţppice: Brădet,
Frăsinet, Socet, Păltiniş etc). Iar Cozia nu este altceva decît
ntul în limba pecenego-cumană a termenului nucet (coz = nucă),
imbarea numelui de Nucet în Cozia se datorează faptului că
sta, în acelaşi timp, încă un lăcaş cu numele *Nucet,* în judeţul
:ţa. Dan I este primul voievod care a ajutat Nucetul din Dîm-
In acest caz, înlocuirea numelui Nucet cu cel de Cozia este
iilă, urmărindu-se o distincţie între ctitoria din Vîlcea şi cea de
)oviţa. Distincţia era necesară mai ales acum, cînd se dădeau
mînăstiri atîtea hrisoave de danie, pentru a nu se face confuzii
se ajunge la revendicări din partea vreuneia din ele. Din mo-
ctitoria lui Mircea din Vîlcea a fost aceea care şi-a schimbat
înseamnă că Nucetul din Dîmboviţa era o aşezare călugă-
nai veche. Mînăstirea Nucet din Dîmboviţa a fost refăcută de
na pîrcălabul, la sfîrşitul secolului al XV-lea, cînd a ridicat
ia biserică, apoi pe la începutul secolului al XVII-lea, iar
treia oară s-a restaurat în 1712 de clucerul Ianache Văcărescu.
meroasele danii pe care le-a primit, Nucetul dîmboviţean a
ia din cele mai bogate mînăstiri din Ţara Românească, avînd
te sau părţi de sate, apoi vii, vaduri de moară, mori, heleştee,
ivălii etc.

primul hrisov dat Coziei de Mircea cel Bătrîn la 20 mai 1388,
m şi existenţa mînăstirii *Coţmegna_* (jud. Argeş), care era pusă
b dependenţa Coziei. Probabil fiinţa încă din timpul lui Vla-
Vlaicu) Vodă, căci pomelnicul ei, alcătuit în 1781, începe cu
islav Voievod», urmat de Radu, Dan, Mircea cel Bătrîn şi alt II-
lea). După părerea altor cercetători, prima biserică de la ia
a fost ridicată de Radu I, iar a doua, de Mircea cel Bătrîn.
umentar, constatăm şi existenţa altor mînăstiri în timpul dom-
vlircea cel Bătrîn. Unele din ele există — cu refaceri ulterioare
azi, altele au dispărut.

ăsirea Şnggov, la nord de Bucureşti, a fost zidită pe insula
>cul lacului cu acelaşi nume, lac înconjurat altădată de întinsul
Vlăsiei. Era deci foarte bine apărată, putînd să slujească în-a
şi ca loc de adăpost, în caz de nevoie. Printr-un document 8
Mircea Vodă întărea «rugătorului domniei mele popii ăr
de la Snagov» satul Ciulniţa, pe Buzău, pe care i-1 dăruise
domniei mele, jupan Staico, *mînăstirii domniei mele* de *la*

Snagov». Nu putem şti dacă Mircea este ctitorul mînăstirii, aşa cum ar reieşi din cuvintele de mai sus, pentru că într-un mormînt din vechea biserică — anterioară celei de azi — s-au găsit monede de la Vlaicu Vodă, ceea ce ne face să credem că exista din timpul lui. N-ar fi exclus ca Mircea să fi ridicat o biserică nouă, sau, cel puţin, să o fi mărit pe cea veche. în orice caz, el a făcut danii acestei mînăstiri, după cum reiese dintr-un hrisov al fiului său Dan II, din 7 octombrie 1428, prin care îi confirma două sate, cu bălţi, dăruite de Mircea.

Potrivit tradiţiei, un ucenic al Sf. Nicodim, cu numele Dionisie, a ridicat mînăstirea Vjjşing, tot sub Mircea cel Bătrîn, situată la ieşirea Jiului din defileul Bumbeşti-Livezeni. Cercetări mai noi o datează din a doua jumătate a secolului al XlV-lea. Este atestată documentar de patru hrisoave de la Neagoe Basarab. într-unui din ele se face pomenire de hotarele mînăstirii «din zilele lui Mircea voievod». Prezenţa acestei mînăstiri tocmai pe Valea Jiului apare ca o completare firească a şirului de mînăstiri de la poalele Carpaţilor : Vodiţa, Tismana, Cozia. Astăzi, fosta mînăstire e în ruine.

Din acelaşi timp data şi schitul *Brădet* (jud. Argeş), ctitorit de Mircea cel Bătrîn pe locul unui lăcaş mai vechi. Pomelnicul ctitorilor începe cu el, iar în biserică, fresca ctitorilor ne înfăţişează chipul voievodului, ţinînd în mîna dreaptă o cruce, iar în stînga biserica, avînd alături pe soţia sa, din numele căreia nu se pot citi decît ultimele două litere ...ra (probabil doamna Mara).

N-ar fi exclus ca şi mînăstirea *Dealu.* de lîngă Tîrgovişte, să existe tot din timpul marelui voievod. La 17 noiembrie 1431, Alexandru Aldea dăruia acestei mînăstiri două sate (Alexeni şi Răzvad) «pentru veşnica pomenire a sfîntului răposatului părintelui domniei mele Mircea Voievod şi apoi, şi a domniei mele». Cum de la moartea lui Mircea nu trecuseră decît 13 ani, s-ar putea ca mînăstirea să fi fost ridicată în primele decenii ale secolului al XV-lea.

Mînăstirea *QlayQQJăc,* numită la început *Strugalea* (la sud de Găeşti), cu hramul Bunavestire, datează tot din timpul lui Mircea, căci un hrisov dat la 20 iunie 1507 de Radu cel Mare preciza că acel domn îi dăruise două sate : Călugărenii de pe Neajlov şi Călugărenii din Teleorman. Alte două sate i-a dăruit Vlad Dracul, în 1441, cu scutirea lor de toate impozitele către domnie.

în judeţul Mehedinţi s-au descoperit ruinele unei vechi mînăstiri cu numele *Coşuştea* sau *Crivelnic,* din secolul al XlV-lea. Documentar, apare însă abia la 10 aprilie 1493 («egumenul de la Coşuşta»).

! *mai vechi bisericijde mir.* Dintre bisericile de mir din această 7~se cunosc doar ruinele cîtorva din ele, precum şi unele mai tîrziu. Astfel, în *Drobeţa-Ţuinu Seyerin* se păstrează Jun- două biserici cu cîteva frînturi de ziduri, apoi, în *Curtea de* uinele bisericii cunoscute sub numele popular de *SfriNjcoară.* şi structură, toate aceste trei aparţin unor tipuri de lăcaşuri tiare cunoscute în veacurile XII şi XIII. Cele din Drobeta-Turnu sînt de dimensiuni reduse (12,50 X 7,50 m şi 12,75 X 7,40 m.), ica Sîn Nicoară, ceva mai mare (15,50 X 8,50 m). Amintim apoi «JVegru *Vodă»* din Cîmpulung, cu hramul Adormirea Maicii ii, în care au fost înmormîntaţi Basarab întemeietorul şi fiul :>lae Alexandru. înseamnă că a fost ridicată înainte de 1352, rţii lui Basarab. A fost distrusă de un cutremur prin 1628, în ii Alexandru Iliaş, iar după şapte ani a fost refăcută de meş- Matei Basarab.

îltimii ani ai domniei lui Basarab I, s-a început construirea *domneşti de la Argeş,* cu hramul Sfîntul Nicolae, ridicată, pe eia mai vechi, din prima jumătate a secolului al XHI-lea, pro- n timpul lui Seneslau. Lucrările au continuat sub Nicolae iu şi sub Vladislav-Vlaicu. Concepută ca lăcaş de închinare şi domnească, noua biserică trebuia să fie o construcţie momişi să întrunească anumite calităţi artistice şi tehnice care să dorinţa de afirmare a unei domnii independente, ca aceea de 30, a lui Basarab I. Ctitorii au chemat la Argeş o echipă de din ţinuturile de veche artă bizantină din preajma Constanti- li, cărora le-au cerut să zidească o biserică reprezentativă oua situaţie înfloritoare a Ţării Româneşti şi care a slujit apoi tedrală mitropolitană.

ăstiri şi biserici **din Moldova.** Fără îndoială că au existat şi şi în Ţara Românească, schituri de lemn, ridicate în locuri în munţi sau în codri, în care vieţuiau diferiţi pustnici sau După tradiţie, Bogdan I ar fi ridicat un schit lîngă Baia, cu- ub numele de *Bogdâneşti,* în apropierea căruia s-a ridicat mai înăstirea Rîşca. Ştiri documentare întîlnim abia din a doua ! a secolului al XlV-lea.

cea mai renumită aşezare monahală din Moldova este eg *Neamţ.* După tradiţie, această mînăstire a fqşţ întemeiată [arii Şofronie, Pimen şi Silvan, veniţi cu ucenicii_]or_ din ţinu- id-dunărene. N-ar fi exclus ca aceştia să fi fost ucenici ai Nicodim de la Tismana sau călugări români care trăiseră un

timp la Athos. Probabil pentru aceştia, Petru I Muşat (1375—1391) a ridicat aici o biserică de lemn. In adevăr, într-un hrisov de la mitropolitul Iosif al Moldovei din 7 ianuarie 1407, prin care mînăstirile Neamţ şi Bistriţa erau puse sub ascultarea aceluiaşi egumen Dometian, se făcea amintire şi de «două sate ale mînăstirii la gura Neamţului... pe care le-a dat sfînt răposatul domn Io Petru Voievod şi două mori şi două vii, una pe care a dat-o Petru Voievod şi alta a cumpărat-o vlădicia mea...». Reiese că mînăstirea exista în timpul lui Petru Muşat, dacă nu va fi fost şi mai veche. Se pare că el a fost înmormîntat aici, căci Ştefan cel Mare nu a pus şi pentru el o piatră de mormînt în biserica Sfîntul Nicolae din Rădăuţi, aşa cum a făcut cu ceilalţi înaintaşi şi strămoşi ai săi.

Biserica de lemn a lui Petru Muşat a fost înlocuită cu una de zid ridicată de Alexandru cel Bun. Actualul complex mînăstiresc de la Neamţ mai păstrează de la acest domnitor numai turnul-clopotniţă, pe sub bolta căruia se pătrunde în incintă. Biserica de azi, cu hramul înălţarea Domnului, a fost ctitorită de Ştefan cel Mare, în 1497.

Alexandru cel Bun a făcut mînăstirii Neamţ mai multe danii: sate, iazuri cu peşte, prisăci, mori, felurite mertice ş.a. Daniile au continuat sub fiii săi Iliaş şi mai ales sub Ştefan, cel din urmă fiind îngropat aici. Este interesant un hrisov de la Ştefan II, din 6 iunie 1446, prin care închina mînăstirii Neamţ o altă mînăstire, de la *Boiştea,* «unde a fost chilia vlădicii Iosif». Prin acelaşi hrisov, rînduia ca preoţii din satele mînăstirii să asculte numai de egumenul ei. Urmaşul său, Petru II, îi întărea dreptul de proprietate peste 16 sate (22 august 1447), iar Petru Aron scutea satele mînăstirii de orice obligaţie faţă de domnie, punîndu-le sub ascultarea directă a egumenului. Alte numeroase danii i-au fost hărăzite de Ştefan cel Mare. Toate acestea au făcut din ea una din cele mai înstărite mînăstiri ale ţării. între zidurile ei s-a desfăşurat, încă din prima jumătate a secolului al XV-lea, şi o activitate cultural-artistică, pe care o vom prezenta în altă parte.

Mînăstiiea Sfîntul Nicolae din Poiană, pe Şiret, este menţionată pentru prima oară documentar la 2 iulie 1398, cînd Ştefan I îi dăruia două sate. Mai tîrziu, s-a numit *Pobrata* (în slav. = înfrăţire, frăţie), iar azi, *Probota.* Mitropolitul Dosoftei al Moldovei (t 1693), cercetînd o serie de documente, azi dispărute, afirma că mînăstirea Sfîntul Nicolae din Poiană a fost ridicată de sihastri, încă «de la începutul ţării». Pe locul vechii mînăstiri, domnitorul Ştefan I (1394—1399), împreună cu un frate al său vor fi construit o mînăstire nouă, din piatră. Biserica acestei mînăstiri a fost restaurată de Ştefan cel Mare. Ruinîndu-se şi

Petru Rareş, îndemnat de mitropolitul Grigorie Roşea, pe jumen al mînăstirii, a construit, la o mică distanţă de ruinele înăstiri, o biserică nouă, terminată în 1530, existentă şi azi. a biserică, Ştefan cel Mare a înmormîntat pe mama sa Oltea jmbrie 1465) şi pe soţia sa Evdochia (-j- 14 septembrie 1467). lor funerare se găsesc azi în biserica nouă, a lui Petru Rareş. u, au fost îngropaţi aici Petru Rareş, soţia sa, doamna Elena, îtefan (în gropniţă) şi alţii (în pridvor). Mînăstirea a ajuns la economică înfloritoare datorită daniilor făcute de Alexandru (în 1404). Aceeaşi grijă au arătat mînăstirii fiii săi Iliaş şi iu nepotul său Alexandrei, care i-au întărit vechile danii sau altele noi. De pildă, Alexandrei Vodă, la 27 iunie 1449, întărea lui dreptul de a judeca şi pedepsi pe oamenii din satele i. Astăzi este biserică de mir.

iea i«2«ăstfre__Alo7d_ov'i^a este atestată de un document din ibrie 1402, dar fără să dea numele ctitorilor. Alexandru cel Bun atunci mai multe danii. La 15 februarie 1410, acelaşi domnitor nînăstirii munţii Suhardul Mare şi Suhardul Mic. Hrisovul menţiona ; «am dat şi am miluit mînăstirea noastră nou zidită î în Moldoviţa». Deci putem susţine că mînăstirea care exista i fost ridicată de un alt domn sau de un boier şi reconstruită e 1410 de Alexandru cel Bun. Domnitorul ctitor i-a făcut apoi Leroase danii în anii următori: sate, eleştee cu peşte, scutiri etc. Alte danii i-au făcut fiii săi Iliaş şi Ştefan, soţia sa Ana >oieri. Un cutremur sau o alunecare de teren a avariat grav ;a lui Alexandru cel Bun (săpăturile arheologice au scos la rmele incintei). Actuala mînăstire Moldoviţa este ctitoria lui reş, situată cam la 300 m de locul celei vechi. *tâijeg. Bjşţriţa* lîngă Piatra Neamţ (numită în unele documente rea de la Piatra lui Crăciun»), a fost ridicată de Alexandru Ctitoria acestui voievod se pare că a înlocuit una mai veche, ita la sfîrşitul secolului al XlV-lea. Lucrările de construcţie ale ăstiri s-au încheiat înainte de 7 ianuarie 1407, cînd Alexandru a acceptat ca mînăstirea sa şi cea de la Neamţ să fie împreu-» o singură conducere, a egumenului Dometian, căruia i se dreptul de a-şi alege singur urmaşul în egumenie, fără vreun din afară. Domnitorul ctitor i-a făcut numeroase danii. Astfel, ie 1415 îi dăruia două sate şi îi întărea altele, dăruite de trei a 11 iulie 1428 îi închina 50 de biserici «să fie uric mînăstirif... enitul şi cu sfinţirea preoţilor, neclintit. Şi nici un mitropolit,

nici slugile lui, nici dregătorii lui să nu se amestece întru nimic...». La 6 februarie 1431, îi dăruia vama de la Tazlău, patru prisăci, îi închina mînăstirea Sfîntul Nicolae, «unde a fost Huba», cu satul, moara şi «siliştea de pe Nichid». Daniile au continuat şi sub urmaşii săi. în felul acesta, Bistriţa era una din cele mai înzestrate mînăstiri ale Moldovei. Drepturile pe care le avea asupra celor 50 de state puneau mînăstirea într-o situaţie privilegiată, asemănătoare cu a episcopului de Rădăuţi, care avea sub jurisdicţia sa tot numai 50 de sate. Alte danii i-au făcut Iliaş şi Ştefan. In biserica mînăstirii au fost îngropaţi domnitorul ctitor (-j- 1432), soţia sa Ana (-j- 1418) şi alţii. După el au făcut lucrări de restaurare Ştefan cel Mare (se păstrează de la el un turn-clopotniţă cu un paraclis) şi Petru Rareş, ca apoi să fie reconstruită de Alexandru Lăpuşneanu, în forma în care o avem astăzi.

Mînăstirea Humor, lîngă oraşul Gura Humorului, este unul din cele mai vechi şi mliTTmportante lăcaşuri de închinare din Moldova. Este menţionată documentar la 13 aprilie 1415, ca o ctitorie a unui mare dregător, vornicul Oană. Mînăstirea s-a bucurat de o atenţie deosebită din partea lui Alexandru cel Bun, care i-a dăruit, la 13 aprilie 1415, «un sat la obîrşia Solonţului... şi seliştea lui Dieniş». Alţi domni — mai ales Ştefan cel Mare — i-au întărit daniile avute din timpul lui Alexandru cel Bun sau au făcut altele noi. Prin 1528—1530, mînăstirea vornicului Oană a fost distrusă de un cutremur sau de o revărsare a pîrîului Humor. Atunci a construit logofătul Toader Bubuiog biserica existentă şi azi, la aproximativ o sută de metri de cea veche.

O notiţă, care rezuma un act patriarhal din 1395, făcea amintire de două mici mănăstiri ale lui *«Iaţco din Mavrovlahia»,* una cu hramul Adormirea Maicii Domnului, alta cu hramul Sf. Dumitru. Acest Iaţco — membru în Sfatul domnesc —• ruga atunci pe patriarh «să le primească în calitate de ctitor». S-a stabilit că prima din ele era mînăstirea de călugăriţe numită mai tîrziu «a lui Iaţco» sau «din ţarina Sucevei» (azi în Suceava), căreia Alexandrei Vodă îi făcea danii în 1453. A doua se găsea, probabil, pe locul bisericii Sf. Dumitru din Suceava, ctitoria de mai tîrziu a lui Petru Rareş.

Mînăstirea Vlşnevăţ — dincolo de Prut — numită mai tîrziu *Chiprieni* (popular Căpriana), poate după numele lui Chiprian, primul egumen cunoscut, este menţionată documentar la 10 februarie 1429, cînd Alexandru Vodă cel Bun dăruia această mînăstire — împreună cu cinci sate — soţiei sale Mălina, «să-i fie uric cu tot venitul».

O altă mînăstire era cea a lui Vărzar, amintită în 1420, numită mai tîrziu, după numele întemeietorului ei, *Vărzăreşti,* tot dincolo de

a părţile Rădăuţilor, la *Horodnic,* era o mînăstire de călugăriţe, mul Înălţarea Sfintei Cruci.

>roape de actuala *mînăstire Putna,* spre răsărit, există o bisericuţă în stîncă, azi degradată. Aci a fost săpată o chilie, în care ar it, potrivit tradiţiei, Daniil Sihastrul. N-ar fi exclus să fi existat bisericuţă de schit, mult mai veche decît ctitoria lui Ştefan re.

m de asemenea că pe locul mînăstirii *Voroneţ* a lui Ştefan cel a existat alta, mai veche. Pomelnicele mînăstirilor *Pîngăraţi* şi *ani* îl arată drept prim ctitor pe Alexandru cel Bun. icumentele aceluiaşi domnitor, precum şi ale urmaşilor săi, men-:ă şi alte mînăstiri, azi dispărute. între acestea se numără mî-a *Bogotin* sau *Bohotin,* pe care voievodul o punea, în 1411, sub trea mînăstirii Bistriţa. Tot aşa este cazul cu o mînăstire de călu-în părţile Tazlăului Sărat (înainte de 1399), o altă *mînăstire lău,* într-un loc dăruit de Alexandru cel Bun în 1424 lui Toader anume pentru întemeierea ei, *mînăstirea popii Draghie* (1444), *irea lui Ciunca Stan* (1445), în părţile Tecucilor, *mînăstirea de* Îozieni-Roman (1446), o *mînăstire la Boiştea,* unde a fost «chilia ii losif şi unde sînt călugăriţe», amintită într-un document din :înd era dăruită mînăstirii Neamţ (lîngă satul Graşi, azi Dum-— Tîrgu Neamţ, probabil mînăstirea în care s-a călugărit şi a primul mitropolit, losif), *mînăstirea postelnicului Ignat din Soci, nînăstiri ale lui Cer nat Ploscarul* şi numeroase altele, a doua jumătate a secolului sînt menţionate mînăstirile de la *ti,* probabil în zona Vasluiului, *Dideşti,* în aceeaşi regiune, în părţile Neamţului ş.a.

istenţa altor biserici şi mînăstiri, anterioare celei de a doua ţi a secolului al XV-lea, o indică şi cîteva toponimice (Mînăs-Dealul Mînăstirii, Chilii, Călugăreni, Călugăriţa etc). Pe lîngă mînăstiri, pomenite în documentele vremii, vor mai fi existat e, despre care nu avem nici o ştire.

cunoscute sînt atestate documentar tot din jumătate a secolului al XlV-lea. O astfel de biserică a existat *ovăţ* (Olovăţ), în Moldova de nord, ctitorită de Dragoş Vodă ată de Ştefan cel Mare la Putna. După tradiţia locală, — con-ă şi în *Letopiseţul* lui Nicolae Costin —, aici ar fi construit o ă de lemn Dragoş Vodă, în care ar fi fost îngropat, apoi a fost de Ştefan cel Mare la Putna. Actuala biserică nu poate fi con-

siderată însă de la Dragoş Vodă, căci lemnul n-ar fi rezistat de atunci şi pînă astăzi.

Cea mai însemnată dintre vechile lăcaşuri de închinare moldoveneşti este, fără îndoială, *biserica Sfîntul Nicolae din Rădăuţi,* considerată ctitoria lui Bogdan I, de la începutul celei de a doua jumătăţi a secolului al XV-lea. Biserica şi-a păstrat pînă azi forma iniţială, cu excepţia unui pridvor, adăugat în 1559 de Alexandru Lăpuşneanu. Potrivit cercetărilor mai noi, Bogdan ar fi ridicat aici doar o biserică de lemn, iar actuala biserică, din piatră, ar fi ctitoria lui Petru Muşat. în această biserică au fost înmormîntaţi r Bogdan I, ctitorul bisericii, şi urmaşii săi : Laţcu, Roman I, Ştefan I, Bogdan (fratele lui Alexandru cel Bun), alt Bogdan (fiul lui Alexandru cel Bun), Anastasia, fiica lui Laţcu, Stana, mama lui Ştefăniţă Vodă, şi Ioanichie, primul episcop atestat documentar la Rădăuţi. Pe mormintele primilor şase, Ştefan cel Mare a pus lespezi funerare frumos sculptate şi inscripţii în limba slavonă.

O altă biserică veche este *Sfînta Treime din Şiret,* atribuită de tradiţie voievodului Sas (c. 1354—c. 1358). Ultimele cercetări o atribuie însă lui Petru Muşat. Se păstrează integral pînă azi, fiind cel mai vechi monument de plan treflat al arhitecturii bisericeşti din Moldova.

Cel mai vechi monument de artă bisericească din Suceava, atestat documentar, este *biserica^Mhăuţi.* Exista încă din primii ani ai veacului al XV-lea, cînd Alexandru cel Bun a aşezat în ea moaştele Sfîntului Ioan cel Nou, dar asupra datei construirii şi asupra ctitorului, ştirile sînt contradictorii. Părerea cea mai acceptabilă este că biserica a fost zidită în timpul lui Petru Muşat (1375—1391), pentru că domnia lui a fost cea mai lungă şi mai liniştită în a doua jumătate a veacului al XlV-lea, iar sub raport constructiv a fost cea mai rodnică. De asemenea, Petru Muşat este primul de la care s-a păstrat un act emis la Suceava şi despre care se ştia că şi-a avut reşedinţa în acest oraş. Biserica Mirăuţilor a slujit drept catedrală mitropolitană pînă la zidirea bisericii Sfîntul Gheorghe din Suceava, la începutul secolului al XVI-lea.

Un alt vechi lăcaş de închinare din Moldova a fost *biserica_* Sj^nta
azi dispărută, căreia Alexandru cel Bun îi dăruia
două sate, la 16 septembrie 1408. Se pare că a fost pictată în jurul anului 1415, căci atunci Alexandru cel Bun dăruia doua sate zugravilor Nichita şi Dobre, angajîndu-i sa zugrăvească două biserici, «una din Tîrgul de Jos şi alta, care va fi voia noastră». In această biserică a fost înmormîntată doamna Anastasia, soţia lui Roman I (1391—1394)

lui Alexandru cel Bun. Am putea deci presupune că Roman fost ctitorul bisericii, mai ales că el a construit şi prima cetate an.

dar, domnii români, imitînd pe împăraţii bizantini, au ridicat o e mînăstiri şi biserici, hărăzindu-le privilegii şi danii bogate. ctitoriile domneşti, erau multe mînăstiri ctitorite de boieri, iar - mai sărace — de călugări şi credincioşi. Mînăstirile se deo- le bisericile de mir prin aceea că slujeau interesele generale şi Bisericii (lăcaşuri de cultură, locuri de apărare în caz de bolniţe etc), pe cînd bisericile slujeau pentru trebuinţele i ale credincioşilor dintr-o singură parohie. In timp ce o bise- putea zidi fără a fi dăruită cu bunuri mobile sau imobile, o 5 trebuia înzestrată cu moşii şi venituri îndestulătoare pentru ;le vieţuitorilor ei. Daniile erau făcute pentru veşnicie, fiind apoi de domnii următori, care, de multe ori, hărăzeau şi ei daruri. Cu timpul, la darurile fondatorilor, se adăugau şi ale are erau trecuţi apoi între ctitori.

tatea de ctitor aducea o serie de drepturi, dar mai ales de Astfel, ctitorii aveau dreptul să fie pomeniţi, fie la liturghie, săvîrşirea de parastase (uneori se preciza în hrisoavele de ce zile urmau să fie săvîrşite pomenirile), dreptul de a li se chipul în pronaos (cu întreaga familie, uneori), de a fi înmor- :n interiorul bisericii, de a li se aminti numele în pisania bise- mînăstirii respective. Iar între datorii, cea mai de seamă era *î* a înzestra mînăstirea respectivă cu toate bunurile necesare usţinerea ei.

mie remarcat apoi şi faptul că primele mînăstiri mari din Ţara iscă s-au organizat ca samovlastii (autodespotii), sub directa re a Sfîntului Nicodim de la Tismana. în Moldova, întîlnim ;i dăruiri d'e mînăstiri la credincioşi mireni, ceea ce nu se în- in Ţara Românească.

oncluzii:/n a *doua jumătate a secolului al XlV-lea şi ma jumătate a celui următor, în Ţara Românească şi în* >va *pulsa o intensă viaţă călugărească. Numărul ridicat de -i şi mînăstiri, fie din lemn, tie din zid, menţionate documen- această perioadă, arată că în cele două ţări a trăit şi o i numeroasă. Se constată de asemenea că exista o puternică n arta construcţiei, precum şi meşteri autohtoni. Numai*

cunosclnd înfăptuirile artei moldoveneşti din această perioadă, ne putem explica strălucita înflorire artistică din epoca lui Ştefan cel Mare, cu integrarea ei în circuitul valorilor universale.

■II

BIBLIOGRAFIE

, .,

A. **Ţara Românească**

Izvoare: Academia R.S.R., Documente *privind istorici României. B. Ţara Românească, veacul XIII, XIV, XV (1247—1500),* Bucureşti, 1953, L + 431 p. şi reeditarea : *Documenta Romaniae Historica. B. Ţara Românească, voi. I (1247—1500).* Sub redacţia P. P. Panaitescu şi Damaschin Mioc, Bucureşti, 1966, 635 p.

Lucrări generale: NICOLAE DOBRESCU, *întemeierea Mitropoliilor şi u celor dinţii mînăstiri din ţară,* Bucureşti, 1906, 128 p. *Arta creştină In România. 3. Secolul al XlV-lea.* Studiu introductiv şi prezentarea planşelor de Dr. Corina Popa, Bucureşti, 1983, 192 p.

Lucrări speciale: CONSTANTIN C. GIURESCU, *Două monumente religioase din veacul al XlV-lea: Nucetul sau Cozia din Vîlcca şi Nucetul din Dîmboviţa,* In M.O., an. XIII, 1961, nr. 1—3, p. 38—49; TIT SIMEDREA, *Fost-au două slinte lăcaşuri la Cozia?,* BOR, an. LXXIX, 1961, nr. 11—12, p. 1018—1032 (susţine ră ar fi existat o mînăstire la Cozia, alta la Călimăneşti); EMIL LĂZĂRESCU, *Data zidirii Coziei,* în SCIA, IX, 1962, nr. 1, p. 107—137; AUREL I. GHEORGHIU, *Nucetul,* in GB, an. XXV, 1966, nr. 1—2, p. 118—138.

RADU GRECEANU şi EUGENIA GRECEANU, *Istoricul şi restaurarea tostei mînăstiri Cotmeana,* în voi. Monumente *istorice. Studii şi lucrări de icstaurare,* II, 1967, p. 52—89 ; LIA BATRINA şi ADRIAN BĂTRINA, *Contribuţii la datarea bisericii lostei mînăstiri Cotmeana,* în MO, an. XXVI, 1974, nr. 5—6, p. 470—476.

NICULAE ŞERBANESCU, *Istoria mînăstirii Snagov,* Bucureşti, 1944, 221 p. + 11 pi.; I. IONAŞCU, *Vechimea mînăstirii din pădurea cea mare de Ia Bolintin,* in RIR, VII, 1937, p. 323—338.

ILIE GH. DIACONESCU, *Vatra mănăstirii Glavacioc în secolele XV—XIX,* în BOR, an. XCVIII, nr. 9—10, 1980, p. 1047—1077.

ŞTEFAN ANDREESCU şi MATEI CAZACU, *Biserica mînăstirii Vişina — un monument din veacul al XlV-lea,* în MO, an. XXI, 1969, nr. 1—2, p. 61—65; ŞTEFAN ANDREESCU şi MATEI CAZACU, *Mînăstirea Vişina, un monument din veacul al XlV-lea,* în BMI, an. XXXIX, 1970, nr. 4, p. 43—46.

VIRGIL DRAGHICEANU, *Schitul Brădetul,* în BCMI, XVIi. 1924, p. 68—73.

GHEORGHE I. CANTACUZINO, *Cercetări arheologice la Brădet-Argeş şi problema datării monumentului,* în BMI, an. XXXIX, 1970, nr. 2, p. 56—59.

PAVEL CHIHAIA, *Etape de construcţii* în *incinta mînăstirii Negru Vodă din Cimpulung Muscel,* în SCIA, nr. 1, 1961, p. 208—221 ; PAVEL CHIHAIA, *Date în legătură cu biserica vechii curţi domneşti din Cimpulung Muscel,* în BOR, an. LXXIX, 1961, nr. 11—12, p. 1033—1049; VIRGIL DRAGHICEANU, *Despre mînăstirea Cîmpulung,* în BOR, an. LXXXII, 1964, nr. 3—4, p. 284—335; PAVEL CHIHAIA, *Biserica voievodului Nicolae Alexandru din Cîmpulung Muscel* (a. 1352—1633), în GB, an. XXX, 1971, nr. 3—4, p. 303—316 şi nr. 11—12, p. 1109—1119.

Curtea Domnească din Argeş, Bucureşti, 1923 (BCMI, X—XVI, 1917—1923), cu mai multe studii ; O. TAFRALI, Monumenfs *byzantins de Curtea de Argeş,* 2 voi. Paris, 1931, XXI + 352 p. (I), 16 p. + 158 pi. (II); V. BRATULESCU, 600 *de ani de la zidirea bisericii domneşti,* în BOR, an. LXX, nr. 11—12, 1952, p. 876—889; **V.** DRAGHICEANU, *[n legătură cu biserica domnească de la Argeş,* în MO, an. VII, 1955,

12, p. 555—562; PA VEL CHIHAIA, *Cele două lăcaşuri ale Mitropoliei din ie Argeş, deduse din hrisoavele bisericii lui Neagoe Basarab,* în MO, an. XIX, 7_8, p. 597—612; MARIA-ANA MUSICESCU şi GRIGORE IONESCU, *Bise-mească din Curtea de Argeş,* Bucureşti, 1976, 55 p. + ilustr.

BÂRCÂCILĂ, *Mînăstirea Coşuştea-Crivelnic (Mehedinţi),* în BCMI, voi. 1935, p. 165—184 (extras: Vălenii de **Munte, 1938, 22 p.).**

Moldova

v o a r e : *Documente privind istoria României. A. Moldova,* veacul XIV, XV, 384—1475), Bucureşti, 1954, LXXI + 530 p.

c r ă r i: N. GRIGORAŞ, *Primele mînăstiri şi biserici moldoveneşti,* în ri istorice», XX (s. nouă III), Iaşi, 1947, p. 114—130; TIT SIMEDREA, *i vîndute şi dăruite în secolul* XV, -în BOR, an. LXVII, 1949, nr. 1—2, 3; ŞTEFAN BALŞ — CORINA NICOLESCU, *Mînăstirea Neamţ,* Bucureşti, 5 p.; ŞTEFAN BALŞ — CORINA NICOLESCU, *Mînăstirea Moldoviţa,* Bucu-58, 127 p.; ŞTEFAN BALŞ, *Mînăstirea Humor,* Bucureşti, 1965; N. GRIGORAŞ LPROŞU, *Biserici şi mînăstiri vechi din Moldova,* Bucureşti, 1968, 70 p. + *Studii despre minăstirile Neamţ şi Moldoviţa,* în M.M.S., an. XXXVIII, 1962, p. 314—506 şi an. XXXIX, 1963, nr. 7—8, p. 371—545; TOMA G. BULAT, 7a *istoria Bisericii moldovene plnă la Ştefan cel Mare, după mărturii noi,* ;., an. XLV, 1969, nr. 5—6, p. 324—347; IOAN IVAN şi SCARLAT PORCESCU, *ea Neamţ, laşi,* 1981, 372 p.

n t r u b i b l i o g r a f i a d e t a l i a t ă a monumentelor de artă bisericească idă şi lucrările lui NICOLAE STOICESCU, *Bibliografia localităţilor şi monu-*■ *feudale din România, I. Ţara Românească,* voi. I—II, Craiova, 1970, 800 p.; *ova,* Craiova, 1971, 426 p. şi *Repertoriul bibliografic al localităţilor şi.monu-medievale din Moldova,* Bucureşti, 1974, 985 p.

,■ >v"iî! -:■

MÎNĂSTIRILE ŞI BISERICILE ROMÂNEŞTI DIN TRANSILVANIA, BANAT ŞI MARAMUREŞ ÎN SECOLELE XIII—XV

Credincioşii ortodocşi români din Transilvania, Banat, Bihor şi Maramureş au avut biserici şi mînăstiri — lucrate din lemn, din nuiele împletite sau din piatră şi cărămidă, — a căror existenţă poate fi urmărită cu aproximativ un mileniu în urmă. De pildă, în vara anului 1966 s-au descoperit la Dăbîca, pe Someş, una din reşedinţele voievodului Gelu, temeliile mai multor biserici din secolele X—XI. Prima mînăstire cunoscută din izvoarele istorice este cea de la Morisena (Cenadul de azi), cu hramul Sfîntul.Toan Botezătorul, ridicată de voievodul Ahtum, în jurul anului 1002. In urma ocupării mînăstirii de către călugării latini, — după 1028 — cei ortodocşi au fost aşezaţi în mînăstirea ortodoxă cu hramul Sfîntul Gheorghe de la Maidan (la graniţa româno-iugoslavă de azi).

Numărul mînăstirilor ortodoxe din Ungaria şi Transilvania a sporit mereu, încît în anul 1204, papa Inocenţiu III (1198—1216) delega pe episcopul său de la Oradea să le cerceteze şi să constate dacă nu era posibilă înfiinţarea unui episcopat dependent de Roma.

în secolele XIII—XV, s-au ridicat tot mai multe biserici şi mînăstiri, mai ales în părţile Hunedoarei şi în Banat, realizări majore ale arhitecturii şi picturii româneşti. Acest proces este strîns legat de afirmarea politică şi militară a cnezatelor şi voievodatelor româneşti. Documentele vremii fac adeseori amintire de voievozii şi cnejii români, mai ales de cei care se remarcau prin fapte de vitejie în campaniile antiotomane care se desfăşurau atunci.

Bisericile din Transilvania. Printre cele mai vechi monumente de artă bisericească în fiinţă şi astăzi se numără biserica din *Denşuş, în*

iaţegului, un «edificiu straniu şi singular ca formă şi structură tonică» (V. Drăguţ), una din cele mai interesante construcţii itecturii europene. Este construită din pietre romane, provenite nele Sarmizegetusei învecinate (altare votive, lespezi făţuite, >, statui etc), din bolovani de rîu şi din cărămidă, şi s-a scris mult despre această biserică, ea continuă să ridice de întrebare în ce priveşte vechimea şi fazele de construcţie, tatea cercetătorilor atribuie monumentul secolelor XII—XIII, deşi mulat ipoteza că ar putea data, într-o altă formă, din secolul X ar fi vorba chiar de un edificiu roman ruinat, folosit apoi ;rică. A fost împodobită cu picturi de către meşterul zugrav şi ajutoarele sale, în anul 1443, fapt consemnat de o inscripţie, cunosc ctitorii acestui lăcaş de închinare şi nici ai ansamblu-tural. Se presupune că aceştia din urmă sînt cnejii din familia L sau Muşana din Densuş, atestaţi documentar din secolul -lea.

vara anului 1975, s-au făcut descoperiri de interes istoric-artis-:epţional la biserica din piatră din satul *SJreişîngeorgju* (azi it în oraşul Călan), pe malul drept al Streiului. Intre altele ;coperit o pisanie în limba slavonă, scrisă în anii 1313—1314, :e rezultă că biserica s-a ridicat «spre ajutorul şi_.iertarea. P&-» cneazului Baiea şi ale preotului Naneş. în aceeaşi inscripţie ţrwemrjjaţjiumele ^ugravului Teofiî. Este cea mai veche pisanie xeaga artă medievală românească. S-au descoperit şi porţiuni :tura murală executată atunci. Trebuie relevat, însă, că sub şi pictura murală din 1313, se află un strat şi mai vechi de eală, socotit *cel mai vechi ansamblu pictural cunoscut pînă întreaga ţară.* Pe baza acestei descoperiri, s-a stabilit că bise-î piatră de aici a fost construită înainte de mijlocul secolului lea, dar pe locul unei biserici din lemn, de aceleaşi dimensiuni, mult mai veche. Biserica actuală este deci *cea mai veche clâ-imânească păstrată integral.* în 1408—1409 biserica a fost re-de cneazul Cîndreş şi soţia sa Nistora, după cum arată o altă , lîngă tabloul lor votiv.

aproximativ 2 km de această biserică, în satul Sfrei, pe malul 1 rîului cu acelaşi nume, se află o altă valoroasă biserică monu-storic, o ctitorie cnezială de la începutul secolului al XlV-lea. - tip longitudinal, formată dintr-o navă, altar pentagonal, cu un opotniţă care domină împrejurimea, construită din piatră brută

şi din piatră făţuită la muchii. A fost împodobită cu picturi în interior şi exterior.

In imediata apropiere a oraşului Haţeg, la *Sîntămăria* Or/ea, se află o biserică de dimensiuni mai mari, de tip occidental, romano-gotic, ctitorită în ultimul pătrar al secolului al XHI-lea de cnejii din familia Cîndea. Are ziduri înalte, din piatră brută şi piatră făţuită la muchii, cu portale şi ferestre cu coloane, cu un turn-clopotniţă cu cinci nivele. In interior se păstrează un valoros ansamblu de picturi murale. Biserica a ajuns mai tîrziu în stăpînirea catolicilor, apoi a calvinilor, odată cu maghiarizarea familei Cîndea, devenită Kendeffy şi trecerea ei la alte confesiuni.

La acestea, se adaugă alte numeroase monumente de artă bisericească din secolele XIII—XV, situate în Ţara Haţegului şi Valea Streiu]ui. Amintim ruinele bisericii de la *Cetatea Colţului* în apropierea satului Rîu de Mori, la poalele Retezatului, ctitorită în secolul al XlV-lea de cnejii Cîndea, care stăpîneau aceste locuri încă din secolul al XHI-lea. Biserica a servit drept paraclis al curţii cneziale. O altă ctitorie a secolului al XlV-lea este biserica din *Ostrov,* în apropiere de Densuş şi Sarmizegetusa romană, cu un frumos turn-clopotniţă, adăugat în secolul următor. Biserica păstrează o frumoasă icoană de hram, azi în parterul turnului-clopotniţă, reprezentînd pe Maica Domnului cu pruncul în braţe.

Tot secolului al XlV-lea îi aparţin bisericile din *Slnpeţru,* în apropiere de Haţeg, ctitorie a cnejilor locali, cu picturi ascunse sub var, *Nucşoara* şi *Peşteana.* De altfel, aproape în toate satele menţionate, documentele din secolele XIV—XV fac amintire de cneji locali, de multe ori participanţi la luptele antiotomane conduse mai ales de lancu de Hunedoara

In chip deosebit trebuie menţionată mînăstirea *Prislop,* cu hramul Sfîntul Ioan Teologul, situată la aproximativ 15 km de oraşul Haţeg, in hotarul satului Silvaşu de Sus. Prima biserică a fost ridicată la sfîrşitul secolului al XlV-lea, probabil de ucenici de-ai Sfîntului Nicodim de la Tismana, refăcută mai tîrziu din temelii de domniţa Zamfira, fiica lui Moise Vodă al Ţării Româneşti (1529—1530), refugiată şi apoi căsătorită în Transilvania. A fost îngropată în această mînăstire (Ţ 1580). In aceeaşi zonă a Hunedoarei şi Haţegului existau mînăstirile *Plosca,* — se pare ajutată de familia lui lancu de Hunedoara — şi cea de la *Cerna* (numită şi Negoiu) ; se pare că amîndouă au fost distruse în secolul al XVIII-lea. »i*

0 regretabilă greşeală a dispărut, în anii din urmă, biserica
lingă Hunedoara, ctitorită, potrivit tradiţiei, tot în secolul
de cnejii satului, înrudiţi cu Iancu de Hunedoara, care-i
cu privilegii şi moşii.
noiembrie 1458, regele Matei Corvinul acorda românilor din
1 dreptul să-şi ridice o biserică de zid în oraş. In urma acestei
a ridicat biserica cu hramul Sfîntul Nicolae, formată iniţial
vă şi un altar, lărgită cu un pronaos pe la mijlocul secolului
a, restaurată apoi în 1634 şi pictată peste 20 de ani. înaintea
> desigur o altă biserică, în care va fi slujit Ioan de Cafia.
i judeţul Hunedoara, pe Valea Mureşului, întîlnim alte bise-
nente istorice. Un interes aparte prezintă biserica din *Gura-* B
îd din secolul al XlII-lea, cu o formă ciudată, patrulobă, care,.,
i printre cele mai expresive realizări ale arhitecturii medie- a
neşti din Transilvania. Părţii de răsărit (altar şi naos), cu o ,j
ată, i s-a adăugat mai tîrziu o tindă scurtă şi un turnul
anului 1400, a fost ridicată biserica din *Leşnic,* cu un an-s
picturi murale originale, pe pereţii de sud, vest şi nord ai
restul, mai tîrziu), între care se remarcă tabloul votiv, în-
robabil pe cneazul Dobre Românul, ctitorul bisericii, pome-ă
-:rte de atunci.
ca din *Roşcani* este ctitorită de cnejii din familia Caba, în
lătate a secolului al XV-lea. Tot acestui secol îi aparţine şi
in *Bîrsău,* în apropierea Devei, refăcută în secolul următor
Dciarovici, a cărei fiică, Elena, a fost căsătorită cu Petru cel
anul Ţării Româneşti.
ui oraşului Brad — nu departe de Ţebea — se află alte două
le realizări ale artei medievale româneşti : bisericile
din L *Ribiţa.* Prima a fost ridicată în jurul anului 1400, de
jupînul oţia sa Visa, zugrăviţi — alături de ceilalţi membri
ai fami-- într-un tablou votiv, iar cealaltă de fraţii cneji
Vladislav

iră de aceste biserici hunedorene, în fiinţă pînă azi, sau în
umentele fac amintire şi de alte biserici româneşti, azi dispă-
pildă, în *Deva* exista o biserică cu hramul Sfîntul Nicolae,
itre sfîrşitul secolului al XlV-lea (avea stema regelui Ludovic
al Ungariei, 1342—1382), răpită mai tîrziu de calvini. Spre
ecolului trecut, a fost descoperită pictura ei ortodoxă (aco-
ă atunci cu var) dar la scurt timp a fost demolată. q»;

… Alte biserici româneşti au fost ridicate în secolele XIV—XV, în diferite sate din judeţul Alba de azi.

Biserica mînăstirii *Rîmeţ,* aşezată într-un cadru natural de o rară frumuseţe, prezintă asemănări cu bisericile hunedorene din secolele XIII—XV. Recent au fost scoase la lumină foarte izbutite fresce din secolul al XlV-lea, precum şi o inscripţie din 1377, în care sînt pomeniţi arhiepiscopul Ghelasie şi zugravul Mihul de la Crişul Alb.

Biserica din *Zlatna* a fost ctitorită de cneazul Tanislav Hrabor şi soţia sa Anica, în anul 1424. Iniţial, era formată din altar şi dintr-o navă cu turn-clopotniţă spre vest. Către sfîrşitul aceluiaşi secol, a fost împodobită cu picturi murale, păstrate fragmentar.

La *Lupşa,* în Munţii Apuseni, există două biserici din secolul al XV-lea : una cu hramul Sfîntul Gheorghe, din zid, ctitoria cneazului Vladislav din 1421, şi alta cu hramul Sf. Nicolae, din lemn, a unei foste mînăstiri. Bisericile «din *Sănduleşti,* Ungă Turda, şi din *Cicău,* lîngă Aiud, aparţin aceluiaşi secol.

Biserica fostei mînăstiri de la *Geoagiu de Sus* datează de la sfîrşitul secolului al XV-lea sau începutul celui următor. Aici şi-au avut reşedinţa — în a doua jumătate a secolului al XV-lea mitropoliţii Hristofor, Sava şi Gheorghe.

Biserica din *Sîntimbiu* datează, după unii cercetători, tot din perioada de care ne ocupăm (secolele XIII—XV), păstrînd fragmente de picturi originale. La *Guhova de Sus* şi *Lopadea Veche,* ambele lîngă Aiud, se găsesc ruinele unor vechi biserici româneşti de piatră, care datează tot de prin secolele XIV—XV.

In celelalte părţi ale Transilvaniei, ne reţine atenţia biserica *Sfîntul Nicolae din Şcheii Braşovului,* asupra căreia au adus lumină recentele cercetări arheologice (1975). Primul lăcaş de închinare se presupune că era din lemn, ridicat pe la sfîrşitul secolului al XlV-lea sau începutul celui următor. A doua construcţie era o biserică din piatră de pe la sfîrşitul secolului al XV-lea, zidită cu sprijinul lui Vlad Călugărul al Ţării Româneşti, mărită, într-o fază ulterioară, cu un exonarthex cu contraforţi, apoi restaurată spre sfîrşitul secolului al XVI-lea. In secolele următoare, biserica a suferit mai multe adăugiri şi modificări, cele mai multe săvîrşite cu ajutorul domnilor Ţarii Româneşti şi ai Moldovei.

în judeţul Cluj, bisericile din *Băiţa,* lîngă Gherla, şi Mica, lîngă Dej, sînt considerate, de unii cercetători, ca aparţinînd secolului al JUII-lea.

Mitropolitul Daniil, care-şi avea reşedinţa în *Feleac,.*. a zidit în Ucest sat o biserică cu hramul Cuvioasa Paraschiva, înainte de 1488,

cistentă şi azi — după cum arată însemnarea de pe Tetraevanghelul acolo din îndemnul său. După tradiţie a fost zidită cu ajutorul lui n cel Mare. In ultimii ani ai secolului al XV-lea a fost ridicată Irala episcopală de la *Vad,* cu ajutorul lui Ştefan cel Mare. Bise-: din *Ciceu-Mihăieşti* şi *Cetatea de Baltă* (zugrăvită în 1525) au •idicate tot cu ajutorul unor domni moldoveni, poate al lui Ştefan [are sau al urmaşilor săi imediaţi.

'ot ortodoxe au fost la început şi bisericile reformate de azi din *na de Mureş* şi *Fintinele,* cu picturi din secolele XIV—XV, ca şi ruta biserică reformată din *Roteni* (toate în jud. Mureş).

;îteva biserici din părţile de sud ale Transilvaniei sînt socotite ii ale unor domni munteni. De pildă, bisericile din *Scorei* (Mircea ătrîn, dăruia ocina Scorei egumenului Stanciu şi fratelui său I, *Răşinari,* jud. Sibiu, *Rîşnov* şi *Zărneşti* — jud. Braşov, *Cut* — dba ş.a. Izvoarele timpului pomenesc şi alte biserici transilvănene colele XIV—XV: *Peştişu Mic* (jud. Hunedoara) în 1330, *Rediu* (jud. în 1398, *Rîu Bărbat* (jud. Hunedoara) în 1411, *Almaşu Mare* (jud. în 1418, *Lancrăm* (jud. Alba) în 1439, *Deda* (jud. Mureş) în 1451, *m Fizeşului* (jud. Sălaj) prin 1470, *Sălişte* (jud. Sibiu) şi altele. cument din 14 decembrie 1450 pomenea bisericile de lemn din ;, *Sîngeorz* şi *Năsăud,* pe valea Someşului Mare.

ajoritatea acestor biserici româneşti au un plan asemănător : o orgitudinală, în continuarea căreia se află altarul, iar în partea i un turn-clopotniţă, de multe ori ridicat mai tîrziu. Toate sînt lensiuni reduse. Aşa cum am arătat, majoritatea au fost pictate va chiar în exterior, cum a fost cea din Strei. Unele păstrează destul de numeroase, altele numai fragmente. Meşterii erau din părţile Jocului. Ei vor fi contribuit la formarea unei «şcoli» de pictură românească. La canoanele şi formele stilistice bizan- ecute prin filiera Ţării Româneşti, meşterii transilvăneni au t şi unele elemente locale (mai ales în cazul costumelor ctito- u chiar al altor personaje, precum şi unele elemente occidentale Strei), dînd naştere unei picturi cu totul originale, mărturie a i artistic al poporului nostru.

Şricile ^şi mînăstirile **din** Banat. Aici, documentele vremii île urme arheologice atestă existenţa mai multor mînăstiri ro- , din secolele XII—XV.

(jud. Timiş), la 2 km de frontiera cu Iugoslavia, potrivit tradiţiei, din secolul al XV-lea (satul Partoş este con- însă în registrul dijmelor papale în 1333, apoi în cîteva acte

din secolul următor). în secolul al XVII-lea s-a retras aici, trăind pînă ia moarte (1656), Sfîntul Ierarh Iosif, mitropolitul Timişoarei.

Mînăstirea Săraca (jud. Timiş), cunoscută şi sub numele de Şemlac, Şemliug, Şumig sau Morava, datează tot din secolul al XV-lea (prima fundaţie era din secolul al XH-lea ,• în 1270 era amintită mînăstirea de lîngă Şumig). A fost arsă de turci, după ocuparea Banatului. In *1730* a fost restaurată, dar în 1778 a fost desfiinţată de Habsburgi (reînfiinţată abia în 1934). In apropiere se găsea mînăstirea Slngeorge, tot din secolul al XV-lea.

In partea de sud a Banatului, în apropiere de Vîrşeţ, se găseau alte mînăstiri ridicate în aceleaşi secole: *Srediştea Mică* (azi în Iugoslavia), *Vărădia* (distrusă de turci, apoi refăcută în secolul al XVIII-lea) şi *Mesici.* Aceasta din urmă ar fi fost zidită în secolul al XlII-lea de un călugăr venit din mînăstirea Hilandar, apoi refăcută de despotul Iovan Brancovici, la sfîrşitul secolului al XV-lea, arsă de turci în 1552, refăcută în secolul al XVIII-lea.

Alte cîteva mînăstiri, ortodoxe erau situate pe Dunăre, datînd tot din secolele XIV—XV, poate chiar mai vechi: *Voiloviţa* şi *Cubin* (azi în Iugoslavia), *Zlatiţa, Cusici, Baziaş, Ogradena Veche* sau *Mrâcunea* (lîngă Cazane). Cele mai multe au fost distruse în timpul deselor incursiuni turceşti, mai ales în 1552, cînd Banatul a fost ocupat de turci, fiind refăcute apoi în secolul al XVIII-lea, în urma încetării dominaţiei lor.

La *Ilidia,* în apropiere de Oraviţa, s-a descoperit o biserică din secolele XII—XIII şi o biserică fortificată, atribuită secolelor XIII sau XIV.

Biserica din *Lipova* este atestată documentar încă din secolul ai XlV-lea. In secolele XVI—XVII, a servit drept catedrală a episcopilor care-şi aveau reşedinţa în acest oraş. A fost transformată şi mărită în mai multe rînduri, fiind azi una din operele reprezentative ale artei româneşti din Banat. în pronaosul bisericii se păstrează fragmente de pictură din secolul al XV-lea. Biserica din *Lugoj,* azi dispărută, era probabil o ctitorie a Ecaterinei Perianu, de prin 1402. A fost demolată în a doua jumătate a secolului trecut, cînd se mai puteau vedea pic turile, între care se remarca şi chipul protopopului Gavriil. în 1378 era ' amintită biserica din satul dispărut *Valea.*

■

Biswiclle_din_Arad, Bihor şi **Maramureş.** în părţile Aradului, menţionăm şi bisericile din *Hălmagiu* (sec. XIV—XV), ctitorie a cnejilor locali, şi *Dezna (sec.* XIV, peste care s-a ridicat cea actuală din secolul XVIII) ş.a.

îăstirea *Hodoş^Bodro^* pe valea inferioară a Mureşului, pare *ie,* după ultimele cercetări, din secolele XIV—XV (o mînăstire Hodoş, era pomenită încă din 1131, 1156 şi 1177). Nu departe ista, tot pe valea Mureşului, se afla mînăstirea ortodoxă, azi ă, *Bezdin,* ridicată în secolul al XVI-lea, pe locul uneia mai listrusă în timpul marii invazii a tătarilor din 1241—1242 (în i pomenită «mînăstirea de la Isou», despre care se presupune [a pe locul celei de la Bezdin).

Bihor se cunosc de asemenea mai multe biserici din secolele *T.* La *Voivozi* s-au descoperit fundaţiile unei mîhăstiri — bi- i chilii — din secolele XIII—XIV. O altă biserică veche din fost cea din *Seghişte (Şedişte),* azi în ruine. A fost ctitorită de jcali la sfîrşitul secolului al XlV-lea sau începutul celui de al ajungînd apoi sediul unui protopopiat pentru parohiile din teiuşului. Cel mai vechi strat de pictură — care poate fi urmă- r prin intermediul descrierilor şi al fotografiilor făcute înainte)leta distrugere — aparţine secolului al XV-lea, cu forme ase- ire celor din bisericile hunedorene.

uri murale ortodoxe, de la începutul secolului al XV-lea (şi i cirilice), aveau şi bisericile din *Tărcăiţa, Retnetea* şi *Tileagd,* - prin secolele XVI—XVII — în stăpînirea calvinilor maghiari. Maramureş, cercetările arheologice au dus la descoperirea rui- sericilor din *Giuleşti,* ctitoria cnejilor de acolo (secolele XIII— din *Cuhea* (azi *Bogdan Vodă),* locul de reşedinţă al voievodu- lan, din secolul al XlV-lea. Cea din urmă este o biserică de u o navă dreptunghiulară, absidă poligonală şi un turn-clopot- latura de vest, deci tipul obişnuit al bisericilor din sudul aniei.

iare documentare fac apoi amintire de mînăstirea *Şfîntul Mihail* , ctitoria Dragoşizilor, azi în ruine, pe care fraţii Bale şi Drag nat-o Patriarhiei din Constantinopol în 1391, cînd a fost decla- tvropighie. Alte mînăstiri existau la *Birsana şi Cuhea* din ni ai veacului al XlV-lea.

în secolele XIV—XV sînt atestate documentar bisericile din 64), *Biserica Albă* (1373), *Apşa de Mijloc* (1428 şi 1440), *Sarasău* ■a. Datorită faptului că majoritatea bisericilor maramureşene astruite din lemn, cele din secolele de care ne ocupăm n-au intemperiilor vremii pînă în zilele noastre. . II*^

• - **Concluzii:** *Deşi de proporţii reduse, cu o înfăţişare modestă, /^construite rudimentar, bisericile de piatră româneşti din Transil- ■'"' vania, ctitorii ale cnejilor şi credincioşilor români din secolele* v' *XIII*—XV, *prezintă o deosebită importanţă istorică şi artistică, ■bi Picturile lor murale originale (după unii cercetători chiar de la *,Csiîrşiţul secolului al XHI-lea), — realizate de meşteri români, ori- n'- ginari din partea locului sau veniţi din alte ţinuturi locuite de ;, ;. români — sînt, pentru acel timp, cu mult mai bogate decît cele din ^ Ţara Românească şi Moldova. Inscripţiile murale, care au mai putut fi descifrate, au dus la cunoaşterea unora din cnejii ctitori* iif *(Streisîngeorgiu, Ribiţa, Crişcior, Zlatna), precum şi la cunoaşterea - ^primilor zugravi de neam român. Dar mai presus de toate, aceste ui străvechi ctitorii româneşti sînt mărturii grăitoare ale continuităţii ^•românilor în Transilvania propriu-zisâ, Banat, Bihor şi Maramureş.*
.li . . .

"■;;.;'. ", BIBLIOGRAFIE . :

- Lucrări de sinteză: Istorie. ŞTEFAN METEŞ, *Mînăstirile româneşti din Transilvania şi Ungaria,* Sibiu, 1936, CXXVIII + 364 p.

Arhitectura bisericilor din Transilvania. VIRGIL VATÂŞIANU, *Vechile biserici de piatră româneşti din judelui Hunedoara,* Cluj, 1930, VIII + 225 p. (extras din ACMIT pe 1929, p. 1—222); SILVIU DRAGOMIR, *Vechile biserici din Zarand şi ctitorii lor in sec. XIV şi XV,* Cluj, 1930, 40 p. (extras din ACMIT pe 1929, p. 223—264); CORIOLAN PETRANU, *L'art roumain de Transylvanie,* Bucarest, 1938, 97 p. (extras din voi. *La Transylvanie,* Bucarest, 1938, p. 469—562); VIRGIL VATAŞIANU, *Istoria ariei ieuclale în ţările române,* voi. I, Bucureşti, 1959, XII + 1018 p.; GRIGORE IONESCU, *Istoria arhitecturii în România,* voi. I, Bucureşti, 1963, 540 p.; VASILE DRĂGUŢ, VecW *monumente hunedorene,* Bucureşti, 1968, 72 p. -f 47 ilustr.

Pictura: ŞTEFAN METEŞ, *Din istoria artei religioase române. Zugravii bisericilor române,* Cluj, 1929, 168 p. + 48 pi. (extras din ACMIT pe 1926-28) j I. D. ŞTEFANESCU, *La peinture religieuse en Valachie et en Transylvanie depuis Ies origines jusqu'au XlX-e siecle,* Paris, 1930—1932, IX + 439 p. + 30 pi. (I); 8 p. + 100 pi. (II); I. D. ŞTEFANESCU, *L'art byzantin et l'art lombard en Transylvanie. Peinture murales de Valachie et de Moldavie. Avec 56 planches hors texte et 15 gravures dans le texte,* Paris, 1938, IX + 166 p. + 1 h ; VASILE DRĂGUŢ, *Picturi murale exterioare în Transilvania medievală,* în SCIA, seria Arta plastică, t. 12, nr. 1, 1965, p. 75—102; VASILE DRĂGUŢ, *Pictura murală din Transilvania (sec. XIV—XVI),* Bucureşti, 1970, 115 p. + 67 ilustr.; I. D. ŞTEFANESCU, *Iconogralia artei bizantine şi a artei feudale româneşti,* Bucureşti, 1973, 269 p.; MARIUS PORUMB, *Pictura românească în Transilvania,* voi. I (sec. XIV— XVIII), Cluj-Napoca, 1981, 180 p. + 117 ilustr. Arfa *creştină în România.* 3. *Secolul al XlV-lea.* Studiu introductiv şi prezentarea planşelor de Corina Popa, Bucureşti, 1983, 192 p., şi 4. *Secolul al XV-lea.* Studiu introductiv, antologie şi prezentarea, planşelor de Vasile Drăguţ, Bucureşti, 1985, 240 p.; *Repertoriul picturilor murale medievale din România* (sec. XIV — 1450), partea I-a, Bucureşti, 1985.

Alte lucrări: SILVIU DRAGOMIR, *Ctitorii bisericii din Bîrsău,* în ACMIT pe 1930—1931, Cluj, 1932, p. 139—148; CORIOLAN PETRANU, Un vecW *monument istoric : biserica din Roşcani,* în voi. *Omagiu I. P. S. Sale Dr. Nicolae Bălan, mitropolitul Ardealului...,* Sibiu, 1940, p. 643—646; CANDID C. MUŞLEA, *Istoria bisericii*

3 *din Şcheii Braşovului, 2* voi. Braşov, 1943—1946, 427 + 455 p. i EUGEN X, *Cercetări şi observaţii asupra bisericii din Densuş,* în voi. *Sesiunea a Direcţiei Monumentelor Istorice,* Bucureşti, 1963, p. 109—124; IOANA IE PANAIT şi MARINEL DAIA, *Biserica românească din Săndulești* (/ud. tMM, Seria MIA, 1974, nr. 2, p. 86—88 ; MARIA ELENA IONESCU, *Cîteva rivire Ia biseiica Siîntul Nicolae Vechi din Rîşnov,* în RMM, 1976, nr. 2, MARIUS PORUMB, O *veche ctitorie românească-biserica din Cicăa (lud.* AMN, XIII, 1976, p. 285—290; MARIUS PORUMB, *Biserica ortodoxă din ' Sus (jud. Alba), un vechi monument de arhitectură medievală romanească,* XV, 1978, p. 307—310; MARIUS PORUMB, *Două ctitorii româneşti din XV-lea: biserica Si. Gheorghe şi mînăstirea Lupşa,* în AMN, XVI, 1979, 5; MARIA MOCANU, *Biserica ortodoxă Adormirea Maicii Domnului din Repertoriul picturilor murale medievale din România (sec.* XIV*—1450),* Bucureşti, 1985; MIRCEA PĂCURARIU, *Istoria mănăstirii Prislop, l,* 190 p.

>rici şi mănăstiri din Banat: VICTOR VLADUCEANU, *Mănăstiri* Timişoara, 1947, 144 ţ>.; ION B. MUREŞIANU, *Mănăstiri din Banat,* Timi-6, 174 p.; I. D. ŞTEFĂNESCU, *Arta veche a Banatului. Arhitectura,* p/cfu-*3, icoanele,* Timişoara, 1981, 168 p. ; I. MILOIA, Mănăstirea *Săraca, centru şi artă bănăţeană,* Timişoara, 1932, 32 p. (extras din «Ana/eJe *Banatului*,* GHEORGHE COTOŞMAN, *Mănăstirea Mrăcunea,* în B.O.R., an. LXXXVII, 11—12, p. 1212—1221 ; OLIVER VELESCU şi ADRIAN CORVATESCU, *Un din vestul ţării: mănăstirea Bezdin,* în B.M.I.,, an. XLI, 1972, nr. 1, p. 49—(RGHE I. CANTACUZINO, *Date istorice privind trecutul unei mănăstiri: i Şemlacul Mic,* în M.B., an. XXIV, 1974, nr. 4—6, p. 299—309; ŞTEFAN ILIE UZUM, *Date noi asupra bisericii şi iortiiicaţiei de Ia Ilidia,* în *«Acta ocensis*,* Cluj, 1972, p. 555—564; Vezi şi NICOLAE STOICESCU, *Biblio-ilităţilor şi monumentelor medievale din Banat,* Timişoara, 1973, 192 p.

!ricidin Arad şi Bihor: MOISE POPOVICIU, *Un vechi monument părut (biserica din Seghişte),* Beiuş, 1934, 24 p.; RADU POPA, *Valea secolele XIII—XIV* (mănăstirea din Voivozi), în voi. *Centenar muzeal* X-cdea 1972, p. 215—219; EUGEN ARĂDEANUL, TEODOR BODOGAE şi 3MANDI, *Mănăstirea Hodoş-Bodrog,* Arad, 1980, 225 p. ; GHEORGHE *Biserica voievodală din Hălmagiu,* în MB, an. XXX, 1980, nr. 7—9, p. ECATERINA CINCHEZA-BUCULEI, *L'ensemble de peinture murale de Iconographie et iondateurs,* în RESEE, XXII, 1, 1984, p. 3—25.

:rici şi mănăstiri din Maramureş: Despre mănăstirea hail din Peri, vezi bibliografia de la capitolul IV; RADU POPA, *Biserica din Cuhea şi unele probleme privind istoria Maramureşului în secolul i,* în SCIV, t. XVII, 1966, nr. 3, p. 511—528; RADU POPA şi MIRCEA *Ctitoria cnezilor giuleşteni. Un nou monument românesc din piatră în :,* în SCIV, t. XX, 1969, nr. 2, p. 267—285.

VIII

MITROPOLIILE UNGROVLAHIEI ŞI MOLDOVEI ÎN PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XV-LEA

V**iaţa bisericească din Ţara Românească.** După moartea lui Mircea cel Bătrîn (31 ianuarie 1418) a urmat o perioadă de declin în istoria Ţării Româneşti, cu lupte necontenite pentru tron între urmaşii lui Mircea, numiţi Drăculeşti (după numele liului său, Vlad Dracul) şi urmaşii lui Dan I, numiţi Dăneşti. In astfel de împrejurări, turcii, aflaţi în plină expansiune, nu mai găsesc rezistenţa din timpul lui Mircea (cu excepţia lui Vlad Dracul, 1436—1442 şi 1443—1447). In 1453 a avut loc căderea Constantinopolului sub loviturile nimicitoare ale lui Mahomed II, cu urmări atît de nefaste pentru tot sud-estul Europei. Turcii au ajuns astfel nu numai stăpînii marelui oraş întemeiat cu unsprezece veacuri în urmă de împăratul Constantin cel Mare, ci şi o mare putere politică a lumii. Toate aceste schimbări în istoria sud-estului european au avut urmări însemnate şi în viaţa ţărilor româneşti şi, implicit, în viaţa Bisericii.

Pentru istoria Bisericii din Ţara Românească, secolul al XV-lea este cel mai sărac în izvoare. în afara de cîteva nume de vlădici trecuţi în pomelnice, ca şi de apariţia incidentală a unora din ei în cîteva acte interne, nu avem alte ştiri despre ei. Faptul că vlădicii ţării apar atît de rar în actele interne se explică prin aceea că domnii şi-au mutat reşedinţa de la Argeş la Tîrgovişte (se pare că şi Mircea stătea aici, dar mai ales Alexandru Aldea), apoi la Bucureşti, începînd cu Vlad Ţepeş (primul act emis la Bucureşti fiind din 1459), pe cînd mitropoliţii au continuat să rămînă la Argeş. Se mai adaugă şi faptul că din 1402 încetează singurul izvor documentar extern din secolul anterior şi anume : Actele Patriarhiei de Constantinopol.

Această penurie a izvoarelor documentare — interne şi externe — face ca să nu cunoaştem nici măcar numele mitropoliţilor Ungro-

în prima jumătate a secolului al XV-lea. In pomelnicele Mi-
)oliei şi ale altor aşezăminte bisericeşti apare un mitropolit cu
iele *Teodor,* îndată după Antim şi Atanasie. Numele unui nou
rh va fi consemnat documentar abia în a doua jumătate a secolului.

Viaţa bisericească în Moldova. Aj^andru_cel_Bun *a* purtat *s* grijă jebită faţă de Biserică, în tot cursul domniei sale. în acelaşi timp, ^a arătat tolerant şi faţă de cei ce aparţineau altor confesiuni creş- Astfel, prinlr-un hrisov dat la 30 iulie 1401, hotăra înfiinţarea_unei ;opji, cu, _.şc_aunul_ la Suceava, pentru credincioşii armeni_jdin iova, recunoscînd pe episcopul lor Ohanes.

A. acordaţi sprijin şi credincioşilor catolici poloni, saşi, unguri şi i din ţara sa, aşa cum au făcut şi unii dintre înaintaşii săi. Astfel, :ngă vechea^jepiscopie catolicUe la Şiret, s-a înfiinţat o, nouă opie la Baia^ prin anii 1405—**1413** (primul titular a fost Ioan de . Domnitorul însuşi a zidit o biserică de piatră pe seama ei. La mai cunoaştem cîteva nume de episcopi pînă prin 1434, iar la pînă în a doua jumătate a secolului al XV-lea. Desigur, ei vor fi nai mult în Polonia decît în diecezele lor din Moldova, sărace prea puţini credincioşi. Ca şi în trecut, predica misionarilor scani şi dominicani în Moldova n-a putut răzbate în sufletele icioşilor români, aşa încît toată lucrarea lor s-a redus la cîrmuirea nicească a credincioşilor catolici,

şt în__ţimpul lui_Alexandru cel Bun au găsit adăpost în Moldova intre adepţii lui Jan Hus (husiţi). Se ştie că învăţătura cunoscu- weot, profesor şi predicator englez John Wiclif *(f* 1382), care a Sfînta Scriptură în limba engleză, a pătruns şi în Boemia, dato- găturilor care existau între Universităţile din Oxford şi Praga. [dmiratorii săi se număra şi profesorul şi preotul ceh Jan (Ioan) 369—1415), care a luat pe faţă apărarea ideilor lui Wiclif şi i-a o parte din scrieri în limba cehă. Ca şi Wiclif, Hus s-a ridicat iva unor abuzuri ale papalităţii, îndeosebi împotriva indulgen- nvăţătura propovăduită de Hus — asemănătoare în multe pri- u cea ortodoxă —■ era în fond o încercare de reîntoarcere la smul străvechi al apostolilor slavilor, Chirii şi Metodie. El ee-)ărtăşirea credincioşilor din potir, sub forma pîinii şi a vinului raque forma), obicei de mult părăsit de Biserica apuseană, apoi itroducerea limbii poporului în biserică, adică traducerea Sfin- pturi şi săvîrşirea slujbelor în limba vorbită, pentru a fi înţe- toţi credincioşii. In rest, el nu s-a abătut cu **nimic** de la dreapta >ra a Bisericii, fixată de Sinoadele ecumenice. Cu toate aces-

tea, Conciliul întrunit la Konstanz (1414—1418), despre care vom vor bi mai jos, 1-a condamnat cu arderea pe rug, sentinţă executată la (iulie 1415. In anul următor a avut aceeaşi soartă prietenul său Ieronirr de Praga.

Moartea lor a pricinuit multă tulburare în Cehia, ducînd la CUJ noscutele războaie purtate de cehii husiţi, conduşi la început de Jac 2izka. Prigoniţi în ţara lor, mulţi adepţi ai învăţăturii lui Hus şi-au găsit adăpost pe pămîntul ţării noastre. Se pare că încă de prin 1420 au venit în Moldova cete de husiţi de obîrşie slovacă şi maghiară. Alţi husiţi au căutat adăpost în Transilvania, dar fiind "persecutaţi dej episcopii catolici Ioan din Oradea şi Gheorghe Lepeş din Alba Iulia, ca şi de inchizitorul papal Iacob de Marchia, au fost nevoiţi să-şi caute refugiu tot în ţara îngăduitoare a Moldovei.

Pe la jumătatea anului 1437 o mare parte din husiţii din Ungaria şi Transilvania, conduşi de preoţii lor Toma şi Valentin, s-au aşezat în Tîrgu Trotuş, apoi în alte părţi. La Trotuş, cei doi preoţi au făcut prima traducere a Sfintei Scripturi în limba maghiară.

Ceea ce ne interesează pe noi aci este faptul că Alexandru cel Bun a dovedit — aşa cum a făcut de altfel întregul nostru popor în decursul istoriei sale —■ că n-a îngăduit ura confesională sau religioasă, ci fiecare a fost lăsat să trăiască «în legea lui».

Urmaşul mitropolitului Iosif. Acesta apare pentru ultima dată într-un hrisov din 16 septembrie 1408, prin care Alexandru cel Bun înzestra biserica Sfînta Paraschiva din Roman — viitoarea catedrală episcopală — cu două sate. Socotim că şi-a încheiat păstoria prin 1415, căci abia în 1416 se face amintire de un nou titular al scaunului mitropolitan.

In privinţa urmaşilor săi, există numeroase lacune de informaţie, atît în ce priveşte numele, cît şi anii lor de păstorire. Documentele interne nu fac pomenire de nici un mitropolit între anii 1408—1455, aşa încît sîntem nevoiţi să recurgem la cîteva izvoare greceşti, destul de confuze de altfel. De pildă, Silvestru Syropulos, scriitor din secolul al XV-lea, care a lăsat o *Istorie a Sinodului florentin din 1438—1439,* scria că un mitropolit al Moldovei — căruia nu i se da numele — a venit la Constantinopol, dar patriarhul ecumenic Eftimie a refuzat să-1 recunoască, interzicîndu-i chiar intrarea în capitală. Abia după moartea acestui patriarh (27 martie 1416), împăratul Manuil II Paleologul (1391—1425) a reuşit să impună sinodului patriarhal numirea mitropolitului de Poleanina (probabil localitatea Diorani, în nordul Greciei) ca" mitropolit al Moldovei, făcîndu-1 să plece la eparhia sa chiar în

L exclus ca acest mitropolit de Poleanina din 1416 să e de *Macaiie*. O inscripţie grecească de pe un epitaf amintea de~"rnitropolitul Macarie «al Moldovlahiei şi al iă mare». Această însemnare a fost reprodusă într-un itin tradus în româneşte şi copiat în 1732 (semnalat în nvăţatul episcop Melchisedec al Romanului). Putem ad- :ie din 1428 este identic cu mitropolitul de Poleanina, din 1416. Unii istorici au crezut că acest Macarie a că motivul nerecunoaşterii sale şi al refuzului de a fi îstantinopol de către patriarhul Eftimie a fost tocma^ mânească, deci moldovenii încercau şi acum să-şi impună din propriul lor neam, aşa cum făcuseră şi în cazul lui Laurent însă arată că urmaşul lui Iosif a fost grec şi că i numit la Suceava a fost mitropolit de Poleanina, iar pri- >aşterii lui de către patriarh trebuie căutată în amestecul n numirea sa ca mitropolit al Moldovei. Despre mitropo- nu se mai ştiu alte lucruri şi nici cum şi-a sfîrşit viaţa. ;xandru cel Bun a acceptat pe Macarie impus de împăratul î poate explica prin aceea că dorea să menţină relaţii de imperiul bizantin.

de la Konstanz. In acest timp a avut loc un eveniment de emnătate în istoria întregii Biserici creştine. Este vorba sau conciliul ţinut în oraşul Konstanz (în sudul Germaniei laiul lacului cu acelaşi nume), între anii 1414—1418, socotit apuseană drept al XVI-lea ecumenic, deşi era mai mult un pusean» al cîrmuitorilor bisericeşti şi de state. Sinodul a :at la dorinţa lui Sigismund de Luxemburg, rege al Ungariei ?) şi împărat al Germaniei (1410—1437), avînd un întreit turarea schismei papale, existînd pe atunci trei papi, la gnon şi Pisa, condamnarea învăţăturilor lui John Wiclif şi i, în sfîrşit, încercarea de a face unirea celor două Biserici eparate oficial prin actul de la 16 iulie 1054. încercările de îeau de multe ori din partea împăraţilor Bizanţului, nădăj- prin unire vor primi ajutorul papei şi al suveranilor din wopei împotriva primejdiei otomane. Aşa se face că şi la 3d a sosit o delegaţie a împăratului Manuil II Paleplogul 25) şi a patriarhului Iosif II (1416—1439), formată din cîţiva in Constantinopol, precum şi din 19 ierarhi ortodocşi, între găsea şi Grigorie Ţamblac, devenit, între timp, mitropolit al ■ Delegaţia răsăriteană a sosit la destinaţie la 18 februarie

1418, iar sinodul s-a închis la 22 aprilie 1418. Nu se ştie cită atenţie - s-a acordat problemei unirii celor două Biserici, din moment ce pe agenda sinodului au fost o serie de probleme mult mai grave care irămîntau Biserica apuseană.

Ceea ce interesează este faptul că la sinod au participat şi delegaţi ai unor oraşe din Ţara Românească şi Moldova. Ştiri confuze despre această participare se găsesc într-o descriere a lucrărilor sinodului pînă ia 1417 (un fel de «buletin informativ»), făcută de canonicul Ulrich von Reichenthal (sau Richenthal) intitulată : *Das Concilium so* zu *Constanz gehalten ist* worden etc. (s-a publicat în trei ediţii, toate la Augsburg : 1483, 1536, 1575). Astfel, Richenthal relatează că din Ţara Românească a participat un boier cu numele *Thobermur*JTjULgomir), iar din Moldova boierul Giorgius de Samusinis (Gheorghe din Sămuşeni) şi Stanislav Rotompan. Dintre oraşele din Muntenia autorul citează : Lctngnaw (Cîmpulung?), *Ergx* (Argeş?), KyJo (Chilia?), Zurm (Severin?) şi alte nume care nu se pot identifica. Din Moldova au participat delegaţi din zece oraşe : *Suceava, Roman, Iaşi, Hîrlâu, Bfrlad, Moderland (?), Mayda(?),Herat(?),Mentz(?),Molga(?).* Este vrednic de reţinut faptul că Biserica ^Ortodoxă românească — din Muntenia şi Moldova — nu a~ăvut nici un reprezentant la sinod. Atît Mircea cel Bătrîn, cit şi Alexandru cel Bun au fost reprezentaţi prin cîte un boier, fie din cauza legăturilor pe care le aveau atunci ţările noastre cu regii catolici vecini (Sigismund, împărat al Germaniei şi rege al Ungariei, Vla-dislav II Iagello al Poloniei şi marele cneaz Vitold al Lituaniei), fie — mai ales în cazul lui Mircea — din pricina iminentului pericol otoman, căutînd deci — ca şi împăraţii Bizanţului — un ajutor de la creştinii din Apus. Trebuie reţinut faptul că aceasta a fost prima participare românească la o conferinţă internaţională. In orice caz, solii domnilor români n-au putut discuta problema unirii celor jiouă Biserici, căci nu^ayeau nici un mandat în acest sens şi desigur nici cunoştinţe în materie. In ce priveşte reprezentanţii oraşelor, se observă că ei sînt recrutaţi mai mult din acelea în care trăia şi j)_ populaţie catolică, lie , de origine maghiară, fie germană.

Sinodul de la Ferraia — Florenţa. Cu aceasta, trecem la o altă participare românească, la un sinod ţinut cîţiva ani mai tîrziu, care a avut un ecou mult mai puternic în lumea creştină. Este vorba de Sinodul de unire ţinut la Ferrara şi Florenţa (Firenze), in Italia, în 1_438—1439. Împăcarea între cele două Biserici, urmărită aici, era determinată tot de interese politice, împăratul Ioan VIII Paleologul

448) căutînd sprijin militar şi material în Apus, în faţa pri-
tot mai ameninţătoare a turcilor.
puţin timp înainte de deschiderea lucrărilor Sinodului, două
ale, din 10 şi 11 martie 1436, ne dau ştiri despre un mitropolit
al Moldovlahiei. Acesta era un ierarh ortodox, grec de neam,
lise la Roma spre a îmbrăţişa unirea cu Biserica apuseană,
numit arhiepiscop «al Moldovei», încredinţîndu-i puteri foarte
vederea atragerii moldovenilor şi bulgarilor la unirea cu Bise-
nei. Nu avem însă nici o ştire care să ateste prezenţa sa în

i.

437, Moldova avea ca mitropolit pe *Damian.* Ştiri despre el
n *Istoria Sinodului de unire de la Ferrara-Florenţa,* scrisă de
eclesiarh al Patriarhiei Silvestru Syropulos (tipărită la Haga,
în traducere latină, sub titlul «Vera Historia Unionis non verae
aecos et Latinos sive concilii Florentini»), iar mai puţine în
mitropolitului Dorotei din Mitilene, un alt participant la sinod,
area lui Silvestru desprindem că Damian era grec de neam
s al patriarhului ecumenic Iosif II, care-l ridicase la vrednicia
ipolit al Moldovei. Deci, Moldova n-a mai putut să se împotri-
^atriarhiei, care a impus pe scaunul mitropolitan pe omul ei
dere. Se ştie ca între anii 1435—1442 cei doi fii ai lui Alexan-
B"n Iliaş şi Ştefan, şi-au împărţit ţara în două, Iliaş^fr&mnind
ara de sus», cu scaunul la Suceava, iar Ştefan peste «ţara de
scaunul la Roman. Ştefan a ridicat, în această perioadă — cum
ata mai încolo — scaunul episcopal de la Roman la treapta
>polie, pentru a avea aceeaşi organizare bisericească, pe care
ara cîrmuită de fratele său.

i fiind această situaţie, Patriarhia a putut foarte_uşor să-şi„lna-
_arhul ei în Moldova, pe scaunul de la Suceava, fără să mai
e împotrivire, ca în cazurile lui Teodosie şi Ieremia. Tot
)s relatează că în timp „ce^la Constantinopol se făceau precjă-I,.-
Ş.2borul florentin, împăratul şi patriarhul au trijriis__ş£risori
1_§L£Îrmiuţprilgr de state ortodocşi, îndemnîndu-i şă, participe
:„Q_ astfel de solie a fost trimisă şi_în Moldova^ la cei doi dom-
î atunci, Iliaş şi Ştefan, şi la mitropolitul Damian, ca să ceară
pentru sinod. Despre mitropolitul Damian, care nu este dat
numele (în general numele proprii lipsesc în lucrarea lui
DS)i mai scria că plecase din Constantinopol înspre Moldova cu
^Ejnainte (probabil la sfîrşitul anului 1436 sau lei începutul
mător). Primind jrţvjţaţfâ "pentru participarea la sinodul de

unire, a venit din nou în capitala Bizanţului, împreună cu logofătul Neăgoe (care este pomenit şi în unele acte interne) şi cu protopopul Conştajatin (se paTe"~locţîîioruî» «mitropolitului» de Roman). De aici, la_24jiojenibrie 1437, delegaţia răsăriteană de aproape 700 de persoane, în frunţ_e__cu^ împăratul Ioan VIII Paleologul şi patriarhul Iosif II, au plecat_spre Italia, sosind acolo pe la începutul lunii martie 1438. Participau reprezentanţi ai celor patru Patriarhii apostolice răsăritene (Constantinopol, Alexandria, Antiohia şi Ierusalim), ai Bisericii Ruse {mitropolitul grec Isidor al Kievului şi Moscovei), ai Bisericii din Georgia (mitropolitul Grigore) şi ai Moldovei. Mitropolia Ungrovlahiei {respectiv domnitorul de atunci Vlad Dracul, 1436—1442), Arhiepiscopia sîrbă de la Ipek (respectiv despotul Gheorghe Brancovici) şi Arhiepiscopia bulgară de la Ohrida nu şi-au trimis delegaţi. Participarea ^elegaiilor__moWoveni la Sinodul de la .Florenţa este amirrtîtă^şl^de" unele actejui limba latină (de pildă, în mandatele de piaţă achitate de vistieria papală delegaţilor jnoldoyeni şi înt;r-o„ scrisoare a papei Eugeniu IV), cai şi în unele Cronici româneşti, dar destul de confuz *{'Letopiseţuljie la Putna, Letopiseţul* lui Grigore Ureche şi *Descrierea Moldovei* a lui Dim^ri_e_jCanţ£rnir).

Din aprilie-^înă în octombrie 1438, au avut loc la Ferrara discuţii neoficiale în vederea pregătirii terenului pentru unire, iar deschiderea oficială a sinodului s-a făcut abia în octombrie. Cu ocazia aşezării membrilor sinodului pe locurile care li s-au hotărît, mitropolitului Moldovei i_s-a_aicordat_ loj:u]_op_ţ_ între_ierarhii răsariţeni^ el fiind şi ^°£lii!:£L^-L-Scau.&uUli Şevaştiei. In timp ce lucrările se ţineau la Ferrara, Silvestru aminteşte pe mitropolitul Damian de două ori.

La începutul anuluM439,jSinodul a fost mutat la Florenţa. Damian este menţionat acum de trei ori, în cadrul discuţiilor asupra purcederii Sfîntului Duh «şi de Ja Fiul», fiind împotriva învăţăturii despre «filiocme». Reiese_că el„a avjrLun_rp_l_de frunte în rîndul delegaţilor ortodocşi şi că în discuţiile dogmatice care s-au purtat a apărat Ortodoxia, pe cit i-a stat v în putinţă, respingînd învăţătura despre filioque şi numai silit de împărat şi de patriarh a acceptat unirea.

Semnarea actului de unire s-a făcut la 6 *iulie 1439,* în urma unor discuţii îndelungate şi mai ales în urma presiunilor exercitate de împărat asupra delegaţilor ortodocşi. S-au purtat discuţii mai ales asupra celor patru înari puncte deosebitoare între Biserica Ortodoxă şi cea catolică (numite şi «flgjcintme»), care, în cele din urmă, au fost acceptate de răsăriteni : 1. Plimaţu^jDapal ; 2. învăţătura jieşpj-e J?urcederea Simţului Duh_«2i_ de la Fiul» [«filioque») ,• 3. învăţătura despre_ purga-

loc curăţitor, între iad şi rai ,• 4. săyîrşirea Sfintei Euharistii nedospită sau azimă. Au iscălit 115 apuseni şi 33 ortodocşi, e şi «smeritul mitropolit al Moldovlahiei şi ţinînd locul celui tiei, Damian», precum şi «protopopul Constantin şi locţiitor al litului) Moldovlahiei» (al celui de la Roman). Logofătul Neagoe, al voievodului Moldovlahiei», declarase cu puţin timp înainte jblema unirii va urma pe patriarh şi pe mitropolitul său.

ările «unirii florentine». După iscălirea actului de unire, de-îsăriteni s-au întors în ţările lor. După cum era şi firesc, «uni-ută la Florenţa n-a avut urmări în Răsărit, întrucît n-a fost in sinceritate^ ci din interese politice, care — pînă la urmă — s-au putut realiza. Ea a fost înlăturată mai întîi de Biserica a Rusă, în 1441, iar peste doi"ani de patriarhii-- de Alexandria, şi Ierusalim, întruniţi la Ierusalim. Văzînd că nu primeşte aju-solicitate şi promise pentru salvarea imperiului de pericolul împăratul Ioan VIII Paleologul n-a mai publicat decretul de fiindu-i teama de dezlănţuirea unei nemulţumiri generale — ajutat în stăruinţele lor unioniste pe cei doi patriarhi care it lui Iosif: Mitrofan II (1440—1443) şi, după depunerea Grigorie III Mammas (1443—1450). După moartea lui Ioan eologul, a urmat fratele său Constantin XI Dragasses (1448—tuiiul împărat bizantin. Această schimbare a făcut posibilă o împotriva unirii, în cadrul căreia s-a ţinut un sinod antiunio-^onstantinopol, în 1450, iar patriarhul Grigorie a fost înlăturat n în acelaşi an.

înţelege că unirea de la Florenţa n-a avut nici un ecou în clerului şi credincioşilor moldoveni. Ghenadie Scholarios, pri-riarh ecumenic după căderea Constantinopolului sub turci 456), a lăsat ştirea că mitropoliţii Vidinului şi Tîrnovei, pre-Damian al Moldovei au revenit asupra iscăliturii lor. Dimitrie r^ în *Descrierea Moldovei,* relatează că întrucît mitropolitul ;i_j(căruia nu-i da numele) semnase unirea de la Florenţa va vrerii solului trimis cu el de Alexandru cel Bun (!),... nu a ăznit să se întoarcă în Moldova». Deşi istoricii de pînă acum i Damian şi-a reluat scaunul de la Suceava păstorind pînă prin nsiderăm totuşi — potrivit celor afirmate de Dimitrie Cante-c^ ?Ş;î5^n. n-a rnai venit în Moldova. Sau, chiar dacă s-a re-'u Şi-a păstrat pentru multă vreme scaunul. El va fi rămas la tinopol, pe lîngă Patriarhie, considerîndu-se totuşi «mitropolit ovlahiei». Numai aşa ne putem explica lipsa numelui său din

documentele interne, din cronici, ca şi din pomelnicele Mitropoliei Moldoveh_în acest caz, conducerea Mitropoliei va fi fost încredinţată ierarhuliiijieJ_a_ Roman, pe atunci Calist. Deci, domnii moldoveni au preferat să le rămînă Biserica fără mitropolit, decît să primească un. unionist, grec de neam.

Mitropolitul Ioachim. La _15_jioiembrie 1447, împăratul Ioan VIII Paleologul a muta_t pe mitropolitul crrec *Ioachim* de la scaunul de Agatopol (azi Ahtopol, în sud-estul Bulgariei pe ţărmul Mării Negre) la Mitropolia Moldove]. Mutarea sa aici s-a explicat tocmai prin aceea că era „adept al unirii de la Florenţa. După cercetări mai vechi, ar fi păstorit în Moldova pînă prin 1449—1455, cînd js-a produs şi aici o mişcare împotriva unirii, aşa cum s-a întîmplat în alte ţări ortodoxe, â ^ i ...a fost nevoit să se refugieze în Polonia. Din două acte polone, nedatate, scrise în limba latină, adresate de arhiepiscopul Cracoviei, una papei, alta colegiului cardinalilor, reiese că «Ioachim Zoczaviensis episcopus ex Moldavia», fiind alungat din scaun, s-a hotărît să accepte unirea cu Roma. Ulterior a plecat el însuşi la Roma.

De la acest mitropolit a rămas *o enciclică* — scrisă în limba greacă — adresată «creşiinilor, unde s-ar afla, ierarhi, ieromonahi, egumeni, jcăjugăxi^jareoţi şi tot binecuvîntatul popor _.al Domnului»r semnată de «mitropolitul Moldovlahiei Ioachim», prin care îndemna pe toţi să primească şi să ajute cu dragoste creştinească pe cei fugiţr f^liL^?3?1.5StinfiPPl(~JrJL---Ufinia...căderii sale sub turci (29 mai 1453). Tot de la el se păstrează (într-un manuscris grecesc de la Academia Română) *un Canon la prea cinstita adormire a Maicii Domnului,* cu însemnarea că este «facerea smeritului mitropolit al Moldovlahiei Ioachim».

Pe baza primului manuscris rămas de la Ioachim, s-a emis ipoteza că el a păstorit în scaunul de la Suceava pînă după 1453, anul în care s-a petrecut marele dezastru al căderii Constantinopolului, căci altfel nu şi-ar fi îngăduit să semneze ca «mitropolit al Moldovlahiei». Ar însemna că el a păstorit sub şase domnitori, pierzîndu-şi scaunul prin 1453 sau 1454. Dacă am accepta această teză, atunci mai degrabă şi-a pierdut scaunul nu din pricina vreunei mişcări antiunioniste, ci datorită frămîntărilor şi luptelor pentru domnie, luînd partea vreunuia din domni şi atrăgîndu-şi astfel urgia urmaşului său în scaun.

Pe lîngă această ipoteză, s-ar mai putea formula încă una — care ni se pare mai plauzibilă — şi anume că Ioachim nici n-a fost primit de moldoveni ca mitropolit de Suceava. Teza se poate sprijini pejlouă argumente. Primul este acela că Ioachim era dintre adepţii unirii de

■ența._ Or, se știe că moldovenii doreau să-și păstreze credința xa, manifestîndu-se împotriva unirii făcuteacolo. *Letopisețul I Putna* consemnează cu nemulțumire că la Florența ortodocșii st înșelați de latini și mulți dintre „dxnfiii au venit cu...bărbile "fapt relatat mai tîrziu și de Dimitrie Cantemir în *Descrierea /ei.* Moldovenii erau desigur nemulțumiți și de atitudinea pe avut-o la Florența mitropolitul Damian, deci nu mai voiau să i scaun tot un adept al unirii. In al doilea rînd, nu trebuie trecut erea faptul ca moldovenii au dorit întotdeauna să aibă pe scau-lădicești ierarhi din propriul lor neam. Probabil că în urma ui moldovenilor de a-1 primi, Ioachim se va fi retras în Polonia i-a manifestat dorința de a îmbrățișa credința catolică. Faptul na enciclica amintită ca «mitropolit al Moldovlahiei» nu trebuie surprindă, căci el se considera arhipăstorul canonic al acestei a cum se considera cu șase decenii înainte și mitropolitul . împrejurările critice în care se găsea Bizanțul (permanenta fare otomană, ocuparea scaunului patriarhal de adepți ai unirii ne) nu mai permiteau acum nici un amestec al Patriarhiei ecume- viața bisericească din Moldova. înseamnă că treburile Mitro-lin Suceava au fost conduse de episcopul Romanului *Calist,* are în acte și cu titlul de «mitropolit», iar pe piatra sa fune- titlul de «arhiepiscop și mitropolit».

C o n c l u z i i -.*Știrile despre Mitropolia Ungrovlahiei în această* *adă sînt foarte lacunare, incit nici nu se poate stabili șirul 'iilor. In Moldova, organizarea bisericească a fost în continuă altare, datorită mai ales lui Alexandru cel Bun, care a reușit 'tină recunoașterea ierarhiei naționale în țara sa. Știrile despre ui moldoveni provin mai mult din izvoarele externe. în pofida zărilor de unire făcute de Sinodul de la Florența —* 7a *care au :ipai și reprezentanți ai Bisericii din Moldova, — clerul și ncioșii de aici au rămas strîns atașați de credința ortodoxă, ormulat și ipoteza că după Sinodul de la Florența, mitropo-Oamian nu și-a mai reluat scaunul, iar Ioachim nici nu a păs-îfectiv în Moldova.*

BIBLIOGRAFIE

a R o m â n e a s c ă . I z v o a r e : Academia R.S.R., *Documente privind isto-* "Iq't R ^*ata Româneascâ,* veacul XIII, XIV și XV (1247—1500), București, 4-31 p. șj reeditarea : *Documenta Romaniae Historica. B. Țara Româneaseă,* *■ 15Q0), sub redacția lui P. P. Panaitescu și Damaschin Mioc, București,

L u c r ă r i : NICOLAE DOBRESCU, *Din istoria Bisericii Române. Secolul al XV-lea,* Bucureşti, 1910, 180 p. ; NICULAE ŞERBANESCU, *Mitropolifii Ungrovlahiei. iv* BOR, an. LXXVII, nr. 7—10, 1959, p. 722—826.

M o l d o v a . I z v o a r e : MIHAI COSTÂCHESCU, *Documentele moldoveneşti Înainte de Ştefan cel Mare, 2* voi. Iaşi, 1931—1932, XXXVI + 557 p. (I) şi XXVI + 956 p. (II) ; ACADEMIA R.S.R., *Documente privind istoria României, A. Moldova,* veacul XIV—XV, voi. I (1384—1475), Bucureşti, 1953; *Documenta Romaniae His-, lorica, A. Moldova,* voi. I (1384—1448), Bucureşti, 1975, LV + 605 p.

Cronicile slavo-române din sec. XV—XVI, publicate de Ion Bogdan. Ediţie revăzută şi completată de P. P. Panaiteşcu, Bucureşti, 1959, XIV -f- 332 p. ; GRIGORE URECHE, *Letopiseţul Ţării Moldovei,* ed. II, P. P. Panaiteşcu, Bucureşti, 1958, 263 p. ; DIMITRIE CANTEMIR, *Descrierea Moldovei,* ed. Constantin Măciucă, Bucureşti, 1967, 328 p. şi ed. Academiei, Bucureşti, 1973, 403 p.

E p i s c o p i a a r m e a n ă : P. P. PANAITEŞCU, *Hrisovul Iui Alexandru cel Sun pentru Episcopia armeană din Suceava* (30 iulie 1401), în «Revista Istorică Română», IV, 1934, p. 44—56 ; ZAREH BARONIAN, 575 *de ani de la înfiinţarea episcopiei armene din Moldova,* în B.O.R., an. XCIV, 1976, nr. 7—8, p. 754—759.

E p i s c o p i i l e c a t o l i c e : R. ROSETTI, *Despre unguri şi episcopiile catolice din Moldova,* «An. Acad. Rom.», M.S.I., s. II, t. XXVII, 1905, p. 247—332 (şi extras, 76 p.); C. AUNER, *Episcopia de Şiret,* în «Revista Catolică», an. II, 1913, p. 226—245, an. III, 1914, p. 567—577,- C. AUNER, *Episcopia de Baia,* în «Revista Catolică», an. IV, 1915, p. 89—127.

Huşi ţ i i : I.vMACUREK, *Husitismul în România,* în «Revista Istorică», XIV, 1928; ŞERBAN PAPACOSTEA, *Ştiri noi cu privire la istoria husitisrnului în-Moldova în timpul lui Alexandru cel Bun,* în «Studii şi Cercetări Ştiinţifice-Istorie», Taşi, voi. XIII, fasc. 2, 1962, p. 253—258; CONSTANTIN C. GIURESCU, *Cauzele refugierii husiţilor în Moldova şi centrele lor în această ţară,* în «Studii şi articole de istorie», 3, 1966, p. 27—44; DANUŢ I. MÂNU, *Pătrunderea husitisrnului în ţările române şi apariţia primelor texte religioase în limba română,* în G.B., an. XXXIII, 1974, nr. 3—4, p. 284—293.

U r m a ş u l m i t r o p o l i t u l u i I o s i f : NICOLAE DOBRESCU, *Din istoria Bisericii române. Secolul al XV-lea,* Bucureşti, 1910, 180 p. ; V. LAURENT, *Con-tribution ă l'histoire des relations de l'Eglise byzantine avec l'Eglise roumaine au debut du* XV-e *siecle,* în «Bulletin de Ia section historique de l'Academle Roumaine», t. XXVI, 1945, p. 165—184 (şi extras 22 p.); CIPRIAN ZAHARIA, *Iosif I Muşat, întîiul mare ierarh român,* (Bucureşti), 1987, 296 p.

S i n o d u l de la K o n s t a n z : ULRICH von RICHENTAL, *Chronik des Constanzer Conzils,* hrsg. von M. R. Buck. Hildesheim 1962. A se vedea şi voi. *The Council of Constance. The unification of the Church.* Translated by Louise Ropes Loomis. Edited and Annotated by John Hine Mundy and Kennesly M. Woody, New York and London, 1961, XIII + 562 p. ; GRUIA (ŞTEFAN POP), *Moldovenii la sinodul din Constanţa,* 1418, în R.T., an. IX, 1915, nr. 13—15, p. 207—215; CONSTANTIN I. KARADJA, *Delegaţii din ţara noastră la conciliul din Constanţa (în Baden), în anul 1415,* în «An. Acad. Rom.», M.S.I., s. III, t. VII, 1926, p. 59—91 (şi extras, 32 p.) ; CONSTANTIN I. KARADJA, *Portretul şi stema lui Grigorie Ţamblac şi misiunea sa la conciliul din Constanţa,* în «An. Acad. Rom.», M.S.I., s. III, t. XXVI, m. 6, 1943—1944, p. 141—150 + 10 pi.; DANUŢ I. MÂNU, *Sinodul conciliarist de*

'a *(1414—1418) şi participarea Bisericii Ortodoxe din Moldova şi Muntenia,* XXV, 1973, nr. 5—6, p. 377—386.

dul de la Florenţa: JOSEPH GILL, *Conciliorum Florentinului. Do-t scriptores.* Voi. I. Res Ferrariae Gestae, Roma, 1953, XCI + 228 p. ; s Florentiae Gestae, Roma, 1953, 488 p. ; V. LAURENT, *Les *Memoires» ecclesiarque de l'Eglise de Constantinopole Sylvestre Syropoulos sur le Florence (1438—1439),* Paris, 1971, 715 p. 4- 10 pi. Un rezumat al Istoriei u se găseşte în lucrarea lui Athanasie de la Păros : *Arătare pe scurt a iilor dogme ale credinţei,* trad. rom. Neamţ, 1816, p. 399—423; părţile [a români au fost traduse de C. Erbiceanu, în B.O.R., an. XV, 1891—1892, A se vedea şi Voi. *Fontes Historiae Daco-Romanae IV. Scriitori şi acte* secolele IV—XV, publicate de Haralambie Mihăescu, Radu Lăzărescu, rban-Tanaşoca, Tudor Teoteoi, Bucureşti, 1982, p. 365—383; C. AUNERr i *soborul din Florenţa,* ed. II, Bucureşti, 1915, 60 p. (extras din «Revista IV, 1915); GRUIA (ŞTEFAN POP), *Moldova in sinodul de unire din* 439, în R.T., an. XI, 1921, nr. 1—3, p. 57—71 şi an. XII, 1922, nr. 4—6, : PETRE Ş. NĂSTUREL, *Cîteva însemnări despre sinodul de Ia Florenţa,* n. XI, 1959, nr. 9—12, p. 643—648 ; P. Ş. NĂSTUREL, *Quelques observa-'union de Florence et la Moklavie,* în Siid-Ost Forşchungen, 18, 1959, p. ^.VEL CHIHAIA, In *legătură cu absenţa delegaţiei Ţării Româneşti la e la Fer rar a — Florenţa (1438—1439),* în G.B., an. XXXVII, 1979, nr. 1—2,

opolitul Ioachim: MICHEL LASCARIS, *Joachim, metropolite de ■t les* r*clations de l'Eglise moldave avec le patriarcat de Pec et l'archve*-îs *au* XV-e *siecle,* Bucarest, 1927, 32 p. (extrait du «Bulletin de la Section de l'Academie Roumaine», XIII, 1927, p. 129—159); P. Ş. NĂSTUREL,. *ăderii Ţarigradului pentru Biserica românească,* în M.O., an. XI, 1959, 45 —73 ; RADU CONSTANTINESCU, *Scrieri inedite ale mitropoliţilor din ?c. XV),* în B.O.R., an. XCIV, 1976, nr. 7—8, p. 785—791.

T

IX

MITROPOLIILE UNGROVLAHIEI ŞI MOLDOVEI ÎN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XV-LEA

IVlitropolia Ungrovlahiei. Din alte pagini s-a putut constata că este foarte greu de stabilit măcar şirul ierarhilor munteni care au păstorit în prima jumătate a secolului al XV-lea. Pentru a doua jumătate a aceluiaşi secol izvoarele interne consemnează doar trei mitropoliţi. Astfel, la 28 octombrie 1464 apare ca martor în fruntea boierilor din sfatul domnesc <<mitr^p.^itui_LJngrovlahiei, chkT^sif_»j_mtr-un act prin care Radu cel Frumos întărea vechile proprietăţi ale mînăştj.rii Snagqv. Iojşifjes_ţe_ţr_ecut în pomeiiiicuJ_Mitropoliei. şi al unor_ mînăstiri. Presupjmem_că_a__fost aşezat m scaun de Vlad Ţegeş [1456^—J4621 sau_ de Radu cel Frumos (1462—1475). Desigur a fost român de neam şi proj^babil fost egumen la Cozia, căci în două acte din 1451 şi 1457 întîlnim acolo un egumen cu acest nume (între 1464—1467 era egumen la Cozia un altul, cu numele Simeon). La presupunerea că era român de neam ne duce şi faptul că după 1453 Patriarhia ecumenică cu greu ar mai fi putut numi ierarhi greci pe scaunul Ungrovlahiei (mai ales în timpul conflictelor lui Vlad Ţepeş cu turcii). ArjFi. jieci, primul iar arh de tiej£i_£ojnân_cunoscuţ_în Ţara_ Roniânească. A_păstorit j3Îna_j;jiţre anul

Urmaşul său cunoscut a fost *MăSarje,* despre care de asemenea nu se ştie cînd şi-a început păstoria. Prima lui atestare documentară este din 23 martie 1482, cînd apare_£a martor in fruntea-sfatului domnesc, într-un __hrişov__prin j^ireBasarab cel_jrînăr_jîaii—.Ţepeluş {1477—1482) întărea proprietăţile^ mînăstirii _ Snagoy. La 1 iunie *\4S2L* este pomenit în aceeaşi calitate, într-un hrisov prin care Vlad Călugărul întărea proprietăţile mînăstirii Tismana.

In afară de aceste două acte, s-au păstrat două scrisori chiar de la mitropolitul Macarie. Prima (c. 1481) era adresată lui Ştefan

y I, voievodul Transilvaniei (1479—1493), prin care-1 ruga să ă şi pe mai departe în pace cu Basarab cel Tînăr şi să pună în ;e pe soţia acestuia şi pe solii munteni. Prin a doua scrisoare, alitul Macarie recomanda judelui şi pîrgarilor saşi din Braşov îisul său Dragomir, împuternicindu-1 să trateze cu ei orice pro-

jîfll£_ca__şi el a condus obştea monaha]ă__de la Cozi a, căci la e 1475 era un egumen cu acest nume. întrucît la 9 iamîărîe ozia avea un alt egumen, p_e_narion, presupunem că Macarie ales în scaunul mitropolitan după luna noiembrie 1477, cînd a lomn Basarab cel Tînăr, de care, cum am arătat, era destul de t. Probabil a păstorit pînă în toamna anului 1487. pa moartea lui Macarie, scaunul mitropolitan a fost ocupat de

care pare să fi fost adus tot din egumenia Coziei, căci, la irie 1478, este pomenit aici un egumen cu acest nume. Alte e ale mînăstirii Cozia nu se mai cunosc pînă la 17 aprilie 1488, are ca egumen Visarion. Faptul că la această dată Vlad Călu- .482—1495) întărea toate proprietăţile Coziei ne face să credem rion era nou numit în slujba de egumen. înseamnă că Ilarion în_scaunul mitropolitan în toamna anului 1487 sau în primăvara

3 pomenit pentru prima oară numai în 1493, în pisania schitului 'în Vlaşca). La 16 martie 1494, apare ca martor, în fruntea boie- n divan (cu titlul de «prea sfinţitul mitropolit chir Ilarion»), ad Călugărul întărea printr-un hrisov daniile făcute mînăstirii de fraţii Craioveşti. Nu se ştie cît a păstorit, probabil pînă în ni ai secolului al XVI-lea, căci prin anul 1503 Radu cel Mare 508J aducea pe fostul patriarh ecumenic >ffioH7~pentru~"reorgâ- Bisericii din ţara sa. Presupunem deci că vlădica Ilarion a fost i bolnav în ultimii ani de viaţă, fapt pentru care domnul a fost ă încredinţeze reorganizarea vieţii bisericeşti din Ţara Româ- mui om învăţat şi cu experienţă, cum era fostul patriarh Nifon.

'opolia Moldovei. Dacă în prima jumătate a acestui secol ştirile Mitropolia Moldovei au fost destul de lacunare şi mai mult din externe, în a doua jumătate se cunosc ştiri ceva mai bogate, e din izvoare interne. Viaţa bisericească de acum va ajunge e de înflorire necunoscută pînă atunci, datorită, în primul rînd, îi şi îndelungatei domnii a lui Ştefan cel Mare (1457—1504). se consolidează organizaţia bisericească, se ridică biserici şi [1] noi sau se refac cele existente, se acordă danii, scutiri sau

alte ajutoare mitropoliei, episcopiilor şi mlnăstirilor, se încheie legături cu alte Biserici Ortodoxe surori, iar unora li se acordă ajutoare materiale, înfloreşte cultura şi arta bisericească (arhitectură, pictură, arte decorative) etc. în rîvna lui pentru prosperarea Bisericii Ortodoxe din {ara sa, Ştefan cel Mare a fost ajutat şi de cei doi mitropoliţi care au păstorit în scaunul vlădicesc de la Suceava mai bine de o jumătate de veac.) Teoctisl 1^1453—1477]i şi Gheorghe (1478—1508).

Mitropolitul Teoctist I. *Letopiseţul de la Putna* (cu cele două variante) relatează că în timpul lui Alexandrei Vodă (1452—1454) «a fost binecuvîntat prea sfinţitul chir Teoctist ca mitropolit de patriarhul Nicodim al Ţării Sîrbeşti, în vremea binecredinciosului despot Gheorghe» (varianta II). Acelaşi lucru îl aflăm şi din *Cronica zisă sîrbo-moldovenească,* precum şi în interpolata lui Axinte Uricariul la *Letopiseţul* lui Grigore Ureche. Este vorba de patriarhul sîrb Nicodim de la Ipek (Peci), care a păstorit în timpul despotului Gheorghe Brancovici (arhiepiscopii sîrbi din Ipek purtau titlul de patriarhi încă din 1346, titlu recunoscut în 1375 şi de Patriarhia din Constantinopol).

Asupra datei hirotoniei, ne oprim la anul 1453, bazaţi pe *Letopiseţul* lui Grigore Ureche. Scaunul domnesc era ocupat atunci de Alexandrei, fiul lui Iliaş, deci nepotul lui Alexandru cel Bun.

Care au fost motivele pentru care Teoctist a fost hirotonit la Ipek, şi jiu la Constantinopol sau în ţară ? Explicaţia nehirotonirii la Patriarhia ecumenică este foarte simplă: în 1453 Constantinopolul căzuse sub turci, deci mitropolitul moldovean şi însoţitorii săi nu au avut curajul să_ meargă acolo. Chiar dacă hirotonia lui ar fi avut loc în 1452, totuşi el nu putea merge la Constantinopol, aflat pe atunci sub ameninţare turcească. Mai adăugăm că în anii 1450—1454, scaunul de patriarh ecumenic era vacant, iar pînă atunci a fost ocupat de unîonişti. în plus, putem presupune că dacă moldovenii au refuzat să-1 Primească pe Ioachim de Agatopolis ca mitropolit, desigur sinodul patriarhal ar fi făcut obiecţiuni asupra noului ales. Şi ca ultimă motivare mai putem aminti şi aceea că Biserica sîrbă nu şi-a trimis delegaţi la Sinodul de unire de la Ferrara-Florenţa, deci moldovenii doreau ca mitropolitul să le fie sfinţit de cîrmuitorul unei Biserici care nu putea fi acuzată de schimbarea credinţei.

Faptul că a fost hirotonit în afara hotarelor ţării ne face să credem că cel puţin unul din scaunele episcopale ale ţării (Roman sau Rădăuţi) era vacant, deci nu existau pe atunci în Moldova alţi doi arhierei, cîţi prevede rînduiala ortodoxă pentru hirotonia unui alt arhiereu.

ainte de a ajunge în scaunul mitropolitan, Teoctist a fost desigur n la una clin mînăstirile ţării, poate la Neamţ, pe atunci cea mai iată aşezare călugărească din Moldova. Ca mitropolit, este po- în mai multe documente interne, făcînd parte din divanul dom- l lui Petru Aron (1454—1457). Pentru prima oară apare în fruntea ilor acestuia într-un hrisov din 7 iunie 1455, apoi continuă să ;e în peste alte zece acte de cancelarie. Figurează de asemenea ;emnatarii actului din 1456, prin care Petru Aron, împreună cu ţării, hotărau să plătească turcilor 2.000 de galbeni ungureşti avem noi pace, iar ţara noastră să nu se mai piardă», curînd, pe scaunul domnesc al Moldovei a urcat Ştefan cel Mare, ungarea lui Petru Aron, ucigaşul tatălui său, Bogdan II. Grigore s scria în *Letopiseţul* său că în aprilie 1457, după înfrîngerea lui Aron la Doljeşti şi Orbie, «Ştefan Vodă strîns-au boierii ţării mici şi altă curte măruntă dimpreună cu mitropolitul Theoctist nulţi călugări, la locul ce se chiamă Direptaţea şi i-au întrebatu i : ieste-le cu voie tuturor să le fie domnu ? Ei cu toţii au strigat glas : «în mulţi ani de la Dumnezeu să domneşti». Şi decii_cu au rădicatu domnu şi l-au pomăzuitu spre domnie mitropolitul istu» (relatare asemănătoare şi în *Letopiseţul* de ia *Putna).* tropolitul Teoctist este întîlnit mereu în hrisoavele lui Ştefan re, în fruntea dregătorilor săi din sfatul domnesc. Pentru prima pare într-un hrisov de danie către mînăstirea Neamţ, la 13 fe- i 1458, ca apoi numele să-i fie întîlnit în aproximativ treizeci de *ʳe,* mai ales din primii ani de domnie ai lui Ştefan. înseamnă că meura de deplină încredere din partea marelui domn, stînd în boierilor din divan.

n cîteva acte domneşti, Ştefan cel Mare făcea felurite danii Miei ţării. Astfel, la 12 martie 1458 i-a întărit stăpînirea peste mai proprietăţi (şapte sate, mai multe mori, vii, prisăci etc). Deşi cunosc amănunte asupra acestor danii (ca în cazul celor ale nei de Roman), putem presupune că locuitorii satelor respective upuşi direct mitropolitului şi, ca atare, dregătorii şi slujbaşii ?ti nu aveau nici un drept de judecată în aceste sate, nici să ia sau să strîngă dările către domnie.

tropolitul Teoctist mai este pomenit cu prilejul sfinţirii mînăs- itna, la 3 septembrie 1470, atît în *Letopiseţul de la Putna* (cu >uă variante), cît şi în *Letopiseţul* lui Grigore Ureche (cu relatări latoare). Nu este exclus ca îndemnul la zidirea acestei mînăstiri ᵉnit din partea mitropolitului. De asemenea, el va fi încurajat

şi pe oamenii de carte din mînăstirile Moldovei, mai ales de la Neamţ, Putna şi Moldoviţa.

Mitropolitul Teoctist a murit la 18 noiembrie 1478, fiind înmormîntat în pridvorul bisericii din mănăstirea Putna. Deasupra mormîntului său, Ştefan cel Mare a pus o lespede de piatră sculptată, cu o inscripţie. Faptul că a fost înmormîntat aici, în necropola lui Ştefan şi a familiei ■sale, ne arată aleasa preţuire de care s-a bucurat mitropolitul Teoctist din partea marelui domnitor. Unii cercetători au afirmat că era rudă cu familia domnitoare a Muşatinilor. Ace.st_lucru este posibil, de vreme ce ■'* s-a bucurat de o cinstire deosebită din partea a trei domni care se trăgeau din aceeaşi familie a Muşatinilor (Alexandrei, Petru Aron şi Ştefan cel Mare), iar Petru Aron şi Ştefan cel Mare l-au aşezat în fruntea boierilor diif~sfatul domnesc, ca apoi Ştefan să-i rînduiască înmorinTnFarea chiar, în ctitoria sa de la Putna. –YAtK "\i>

>, nQV'>MllBHHHHMHMH£*e- Urmaşul lui Teoctist în scaunul vlădicesc - de la Suceava a fost mitropolitul *Gheorghe. Letopiseţul* lui Grigore Ureche ne dă ştirea că după moartea lui Teoctist «au stătut altul, <jheorghe mitropolitul». Înainte de a ajunge mitropolit, va fi fost egumen la una din mînăstirile ţării, poate la Neamţ. Se vede că era un om cu carte şi se bucura de multă preţuire din partea lui Ştefan cel Mare, de vreme ce s-a trecut peste episcopii de la Roman şi Rădăuţi (dacă nu cumva a fost el însuşi episcop la Roman după 1473, cînd episcopul Tarasie este pomenit pentru ultima oară în acte).

Sub acest mitropolit, Ştefan cel Mare a zidit sau a refăcut cele mai multe din ctitoriile sale. Deci mitropolitul Gheorghe a fost acela care a sfinţit bisericile respective. De asemenea, sub el a continuat lucrarea cărturărească, în limba slavonă, în mînăstirile moldoveneşti, îndeosebi la Neamţ, Putna şi Moldoviţa.

In documentele lui Ştefan cel Mare, numele mitropolitului Gheorghe apare pentru prima oară într-un hrisov din 20 septembrie 1479, prin care se făcea un schimb de sate între mînăstirea Putna şi Mitropolie. Este pomenit apoi într-un hrisov din 1480 şi în alte două din 1490. Apare — alături de sufraganii săi de la Roman şi Rădăuţi şi de boierii ţării — in tratatul de pace şi alianţă încheiat între Ştefan cel Mare cu Jan I Olbracht (Ioan Albert), regele Poloniei, la 12 iulie 1499.

Ultimul act în care este menţionat datează din 17 noiembrie 1502, prin care Ştefan cel Mare hotăra ca preoţii din satele mmăstirii Putna să asculte numai de mînăstire. Mai ştim despre mitropolitul Gheorghe că, la îndemnul lui, un călugăr copia un manuscris slavon în anul 1503,

istirea Zografu din Muntele Athos. Tot el va fi slujit — în soborului de arhierei, preoţi şi diaconi — la îngroparea lui ~el Mare, trecut la cele veşnice la 2 iulie 1504, în cetatea de Sucevei şi aşezat în gropniţa domnească de la Putna, ctitoria i a uns ca domn pe Bogdan III «cel Orb» (1504—1517), fiul lui ^el Mare. înainte de moarte mitropolitul Gheorghe a îmbrăcat chimă monahală, sub numele de David. A trecut la cele veş-
1 aprilie 1508.

iţionăm aci că jurisdicţia Mitropoliei Moldovei se întindea, în [1]J?' P[es1:e] ţinuturile din partea «de sus» a Moldovei : Suceava, Dorohoi, Hîrlău, Cîrligătura (în jurul Tg. Frumos), Iaşi, Hotin, Orhei, Lăpuşna. Ţinuturile Moldovei de sud, precum şi Tighe-[hina"ş'i Chilia aparţineau Episcopiei Romanului.

'utem deci afirma că în a doua jumătate a secolului al XV-lea, ica din Moldova a fost într-un necontenit progres, datorită în ii fînd grijii deosebite pe care i-a arătat-o Ştefan cel Mare, m şi păstoririlor îndelungate ale rnitropoliţilor Teoctist şi rghe.

ROBLEMA «AUTOCEFALIEI» SAU «INDEPENDENŢEI» BISERICILOR ROMÂNEŞTI DIN MUNTENIA ŞI MOLDOVA

tru a înţelege mai bine întreaga evoluţie istorică a vieţii bise-in cele două ţări româneşti extracarpatice, trebuie să reţinem «autocefalia» Bisericii Ortodoxe Române a fost recunoscută e Patriarhia ecumenică abia în 1885, totuşi, încă de la începu-nizării politice a Ţării Româneşti şi a Moldovei, dar mai ales derea Constantinopolului în 1453, Bisericile din aceste două organizate pe principiul etnic-teritorial — s-au afirmat cu o lentă egală autocefaliei, neîngăduind nici un amestec jurisdic- vreunei ierarhii bisericeşti din afară.

izul Moldovei de a primi un mitropolit grec impus de Patriar--onstantinopol nu era decît un semn vădit al dorinţei domni-i a ţării de-a avea o Biserică «independentă» sau «autocefală», ilia Bisericii moldovene este limpede exprimată în «Pravila e sau îndreptarea Legii» din 1652, în care se arăta că întîi-[1 ei «nice Ohrideanului nu se pleacă, nici Ţarigrădeanului» atriarhilor de Ohrida şi Constantinopol). Dimitrie Cantemir în

«Descrierea Moldovei» menţiona că mitropolitul ţării «nu este supus vreunuia dintre patriarhi», iar într-o scriere din 1723 autocefalia Bisericii moldovene era exprimată prin cuvintele : «nu este plecată nici unui patriarh», sau «nu se pleacă nici Ohridului, nici Constantinopolei». De aceeaşi situaţie se bucura şi Mitropolia Ungrovlahiei. Este semnificativă, în acest sens, hotărîrea luată de Leon Tomşa şi divanul domnesc în 1631, cînd s-a statornicit: «să nu fie volnic patriarhul (ecumenic, n.n.) a trimite aicea în ţară nici vlădică, nici episcop, nici egumeni, ci pe cine va alege ţara şi sfatul vlădică sau piscup, acela să fie. Numai să trimită la patriarhul să dea blagoslovenie, cum au fost de veac».

Acest lucru rezultă clar din cercetarea drepturilor unei Biserici autocefale. Astfel, în privinţa exercitării puterii învăţătoreşti, Bisericile româneşti au păstrat în permanenţă unitatea dogmatică, canonică şi de cult cu celelalte Biserici ortodoxe surori, dar, în acelaşi timp, ele au alcătuit cărţi de cuprins doctrinar (catehisme, mărturisiri de credinţă, scrieri dogmatice-polemice) pentru credincioşii români, dar şi pentru cei de alte neamuri (greci, slavi sud-dunăreni, arabi) căzuţi sub dominaţie otomană ; au vegheat la păstrarea Ortodoxiei în Transilvania în faţa acţiunilor prozelitiste catolice, calvine şi unite ; au angajat discuţii şi colaborări cu alte Biserici creştine (ca în cazul Sinodului de la Iaşi din 1642), fără a li se impune hotărîrile dogmatice ale vreunei alte Biserici ,• şi-au organizat propriul lor învăţămînt teologic.

In privinţa exercitării puterii sacramentale (sfinţitoare), Bisericile româneşti au canonizat singure sfinţi (Ioan cel Nou de la Suceava, Nicodim de la Tismana, Nifon al Constantinopolului) ; au instituit sărbători pentru aceştia sau pentru sfinţii ale căror moaşte au fost aduse pe pămînt românesc (Sfîntul Grigorie Decapolitul, Sfînta Filofteia, Cuvioasa Paraschiva, Sfîntul Dimitrie Basarabov) ; au introdus singure limba naţională în cult, au apreciat singure validitatea tainelor săvîrşite de catolici sau de protestanţi ,• au introdus elemente specifice, locale, în arhitectură, pictură şi muzică bisericească, toate fără vreo aprobare prealabilă din partea vreunei alte Biserici.

Cu privire la exercitarea puterii jurisdicţionale sau de conducere, Bisericile din Ţara Românească şi Moldova au fost cîrmuite de mitropoliţi şi episcopi din propriul lor neam (excepţii au fost numai în a doua jumătate a secolului al XlV-lea şi în secolul al XVIII-lea, cînd au păstorit şi ierarhi greci, dar numai în Ţara Românească). Alegerea ierarhilor se făcea în ţară, de către o adunare («sobor»), formată din mari dregători şi egumenii mănăstrilor mai însemnate. Mitropolitul

dintre episcopii sufragani, foarte rar dintre egumeni, dacă se de o reputaţie deosebită. Episcopii..,ejrajJL_ale§ij de regulă, din-de trei pjersoanejjşau..tranşfexaţLde la jin^ şcaun_La_ [oldova (de la Huşi la Rădăuţi, la Roman şi_apoi_la îjîoEl£L3 întărită de domnul ţării, care făggju. aşa . numita,^în-, a noului ales prin înmînarea cîrjei, semnul văzut cereT"în cazul mitropoliţilor, alegerea era_ anunţată *îi* ecumenice, — lucru pe care-1 făceau şi alte Biserici auto-r care trimitea aşa numitul IxSoot? — act de recunoaştere.

se făcea îjLlâEiLj-iS ce^ PutiR aUi trei^arhierei_ (uneori erau a hirotonie şi arhierei străini, dacă se aflau în ţară). Acest alegerii, învestirii_şi hirotonirii în ţară a„fost...^.QcoJiiJtoiot-^a *elementul principal sau caracteristic^ al autocefaliei^* în 'FTuaţie, mitropolitii celor două ţări — şi cu atît mai puţin — nu făceau parte din Sinodul p.atxiaxJaai,,4iaXorisiari±iriopol. 3, mltropoîiţii munteni şi moldoveni aveau datoria să pome-3 patriarhul ecumenic Ja slujbe şi şă primească SfîntuLMir nstântinopol, nefiind. în. .ţară un .număr de 12 ierarhi pentru lui. Totuşi, se cunosc cazuri cînd Mirul a fost sfinţit în ţară, jăseau aici ierarhi străini în număr corespunzător, care erau L sfinţire alături de ierarhii români.

icile de la noi şi-au stabilit singure legile sau rînduielile de î şi de organizare, fără ca acestea să fie aprobate de vreo iin afară. Au păstrat singure, în tot decursul istoriei, relaţii Bisericile Ortodoxe surori, fără intermediul vreunei alte Bi-ocefale. Şi-au judecat singure ierarhii, în caz de abateri. Şi-au jurisdicţia asupra credincioşilor din cuprinsul ţării lor şi chiar ara (exemplu, biserica din Lvov în secolele XVI—XVII, bise-Europa centrală şi apuseană în secolul XIX). tă că Bisericile româneşti s-au bucurat de o largă indepen-i autocefalie faţă de Patriarhia ecumenică în tot decursul eşi n-a existat un act oficial de recunoaştere a ei, pînă în XlX-lea, cum vom constata în alt loc.

rturile dintre Stat şi Biserică. Drepturile şi datoriile mitropo-ţinem de la început că mporturiie_dmţrjî_Ş l^Re.Şy...medievale_se_prezintă exact ca şi în imperiul bizantin, l^ţ§t--5-_Mun5ă_£Qlab_orare între aceste două Jn^ţuţii^ care teau^concepe una fără alta. Această strînsă interdependenţă din faptul că reşedinţa mitropoliţilor ţării s-a stabilit acolo reşedinţa conducătorilor politici (Argeş, mai tîrziu Tîrgovişte

Si Bucureşti în Ţara Românească, Suceava, apoi Iaşi în Moldova). Ca şi în Bizanţ, domnii români se considerau protectorii Bisericii, căreia i-aii" acordat sprijin permanent, fiemoral, fie material. Ei erau cei mai de seamă ctitori de mănăstiri şi biserici, pe care Ie.înzestrau cu toate cele trerjuiîoare^^le^scuteau de o seamă de impozite, le acordau felurite proprietăţi şi privilegii ; în acelaşi timp, acordau asistenţa riece-sarT^ierarhilor în toate problemele bisericeşti, dar şi civile, se interesau de pregătirea clerului de mir, de situaţia lui materială şi morală. QwT^civvîfHe","96mnii celor două""ţari~erau adevăraţi «protectori» ai Bisericii din ţara lor. In acelaşi timp, ei au continuat politica imperială bizantină faţă de toate Bisericile Ortodoxe din sud-estul Europei şi din Orientul Apropiat, mai întîi prin ajutorarea masivă şi sistematică a Patriarhiei ecumenice şi a celorlalte trei Patriarhii «apostolice» (Alexandria, Antiohia şi Ierusalim), a unor Biserici ortodoxe naţionale sau a unor centre monahale, în primul rînd a Muntelui Athos.

După relatările lui Dimitrie Cantemir în lucrarea «Descriptio Moldaviae», în secolele XIV—XVI mitropolitul ţării făcea încoronarea şi înscăunarea^ domnului în cadrul Jinei slujbe speciale în catedrala mitropolitană —■ ca şi la încoronarea bazileilor bizantini — după care urma o nouă ceremonie la palatul domnesc, mitropolitul rostind primul un cuvînt de felicitare. Mai tîrziu, din a doua jumătate a secolului al XVI-lea cînd dominaţia otomană se accentuează, iar domnii români sîriţ_mimiţi_direct de Poartă, se făcea o pjimă slujbă de încoronare la catedrala patriarhală din Constantinopol (Tstanbuf), de însuşi patriarhul ecumenic, în prezenţa membrilor sinodului patriahal şi a înaltuluŢxîer, după vechiul ceremonial imperial bizantin. Cu alte cuvinte, domnii români erau consideraţi — după 1453 — ca succesori legitimi ai bazileilor de__altădată, devenind £în această ipostază) protectori de drept ai Locurilor Sfinte ortodoxe, ai Ortodoxiei în jjenere. Ajungînd în făfaTla Bucureşti sau Iaşi, domnilor români li se făcea a doua încoronare, menţionată mai sus, de către mitropolitul ţării, în prezenţa înaltului cler şi a marilor dregători.

Mitropoliţii celor două ţări aveau aceeaşi situaţie în stat pe care o avea patriarhul în raport cu bazileul bizantin. jndaţa_ după înscăujnare, nutrorjolitul devenea al doilea demnitar al ţării (după domaitor), avînd un însemnat rol politic-social, el fiind în plus şi îndrumătorul v^îTT^tu'rale şi duhovniceşti din ţara sa.JŞotezui, cununia, înmormîntarea mernhrjjor familiei domnitoare erau săvîrşite de mitropolitul ţării (numai în caz de boală sau vîrstă înaintataT de unul din" epîscopîPsufragani). Mitropolitul era considerat ca primul sfetnic al domnitorului,

de ,dx,epi,,,al,.<4s£atului,.»dQainescH!, fiind întîlnit în această cali-
n ambele ţări — încă din a doua jumătate a secolului al
Fot el era trimis în fruntea unor solii ca să încheie tratate
înţelegere sau chiar alianţe antiotomane cu ţările vecine (re-
jariei, principatul Transilvaniei, Rusia, Polonia). De multe ori,
Jra..§£C.olui_aL_XVIII-lea şi „începutul celui de al XlX-lea^n
acanţă a.jscaunului domnesc, mitropolitul deyen£a__«locjiitor
>. Prin_;natura sluibei sale, el era nevoit şă urmeze ^orientarea
^domnitorului. In caz contrar, de multe ori mitropolitul era
"în~mod abuziv din scaun de domnul ţării şi trimis la mănăs-
metanie, dacă amestecul lui în problemele interne era socotit
>s pentru stat sau pentru domn.
>B^ttaLjiaJEea_vizi^ (Constantinopol,
ia şi Ierusalim) sau arabi (Antiohia), ale unor miţrojjoliţi.
egumeni^Xie^ greci, fie „slavi sud-(iujaăE_en.iJ>,iiyeniţi .după_ aju-
eriale sau chiar în probleme de ordin Ediţie-jpolitul, dar şi
episcopii sufragani îndrumau întreaga activi-irală din
eparhiile lor (copierea de manuscrise, tipogrâTîîTe, a toate
gradele) sau arthŢiţaJ.e^_j^jisţicăi_ îndrumau agera de
S£gia_lă_din cadrul mînăstirilor (bolniţele), îndemnau.„ce
[uşureze .soarta ţăranilor prin desfiinţarea unor impozite că-

spolitul, uneori şi episcopii sufragani, judeca nu numai aba-
fului; ci şî abaterile de orice fel ale locuitorilor de*pe moşiile
ei sau ale Episcopiilor. De multe ori mitropolituT'sau episcopii
■edinţaţi de domnii ţării şi cu judecarea unor procese civile
le obişnuite. în acest caz, mitropolitul judeca împreună cu
săi sufragani sau chiar cu unii ierarhi străini aflaţi în ţară ;
ompletul de judecată, prezidat de mitropolit sau de un episcop,
it din clerici de la centrul eparhial. în cazul cînd judecata o
unul însuşi, mitropolitul era de faţă, în dreapta lui. Judecata
după «pravilă», colecţie de canoane bisericeşti şi legi bizan-
îocanon), adaptate la realităţile româneşti. Tot pe plan social,
îenţionat faptul că îndată după instalare mitropolitul şi epis-
ăreau statutele («catastifele») breslelor meşteşugăreşti din
eparhiei lor (de regulă, din oraşul de reşedinţă). ictorul
vieţij^bisericesţi^propriu-zise, mitropolitul avea în grijă
°JjsUfragani (^e c^tre un sobor de mari dregă-
gumeni), pe care îi hirotonea şi îi instala în eparhiile lor.
domnitorul avea dreptul să-şi spună cuvîntul asupra persoâ-

nei propuse. Fiecare ierarh veghea, în eparhia lui, la.^fjtşpecjtarea învăţăturii^de credinţă ortodoxă, abnormelor vieţii morale (actele de stare civilă, ca şi"ITivorţurile erau în atribuţia Bisericii). Ei săvîrşeau slujbele_^e_j£UiJir.e a bisericilor ridicate în eparhia lor, făceaiuidzlt© canonice, făceau numiri de preoţi ji_diaconi pentru parohiile vacante, hirotoneau preoţi, săvîrşeau slujbe în catedralele lor sau în bisericile eparhiei. De__rejgulă, domnii Ţării Româneşti şi ai Moldovei asistau la sluj_bele_ din _,cate3xiîiIl*~înitj.OE<?Jit,a.ne dirijară respectivii; se săvîrşeau cu un fast deosebit mai ales slujbeleuade la Crăciun, Bobotează şi Paşti, la hramul ^catedralei respective sau cu prilejul primirii unor înalţi iej^rjh|_sţrăjni.

La conducerea eparhiei, mitropolitul şi ejjiscopii erau ajutaţi de *vn* personal administrativ, recrutat mai ales dintre călugări, primul între ei fiîncT~vîcarul (protosinghel) ; pentru fiecare ţinut sau judeţ funcţiona..cite^un protopop. Reşedinţa mitropolitană (sau episcopală) | era situată alături de catedrală, împreună cu clădirile cancelariei şi locuinţele personalului administrativ şi de slujire, formînd un adevăraiJ complex administrativ-bisericesc.

Mitropoliţii, ca şi episcopii sufragani, aveau o serie de drepturi : rţj_ la slujbe, să li se zugrăvească chipul în bisericile grj. să fie..îngropaţi jn catedrala ^mitropolitariă (sau . episcopală) ori într-una din_mănăstirile_tj;rii (fie la cea la care a fost egumen, fie la una pe care o ctitorise el însuşi) ; să beneiicieze jie_ o poarte din, veniturile eparhiei respective şi să încaseze o serie de taxe

Biserica OrtodoxăjdiR Transilvania, deşi nu era dependentă de vreo altă Biserică din afară, avea, totuşi, o situaţie deosebită, .din_,.cauza împrejurăriiojpolitice_ defavorabile de aici, fiind considerată o «Biserîcl~tQÎe.rată>>.

Am arătat în alt loc că mitropolitul Ungrovlahiei a devenit, înainte de anul 1401, «exarh al Plaiurilor», demnitate onorifică superioară celei de mitropolit. înseamnă că el era un fel de intracarpatice, («Plaiuri») în care ea nu-şi putea impune direct autoritatea, întrucît pînă în 1541 teritoriile respective au fost ocupate de regatul catolic ungar, care n-ar fi admis aici nici o imixtiune din partea unui patriarh ortodox din afară. Ca urmare a acestei stări de lucruri, deşi Mitropolia Transilvaniei şi-a păstrat autonomia, totuşi, titularul ei era hirotonit (pînă în 1698) de către **mitropolitui ^^^roylaEîeî7îa Argeş,** Tîrgovişte, Bucureşti,...

e sufraganii lui sau de unii arhierei străini. Qe_ji£i_£rimea>

psa unor conducători politici români în Transilvania, domnii mâneşti au sprijinit în permanenţă Biserica românească din ania, fie prin ctitorirea unor biserici şi mănăstiri, fie prin a unor subvenţii anuale în bani sau a unor ajutoare ocazionale ʳeşminte, cărţi etc). Pentru toate acestea, erau consideraţi ca i «protectori» ai Bisericii Ortodoxe transilvane. La începutul al XVT-lea s-a creat eparhia Vadului, cu o existenţă de peste dependentă sub raport bisericesc şi material de Mitropolia i şi de domnii de acolo. In felul acesta, s-a făcut şi mai mult initatea de neam şi de credinţă a românilor de pe ambele ale Carpaţilor. ă 1541, deci în «epoca principatului», se ştie în mod sigur că

mitropolitului Transilvaniei se făcea de un «sobor», format opopii eparhiei, întrunit la Alba Iulia. Alegerea era întărită cută) de principele Transilvaniei, după care urma hirotonia [es în Ţara Românească.

BIBLIOGRAFIE

) a r e : ACADEMIA R.S.R., *Documente privind istoria României. B. Ţara :ă.* Veacul XIII, XIV şi XV (1247—1500), Bucureşti, 1953, L + 431 p. şi : *Documenta Romaniae Historica .B. Ţara Românească,* voi. I (1247—1500), ia lui P. P. Panaitescu şi Damaschin Mioc, Bucureşti, 1966, 635 p.

GDAN, *Documentele lui Şteian cel Mare, 2* voi., Bucureşti, 1913, LXXII + şi XLVIII + 343 p. (II); ACADEMIA R.S.R., *Documente privind istoria* A. Moldova. Veacul XIV—XV, voi. I (1384—1475); Veacul XV, voi. II)), Bucureşti, 1953 şi reeditarea: *Documenta Romaniae Historica.* A. /ol. II (1449—1486), Bucureşti, 1976, 648 p.

r ă r i : *Ţara Românească.* NICOLAE DOBRESCU, *Din istoria Bisericii >ecolul al XV-lea,* Bucureşti, 1910, 180 p. ; NICULAE ŞERBĂNESCU, M7-*Jngrovlahiei,* în B.O.R., an. LXXVII, 1959, nr. 7—10, p. 722—826 (îndeosebi 4)-

dova. NICULAE M. POPESCU, *N-a existat un mitropolit moldovean i anii 1491—1498,* în B.O.R., an. LII, 1934, nr. 11—12, p. 738—743; NICULAE CU, *Gheorghe David, mitropolitul Moldovei* ff *1508, aprilie 1),* în B.O.R., 336, nr. 1—2, p. 1—13.

îATULESCU, AL. I. CIUREA, GH. I. MOISESCU, I. PULPEA (RĂMUREANU), BANESCU şi L. STAN, *Steian cel Mare şi Slînt, binecredincios domn şi 1 dreptei credinţe,* în B.O.R., an. LXXII, 1954, nr. 7, p. 701—742; TEODOR LACHE, *Ştefan cel Mare şi viaţa religioasă din vremea sa,* în B.O.R., an. 57- nr. 5, p. 414—437; A. V. BOLDUR, *Biserica în timpul domniei lut Mare,* în B.O.R., an. LXXXII, 1964, nr. 7—8, p. 717—729 (mai ales pentru, » Teoctist); VIOREL IONIŢA, *Un mare ierarh din trecutul Bisericii noastre* ; *al Moldovei,* în M.M.S., an. LXIII, 1987, nr. 6, p. 59—66.

Problema autocefaliei: LIVIU STAN', *Despre autocefalie,* în Ortodoxia, an. VIII, 1956, p. 369—396; LIVIU STAN, *Despre autonomia bsiericească,* în ST, an. X, 1958, p. 376—393; LIVIU STAN, *Pravila lui Alexandru cel Bun şi vechea autocefalie a Mitropoliei Moldovei,* în MMS, an. XXXVI, 1960, nr. 3—4, p. 170— 214; Voi. *Centenarul autoceialiei Bisericii Ortodoxe Române,* Bucureşti, 1987, IV + 538 p.

Raporturile Bisericii cu Statul: SIMEON RELI, *Ceremonii şi obiceiuri religioase in viata socială-politică din trecutul românesc,* în Candela, an. XLI, 1930, nr. 4—6, p. 175—196; SIMEON RELI, *Relaţiile dintre Biserică şi Stat în România veacurilor trecute,* în Candela, an. XLIV, 1933, p. 21—43 ; ŞTEFAN BERECHET, *Dreptul vechilor noştri ierarhi la judecarea mirenilor,* în B.O.R., an. LVI, 1938, ni. 11—12, p. 741—761 (şi extras); GHEORGHE CRONŢ, *Clericii în serviciul justiţiei,* în B.O.R., 1938, an. LVI, nr. 11—12, p. 823—884 (şi extras); ŞTEFAN BERECHET, *Biserica şi domnia în trecutul românesc,* în B.O.R., an LXIII, 1945, nr. 9, p. 424—442 (şi extras); GHEORGHE CRONŢ, *Dreptul de ctitorie în Ţara Românească ş: Moldova. Constituirea şi natura juridică a fundaţiilor în Evul Mediu,* în SMIM, an. IV, 1960, p. 77—116; VALENTIN AL. GEORGESCU, *Bizanţul ?i instituţiile româneşti pînă la mijlocul secolului al XVIU-lea,* Bucureşti, 1980, 296 p.; ANDREI' P1PPIDI, *Tradiţia politică bizantină în ţările române în secolele XVI-XVIH,* Bucureşti, 1983. 274 p.

^EPISCOPIILE ROMANULUI ŞI RĂDĂUŢILOR ÎN SECOLUL AL XV-LEA

in paginile precedente s-au putut constata că în secolul al XV-
erica Ortodoxă din Moldova a fostjtaţr-o conţinuă_ pros^perare,
^ma^i 9B_^^^_ii2P^n"^2£Î^n^Şi^l3âiŞ^Ş.^^l!^ Aleîcandru cel Bun ii
cel Mare. In timpul celui dinţii s-a creat o_nouă__eparjhie,_la
__iar în tirnjguLJui.. Ştefari^se^remarcă păstoriile mitropoliţilor
I şi Gheorghe, care cuprind toată jumătatea a doua a secolu-
[V-lea. In asemenea condiţii, era firesc să se desăvîrşească şi
irea Bisericii moldovene.

icopia Romanului. înfiinţarea acestei Episcopii a fost pe larg
tă în istoriografia noastră, întrucît nu avem ştiri precise în
aceasta, prima atestare documentară a ei fiind din anul 1445.
si episcop Melchisedec Ştefănescu socotea că Episcopia. Roma-
i care a păstorit el însuşi mai tîrziu, a fost înfiinţată înaintea
:andru cel Bun, iar acesta a fost numai organizatorul ei. Ajţi
ori. (Nicolae Iorga, Nicolae Dobrescu, Constantin C. Giurescu,
Reli, Scarlat Porcescu, Gheorghe Moisescu, Alexandru Gonţa
Siderăj^sj^pejbună dreptate, ca întemeietor al Episcopiei Roma-
. Alexandru cel Bun, părere pe care o împărtăşim şi noi. [ui
Roman precede întemeierea statului, dar o grijă deosebită
it domnitorul Roman Vodă (1391—1394), eăiuiaJL.^se.. daţqreşţe
Luirea sau reconstruirea cetăţii locale. Probabil el a ridicat aici
i hramul Sfînta Vineri (Cuvioasa Paraschiva), în care a
doamna^Anasţasia,...soţia^ şa. La 16 septembrie 1408,
Alexandru cel Bun, a înzestrat aceasta biserică, cu două sate,
^u^tfi> «cu moara ce este la fîntînă» şi «altul peste Moldova,
fost Braţul» (Dragomireştii de mai tîrziu), precum şi un vad

peste Moldova, din jos de Roman. N-ar fi exclus ca acest document de înzestrare a bisericii Cuvioasa Paraschiva să fie din perioada întemeierii Episcopiei. Această ipoteză este sugerată de un hrisov de întărire a daniei lui Alexandru cel Bun, dat de nepotul său Ştefan cel Mare^Ja 4 aprilie 1488, în care se preciza că dania din 1408 era pentru :<sfînta noastră biserică a Mitropoliei din tîrgul Romanului». Probabil tot această biserică episcopală o avea în vedere Alexandru cel Bun cînd angaja, în 1415, pe doi zugravi, Nichita şi Dobre, să zugrăvească «două biserici, una în Tîrgul de Jos (Roman) şi alta care va fi voia noastră, afară de bisericile de la Rădăuţi».

Tradiţia socoteşte ca întemeietor al Episcopiei tot pe Alexandru cej_JBun. Astfel, în interpolaţia lui Misail Călugărul la *Letopiseţul* lui Grigore Ureche se scrie: «Mai făcut-au ş-al doilea episcop, după mitropolit, la sînta mînăstire ce ieste în oraş. în Roman şi i-au dat eparhiia o parte de ţinuturi de suptu munte den gios». Adăugăm şi faptul ca în_^vremurile„tulburi care au urmat după moartea lui Alexandru cel Bun (1432) şi pînă la ocuparea scaunului domnesc de către Ştefan cel_ Mare (1457), deci exact un sfert de veac, cu atîtea schimbări de domni şi lupte pentru tron, nu erau împrejurări.prielnice pentru desăvîrşirea organizării bisericeşti, deci pentru înfiinţarea de noi scaune episcopale,. Dimpotrivă, în epoca lui Alexandru cel Bun — care a creat şi episcopii pentru credincioşii altor culte — au existat condiţii favorabile pentru organizarea Mitropoliei cu două eparhii sufragane. Aşadar, socotim că întemeierea acestei Episcopii s-jijfăcut de către Alexandru cel Bun, în jurul anului 1408.

La baza hotărîrii de înfiinţare a noii eparhii au stat desigur două considerente : pe de o parte era întinderea mare pe care o avea acum \ ţara, greu de cîrmuit de un singur ierarh, iar pe de altă parte, nevoia de a avea cel puţin doi arhierei în ţară, ca, în cazul vreunei vacanţe episcopale, aceştia__să poată hirotoni pe noul ales, eyitînd astfel trimiterea candidaţilor la arhierie în afara hotarelor ţării.

Primii ierarhi la Roman (sau primul) nu slut-cunoscuţi, pînă în anul 1445,. în *Pomelnicul* slavon de la mînăstirea Bistriţa, început în anul 1407, se întîlnesc şi doi arhierei din secolul al XV-lea, care nu tiu putut fi identificaţi ; *Ioan* şi *SarnuiL.S*-arputea ca ei să fi fost primii episcopi ai Romanului.

Am arătat şi în alt loc că durjă moartea Iui Alexandru, cel^E^tf au avut loc lupte pentru domnie între fiii săi jjj^ ^ Stpfafl, pînă ce, în 1435, au ajTOş.Ja înţelegerea ca fiecare să domnească peste o jumătate de ţară, Iliaş peste jumătatea de nord («ţara de sus»), cu scaunul

eava, iar Ştefan peste partea de sud («ţara de jos»), cu scaunul se la Roman. Pentru că mitropolitu.Ltăril_îşL avea scaunul la za, unde domnea Iliaş Vodă, presupunem că fratele său Ştefan ridicat pe episcopul de Roman la rangul de mitropolit, ca să ă şi în acest fel prestigiul «ţării de Jos» peste care domnea, lucru rezultă dintr-un raport cu data de ^Omlie^l^y, menţionat medic bavarez, în care se arăta că în Moldova existau pe atunci hiepiscopi, dar mai ales din faptul că Biserica Moldovei a avut prezentanţi la Sinodijj^jlmFeiTara^^EIarjenta : pe grecul Damian evei şi pe protopopul Constantin «locţiitor al Moldovlahiei» (de eci al Episcopiei de Roman, devenită acum mitropolie. Această 3 se va fi menţinut pînă după decembrie 1442, cînd Ştefan — iciderea fratelui său — a rămas singurul domnitor. Cu toate că itătorul scaunului de Roman a devenit acum din nou episcop, în anii care au urmat Episcopia de aici era numită în multe iterne «Mitropolia Ţării de Jos» sau «Mitropolia din Tîrgul Roii», iar episcopul era numit «mitropolit». Aceste titluri şft întîli acte timp de aproape două secole. De pildă, într-un act din 1613, era pomenită şi «sfînta Mitropolie de Roman». S-ar putea însă şi o altă explicaţie, anume că aceste titluri onorifice nu ică pe deplin clarificate. Se cunosc şi alte cazuri asemănătoare : lă; pînă în secolul al XV-lea şi chiar mai tîrziu, nu s-a făcut *[ie* clară între hirotonie şi hirotesie ; apoi, pînă în prima jumăsecolului nostru, termenii de autonomie şi autocefalie, s-au în acelaşi înţeles, deşi au sensuri diferite, mul episcop de Roman atestat documentar este Cq/isjL pomenit

hrisov dat în Roman, la 30 septembrie^ 144J. Desigur păstoria îceput mai de mult. Am arătat în alt loc că nu este exclus ca pi îrmuit întreaga Biserică a Moldovei, poate ca «locţiitor de mi-^.după ce Damian n-a mai fost .aggeptaţ^de moldoveni. Prin ii amintit, Ştefan II, care domnea acum singur, dăruia «prea lui *mitropolit* chir Calist al Romanului, un tătar, anume Pasca, arii noştri de la Neamţ...», li lăsa lui Calist dreptul ca «după a lui sau îl va lăsa bisericii, sau îl va da oricui, sau îl va »>. Se preciza, în continuare, că dacă «îl va ierta», atunci «unde el în ţara noastră să trăiască acolo slobod, după legea română (na voloscom zaconea), iar nimeni să nu îndrăznească să-i iscă de robie şi să nu-1 poată lua», îe ani mai tîrziu, la 31 iulie 1451, printr-un hrisov dat tot în

de Bogdan II, tatăl lui Ştefan cel Mare, erau dăruiţi mînăstirii

Neamţ doi tătari, Paşco şi Petrică, «...precum i-au dat de la început fraţii noştri Ştefan voievod şi Petru voievod». Numele de Paşco, puţin deosebit de Pasca, ne duce la presupunerea că este vorba de acelaşi tătar. înseamnă că episcopul-mitropolit Calist nu mai era în viaţă în 1451 şi că ori dăruise pe acest tătar mînastirii Neamţ, înainte de moarte, ori că n-a dispus nimic în legătură cu el, ajungînd astfel din nou în stăpînirea mînastirii.

O piatră de mormînt descoperită la mînăstirea Neamţ are următoarea inscripţie în limba slavonă : «mormîntul părintelui nostru mitropolitului chir Calist arhiepiscopul Moldovlahiei...».

Se pare că este piatra de mormînt a episcopului-initropolit Calist de la Roman,_de care ne ocupăm. j\m arătat mai^sus că vlădicii Romanului — inclusiv Calist — erau numiţi în documente şi «mitropoliţi», deci nu__ayem motive să Sirmăm~J¥*"e"pîsF6pu>r^aîist de la Roman a trebuit sa aiunqă în scaunul de la Suceava pentru a i se da titlul de h i j i] i

Faptul că a lăsat mînastirii Neamţ pe acel tătar cu numele Pasca şi că a fost înmormîntat aici dovedeşte că el era de «postrig», adică tuns în călugărie la această mînăstire. In acest caz, presupunem că înainte de a ajunge episcop la Roman a fost egumen la Neamţ.

O nouă ştire despre Episcopia Romanului ne oferă un document dat de Ştefan cel Mare la 12 aprilie 1458, prin care-i întărea satele Leucuşani şi Dragomireşti, cu toate dările ce reveneau domniei din partea locuitorilor, precum şi cu anumite venituri. Se prevedea că judecătorii de ţinut, ca şi dregătorii de tîrg, nu puteau să judece pe oamenii supuşi Episcopiei, ci acest drept era rezervat episcopului sau i protopopului. La 13 decembrie 1465 domnitorul întărea «Mitropoliei de Roman» o danie făcuta de pîrcălabul Isaia de Chilia.

Printr-un alt hrisov, din 13 martie 1466, se acorda Episcopiei «slobozenie» de dări, pe cinci ani, pentru oamenii care se vor aşeza în satul Negoieşti. Judecarea lor, pentru orice fapte, urma să se facă numai de către episcop sau de dregătorii lui şi numai acela care va fi nemulţumit cu judecata «să aibă îndreptare înaintea noastră».

Prin acestea, Ştefan cel Mare începe seria daniilor sale pentru Episcopia Ţării de Jos, pe care le vom întîlni şi în anii următori. Constatăm deci că Episcopia de Roman — ca şi Mitropolia de altfel — îşi avea proprietăţile şi privilegiile sale, administraţia şi jurisdicţia sa, precum şi dregătorii ei, în fruntea cărora stătea episcopul.

Ştiri despre un alt episcop de Roman avem _abia.-laJ-3-attau&t.lâS.4, ciS£L_apare într-un document, dat de marele

li *Tarasie.* Aceasta nu înseamnă că el şi-a început păstoria numai N-ar fi exclus ca Tarasie să fie urmaşul imediat al lui Calist, iă-şi fi început păstoria prin 1451. Este pomenit„în..peste—, zece tente interne jale Jui Ştefan cel Mare, ca făcînd ,garte_.djnj3iv..arrul *ÎSC,* alături de mitro_golitul_ Teoctist. In unele apare ca. „episcop, ile ca «mitropolit», iar m Pomelnicul de lajBistriţa ca «arhiepiscop». *itopiseţul de hi Putna* şi *Letopiseţul* lui .Grigore, Ureche amintesc îscopul Tarasie al Romanului ca făcînd parte din soborul care "protia mitropolitului Teoctist — a^jşfjn^^ mînăstirea^Putna, la embrie 1470. Este menţionat pentru ultima oară într-un document *[* octombrie 1473. S-ar putea ca el să fi murit la scurt timp după ă dată.

rmaşul său în scaun a fost episcopul -frfaşiJjSr Nu se poate însă în ce an a urcat în scaunul vlădicesc oe la Roman, căci JJ_ lit pentru prima__oa£ă
re _epj_scoj3ul_ de__ Roman a adresat-o
Şcovej.
tă împrejurările care au dus la alcătuirea acestei scrisori. In cu prilejul sfinţirii bisericii Uspenia din Moscova, mitropolitul ntie, cu întregul sobor de slujitori, a înconjurat biserica mergînd iva cursului soarelui, după cum este rînduiala ortodoxă. întru-re:o cneaz al Moscovei Ivan III (1462—1505) s-a arătat nemul-cu această rînduiala tipiconală, ajungîndu-se chiar la discuţii în-îrele cneaz şi mitropolit, s-a hotărît să se ceară şi părerea unor i mai apropiaţi. Printre cei întrebaţi era şi episcopul Vasile al [ului. Scrisoarea sa de răspuns s-a întocmit la 2 februarie 1484, itropolia de jos a Moldovei», deşi se intitula «smeritul episcop ■gul Romanului, Vasile». Din cuvintele scrisorii «din nou dăm :e marei tale sfinţenii», presupunem că între episcopul Vasile ■opolitul Gherontie a mai fost un schimb de scrisori. Prin scri-de care ne ocupăm, episcopul moldovean, îi arăta că «în legea scă (= ortodoxă n.n.) nimic nu se face în sfînta biserică după soarelui, ci tot îndărăt, fie la sfinţire, fie la toacă sau orice ■ ce se săvîrşeşte în sfînta biserică, toate ss fac împotriva ui soarelui». Desigur răspunsul lămurit al episcopului Vasile capăt neînţelegerilor dintre marele cneaz şi mitropolit în le-cu înconjurarea bisericii. Probabil ierarhul moscovit avea ştiri episcopul de Roman de la fiica lui Ştefan cel Mare, Elena, iă în 1483 cu Ivan cel Tînăr, fiul marelui cneaz Ivan III.

Episcopul Yasile este amintit în mai multe documente interne.. La 4 aprilie 1488, Ştefan cel Mare întărea «Mitropoliei» de Roman satele Leucuşani şi Dragomireşti, iar la 15 octombrie 1488, dăruia ^Episcopiei» alte cinci sate, spre pomenirea lui. In sfîrşit, la 31 august 1499, Ştefan Vodă dăruia un alt sat, cumpărat de el însuşi, «rugătorului şi duhovnicului nostru chir Vasilie, episcopul de la Mitropolia de jos de la Tîrgul Romanului». In felul acesta, domeniul episcopal de la Roman era format acum din opt sate.

La 12 iulie 1499, episcopul Vasile figurează, alături de mitropolitul Gheorghe, episcopul Ioanichie al Rădăuţilor şi de marii dregători ai ţării, în tratatul încheiat de Ştefan cel Mare cu Jan I Olbracht, regele Poloniei, întărind actul cu peceţile lor. A murit la scurt timp după 31 august 1499, cînd este atestat documentar pentru ultima data. In primele lun.i„aie anului 1500, Romanul avea un nou episcop, pe Teoctist, fost egumen la Neamţ, viitor mitropolit al Moldovei.

Se cade să amintim că episcopii de Roman se bucurau de o mai mare cinste în rîndul celorlalţi episcopi din Moldova (de la Rădăuţi şi mai tîrziu de la Huşi). De obicei, la scaunul mitropolitan era promovat episcopul de Roman. La solemnităţile bisericeşti stătea în partea dreaptă a bisericii, alături de mitropolit, pe cînd ceilalţi doi stăteau în partea stîngă. Din vechime, numai egişcorjul ^de_ Roman avea_drep.tuj ,să poar.te,,1,c.îrjă argintată în eparhia şa,, iar_în capitală Riilţa-..jcîrjă_neag_răJ ca_j>i ceilalţijdoi episcopi. Abia din 1739, mitropolitul Antonie a acordat episcopului Ghedeon de la Roman dreptul de a purta cîrjă argintată şi la solemnităţile din capitală. De asemenea, pînă în secolul al XVIII-lea, episcopii moldoveni se îmbrăcau cu J3acqs_ji_umai__în erjarhiile lor7Ti~orL capitală se îmbrăcau. cu lefon. Episcopul de Roman_avea__drepjţul să poarte şi mitră^a£„nuiuiu„m eparhia ja. Abia în. 1756 mitropolitul^ Iacob Putneanul a acordat episcopului Ioanichie al Romanului dreptul de a purfa sacos şi mitră şi în__ca^ţală.,Cj]__tinipuJ^ deosebirile ^acestea s-au înlăturat, încît episcopii sufragani au ajuns să poarte aceleaşi veşminte şi insigne arhiereşti ca şi mitropolitul, chiar şi la slujbele săvîrşite în capitala ţării.

Jurisdicţia Episcopiei de Roman se întindea peste ţinuturile .din sudul^Moldovei : Roman, Bacău, Trotuş, Adjud, Putna, Vaslui, Bîrlad, Tecuci, Covuriui şi peste unele de dincolo de Prut, tot în părţile sudice : Tigheciu, Tighina, Chilia. De aceea ea este numită de unele documente interne «Episcopia» sau «Mitropolia» «Ţării de Jos». Cu excepţia anilor 1435—1442, ea a fost «sufragană» Mitropoliei din Suceava.

iscogia Rădăuţilor. Ca şi în cazul Episcopiei Romanului, s-au multe discuţii asupra începuturilor Episcopiei de Rădăuţi, unii socotind ca întemeietor al ei pe Alexandru cel Bun, alţii pe cel Mare.

expunerea privitoare la începuturile Mitropoliei Moldovei, ne-am a vechea părere a lui Dimitrie Dan (însuşită între timp şi de tezuş) că primul sediu al ierarihilor, moldoveni a fost la Rădăuţi, jă biserica Sfîntul Nicolae, ctitoria lui Bogdan I şi necropolă îscTTn^ă "cEo^aTumltate a^sg£ojul.jii al XlV-lea. într:un pomel- mai tîrziu al Episcopiei de Rădăuţi —„copiat în 178()j după un ar mai vechi — sînt trecuţi următorii ierarhi : *Nicolae^ ŞtefgjQ, WehetieL^L&wenţie^Guggjde^Sava. şi Ghelasie.* Presupunem că s şi Ştefan au păstorit în timpul lui Bogdan I şi Laţcu. losif este icat în scaunul mitropolitan de la Suceava, din cauza căruia s-a unoscutul conflict cu Patriarhia ecumenică. După mutarea scau- lădicesc de la Rădăuţi îa Suceava şi ridicarea lui losif la treapta ropolit, lajgădăuti^^jrămaş.o simplă episcopie..şa.u_maj._de.g£abă. *Y,\£S£L,* P[e] atunci sub conducerea lui Meletie, cel

acum înainte, ierarhii de la Rădăuţi aveau jurisdicţie foarte] să, mai ales dacă o comparăm cu a Mitropoliei şi mai tîrziu; pipcopiei de Roman. Astfel, într-un hrisov de la Ştefan cel Mare 30, aflăm că avea doar 50 de parohii în jurul Rădăuţilor. Pînă *2* vlădicii de la Rădăuţi nu sînt întâlniţi în sfatul domnesc, cum titropolitul ţării şi episcopul de Roman. Apoi ei au avut — şi în e următoare — o situaţie de inferioritate faţă de episcopii de al căror scaun a fost înfiinţat mai tîrziu, în timpul lui Alexan- 1 Bun. De pildă^ nu ,ave,au„ dreptul să poarte cîrjă argintată şi îici în eparhia lor, iar sacosul îl puteau îmbrăca numai în eparhia cînd în capitală slujeau în felon.

n timpul lui Alexandru cel Bun se cunosc şi cîteva menţiuni do- tare despre Episcopia Rădăuţilor. Astfel, printr-un hrisov cu data ilie 1413, Alexandru cel Bun dăruia satul Coţmani, cu toate cătu- ile, doamnei Anastasia «soacra noastră» (! ?), dispunînd ca «după srea ei din viaţă» acestea să rămînă «Episcopiei de Rădăuţi a ui Nicolae... pentru ca sfînta Episcopie să se bucure de venitul veci». în adevăr satul Coţmani, după moartea Anastasiei (1420), îs bisericii Sfîntul Nicolae, respectiv Episcopiei de Rădăuţi, fapt nat şi de piatra funerară pusă Anastasiei de Ştefan cel Mare, 3, în această biserică («...a dat Coţmanul acestui lăcaş»). Un

hrisov, emis de cancelaria aceluiaşi domnitor, la 26 august 1503, întărea «acestei sfinte Episcopii satul Coţmani... dreapta ei ocină, dania înaintaşilor şi bunicilor noştri». Prin acel hrisov, îi erau întărite, de altfel, îl sate dăruite de Ştefan cel Mare. De asemenea, printr-un hrisov domnesc din 15 martie 1490, Ştefan cel Mare hotăra ca jurisdicţia Episcopiei să se întindă peste cele 50 de sate «care au fost date de bunicul nostru de Alexandru voievod». Prin acelaşi hrisov, se menţiona că s-a făcut un schimb de sate între mînăstirea Putna şi Episcopia de Rădăuţi, luate «din uricul Episcopiei de Rădăuţi şi din partea ce au avut episcopii de Rădăuţi, de la bunicul nostru Alexandru voievod», lată deci atîtea probe documentare care atestă existenţa scaunului episcopal de la Rădăuţi în timpul lui Alexandru cel Bun.

Presupunem că în prima jumătate a secolului al XV-lea au păstorit la Rădăuţi episcopii Lavrentie, Grigorie, Sava şi Ghelasie, trecuţi în pomelnicul de la 1780. Faptul că Grigore Ureche nu aminteşte participarea episcopului de Rădăuţi la sfinţirea mînăstirii Putna (argument invocat de cei care susţineau că Episcopia s-a înfiinţat după această dată) se poate explica fie prin vacanţa scaunului la acea dată, fie prin boala sau bătrîneţea titularului de atunci, care, în astfel de împrejurări, n-a putut participa.

Episcopul Ioanichie. Primul jpiscop atestat . docurnentax...este Ioaîiichie, pomenit într-un hnspv_>daţ_de_.Stefaiij^elJVIare mînăştjriLEutna, ia 25 aprilie 1472. In anii următori, el apare în cîteva alte acte emise de cancelaria domnească. Astfel, prin hrisovul domnesc din 15 martie 1490, Ştefan cel Mare hotăra ca jurisdicţia Episcopiei să se întindă_p_este cele 50 de sate, cu preoţii lox^date încă, de. Alexandru cei. Bun._ Toate elajyLJLLtua±e_ia_ zona Cernăuţi-Şuceava, iar cîteva, înspre Dorohoi. Prin hrisovul pomenit, Ştefan cel Mare a luat ultimele şase sate~ şi le-a dăruit mînăstirii Putna, dînd în schimb Episcopiei de Rădăuţi alte şase biserici, din care două în Cernăuţi. Schimbul s-a făcut cu învoirea episcopului Ioanichie, fiind de faţă şi Gheorghe, mitropolitul Sucevei, cu toţi dregătorii ţării. Prin acelaşi hrisov, marele voievod preciza că toate bisericile care se vor mai ridica pe viitor, împreună cu preoţii lor «să asculte de Episcopia noastră de la Rădăuţi a sfîntului Nicolae şi cu darea şi cu plocoanele, şi cu toate pricinile şi cu tot venitul bisericesc».

Pe lîngă acestea, pentru întreţinerea episcopului şi a slujitorilor de la Episcopie, a primit de la Alexandru cel Bun 11 sate (moşii) care i-au fost întărite şi de Ştefan cel Mare, printr-un hrisov dat la 26 august 1503. în aceste sate, Episcopia percepea toate dările cuvenite domniei,

nscopii aveau şi alte drepturi, care în mod obişnuit reveneau torilor domneşti. Din două documente (30 august 1479 şi 23 august întărit la 26 august 1503), rezultă că numai episcopul sau «vor-lui aveau dreptul să judece pe oamenii din Rădăuţi şi din satele arţineau de Coţmani (în actul din 1479 era numită «Mitropolia :ă»). Deci, Episcopia Rădăuţilor, în ciuda teritoriului de juris-limitat la 50 de sate, mult redus faţă de Mitropolie şi de Episcopia aului, avea o stare materială satisfăcătoare.

niscopul Iqanirhie este jwrnej^j^ej^jrj^.ctelfijjiierne emise siob MÎ iM"[1] JffiSâ-jdfi—acesta. pe m^inruntul lui Laţcu în 1480, în tratatul de aHanţă^mche^tJ^J.^^ujieJjip^de Ştefan [are cu Jan I Olbracht, regele ^Poloniei. Ultima dată e amintit "însemnare pe un ~*Minei* pe noiembrie, copiat de preotul Ignatie oţmani (1 iunie 1504), «prin stăruinţa şi binecuvîntarea şi dania)iscopului de Rădăuţi, chir Ioanichie». A murit în 1504 şi a fost mîntat în partea dreaptă a pronaosului bisericii Sfîntul Nicolae Sdăuţi. .-..J^'^.l

o n c l u z i i : *Episcopiile Romanului şi Rădăuţilor —■" prima în tea de sud a Moldovei, iar a doua cu 50 de sate în nordul ei — îndeplinit rosturi de seamă în viaţa bisericească şi de stat încă primul secol al existenţei lor. Puţinii lor ierarhi cunoscuţi pînă un au lost oameni de seamă, care s-au bucurat de dragostea, ţuirea şi ajutorul material al domnilor ţării, în frunte Ştefan cel Mare.*

BIBLIOGRAFIE

i v o a r e : *Aceleaşi ca la cap. Mitropolia Moldovei în secolul al XV-lea.*

u c r ă r i : MELCHISEDEC (ŞTEFÂNESCU), *Cronica Romanului şi a Episco-Roman...,* voi. I, Bucureşti, 1874, IX + 353 p. + 2 pi. ; NICOLAE DOBRESCU, *oria Bisericii române. Secolul al XV-lea,* Bucureşti, 1910, 180 p. j SCARLAT *SCU, Episcopia Romanului în secolul XV. Întemeiere şi organizare,* Bucureşti, '5 p. + 2 pi. ; ALEXANDRU I. GONŢA, *Mitropolia şi episcopiile ortodoxe ■enesti în secolul al XV-lea,* în MMS, an. XXXIV, nr. 1—2, 1958, p. 21—36; EORGESCU, Un *ierarh necunoscut al Moldovei: Calist arhiepiscopul şi mitul (1445—1447), în* BOR, an. LXXXVII, 1969, nr. 5—6, p. 563—572; IOAN Un *ierarh moldovean* cu *numele de Calist înmormîntat la mînăstirea Neamţ,* ţS, an. XLVI, 1970, nr. 1—2, p. 66—75 ; PETRE Ş. NĂSTUREL, *Un temoignage 'n sur la Metropole de Roman (Moldavie),* în *Revue des etudes roumaines,* XV, 1975, p. 198—202; SCARLAT PORCESCU, *Episcopia Romanului,* Bucureşti, ■15 p.

IMITRIE DAN, *Cronica Episcopiei de Rădăuţi,* Viena, 1912, VII + + 10 pl. ; PETRU REZUŞ, *Contribuţii la istoria oraşului Rădăuţi,* Bucureşti, 57 P- + 24 fig.

c&

XI

MÎNĂSTIRILE DIN ŢARA ROMÂNEASCĂ ŞI MOLDOVA ÎN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XV-LEA

Tara Românească. In secolul al XV-lea mînăstirile cunoscute în secolul anterior şi-au continuat existenţa, primind felurite danii de la domnii ţării. Se zidesc şi cîteva mînăstiri şi schituri noi, fără vreo însemnătate deosebită.

Mînăstirile ridicate sub îndrumarea Sfîntului Nicodim, adică Vodi/a_ şi *Tismana* — amîndouă puse sub conducerea aceluiaşi egumen încă din <£3&| —- s-au bucurat de numeroase privilegii din partea lui Mircea cel Bătrîn şi a urmaşilor săi. Prin mai multe hrisoave li se întăreau daniile anterioare şi se cerea respectarea dreptului acordat călugărilor de a-şi alege singuri cîrmuitorul. Din cele aproximativ 45 de hrisoave cunoscute, date Tismanei de la întemeiere pînă la sfîrşitul domniei lui Radu cel Mare (1495—1508), rezultă că mînăstirea se bucura de o situaţie materială excepţională, fapt care a contribuit la prosperarea vieţii călugăreşti de aici. Desigur că la sporirea patrimoniului ei material şi-au avut partea lor de contribuţie şi egumenii cunoscuţi după Simţul Nicodim (f 1406) : Agafton (1407—d. 1428), Gherasim (1444), Matei (c. 1479—c. 1490), Ioanichie (c. 1491—c. 1503).

O altă mînăstire care a îndeplinit un rol deosebit în viaţa bisericească a Ţării Româneşti, în această perioadă, a fost *Cozia,* ctitoria lui Mircea cel Bătrîn. Se cunosc 36 de acte, hărăzite acestei mînăstiri între anii 1388-—1508. Prin toate i se făceau danii de sate, bălţi, mori, nuri, scutiri etc, sau erau întărite cele vechi. La scurt timp după moartea lui Mircea, fiul şi urmaşul său Mihail I a întărit mînăstirilor Cozia şi Cotmeana toate daniile anterioare (22 iunie 1418). Acelaşi lucru l-au făcut toţi domnii următori, pînă la Radu cel Mare. Lipsesc numai hrisoavele de la Vlad Dracul şi Vlad Ţepeş. Nu ne îndoim că Şi aceşti doi domni i-au dat hrisoave, căci de la primul avem o con-

de trei sate ale mînăstirii Cotmeana, cu scutiri de dări şi iar de la al doilea, confirmarea unui sat al Coziei, tot cu scutiri be şi dări către domnie. Avînd o stare materială excepţională, ;sc ca mînăstirea să progreseze din toate punctele de vedere, egumenii ei, se pare că trei au ajuns pe scaunul mitropolitan al lahiei : Iosif, Macarie şi Ilarion. Acest fapt arată prestigiul deo-e care se bucura Cozia între celelalte mînăstiri ale ţării, ce priveşte *Cotmeana,* ea a dus o existenţă mai modestă, găsin-ub cîrmuirea aceluiaşi egumen de la Cozia. Cu timpul, a devenit ii acesteia.

năstirea Snagov, pomenită într-un hrisov de la Mircea cel Bătrîn, t hrisoave de danie de la Dan II (7 octombrie 1428), Vlad Dracul ie 1441), probabil din partea lui Vladislav II, care a zidit aici aclis cu hramul Bunavestire, în 1453, ale cărui uşi de lemn, t sculptate, se păstrează în Muzeul de Artă din Bucureşti. Tra-ribuie o biserică la Snagov lui Vlad Ţepeş, ceea ce nu e sigur.)ă tradiţie, Snagovul este locul în care a fost înmormîntat acest ■J- 1476). După el, Radu cel Frumos îi confirma — la 28 octom-54 — daniile anterioare, cu scutirea satelor mînăstirii de dările omnie, cu scoaterea lor de sub controlul dregătorilor domneşti Ireptul, pentru călugări, de a-şi alege singuri egumenul. Alte e de danie se păstrează de la Basarab cel Tînăr zis Ţepeluş, ălugărul şi Radu cel Mare.

pă cum se vede, şi Snagovul avea o situaţie materială dintre ii bune. Fiind situată într-o poziţie naturală avantajoasă, pe o în mijlocul lacului cu acelaşi nume, de jur împrejur cu păduri î străbătut, mînăstirea a fost apărată de pustiirile pe care le i desele lupte purtate pe pămîntul Ţării Româneşti. Mai tîrziu, leplinit şi un însemnat rol cultural.

nâstirea Dealu, deşi este considerată în general o ctitorie a u cel Mare, căci el a zidit biserica existentă pînă azi, este cu ii veche. Ea datează din primele decenii ale secolului al XV-lea, estată documentar în 1431. în 1451, Vladislav II îi întărea cîte ate din trei sate, un munte, vii şi o casă, dăruite de un oarecare 'robabil mînăstirea va fi fost în atenţia domnului, care îi va fi [1] alte danii, din moment ce a fost înmormîntat aici (-j- 1456). nâstirea a început să îndeplinească un rol deosebit în viaţa bi-scă a Ţării Româneşti abia după Radu cel Mare. Găsind vechile învechite sau ruinate, evlaviosul domn a început construcţia i noi de la Dealu, cea mai măreaţă din cîte se zidiseră pînă

atunci pe pamîntul Ţării Româneşti. Sfinţirea a avut loc la 4 decembrie 1501. Zidirea chiliilor şi a clopotniţei a început din 26 august 1499, cum ne arată pisania păstrată de la această veche clopotniţă. Zugrăveala a fost făcută sub Neagoe Basarab.

Mînăstirea Dealu a fost aleasă de Radu cel Mare ca loc de veşnică odihnă, fiind îngropat în pronaosul bisericii (1508). După unii cercetateri, la Dealu a fost instalat şi atelierul tipografic al călugărului Macarie, care a lucrat între anii 1508—1512.

Mînăsthea Glavacioc — atestată documentar în primul deceniu al secolului al XV-lea — nu mai apare în documente pînă la Vlad Călugărul, care i-a dăruit o jumătate de sat în 1493, apoi o branişte la SJatina, în 1495. De altfel, Vlad Călugărul a acordat acestei mînăstiri ' o deosebită atenţie, ridicînd o nouă biserică, de zid, în care a şi fost înmormîntat (septembrie 1495). Fiul său, Radu cel Mare, a isprăvit biserica în primul său an de domnie, dîndu-i şi cîteva hrisoave de întărire a proprietăţilor. A2i, fosta mînăstire este biserică de mir, în satul Glavacioc.

Mînăstirea Govora (jud. Vîlcea), cu hramul Adormirea Maicii Domnului, refăcută în întregime de Radu cel Mare, exista cu mult înainte, poate chiar din timpul lui Mircea Voievod. Un document de la Radu cel Mare, din 1 august 1496, amintea de o vie «care le-a fost cumpărată de bunicul domniei mele Vlad voievod» (= Vlad Dracul, 1436—1447), deci ea exista în mod sigur în prima jumătate a secolului ai XV-lea. Documentar, apare numai sub Vlad Călugărul, la 4 februarie 1488, cînd îi dăruia un sat. Prin alte cinci hrisoave o înzestra cu noi sate, vii, bălţi, silişti. Fiul său, Radu cel Mare, a ridicat o nouă biserică, după cum arată pisania pusă cu prilejul restaurării din 1701. Iar în actul de la 1 august 1496, pomenit mai sus, se spunea : «...trudindu-ne, am ridicat-o după puteri şi am înnoit-o». De la Radu cel Mare s-au păstrat 12 documente date Govorei. Cel mai însemnat a fost emis la 3 mai 1502 şi în el se menţionau şi confirmau toate posesiunile, veniturile şi merticele ei. Deci şi Govora avea o situaţie materială dintre cele mai bune, fapt care a contribuit şi la dezvoltarea - acestei mînăstiri, încît mai tîrziu a îndeplinit şi un însemnat rol cultural.

Alte mînăstiri şi schituri ale ţării şi-au dus viaţa în condiţii modeste, cu biserici şi chilii din lemn, în locuri mai retrase, în care principalele preocupări ale puţinilor lor vieţuitori erau rugăciunea şi munca. Multe din ele existau de la începuturile Ţării Româneşi, dacă nu chiar de mai înainte. Numai cu trecerea timpului, domnii ţării sau

boieri, aflînd de existenţa lor, le-au dăruit moşii, odoare, scutiri ari şi vămi etc, iar locul vechilor bisericuţe din lemn a fost luat iserici de piatră, de proporţii mai mari. S-a întîmplat însă la multe iceste mînăstiri că aceia care au procedat la refacerea şi la scoa-! lor din starea în care se găseau au fost socotiţi drept întemeie-ai lor, deşi ele au putut să existe cu mult înaintea acestor schim- Unele din ele au dispărut, în curgerea vremii, cum a fost mînăs- cu hramul Bunavestire «din pădurea cea mare de la *Bolintin»,* aiită de cîteva ori în acest secol, ca apoi să dispară pe la mijlocul ului al XVII-lea. *Mînăstirea Comana,* cu hramul Sfîntul Nicolae (la sud de Bucu- spre Giurgiu), datează de pe la mijlocul secolului al XV-lea, fiind :ită o ctitorie a lui Vlad Ţepeş.

Mînăstirea Rîncăciov, în părţile Muscelului, este pomenită într-un ment de la Radu cel Mare, din 19 iulie 1498, prin care-i confirma > danii pe care le avea încă sub Vlad Călugărul, deci mînăstirea chiar dinainte de acesta, poate de pe la mijlocul secolului al ea. Decăzînd, a fost refăcută pe la mijlocul secolului al XVII-lea Dierul Arsenie Vlădeanul, apoi în 1848. Azi e biserică de mir. *Aînăstirea Tînganu* (azi pe teritoriul municipiului Bucureşti) a fost it.T de domnitorul Radu cel Frumos, după cum aflăm din *Letopi- cantacuzinesc* şi din *Istoriile domnilor Ţării Româneşti* a lui Radu seu. *Schitul Babele* (în Vlaşca), azi dispărut, a fost ctitorit de Vlad jarul, prin 1492—1493, iar *schitul Tutana,* în părţile Argeşului, era nit într-un act de la Radu cel Mare din 1 aprilie 1497 («călugării Tutana»).

"ot într-un hrisov al aceluiaşi domnitor, din 4 iunie 1497, era Sită mînăstirea *Stintul Nicolae din Tirgşor* (lîngă Ploieşti), căreia 3rda scutire de «dăjdii vlădiceşti» şi felurite danii. Se crede că ta a fost ctitoria lui Vlad Ţepeş, pe locul căreia, Antonie Vodă 'opeşti a ridicat o nouă aşezare monahală în a doua jumătate a ului al XVII-lea. De fapt, în Tîrgşor sau «Tîrgul Nou», cum i se punea în secolul al XV-lea, se găsesc ruinele a trei biserici. Des- na s-a admis că ar fi ctitoria lui Vladislav II *(Letopiseţul canta- esc* îl arată drept ctitor).

■*chitul Iezer,* din satul Cheia, lîngă Rîmnicu Vîlcea, este amintit tr-un hrisov al lui Radu cel Mare, din 23 mai 1501, în care spunea rămas «sărac» din vremea strămoşilor domnului, «foştii ctitori».

îi dăruia acum un mertic anual de 3 găleţi de grîu şi 3 de orz din judeţul Romanaţi.

j

Din prima jumătate a secolului al XV-lea datează şi mînăstirea de călugăriţe de la *Ostrov* cu hramul Naşterii Maicii Domnului —, situată într-o insulă sau «ostrov» al Oltului, în Călimăneşti. Un hrisov de danie de la Radu cel Mare, din 26 aprilie 1500, spune că «am văzut-o părăsită de la binecinstitorii, sfînt răposaţii domni, moşii şi strămoşii noştri şi m-am gîndit şi domnia mea să înnoiesc şi să întăresc şi să «miluiesc şi să zidesc, cît sîntem în putere...».

Dintr-un document din 1 septembrie 1506 aflăm că mînăstirea *Valea* «a ridicat-o şi a înnoit-o şi a întărit-o monahia Magdalina». Radu cel Mare îi dăruia «găleţile domneşti» din Corbii de Piatră şi Mălureni.

Un act de la Vlad Dracul din 16 septembrie 1440 aduce ştirea că acest domn a dăruit unui ieromonah Dorotei un loc, «ca să ridice o mînăstire în hotarul Rîmnicului, la *Licura,* să fie în ctitoria domniei mele şi, cît va fi viu, popa Dorotei să fie cîrmuitor şi egumen al acelui loc, de nimeni neclintit. Iar popa Dorotei sa fie volnic să aşeze în locul său, după moartea Ini, pe cine-i place şi pe cine-1 vor plăcea toţi fraţii». Deci şi în această aşezare, întemeiată de un simplu călugăr, se respecta principiul samovlastiei. Alte ştiri despre ctitoria lui Dorotei şi a lui Vlad Dracul nu se cunosc.

Printr-un hrisov de la Vlad Călugărul, din 10 septembrie 1486, domnitorul întărea *«minăstirii de la Cricov»* şi egumenului Samuii, a patra parte clin satul Plopeni şi un vad do moară pe Teleajen, care i-au fost •dăruite de marele vornic Drăghici din Mărgineni. Ctitoria sa apare mai tîrziu sub numele de mînăstirea *Mărgineni,* numită şi Drăghiceşti sau a lui Drăghici (refăcută de mai multe ori, azi în ruine, nu departe de Cîmpina).

Către sfîrşitul secolului al XV-lea, marele pîrcălab Gherghina, unchiul lui Radu cel Mare, şi soţia sa Neaga au ridicat «din temelie» un nou lăcaş mînăstiresc la *Nucet* (jud. Dîmboviţa), în locul celui vechi, existent înainte de zidirea Coziei (numită la început şi Nucet). Printr-un hrisov, cu data de 15 decembrie 1501, Radu cel Mare întărea acestei mînastiri toate proprietăţile ei.

O mînăstire ridicată la sfîrşitul acestui secol, şi care a ajuns apoi la o deosebită însemnătate bisericească şi culturală, a fost ctitoria boierilor Craioveşti de la *Bistriţa* (jud. Vîlcea). Mînăstirea exista prin 1491—1492, de cînd se cunoaşte un hrisov de la Vlad Călugărul (apoi un nou hrisov din 16 martie 1494), prin care îi întărea 7 sate, dintre

şase erau dăruite de cei patru fraţi Craioveşti : Barbu, Pîrvu, *a* şi Radu, iar al şaptelea, de un «jupan Hamzea», şi o vie dăruită jpanu Staico logofăt». Domnul însuşi îi dăruia «căşăritul» din ii Vîlcea şi «vama de la Secui, pe Jiu, toată». Mînăstirea avea 1 să încaseze toate «slujbele şi dăjdiile» ce se cuveneau domniei ;le respective, în «afară de dare şi de oaste». în fruntea martori-îzenţi la redactarea actului din 1494, se afla mitropolitul Ilarion irovlahiei. In această mînăstire, boierii Craioveşti au adus din moaştele Sfîntului Grigorie Decapolitul, care se păstrează aici stăzi.

oldpva. Mjnăsjirile ,moldo^e,ne^tL,din_a...dmLa jumătate a seco-_ '{XlV-lea şi începutul celui de al XV-lea, Neamţ, Sfîntul Nicolae * dană (Probota), Moldoviţa, Bistriţa, Humor, Bohotin, Chiprieni ; menţin şi în timpul domniei lui Ştefan cel

îl lor prin noi mînăstiri, schituri şi biserici" ctitorite de el, de ii familiei sale sau de unii dintre dregătorii săi. nsemnăm mai întîi mînăstirile zidite de înaintaşii săi_ în scaun, el Ie-a făcut numai danii. Mînăstirea *Mpldoyiţfl,* cu hramul ştire, ctiToriaTuT Alexandru cel Bun, s-a bucurat de cele mai ivilegii. Prin mai multe hrisoave, marele voievod a confirrrijat rii 11 şate,^ai_multe_iezere, prisăci şi privilegii comerciale, ' sibi au printre £ele maMnsţărite mînăstiri din Moldova. *iăstirea_ Şfînţul Nicolae din^Poigna Şiretului,* denumită *Pjobota^* urat, de asemenea, de atenţia deosebită a lui Ştefan cel Mare, pentru că aici odihneau osemintele mamei sale Oitea (-f- 1465). umentele care s-au păstrat din timpul său, rezultă că mînăstirea sate, care se bucurau de drepturi depline, fiind scoase de sub ■^dregătorilor domneşti. Preoţii din satele mînăstirii erau scoşi autoritatea chiriarhului locului sau a protopopului şi puşi sub mului încă de Alexandrei vodă (27 iunie 1449). Printr-un hrisov lie 1466, se acordau mînăstirii alte numeroase danii domneşti, juns una din cele mai înzestrate din Moldova.

a *Humor,* cu hramul Adormirea Maicii Domnului, ctitoria de la Suceava, s-a bucurat de veniturile pe care le _de la ctitorişi de la fiii săi, fiind confirmate de un hrisov curata de 25 aprilie 1475 (cinci sate, ei o slatină şi o prisacă). Fiind o ctitorie boierească, nu s-a —H'-Vjle^i^e^^ujBţălile celorlalte mînăstiri.

Mmăstireq de_c£lugăriţe Horodnic era_înzestrată încă de la Alexandru cel Bun cu un sat şi o moară (confirmate de Iliaş Vodă la 15 iulie 1439). La 17 aprilie 1475, Ştefan cel Mare întărea mînăstirii două sate — despre care spunea că i-au fost dăruite de bunicul său —, ş_cmlind pe locuitorii din ele de orice obligaţie faţă de domnie («...nici la oaste să nu meargă»), dar cu îndatorirea «să păzească această mînăstire şi să-i lucreze». Era o situaţie neîntîlnită la alte sate mînăstireşti. Beneficiind numai de strictul necesar vieţii, sigur că mînăstirea nu a putut prospera. De aceea, Ştefan Vodă a «închinat-o», adică a pus?o sub ascultarea mînăstmi_Putna, împreună cu satul ei Balasineşti, la 16~martie 1490.

O altă mînăstire de călugăriţe care s-a bucurat de danii din partea lui Ştefan cel Mare a fost cea numita «a lui *Iaţco* din ţarina Sucevei», *(IJcard)* cu hramul Adormirea Maicii Domnului. Ea primise de la Alexandrei vodă, la 23 februarie 1453, dreptul de a întemeia un sat în hotarul mînăstirii, cu oameni din ţară sau din Polonia, scutiţi de dări şi de slujbe către domnie, în folosul mînăstirii. Acest drept a fost confirmat şi de Ştefan cel Mare. Ca şi Horodnicul, a rămas o mînăstire cu venituri puţine şi care nu a îndeplinit decît un rol duhovnicesc.

O a doua categorie de mînăstiri sînt cele ctitorite în timpul lui Alexandru cel Bun sau chiar mai înainte, la care Ştefan cel Mare a făcut felurite^îmbunătăţiri, adaosuri, prefaceri sau a_ridicat biserici noi. în această categorie intră mînăstirile Neamţ, Bistriţa şi Dobrovăţ..

Mănăstirea Neamţ — ctitoria lui Petru Muşat — deţinea o puternică bază materială încă din timpul lui Alexandru cel Bun. Sub Ştefan cel Mare au continuat daniile de sate, prisăci, eîeştee, închinări de mînăstiri mai mici ş.a. Astfel, la 13 februarie 1458, îi întărea satul Băloşeşti şi i se închina mînăstireja^de la Hangu, la 1 aprilie 1470 îi întăreşte ˍ«pnsaca_.ljii Chiprian şi cu mînăstirea care este la Vîşnevăţ (Vişnăţ sau Chiprieni, n.n.) şi cu toate poienile şi prisacioarele, cîte sînt în acele hotare, pe care le-a stăpînit popa Chiprian» (dăruită de mătuşa sa Chiajna, fiica lui Alexandru cel Bun, cum rezultă dintr-un act din 7 mai 1470). Prin acelaşi hrisov, îi întărea stăpînirea peste nouă sate. La 9 mai 1482 îi întărea trei sate, iar la 30 septembrie 1503, îi dăruia două sate, o prisacă şi cîte şase pietre de ceară anual, din cele care se cuveneau domniei de la Tg. Neamţ. Pentru această ultimă danie, călugării erau îndatoraţi să facă «paraclis» la toate liturghiile de duminică, pentru domn şi soţia sa Măria, cît timp vor fi în viaţă, iar după^rrioarte^parastas în fiecare miercuri seara şi joia liturghie. Daniile mai mărunte nu le mai amintim. Din hrisoavele pomenite cu

j, am constatat că Ştefan II a dat călugărilor dreptul de juris-
supra satelor supuse ei, precum şi dreptul de a încasa de la acestora dările cuvenite, în mod firesc, chiriarhului locului, cestea au făcut din mînăstirea Neamţ una din cele mai puter-
tituţii din acel timp. Mai mult ca în alte mînăstiri moldoveneşti, desfăşurat şi o susţinută activitate cultural-artistică, pe care nezenta în alt loc. an cel Mare n-a fost însă numai un binefăcător al mînăstirii,
ctitor al ei. Astfel, în incinta mînăstirii, alături de fosta bise-
ui Petru Muşat, a ridicat o nouă biserică, existentă şi azi, cu înălţarea Domnului. Din pisania ei, în limba slavonă, reiese sprăvit la 14 noiembrie 1497. Ea a fost sfinţită după biruinţa odrii Cosminului, repurtată asupra lui Jan Olbracht, regele

ituaţie materială .„deosebită avea şi *mînăstirea Bistriţa,* ctitoria Liţa lui Alexandru cel Bun, cu hramul Adormirea Maicii Domnu-
i din 1428 domnitorul ctitor i-a închinat 50 de biserici, scoase autoritatea domnului şi a chiriarhului locului, egumenul avînd repturi quasi-episcopale. Ştefan cel Mare i-a întărit, prin mai risoave, toate daniile primite de la înaintaşii săi. La 15 septem-
i2, îi întărea 18 sate, cu mai multe mori, prisăci, iezere, o torcă-
! Lină şi altele. Prin acelaşi hrisov îi erau întărite «mînăstirea te hramul sfîntului Bogoslov, mînăstirea cu moara de pe Bahlui, ea de la Bohotin cu moara şi cu prisaca Coziia de la Bohotin».
î hrisov, cu data de 11 iunie 1466, aflăm că un oarecare Ştefan îaş a vîndut mînăstirii Bistriţa (prin egumenul-arhimandrit Teo-
mînăstire din sus de Tămaş, unde au fost Marta călugăriţă», cu e 60 de ughi. Printr-un hrisov din 3 februarie 1467, se prevedea itorii din satele mînăstirii să plătească acesteia dările cuvenite ;i domneşti. De asemenea, egumenul şi călugării aveau dreptul sce ei singuri pe oamenii lor şi să ia gloaba de la oamenii lor», itre sfîrşitul vieţii, marele voievod făcea o danie personală :ii Bistriţa : trei sate, mori şi vii. Deci, mînăstirea Bistriţa se printre aşezările monahale cu cele mai largi privilegii din a.

toate acestea, Ştefan cel Mare şi-a legat numele de mî-
LJiistriţa prin ridicarea unei clopotniţe cu paraclis, în KL42^^—■
i-JlFArau]. Sfîntul Ioan "ceT~Nou~cfe~ Ia Şuceava7~care, cu' unele A'f
!_Şi_ adaosmi, dăinuieşte pînă azi. Probabil că odată cu împo-

dobirea mormintelor străbunilor săi, aflate în biserica mînăstirii, s-au efectuat şi unele prefaceri de ansamblu. Potrivit tradiţiei, aici a fost înmormîntat fiul mai vîrstnic al lui Ştefan cel Mare, Alexandru (-j- 1496). Pe *Dobrovăţ* existau două mînăstiri, una cu hramul Schimbarea la Faţă şi alta cu hramul Pogorîrea Duhului Sfînt. Prima a primit de la Ştefan cel Mare trei sate, la 26 noiembrie 1499, iar a doua a fost cumpărată ■— împreună cu cinci sate — la J5_octombrie 1503 de Ştefan Vodă, de la urmaşii unui Ivan Damianovici (acesta le avea încă din timpul lui Alexandru cel Bun). Pentru a-i asigura condiţii de existenţă, domnul i-a dăruit acele cinci sate de pe rîul Dobrovăţ. în anii 1503— 1504 zideşte o nouă biserică de mînăstire, cu hramul Pogorîrea Sfîntu-lui Duh, azi biserică de mir.

y» A treia categorie de lăcaşuri de închinare sînt mînăstirile şi bisericile ctitorite şi înzestrate în întregime de strălucitul domn moldovean. Intre acestea, pe primul loc se situează *mînâsţirea Putna,* cu hramul Adormirea Maicii Domnului. Zidirea ei a început la un an după cucerirea cetăţii Chilia, în vara cinului 1466 (4 iulie după versiunea întîi a *Letopiseţului de la Putna* şi 10 iulie după versiunea a doua şi după *Cronica zisă moldo-polonă).* Lucrările de construcţie au durat patru ani, timp în care această măreaţă operă arhitectonică a fost dusă la bun sfîrşit de un arhitect grec, Teodor, ajutat de meşteri zidari, pietrari, zugravi şi argintari veniţi din Transilvania. Ion Neculce scria în lucrarea sa «O *samă de cuvinte» :* «Şi aşa au făcut mănăstirea de frumoasă tot cu aur poleită ; zugrăvala mai mult aur decît zugrăvală şi pre dinlăuntru şi pre dinafară şi acoperită cu plumb. Şi zicu călugării să fie fost făcut şi sfeşnicile cele mari şi cele mici şi policandru şi hora tot prisne de argint».

Sfinţirea mînăstirii s-a făcut la 3 septembrie 1470, după victoria repurtată asupra tătarilor la Lipinţi, slujba fiind săvîrşită de un sobor de 64 de arhierei, egumeni, preoţi şi diaconi, în frunte cu mitropolitul §Ij3Oj^st|şi jepiscopullTarasieial Romanului, cum relatează *Letopiseţul* Ide la Putna şi al lui GrigorefUreche. Strădania domnitorului ctitor de a crea Putnei o puternică baza materială se vădeşte din cuprinsul multor hrisoave emise de domn, prin care i se făceau felurite danii : sate, mori, prisăci, iezere, mertice anuale de vin, peşte şi sare, scutiri de vamă etc. Ar fi prea lungă înşirarea tuturor actelor sale de danie, de aceea menţionăm numai ultimul act emis în timpul vieţii sale, la 2 februarie 1503, prin care i se întăreau mînăstirii toate daniile şi privilegiile obţinute pînă atunci (27 de sate, vii, sare de la ocnă, ceară, venitul unor vămi, mori, prisăci etc). Vrednic de amintit este şi un

j data de 17 noiembrie 1502, prin care Ştefan cel Mare hotăra i din satele mînăstirii Putna sa plătească acesteia dările ce chiriarhului şi să fie judecaţi de egumen, nu de slujbaşii ei.

danii au făcut unii din boierii lui Ştefan, între care marele Iuga şi alţii. Largile privilegii ale mînăstirii, menţionate aci îtărite şi printr-un hrisov emis de Ştefăniţă vodă, nepotul lui :1 Mare (1517—1527), la 21 august 1520. Numeroşi urmaşi ai izestrat mînăstirea cu alte sate, vii, prisăci, mori etc, încît >i economică a crescut neîncetat.

din timpul lui Ştefan cel Mare, cu îndrumarea primilor ei arhimandriţii Ioasaf, Paisie zis cel Scurt şi Spiridon, mînăs-na a devenit cel mai însemnat centru cultural şi artistic al ortanţa ei creşte şi prin faptul că este gropniţa lui Ştefan cel familiei sale şi a urmaşilor săi, pînă la Petru Rareş. Aici au)rmîntaţi : Măria de Mangup, a doua soţie a domnitorului :embrie 1477), fiii săi Bogdan (f 27 iulie 1479) şi Petru (-j- 21 : 1480), domnitorul ctitor (-j- 2 iulie 1504), doamna Măria (-j- 1511), Bogdan cel Orb (f 20 aprilie 1517), Măria, o fiică an cel Mare (-j- 18 martie 1518), Ştefăniţă vodă (-j- 14 ianuarie loamna Măria, prima soţie a lui Petru Rareş (-j- 28 iunie 1529). rul bisericii se află mormîntul mitropolitului Teoctist I (-j- 18 > 1478). Toate mormintele au lespezi funerare frumos sculp-îscripţii în limba slavonă, ştirea Putna, gropniţa lui Ştefan cel Mare şi a familiei sale,

centru"cultural şi artistic al Moldovei, a rămas de strajă jţ ui veacurilor, ca o mărturie a faptelor strălucite ale marelui)) i binefăcător. —Jţ

ă mînăstire ctitorită de Ştefan cel Mare şi dăruită cu privile- '

■ Vozone/ul Aici exista mai de mult o_mînăstire „dm lejnn, riyit tradiţiei, ar Ji trăit Daniil Sihastrul, căruia domnul, >as de cumpănă în timpul luptelor sale cu turcii, i-a cerut sfat Daniil nu a fost o figură legendară cum s-a considerat un) personalitate istorică reala. Printre pietrele funerare de la ie află şi o lespede pe care scrie : «Acest mormînt este al pă-astru David, ca schimnic Daniil». Nu se ştie cînd a murit, căci ierară a fost pusă mai tîrziu (după tradiţie, ziua lui de prăz-*i* la 14 decembrie).

mă atestare documentară a Voronețului este din 22 ianuarie l Ştefan cel Mare dădea călugărilor de la schitul de lemn de

acolo -—■ în frunte cu egumenul Misail — scutire de vamă pentru două' măji de peşte care vor fi aduse de la Chilia sau din altă parte.

în locul vechiului schit de lemn, Ştefan Vodă cel Mare a ridicat actuala biserică, cu hramul Sfîntul Gheorghe. Pisania bisericii arată că lucrările de construcţie au durat mai puţin de patru luni, de la 26 mai pînă la 14 septembrie 1488. în prima jumătate a secolului al XVI-lea, mitropoliţii Teofan I şi Grigorie Roşea s-au îngrijit de pictarea ei în exterior, cel din urmă adăugîndu-i şi un pridvor. Este o biserică de dimensiuni reduse (25,50 m lungime, fără pridvor, 7,70 m lărgimea naosului şi pronaosului, iar în dreptul sinilor laterali 10,50 m). Şi această mînăstire s-a bucurat de privilegii din partea ctitorului (trei sate, mori, prisăci, vii etc), nu însă de amploarea celor de la Neamţ, Bistriţa sau Putna.

A treia mînăstire ctitorită de Ştefan Vodă este cea de la Tgzidu, în părţile Buhuşilor, cu hramul Naşterea Maicii Domnului. Se vede că intenţiona să facă din ea un focar de cultură în părţile muntoase ale Ţării de Jos, pentru că încă în 1481 (la 1 februarie şi 12 martie) o înzestra cu trei sate, iar în 1491, îi făcea alte danii (cinci sate etc), întărite apoi de Ştefăniţă Vodă la 4 iunie 1519. în acest ultim act se spunea că au fost închinate Tazlăului alte două mînăstiri : una cu hramul Sfîntul Nicolae, unde a fost Huba, şi alta la Răcătău, în hotarele Horgeştilor. Marele voievod a ridicat apoi o nouă biserică la mînăstire, lucrările de construcţie desfăşurîndu-se între 4 iulie 1496 şi 8 noiembrie 1497, după cum arată pisania. înzestrată cu atîtea sate şi cu biserică nouă, călugării de aci se vor fi străduit să-şi îndeplinească rostul urmărit de ctitor, ca şi celelalte mînăstiri moldovene. în 1519, cu prilejul unei invazii a secuilor din Transilvania, au fost prădate toate bunurile ei. Aşa se explică lipsa obiectelor de artă şi cultură din epoca lui Ştefan cel Mare. Azi, ctitoria sa slujeşte ca biserică de mir.

Actuala biserică din localitatea *Siîntu Ilie* (azi înglobată în Suceava) — pe atunci mînăstire — a fost construită între 1 mai şi 15 octombrie 1488. Se pare că a fost ridicată pe locul unei mînăstiri mai vechi, căci o însemnare anterioară anului 1443, pe un manuscris aflat azi în Biblioteca Universităţii din Basel, pomenea pe călugărul Macarie şi duhovnicul Calinic.

Acestea au fost mînăstirile refăcute sau ridicate din temelie de evlaviosul domn Ştefan cel Mare şi înzestrate cu largi privilegii. Putem" afirma că mînăstirile moldovene au cunoscut o perioadă de mare înflorire în timpul domniei lui. Din documentele care au ajuns pînă la noi, putem constata că există o ierarhizare a privilegiilor acestor mî-

[3]e primul plan erau mînăstirile Putna, Bistriţa, Neamţ, Probota, tea pe picior de egalitate cu episcopiile de Roman şi Rădăuţi, le şi depăşeau.

nităţile de care se bucurau aceste mînăstiri luau felurite as-

ie *jurisdicţie* a egumenilor asupra preoţilor din satele mînăsti-

re erau scoşi de sub autoritatea chiriarhului locului (Probota,

Bistriţa, Putna) ;

udicjgxej în baza cărora dregătorii domneşti nu aveau dreptul eca pe_oârnenii şj greoţii dependenţi de unele mînăstiri pentru - lor, acest drept revenind" egumenilor (Probota, Neamţ, Bis- tna) *;*

i&solg, constînd în obligaţia locuitorilor din_^saj:ele_mînăstiresti ăti dările către jrnînăstirea respectiv^_şi_nu către domnie Bistriţa, Putna, Horodnic, "a~îui Iaţco din Suceava) ,•

■*omercMile,* ayîn^. Pe c'e ° parte, dreptul de a face comerţ *i* vămi, jte de altă parte, dreptul de ^Incasa vamă fMoldoviţa, istriţa).

o arul satelor cu ţărani dependenţi de mînăstiri, confirmate de el Mărise ridica la aproximativ 125. Majoritatea lor erau danii i, altele danii particulare?"[1]"" ~"

a istoriografie din ţara noastră a arătat că scopul urmărit de _el Mare prin înzestrarea acestor mînăstiri a fost acela de_a terea manlpr boieri, care jn-au aprobat politica sa decît în estrîns. Domnitorul a ţinut seama de faptul că în'vistieriile sşti putea găsi oricînd ajutorul bănesc de care avea nevoie înd ţara era ameninţată de turci sau de alţi duşmani, a ţinut e credinţa statornică a ierarhilor şi a egumenilor faţă de el, serviciile de ordin social, cultural şi moral pe care le aduceau ile — ca instituţii sprijinite de stat — atît lui, cît şi poporului)eci, atitudinea Bisericii avea un vădit caracter progresist, nbul atîtor danii şi privilegii, domnul n-a urmărit decît un nteres personal : acela de a i se face slujbe de pomenire, peri-

familia sa, cît va trăi şi apoi, după trecerea sa din viaţă. togă aceste mînăstiri mari, ctitorii domneşti, se întîlnesc o seamă ştiri mai puţin însemnate, mai sărace, ctitorii particulare, multe Lb dependenţa celor dintîi. Aşa a fost cazul mînăstirilor Vîşne-igu, Boiştea, apoi cele trei închinate Bistriţei şi una cumpărată, iă închinate Tazlăului, pe care le-am întîlnit în documentele

citate aci. In afară de acestea, actele timpului vorbesc de cîteva mînăstiri vîndute sau chiar dăruite, cu acte confirmate, de Ştefan cel Mare. De pildă, în 1460 îi întărea lui Ivul Voinescu «satul Voineşti cu mînăstirea», pe care acesta le cumpărase cu 50 de zloţi. In 1473 confirma lui Corlat stăpînirea peste satul Berchişeşti, cu mai multe bunuri, inclusiv «poiana Muncelul cu mînăstirea». De reţiut că se întîlnesc numai două mînăstiri de călugăriţe : *Horodnicul* şi a lui *Iaţco* din ţarina Sucevei.

^Numărul *bisericilor de mir* ctitorite dejiomn^este mult mai mare decît al mînăstirilor şi ele sînt răspîndite pe tot cupjinsul Moldovei. Merită să fie sublimat şi faptul că aproape toate au fost construite în ultimele două decenii de viaţă şi de domnie, după marile lupte cu turcii. Multe din ele au fost ridicate în amintirea unor biruinţe aîe marelui domn şi apărător al Moldovei timp de aproape o jumătate de veac.

între 8 iunie şi 13 noiembrie 1487 a ridicat *biserica* din *Bâdeuţi,* nujdeparte de Rădăuţi, cu hramul Sfîntul Mucenic Procopie, drept mulţumită pentru biruinţa de la Rîmnicul Sărat, împotriva lui Basarab cel Tînăr sau Ţepeluş, domnul Ţării Româneşti (1481), după cum relatează pisania. Tab]oul votiv reprezenta pe domn şi familia sa, asistat de Sfîntul Mucenic Procopie, prezentînd ctitoria lui Hristos. Biserica a fost total distrusă de armata austro-ungară în primul război mondial.

La 13 iunie J487, a început zidirea bisericii^ din *Păţrăup,* lîngă Suceava, cu hramul Înălţarea Sfintei Cruci. La început a fost aici un schit de călugăriţe. Este cea ir ai redusă ca proporţii dintre ctitoriile lui Ştefan cel Mare. Şi aici a fost un tablou votiv, reprezentînd pe domnitor şi familia sa (azi repictat).

Biserica domnească din *Vaslui,* cu hramul Sfîntul Ioan Botezătorul, a fost zidită între 27 aprilie şi 20 septembrie 1490, în amintirea strălucitei sale biruinţe asupra lui Suleiman Paşa, în faţa oraşului Vaslui (10 ianuarie 1475). Distrugîndu-se în curgerea vremii, a fost rezidită în 1820, de Măria Cantacuzino, soţia marelui logofăt Cristache Ghica. Din vechea biserică n-a mai rămas decît soclul de piatră şi poate primul rînd de cărămizi.

Intre anii 1491—1492, s-a ridicat *biserica Sfîntul Nicolae Domnesc dinjaşi,* A fost refăcută de domnitorul Antonie Ruset (1675—1678) şi apoi reconstruită din temelie, la sfîrşitul secolului trecut, de arhitectul francez Andre Lecomte du Noiiy. Biserica a avut un însemnat rol po litic, căci fiind situată în apropierea palatului domnesc, în această bise rică se făcea «ungerea» domnilor moldoveni, după mutarea scaunului domnesc la Iaşi, pînă la Alexandru Ioan Cuza. *JBZ*

irsul anului 1492 s-a construit *biserica Sfîntul Gheorghejdin* ir în 1493—1494, s-a zidit biserica^u^râmuT^^ormîrea *Maicii i din Borzeşti* (lîngă oraşul Oneşti de azi), sat în care, potrivit s-ar fi născut şi ar fi copilărit marele voievod. La 18 octom- era isprăvită *biserica Sfîntul Nicolae din Dorohoi* (restaurată în acelaşi an, la 30 noiembrie, era terminată şi *biserica Sfinţii Petru şi Pavel din Huşi.* în 1756 — sub domnitorul Matei Ghica puf Inochentie — biserica a fost dărîmată pînă la temelie şi (alte refaceri au avut loc în 1795 şi 1910), încît azi nu se mai cunoaşte nimic din ctitoria lui Ştefan cel Mare. Aceasta a spt catedrală a fostei episcopii de Huşi, între anii 1598—1949. nintirea crîncenei bătălii de la *iRazboienişdin* anul 1476, Ştefan a ridicat aici *bisericg^xjj.JuamuJ_Siîntul Arhanghel Mihail,* ter-i 8 noiembrie 1496, deci la 20 <î5~ăm după luptă. Pisania bise- nteşte de năvălirea turcilor, ajutaţi de Laiotă Basarab şi de de înfrîngerea moldovenilor : «... şi noi Ştefan Voievod şl cu u Alexandru, am ieşit înaintea lor aci şi am făcut mare război i cu voia lui Dumnezeu au fost înfrînti creştinii H :* păgîni. Şi acolo mulţime mare de ostaşi ai Moldovei.. ;-. Biserica era cîntru rugă sieşi şi doamnei sale Măria şi fiilor săi Alexandru n şi întru amintirea şi pomenirea tuturor dreptcredincioşilor :are au pierit aici...».

n 1496 a fost construită *biserica Sfîntul Nicolae din Popăuţi,* i în) Botoşani, care a suferi'. în cursul veacurilor mai multe îări. Se păstrează şi turnul-clopotniţa de la Ştefan cel Mare. 1 al XVIII-lea biserica a devenit mînăstire, cum a rămas pînă irizarea din 1863.

ira şi toamna anului 1498, a fost ridicată *biserica Sfîntul Ioan - ui din Piatra Neamţ.* în 1499 s-a ridicat alături de biserică un otniţă.

iii 1500—1502, marele voievod a ctitorit o biserică, cu hramul Sfintei Cruci, la *Volovăţ,* în nordul Moldovei, pe locul unde otrivit tradiţiei, o biserică de lemn, ridicată de Dragoş Vodă. septembrie 1503 s-a început zidirea ultimei biserici a lui Ştefan , la *Reuseni* (jud. Suceava), cu hramul Tăierea capului Sfîntu- Botezătorul, «pe acest loc, unde a fost tăiat capul tatălui său Voievod»., cum glăsuieşte pisania. întrucît «pe Ştefan Voievod moartea», biserica a fost isprăvită de fiul său Bogdan III, la abrie 1504.

Naosul bisericii domneşti din Curtea de Argeş. Se vede unul din cei patru stîlpi care împart interiorul în trei nave. Frescele datează din anii 1352-1377. Se văd şi cîteva morminte din a doua jumătate a sec. XIV.

Nicolae Alexandru Basarab, fresca originală în biserica domnească dir Curtea de Argeş.

împărtăşirea apostolilor, pictură originală în altarul bisericii de la Voroneţ.

Mircea cel Bătrîn şi fiul s^u Mihail, frescă în naosul bisericii mănăstirii Cozia.

V CHA Ây_MAA,4 i.'A. AM
/>fiA»< I
j>MHjA»«3K4
i

Frontispiciu cu prima pagină din Evanghelia de la **Matei, în Tetraevanghelul copiat** de **Sf. Nicodim** de **la Tismana.**

Tabloul votiv din biserica din Streisîngeorgiu - jud. Hunedoara, înfăţişînd pe cneazul Cîndea Laţcu, soţia sa Nistora şi alţi membri ai familiei, care au refăcut biserica în 1408^1409. Un interes aparte prezintă costumul popular al Nistorei.

raclisului mănăstirii Snagov, cea mai veche sculptură romă-
m păstrată (1453). Scenele sînt dispuse în trei panouri: Buna
re pe lîngă Sf. Fecioară şi înger, sînt redaţi David şi Solomon
«nţi (mijloc) şi sfinţii militari Gheorghe şi Dimitrie (jos), înca-
gă inscripţie în limba slavonă, cu texte din Vechiul Testament.

Piatra de mormînt a lui Ștefan cel Mare în biserica mănăstirii Putna, ornamentată cu motive vegetalei şi înconjurată de o inscripţie în limba slavă.

Sf. Evanghelist Marcu, miniatură în Tetraevanghelul copiat de ieromonahul Nicodim pentru mănăstirea Humor.

Unul din **ancadramentele f<**
lor de la biserica mănăstirii

Cădelniţă de argint aurit dăruită de Ştefan cel Mare mănăstirii Putna (1470), lucrată într-un atelier din Transilvania, avînd o bogată ornamentaţie în stil gotic.

n de
argint
Ştefan cel

Acoperămîntul de mormînt al Măriei de Mangup, soţia lui Ştefan cel Mare (f 1477). Este redată cu ochii închişi, cu mîinile încrucisate pe piept, îmbrăcată într-o mantie de brocard albastru deschis şi fire de argint, cu coroană pe cap, avînd în jur o inscripţie în limba slavonă.

\rtt a F ^^ 6 Sf NkOdim de la Tismana (1404-1405). Azi în Arta a Romăniei din Bucureşti.

La toate aceste mînăstiri şi biserici ctitorite de marele Ştefan Vodă se cunoaşte exact data zidirii, datorită pisaniilor lor. Sînt însă unele la care nu se pot face precizări cronologice, din lipsă de documente şi pisanii. De pildă, *biserica Albă din Baia,* cu hramul Sfîntul Gheorghe, este atribuită de tradiţie tot lui Ştefan, ridicată după 1467, anul înfrîngerii lui Matei Corvinul, la Baia. Grigore Ureche scria în *Letopiseţul* său că după izbînda de la Codrul Cosminului împotriva regelui Jan Olbracht (1497), «au zidit *biserica* pe numele *stîntului mucenicu Dimitric,* în tîrgu în Suceava».

Tradiţiile locale atribuie marelui domn şi bisericile din *Scînţeia* (la nord de Iaşi), *Şcheia lRoman]Ţ71o7eljriT'{lînga~Vă~slm),* QoJ,/?grj (Iaşi), *Ştefăneşti* (Iaşi, pe Prut), *Şjjx/le^Suceţgya,* pe platoul cetăţii de scaun, o biserică la mînăstirea *Căpriana* (dincolo de Prut), o biserică cu hramul *Sfîntul Nicolae* în cetatea Chilia, un *paraclis în cetatea Neamţ,* altul în *cetatea Hotin,* poate şi o *biserică în Cetatea Albă.*

în Transilvania, tradiţia şi unii istorici îi atribuie o biserică-mînăstire la *Vad,* pe Someş, în apropierea cetăţii Ciceu, stăpînită de marele domnitor, precum şi biserica din *Feleac,* lingă Cluj (amîndouă au planul bisericilor sale din Moldova). La *RjJJ}J}icul_Şăjgt,* în Ţara Românească, exista, pînă în 1898, o biserică cu hramul Cuvioasa Paraschiva, ridicată de Ştefan cel Mare şi refăcută de Constantin Brîncoveanu.

In afara hotarelor ţării, a făcut danii însemnate şi anumite zidiri la mînăstirea *Zografu* din Sfîntul Munte Athos. In orice caz, afirmaţia lui Grigore Ureche că Ştefan vodă cel Mare «au făcut 44 de mînăstiri» (înţelegînd desigur şi bisericile) este foarte aproape de adevăr.

Pentru completarea acestei liste de biserici şi mînăstiri ctitorite de marele Ştefan, trebuie să adăugăm şi pe cele ale rudelor şi ale dregătorilor săi. Astfel, fiul său *Alexandru* (-f- 1496) a zidit *biserica Adormirea Maicii Domnului din Bacău,* înainte de 1491. Logofătul *Ion Tăutu,* care a slujit cu credinţă pe domn aproape treizeci de ani, continuîndu-şi dregătoria şi sub Bogdan, a zidit o biserică cu hramul Sfîntul Nicolae la *Bălineşti* (la sud de Şiret), terminată în 1499, în care a fost apoi înmormîntat (-j- 1511). Pîrcălabul de Suceava *Luca Arbore,* slujitor credincios al lui Ştefan, Bogdan şi Ştefăniţă (ucis însă de cel din urmă, în 1523) şi-a ridicat o biserică la *Arbore* (lîngă Rădăuţi), în 1502, şi *biserica din Şipote,* în 1507. Desigur, toate aceste mînăstiri şi biserici au fost sfinţite de vlădicii din timpul_ lui_ Ştefan cel Mare şi anume mi-* i£opolijii_Teoctist şi mai ales Gheorghe, precum şi de episcopii Tarasid şi Vasile de la Roman şi Ioanichie de la Rădăuţi.

iaţa duhovnicească. Trebuie să precizăm de la bun început că decursul istoriei noastre a existat o spiritualitate specific romă- i o sinteză între cele două direcţii ale spiritualităţii ortodoxe : *ntemplativă,* care recomanda retragerea totală de lume, în locuri >, unde se ducea o viaţă de reculegere şi rugăciune, şi cea *activă,* une accentul pe activitate, pe participarea la viaţa socială. Am spune că mişcarea isihastă a continuat în ţările româneşti şi)erioada ei de apogeu, din secolul al XlV-lea, pînă aproape de noastre, prin atîţia sihastri, unii cunoscuţi, dar cei mai mulţi ră- nonimi.

trivit tradiţiei, în secolul al XlV-lea au trăit cuvioşii Gherman, *2,* Sofronie, Pimen şi Silvan de la Neamţ, iar în cel următor, e de la Boiştea, Iov sihastrul în apropiere de Rîşca, Silvestru, antele Ceahlăului, Agapie, întemeietorul unei sihăstrii devenită ziu mînăstirea Agapia ş.a. Secolul al XV-lea cunoaşte chiar şi «sfinţi» români care — deşi necanonizaţi de Biserică — au fost i ca atare de evlavia populară. Primul a fost însuşi Sf. Nicodim fismana (-j- 26 decembrie 1406), trecut în sinaxar pentru prăznui- îiua morţii sale. Potrivit tradiţiei, «Sfîntul» Leontie de la Rădăuţi gărit sub numele Lavrentie — a întemeiat sihăstria «schitul «La-) a satul Laura de azi, în apropiere de Putna), se pare fost o vreme?') de Rădăuţi, după care s-a retras la sihăstria sa, sub numele j mnic Lavrentie. Probabil tot în secolul al XV-lea au trăit «sfinţii»*4* de la Moldoviţa, Iosif de la Bisericani, începătorul «sihăstriei;! nuntele Bisericanilor». în a doua jumătate a secolului a trăit, în | utnei şi Voroneţului, Cuviosul Daniil Sihastrul, unul din duhov- : sfătuitorii lui Ştefan cel Mare, amintit şi de Ion Neculce în O e *cuvinte,* îngropat în pronaosul bisericii de la Voroneţ. Tot tra- mne că ziua lui de prăznuire este la 14 decembrie. lavia credincioşilor români a sporit şi prin aducerea moaştelor inţi în mînăstirile noastre : ale Sfîntului Ioan cel Nou, care a irtirizat în Cetatea Albă, în jurul anului 1330, aduse de Alexan- | Bun şi aşezate în biserica Mirăuţi din Suceava, ale Sfintei Filof-U utate de la Tîrnovo la Vidin, iar după 1396 în catedrala mitro-" 5 de la Argeş, ale Sfîntului Grigorie Decapolitul, aduse mai tîrziu 'rii Craioveşti din Serbia şi aşezate în ctitoria lor de la Bistriţa snia ,• toate se găsesc în aceleaşi mînăstiri pînă azi.

C o n c l u z i i : *Din cele expuse, rezultă că în Ţara Românească majoritatea mînăstirilor şi schiturilor existente în această perioadă erau ctitorii domneşti, care se bucurau de o stare materială deosebită (Tismana, Cozia, Snagov, Dealu, Govora). Dintre ctitoriile boiereşti, la o stare mai bună s-a ridicat Bistriţa din Oltenia. La toate mînăstirile mari se respecta şi acum vechea rînduială a samovlastiei, adică dreptul soborului de a-şi alege egumenul, fără vreun amestec din partea autorităţii de stat. Nu întîlnim cazuri de vînzări sau dăruiri de minâstiri ca în Moldova. Pe lingă mînăstirile mari existau şi cîteva aşezări monahale mai modeste, ridicate de unii călugări sau de credincioşi.*

în privinţa ctitoriilor din Moldova, reţinem că Ştefan cel Mare n-a iost numai un neîntrecut conducător de oşti şi apărător al gliei străbune, un iscusit diplomat şi un bun chivernisitor al treburilor dinlăuntru ale ţării, ci şi un mare ctitor de lăcaşuri sfinte, care a vegheat cu grijă la bunul mers al vieţii bisericeşti din ţara sa, la dezvoltarea culturii şi artei. Bisericile şi mînăstirile zidite şi înzestrate de el pe întreg cuprinsul Moldovei, ca şi minunatele tezaure cultural-artistice pe care le păstrează fiecare din ele, sînt mărturii grăitoare ale unei epoci de maximă strălucire, care poartă pecetea geniului creator al marelui domn.

B I B L I O G R A F I E

I z v o a r e : Aceleaşi ca la capitoluil IX.

L u c r ă r i de s i n t e z ă : NICOLAE DOBRESCU, *Din istoria Biserii Române. Secolul al XV-lea,* Bucureşti, 1910, 180 p.; *Arta creştină în România, 4. Secolul al XV-lea*. Studiu introductiv, antologie şi prezentarea planşelor de Vasile Drăguţ, Bucureşti, 1985, 240 p.

M o n o g r a f i i de minăstiri. Ţara Românească: AL. ŞTEFULESCU, *Mînăstirea Tismana,* ed. III, Bucureşti, 1909, 488 p. + 40 pi.

CONSTANTIN C. GIURESCU, *Două monumente religioase din veacul al XIV-Iea: Nucetul sau Cozia din Vîlcea şi Nucetul din Dîmboviţa,* în M.O., an. XIII, 1961, nr. 1—4, p. 38—49; AUREL GHEORGHIU, *Nucetul,* în G.B., an. XXV, 1966, nr. 1—2, p. 118—138.

NICULAE ŞERBĂNESCU, *Istoria mînăstirii Snagov,* Bucureşti, 1944, 221 p. + 11 pi.

NICULAE ŞERBĂNESCU, *Mînăstirea Dealului,* în B.O.R., an. LXXII 1954, nr. 2—3, p. 283—305; CONSTANTIN NIŢESCU, *Mînăstirea Dealu,* în G B, an. XX, 1961, nr. 7—8, p. 670—695.

I. MUŞEŢEANU, *Mînăstirea Glavacioc. Monografie istorică,* Bucureşti, 1933, 96 p.

I. IONAŞCU, *Vechimea minăstirii din pădurea cea mare de Ia Bolintin* în R.I.R., VII, 1937, p. 323—338.

CONSTANTIN I. POPESCU, *Mînăstirea Rîncăciov,* în BOR, an LV, 1937, nr. 5—6, p. 311—328.

rL CERNOVODEANU, *Ştiri privitoare la o ctitorie a lui Vlad Vodă Călugărul* ; *ibele,* în G.B., an. XIX, 1960, nr. 5—6, p. 483—497.

X LAPEDATU, *Mînăstirea Comana,* în BCMI, voi. I, 1908, p. 9—22.

BĂTRÎNA şi ADRIAN BĂTRÎNA, *Evoluţia ansamblului* fostei *mînăstiri în lumina cercetărilor arheologice,* în Monumente *istorice şi de artă,* 1974, 16—32.

■JSTANTIN C. GIURESCU, O *biserică a lui Vlad Ţepeş la Tîrgşor,* în **BCMI** I 1924, p. 74—75; L IONAŞCU, *Mînăstirea Tîrgşor, un lost metoh al spimtelimon,* în B.O.R., an. LVI, 1938, nr. 7—8, p. 356—420 (şi extras : Bucureşti,

JAIT I. PANAIT, MIOARA TURCU, IULIA CONSTANTINESCU şi PAUL ODEANU, *Complexul medieval Tînganu. Cercetări arheologice, numismatice* e, în voi. *Cercetări arheologice în Bucureşti,* voi. II, Bucureşti, 1965, p.

dova : G. BALŞ, *Bisericile lui Şteian cel Mare,* Bucureşti, 1926, 331 p. (extras I, XIII, 1925) • ALEXANDRU I. GONŢA, *Domeniile feudale şi privilegiile lor moldoveneşti în timpul domniei lui Şteian cel* ***Mare,*** **în BOR, an. LXXV,** 7, p. 438—455; *Repertoriul monumentelor şi obiectelor* ***de artă din timpul lui 1*** *Mare,* Bucureşti, 1958, 512 p. ; N. GRIGORAŞ, *Ctitoriile lui Ştefan cel Mare,* an. XLII, 1966, nr. 7—8, p. 523—539; *Monumente istorice bisericeşti din a Modovei şi Sucevei,* Iaşi, 1974, 453 p.

n o g r a f i i : — *Neamţ :'* mai multe studii în MMS, an. XXXVIII, nr. 5—6, 314—506; IOAN IVAN şi SCARLAT PORCESCU, *Mînăstirea Neamţ,* Iaşi, ■ P-

^oldoviţa : mai multe studii în MMS, an. XXXIX, 1963, nr. 7—8, p. 371—545.

ij.tna: mai multe studii în MMS, an. XLII, 1966, nr. 7—8, p. 428—594; *Mînăstirea şi comuna Putna,* Bucureşti, 1905, IV + 262 p.

bistriţa: mai multe studii în MMS, an. LX, 1984, nr. 7—9, p. 505—581.

„ST HOSTIUC (COSTEA), *Istoricul fostei mînăstiri de maici din Pătrăuli pe* Cernăuţi, 1929, 51 p. (extras din «Candela», an. XL, 1929, nr. 7—9).

.ST COSTEA, *Mînăstirea* ***S'mt*** *Uie,* ***ctitoria voievodului Ştefan cel Mare*** *83—1938),* Cernăuţi, 1940, 175 p. + 10 pi.

GONŢA, *Două mînăstiri moldoveneşti din secolul al XV-lea de pe Valea ului dispărute,* în MMS, an. XXXVI, 1960, nr. I—2, p. 121—126; VO1CA PUŞCAŞU, *Mînăstirea Dobrovăţului. Date istorice,* **în** MMS, **an. LIII. 1977,** p. 159—174 şi an. LIV, 1978, nr. 5—8, p. 521—534.

UA CONSTANTINESCU, O *ctitorie a lui Ştefan cel Mare în Ţara Romă- biserica Cuvioasa Paraschiva din Rîmnicu Sărat,* în G.B., an. XXIV, 1965, p. 684—690.

GOROVEI, *Biserica de la Bălineşti,* în MMS, an. LII, 1976, nr. 1—2, p. 108

î t r u b i b l i o g r a f i a d e t a l i a t ă a bisericilor şi mînăstirilor din secolul . NICOLAE STOICESCU, *Bibliografia localităţilor şi monumentelor feudale inia. I, Ţara Românească,* 2 voi., Craiova, 1970, 800 p. ; *II, Moldova,* Craiova, p. (extras din rev. M.O., 1966—1971) şi NICOLAE STOICESCU, *Repertoriul lic* ***al*** *localităţilor şi monumentelor medievale din Moldova,* Bucureşti, P-

*ni } * S i h a s t r u l şi alţi cuvioşi : CONSTANTIN TURCU, *Daniil Sihastrul torică, legendară şi bisericească,* în «Studii şi cercetări istorice», Iaşi, XX,[1] ^46—259 (şi extras); PETRE REZUŞ, *Viaţa şi faptele Sfîntului* ***Daniil Sihas-*** >-T., an. VIII, 1956, nr. 3—4, p. 227—240; I. D. ŞTEFĂNESCU, *Cuviosul Da-* „£"' în B.O.R., an. LXXIV, 1956, nr. 6—7, p. 537—542. A se vedea şi ilc BĂLAN, *Pateric românesc,* Bucureşti, 1980, 735 p. ; Vcfl. *Sfinţi români ori ai fegii strămoşeşti,* Bucureşti, 1987, p. 248—337.

XII

G'ARTA BISERICEASCĂ ÎN ŢĂRILE ROMÂNE ÎN SECOLELE XIV—XV

D.

eşti aparţine «istoriei artei», totuşi în cadrul unui curs de Istorie a Bisericii româneşti trebuie să se acorde locul cuvenit şi capitolelor privitoare la arta bisericeasca, la evoluţia ei de la începuturi pînă azi. Natural, nu intrăm în tratarea amănunţită a arhitecturii, picturii sau a celorlalte ramuri ale artei, aceasta rămînînd în seama specialiştilor, ci vom face numai o prezentare în mare a acelor probleme de artă care stau în legătură directă cu studiul nostru.

Arhitectura. Ruinarea si transformarea ulterioară a pjumaktf-inrtr*-şuri de închinare din'^fQfa jfomdiiească...crefia?:ă dificultăţi l

Fundaţiile bisericîToF**He" la Dinogetia-Garvăn şi de la Niculiţel sînt semificative pentru începuturile arhitecturii româneşti în piatră la noi (secolele XI—XII). Prima cuprindea o singură încăpere, de plan pătrat, cu o absidă spre răsărit, iar turla probabil se sprijinea pe patru arce semicilindrice. Era zidită în manieră bizantină, cu straturi de piatră brută, alternînd cu fîşii de cărămidă aparentă. Ujgne de zugră- ■»«&lă în tempera, rămase pe unele fragmente de tencuială, duc la pre-Sfpunerea că lăcaşul a avut o decoraţie interioară probabil cu motive .geometrice şi florale (V. Vătăşianu consideră că această bisericuţă este o amenajare a unui baptisteriu din secolul IV).

Biserica de la Niculiţel, din care s-au păstrat numai o parte din fundaţii, constituie prima atestare în ţara noastră a planului numit «treflat». Era formată dintr-o navă dreptunghiulară, cu trei abside adiacente la est, sud şi nord, din partea estică a edificiului. Tipul bisericii treflate e foarte vechi, fiind atestat încă din epoca paleocreştină (secolul IV), apoi în regiunile sud-dunărene unde se cunosc

de edificii din secolele XI—XII. Acest plan, în varianta numită rqncului», va fi frecvent folosit în arhitectura medievală din Româneasca şi Moldova, începînd cu a doua jumătate a secolu- XlV-lea (în «planul treflat» cele trei abside se leagă direct de altele în capătul de est, iar în cel «triconc» ele sînt adosate reptunghi, ale cărui colţuri rămîn aparente între abside).
te urme de biserici datează din secolul al XlII-lea. De pildă, a triconc avea şi prima biserică a mînăstirii *Coşuştea-Crivelnic* Mehedinţi (fundaţiile ei se află sub resturile bisericii a doua, ri- în secolul al XV-lea). La *Drobeta-Turnu Severin* s-au descoperit unei biserici în cetatea din grădina publică a oraşului, de plan îghiular, cu pronaosul despărţit de naos prin două arcade spri- e pilaştri şi pe un stîlp pătrat, cu absida altarului semicirculară rior şi pentagonală în exterior. Ruinele unui monument asemă- din aceeaşi perioadă, s-au descoperit în grădina liceului de plan dreptunghiular, pronaosul despărţit de naos printr-un pe- ăpuns de o uşa, cu altarul semicircular în interior şi poligonal rior).
dimensiuni mai mari decît cele din Turnu Severin, *biserica Sîn î din Curtea de Argeş* (15,50X8,50 m), azi în ruină, ridicată i în prima jumătate a secolului al XlV-lea, prezintă un plan ghiular, terminat la răsărit cu o absidă flancată de două nişe, rveau ca proscomidier şi diaconicon. Peste pronaos se ridica - clopotniţă prismatic, lucrat din cărămidă, din care s-a păstrat parte. Restul zidurilor sînt din piatră brută alternată cu mai înduri de cărămidă aparentă, tehnică folosită în arta bizantină lavă a secolelor XII—XIII.
plan aparte, romanico-gotic, adus poate de meşteri congţ^ux:.- Transilvania, prezintă edificiul ale cărui urme au fost desco-ub actuala *biserică Negru Vodă din Cimpulung :* naosul^împărţit l&Yă_centrală şi două laterale, separate între ele prin două ^...ŞtfiPi'. Şi .absida poligonală atît în exterior, cît şi în interior, construită, după toate probabilităţile, de Basarab I, ca biserică, ipolă domnească.

veche realizare a arhitecturii medievale din Ţara Romă- şi care a ajuns pînă la noi în bună stare —■ este *bişeriffja* din *Curtea de Argeş,* cu hramul Sfîntul Nicolae, a cărei -ţie a început de prin anii 1351—1352. A servit un timp drept ă a Mitropoliei Ungrovlahiei. Este concepută după modelul 1 biserici^ în formă de «cruce greacă înscris^», creaţie a arhi-

\

lecturii bizantine din epoca QjM»*wrrfio7^r/_nao^siil aproape^pătrat se găsesc patru stîlpi care împart interiorul în trei nave, cea din mijloc mai mare. Pe aceşti stîlpi, prin intermediul pandantivilor, se sprijină furia. Patru bolţi în semicilindru, dispuse în cruce, două în axul longitudinal, două în cel transversal, marchează, atît în plan, cît şi în elevaţie, braţele crucii greceşti, care a dat numele acestui tip de biserică. Altarul are trei abside orientate spre est, circulare în interior şi în trei laturi în exterior, corespunzătoare, ca înălţime şi lăţime, celor trei nave, *de* care sînt alipite. Pronaosul are aceeaşi lăţime cu naosul şi aceeaşi înălţime ca şi navele laterale, clar foarte îngust. în exterior, fiecare din elementele struturale ale monumentului sînt acoperite separat, încît apare şi aici crucea greacă, trei dintre braţe terminîndu-se cu frontoane. semicirculare, iar cel dinspre răsărit cu absida centrală. Turla este decorată cu 16 firide, din care 12 oarbe, iar 4 străpunse de ferestre înalte şi subţiri. Zidurile sînt construite din piatră necioplită, legată prin mortar alb, alternînd cu trei rînduri de cărămidă aparentă, dispuse orizontal, care dau un minunat decor bicrom. Faţă de alte lăcaşuri de tip bizantin cu care se înrudeşte, această ctitorie a Basarabilor de la ,-" Argeş este de mari dimensiuni (14,55X23,50 m, iar înălţimea, pînă la vîrful acoperişului, depăşeşte 23 m). Cu toate că este un monument excepţional din punct de vedere tehnic şi artistic şi de mari dimensiuni, totuşi biserica n-a servit ca model pentru monumentele de acelaşi tip construite mai tîrziu.

Se pare că aceleiaşi epoci i-au aparţinut alte două monumente în formă de «cruce greacă» : *biserica Mitropoliei din Tîrgovişte* (refăcută de Neagoe Basarab şi dărîmată către sfîrşitul secolului trecut) şi *biserica din Hhteşti* (jud. Argeş, fost Muscel), dar cu anumite deosebiri faţă de cea din Argeş, încît prototipurile lor trebuie căutate în alte părţi.

Bisericile mînăstireşti din această epocă aparţin tipului triconc. Nu putem cunoaşte însă cu exactitate formele arhitecturale iniţiale ale bisericilor mînăstirilor Vodiţa şi Tismana, căci prima este în ruina, iar a doua a fost înlocuită cu o nouă construcţie la începutul seco lului al XVI-lea. Biserica mînăstirii Cotmeana, de dimensiuni modeste, are trei abside, semicirculare în interior şi cu trei laturi în exterior. Faţadele sînt construite în întregime din cărămidă aparentă, împodo bite cu lungi firide care pornesc de la nivelul solului şi se termină în arce semicirculare sub cornişa decorată în forma dinţilor de fie răstrău. Şiruri de discuri de teracotă smălţuită decorează faţadele în partea lor superioară, între arce şi cornişă. '.ij

nai de seamă monument de arhitectură din această perioadă
ica mînăsiirii Cozia. Este în plan triconc, cu pronaosul pătrat, eptunghiular, acoperit cu o boltă semicilindrică, în mijlocul Ju-se o turlă, pe o bază pătrată şi prin intermediul pandanti-osul este prelungit spre est şi lărgit pe ambele laturi de cîte semicirculară în interior şi cu cinci laturi în exterior. Faţa-construite din rînduri orizontale de piatră tencuită şi din trei 3 cărămizi, împărţite în trei registre, de două brîie, care oferă joc de culoare şi de lumină în alb-roşu. In registrul de mijloc ;ă ancadramentele ferestrelor, împodobite de sculpturi cu mo-;tale, împletituri de linii ş.a., mărginite de mici coloane cu ucit şi alte elemente decorative. Sub cornişă — formată din zimţi de cărămidă — biserica este împodobită cu un rînd de n piatră sculptată. în mijlocul arcadelor — care corespund ir din registrul mijlociu — sînt fixate rozete din piatră scuip-atele, arcurile din registrul de sus şi arcadele ferestrelor nao-t însoţite de cîte un rînd de mici ornamente de teracotă, în flori cu patru petale, îngropate în mortar, între două rînduri îizi aparente, aşezate pe muchie. Turla este formată din 12 abătute de ferestre înalte şi înguste.

prin structură, cît şi prin elementele decorative, biserica mî-2o?ia aparţine unui tip des întîlnit în Serbia medievală (la , Ravaniţa, Smederevo ş.a.). Repertoriul de motive decorative :ă îşi are originea îndepărtată în monumentele armeano-geor-i secolele XI—XII. Biserica mînăstirii Cozia, prin structura şi său sculptural, se situează printre cele mai importante creaţii rale din întreg sud-estul european. Ea a servit ca model pen-mai mare parte a bisericilor ridicate în Ţara Românească în următoare. în epoca de care ne ocupăm a inspirat construcţia fostului *schit Biâdet-Arqeş.*

îndoială că în cadrul şantierelor de la Vodiţa, Tismana şi au format şi numeroşi meşteri locali, români. Prin munca şi ;ea creatoare a acestora, s-au înălţat, tot în ultimul sfert al al XlV-lea şi în primele decenii ale celui următor, numeroase rici, azi dispărute, dar atestate documentar : Vişina, Glavacioc, Snagov, Dealu etc.

ă moartea lui Mircea, datorită situaţiei politice foarte tulburi, >aie şi lupte neîntrerupte pentru domnie, arhitectura biseri-Ţării Româneşti a trecut printr-o perioadă de stagnare. Din biserici care s-au zidit în secolul al XV-lea nu s-a păstrat nici

una întreagă sau într-o formă care să permită stabilirea trăsăturilor caracteristice sau legăturile cu monumentele arhitecturale din perioada precedentă.

In *Moldova, biserica Stîntul Nicolae din Rădăuţi,* reprezintă «un adevărat act de naştere" al arhitecturii culte moldoveneşti» (V. Drăguţ). Are planul unuijedificiu romanic, basilical, unic în arhitectura moldove-, nească, fără turlă, cu o navă centrală şj_jîouj¡_laţezale,.,despărţite între ele de şase sţîlpj jmasivi, dar cu cele trei încăperi cerute de cultul c^todox,,(!aItaxJ,,_aa_osl_.pronaos). Este construită din piatră brută şi cioplită, cu pereţii tencuiţi în exterior. Ea__a3nstituie o sinteză între arhi- . ţectura de tradiţie bizantină (împărţirea spaţiului interior : "altar, naos-;-şi pronaos) cu_anumite forme de arhitectură occidentală (planul romanic, cei zece contraforţi şi chenarele de"~profil gotic de la uşi şi ferestre, muchiile de piatră făţuităj. Deşi nu mai întîlnim în Moldova biserici de~TTp"T>asilicai, totuşi, anumite elemente arhitectonice de la ctitoria de la Rădăuţi au fost preluate de unele biserici de mai tîrziu (de pildă, cele de plan dreptunghiular, fără turlă).

Al doilea prototip al arhitecturii moldoveneşti 11 constituit* *hiperir.n*
I i Şa.s Vodă, iar de cer-*"
"ygbările mai noi lujPetruJkJjişat, păstrată integral în forma ei iniţială. De proporţii reduseŢTB,50X11 m, grosimea zidurilor 1 m), construită din piatră brută, fără turlă, biserica introduce pentru prima oară în - ţricpnuc (trilobat), de origine sud-dunăreană, probabil
prin intermediul Ţării Româneşti. Biserica are un pronaos dreptunghiular şi îngust, un naos flancat de două abside semiekettlare şf"un *aiţar., jot semicircular^cu doua mici firide, folosite ca dia.conicon şi presco-midier Interesează îndeosebi decoraţia faţadelor exterioare. Absidele sînt decorate cu firide alungite, înălţimea lor depăşind, cu puţin, jumătatea înălţimii bisericii, terminate la partea lor superioară cu arcade semicirculare şi decorate — în timpane — cu cărămizi. Un brîu zimţat de cărămizi o înconjoară discontinuu. La partea superioară a zidurilor se desfăşoară continuu pe abside şi pe faţada sudică pînă în dreptul ferestrei pronaosului, o friză formată din două rînduri de discuri smălţuite, care alternează cu flori cruciforme.

Deasupra arcadelor semicirculare din cărămizi ale firidelor, se află de asemenea un rînd de discuri, care alternează cu flori cruciforme. Ferestrele, cu o singură excepţie, au în partea superioară un chenar rectangular, format din două rînduri de discuri smălţuite şi trei de flori cruciforme, încadrate de cărămizi simple sau smălţuite. Acelaşi decor încununează şi firida în care se găseşte icoana hramului, deasupra uşii

re. Forma planului şi elementele decorative ale bisericii Sfînta din Şiret au stat la baza întregii dezvoltări a arhitecturii bise- in Moldova din secolele următoare.

?rica din Dolheştii Mari, ctitorită de familia Şendrea, probabil tul secolului XIV sau începutul celui următor, păstrează planul dreptunghiular, fără turlă, al bisericii Sfîntul Nicolae din

slalte biserici ridicate în Moldova^ jn_. ultima parte a secolului lea şi începutul celui următor (la mînăstirile Neamţ, Humor, slicblae din Poiană, Bistriţa, Mirăuţi—Suceava, Sfînta Paraschiva iân~e"tc.),~lî-au ajuns pînă la noi în forma lor iniţială, încît nu :unoaşte nici stilul lor arhitectonic. Cercetările arheologice ati" că fosta biserică a mînăstirii *Moldoviţa,* azi în ruine, avea un ; irte asemănător cu al bisericii Sfînta Treime din Şiret, dar cu iferenţe (absidele laterale poligonale, deci cu cinci laturi în , patru pilaştri în colţurile naosului, subţierea zidurilor). Prima de la *Humor,* azi în ruine, deşi tot în plan trilobat, aduce unele

.

g noi. De aceea, putem presupune că în timpul domniei înde-

i

şi paşnice a lui Alexandru cel Bun, cînd s-a dezvoltat o bogată e culturală-bisericească, arhitectura a evoluat şi a fost îndru-

ţ

tre o concepţie constructivă proprie, aducînd modificări forme-

î

ţionale din arhitectura sud-dunăreană şi din cea munteană. Cu inte, se formase o «şcoală» de constructori autohtoni.

impui lui Ştefan cel Mare, tradiţiile constructive, ale căror în-. le-am întîlnit la Sfîntul Nicolae din Rădăuţi şi Sfînta Treime î. i t, ca şi soluţiile noi introduse sub Alexandru cel Bun, au fost

I

te şi amplificate, încît arhitectura moldovenească a ajuns la desăvîrşită expresie, concretizată în închegarea, aşa nujnitului, ldoyeneşc». --^^1

le biserici-paraclis pe lîngă curţile domneşti sau boiereşti, cum 5 din *Lujerii,* ctitoria boierului Teodor Vitold, pe la mijlocul i, *Sfîntul loan din Piatra Neamţ* (1497), *biserica din Arbore,* pîrcălabului Luca Arbore (1502), ca şi unele biserici de sat, de Ştefan cel Mare *(Borzeşti, Volovăţ, Reuseni),* păstrează implificat, dreptunghiular, al bisericii Sfîntul Nicolae din la care se adaugă unele elemente specifice bisericilor de plan Se observă şi în cadrul acestui tip mai multe variante, mai >rivinţa sistemului de boltire.

ii arhitectonic predominant în timpul lui Ştefan cel Mare este •ne, inaugurat la Sfînta Treime din Şiret. Dar şi în cadrul bise-

J

ricilor de acest tip se observă anumite variaţii. Aşa a fost, de pildă, biserica mînăstirii Putna, prima ctitorie a domnitorului, la care a fost introdus un element nou, şi anume spaţiul funerar dintre pronaos şi naos, numit gropniţă. Acest plan va fi preluat apoi şi de alte mari mînăstiri moldoveneşti timp de peste două secole (în timpul său, la biserica înălţării de la Neamţ şi la Dobrovăţ).

Marea epocă constructivă în domeniul arhitecturii bisericeşti a început după anul 1487, epocă în care s-a cristalizat pe deplin stilul moldovenesc. Bisericile de plan triconc zidite acum sînt cele din *Pătrăuţi, Voroneţ, Sfîntul Ilie—Suceava, Sfîntul Nicolae din Iaşi, Sfîntul Gheorghe din Hîrlău, Stîntul Nicolae din Dorohoi, Sfîntul Nicolae din Popăuţi—Botoşani* etc. Spaţiul interior era împărţit în pronaos, naos (separate între ele de un zid străpuns de o uşă) şi altar, de regulă semicircular. Ele sînt dominate de o turlă zveltă pe naos, cilindrică în interior, iar în exterior cu 8, 12 sau 16 laturi, aşezată, de regulă, pe o bază dublă, stelată. Acoperişurile erau înalte, fiecare parte a clădirii fiind învelită separat, pronaosul cu acoperişul în patru ape, iar absidele şi turla cu acoperişuri conice, streşinile foarte late. Acest sistem de acoperiş este propriu constructorilor moldoveni. Se remarcă apoi prezenţa contraforţilor, a portalurilor de la uşi, a ancadramentelor de la ferestre, de origine gotică. Pronaosul unora dintre aceste biserici — mai ales ale celor din oraşe : Dorohoi, Botoşani, Bacău, Vaslui, Iaşi, dar şi la Tazlău etc. — era supradimensionat, faţă de naos, pentru a mări spaţiul cu destinaţie funerară, soluţie întîlnită şi în Ţara Românească, dar necunoscută în restul arhitecturii bisericeşti ortodoxe.

In chip special trebuie să ne oprim asupra bisericii cu hramul *înălţarea^TTomnuIuT'dîh" mlnăsţîrea Neamţ,* o sinteză a elementelor esenţiale caracteristice tipurilor Jntîlnite. In faţa pronaosului se remarcă prezenţa unui exonartex, cu două uşi (laturile de sud şi nord), ambele încadrate cu rame simple, de piatră. Uşa pronaosului este încadrată de un monumental portal. Din naos se trece în camera mormintelor (gropniţa), care, fiind introdusă în mijlocul bisericii, îi strică unitatea, separînd naosul de pronaos. Gropniţă este despărţită de aceste două încăperi prin ziduri masive, străpunse de o uşă îngustă. Naosul are absidele laterale semicirculare în interior şi cu cinci laturi în exterior. Deasupra se înalţă o turlă. In întregul ei, biserica mînăstirii Neamţ apare ca rezultat al unei interesante sinteze, din îmbinarea unor elemente vechi cu unele noi (exonartexul şi gropniţă), la care se adaugă minunata decoraţie exterioară (firide cu arcade, ocniţe, discuri smălţuite). Toate acestea fac ca biserica mînăstirii Neamţ să fie considerată,

ort arhitectonic, monumentul cel mai reprezentativ al epocii m cel Mare.

idele exterioare ale absidelor sînt decorate cu lungi firide erminate semicircular în partea superioară. Astfel de firide se >e turlă. Deasupra firidelor, dar şi în restul bisericii, precum şi a firidelor turlei, se află unul, dar de regulă două rînduri de adîncite în zid, arcuite tot semicircular. Deci ocniţele încon- itreaga biserică, precum şi turla. Cele două baze ale turlei, de n formă de stea, sînt, de asemenea, decorate cu cîte un rînd de Ceramica smălţuită, apărută prima oară la Sfînta Treime din luată cu probabilitate la Putna, va fi permanent folosită la de- faţadelor exterioare ale bisericilor lui Ştefan cel Mare după *dO.* De regulă ceramica smălţuită — verde, brună, galbenă — m brîu de discuri situat sub cornişă (ca la biserica Sfîntul ie din Hîrlău, Sfîntul Nicolae — Dorohoi, Sfîntul Nicolae — şi a înălţării de la Neamţ). Se observă însă soluţii noi, origi- osebite de cele de la Sfînta Treime din Şiret şi mult îndepăr- exemplele sud-dunărene. Trebuie reţinut că decorul exterior je apogeul la biserica Sfîntul Gheorghe din Hîrlău, de mari .mi, care, luată în întregul ei, constituie o realizare arhitecto- ăvîrşită. Bogat decorate în exterior sînt şi bisericile orăşeneşti , Dorohoi şi Popăuţi—Botoşani, Piatra Neamţ, Vaslui, Bacău, e din Borzeşti, Războieni etc.

e clădirile anexe ale mînăstirilor lui Ştefan cel Mare, menţio- •potniţele, nişte turnuri aşezate la mică distanţă de biserică, a ultimul lor etaj, o încăpere specială, camera clopotelor. Se ă numai trei : la Popăuţi, Bistriţa şi Sfîntul Ioan din Piatra plus «turnul tezaurului» de la Putna).

uită că din împrumuturile din arta bizantino-balcanică şi din că, prelucrate în spirit autohton, la care se adaugă influenţi populare, au luat naştere monumentele epocii lui Ştefan cel aere reprezentative pentru geniul artistic românesc, în general. ura epocii sale a exercitat o puternică influenţă asupra celei lele următoare, mai ales din al XVI-lea.

rransilvania, bisericile româneşti din judeţul Hunedoara, dar te părţi, sînt de dimensiuni reduse şi au un plan de «biserică-[1] navă longitudinală, în continuarea căreia se- află absida alta- micirculară, mai scundă şi mai îngustă, iar în partea vestică, clopotniţă, de regulă cu acoperiş piramidal (la unele adăugat [1U]). Acestui tip romanic (nava), împletit cu goticul (turnul

înalt), îi aparţin bisericile din *Strei, Sîntâmăria Orlea, Ostrov, Hunedoara, Peşteana, Crişcior, Ribiţa, Rîmeţ, Zlatna* etc. Acelaşi plan îl avea şi biserica din Cuhea Maramureşului (Bogdan Vodă) — azi în ruină.

Un stil cu totul aparte prezintă biserica din *Densuş,* construită din pietre romane, aduse din ruinele Sarmizegetusei învecinate. Nucleul central îl constituie naosul, o încăpere pătrată, avînd în mijloc patru stîlpi — construiţi din altare romane votive suprapuse —, deasupra cărora se ridică un turn masiv, desfăşurat, în înălţime, pe patru nivele inegale. In prelungirea naosului se află altarul, destul de spaţios. Mai tîrziu, pe latura de sud a altarului s-a adăugat o A'eşmîntărie, pe latura de sud a naosului un praclis, azi în ruine, iar pe latura **de** vest, o tindă, ■azi ruinată parţial. Acoperişul este format din lespezi dispuse în trepte.

Un plan aparte are şi biserica din *Gurasada,* cu altar şi naos în formă patrulobă, deasupra cărora se ridică o turlă pătrată. Ulterior s-a •adăugat acestui patrulob o tindă scurtă şi un turn-clopotniţă.

Biserica din *Streisîngeorgiu* are **aspect de** navă **dreptunghiulară,** - aproape pătrată, formată din naos şi altar, ceva mai scund şi mai îngust. Pe partea de apus a navei se ridică un mic turn-clopotniţă, sprijinit pe peretele de apus şi pe doi stîlpi de **zidărie** retraşi în interior.

Biserica din *Cetatea Colţului,* care a servit ca paraclis al curţii - cneziale, avea aspect de fortăreaţă, cu o navă îngustă şi un mic altar pătrat, deasupra căruia se ridica un puternic turn fortificat, cu două etaje, la care se ajungea printr-o scară mobilă, în exterior, cu un acoperiş de piatră, în formă piramidală. Turnul făcea parte din sistemul defensiv al cetăţii. Biserica *Sfîntul Nicolae din Hunedoara* are naosul de tip cruce greacă înscrisă, dar cu absidă gotică.

în *Maramureş,* presupunem că bisericile de lemn aveau aceeaşi formă pe care *o* îfftîlnlm în secolele următoare : o navă centrală şi >un turn înalt pe laTura de vest, cu un cerdac la intrare. Alte biserici de mai scunde7**vor""fi avut forma caselor ţărăneşti din zona

Pictura. Printre ruinele bisericilor de la Dinogetia — Garvă/fi şi "Niculiţel s-au descoperit şi cîteva resturi de tencuială zugrăvită. .Fragmentele de frescă găsite în biserica cetăţii Severinului sau la schitul Negru Vodă (corn. Cetăţeni în părţile Cîm.pukmgului), sau la biserica rupestră din Corbii de Piatră, duc la presripiinerea că unele din bisericile ridicate în perioada de constituire a primelor formaţiuni statale româneşti au fost împodobite cu picturi murale, lucrate în fresca (tehîiîca de a picta culori dizolvate în apă saujipă **de** var, pe tencuiala

mai însemnat şi mai amplu ansamblu iconografic din epocaJ a artei medievale româneşti îl constituie frescele din *biserica* j *că din Curtea de Argeş.* După părerile mai noi, picturile de aici ealizate între anii 1352—1377. Stilul se încadrează — în linii în cel al picturii bizantine din epoca Paleologilor, format şi, în Bizanţ (1261—1453), larg răspîndit în Balcani (Athos, ia, Serbia, Bulgaria), radiind pînă în nordul Rusiei, la Nov- ■nbogătLL.cu__elemente specifice fiecărei ţări care-1 adoptase^-j aT~pi'cturaI deTTa "Argeş prezinta^nuîneToasy[1] SnăTogii cu pic- stantinopoiitană (mai ales din biserica numită azi Kahrie ivînd însă şi elemente din pictura balcanică, mai ales din cea i (Lesno\To, Peci, Deciani ş.a.).

ramul iconografic al bisericii domneşti de la Argeş este cel în bisericile ortodoxe din Bizanţ şi ţările balcanice. In_ conca_ se află Maica Domnului cu pruncul Iisus în braţe, înca-_ Sfîntui Nicolae şi Sfîntul Ioan Gură de Aur şi de Sfinţii aii Mihail şi Gavriil. Sub această imagine, pereţii altarului irţiţi în "patru registre transversale, pe care sînt pictate felu-e : Cortul mărturiei, împărtăşirea apostolilor, ierarhi etc. In t amplu redate scene din viaţa, minunile şi patimile Mîntui-Fuga în Egipt, Schimbarea""1a Faţă, Spălarea picioarelor, ea din Ghetsimani etc), scene din viaţa Sfintei Fecioare ître care se remarcă Adormirea (peretele de vest), sfinţi şi sfinţi militari. Picturile turlei au dispărut, dar desigur aici. Pantocratorul, Tar în jurul sau, în registrele inferioare, cete *i* i şi apostoli. S-au păstrat numai 12 profeţi şi evanghelištii >atru pandantivi). In pronaos s-au păstrat fragmente din Ju-*i* apoi (peretele de"est), apoi scene din viaţa Siîntului Nicolae, i Sfintei Fecioare la templu ş.a. Tot aici este reprezentată isis (Iisus pe tron înconjurat de Sfînta Fe"cToiîa""şî""Sfîntul Ioan ui îugîndu-se Lui pentru cei păcătoşi), ayînd_ la picioare, în-at, pe Nicoiae Alexandru Basarabycu evidente însuşiri realiste, * •nferă caracterul unui adevărat portret (în naos se află — — şi tabloul votiv al lui Vlaicu Vodă şi al soţiei sale, sub care iinat lucrările de pictură).

ipunem că au fost împodobite cu picturi şi alte lăcaşuri de '■ din a doua jumătate a secolului al XlV-lea (bisericile din Cîm- ^odiţa, Tismana etc). Singurul ansamblu de pictură păstrat de _ ui secolului este cel din pronaosul *bisericii mînăstirii* Cozjq - 1391). Registrul inferior prezintă 26 de sfinţi pustnici, jar^cele.

superioare 24 de scene din Acatistul Maicii Domnului, scene din vie-^ple~sfinţilor (Sinaxarul sau Menologul) şi cele şapte sinoade ecumeni-"ceTTn restul bisericii, fresca a fost aproape total refăcută în primul* ""Heceniu al secolului al XVIII-lea de meşteri din timpul domniei lui Constantin Brîncoveanu. In naos pe peretele de vest, se văd portretele ctitorilor, Mircea cel Bătrîn şi fiul său Mihail, îmbrăcaţi în costume de cavaleri apuseni, cu coroane pe cap, ţinînd biserica în mîini.

In ce priveşte icoanele portative, cea mai veche din Ţara Românească — şi singura păstrată din secolul al XlV-lea — este icoana "Simţului Atanasie din mînăstirea Lavra de la Athos, refăcută mai tîrziu. Se presupune că a fost lucrată în Ţara Românească şi dăruită de Vladislav I mînăstirii Lavra, unde se află şi azi. Pînă la începutul secolului al XVI-lea nu mai avem alte ansambluri picturale în Ţara Românească.

In *Moldova* nu s-au păstrat picturi din secolul al XlV-lea. Dar fragmentele de frescă provenite de la un vechi paraclis din Suceava, ne duc la presupunerea că se manifesta încă de pe atunci interesul pentru pictura bisericească. Se pare ca puţinele urme de pictură ale bisericii din *Dolheştii Mari,* ctitoria familiei boiereşti Şendrea, datează de la sfîrşitul secolului al XlV-lea sau începutul celui următor şi se leagă, stilistic, de cele din biserica Sfîntul Nicolae Domnesc de la Curtea de Argeş.

Nu au rămas picturi nici din epoca lui Alexandru cel Bun,, deşi este de presupus că unele din ctitoriile sale au fost zugrăvite. Un document din anul 1415 pomeneşte pe zugravii Dobre şi Nichita, care primeau două sate pentru împodobirea a două biserici : «una în Tîrgu de Jos (= Roman) şi alta care va fi voia noastră, afară de bisericile de la Rădăuţi sau o casă sau un pridvor». Un «Ştefan zugrav» stăpînea o moară pe Miletin. Tot în timpul lui Alexandru cel Bun şi sub urmaşii săi imediaţi şi-a desfăşurat activitatea cunoscutul caligraf şi miniaturist Gavriil fiul lui Uric din mînăstirea Neamţ.

In timpul lui Ştefan cel Mare toate ramurile artei, inclusiv pictura bisericească, au cunoscut o dezvoltare fără precedent. Probabil a existat o şcoală de zugravi, căci numai_aşa_ne__putem explica__bo£ăţia temelor şi a modelelor folosite, precum ^jmiţaţea de stil a_pj£turiior> Un ansamblu pictural se păstrează în biserica din *Lujeni,* ctitoria boierului Vitold, pe la mijlocul secolului (c. 1453) : Iisus în mormînt şi ierarhi în altar, sfinţi şi tabloul votiv în naos, Judecata de apoi, sfinţi şi scene din viaţa Sfîntului Nicolae în pronaos.

babil prin anii 1479—1481 a fost împodobită cu picturi *biserica Nicolae din Rădăuţi,* refăcute însă în secolul XIX. Se remarcă loul votiv, în naos, Spălarea picioarelor, Cina cea de Taină, pirea apostolilor, în altar.

1487 a fost ridicată *biserica Stintul Procopie din Milişăuţi .),* lingă Rădăuţi, distrusă de austrieci în timpul primului război . A avut un valoros ansamblu de pictură murală, cu un program ific bogat, cunoscut astăzi numai din descrierile mai vechi.

în 1487 a fost construită *biserica înălţarea Sfintei Cruci din* Cuprinde un minunat ansamblu pictural, în care se impune votiv al lui Ştefan cel Mare şi al familiei sale, dar mai ales Sfintei Cruci de către împăratul Constantin cel Mare (peretele al pronaosului, deasupra uşii de intrare), scenă neobişnuită în bizantină. Are o semnificaţie simbolică, voind să fie o chemare împotriva turcilor, adresată întregii creştinătăţi. ■*rica m2Ră,sUj.lLY,Qio.neţ,* ridicată în 1488, păstrează picturile din naos. In altar, reţin atenţia Maica Domnului jmjjruncul Iisus Ln£hjı__CJna__c^a_de__Tairiă; împărtăşirea....apostolilor. _£u_JŞfîntul Sfîntul Sîng,eYI. Spălarea picioarelor, figuri de ierarhi. în naos ei registre — se păstrează Pantocratorul, apoi scene din viaţa)rului, îndeosebi cele legate de Patimi. Pe registrul de jos, pe de vest, se află tabloul ctitoricesc, reprezentînd pe Ştefan cel oamna Măria Voichiţa, o fetiţă şi un tînăr, probabil viitorul)gdan III.

uri valoroase păstrează şi *biserica Sfîntul Ilie,* din satul cu rame (azi încorporat în oraşul Suceava), din 1488. Se remarcă din viaţa Simţului Ilie, în pronaos.

■*rica Sfîntul Nicolae din Popăuţi-Botoşani,* zugrăvită în 1496, : scene care se remarcă prin claritatea lor, prin varietatea ilor compoziţionale, prin dinamica gesturilor etc. Se remarcă 3 scenele legate de Patimi : Cina cea de Taină, Prinderea lui us înaintea iui Caiafa, Drumul spre Golgota, Iosif din Arimateia rupul lui lisus, Luarea de pe cruce, Coborîrea la iad etc. Deşi ■ din altarul şi naosul *bisericii înălţării de la mînăstirea Neamţ* u fost refăcute în secolul trecut, totuşi ele au o importanţă remarcabilă. \

chip deosebit ne reţine atenţia *biserica Sfîntul Nicolae din* ', ctitoria logofătului Ioan Tăutu, împodobită cu picturi murale lonahul Gavriil, semnat pe tabloul votiv, în slavoneşte, primul

zugrav cunoscut cu numele din epoca lui Ştefan cel Mare, autorul uneia din cele mai remarcabile realizări artistice din tot Răsăritul ortodox. El a introdus o seamă de inovaţii, atît în ce priveşte conţinutul, cît şi de ordin formal. De pildă, a introdus friza în vechea pictură moldoveneasca pentru numeroasele scene din ciclul Patimilor, multe necunoscute zugravilor anteriori, iar în pronaos a introdus cele şapte sinoade ecumenice, preluate probabil din Ţara Românească. A reluat unele scene din picturile anterioare moldoveneşti, cum este Descoperirea Sfintei Cruci. Figura logofătului Tăutu este plină de vigoare, fiind o mărturie a efortului pe care 1-a depus artistul pentru a reda fizionomia sa autentică şi a se desprinde de canoanele tradiţionale. De notaţ_ji_ faptul că figurile din biserica din Bălineşti sînt deosebit de ■y.ii.^i. Ā^PTPSi^£V--a^^^f^ Thrtrpfp ^e °^SS2i-li£-E0-E©rf autentic româneşti.» La realizarea acestui ""ansamblu pictural, ieromonahul javriil a avut cel puţin doua ajutoare, ceea ce atestă existenţa unui atelier sau a unei şcoli de pictură bisericească, în care se instruiau diferiţi ucenici. Specialiştii îl socotesc drept unul din cei mai mari artişti români din toate timpurile, «un clasic al picturii româneşti».

In încheiere, notăm că cercetările arheologice efectuate la ruinele fostei mînăstiri Sfînlul Nicolae din Poiana (Probota Veche) au dus la constatarea că existase aici o biserică zidită de Ştefan cel Mare, zugrăvită atît în interior, cît şi în exterior.

Analiza picturilor din bisericile lui Ştefan cel Mare ne duce la concluzia că în timpul său exista o preocupare permanentă pentru împodobirea lăcaşurilor de închinare. Unitatea stilului şi a planului iconografic dovedeşte că zugravii lui Ştefan cel Mare nu proveneau din afara hotarelor Moldovei, veniţi fiecare cu concepţii şi principii proprii, ci erau meşteri români, formaţi în acelaşi mediu artistic local, adică în aceeaşi «şcoală» moldovenească.

Tot aci este cazul să amintim cunoscutele opere miniaturistice din timpul lui Alexandru cel Bun şi Ştefan cel Mare, create de ieromonahul Gavriil Uric de la NeamţJTetraevanghelul jiin 1429, împodobit cjrjmnTaturi şi fronfispicii, azi la Oxford), cele create de ieromonahul Nicodim de la Putna (Tetraevanghelul din 1473, cu portretul_jplicromaJLal luLŞielan cel Mare) şi de ceilalţi caligrafi şi miniaturişti de la mînăstirile Putna, Neamţ, Moldoviţa, Bistriţa sau din alte părţi, asupra cărora vom reveni.

în *Transilvania,* ne reţin atenţia mai multe ansambluri picturale, .mai alesale bisericilor din judeţul Hunedoara. Astfel în vara anului '975, s-au descoperit la *Jţtreisîngeorgiu* fragmente din pictura murală

tată în anii 1313—1314 — probabil de zugravul Teofil, pomenit _fnşr.ripţie-=-'-d_a.r. peste un strat injLL_vachL-de..^ugrăveală, cel rmă_JiiniLj£JQSid£raţ^e^^ cunoscut a noastră. In 1408—1409, biserica a fost refăcută de familia cnea-Cîndreş, după cum arată inscripţia de lingă tabloul votiv zu-atunci: cneazul Cîndreş şi soţia sa Nistora, care susţin modelul ei lor, avînd, de o parte şi de alta, pe jupînul Laţcu, fratele lui ;ş, şi pe Vlaicu, fiul aceluiaşi. Un interes aparte prezintă costu-listoriei, asemănător cu al ţărăncilor din regiune. *iserica mînăstirii Rîmeţ* păstra, fragmentar, mai multe straturi :tură. Cea mai veche datează de la începutul secolului al XIV--lea. al doilea strat de pictură se găseşte şi o inscripţie, în care sînt mnate numele meşterului Mihul de la Crişul Alb, deci un autoh-il arhiepiscopului Ghelasie, precum şi anul 1377. Deci]Vlihul_ .1 doilea zugrav român,jîu,noscuţ_cu numele în secolul al XlV-lea, teofîî de la Streisîngeorgiu. '"' - — -

î cadruTTestaurărilor efectuate în anii 1970—1972 la *biserica* din s-au putut recupera o serie de picturi murale din interior, care tuie azi unul din ansamblurile picturale cele mai bine păstrate t'reaga ţară.,Dupăaprecierea specialiştilor, ele datează din secolui V-lea, lucrate probabil din dispoziţia cneazului Petru, fiul lui , cuestat documentar în (137^) In exterior, pe latura de răsărit a *îi* altarului, apare figura ide mari dimensiuni a Sfîntului Hris-slab conservată. Pe peretele de sud al navei se disting mai multe 3 de sfinţi, care altădată formau un amplu cortegiu. Urme slabe :tură se păstrează şi pe peretele nordic. In timpanul situat deasu-?ii de intrare de la turnul clopotniţă (latura de vest) se păstrează, bine conservată, figura lui Hristos milostivul. Toate acestea duc ncluzia că biserica din Strei a avut exteriorul decorat integral :turi murale.

intre picturile din altar, o importanţă excepţională prezintă corte-elor F2 apostoli, iar "'între ei Sfîntă Fecioară cu pruncul. Pe bolta lui apare figura lui Iisus, încadrată de doi îngeri. Tot în altar ictaţi profeţi, sfinţi, sfinte, episcopi. In naos apar figuri şi scene >e : Bunavestire (pe tîmplă), Naşterea, Botezul, închinarea magi-uga în Egipt (peretele de sud), iar în continuare, Cina cea de (pe peretele de vest), deci scene din ciclul hristologic. In cadrul i Buneivestiri, apare figura ctitorului ansamblului mural, presu-fi cneazul Petru, în atitudine de rugăciune cu mîinile împreunate, Poarele arhanghelului Mihail. In altar, pe peretele de sud, în re-

gistrul inferior, aproape de tîmplă, se află, după opinia unor cercetători, chipul meşterului care a împodobit biserica, redat în picioare, în ţinută de epocă, îmbrăcat într-o obişnuită haină cu glugă. O inscripţie alăturată, cu numele său, a fost interpretată de unii Grozie, de alţii Ambrozie, iar mai nou s-a redat sub forma : «(Ambjr^ziejirieşter, iar Ivaniţa a zugrăvit bisericşi». Ar însemna ca acesta să fie primul zugrav de la noi, care şl-a lăsat numele şi autoportretul. Mai plauzibilă este însă părerea că portretul în cauză este al ctitorului propriu-zis al bisericii, după cum în naos apare cel care a subvenţionat lucrările de pictură. Meşterul zugrav numai îşi va fi semnat opera în altar. Se pare că el a avut două ajutoare.

Biserica din Sîntămăria Orlea de asemenea păstrează în interior un valoros ansamblu de picturi murale. Cercetători mai noi (V. Drăguţ) le consideră anterioare celor de la Strei şi din biserica domnească de la Argeş, executate probabil în 1311, dată aflată în inscripţia votivă păstrată fragmentar. Toate scenele şi amănuntele iconografice (proporţiile figurilor şi modelarea lor cu umbre adînci şi pete de lumină, costumele şi fondurile arhitectonice) sînt specifice artei bizantine din epoca Paleologilor, căreia îi aparţin şi frescele din biserica domnească de la Argeş. In navă se păstrează — în panouri vaste dispuse în trei registre — mai multe scene din viaţa Mîntuitorului, apoi scene din viaţa Maicii Domnului, înălţarea Sfintei Cruci, Judecata de apoi — cea mai veche reprezentare a acesteia în pictura românească —, Închinarea magilor, Adormirea Maicii Domnului. Cea mai frumoasă realizare din acest ansamblu pictural este Descoperirea Sfintei Cruci, pe peretele de nord. Cercetarea stilistică şi iconografică a acestor fresce a dus la concluzia că ele au fost lucrate de un meşter format într-un mediu artistic de tradiţie bizantină din Serbia (unele scene prezintă vădite asemănări cu cele din biserica sîrbească din Sopocani, executate în 1265).

Un alt ansamblu de picturi originale se păstrează în naosul *bisericii din Leşnic,* ridicată spre sfîrşitul secolului al XlV-lea, probabil de cneazul Dobre Românul. Cea mai amplă scenă este cea a Judecăţii de apoi. între cei drepţi, zugravul anonim a înfăţişat şi doi ostaşi în mişcare, primul ducînd pe umăr trupul neînsufleţit al unui ostaş căzut în luptă, cu o săgeată înfiptă în piept, iar al doilea ducînd, tot pe umăr, un ţap, ca simbol al jertfei. Deasupra scenei se afla o inscripţie în limba slavonă, cu următorul cuprins : «O, fratele meu, cît de mult am suferit în ţară străină pentru păcatele mele». Este singura imagine de acest fel în iconografia românească, desigur o evocare a jertfelor de

lin timpul luptelor lui Dobre Românul şi a altor cneji hunedo-
ipotriva turcilor.
biserica din Crişcior, ridicată în jurul anului 1400, se păstrează
in cele mai izbutite tablouri votive din arta medievală romă-
înfăţişînd pe jupînul Bălea, soţia sa Visa şi alţi membri ai fa-
Se păstrează însă şi alte scene : Spălarea picioarelor, Cina cea
ia, Purtarea Crucii, Adormirea Maicii Domnului ş.a. Este intere-
prezenţa celor trei regi maghiari trecuţi între sfinţi : Ştefan,
şi Ladislau, probabil ca un omagiu pe care trebuiau să-1 aducă
români regatului ungar. In exterior, pe peretele nordic, se păs-
resturi din scena Judecăţii de apoi.
biserica din Ribiţa, ridicată în 1417, se păstrează un alt tablou *
care înfăţişează pe jupanul (cneazul) Vladislav cu soţia Stana
île lui, jupanul Miclăuş, cu soţia Sora, prezentînd biserica Sfîn- '
licolae. Sub macheta bisericii este înfăţişată fiica lui Vladislav,
itr-un costum obişnuit în regiune. Şi aici au fost zugrăviţi regii ii
Ungariei. In altar se vad două figuri de îngeri. Frescele de la
prezintă vădite asemănări cu cele de la Crişcior, încît se poate
une că se datorează aceluiaşi artist anonim, fără îndoială un c
(se dovedeşte un bun cunoscător al costumului popular local).
:tuiile *bisericii din Densuş* au fost lucrate în 1443 de meşterul
Ştefan, venit probabil din Ţara Românească. Ele prezintă ase-
stilistice cu cele din biserica domnească de la Argeş, mărturie
iilor artistice ale Transilvaniei cu ţările româneşti extracarpati- ,
sterul Ştefan — unul din marii artişti ai evului mediu românesc
igrăvit registrele superioare ale naosului şi altarul. Picturile de
iii centrali ai naosului — între care se remarcă Sfînta Treime şi
Marina — au fost lucrate de un localnic, influenţat de arta
ră. ."

obabil tot Ştefan de la Densuş a zugrăvit icoana de hram — Maica «
ilui cu pruncul — din biserica satului *Ostrov.* Tot în secolul
■lea a fost împodobită cu picturi biserica din *Cetatea Colţului**
ă însă în secolul anterior. Se mai păstrează unele fragmente,
are impresionează mai ales Năframa Veronicăi.
itre sfîrşitul secolului al XV-lea au fost zugrăvite bisericile
atna, Bîrsău, Peşteana, cele din *Seghişte* (dispărută), *Târcăiţa,.*
-a, *Tileagd,* toate în Bihor, *Deva* (dispărută), *Sîntimbru-Alba,*
•sul celei din *Lipova* ş.a. noi ^r 'teotas

Potrivit aprecierilor specialiştilor, numai picturile bisericii din Sîntămăria Orlea sînt influenţate de arta bizantină din epoca Paleologilor, fiind executate de un zugrav din sudul Dunării, pe cînd celelalte sînt realizate de meşteri români, fie din partea locului, fie veniţi din alte ţinuturi locuite de români. Se poate vorbi — mai ales în primele decenii ale secolului al XV-lea — de o adevărată «şcoală» de pictură locală în Transilvania, a cărei dezvoltare stă în strînsă legătură cu afirmarea politică şi militară a cnezatelor şi voievodatelor româneşti. Remarcăm şi faptul că în Transilvania pictura pe pereţii exteriori ai bisericilor a apărut cu mult înaintea celei din Moldova.

De notat că inscripţiile murale care au putut fi descifrate au dus • nu numai la cunoaşterea unora din cnejii ctitori, ci şi la cunoaşterea primilor zugravi de neam român : Teofil de la Streisîngeorgiu, Mihul de la Crişul Alb la Rîmeţ, Grozie, Ambrozie sau Ivaniţa de la Strei, Ştefan de la Densuş.

Artele decorative* PajŢjUjîlj^u^ajhjttert^
s-au dezvoltat şi artele decorative : sculptura, broderia, arta metalelor preţioase (argintăria) şi ceramica".

Sculptura în *piatră.* îrT^ŢarJ Românească a avut două izvoare de __ inspiraţie : bizantino-oriental şi apusean. Putem" aminti" "ici bogatul "3ec?îr~seulptat—de--pe* faţada" "Blserîcîî" imnăstirii Cozia, precum şi diferite lespezi funerare : piak^de^jriormînt, ^i_ defgriflxatd,, zisă a lui Negru VodăL aflată în biserica domnească de la Argeş (un bărbat culcat, cu mîna dreaptă pe pîe^tV *purfîncr'lîarâ"'şT""costum apusean), capacul de sarcofag care se presupune că ar fi acoperit mormîntul lui Radu I, din aceeaşi biserică (cu elemente vegetale, geometrice şi arhitecturale), piatra de mormînt a lui Mir cea de la Cozia.

Cunoscută fiind pînă azi înclinarea ţăranului român pentru înflorituri sau crestături în lemn (furcă de tors, fluier, vase de lemn, mobilier casnic, stîlpi de cerdac, porţi etc), estejie presupus că vechile noastre biserici şi mînăstiri au avut numeroase piese sculptate în TenuT: tîmple, scaune arhiereşti sau domneşti, strâni, analoage, cruci, jîşi de intrare "etc. Materialul folosit eră lemnul de nuc, păr, paltin, tei, tisă. Motivele erau geometrice, vegetale sau de alt gen. Pe lemnul sculptat se punea, de multe ori, o poleială de aur. Din nefericire au ajuns pînă la noi prea puţine piese sculptate în lemn. De pildă, din Ţara Românească s-au păstrat uşile paraclisului — azi dispărut — de[1] ia mînăstirea Snagov (1453), cel mai vechi exemplar al acestui gen artistic la noi, remarcabile din punct de vedere al execuţiei tehnice,

□apuse din două canate, fiecare avînd cîte trei compartimente ri (în registrul prim Bunavestire, în care alături de înger şi *i* mai apar David şi Solomon, în registrul de mijloc patru sfinţi, doi cîte doi, iar în registrul inferior doi sfinţi militari pe cai), vloldova, pe lîngă sculptura în stil gotic care decorează porta- i ferestrele bisericilor, a apărut un gen specific de sculptură va şi anume pietrele de mormînt sau lespezile funerare. Erau din calcar sau gresie de provenienţă locală, mai rar din mar- : import. Toate au cîmpul central sculptat, de regulă cu palmete, ăspîndite în Bizanţ şi în tot Orientul creştin, avînd un chenar .1, pe care se află o inscripţie în limba slavonă, totipul pentru decoraţia lespezilor funerare moldoveneşti îl con-pietrele de mormînt puse din dispoziţia lui Ştefan cel Mare ica Sfîntul Nicolae din Rădăuţi, pe mormintele înaintaşilor săi:
I, Laţcu, Roman I, Ştefan I, Bogdan — fratele lui Alexandru —, Bogdan, fiul aceluiaşi, Anastasia, fiica lui Laţcu. Pe piatra nînt a lui Bogdan I apare semnătura lui «mistr Jan», care pro- sculptat şi celelalte. N-ar fi exclus ca el să fi iniţiat în meşte- rulpturii în piatră pe unii ucenici moldoveni, formînd astfel un [ier sau o şcoală de sculptură. Tot în timpul lui Ştefan cel Mare lucrate şi alte pietre de mormînt: a doamnei Oltea, mama sa aj, a Măriei de Mangup (Putna), a doamnei Ana, soţia lui iru cel Bun (Bistriţa), a lui Ştefan II (Neamţ), a mitropolitului ; (Putna), a voievozilor Bogdan şi Petru, fiii domnitorului (Putna), din fiii şi fiicele logofătului Ion Tăutu (Bălineşti), a pîrcălabu- a (Arbore), a lui Daniil Sihastrul (Voroneţ), a hatmanului . şi a soţiei sale (Dolheştii Mari) etc. Cea mai somptuoasă les- nerară este cea de pe sarcofagul lui Ştefan cel Mare, la Putna, ncă din timpul vieţii lui. Schema cîmpului central o formează ia care şerpuieşte şi se întoarce în formă de opt, închizînd trei >ane în care se desfăşoară buchete de frunze de stejar, fructe lă. Pe pereţii laterali ai sarcofagului se găsesc alte motive orna- i cu tulpini îndoite, frunze, floricele etc.

deria. Modelele care au constituit izvorul direct al broderiei ro-^ .^medievale au fost luate din arta bizantina, care în secolul al a atins ultimul stadiu de dezvoltare. Menţionăm că la JDinp-., ă ă n s-a descoperii; un fragment de broderie din secolele [-, „Fără îndoială că primele lăcaşuri-de închinare ridicate de munteni şi "moldoveni au fost înzestrate şi cu odoarele nece- reşniînte diâc6neştî]3>reojeşlî^

,

dvere, prapori, acoperăminte de mormînt etc^ Ca mărturie,..iiL-aeest sens7^î3~inr"act "tHm3747 prin care Vladislay "Vodă dăruia_Vodiţei, Intre altele : «o perecfie""*3e"~63âjdii preoţeşti de mătase, perdele de un epitrahil şi mînecuţe cusute cu fir de argint». Este cea mai veche menţiune privind o danie de broderii în ţările noastre. Din păcate, puţinele piese păstrate datează abia din ultimii ani ai secolului al XlV-lea şi de la începutul celui următor. Este vorba de epitrahilul şi bederniţa de la Tismana (c. 1380—1389), epitaful de la Cozia (1395—1396), azi în Muzeul de artă al României. Epitrahilul de la Tismana cuprinde 80 de medalioane-perechi, cu chipuri de sfinţi (evanghelişti, ierarhi, mucenici, îngeri), iar bederniţa are în centru scena Coborîrii la iad (Anastasis). Ambele piese au în medalioane monograma mitropolitului Antim Critopol. Toate piesele consemnate aci nu diferă cu nimic de produsele similare ale artei bizantine slave din Balcani, încît nu putem şti dacă au fost lucrate la noi în ţară sau în altă parte.

La începutul secolului al XV-lea s-au lucrat în Moldova — la Neamţ sau la Bistriţa — primele piese de broderie românească cunoscute : un epitrahil de la Alexandru cel Bun (c. 1427—1431) şi un epitaf din 1428. Epitrahilul, păstrat o vreme în Rusia, azi pierdut, cuprindea, în 16 medalioane, scene din viaţa Mîntuitorului, mai ales din ciclul Patimilor, iar în alte medalioane, mai mici, figuri de sfinţi. în partea de jos, erau lucrate chipurile lui Alexandru cel Bun şi al soţiei sale, Mălina, cele mai vechi portrete voievodale cunoscute în broderia românească.

In 1428, a fost lucrat, din iniţiativa mitropolitului Macarie al Moldovei, un epitaf (dus de ostaşii lui Jan Sobieski în Polonia, în 1686, păstrat în Muzeul din Lvov, de unde a dispărut în cursul celui de al doilea război mondial). Un alt epitaf a fost lucrat tot în 1428, pentru mînăstirea Bistriţa, din dispoziţia doamnei Mălina, soţia lui Alexandru cel Bun. In 1437 a fost lucrat la Neamţ un epitaf, din porunca egumenului Siluan (azi în Muzeul de Artă al României), una din cele mai izbutite broderii moldoveneşti şi prototipul epitafelor de mai tîrziu. Reprezintă Scena Plîngerii, adică în centru este redat Iisus, întins, plîns de Maica Sa şi Măria Magdalena, în jurul său îngeri, iar în colţuri simbolurile evangheliştilor.

Din timpuldomniei lui Ştefan cel Mare menţionăm_jmai multe epi^ trahile lucrate pentru mînăstirea Putna, între care unul lucrat înainte ~*tîe 14807 avîHSTrT medalioane 16 scene~din viaţa Mîntuitorului, iar la capete portretele lui Ştefan cel Mare şi al fiului său Alexandru (este deci o piesă asemănătoare cu epitrahilul de la Alexandru cel Bun), altul

tirea Dobrovăţ (c. 1504), pe care sînt înfăţişaţi Mîntuitorul, ului, cei 12 apostoli, Ştefan cel Mare şi doamna Măria)icioare, ţinînd cîte o cruce în mînă. Sînt de menţionat apoi lucrate tot pentru mînăstirea Putna (între care, una din os pe Ştefan cel Mare şi doamna Măria Voichiţa, amîndoi domneşti şi cu coroană pe cap), două epitafe pentru mînăs- ;iţa (1484 şi 1494), altul pentru Dobrovăţ (terminat numai văl liturgic pentru biserica Sfîntul Nicolae din Rădăuţi, un sentînd pe Sfîntul Gheorghe, care a aparţinut mînăstirii la Athos, vreo opt epitrahile (azi toate la Putna) ş.a. de mare valoare este acoperămîntul de mormînt al Măriei soţia lui Ştefan cel Mare, îngropată la Putna în 1477. Este i cu ochii închişi, cu mîinile "încrucişate pe piept, într-o mantie de brocard albastru deschis şi argint, cu coroană pe în jur o inscripţie în limba slavonă. Este una din piesele jmarcabile şi mai originale din arta românească, reprezen-Le desăvîrşire a stilului broderiei moldoveneşti, din timpul ;el Mare (perioada «clasică»). Fără îndoială, aceste piese de i fost lucrate la noi, mai ales în mînăstirile de călugăriţe, miliile domneşti sau ale marilor dregători.

ăiia sau grļg metaIeiQi,,,QjeJi,aase, este o altă ramură a arte- tive. AJfost cunoscută de timpuriu pe teritoriul ţării noastre, in ţinuturile dunărene, unde s-au găsit numeroase podoabe* de cult de origine bizantină (discul lui Paternus, crucea- 3 la Dinogetia etc).

îrziu, domnii Ţării Româneşti şi_ ai,JMoLdovai-.se adresau în-* Leşterilor saşi din Transilvania (SibnijJBxa^oji^istriţa^cerînct^ cute felurite obiecte de cult, din aur, argint, argint aurit şf^ K~pietre pfl^îoajşe, jpeM^ ■, uri, potire, anaforniţe, ripide, ferecaturi (de evangheliare? .11 ruci, racle), la care se adaugă piese mai mari, cum sînt cristei- j -rate în aramă şi clopotele, din bronz. jţ

ntăria din Ţara Românească a fost influenţată_de_artaapusr» ,[| Sljilăj^ant^ de cult '*IA*\ nînăstirilor de domnii ţării se păstrează numai două piese : o

Sfîntul Nicodim, ambele aparţinînd iniţial mînăgtMLJIisrriana. areprezinţă~'cn5îierîca de plan central, cu cinci turle, decorate î cu portaluri în arc frînt, şi cu ferestre ornate în stil gotic. Pare t executate într-un atelier transilvănean. Ferecătura Tetraevan-

ghelului — de tip slavo-bizantin — reprezintă pe prima faţă Răstignirea, încadrată de un chenar lat, împărţit în mici panouri cu figuri de sfinţi, apostoli şi îngeri, iar pe a doua faţă Coborîrea la iad (anastasis), încadrată de un chenar cu rozete şi vrejuri împletite.

Din tezaurul artistic al Moldovei, prima piesă de argintărie cunoscută se"^ila"Tă~'ră^a"Terec^ţa"â"^fîntului Ioan cel Nou (azi în biserica" SfIrTFuX"*GEeorghe din Suceava) şi anume ferecătura laturii din faţa. Este lucrată din argint aurit şi formată din 12 mici plăci metalice, dispuse în două registre şi legate între ele prin benzi înguste de fili gran de argint, fiind decorate cu motive florale. în aceste 12 plăci, argintarul a redat cu mult talent scene din martiriul Sfîntului Ioan cel Nou de la Suceava, socotit pe atunci patronul sau ocrotitorul Moldovei. Este o piesa de mare valoare, remarcabilă prin deosebita expresivitate, a figurilor şi gesturilor personajelor. Probabil a fost lucrată într-unui din atelierele din jurul Curţii domneşti a lui Alexandru cel Bun. In'-1448 s-a executat o ferecătura de la un Tetraevanghel — copiat de Gavriil Uric în 1436, — la cererea lui Laţcu Cânde din Rîu de Mori, castelanul Haţegului, probabil la mănăstirea Neamţ. \

în timpul „lui Ştefan cel I^rej^arginţă^najB^ţldoyeneaşcă şi-a atins ajDogeuL Multe din piesele de argintărie din timpul sau au fost lucrate în atelierele meşterilor saşi din Transilvania (de pildă, în 1481, domnul moldovean cerea bistriţenilor să-i trimită înapoi pe Anton argintarul, plecat în Transilvania de frica turcilor). Cădelniţa din argint aurit dăruită de domn mînăstirii Putna reproduce în miniatură un turn de bise- . lică, avînd o ornamentaţie bogată, în stil gotic. Este o operă de o deo- *■" sebită perfecţiune tehnică, realizată într-un atelier transilvănean. Alte opere reprezentative sînt: ferecătura Tetraevanghelului de la Humor (1487, scris în 1473) — avînd în faţă Coborîrea la iad, pe spate Adormirea Maicii Domnului —, două ripide, ajunse în insula Patmos, alte două la Putna, un panaghiar, aparţinător iniţial mînăstirii Neamţ, şi un altul, asemănător, dăruit de Alexandru, fiul lui Ştefan cel Mare, bisericii Precista din Bacău, o ferecătura de Tetraevanghel, făcută cu cheltuiala vistiernicului Isac, pentru «Mitropolia din Feleac» (1498) etc, la care se adaugă cîteva clopote la Vorone ţ, Putna şi Bistriţa.

Ji330LiSfJtol§2isLJ2E£^ piese de^ argintărie şi în unele ateliere locale, în incinţa_maril£rriunastiri: Njeamţ,^Putna,_ Humor. *De* pildă, ferecătura Tetraevanghelului dăruit de Ştefan cel Mare mînăstirii Putna, în 1487, poartă menţiunea

ată acolo. S-a creaţ astfel şi^^în^c^eşţ^omenm o_j«şcoală»

[ca bisericească. Despre o muzicăjnşericească la noi se ^
n momentul.pătrunderii învăţăturii creştine — respectiv a
creştin — în teriţqrifie^cuite^de. s£râm.oşii,jaoşt». Cuvîntul^
lin latinescul canticum) folosit pentru cîntările vocale, atît
şi bisericeşti,_ constituie o dovadă„asBPJa.. yegh.imjJTmi7.icH
tiTerTomâni. Acelaşi lucru îl dovedesc şi *colindele* — din
\~*calendae* => prima zi a lunii la romani — existente tot din
daco-romană, ca obiceiuri la diferite sărbători, care fac parte
aport muzical — din aceeaşi familie a cîntărilor bisericeşti,
îent ce existau lăcaşuri de închinare şi sărbători, trebuia să
şi un cult public, din care nu puteau lipsi cîntSrile de psalmi
"*WScrtSoatea Bisericii ctiniS'bthia către cea din Capadocia*
că Sfîntul Sava cînta psalmi în biserică. Melodiile erau de-
[e întrebuinţate de primii propovăduitori ai învăţăturii creş-
tiţi din mediul roman sud-dunărean, care au suferit influenţa
i daco-getic. Presupunem că la început se cînta în latineşte,
xiată cu formarea limbii române— în româneşte.^ în bisericile
ovincii Scythia Minor se va fi cîntat în latineşte, dar şi în

Adoptînd limba slavă în cult, inc.epînd cu secolul X^ s-a
şi muzica bisericească folosită de slavii sud-dunăreni, care, în
LJ£112i£iLi2i£Şi!ă^^ slavoneşte. Presupu-
paralel s-a continuat să se cînte şi în româneşte, mai ales în
i săteşti, dată fiind greutatea procurării manuscriselor litur-
:icale în slavoneşte.

tă cu întemeierea celor două state româneşti extracarpatice
izarea canonică a Bisericilor, în contextul general de dezvol-
:urală de atunci, a cunoscut un progres remarcabil şi muzica
iscă de factură bizantină. Aşa se explică faptul că secole de-a
nanuscrisele psaltice de la noi erau redate în greceşte şi
·te. Invăţa£ej^istematică__a_j[r£u^icii_bisericeşti se făcea în mî-
i_ schituri, acolo unde se copiau, şi manuscrisele liturgice.. Un
sultat al acestei dezvoltări JljM!B5titUit_.P£J££aj[£ie..lui Filotei
■ " © cafe~rîe~Â^om ocupa în capitolul următor. Se vor fi copiat
Şi manuscrise muzicale, dar n-au ajuns pînă la noi.

C o n c l u z i i : *Arta bisericească, cu toate ramurile ei, a cunoscut o deosebita Înflorire în Muntenia sub Mircea cel Bătrîn, iar în Moldova sub Alexandru cel Bun şi Ştefan cel Mare. Această înflorire se datora, în primul rînd, domnitorilor şi vlădicilor ţării, dar era şi o consecinţă firească a dezvoltării generale a vieţii econo-mice-comerciale, a legăturilor neîntrerupte dintre ţările româneşti. Artiştii autohtoni din Ţara Românească şi Moldova au ştiut să îmbine capacitatea lor creatoare, bazată şi pe străvechea tradiţie locală, cu experienţa artistică a popoarelor învecinate (bizantină şi sud-slavă), ajungînd la o creaţie nouă, cu trăsături proprii, la o artă autentic românească. O astfel de artă s-a dezvoltat şi în Transilvania, reprezentată de bisericile de piatră de aici, împodobite cu picturi executate* de *meşteri locali.*

BIBLIOGRAFIE

L u c r ă r i de s i n t e z ă : A r h i t e c t u r a . N. IORGA — G. BALŞ, *Histoire de l'art roumain ancien,* Paris, 1922, 399 p. + 217 fig. + 112 pi.; N. GHICA-BUDEŞTI, *Evolufia arhitecturii în Muntenia.* I. *Originile şi înnuririle străine, pînă la Neagoe Basarab,* în BCMI, XX, 1927, p. 121—158; GRIGORE IONESCU, *Istoria arhitecturii româneşti din cele mai vechi timpuri p'mă la 1900,* Bucureşti, 1937; CORIOLAN PETRANU, *L'art roumain de Transylvanie,* în voi. *La Transilvanie,* Bucarest, 1938, p. 469—£62 (şi extras); VIRGIL VĂTAŞIANU, *Istoria artei teudale* în *ţările române, voi. I, Alta în perioada de dezvoltare a feudalismului,* Bucureşti, 1959, XII + 1018 p. (pînă la sfîrşitul sec. XVI); GRIGORE IONESCU, *Istoria arhitecturii in România,* 2 voi. Bucureşti, 1963—1965, 540 + 542 p. (voi. I. pînă la sfîrşitul sec. XVI); *Istoria artelor plastice în. România,* 2 voi. Bucureşti, 1968—1970, 459 + 302 p. (voi. I pînă la sfîrşitul sec. XVI); GR. IONESCU, *Histoire de l'architecture en Roumanie,* Bucureşti, 1972, 589 p. + ilustr.

P i c t u r a . I. D. ŞTEFĂNESCU, *Contribution ă l'etude des peintures murales valaques (Transylvanie, district de Vîlcea, Tîrgovişte et region de Bucarest),* Paris, 1928, 90 p. + X pi. ; I. D. ŞTEFĂNESCU, *L'evolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie de puis Ies origines jusqu'au* XIX-e *siecle,* Paris, 1928, XII + 338 p. (voi.); 12 p. + XCVI pi. (album); *Nouvelles recherches. Etude iconographique,* Paris, 1929, VIII + 192 p. + 58 pi. (album); I. D. ŞTEFĂNESCU, *La peinture religieuse en Valachie et en Transylvanie depuis* fes *origines jusqu'au* X/X-e siec/e, Paris, 1930—1932, IX + 439 p. + 30 pi. (texte) +8 p. + 100 pi. (album); I. D. ŞTEFĂNESCU, *L'art byzanlin et l'art lombard en Transylvanie. Peintures murales de Valachie et de Moldavie,* Paris, 1938, IX + 166 p. + LVI pi. + 1 h.; ŞTEFAN METEŞ, *Din istoria artei religioaso române. Zugravii bisericilor române.* Cluj, 1929, VIII + 168 p. + 48 pi. (Extras din ACMIT, I, 1926—1928, Cluj, 1929); VIRGIL VĂTAŞIANU, *Istoria artei feudale în ţările române.* Voi. I. *Arta în perioada de dezvoltare a feudalismului,* Bucureşti, 1959, XII + 1018 p. (numai pînă la sfîrşitul sec. XVI); *Istoria artelor plastice în România,* 2 voi., Bucureşti, 1968—1970, 459 + 302 p. (voi. I. pînă la sfîrşitul secolului XVI); VASILE DRĂGUŢ ş.a., *Pictura românească în imagini.* Bucureşti, 1970, 328 p. (cu 1111 reproduceri în text); I. D. ŞTEFĂNESCU, *Iconograiia artei bizantine şi a picturii feudale româneşti,* Bucureşti, 1973, 269 p.

Arta creştină în România. 3. Secolul al XlV-lea, Studiu introductiv şi prezentarea planşelor de Corina Popa, Bucureşti, 1983, 192 p.; 4. *Secolul al XV-lea.* Studiu introductiv, antologie şi prezentarea planşelor de Vasile Drăguţ, Bucureşti, 1985,

Repertoriul picturilor murale medievale din România, (sec. XIV — 1450), i Bucureşti, 1985; DANIEL BARBU, *Pictura murală din Ţara Românească 'al XlV-lea,* Bucureşti, 1986, 111 p. + 100 pi.

e l e d e c o r a t i v e . Lucrări de sinteză. N. IORGA, *Les arts mineurs en* , 2 voi. Bucarest, 1934, 52 p. + 129 p. (I) + 26 p. + 107 p. (II); N. IORGA, *rtă religioasă la români. I. Icoana românească. II. Argintăria românească, tarile româneşti. IV. Sculpturile în lemn,* V. *Ţesăturile,* Vălenii de Munte, n + 48 pi. ; CORINA NICOLESCU, *Argintăria laică şi religioasă in ţările* ;c. *XIV—XIX,* Bucureşti, 1968, 374 p. + 275 fig. j CORINA NICOLESCU, *chi româneşti.* Bucureşti, 1971, 54 p. + 79 pi.; CORINA NICOLESCU, *Arta preţioase în România,* Bucureşti, 1973, 64 p. + 107 fig. ; MARIA-ANA CU, *Broderia medievală românească,* Bucureşti, 1969c, 54 p. + 101 pi.; NA MUSICESCU şi ANA DOBJANSCHI, *Broderia veche românească,* Bucu- 06 p. + 120 pi.

"OR BRÂTULESCU, *Miniaturi şi manuscrise din Muzeul de artă religioasă* 1939, 172 p. + LXXI pi.; CORINA NICOLESCU, *Miniatura şi ornamentul tuşcrise în ţările române, sec. XIV*—XV/7/, Bucureşti, 1964, 80 p. + 62 fig.; CARU, *Vechi legături de cărţi româneşti. Introducere* în *istoria legătorlei lia,* în S.C.B., serie nouă, XIII, 1974, p 39—90.

a în Moldova. G. BALŞ, *Bisericile lui Şteian cel Mare,* Bucureşti, p. + 486 fig. în text (extras din BCMI, XVIII, 1925); PAUL HENRY, *Les ; la Moldavie du Nord des origines ă la lin du XVI-e siecle. Archi- peinture,* 2 voi. Paris, 1930, IV + 320 p. + 3 pi. (I); 68 p. + 10 pi. (II), n.: Prefaţa de Prof. Jean Delumeau. Postfaţă şi note de Prof. Vasile aducere şi indici de Constanţa Tănăsescu, Bucureşti, 1984, 304 p. + 68 îografice şi planşe alb-negru; I. D. ŞTEFĂNESCU, *L'Eglise de Bălineşti,* în . XXXVII, 1944, p. 7—40+25 ilustr. j PETRU COMARNESCU, *îndreptar monumentelor din nordul Moldovei* (arhitectura şi fresca în sec. XV—XVI), 1961, 349 p.; voi. *Cultura moldovenească în timpul lui Şteian cel Mare. de studii îngrijită de M. Beza,* Bucureşti, 1964, 686 p. (interesează în- :udiile: CORINA NICOLESCU, *Arta in epoca lui Şteian cel Mare,* p. M." RIA-ANA MUSICESCU, *Consideraţii asupra picturii din altarul şi naosul ii,* p. 363—417; SORIN ULEA, *Gavriil ieromonahul, autorul irescelor de ti,* p. 419—461 ; TEODORA VOINESCU, *Portretele lui Şteian cel Mare in i sale,* p. 463—478 ; I. D. ŞTEFĂNESCU, *Broderiile de stil bizantin şi mol- în a doua jumătate a secolului* XV. *Istorie, iconograiie, tehnică,* p. 479— GRIGORAŞ şi I. CAPROŞU, *Biserici şi mînăstiri vechi din Moldova,* 1968, 70 p. + 72 pi. î CORINA NICOLESCU, *Arta epocii lui Şteian cel iţii* cu *lumea occidentală,* în SMIM, VIII, 1975, p. 63—99 ;Vol. *Monumente ■ericeşti din Mitropolia Moldovei şi Sucevei,* Iaşi, 1974, 453 p. (cu bogată

u arhitectura, pictura şi sculptura bisericilor din Transilvania să se vadă afia de Ia capitolul: *Mînăstiri şi biserici româneşti din Transylvania şi ' în secolele XIII—XV* ; VASILE DRĂGUŢ, *Biserica din Leşnic,* în SCIA, 2, 1963, p. 423—433; VASILE DRĂGUŢ, *Biserica din Strei,* în SCIA, plastică, t. 12, nr. 2, 1965, p. 299—317; VASILE DRĂGUŢ, *Din nou despre 'sericii din Strei,* în BMI, an. XLII, 1973, nr. 2, p. 19—26; VASILE DRĂGUŢ, *din Transilvania secolului al* XV-/ea: *Ştetan de la Densuş,* în SCIA, plastică, t. 13, 1966, nr. 2, p. 233—245; VASILE DRĂGUŢ, *Picturile bise->întâmăria Orlea — cel mai vechi ansamblu mural din ţara noastră,* în XL, 1971, nr 3, p. 61—74; ECATERINA CINCHEZA-BUOJLEI, *Ansamblul de la Leşnic* — o *pagină de istoria românilor transilvăneni din veacul* - în SCIA, tom. 21, 1974, p. 45—48, E. CINCHEZA-BUCULEI, *Portretele 'ilor şi pictorilor bisericii din Strei,* în SCIA, Seria artă plastică, XXII, —72;. E. CINCHEZA BUCULEI, *Le programme iconographique des absides a Rîu de Mori et Densuş,* în RRHA, XIII, 1976, p. 81—103 ; E. CINCHEZA *Date noi privind pictura bisericii din Crişcior,* în SCIA, tom. 25, 1978; A, *Streisîngeorgiu. Ein Zeugnis rumănischer Geschichte des 11—14. Jahr-*

Iiunderts in Suden Transilvaniens, în Dacia, n.s., t. XX, 1976, p. 37—61 ; RADU POPA, *Streisîngeorgiu, Mărturii de istorie românească din secolele XI*—X/V în *sudul Transilvaniei,* în *Monumente istorice şi do artă,* 1978, nr. 1, p. 9—32 (alte şapte studii privitoare la această biserică Ia p. 33—62); MARIUS PORUMB, *Ctitori şi artă românească în Transilvania secolului al XV-lea,* în AHA, Cluj-Napoca, XXIII, 1980, p. 97—121 ; G. MIHAILA, *Cele mai vechi inscripţii cunoscute ale românilor transilvăneni (1313—1314 şi 1408. Streisîngeorgiu),* în voi. Studii de lingvistică şi filologie, Timişoara, 1981, p. 7—27; MARIA MOCANU, *Biserica Si. Nicolae din satul Leşnic,* în *Repertoriul picturilor murale medievale din România sec. XFV, la 1450,* partea I-a, Bucureşti, 1985, p. 98—113; LIANA TUGEARU, *Biserica mănăstirii Rîmeţ* în acelaşi volum, p. 149—172.

A r t e l e d e c o r a t i v e . C. BOBULESCU, *Aerul sau epitaful lui Alexandru cel Bun,* în RSIAB, XXIV, 1934, p. 65—74; EMILE TURDEANU, *La broderie reli-gieuse en Roumanie, Les epitaphioi moldaves aux* XV-e *et XVI-e siecles,* în «Cercetări Literare», IV, Bucureşti, 1940, p. 164—214 + 10 pi.; EMILE TURDEANU, *La broderie religieuse en Roumanie. Les etoles des XV-e et XVI-e siecles,* în «Buletinul Institutului Român din Sofia», an. I, nr. 1, 1941, p. 5—62; I. D. ŞTEFĂNESCU,' *Autels, tissus et broderies liturgiques,* în «Analecta», Bucureşti, II, 1944, p. 103—129 -f-21 ilustr. ; MARIA ANA MUSICESCU, *Date noi cu privire la epitrahilul lui Alexandru cel Bun,* în SCIA, nr. 1, 1958, p. 75—114; CORINA NICOLESCU, *Tezaurul de broderii şi ţesături al mînăstirii Putna* în MMS, an. XLII, 1966, nr. 7—8, p. 443— 460; CORINA NICOLESCU, *Broderiile din Moldova. Aere şi epitate, Stadiul cercetărilor,* în MMS, an. XLiX, 1973, nr. 1—2, p. 62—80 şi 1973, nr. 9—10, p. 656—671 ; TEODORA VOINESCU, Cea *mai veche operă de argintărie medievală din Moldova,* In SCIA, an. XI, 1964, ni. 2, p. 265—289 (Vezi şi TEODORA VOINESCU, *Vn chei-d'oeuvre de l'orphevreric moldave ancienne*.- Ia *chasse doree de Saint Jean le Nouveau,* în RRHA, t. II, 1965).

Muzica b i s e r i c e a s c ă . PETRE BRINCUŞI, *Istoria muzicii româneşti (compendiu),* Bucureşti, 1969, 245 p. + 32 pi.; GHEORGHE CIOBANU, *Muzica bisericească la români,* în B.O.R., an. XC, 1972, nr. 1—2, p. 162—195 (reprodus şi în volumul *Studii de etnomuzicologie şi bizantinologie,* Bucureşti, 1974, 440 p.); OCTAVIAN LAZĂR COSMA, *Hronicul muzicii româneşti,* voi. I, Bucureşti, 1973, 450 p.; NICU MOLDOVEANU, *Izvoare ale cîntării psaltice în Biserica Ortodoxă Română. Manuscrise muzicale vechi bizantine din România (greceşti, româneşti şi româno-greceşti) pînă la Începutul secolului al XlX-lea,* în B.O.R., an. XCII, 1974, nr. 1—2, p. 131—280 (şi extras).

XIII

LITERATURA BISERICEASCA ÎN ŢĂRILE ROMÂNE IN SECOLELE XIV—XV

îi:

rganizarea canonică a Bisericilor Ortodoxe din Ţara Româneas-i din Moldova, reorganizarea monahismului românesc prin Sfîntul dim de la Tismana, ca şi influenta învăţăturii isihaste, deosebit de ritoare la Muntele Athos, au creat condiţii favorabile pentru intenirea acţiunii de caligrafiere de texte liturgice şi teologice în marile ştiri româneşti. Pînă nu de mult se considera că literatura teoloîn Biserica noastră a apărut abia în secolul al XV-lea, fiind o inuatoare» a celei sud-slave, după căderea Bulgariei sub/turci. :ercetanle mai noi au dus la depistarea unor textef liturgice şi e slave, scrise pe teritoriul ţării noastre_Jncă dfn secoTeTe'Xll— deci înainte de întemeierea celor două state, ^ŢsLra_JRomânească Idova, şi înainte de căderea Bulgariei sub stăpînire otomănl~tT3§3 5). S-a: dovedit, de asemenea, că în mînăstirile noastre a luat naş-) literatură teologică originajă^ prin asimilarea creaţiilor teo-- istprice_şj_literar£ bizantine, ajunse la noi prin filieră slavă Sareană,, "...............""""..

manuscrisele slavone copiate sau păstrate de români se poate aproape~tot~ceHs-a scrîs~rri*Tîtera:ttira patristică greacă din «epocă £_: S'finţrr Atanasîe cel" Mâfe, Ciril al ^Alexandriei, Vasile cel Grigorie de Nazianz, Ioan Gură de Aur, Efrem Şirul etc, conticu scriitorii bisericeşti din secolele VI—VIII: Pseudo-Dionisie gitul, Sfinţii Maxim Mărturisitorul, Ioan Scărarul, Ioan Damascu scriitorii din epoca post-patristică : Sfîntul Simeon Noul Sfîntul Grigorie Palama, Grigorie Sinaitul, patriarhul Calist al itinopolului ş.a.

La operele teologice, se adaugă unele colecţii de canoane şi giuifinBisericeşti (Pravila Sfinţilor Apostoli, Sintagma lui Matei Vii Tares etc), §s_ajnumitele cronografe, deci lucrări cu caracter istor (scrise de patriarhul NicfiîTbr, Gheorghe Monahul (Amartalos), Simii Magistrul şi Logotetul, Ioan Zonaras, Constantin Manasses), numerq se cărtL_apar{inătoare «literaturii populare» — toate ajunse în ţări noastre prin traducerile slave făcute în sudul Dunării.

^Alături de aceste traduceri din limba greacă, Jrebuie menţiona: şi creaţiile originale ale~ scriitorilor bulgari şi sîrbi care au, circuli " îrf ţările rqmân§. Aşa au fost: "Viaţa lui Constantin Chirii Filozofu scrierile patriarhului Eftimie al Tîrnovei, Cronica bulgară anonimă ş.i Din literatura sîrbă au pătruns la noi: Viaţa Sfîntului Sava, primi arhiepiscop al sîrbilor (c. 1174 — c. 1236), operă scrisă de călugări] Teodosie la sfîrşitul secolului XIII, Vieţile regilor şi arhiepiscopilcj sîrbi scrise de arhiepiscopul Danilo (c. 1270—1337), Zaconicul ţaruli} Ştefan Duşan (carte de legiuiri slave din secolul XIV) ş.a. Merită *s*\ fie reţinut faptul că multe din aceste opere istorice sau teologic* sud-slave s-au păstrat la noi în copii mai vechi şi mai bune decîl cele scrise în locul de origine. De pildă, cele mai multe din operele patriarhului Eftimie s-au editat după copiile lui Gavriil Uric de lg Neamţ, iar Cronica anonimă bulgară s-a păstrat într-un singur manuJ scris, copiat în Moldova înainte de 1561.

..Manuscrisele copiate în ţările noastre au fost scrise în limba ^ slavă de redacţie medio-bulgară, în ortografia stabilită de patriarhul Este îimba veche slavă, — numită de lingvişti şi slavă macedoneană sau veche bulgară, folosită în Macedonia în sec. IX—X, în care au fost traduse texte bisericeşti din greceşte de către Sfinţii Chirii şi Metodie cu ucenicii lor —, care a suferit însă influenţa limbii bulgare vii, vorbite în sudul Dunării. Tot aşa s-a format slava de redacţie sîrbească, rusă sau ucraineană, prin influenţa exercitată asupra vechii slave de către limbile vii, sîrbă, rusă şi ucrainiană. Cancelaria Moldovei îşi scria actele în limba slavă de „redacţie, rusă-ucrainiană+ Limba slavă de redacţie medio-"Tfuîgară a fost folosită atît în Ţara ""Românească * şi Moldova, cît şi "îirTransilvaniar Specialiştii au ajuns la constatarea că, _după căderea ~sub *"ţăîciTfir^îgariajâe* apus nu s-a mai practicat această redacţie^ ci s-a folo^t_sJavona^e_j^dacţj£_^b^JA.ceasta înseamnă că «manuscrisele slave din epoca maximei înfloriri a culturii române în limba slavonă, adică în secolele XV—XVI, aproape fără excepţie scrise în medio-bulgară, urmînd ortografia eftimiană, sînt produsul direct al

irilor români şi nu au venit din altă parte» (ZI. Iufu). Anumite laritaţi paleografice (forma literelor, mărimea şi lăţimea lor, jntele iniţialelor) sau chiar lexicale şi gramaticale, care se se numai în ţările noastre, uşurează identificarea manuscrise-liate la noi în redacţia medio-bulgară.

te greu de precizat numărul manuscriselor slavo-române păs->înă azi. După ultimele evaluări, numărul manuscriselor slave ,te azi în ţară s-ar ridica la 2000 (în Biblioteca Academiei sînt e 800). Sute de alte manuscrise slavone scrise la noi sînt răs-. în marile biblioteci şi muzee din Moscova, Petersburg, Sofia, e Athos şi chiar în Apusul Europei (Viena, Miinchen, Oxford i Biblioteca Naţională Chirii şi Metodie din Sofia, cea mai mare i manuscriselor slavone de redacţie medio-bulgară provin din omâneşti.

curgerea veacurilor, numeroase manuscrise slavo-române au din cauza diferitelor calamităţi care s-aia abătut asupra mînăs-loastre (incendii, jefuiri, năvăliri de oşti străine), prin însuşirea călugării străini aflaţi în mînăstirile noastre, prin aşezarea de :rise pe pieptul vlădicilor la îngropare etc.

muscrisele slave aflate azi în bibliotecile româneşti se pot îm-î două grupe : interne, adică scrise pe teritoriul ţării noastre, rne sau străine, deci scrise în ţările slave : Bulgaria, Serbia, Jcraina, Polonia sau la Muntele Athos şi chiar la Constantinopol. i au ajuns la noi pe diferite căi, ca rezultat al circulaţiei riselor slavone în ţările care foloseau această limbă în cult, în 3 XIV—XVII. O bună parte din ele au fost aduse de unii că-bulgari refugiaţi în ţările noastre, mai ales în Moldova, după i taratelor de la Tîrnovo (1393) şi Vidin (1396) sub turci. Ma-île de redacfie sîrbă păstrate în bibliotecile româneşti au fost ie la Athos sau din Bulgaria. Cele de redacţie rusă aparţin mai :olului al XVIII-lea şi începutul celui de al XlX-lea, cînd au stareţul Paisie de la Neamţ şi ucenicii lui.

Dă părerea slavistului ZI. Iufu, un număr de manuscrise slavone >st adus la Moldoviţa (azi sînt la Dragomirna), ia cererea lui iru cel Bun, din mînăstirea Studion din Constantinopol. Această re a fost un centru însemnat de caligrafiere de manuscrise în noua ortografie impusă de patriarhul Eftimie al Tîrnovei, ?i sprijinind pe copiştii de la Studion. Aici s-ar fi alcătuit — itul secolului al XlV-lea — o mare colecţie de scrieri aghio-Şi omiletice formate din 8 sau 10 volume (sbornice), în care

au intrat traduceri slave din literatura patristică, precum şi o parte din literatura originală sud-slavă. Manuscrisele de la Studion, aduse la Moldoviţa, din care se păstrează şase, ar fi servit ca prototipuri ale literaturii slavo-române în secolul al XV-lea. Manuscrisele copiate la noi în secolele anterioare (XII—XIV) vor fi avut ca modele alte manuscrise slave sud-dunărene (de la Muntele Athos, Tîrnovo ş.a.). Acelaşi cercetător susţinea că în cursul secolului al XV-lea, cărturarii moldoveni au transpus felurite cărţi de cult şi de învăţătură, — scrise de cărturari sîrbi şi bulgari la Muntele Athos în redacţie sîrbă —, în noua ortografie a redacţiei medio-bulgare. In felul acesta, cărţile respective au fost incluse în circuitul cărţilor de cult şi de învăţătură slavo-române de redacţie medio-bulgară, singura folosită de români.

Manuscrisele erau lucrate pe pergament sau pe hîrtie, procurate de la fabricile din Veneţia, Silezia, iar mai tîrziu de la Braşov. Cheltuielile pentru procurarea materialului erau suportate de domnii ţării, de vlădici, de unii egumeni sau mari dregători. Copierea se făcea în mînăstiri, de către călugării cărturari de atunci, şi uneori în /afara mînăstirilor, de anumiţi «dieci» sau «grămătici». Unii copişti şi-au însemnat numele pe foile manuscriselor, cei mai mulţi însă, mai ales călugării, n-au lăsat nici o însemnare.

Manuscrisele slavo-române prezintă nu numai o valoare istorică, ci şi una artistică. De o valoare excepţională sînt îndeosebi miniaturile care reprezintă pe cei patru evanghelişti, scene din viaţa Mîntuitorului, uneori chipul domnitorului ţării sau al mitropoliţilor care au solicitat lucrarea respectivă. Un farmec deosebit îl dădeau şi frontispiciile de la începutul capitolelor, care se pot împărţi în trei grupe : geometrice (linii împletite în formă de cercuri, romburi, dreptunghiuri), florale (lujeri, lalele, garoafe, crini şi alte flori stilizate) şi zoomorfe (păsări şi animale reale sau fantastice, vulturi, păuni, corbi cu crucea în cioc, stema Ţării Româneşti, lei, urşi, balauri înaripaţi ş.a.). De o deosebită varietate erau şi ornamentele iniţialelor (linii şi spirale care se întretăiau în forme de vrejuri sau de petale, ori păsări şi* animale între linii etc). Aceste modele au venit din Bizanţ. La rîndul lor, minunatele motive decorative româneşti au influenţat şi manuscrisele ruseşti de mai tîrziu.

Cele mai vechi manuscrise slave în ţările noastre. Unii învăţaţi români şi străini şi-au exprimat părerea că două dintre cele mai vechi texte slave — *Savina Kniga* şi *Codex Suprasliensis* — au fost scrise pe teritoriul ţării noastre în secolul al Xl-lea, după unii chiar în

al X-lea. Prima a fost denumită aşa după cîteva însemnări în care este menţionat ian «popa Sava». Este un Evangheliar foi, scris pe piele, păstrat azi în Muzeul istoric din Moscova. ea manuscris, Codex Suprasliensis sau Suprasliskaia rukopisi, lenumit astfel datorită faptului că s-a descoperit în mînăstirea în apropiere de Bialystok (în Polonia). Este un miscelaneu, de foi, scris pe piele, din care o parte se păstrează în Lenin- ta în Varşovia, alta în Liubliana. Prezentăm aceasta doar ca o litate.

cetătorii români Nicolae şi Nicolae N. Smochină au dovedit *slav 682* din Biblioteca Academiei a fost scris de un român în ; XI—XII. Este un fragment — cu numai două foi — dintr-o ; cult în care se cuprind condace, tropare, prochimene, peasne, ; şi evanghelii.

alt cercetător (Chirii Pistrui) a descoperit un *Triod — Penti-* în Biblioteca Arhiepiscopiei Sibiului, considerînd că s-a scris teritoriul ţarii noastre în prima jumătate a secolului al i. Există şi alte numeroase manuscrise care datează din seco- XlII-lea scrise, după părerea unor cercetători, tot în ţările . Aşa sînt: un *Tetraevanghel* (la Putna), un alt *Tetiaevanghel* Bibi. Acad.), un *Apostol* (Ms. 20) scris de un diac Ştefan, *Oc-* is -ie la Caransebeş (a doua jumătate a secolului XIII, Ms. 450), gmente dintr-un *Tetraevangheliar* descoperit la Rîşnov-Braşov XIII sau XIV, Ms. 613) ş.a.

mărul manuscriselor slave a crescut apoi în secolul al XlV-lea : *ii bisericii Sfîntul Nicolae din Şcheii Braşovului* (Ms. 313 Bibi. un fragment din *Vechiul Testament* găsit la Rîşnov (Ms. 677 :ad.),un *Tipic* (azi la Ujgorod — U.R.S.S.) ş.a. este manuscrise slave, copiate şi difuzate în ţările noastre ilele XIII—XIV, infirmă vechea părere a istoriografiei noas-trivit căreia cultura română în limba slavonă în secolele VI ar fi o simplă continuatoare a culturii bulgare de limbă sla-a cărturarii bulgari refugiaţi în nordul Dunării după căderea

Â

vTiiI\Urlc. Unul dintre cei mai activi şi mai originali copişti de nse 'slave din vechea noastră cultură a fost ieromonahul *Gavriil* Lăstirea Neamţ. Făcea parte dintr-o familie boierească, tatăl său indu-se la Neamţ, sub numele de Paisie (de aceea îşi spunea Gavriil, fiul iui Paisie Uric). Activitatea lui s-a desfăşurat la rea Neamţ între anii 1413 şi 1449. Numărul manuscriselor sigure

care au rămas de la el se ridică la 13, aproape toate fiind datate şi semnate, la care se mai adaugă cîteva, a căror paternitate e discutabilă. Dintre acestea, amintim pe primul loc *Tetraevanghelul* copiat în 1429, la cererea doamnei Mălina, soţia lui Alexandru cel Bun, cu text paralel, slavon şi grecesc, împodobit cu minunate frontispicii şi cu miniaturi, care reprezintă pe evanghelişti; se păstrează azi în Biblioteca Bodleiana din Oxford. Un alt *Tetraevanghel,* fără miniaturi, a fost copiat în 1436 pentru mînăstirea Neamţ ,• are o ferecătură de argint lucrată la cererea şi cu cheltuiala castelanului de Haţeg I.aţcu Cânde din Rîu de Mori, în 1448 (azi în Muzeul de Artă al României). Tot de Gavriil au fost copiate trei *Mineie* (probabil au fost copiate toate 12, dar nu s-au păstrat), *Omiliile Sf. Grigorie de Nazianz* cu comentariile lui Ni chita al Heracleei (1424), un *Sbornic* cu 16 Cuvîntări ale Sf. Grigorie de Nazianz şi *Scara Sf. Ioan Sinaitul* (1413, azi în Moscova), un alt *Sbornic,* ce cuprinde Cuvîntări ale Sf. Ioan Gură de Aur şi alte texte patristice (nedatat), două *Sbornice* cu vieţi de sfinţi şi cuvîntări (1439 — în care e inclusă şi Viaţa Sf. Ioan cel Nou — şi 1441), *Mărgăritarele Sf. Ioan Gură de Aur* (1443), *Cuvîntările ascetice ale Sf. Vasile cel Mare* (1444), *Scara Sf. Ioan Sinaitul* (1446) etc. Majoritatea se păstrează azi în Biblioteca Academiei Române.

Gavriil Uric, cărturar şi artist de excepţie, a creat o adevărată şcoală de copişti, care a cunoscut o mare înflorire în timpul lui Ştefan cel Mare şi care a influenţat şi stilul manuscriselor ruseşti.

Copişti şi manuscrise din timpul lui Ştefan cel Mare. Dintre copiştii care au activat în această perioadă în Moldova vom consemna, în primul rînd, pe cei care au caligrafiat cărţi liturgice. O menţiune specială trebuie să facem asupra ieromonahului *Nicgdirn* de la Putna. In 1467, copia un *Minei* pe luna aprilie, pe seama mînăstirii Putna (azi în Moscova), iar în 1473 un *Tetraevanghel* pentru mînăstirea Humor (azi în Muzeul de Istorie al României), cea mai de seamă operă caligrafică-miniaturistică din epoca lui Ştefan cel Mare. Este scris pe pergament cu frontispicii şi chenare bogate, cu icoanele celor patru evanghelişti. Tetraevanghelul este renumit mai ales pentru portretul policrom al lui Ştefan cel Mare, în genunchi, oferind Evanghelia Sfintei Fecioare Măria, aşezată pe tron, cu pruncul Iisus în braţe. Domnitorul, cu plete blonde şi ochi albaştri, este îmbrăcat într-o tunică de brocart roşu deschis, cu palmete de aur. Fondul este jumătate de aur, jumătate verde deschis, chenarul negru cu flori roşii.

Un alt caligraf şi miniaturist de seamă de la Putna a fost monahul *Casian,* care a scris un *Minei* pe august, unul pe noiembrie, probabil

>e octombrie (azi toate în mînăstire) şi o *Psaltire* (1470, azi în burg). Tot la Putna monahul *Paladie* copia un *Tetraevanghel* - 1489), foarte izbutit din punct de vedere artistic şi un *Liturghiei* 32, azi la Cluj), ieromonahul *Spiridon,* un *Tetraevanghel* (1502), Dbit cu numeroase miniaturi şi frontispicii, iniţiale înflorate etc, ui *Paisie,* un Minei pe martie (1504, pentru mînăstirea Dobrovăţ).

mai_jie__seamă caligraf a fost diaconul
T P â h h l ^îîîîî
r *Măn§£§£îL.* -A- copiat mai ales *TetPaevâhghele* pentru ^tîîorîîîe"" 3fan Vodă şi ale familiei sale: biserica Precista din Bacău, i lui Alexandru, fiul lui Ştefan (1491), Zografu (1492), Moldoviţa azi toate trei în Muzeul istoric din Moscova, biserica Adormirea Domnului din Hotin (1493, azi în Biblioteca de Stat din Miinchen), abite cu frontispicii şi miniaturi reprezentînd pe evanghelişti, un *JI* din 1500, azi în Biblioteca Academiei (unii cercetători îi mai e un *Tetraevanghel,* aflat azi la Academie, Ms. 10). Probabil este : cu acel *Toader,* fiul preotului Gavriil, care a copiat un *Tetra-hel,* la Suceava, în 1493, la dorinţa doamnei Măria Voichiţa, care ruit apoi mînăstirii de la Pătrăuţi (în 1900 era la Fîntîna Albă, i nu se ştie unde se află).

i lîngă aceştis, se pot aminti şi alte nume de copişti: ieromonahul fiie de la Neamţ (un Minei pe ianuarie, azi în Moscova), monahul *de,* de la Voroneţ (un Tetraevanghel, 1490, azi în Moscova), mo-*Filip* (un Tetraevanghel pentru mînăstirea Zografu, 1502, azi în eca de stat din Viena), preotul *Ignaţie* din Coţmani (un Minei pe srie, 1504, scris la cererea episcopului Ioanichie al Rădăuţilor), *Mircea* (un Apostol, 1463, azi la mînăstirea Hilandar), diacul un Minei pe februarie, 1492, cerut de logofătul Ioan Tăutu, azi în grămăticul *Dimitrie* (două Mineie pentru Dobrovăţ şi un frumos *vanghel,* în 1512, împodobit cu miniaturi, frontispicii şi iniţiale), *Fedca,* diacul *Trif* ş.a. Probabil logofătul *Ion Tăutu* a copiat o e, ajunsă la Muncaci, şi un Liturghier, azi la mînăstirea Neamţ.

mînăstirea Moldoviţa se cunoaşte numele copistului *Anastasie* nul, care a copiat un Minei pe ianuarie, în anul 1466. Deşi ne-te, totuşi lui îi aparţin alte cinci Mineie. Alte cîteva manuscrise Moldoviţa, nesemnate, aparţin tot secolului al XV-lea (azi se ază la Dragomirna un număr de 44 de manuscrise provenite de Idoviţa, numărul total al manuscriselor slave de la Dragomirna e 167).

i centru de caligrafiere va fi fost şi mînăstirea Bistriţa, ctitoria exandru cel Bun, în care s-a scris *Pomelnicul* de la Bistriţa,

început în 1407, continuînd pînă în 1552 (Ms. 78 Bibi. Acad). Cuprinde numele domnilor Moldovei şi ale membrilor familiilor lor, ale unor mari cneji ai Moscovei cu membrii familiilor, numele mitropoliţilor Moldovei, ale egumenilor şi ale unor călugări de la Bistriţa, ale unor mari boieri etc.

Dar în afara acestor cărţi de slujbă, în timpul lui Ştefan cel Mare au fost copiate o seamă de *scrieri patristice şi postpatristice,* care au avut o circulaţie foarte largă. Am amintit mai sus operele patristice copiate de Gavriil fiul lui Paisie Uric la mînăstirea Neamţ, în prima jumătate a secolului al XV-lea. In 1470, un monah *Chiriac* copia, la Putna, un *Sbornic,* cuprinzînd 32 de cuvîntări pentru perioada Triodului, cele mai multe după Sfîntul Ioan Gură de Aur, altele după Sfîntul • Vasile cel Mare, Sfîntul Efrem Şirul, patriarhul Calist al Constantinopolului ş.a. Tot lui i se atribuie un alt manuscris, format din două părţi : prima cuprinzînd Viaţa Sfîntului Ioan Gură de Aur — scrisă de Gheorghe, patriarhul Alexandriei — şi cîteva din cuvîntările sale, iar partea a doua, cuvîntările sale la Geneză.

Tot la Putna, monahul *Vasile* copia *Leastviţa Sîlntului Ioan Scărarul,* ieromonahul Jacob copia un *Sbornic,* cu o serie de cuvîntări, învăţături şi vieţi de sfinţi, în legătură cu sărbătorile din lunile aprilie, mai şi iunie, după Sfîntul Ioan Gură de Aur, Sfîntul Chirii al Alexandriei si alţi părinţi şi scriitori bisericeşti. Un *Sbornic* cu un conţinut asemănător, pentru luna decembrie, putea aparţine aceluiaşi Iacob. între altele, cuprinde 14 cuvîntări la Naşterea Domnului, ale marilor Părinţi bisericeşti. Nu este exclus ca la Putna să se fi scris un ciclu întreg de Sbornice (proloage) pentru întreg anul bisericesc. Tot la Putna s-au copiat — în timpul lui Ştefan cel Mare — un manuscris cu *101 Cuvinte de Învăţătură ale Slîntului Efrem Şirul* şi un altul cu *209 Cuvinte* ale aceluiaşi Părinte, un *Sbornic* cu felurite învăţături ascetice luate din diferiţi scriitori bisericeşti (intitulat însă : *Învăţăturile părintelui Dorotei).* Notăm că *învăţăturile pustniceşti* ale părintelui Dorotei se păstrează într-un manuscris de la Academie, provenit de la Neamţ, din aceeaşi perioadă, şi în altul, aflat în Muzeul istoric din Moscova, scris în 1475 din dispoziţia domnitorului, pentru mînăstirea Zografu, de copistul *Petru.*

Alte numeroase opere patristice au fost copiate la mînăstirea Neamţ. De pildă : *Cuvîntările Sîlntului Grigorie Teologul* (Ms. 141 şi 142), *Leastviţa Slîntului Ioan Scărarul* (Ms. 143 şi 292), *Cuvîntârile Sfîntului Ioan Gură de Aur* (Ms. 148), mai multe *Sbornice,* cuprinzînd felurite cuvîntări bisericeşti, după mari Părinţi ai Bisericii (Ms. 150,

2, 153, 154), lucrări ale Sfinţilor Părinţi şi ale marilor asceţi 9, 160, 161), texte din Vechiul Testament (Ms. 141, toate în ca Academiei ş.a.).

la Neamţ, ieromonahul *Ghervasie* copia *Sintagma* lui Matei es, în 1472 (tot el copiase o parte din Vechiul Testament în îanuscris aflat azi la Moscova). A doua copie a Sintagmei a ieromonahul *Iacob* de la Putna, în 1475 (azi în Bibi. Lenin din a), iar în 1495, grămăticul *Damian* făcea o altă copie (aflată Petersbunj, biblioteca Saltîkov-Scedrin). Sintagma din 1472 cu-felurite canoane ale Sinoadelor ecumenice şi ale Sfinţilor şi unele legiuiri bisericeşti bizantine, aşezate în ordine alfa-[24 de capitole), avînd la urmă un scurt vocabular latino-slav, explicarea unor termeni latini folosiţi în pravile, afară de acestea, în mînăstirile Moldovei s-au copiat şi unele teologice polemice, cum este Ms. 296 din Biblioteca Academiei, Lprinde lucrări ale unor Sfinţi Părinţi şi scriitori patristici de ere a marilor erezii din primele veacuri creştine (Sfîntul Ata-espre Sfîntul Duh, altele împotriva nestorienilor, monofiziţilor, liţilor şi iconoclaştilor). N-ar fi exclus ca aceste lucrări să fi duse din greceşte în slavoneşte, în Moldova. Tot aici s-a copiat, t timp, cunoscutul roman popular *Varlaam şi Ioasaf* (Ms. 132 ca-jemiei).

ele manuscrise s-au copiat în afara hotarelor ţării, dar pentru ʳa. De pildă, diferite comentarii ale Sfinţilor Părinţi şi scriitori :şti la Cartea Iov au fost copiate la mînăstirea Zografu, de *n,* ucenicul mitropolitului Teoctist I, din dispoziţia mitropolitu-orghe, în 1503. Menţionăm că majoritatea manuscriselor copiate ui lui Ştefan cel Mare au fost cerute de însuşi marele domnitor ctitoriile sale.

inuscrisele din Ţara Românească. Numărul lor este mult redus >rt cu al celor din Moldova. Dintre manuscrisele muntene con-i un *Penticostal* din prima jumătate a secolului al XV-lea, na *lui Matei Vlastares,* copiată în 1452 la Tîrgovişte de grămă-*ragomir,* la cererea domnitorului Vladislav II, *Tetraevanghelul* lui Furcă din 1470 (ultimele trei se găsesc azi în Leningrad), manuscrise slavone copiate în Ţara Românească în secolul al se găsesc acum la Biblioteca Academiei : *Leastviţa Stînîului cărărui* şi învăţături ale marilor asceţi (Ms. 68), *Cuvintări ale ʳinţi Părinţi* pentru ciclul Triodului (Ms. 73), un *Miscelaneu* (rîn-călugăriei, a înmormîntării călugărilor, diferite rugăciuni, Ms.

238), diferite *Mineie* şi alte cărţi de slujbă. Multe din aceste manuscrise provin de la mînăstirea Bistriţa, ctitoria Craioveştilor, unde se pare că a luat naştere o «şcoală» de caligrafiere a manuscriselor, în genul celor din Moldova (Alexandru Odobescu descoperise aici, în secolul trecut, zeci de manuscrise greceşti, slavone şi româneşti, la care se adaugă sute de tipărituri).

Caligrafierea de manuscrise liturgice şi teologice presupune şi existenţa unor şcoli în marile mînăstiri din Moldova şi Ţara Românească, în vederea pregătirii de noi copişti. Desigur, astfel de şcoli vor fi existat la Neamţ, Putna, Moldoviţa, Voroneţ, Bistriţa Moldovei, Cozia, Bistriţa Olteniei, în care s-a continuat activitatea de caligrafiere şi în secolele următoare. în aceste şcoli se învăţa nu numai scrisul, ci şi limba slavă, probabil, greaca şi, desigur, teologia. Dascălii acestor şcoli erau înşişi călugării caligrafi sau alţi vieţuitori cu mai multă învăţătură. Probabil termenul de «nastavnic» întîlnit în unele documente slavo-române designa un astfel de dascăl mînăstiresc.

Pe lîngă acestea, existau alte şcoli, «voievodale», în capitala ţării, în care se pregăteau diecii pentru cancelaria domnească. La acestea erau angajaţi alţi cărturari ai vremii, din mediul laic, cunoscuţi sub numele de «grămătici». Un astfel de profesor va fi fost Moise (Moişă), Filozoful de la Suceava, în timpul lui Alexandru cel Bun.

Copierea atîtor manuscrise a dus şi la înjghebarea unor biblioteci, la Neamţ şi la Putna, unde s-a desfăşurat o prodigioasă activitate de caligrafiere, la Moldoviţa, unde au fost aduse manuscrise de la mînăstirea Studion din Constantinopol şi în alte părţi.

Manuscrisele slavone din Transilvania şi Banat. Au fost descoperite aproximativ 150 de manuscrise slave din secolele XIII—XVII scrise în teritoriile intracarpatice. *Triodul-Penticostar de la Sibiu* — menţionat mai sus — a fost scris, poate, chiar în Transilvania. S-au depistat o serie de alte manuscrise slave din secolul al XV-lea şi mai ales din al XVI-lea, scrise în Transilvania. De pildă, un *Telmevanghel,* scris probabil de un diac de ţară, un *Liturghier,* o *Psaltire,* scrisă în Banat de un copist moldovean, *Proloage* (Vieţile sfinţilor) pe septembrie şi octombrie, scrise tot în Banat, toate în Biblioteca Academiei, Filiala Cluj. Alte manuscrise provin din Moldova, constituind o mărturie a neîntreruptelor legături culturale-bisericeşti dintre cele trei ţări româneşti.

Desigur, mînăstirile Rîmeţ, Peri, Prislop, Feleac, Vad, Geoagiu vor fi avut manuscrise liturgice slavone pentru nevoile lor cultice. Considerăm că *Tetraevanghelul* Sf. Nicodim din 1404—1405 în slavona de

;ţie medio-sîrbă a fost copiat la mînăstirea Prislop. Mînăstirea i Feleac avea un *Tetraevanghel,* copiat în 1488, cu o ferecătură rgint lucrată la cererea lui Isac, vistiernicul lui Ştefan cel Mare)ăstrează numai ferecătură), şi un *Liturghier,* copiat în 1481, cu ispicii şi iniţiale înflorate în culori sobre (azi în Biblioteca Cen-a Universităţii din Cluj). în orice caz, studierea depozitelor de iscrise slavone din Transilvania şi Banat este abia la început, încît ; putem face încă o imagine clară asupra răspîndirii limbii şi lite-ii slavone în aceste părţi.

Jn centru cultural slavon de mare însemnătate a fost mînăstirea ş-Bodrog, în apropierea Aradului, unde s-au găsit 24 de manu-> (17 din ele sînt azi în Biblioteca Episcopiei Aradului). Majori-sînt cărţi de cult şi aparţin secolului al XVI-lea. Unele sînt î în slavona de redacţie sîrbească, la Muntele Athos sau la unele itiri sîrbeşti, de unde au fost aduse de unii călugări la Bodrog. î sînt în redacţie medio-bulgară. De un interes deosebit este copia *îcanonului* cneazului Vladimir al Volîniei (1271—1288), alcătuit ui 1286. După părerea cercetătorilor, această copie (azi în Bi-ca Episcopiei Aradului) a fost transpusă în secolul ai XV-lea de rturar român din vechea redacţie rusă într-una bulgară, probabil ntele Athos.

Ite manuscrise slavone se păstrează în Biblioteca bisericii Sfîntul ie din Şcheii Braşovului, în Biblioteca Filialei Cluj-Napoca a irniei şi în alte părţi.

ucrări teologice originale. în afară de aceste copii de cărţi litur-ii de lucrări teologice patristice şi postpatristice, venite la noi ilieră slavă sud-dunăreană, în ţările noastre a luat naştere şi ratură teologică originală, proprie românească, scrisă de teologi i pentru nevoile Bisericii româneşti. Se înţelege că la baza ei n cărţile Sfintei Scripturi şi teologia Sfinţilor Părinţi ai Bisericii ene.

stfel, *Sfîntul Nicodim* de la Tismana — în afară de Tetraevanghe-)iat în 1404—1405 — este autorul a două scrisori adresate patriar-Eftimie al Tîrnovei. Cunoaştem numai răspunsul patriarhului, din esprindem că Nicodim îi ceruse lămuriri în unele probleme dog-[1] Şi morale (despre îngeri şi despre viaţa morală a celor ce se eau pentru hirotonie).

altă lucrare originală din Ţara Românească se datorează moţi *Filotei* de la Cozia, fostul sfetnic al lui Mircea cel Bătrîn, lo-l Filos. El este autorul aşa numitelor *«pripeale»,* scurte texte

imnografice, care se cîntă cu stihuri din «psalmii aleşi», la polieleu] sărbătorilor împărăteşti, ale Maicii Domnului şi ale unor sfinţi (psalmii aleşi sînt grupări de psalmi, selecţionaţi de scriitorul bizantin Nichifor Vlemides din sec. XIII, iar polieleul este cîntarea solemnă a psalmilor 134—135). începînd cu secolul al XV-lea, în Bisericile de limbă slavă şi în cea românească, la privegherea de la praznicele împărăteşti, ale Născătoarei şi ale sfinţilor mai însemnaţi s-au adăugat şi cîte un «psalmi ales» şi cîte o «pripeală», alcătuită de Filotei monahul. In Bisericile! slave «pripealele» au dispărut către sfîrşitul secolului al XVH-lea, probabil în urma cunoscutei reforme a cărţilor liturgice făcută de patriarhul Nicon al Moscovei. In Biserica Ortodoxă Română ele se cîntă pînă azi. Pripealele au fost tipărite pentru prima oară în slavoneşte la Veneţia, în 1536, de cunoscutul tipograf Bojidar Vukovici, a doua oară, tot la Veneţia, în 1547, iar a treia oară, la Sebeş (jud. Alba), în Sbornicul imprimat acolo de diaconul Coresi, în anul 1580. In româneşte au apărut pentru prima oară în Psaltirea de la Buzău din 1703, continuînd apoi cu alte ediţii ale Psaltirii sau ale Catavasierului (Rîmnic, Blaj etc). Au circulat şi în numeroase copii în manuscris, cea mai veche fiind din 1437, realizată în Moldova.

In Moldova, prima scriere originală cunoscută a fost *Mucenicia Sfîntului şi slăvitului mucenic Ioan cel Nou care a fost chinuit în Cetatea Albă,* redactată în slavona de redacţie medio-bulgară. Este vorba de un negustor originar din Trebizonda (Trapezunt) din Asia Mică, centrul imperiului cu acelaşi nume şi port la Marea Neagră, ajuns — pe corabia unui italian — în «Cetatea Albă», stăpînita pe atunci de tătari. S-a crezut că este vorba de Cetatea Albă de la gurile Nistrului, dar mai nou s-a emis ipoteza că ar fi vorba de o localitate cu acelaşi nume, lîngă strîmtoarea şi oraşul Kerci, în Crimeea. In urma intrigilor acelui italian, Ioan a fost judecat de cîrmuitorul tătar al cetăţii, chinuit şi apoi ucis pentru că n-a voit să abjure credinţa ortodoxă. Pe lîngă aceste elemente aghiografice, lucrarea cuprinde şi o scurtă descriere a cetăţii şi a scaunului de judecată al «ighemonului tătar», iar la sfîrşit descrie pe larg aducerea moaştelor sfîntului Ioan zis «cel Nou» în cetatea de scaun a Moldovei, la Suceava, precum şi întîmpinarea lor de către Alexandru cel Bun, de clerul şi dregătorii săi.

Mult timp s-a acreditat în istoriografia românească părerea că această lucrare ar fi fost scrisă de învăţatul Grigorie Ţamblac (după unii «vlah» din Tîrnovo), în anul 1402, la Suceava. Cercetările mai noi au arătat că autorul este un «Grigorie monah şi presbiter în marea Biserică a Moldovlahiei», deci un român. S-a dovedit, de asemenea, că

,*

sfîntului au fost aduse din Cetatea Albă la Suceava în anul nu în anul 1402, cum s-a crezut mult timp). Încă de atunci)an cel Nou a început să fie socotit ca un adevărat «patron» ;itor al Moldovei.

2 sfîrşitul secolului al XV-lea, consemnăm o nouă lucrare ori-L Moldova : *scrisoarea episcopului Vasile al Romanului* către tul Gherontie al Moscovei, din 1484, în care lămurea o pro-urgică privitoare la înconjurarea sfintei mese şi a bisericii la

î c l u z i i: *Primele manuscrise slave de pe teritoriul patriei e au iost realizate încă din secolele XII—XIII. Prin interme-nor traduceri sud-slave, au pătruns la noi aproape toate crea-:pirituale ale Bizanţului: lucrări teologice, istorice, juridice, jiafice, populare. O serie de lucrări au fost traduse din gre-In slavoneşte chiar In mînăstirile noastre de cărturari români, rea de copiere de manuscrise slavone a ajuns la apogeu în ii al XV-lea, în Moldova, unde au luat naştere adevărate şcoli ieşti de miniatură şi caligrafiere, reprezentate prin Gavriil ieromonahul Nicodim, Teodor Mărişescu şi alţii. Se pot men-şi citeva lucrări originale, tot în slavoneşte, între care,* ilele *monahului Filotei* — în *Ţara Românească şi* Viaţa Sfîn-*.oan* cel Nou în *Moldova.*

9*5

BIBLIOGRAFIE

t u r a s l a v o n ă în ţ ă r i l e r o m â n e : IOAN BOGDAN, *Scrieri alese.* nnt înainte de Emil Petrovici, Ediţie îngrijită, studiu şi note de G. Mihăilă, 1968; ILIE BĂRBULESCU, *Curentele literare la români în perioada sla-i cultural,* Bucureşti, 1928; ECATERINA PISCUPESCU, *Literatura slavă palele Române în veacul al XV-lea. După manuscrisele slave din Biblio-iemiei Române,* Bucureşti, 1939, 135 p. + IX pi. (şi recenzia lui P. P. l, în R.I.R., IX, 1939, p. 327—335); EMIL TURDEANU, Miniatura *bulgară turile miniaturii româneşti,* în «Buletinul Institutului Român din Sofia», 2, Bucureşti, 1942, p. 395—452 + XI pi.; EMIL TURDEANU, *Opera patriar-mie al Tîrnovei (1375—1393) în literatura slavo-română,* Bucureşti, 1947, pi. (Extras din «Cercetări Literare», VI); EMILE TURDEANU, *La litterature •d XlV-e siecle et sa ditfusion dans Ies Pays Roumains,* Paris, 1947, 3 f. + 8 p.; DAMIAN P. BOGDAN, *Din paleograiia slavo-română,* în voi. Docu-*vind istoria României.* Introducere, I, Bucureşti, 1956, p. 79—168 (şi extras); JRDEANU, *Les Principautes Roumaines et Ies Slaves du Sud: Rapports et religieux,* Miinchen, 1959, 14 p. (şi în voi. *Etudes de litterature rou-d ecrits slaves et grecs des Principautes roumaines,* Leirien, 1985, p. 1—14); *Despre prototipurile literaturii slavo-românc din secolul al XV-lea* în XV, 1963, nr. 7—8, p. 511—535; I. IUFU, *Mînăstirea Moldoviţa centru mportant din perioada culturii române în limba slavonă* (sec. XV—XVIII), . an. XXXIX, 1963, nr. 7—8, p. 428—455; DAMIAN P. BOGDAN, *La mise des ionds des manuscrits et des documents slaves de la Bibliotheque de*

VAcademie de R.S.R., In R.R.H., t. VII, 1968, nr. 4, p. 587—612 ; IOAN IUFU şi ZLATCA **IUFU,** *Colecţia Studion,* în B.O.R., an. LXXXVII, 1969, nr. 7—8, p. 817— «35 j P. P. PANAITESCU, *Contribuţii la istoria culturii româneşti,* Bucureşti, 1971, XVI + 638 p. (îndeosebi primele şase studii); G. MIHĂILĂ, *Contribuţii la istoria culturii şi literaturii române vechi,* Bucureşti, 1973, 414 p.; DAMIAN P. BOGDAN, *Paleografia româno-slavi,* Bucureşti, 1978, 391 p. (text) + 100 p. (album); NESTOR VORNICESCU, *Scrieri patristice în Biserica Ortodoxă Română p'mă în sec. XVII,* Craiova, 1983, 448 p. (şi voi. *Primele scrieri patristice în literatura noastră, sec. IV—XVI,* Craiova, 1984, 638 p.).

Manuscrisele lui Gavriil Uric': I. BIANU, *Documente de artă românească din manuscripte vechi,* fasc. *I, Evanghelia slavo-greacă scrisă în mînăs-tirea Neamţului din Moldova de Gavriil monahul la 1429,* Bucureşti, 1922; E. TURDEANU, *Les lettres slaves en Moldavie: le moine Gabriel du monastere de Neamţu* ***(1424—1449),*** **în** «Revue des Etudes Slaves», XXVII, 1951, p. 267—278 (şi în voi. *Etudes de litterature roumaine et d'ecrits slaves et grecs des Principautes roumaines,* Leiden, 1985, p. 86—97); SORIN ULEA, *Gavriil Uric, primul artist român cunoscut,* în SCIA, t. XI, 1964, nr. 2, p. 235—263; ION RADU MIRCEA, *Contribution* a *la vie et ă l'oeuvre de Gavrile Uric,* în RESEE, t. VI. 1968, nr. 4, p. 573—594; G. MIHĂILĂ, *Manuscrisele Iui Gavriil Uric de la Neamţ şi însemnătatea lor iilologică,* în voi. *Studii de lingvistică şi filologie,* Timişoara, 1981, p. 48—58; SORIN ULEA, *Gavriil Uric. Studiu paleografie,* în SCIA, 28, 1981,. p. 35—62.

Manuscrisele din timpul lui Ştefan cel Mare: A. I. IAŢIMIR-SKI, *Manuscrise slave şi ruseşti în bibliotecile din România,* St. Petersburg, 1905, LX -j-965 p. + XXI pi. (ruseşte); I. BOGDAN, *Evangheliile de la Humor şi Voroneţ din 1473 şi 1550, în «An.* Acad. Rom.», Mem. Sect. Ist., s. II, t. XXIV, m. 16, Bucureşti, 1907, 12 p. + 6 stampe ; EMIL TURDEANU, *Manuscrise slave din timpul lui Ştelan cel Mare,* în «Cercetări Literare», V, Bucureşti, 1943, p. 99—240 + XIII p. (şi extras) ; M. BERZA, *Ultimul manuscris miniat din epoca lui Ştelan cel Mare,* în SCIA, t. II, 1955, nr. 3—4, p. 109—131 ; M. BERZA, *Miniaturi şi manuscrise,* în voi. *Repertoriul monumentelor şi obiectelor de artă din timpul lui Stetan cel Mare,* Bucureşti, 1958, p. 359—445 ; ANTON BALOTĂ, *La Hiterature slavo-roumaine ă 1 epoque d'Etienne le Grand,* în «Romanoslavica», I, 1958, p. 210—236; EMILE TURDEANU, *L'activite litteraire en Moldavie ă l'epoque d'Etienne le Grand, 1457—1504,* în *Revue des Etudes Roumaines,* V—VI, 1960, p. 21—66 (şi în voi. *Etudes de litterature roumaine et d'ecrits slaves et grecs des Principautes roumaines,* Leiden, 1985, p. 113—160; PAULIN POPESCU, *Manuscrise slavono din mînăstirea Putna,* în B.O.R., an. LXXX, 1962, nr. 1—2, p. 105—145, şi nr. 7—8, p. 683—711 ; EUGEN STANESCU, *Cultura scrisă moldovenească în vremea lui Ştefan cel Mare,* în voi. *Cultura moldovenească în timpul lui Şteian cel Mare. Culegere de studii,* Bucureşti, 1964, p. 9—45; EMIL LĂZĂRESCU, *Trei manuscrise moldoveneşti de la Muzeul de artă al R.S.R.* în acelaşi volum (şi extras, 48 p.); M. BERZA, *Trei Tetraevanghele ale Iui Teodor Mărişescul în Muzeul istoric din Moscova,* în acelaşi volum, p. 589—639 (şi extras, 50 p.); M. BERZA, *Unde a iost lucrat manuscrisul călugărului Filip din 1502?* în voi. *Omagiu lui Petru Constantinescu-Iaşi,* Bucureşti, 1965, p. 275—282; SCARLAT PORCESCU, *Activităţi culturale la mînăstirea Neamţ în secolul al XV-lea,* în M.M.S., an. XXXVIII, 1962, nr. 5—6, p. 477—506; NESTOR VORNICESCU, *Scrieri bizantino-ecleziastice în ţările române (secolele XIV—XV),* în M.O., an. XXIII, 1971, nr. 7—8, p. 479—493; G. POPESCU-VILCEA, *Miniatura românească,* Bucureşti, 1981, 138 p. + 203 ilustraţii color.

Alte manuscrise slave. P. P. PANAITESCU, *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei ll.S.R.,* voi. I, Bucureşti, 1959, XX + 406 p.; NICOLAE N. SMOCHINĂ şi N. SMOCHINA, *Unul dintre cele mai vechi texte slave scrise de un lomân* (sec. XI—XII), în B.O.R., an. LXXIX, 1961, nr. 11—12, p. 1111—1141; I. IUFU, *Manuscrise slave în bibliotecile din Transilvania şi Banat,* în «Romanoslavica», VIII, 1963, p. 451—468; I. IUFU, *Mînăstirea Hodoş-Bodrog, un centru de cultură slavonă în Banat,* în M.B., an. XIII, 1963, nr. 5—8, p .229—261 ; ZLATCA IUFU, *Manuscrisele slave din biblioteca şi muzeul mînăstirii Dragomirna,* în «Romanoslavica», XIII, 1566, p. 189—202; ION RADU MIRCEA, Ce/ *mai vechi manuscris miniat din Ţara Românească .- Tetraevanghelul popii Nicodim (1404—1405),* în «Romanoslavica», XIII,

•221 • CHIRIL PISTRUI, *Unul din cele mai vechi manuscrise slave din* în S.T., an. XXII, 1970, nr. 3—4, p. 212—229. (Triodul Penticostar de IIRIL PISTRUI, *Manuscrisele slave din Biblioteca Episcopiei Aradului,* XXII 1972, nr. 1—3, p. 83—94; CHIRIL PISTRUI, Manuscrise *slave în Biblioteca Academiei R.S.R., Filiala Cluj,* în B.O.R., an. XC, 1972, 1088 _ 1103; CHIRIL PISTRUI, *101 manuscrise în Transilvania,* sec. XI7— R an XCIX, 1981, nr. 1—2, p. 123—130 şi 1981, nr. 5—6, p. 643—653; IO-DIACONIŢĂ, *Octoihul de la Caransebeş,* în M.B., an. XXXII, 1982, 39—257; PAUL MIHAIL şi ZAMFIRA MIHAIL, Manuscrise *slave* în co-*dova,* în «Romanoslavica», XIII, Bucureşti, 1972, p. 265—319. A se vedea IRĂTULESCU, *Miniaturi* şi manuscrise *din* Muzeui de *artă religioasă,* 19 172 p. + LXXI pi.; CORINA NICOLESCU, *Miniatura* şi *ornamentul rise din ţările române, sec. XIV—XVIII,* Bucureşti, 1964, 80 p. + 62 **fig.**

i. E. TURDEANU, *Les premiers ecrivains religieux en Valachie: l'he-■odeme de Tismana et le moine Philothee,* în «Revue des etudes rou-is, II, 1954, p. 114—144 (şi în voi. *Etudes de litterature roumaine et >s et grecs des Principautes roumaines,* Leiden, 1985, p. 15—49, cu fotografică integrală a ediţiei din 1536, din *Zbornik za putnike,* tipărit ʳukovici la Veneţia); S. TEODOR (-> TIT SIMEDREA), *Filotei monahul imnograi român,* în M.O., an. VI, 1954, nr. 1—3, p. 20—35; S. TEODOR EDREA), *Pripealele monahului Filotei de la Cozia,* în M.O., an. VI, 1954, 177—190; TIT SIMEDREA, *Filotei monahul de la Cozia. Data, locul si > s-au alcătuit pripealele,* în M.O., an. VII, 1955, nr. 10—12, p. 526—541 ; EA, Les **Pripela» du moine Philothee. Etude. Texte. Traduction,* în «Ro-, XII, 1970, p. 183—225; PETRE Ş. NĂSTUREL, *Une pretendu oeuvre de imblak: Le* martyre *du Saint Jean le Nouveau,* în Actes du *premier ■rnational des etudes sud-est europeenes,* Sofia, 1981, p. 345—358; DAN U, *Intîiul scriitor român,* în Luceafărul, nr. 19 (1097) din 14 mai 1983 !1) din 29 mai 1983; DAN HORIA MAZILU, Proza *oratorică din literatura* ie. I, Bucureşti, 1986, p. 181—203.

l n i c u l de la B i s t r i ţ a . I. MINEA, *Pomelnicul de la mlnăstirea* «Cercetări Istorice», V—VII, 1929—1931, p. 344—348 şi VIII—IX, 1932— -88; DAMIAN BOGDAN, *Pomelnicul mînăstirii Bistriţa,* Bucureşti, 1941, Pi.

■u î n v ă ţ ă m î n t u l d i n sec. XIV—X V să se vadă ŞTEFAN ZU, *Pagini nescrise din istoria culturii româneşti* (sec. X—**XVI)** Bucu-S03 p.

au/

XIV

LEGĂTURILE BISERICII ORTODOXE ROMÂNE CU CELELALTE BISERICI ORTODOXE ÎN SECOLELE XIV—XV

L» egăturile Bisericii româneşti cu celelalte Biserici Ortodoxe pot fi urmărite chiar din primele veacuri creştine. încă din secolul IV, Episcopia Tonusului, ca şi episcopiile de pe malul drept al Dunării, depindeau direct de Constantinopol, fapt care a contribuit la întărirea legăturilor culturale-bisericeşti dintre aceste regiuni şi capitala imperiului. Cîţiva episcopi de Tomis sau dintre cei de pe malul drept al Dunării au participat la lucrările unor Sinoade ecumenice, unde au avut prilejul să ia contact cu atîţia alţi episcopi din întreaga lume creştină şi să contribuie la lămurirea unor probleme teologice controversate. Despre unii episcopi de Tomis avem ştiri că întreţineau legături de prietenie cu marii Părinţi şi scriitori bisericeşti din primele veacuri. Reamintim, de pildă, prietenia lui Teotim al Tomisului cu Sf. Ioan Gură de Aur, iar Sf. Vasile cel Mare cerea guvernatorului Sciţiei Mici moaştele lui Sava, cel martirizat de goţi în 372. Marii teologi originari din Sciţia Mică — Sf întul Ioan Casian, Dionisie Exiguul şi «călugării sciţi» — au avut legături şi au călătorit în întreaga lume creştină de atunci, contribuind la creşterea prestigiului Bisericii din patria lor. Legăturile bisericeşti cu Constantinopolul s-au menţinut şi în veacurile următoare, mai ales în timp ce Dobrogea de azi a fost sub stăpînire bizantină. Stau mărturie numeroasele monumente de arhitectură bizantină sau obiecte creştine de factură bizantină descoperite în diferite localităţi, nu numai în Dobrogea, ci şi în alte părţi ale ţării. In secolele XIII—XIV, odată cu crearea Mitropoliei de Vicina, legăturile Bisericii româneşti din Dobrogea de azi au continuat, pentru că titularii acelei eparhii erau trimişi de Patriarhia din Constantinopol şi luau parte la lucrările sinodului patriarhal.

;urile ţărilor române cu Patriarhia de Constantinopol. După ea statelor independente Ţara Românească şi Moldova, re-astre bisericeşti cu Patriarhia de Constantinopol s-au întărit. L 1359, la rugăminţile repetate ale domnitorului Nicolae a Basarab, patriarhul ecumenic Calist a recunoscut strămu-Iachint din Vicina ca mitropolit al Ungrovlahiei. El a păstrat u Patriarhia în tot cursul păstoririi sale. Urmaşul său Hariton, arii scaunului de Severin, Antim Critopol — devenit apoi mi-il Ungro\'lahiei — şi Atanasie, au fost numiţi de Patriarhie, ibri ai sinodului patriarhal din Constantinopol. Legăturile cu t ecumenică au slăbit în urma Sinodului de unire de la Flo-t 1439, la care Ţara Românească nu şi-a trimis nici un ant.

himb, relaţiile Moldovei cu Patriarhia ecumenică au fost la oarte încordate, datorită refuzului acesteia de a recunoaşte *i* hirotonii săvîrşite la Halici, a mitropolitului Iosif şi a lui urmat de refuzul moldovenilor de a primi pe vlădicii greci şi Ieremia. Conflictul s-a aplanat abia în iulie 1401, cînd pa-îcumenic Matei I a recunoscut pe mitropolitul Iosif. Cu acest triarhul a trimis în Moldova pe acel ieromonah Grigorie şi iul Manuil Arhon, care sa facă o cercetare asupra validităţii L Hxitropolitului Iosif. După moartea acestuia, Patriarhia a iz-impună pe scaunul mitropolitan al Moldovei cîţiva greci : mitropolit de Poleanina, în 1416, probabil Macarie (nume re pe un epitaf grecesc din 1428), pe Damian, în 1437, care >at la lucrările Sinodului de la Ferrara-Florenţa şi pe Ioachim polis, în 1447, asupra căruia am formulat opinia că nu a fost moldoveni.

turile bisericeşti ale Ţării Româneşti şi ale Moldovei cu Pa-îcumenică s-au întrerupt după 1453, anul căderii Constanti- sub turci. Ele s-au reluat abia în primul deceniu al secolului sa. Noua stare de lucruri a avut urmări însemnate asupra ericeşti din ţările române, în sensul că Patriarhia ecumenică ărei drepturi au fost mult restrînse de noua stăpînire oto- nu s-a mai putut amesteca făţiş în problemele interne ale T româneşti. Ea n-a mai putut impune ierarhi de neam grec, în scaunele mitropolitane de la Argeş şi Suceava au fost urnai români.

ransilvania, legăturile românilor ortodocşi cu Patriarhia ecu-iu fost neînsemnate. Consemnăm doar faptul că în 1391 ecu-

menicul Antonie IV a declarat mînăstirea Sîîntul Mihail din Peri ca stavropighie **patriarhală.**

Legăturile ţărilor române cu **mînăstirile din Muntele Athos.** Cunoscut încă din secolele VIII—IX ca loc de vieţuire pentru numeroşi sihastri, Muntele Athos — în Peninsula Calcidică, din Grecia de azi — a devenit cel mai de seamă centru de viaţă monahală ortodoxă după anul 963, cînd fostul ofiţer şi demnitar bizantin Atanasie a întemeiat aici Lavra cea Mare. In anul 1046, era pomenit în documente sub numele de «Sfîntul Munte», avînd pe atunci 180 de [1]ăcaşuri de Închinare, cu 2 000 de călugări. în 1213 erau vreo 300 de lăcaşuri şi ca la 3 000 de călugări. Astfel, Muntele Athos a devenit cel mai însemnat centru de viaţă culturală-artistică şi duhovnicească din întreg Răsăritul ortodox. în secolul al XlV-lea, a trăit sici Sfîntul Grigorie Palama (-j- 1360) — iniţiatorul unui nou chip de trăire duhovnicească, cunoscut sub numele de isihasm —, numeroşi teologi şi călugări cu viaţă îmbunătăţită, dintre care mulţi au fost ridicaţi în diferite scaune mitropolitane şi chiar în cel de patriarh ecumenic.

Muntele Athos n-a fost însă numai un centru de spiritualitate ortodoxă-bizantină, ci aici au trăit, de la începuturile sale şi pînă azi, monahi ortodocşi de neamuri diferite. Astfel, unul din demnitarii regelui David al Georgiei, loan, cu fiul său Eftimie (care a tradus Biblia în limba georgiană — socotit ca sfînt) şi cu fostul general Tornikios au pus bazele unei noi aşezări monahale la Athos, cunoscută sub numele de mînăstirea Ivir sau a Ivirilor, pe la sfîrşitul secolului X. Tot în această vreme călugării de neam bulgar îşi aveau propria lor mînăstire, Zografu. Mînăstirea sîrbească Hilandar a fost ridicată de Sava — mai tîrziu arhiepiscopul Serbiei — şi de tatăl său, jupanul sîrb Ştefan Nemania, călugărit sub numele de Simeon (-j- 1200). Atît tatăl cît şi fiul au fost trecuţi în rîndul sfinţilor. Hilandarul a devenit apoi un însemnat centru de viaţă culturală-duhovnicească a sîrbilor în evul mediu, din care s-au recrutat numeroşi arhiepiscopi, episcopi şi preoţi cărturari sîrbi.

Sfîntul Munte a influenţat şi viaţa duhovnicească din Rusia Kieveană. Părintele monahismului rusesesc, Antonie, întemeietorul renumitei Lavre Pecerska din Kiev, pe la mijlocul secolului al Xl-lea, a trăit o vreme la Muntele Athos. în acelaşi secol, monahii ruşi de la Athos aveau o mînăstire proprie, numită Xilurgos, iar în 1169, fiind în număr foarte ridicat, au primit mînăstirea Sfîntul Pantelimon, cunoscută apoi sub numele de Rusicon.

uri de reprezentanţii acestor popoare ortodoxe, izvoarele is-
ată că şi românii au avut legături cu Muntele Athos încă din
înfiinţării primelor mînăstiri de aici. In cîteva rînduri, îm-
izantini au fost nevoiţi să oprească intrarea păstorilor vlahi
ur sud-dunăreni — cu turmele lor la Athos, iar împăratul
in IX Monomahul (1042—1055) a dat dispoziţii să fie izgoniţi
tul Munte, unde îndrăzniseră să-şi aducă şi familiile. Actele
i Zografu aminteau, în 1142, nume ca Ioan Vlahul, Ştefan Ma-
il şi Evdochia Vlahoiani. Iar o istorie a mînăstirii Esfigmenu
între primii ei sihastri erau greci, sîrbi, ruşi, dar şi vlahi.
pînd cu a doua jumătate a secolului al XlV-lea, izvoarele vre-
ind ştiri mai amănunţite despre petrecerea unor monahi ro-
Athos, dar mai ales despre contribuţia românilor şi a Bise-
la susţinerea mînăstirilor de aici. Nenumărate documente
slave şi româneşti, inscripţii de pe zidurile sfintelor lăcaşuri,
ri pe manuscrise şi cărţi vechi dovedesc cu prisosinţă că toate
le mînăstiri, ca şi unele schituri în fiinţă azi la Sfîntul Munte
au bucurat de ajutorul permanent al domnilor ţărilor române
mor credincioşi români. Cu sprijin românesc s-au zidit din
ori s-au refăcut numeroase biserici, au fost zugrăvite biserici,
î şi trapeze, s-au ridicat ziduri de apărare, turnuri de veghe şi
.a acestea se adaugă numeroase danii în bani, manuscrise şi
slujbă, odăjdii, icoane ferecate în aur şi argint, epitafe şi
asute în fir de aur şi împodobite cu pietre scumpe sau cu măr-
şi multe altele, care alcătuiesc pînă azi patrimoniul artistic al
aşezăminte spirituale.

toate acestea se adaugă numeroase moşii, păduri, vii, bălţi
!, ocne de sare, mori, prăvălii, venituri la vamă etc, hărăzite
iii români, mai cu seamă din secolul al XVI-lea, de cînd au
aşa numitele «închinări» de mînăstiri şi schituri româneşti către
ile din Muntele Athos. De altfel, după căderea sub turci a
• de Tîrnovo (1393) şi Vidin (1396), apoi după căderea imperiu-
ntin (1453) şi a despotatului sîrbesc (1459), ţările române au
ingurele ocrotitoare ale aşezămintelor bisericeşti din întreg
1 ortodox, aflate sub stăpînire otomană, îndeosebi a mînăstirilor
Larga dărnicie românească a fost recunoscută de toţi istoricii
slavi, ca şi de cercetătorii apuseni, încît episcopul rus Porfirie
■i. în cartea sa *Istoria Athosului* (Moscova, 1845), mărturisea
ca «nici un popor ortodox n-a făcut atîta bine pentru Athos
icut românii». ns*.

: Legăturile noastre mai strînse cu Athosul au început în a doua jumătate a secolului al XlV-lea, sub domnitorul Nicolae Alexandru Basarab şi mai ales sub fiul său Vladislav I sau Vlaicu Vodă. Cu ajutorul lor material, egumenul Hariton, mai tîrziu protos al Muntelui Athos şi mitropolit al Ungrovlahiei, a refăcut din temelie mînăstirea *Cutlumuş.* într-un hrisov din septembrie 1369, se relata cum Hariton a venit la Vlaicu Vodă, rugîndu-1 să termine lucrările de construcţie începute de tatăl său, mai precis : să ridice o mînăstire cu ziduri înconjurătoare, biserică, trapeză, chilii, să-i dăruiască moşii şi toate cele trebuitoare. Domnul român i-a îndeplinit rugămintea, angajîndu-se să suporte toate cheltuielile, iar Hariton să supravegheze lucrările de construcţie şi, astfel, să fie socotiţi amîndoi ctitori. La 11 august 1372, patriarhul şi sinodul său au ales pe Hariton ca mitropolit al Ungrovlahiei. In 1376 a fost ales şi în demnitatea de «protos» al Muntelui Athos. El a purtat o deosebită grijă Cutlumuşului şi în noua slujire arhierească, lucru ce-1 arată şi în testamentul său.

Mînăstirea Cutlumuş a primit şi alte danii româneşti, încît în unele acte era numită «marea lavră a Ţării Româneşti». Numărul monahilor români a început să se înmulţească. De pildă, prin 1375 era catigumen al mînăstirii (deci, «un locţiitor de egumen») ieromonahul muntean Melchisedec, fostul protopop Mibail, călugărit acolo cu cîţiva ani mai înainte (cu fratele săn, ieromonahul Iacob, şi alţii).

Anumite danii i-au făcut Mircea cel Bătrîn şi unii din sfetnicii săi (după acte mai tîrzii, chiar ar fi refăcut-o). în 1398 unul din boierii săi, Aldea, dăruia satul Cireaşovul, pe Olt, chiliei Sfîntul Nicolae, aparţinătoare de Cutlumuş. în 1475 sau 1476 Laiotă Basarab întărea Cutlumuşului mai multe sate şi bălţi cu peşte, cu scutirea lor de impozite. Aceleaşi danii au fost confirmate apoi printr-un hrisov de la Vlad Călugărul, din 1488—1489, cu scutirea de orice impozite către domnie. La 29 ianuarie 1500 Radu cel Mare dăruia Cutlumuşului satul Dăneşti şi dijma de la Uibăreşti. în 1500 acelaşi domn îi făcea o danie anuală de 2000 de aspri*;* în 1502 a început refacerea chiliilor şi a celorlalte clădiri mînăstireşti şi zidirea unui turn, lucrările fiind terminate abia în 1508, după cum arata o inscripţie slavonă de acolo.

Dar în afară de Cutlumuş, au mai fost şi alte mînăstiri athonite ajutate de domnii munteni în cursul secolului al XV-lea* De pildă, la mînăstirea *Marea Lcvră* se păstrează o icoană a Sfîntului Atanasie Âthonitul, dăruită de Vladislav I şi soţia sa Ana. La 9 februarie 1433, Alexandru Vodă Aldea dăruia mînăstirii *Zografu* un ajutor anual de 3 000 de aspri, la rugămintea egumenului Moise, venit atunci !a Ţîrgo-

;oţit de alţi doi călugări. Dania a fost reînnoită de Radu cel înăstirea *Filoteu* a primit din partea lui Vlad Ţepeş — la 12 iu- _ o danie anuală de 4 000 de aspri (la care se adăugau alţi 300 neltuiala celor care vor veni să-i ridice). Dania a fost întărită Călugărul. Tot acest domn a făcut o danie anuală de 6 000 de năstirii *Slintul Pantelimon* sau *Rusicon,* la 12 iunie 1487. In 1496 fiul sau Radu cel Mare îi hotăra 3 000 de aspri pe an şi de cheltuială, iar în 1502 ridica dania la 4 000 de aspri pe an pri pentru cheltuieli de drum.

sa lavră sîrbească *Hilandar* s-a bucurat de atenţia aceluiaşi lugărul care, în noiembrie 1492, îi făcea o danie anuală de aspri (la care se adăugau 500 aspri cheltuieli de drum). Acest fost apoi recunoscut, în cîteva rînduri, de fiul său Radu cel ot Vlad Călugărul hărăzea mînăstirii *Dohiariu,* la 24 martie ajutor de 3 000 de aspri pe an, danie întărită de fiul său Radu ; la 20 martie 1497, adăugind 400 de aspri pentru acoperirea ilor de drum ale celor care veneau să ridice banii. Vlad Călugărul făcea o danie anuală de 4000 de aspri mînăsti-*m* şi, se pare, una de 5000 de aspri mînăstirii *Stintul Pavel* ajutată şi de boierii Craioveşti, în 1501, cu o danie anuală de aspri). In sfîrşit, în 1492, acelaşi Vlad Călugărul miluia schi-*il Ilie,* la rugămintea fostului protos Cosma, cu 1 000 de aspri 100 de aspri pentru cei ce vor ridica dania (la cererea ace-)sma, Radu cel Mare ridică dania la 2 000 de aspri, iar fratele i cel Tînăr sau Vlăduţ, la 5 000).

iltă că Vlad Călugărul şi fiul său Radu cel Mare se numără ei mai de seamă «ctitori şi binefăcători» ai Athosului.

[oarele Moldovei către mînăstirile de la Athos. Ştirile privitoare irele moldoveneşti către Athos sînt ceva mai tîrzii faţă de cele i Românească. Aceasta nu înseamnă că daniile moldoveneşti)ut numai de la mijlocul secolului al XV-lea. Este de necon-

Alexandru cel Bun să nu fi făcut nici o danie la Athos. s mai multe ajutoare moldoveneşti din secolul al XV-lea se s-au îndreptat spre mînăstirea *Zografu.* In 1442, Iliaş, fiul lui ru cel Bun, da unui egumen de la Zografu privilegiul de a veni e an după un ajutor bănesc. Această mînăstire s-a bucurat de o a solicitudine din partea lui Ştefan cel Mare. Astfel, la 10 mai hărăzit un ajutor anual de 100 de galbeni, din care s-a renovat mînăstire şi s-a început construcţia unei bolniţe. Pentru aceasta ă, a stabilit, în 1471, o nouă danie, de 500 de aspri pentru bol-1475 a ridicat aici un turn pentru corăbii, lîngă mare, avînd

o inscripţie la intrare, care pomenea numele său, reconstruit în 1517 de Bogdan III. In 1493 a refăcut trapeza mînăstirii, iar spre sfîrşitul domniei, prin 1501—1502, 'întreaga mînăstire şi a zugrăvit biserica mare. I-a dăruit şi cîteva manuscrise : un Apostol, în 1463 (azi în Biblioteca Muzeului Istoric din Moscova), un Tetraevanghel copiat de monahul Filip în 1502 (azi în Biblioteca Naţională din Viena), apoi o icoană a Sfîntului Gheorghe, în urma luptei de la Războieni, şi două steaguri, înfăţişînd pe Sf. Gheorghe. Daniile lui Ştefan Vodă către această mînăstire au fost atît de însemnate, încît monahii de aici îl socoteau drept ctitorul ei. El însuşi pomenea, în unul din actele sale de danie, de «bolniţa *din sflnta noastră mînăstire Zograt,* pe care, cu voia lui Dumnezeu, noi înşine am întărit-o».

La mînăstirea *Vatopedi (Vatoped),* în urma stăruinţelor egumenului Chirii, acelaşi domn moldovean a ridicat o «arsanauă» (mic şantier) pentru corăbii. Se mai păstrează o inscripţie care-i aminteşte numele, precum şi chipul său şi stema Moldovei (1496). La mînăstirea *Sfîntul Pavel* a dat ajutoare pentru construirea unui apeduct, prin 1500, «pentru odihna mînăstirii şi pentru veşnica noastră pomenire», cum spunea pisania, iar în 1501 a construit un baptisteriu.

La mînăstirea *Grigoriu* se păstrează o icoană a Maicii Domnului, dăruită de Măria de Mangup, soţia lui Ştefan cel Mare. In jurul anului 1500, însuşi marele domn a reînnoit mînăstirea «din temelii». La baza turnului zidit de el, se găsea o inscripţie slavonă cu următorul cuprins : «Binecredinciosul domn Io Ştefan Voievod am făcut aceasta, 1502». Totodată i-a dăruit 24.000 de aspri, din care s-a cumpărat în Karies — sediul protosului Sfîntului Munte — vechea chilie Sfîntul Trifon, pentru a fi locuită de 4—5 călugări ai mînăstirii. Fiul său Bogdan a zidit, pe iîngă această chilie, o biserică.

Fără îndoială că daniile româneşti la Athos au fost mult mai numeroase decît cele consemnate în hrisoavele ajunse pînă la noi. Trebuie să reţinem însă că nu numai Athosul a beneficiat de dărnicia românească, ci şi cultura şi arta noastră bisericească au fost influenţate de spiritualitatea athonită. De acolo se aduceau la noi manuscrise, veneau meşteri de icoane şi zugravi, acolo vieţuiau călugări români, care apoi, întorcîndu-se în Ţara Românească şi Moldova, făceau cunoscute şi la noi rînduielile vieţii călugăreşti athonite şi învăţătura isihastă a Sfîntului Grigorie Palama.

De aceleaşi ajutoare s-a împărtăşit şi străvechea mînăstire *Sfînta Ecaterina din Muntele Sinai,* ctitoria marelui împărat Justinian. De pildă, la 15 septembrie 1497, Radu cel Mare i-a hărăzit un ajutor anual

Le aspri, la care se. adăugau* 50Q de aspri pentru cei care:<ve-
;ncaseze. ,
aii au fost acordate subvenţii şi mînăstirilor de pe stîncile
n Grecia centrală (Tesalia), la poalele Munţilor Pind.■■■■■■■■

irile cu Bisericile slave. Apropierea geografică, la care se adău-
:omună în cult, ca şi lupta comună împotriva primejdiei oto-
contribuit la dezvoltarea legăturilor bisericeşti ale ţărilor
i popoarele slave sud-dunărene. Am înfăţişat, în altă parte,
le aspecte ale vieţii politice, sociale şi bisericeşti în cadrul
omâno-bulgar de Tîrnovo, înfiinţat prin lupta comună a bul-
a vlahilor sud-dunăreni, conduşi de fraţii Petru şi Asan,
Bizanţului. In secolul al XlV-lea se pot urmări alte aspecte
lor bisericeşti româno-bulgare, favorizate de legăturile poli-
omnilor Ţării Româneşti cu ţarii bulgari de la Tîrnovo şi
rul Ivan Alexandru (1331—1371) era căsătorit cu Teodora,
lasarab I, iar fiul lor Ivan Stracimir, ţar de Vidin, era căsă-
iia, fiica lui Nicolae Alexandru Basarab.
îpul domniei lui Vladislav I, mitropolitul Daniil al Viclinului
/oit, din pricina ocupării oraşului său de reşedinţă de către
igar, să se refugieze în Ţara Românească, unde-1 întîlnim încă
[n august 1372, la alegerea noului mitropolit al Ungrovlahiei,
;e amintea că Daniil al Vidinului «sade într-un loc oarecare
ivlahia», primind încuviinţarea patriarhului şi a sinodului său
că cele ale arhieriei în oricare din cele două mitropolii ale
tâneşti, urmărind să i se asigure cele necesare traiului, moaşte
şi o corespondenţă purtată de mitropolitul Antim :u
marele cărturar Sfântul Eftimie, patriarhul Tîrnovei (1375—
:ropolitul Antim cerea lămuriri patriarhului asupra unor pro-
jmatice sau de cult. într-o scrisoare de răspuns a lui Eftimie,
a mitropolitului muntean de primejdiile interne şi externe
abătut asupra Bulgariei : erezia bogomilă şi mai ales pri-
;omană.
mosc apoi două scrisori adresate de patriarhul Eftimie Sfîhtu-
ira de la Tismana, ca răspuns la cîteva întrebări ale acestuia.
a priveau felurite probleme dogmatice-morale : despre îngeri,
truparea Mîntuitorului, despre fiinţa şi obîrşia răului în lume,
micirea puterii diavolului prin cruce, despre viaţa morală a
foiesc să se preoţească ş.a.
desfiinţarea şi ocuparea taratelor bulgare de la Tîrnovo (1393)
(1396) de turci, au fost aduse în biserica domnească de la

Argeş moaştele Sfintei Filofteia, aflate pînă atunci la Vidin. Ele se păstrează pînă azi la Curtea de Argeş, în paraclisul de la mînăstirea lui Neagoe Basarab.

Tot atunci au trecut în nordul Dunării numeroşi cărturari bulgari — preoţi şi călugări — căutînd adăpost în ţările româneşti. Ei au adus o seamă de manuscrise slavone, între care şi lucrări ale Sfîntului Eftimie, copiate apoi în mînăstirile româneşti, din care unele au ajuns pînă la noi.

Probabil Alexandru cel Bun, în cursul îndelungatei sale domnii, va fi ajutat unele biserici bulgare căzute sub turci, ca şi pe unii cărturari bulgari refugiaţi în Moldova. Iar Ştefan cel Mare a hărăzit, după cum ară arătat, danii însemnate mînăstirii bulgare Zografu din Sfîntul Munte. Unii călugări cărturari români aveau legături cu mînăstirea Rila, cel mai însemnat centru monahal din Bulgaria, deplasîndu-se acolo pentru copierea unor manuscrise.

Legături tot aşa de strînse s-au închegat între Bisericile din ţările române şi Biserica Ortodoxă Sîrbă. De fapt, ele erau o urinare a relaţiilor politice dintre domnii Ţării Româneşti şi ţarii sîrbi. Anca, fiica lui Nicolae Alexandru Basarab, era măritată cu ţarul sîrb Ştefan Uroş. Apoi, în 1389, în lupta de la Kossovopolje împotriva turcilor, cneazul sîrb Lazăr a fost ajutat de ostaşi trimişi de Mircea cel Bătrîn, iar în primul deceniu al secolului al XV-lea cneazul Ştefan Lazarevici şi-a găsit adăpost în Ţara Românească.

Din Serbia a venit la noi Sfîntul Nicodim de la Tismana, reorganizatorul vieţii mînăstireşti de la noi, ale cărui osteneli le-am înfăţişat în altă parte. Biserica Manastiriţa, în Craina, care — potrivit tradiţiei populare sîrbeşti — a fost ridicată de Sfîntul Nicodim înainte de a veni în Ţara Românească, a fost ajutată şi de domnitorul Radu I, care potrivit unor cronici sîrbeşti, ar fi fost căsătorit cu o fiică a cneazului Lazăr, eroul de la Kossovopolje. La rîndul său, acest cneaz dăruia mînăstirilor Vodiţa şi Tismana zece sate în Serbia, precum şi alte ajutoare, danie ce a fost recunoscută şi de fiul său, Ştefan Lazarevici, printr-un hrisov din anul 1406. Către sfîrşitul secolului al XV-lea, se cunoaşte o danie făcută de Vlad Vodă Călugărul mînăstirii Pcinia din Macedonia sîrbească. Acelaşi domn făcea danii — cum am arătat mai sus — mînăstirii sîrbeşti Hilahdar din Sfîntul Munte.

In ce priveşte legăturile bisericeşti moldo-sîrbe, amintim hirotonia" mitropolitului leoctist I de către patriarhul Nicodim al Ipekului, probabil în 1453. Ştefan cel Mare a fost unul din sprijinitorii Bisericii sîrbe, ajunsă sub stăpînire otomană (1459). La mînăstirea Hopovo

Pravilă a lui Matei Vlastares, copiată de grămăticul Damian, ca şi fapta binecredinciosului şi de Hristos iubitorului domn evod... în Iaşi, în anul 7003 (1495)». Un *Tetraevanghel* mol-

I

iin 1504 se păstrează în Muzeul de Stat din Cetinje. Domni-

I

ovean apare şi în pomelnicul mînăstirii Cruşedol.

!

siunea otomană în Serbia a făcut pe mulţi credincioşi orto-să se refugieze în părţile Banatului şi Aradului, încă din XlV-lea. Aşezarea lor în aceste teritorii locuite de români ichegarea unor noi legături bisericeşti româno-sîrbe,
unele ştiri şi despre legăturile Moldovei cu Bisericile orto- '
î de Răsărit (ucraineană şi rusă). în secolul al XlV-lea, în->rii locuite de ucrainieni şi bieloruşi au fost ocupate de re-

■

n şi de marele cnezat al Lituaniei. In 1385, cele două state t o uniune dinastică, iar în 1569, prin aşa-numita «uniune lin», Polonia s-a unit cu Lituania. In acest fel, teritoriile i Bielorusiei de azi (cu oraşele Lvov, Halici, Kiev, Pereiaslavl,

i

Minsk, Smolensk, Vitebsk, Poloţk etc.) au ajuns pentru icuri în stăpînirea Poloniei catolice. Credincioşii ortodocşi au avut strînse legături bisericeşti cu Moldova învecinată, uni moldoveni cunoscuţi cu numele, Iosif şi Meletie, au fost la Halici, centru ortodox, înainte de 1386, hirotonia lor acolo :uroscutul conflict cu Patriarhia ecumenică.

\

pul domniei lui Ştefan cel Mare, legăturile bisericeşti româno-)ont, ca urmare a relaţiilor sale politice cu ruşii. In 1463 se

i

cu Evdokia, fiica cneazului Olelko al Kievului, iar în ianua-s-a săvîrşit la Moscova căsătoria fiicei sale Elena cu Ivan, ştenitorul marelui cneaz Ivan III al Moscovei. Elena a murit iind îngropată în mînăstirea Voznesenski din Moscova, februarie 1484 se primea la Moscova scrisoarea episcopului Romanului, adresată mitropolitului Gherontie al Moscovei, de

K

n ocupat în alt loc.

c l u z i i: Din *puţinele ştiri documentare pe care le avem* j *legăturilor noastre cu celelalte Biserici Ortodoxe surori, se de constatarea că ele pornesc chiar de la începuturile ce-iă state româneşti independente. Ajutoarele româneşti s-au it din belşug asupra mînăstirilor din Stîntul Munte Athos, ca*

■

>ra altor aşezăminte bisericeşti sud-dunărene, mai ales după i statelor bulgar şi sîrb sub stâpînire otomană. Domnii au devenit astfel cei mai de seamă sprijinitori ai Ortodoxiei,

n *erau odinioară împăraţii bizantini.*

BIBLIOGRAFIE

I z v o a r e : GRIGORE NANDRIŞ, *Documente slavo-române din mînăstirile Muntelui Athos,* Bucureşti, 1936, 312 p. ; ACADEMIA R.S.R., *Documente privind istoria României. A. Moldova.* Veacul XIV—XV, voi. I. (1384—1475); Veacul XV, voi. II (1476—1500), Bucureşti, 1954, LXXII + 350 p. (I); XLVIII + 343 p. (II); B. *Tara Românească.* Veacul XIII, XIV, XV (1247—1500), Bucureşti, 1953, XLIX + 431 p. (şi reeditarea: *Documenta Romaniae Historica,* voi. I (1247—1500), Bucureşti, 1966, 635 p.

L u c r ă r i : Legături cu Patriarhia ecumenică: ALEXANDRU ELIAN, *Moldova şi Bizanţul în secolul al XV-lea,* în voi. *Cultura moldovenească* 3n *timpul Iui Şteian cel Mare. Culegere de studii,* Bucureşti, 1964, p. 97—179 (şi extras, 83 p.).

L e g ă t u r i cu M u n t e l e A t h o s : N. IORGA, *Muntele Athos în legătură cu ţările noastre,* în «An. Acad. Rom.», Mem. Secţ. Ist. s. II, t. XXXVI, m. 14, 1913—1914, p. 447—517 (şi extras, Bucureşti, 1914, 71 p.); TEODOR BODOGAE, *Mînăstirea Cutlumuş din Stîntul Munte, ctitorie românească,* în R.T., an. XXVII, 1937, nr. 1, p. 17—21 şi nr. 2, p. 56—64; G. CIORAN, *Legăturile ţărilor române cu Athosul şi în deosebi cu mînăstirile Cutlumuş, Lavra, Dohiaru şi Siîntul Pantelimon sau Rusicon,* Atena, 1938 (in greceşte) ; EMIL TURDEANU, *Legăturile româneşti cu mînăstirile Hilandar şi Siîntul Pavel de la Muntele Athos,* în «Cercetări Literare», an. IV, Bucureşti, 1940, p. 60—113 (şi extras); TEODOR BODOGAE, *Ajutoarele româneşti la mlnăstiriie din Stîntul Munte Athos,* Sibiu, 1940, LII + 354 p.; DAMIAN P. BOGDAN, *Despre daniile româneşti la Athos,* în «Arhiva Românească», an. VI, 1941, p. 263—309 (şi extras: Bucureşti, 1941, 47); M. GYONI, Ies *Vlaques du Mont Athos au debut du Xll-e siecle,* în *Etudes slaves et roumaines,* I, 1948, p. 30—42 ; GHEORGHE I. MOISESCU, *Contribuţia românească pentru susţinerea Muntelui Athos in decursul veacurilor,* în «Ortodoxia», an. V, nr. 2, 1953, p. 238—278 (şi alte studii, în acelaşi număr); PAUL MIHAIL, *Relaţii externe bisericeşti ale lui Şteian cel Mare,* în M.M.S., an. XXXIII, nr. 3—4, 1957, p. 228—241 ; PETRE Ş. NĂSTUREL, *Legăturile ţărilor române cu Muntele Athos pînă la mijlocul veacului al XV-lea,* în M.O., an. X, 1958, nr. 11—12, p. 735—758; PETRE Ş. NĂSTUREL, *Apercu critique des rapports de la Valachie et du Mont Athos des origines au debut du* XVJ-e *siecle,* în RESEE, II, 1964, nr. 1—2, p. 93—126; DAMIAN P. BOGDAN, *Quelques temoignages des liens roumano-grecs sous le regne d'Etienne le Grand, prince de Moldavie,* în «Bulletin de l'Association internaţionale d'etudes du sud-est eupropeen», 3ucarest, V, 1967, nr. 1—2, p. 120—128 + 4 pi. j VIRGIL CÂNDEA şi CONSTANTIN S1MIONESCU, *Mont Athos. Presences roumaines,* Bucarest, 1979, 107 p.; PETRE Ş. NĂSTUREL, *Dix contributions roumano-athonites (XlV-e —* XVJ-e *siecles), în Buletinul Bibliotecii Române din Freiburg,* voi. XII (XVI), 1985, p. 1—46; PETRE Ş. NĂSTUREL, *Le Mont Athos et Ies Roumains.* Recherches sur leurs relations du milieu du XlV-e siecle ă 1654, Roma, 1986, 375 p.

MARCU BEZA, *Urme româneşti în msăritul* Qgariax, *<*d- M,* bucureşti, 1937, 211 p.

L e g ă t u r i cu B i s e r i c i l e s l a v e : EMIL TURDEANU, *Opera patriarhului Eitimie al Tlrnovei în literatura slavo-română,* în «Cercetări Literare», VI, Bucureşti, 1946; EMILE TURDEANU, *la litterature bulgare au* X/V-e siecie *et sa diiiusion dans Ies* Pays *roumains,* Paris, 1947 ; EPIFANIE NOROCEL, *Stîntul Eitimie, ultimul patriarh de Tîrnovo şi legăturile lui* cu *Biserica românească,* în B.O.R., an. LXXXIV, 1966, nr. 5—6, p. 552—573 ; I. D. LĂUDAT, *Ettimie de Tirnovo şi literatura slavo-română.* î" M.M.S., an. XXIII, 1973, nr. 7—9, p. 421—434; EMIL TURDEANU, *Din vechile schimburi culturale între români şi iugoslavi,* în «Cercetări Literare», an. III, 1939, P- 141—218; GEORGE RADOJCICI, *Relaţiile sirbo-române în veacurile XIV—XVII,* Novi-Sad, 1956 (în limba sîrbă); PAUL MIHAILOVICI, *Legături culturale bisericeşti dintre români şi ruşi in secolele* XV—XX. *Schi(ă istorică,* în RSIAB, XXII, 1932, p. 199—276 (şi extras: Chişinău, 1932, 78 p.); G. BEZVICONI, *Contribuţii la istoria relaţiilor romăno-ruse,* Bucureşti, 1962, 347 p.

J 1

■'?:. . XV ■ . / ■ ; : 'V

MITROPOLIA UNGROVLAHIEI ÎN PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVI-LEA

ursul secolului al XVl-lea, în amîndouă ţările române extţa-se constată o accentuare a dominaţiei otomane, concreuzată; erea neîncetată a haraciului-, prin numirea domnilor direct "Be rtă, fiind schimbaţi foarte des, prin uneîe pierderi teritoriale ţinutul înconjurător) etc. Cu toate acestea, se cunosc şi acum ! mişcări de rezistenţă împotriva turcilor, pentru recîşiiyarea udependenţe a celor două ţări, conduse de domnitori ca Radu naţi în Ţara Românească, Petru Rareş şi Ioan Vodă cel Viteaz /a, dar mai ales de Mihai Viteazul în ultimul deceniu al se-ulminînd cu strălucita sa victorie de la Călugăreni, din, 1595.

formarea Transilvaniei în principat (1541) a avut urmări în-isupra vieţii românilor de pretutindeni, în sensul ca sporesc ăturile politice, culturale şi bisericeşti dintre românii de pe srsante ale Carpaţilor/ Toate acestea au pregătit drumul spre ire politică a tuturor ţomânilor, realizată de Mihai Viteazul 1600.

aţa bisericească a Ţării Româneşti se constată o renaştere a*y* mele două decenii, datorită celor doi domni sprijinitori *ai* i artei româneşti: Radu cel Mare (1495—1508) şi Neagoe 1512—1521). In schimb, în deceniile următoare, pînă la sfîrşi-[l]lui, se constată o mare instabilitate a. mitropoliţilor şi chiar ilor, căci ei fiind angajaţi şi în viaţa politico-socială a ţării, °ri erau înlăturaţi din scaun în mod abuziv, dacă nu împartă-itarea politica a domnitorilor'de atunci.

triarhul Nifon în Ţara Românească. în primii ..ani._ai secolului. alCXyîli«ii- deci în timpul domniei lui Radu cef~Mare (1495—1508), ~TîuT"f3vTad Călugărul şi al soţiei sale Smaranda (călugărită sub numele de Samonida), Biserica din Ţara Românească,, era dezorganizată. _ Cea de-a doua «Mitropolie» a ţării, a Şeverinului, dispăruse de mult, iar mitropolitul de atunci, Ilarion, se vede că era bătrîn sau lipsit de priceperea trebuitoare unui conducător bisericesc. Aşa se face că după moartea lui, întîmplata, probabil, prin anul 1503, Radu cel Mare, în dorinţa de a pune rînduială în treburile bisericeşti din ţara sa — mai corect în ierarhia superioară — şi-a îndreptat privirile asupra unui ierarh cu învăţătură şi cu experienţă în treburile administrative şi de conducere. Acesta Jâfc& fost^ patjja

.Niffn- ,y al Constantinopolului.

în lucrarea istortco^aghiografică intitulată. Vja/Q *şijraiuljifinţiei sale părintelui nostru Nifon, patriarhulJŢarigradului,* întocmită de^^C^vjin-Etoiui-îjgrotosui), mai marele mînăstirilor din. Muntele Āthos. Este prima lucrare istorico-aghiografică scrisă în Românească. Pe lingi Biogfâlîa' sfîntului, cu "unele" elemente tipic jucrarearelaiează ŞJJD sşamă de evenimente,]2oliticg_pe.-trecute în Ţara Românească între anii 1504—1520.

patriarhul Nifon se născuse în Peloponez, în_4uduX,l3ieciei.«pri» anii 1435^^4440, din_părinţi de neam grec, tatăl fiind_o__yreme în slujba despotului Gheorghe Brancovici__al Şer_bieJfc A învăţat carte grecească ^T~slâvorîeasc"ă, apoi a "fost călugărit sub numele de Nifon — în locul celui de Nicolae — şi a fost hirotonit ierodiacon. A stat un timp în Albania, la Dirachioii şî ~apona~~Croia, Fa curtea despotului Gheorghe Slcatoderbeg, unde a fost hirotonit ieromonah, mai Jţîrzul la? raânăstirea Maicii Domnului din Ohrida şi, în sfîrşit, la minastirecfbronisiu din JMuntele Athog^Din liniştea acestei^mînăstiri athonite,^a_ fost ales mitropolit al Tesălonlruîui, probabil în anul (^483",') iar spre şfîrşitul anului 1486, a fost ridicat la vrednicia de patriarh ecumenic^. .„ __

_iA_tpjidus__mar=£|L Biserică din^Constantinopol xumai_.dxâ.^ani, căci în vara anului ^488^. fostJndegărţat din scaun de sultanul Baiazid I.L ^-a retras m_mînăşţirea^^ ^mtuJLLQan..Prodromul (Batezăţoruj) din insula aşezata" în faţa oraşului Sozopolis, pe ţărmul Mării Negre (Bulgaria tie azi), unde a zidit un schit jru Jiramul Sfîntul Nicolae. în 1496Î a Jfost reales în scajmj.Tj^d^„^atriarh ecumenic, dar, către sfîFşitul anului 1498r a fost îndepărtat pentru a doua^oară___şXjgîiil.a£ja Adrianopol». De aici JolrînitofliTTraaiîFerMare 1-a adus în Ţara Românească. Astfel, Nifon. a fost primul dintre numeroşii patriarhi răsăriteni care vor veni

■cole de-a rîndul prin ţăpie^ noastre. _Se presupune că venirea
oi ar fi avut loc în anul(l503y
ans în Ţara Românească, fostul patriarh ecumenic a convocat
jafjîf II Tîrgovişte, unde era reşedinţa domnului — «pre toţi* iii
de la toate mînăstirile ţării Ungrovlahiei şi tot clirosul Bise-
făcu săbor mare de-npreună cu domnul şi cu toţi boierii, cu
şi cu mirenii...». Observăm că nu se face amintire de nici un
semn că scaunul mitropolitan de la Argeş nu era completat
îoartea lui Ilarion. Cu prilejul acestui sobor, continuă Gavriil
Nifon «tocmi toate obiceiurile pre pravilă şi pre aşezămîntul
r Apostoli. Decii hirotoni şi doi episcopi şi le deade şi eparhie
i, care cît va birui; şi-i învăţă cum vor purta grijă şi cum vor
ile cele cuvîntătoare carele sînt date-şi în seamă, ca să se în-
ze toată ţara de la arhierei».
mai mulţi istorici cred că este vorba de înfiinţarea celor două
existente pînă azi : a Rîmnicului, în locul vechii «Mitropolii»
inului (de aici şi titulatura acesteia de «Episcopia Rîmnicului
Severin») şi a Buzăului. Interpretarea aceasta trebuie să fie
nsă cu multă rezervă, căci nu se poate sprijini pe nici o măr-
cumentară. De asemenea, socotim că s-a exagerat rolul lui Nifon
rganizarea» Bisericii muntene, prin anii 1503—1505. Măsurile
ep.+are vor fi pornit mai degrabă din partea celor doi domni
de cultură şi artă din primele două decenii ale secolului al
: Radu cel Mare şi Neagoe Basarab, iar mai tîrziu din partea
n de la Afumaţi şi Radu Paisie, căci Nifon, în cei doi ani pe-
la noi, n-a putut duce la bun sfîrşit un program de mari pro-
şa cum arată panegiristul său Gavriil Protul. cum din relatările
acestuia nu avem nici o ştire despre <işe-reunui nou
mitropolit, înseamnă că Nifon şi-a rezervat condu-
eburilor Mitropoliei Ungrovlahiei.
eiiîâQj?JLJ*a(lu .cel Mare, din cauză că n-a aprobat căsătoria -
aceştuia_cu un_boier moldovean, întrucît era împotriva canoa-^ jP.
)e aceea, Tr(j5(i|j a părăsit ţara, stabilindu-se Ta^îffăsjftEea
t în Muntele Athos, unde a şi murit, la

515jdomnitorul Neagoe Basarab, care purtase de grijă lui Nifon *ii*
neînţelegerilor sale cu Radu cel Mare, i-a adus osemintele J<ca
să curăţească şi să tămăduiască greşeala Radului Vodă», cu mare
alai, au fost puse deasupra mormîntului lui Radu^, ™ ifLJ^^L-
^ăcîndu-se rugăciuni pentrifjertarea lui. Aşezate

apoi_înţr-un. frumos chivot _de argint, an.fqst . înapoiata la mînăştirea Pionişiu. Pe mormîutul său, Neagoe Basarab a ridicat apoi o biserică, cu hramul Sfîntul Nifon. Călugării de acolo i-au trimis apoi lui Neagoe, în dar, capul sfîntului şi o mînă, pe care el le-a dăruit ctitoriei sale "Tte la Argeş? Ele se păstrează astăzi în catedrala mitropolitană din ""CTăiovâ. "~

Cu prilejul sfinţirii mînăstirii de la Argeş în 1517, a avut loc şi canonizarea patriarhului Nifon, adică trecerea sa în rîndul sfinţilor, prima canonizare despre care ştim că s-a făcut la noi în ţară. S-a hotărît ca pomenirea lui să se facă în toate Bisericile Ortodoxe, în ziua morţii sale, adică]a 11 august.

Mitropolitul Maxim Brancovici. După plecarea lui Nifon de la noi, la cîrma Mitropoliei Ungrovlahiei a ajuns Maxim *Brancovici.* „Acesta jefă de neam sîrb, trăgîndu-se din familia despoţilor Brancovici. Din botez purta numeTe de Gheorghe. _ ,

Intrucît Serbia căzuse sub turci, încă din *L459J* tînărul Gheorghe, împreună cu fratele său mai mare au pribegit o vreme prin Ungaria, '"participînd chiar şi la unele lupte împotriva turcilor. S-a călugărit apoi în mînăstirea Kupinici din vechiul Sirmium, luîndu-şi numele cTe~Maxirn şi în curind a fost hirotonit preot (ieromonah). .Venirea sa / _JrT Ţara Românească se pare că s-a petrecut în jurul anului (|*5(X| C *tr* cînd era în ţară şi patriarhul Nifon, adus de Radu cel Mare pentru ^ reorganizarea Bisericii. N-ar fi exclus ca domnul însuşi să fi chemat în ţară şi pe ieromonahul Maxim, aşa cum făcuse cu Nifon şi cu călugărul-tipograf Macarie, despre care vom vorbi mai jos.

Numeroşi cercetători socotesc că în soborul convocat de patriarhul Nifon, între cei doi ^piscopi aleşi atunci era *şi* ieromonahul "TvTaxim, întrucît o versiune a *Vieţii* sale spune că Radu cel Mare «mai apoi îî făcu pe Maxim ieromonahul episcop». Hirotonia lui întru arhiereu a săvîrşit-o desigur patriarhul Nifon — fie la Argeş, fie la Tîrgovişte —, împreună cu vreun ierarh de peste Dunăre.

După 1505, cînd patriarhul Nifon a părăsit ţara, Maxim a luat în mînă conducerea treburilor Mitropoliei Ungrovlahiei, lucru pe care îl relafează şi *Viaţa* sa, pomenită mai sus. Ca mitropolit, Maxim Brancovici a contribuit, cu autoritatea sa, la înlăturarea unui conflict şi la încheierea_j^ăcii între Radu cel Mare şi Bogdan_XII al Moldovei,, cărora le-a arătat că «sînt creştini şi o seminţie,». Această ştire o aflam în *Letopiseţul anonim* al Moldovei, în *Cronica* lui Macarie, în *Cronica* zisă moldo-polonă, ca şi în *Letopiseţul* lui Grigore Ureche.

in mijlocirea acestui slujitor al Bisericii, s-a oprit vărsarea
între munteni şi moldoveni.
>are că mitropolitul Maxim a fost trimis de Radu cel Mare
iîle Ta regele vTadTslav™ 11* al Ungariei-'şi la saşii din Transil-rin
T50?^T5tf8î pentru a stabili relaţii de bună vecinătate, ile
lor. Probabil, cu această ocazie, regele Vladislav a dăruit
domeniul Geoagiu de Jos (jud. Plunedoara), cu 19 sate în jur.
isiune asemănătoare i-a încredinţat — în toamna anului f50§
domn Mihnea cel Rău, fiul lui Vlad Ţepeş (1508—1509),' care fia
regele Vîidislav II la JBuda, să-l,înştiinţeze...de urcarea sa, ii
Ţării Româneşti. Şi-a îndeplinit cu succes misiunea, dar, n
aflăm în spusele biografului său, nu s-a _mai_ întors în Ţara iscă.
Primind jdela_^
(la nord de BelgradJ^a^r^ în care a
;iva ucenici. ..■. :
patru ani, pînă la ,
^tăLacolfl. Ţinînd seama de evlavia a
vieţii sale, Biserica Ortodoxă sîrbă 1-a trecut în rîndul
pomenirea lui făcîndu-se în ziua morţii sale, adică la 18 ia-
în 1761 s-a tipărit la Rîmnic — în cartea intitulată *Pravilă*
:iuni pentru sfinţii sîrbeşti — şi *Viaţa Siîntului Maxim arhh*
1)
mul mitropolitan a rămas vacant vreo patru ani, sub domnii w-
îrrrTatTuFRadu cel Mare*: Mihnea cel Rău (1508—1509), Mircea 510)
şi Vlad cel Tînăr (Vlăduţ)^ fiul lui Vlad Călugărul (1510— remurile
tulburi în care au domnit ei nu le-au dat răgaz să şi de
alegerea unui nou titular al scaunului mitropolitan. Pe parte, se
aştepta desigur reîntoarcerea lui Maxirnla scaunul, ÎIL.ţară n-a
fost nici un vlădică între anii 11508—15Î2*}reiese şi l cf__^£i u.na
din cele treixăiii tipaiite..între aceşti, ani.de iero-^
{Liţurghierul 1508, OcfoihuJlSlO şi *Tetraevangheîui* '
pomenesc vreun nume: de mitropolit, aşa cum ,se obişnuia \
i. : . ' ■ '" ,

opoiitul Macarie II. După venirea la domnie a lui Neagoe
în 1512, s-a procedat de îndată la alegerea unui nou mitropo-
iil Protul relatează că domnul «ridică Biserica cea căzută şi
Macarie mitropolit a toată Ţara Rumânească, Plaiului şi Sevje^
:u blagoslovenia lui Pahomie, patriarhul de la Ţarigrad». Cine
opoiitul Macarie? Majoritatea cercetătorilor susţin că este una
Şi persoană cu ieromonahul Macarie tipograful, care a tipărit

primele cărţi slavone pe pămînt românesc, menţionate mai sus. Macarie era originar din Muntenegru, a învăţat meşteşugul tiparului la Veneţia, iar prin anii 1493—1496, a tipărit într-o mînăstire din Cetinie, capitala Muntenegrului, şase cărţi slavone, din care se cunosc numai patru : *Octoihul* în două părţi (1493—1494), *Psaltirea* (1495) şi *Molitvelnicul* (1493—1495).

Pribegind în urma cotropirii ţării sale de către turci, Macarie a ajuns la Tîrgovişte, la curtea lui Radu cel Mare, poate odată cu viitorul mitropolit Maxim. N-ar fi exclus să fi fost chemat chiar de domnul muntean. Din iniţiativa acestui domn, sprijinitor al Bisericii şi al culturii, Macarie a început lucrarea de tipărire de cărţi în limba slavă la noi, devenind astfel primul tipograf din ţările române.

Presupunem că alegerea lui ca mitropolit a avut loc în vara sau toamna anului 1512. Era şi firesc ca un domn învăţat şi iubitor de cultură ca Neagoe să aibă şi pe scaunul mitropolitan un ierarh cu aceleaşi preocupări, mai ales că şi înaintaşii săi, patriarhul Nifon şi mitropolitul Maxim Brancovici, au fost tot oameni de carte.

Deşi mitropolitul Macarie nu este pomenit în nici un hrisov de la Neagoe Basarab, totuşi prezenţa lui în scaun este consemnată de Gavriil Protul, în *Viaţa Simţului Niîon.* Astfel, cu prilejul sfinţirii mînăstirii lui Neagoe de la Argeş, la 15 august 1517, între numeroşii participanţi — arhierei, egumeni şi preoţi, români sau de peste hotare, în frunte cu patriarhul ecumenic Teolipt —■ se afla şi «Macarie mitropolitul ţării». Acelaşi izvor relatează că peste două zile, deci la 17 august 1517, s-a hotărît mutarea scaunului Mitropoliei Ungrovlahiei de la Argeş la Tîrgovişte. S-ar putea ca această strămutare să fi avut loc mai de mult, iar acum se făcea numai recunoaşterea sau oficializarea unei situaţii de fapt. Numele său este amintit şi în pisania noii catedrale mitropolitane, cu hramul înălţarea Domnului, din Tîrgovişte, ctitorită de Neagoe Basarab, «...în zilele arhiepiscopului chir Macarie...», sfinţită la 17 mai 1520, desigur tot de el.

Mitropolitul Macarie s-a bucurat de o deosebită consideraţie din partea lui Neagoe Basarab, de vreme ce în *învăţăturile* către fiul său Teodosie întîlnim un capitol intitulat : «Cartea lui Neagoe Voevod către chir Vlădica Macarie şi către alţi egumeni, ieromonahi şi preoţi Şi către tot clirosul...» (cap. III, partea II). Capitolul respectiv cuprindea multe cuvinte de preţuire la adresa mitropolitului.

Se pune însă o întrebare : de ce nu a continuat Macarie activitatea tipografică dup[1]! ce a aiuns în scaunul mitropo'itati, aşa cum au făcut alţi vlădici ridicaţi la această treaptă din rîndul călugărilor tipo-

trofan de la Buzău, Antim Ivireanul ş.a.) ? Am putea răspunde că ■ebuie căutată în starea în care se afla atunci Biserica din Ţara scă. Timpul prea scurt petrecut la noi de patriarhul Nifon ropoiitul Maxim Brancovici nu le-a îngăduit să îndrepte stările ri existente, iar după aceea, scaunul mitropolitan a rămas mp de patru ani. In astfel de împrejurări, noul mitropolit a ui de a pune rînduială în viaţa Bisericii, de a purta grija ri- înăstirii de la Curtea de Argeş, a bisericii mitropolitane din e şi a mutării scaunului Mitropoliei în acest oraş. In sfîrşit, Macarie nici n-a avut în jurul său oameni pricepuţi în meş- iparului, care să-i continue munca. Din cele trei tipărituri ale ltă că toată truda i-a revenit lui, nepomenind vreun ucenic, vor face tipografii de mai tîrziu (Coresi, Antim Ivireanul ş.a.).

Neagoe Ba.sarab, prins în atîtea lucrări de construcţie, nu **va** ace faţă cheltuielilor legate de tipărirea unor cărţi noi. **Acestea** tivele pentru care Macarie a întrerupt activitatea tipografică i ajuns în scaunul mitropolitan, îndreptîndu-şi atenţia **mai** mult clemele administrative-gospodăreşti. Îşi va fi încheiat păstoria icelaşi timp cu domnul său Neagoe Basarab, care trecuse la dce la 15 septembrie 1521.

:ele expuse, rezultă că mitropolitul Macarie a fost o mare per- *î* bisericească şi culturală, care a imprimat un duh nou în ericii din Ţara Românească, în primul rînd prin introducerea

mitropoliţi ai Ungrovlahiei. După Neagoe Basarab, a urmat iă agitată, cu lupte necontenite pentru tron şi schimbări dese i. Intre ei s-a remarcat Radu de la Afumaţi, care a domnit în îduri în deceniul al treilea al secolului (ucis de boieri la ie 1529) şi care a purtat nu mai puţin de douăzeci de «răz- :um arată inscripţia de pe mormîntul său din biserica mînăs- 3ş, biruind în mai multe rînduri pe turci. In astfel de împre- iitice nu a putut prospera nici viaţa bisericească. Despre mitro- re au urmat în scaun lui Macarie, avem ştiri puţine ; unii din t poate înlăturaţi din scaun, iar alţii au trebuit să pribegească p prin Transilvania. Din două acte ale vremii, în care nu e nul, rezultă că sub domnitorul Vladislav III (1523—1525, cu ri), păstorea în scaunul Ungrovlahiei un mitropolit cu numele nseamnă că acesta a ocupat scaunul în ultimul an de domnie agoe Basarab sau curînd după aceea, păstrîndu-1 în situaţia

deosebit de tulbure de atunci, cu schimbări foarte dese de domni, pînă prin toamna anului Î523.

Intr-un hrisov dat de domnitorul Radu Bădica, fiul lui Radu cel Mare (1523—1524), din 8 noiembrie 1523, era pomenit un nou mitropolit, cu numele *Ilarion.* In anii anteriori întîlnim la Glavacioc un eyumen cu acest nume, care &r putea să fie identic cu mitropolitul nostru. Ca şi înaintaşul său, a păstorit foarte puţin, pînă prin 1526, fiind poate înlăturat în timpul luptelor pentru tron şi a deselor schimbări de domni.

Urmaşul său a fost mitropolitul *Mitrofan,* care trimitea <>judeţului Lucaci» din Braşov o scrisoare a doamnei Despina Milita, soţia lui Neagoe Basarab. A păstorit pînă prin 1534.

La 10 aprilie 1535, cînd Vlad Vintilă confirma anumite proprietăţi ale mînăstirii Argeş, în hrisovul de confirmare era pomenit şi «mitropolitul Ţării Româneşti chir *Varlaam».* Probabil a fost ales spre sfîrşitul anului 1534. El apare în mai multe hrisoave ale domnitorului Radu Paisie (1535—1545), olt fiu al lui Radu cel Mare, prin care se întăreau Mitropoliei anumite danii.

Vlădica Varlaam este pomenit şi în pisania bisericii Mitropoliei din Tîrgovişte, începută de Neagoe şi terminată de Radu Paisie, în 1537, precum şi în pisania bolniţei de la Cozia, ridicată de acelaşi domn prin 1542—1543. Se păstrează de la el şi o scrisoare din 1541, către judele Braşovului Hans Fuchs, în care se intitula : ((mitropolit a toată Ungrovlahia şi exarh al tuturor Plaiurilor».

Către sfîrşitul păstoririi sale, s-a reluat activitatea tipografică la Tîrgovişte, prin «logofătul» sîrb Dimitrie Liubavici. Prima carte tipărită de acesta a fost un *Molitvelnic slavon.* Prefaţa cărţii aduce ştirea că tipărirea a început în timpul lui Varlaam şi s-a terminat sub noul mitropolit Anania. Cum tipărirea unei cărţi ţinea pe atunci cîteva luni, putem deduce că păstoria mitropolitului s-a încheiat pe la mijlocul anului 1544.

Mitropolitul Anania. In ultimele luni ale anului 1544 — deci tot sub Radu Paisie — a fost ales ca întîistătător al Bisericii din Ţara Românească episcopul Buzăului *Anania.* La 10 ianuarie 1545 era în scaun, fiind amintit în prefaţa *Molitvelnicului* lui Dimitrie Liubavici. Se pare că Anania era omul de încredere — sau chiar rudă — al familiei lui Neagoe Basarab, căci numai aşa ne putem explica faptul că şi-a cjătit piatra de mormînt la mînăstirea Argeş, unde era îngropat ctitorul şi familia sa. In sprijinul acestei ipoteze vine şi faptul că a purtat **o** grijă deosebită doamnei Despina Milita, în timpul pribegiei acesteia în Transilvania. Date fiind legăturile sale cu familia lui Neagoe Basarab,

n presupune că şi-a avut metania în mînăstirea de la Argeş, uritfe t, poate, şi egumen.

Păstoria lui ca mitropolit a căzut în vremuri grele pentru 'ţară, fiind mazilit Radu Paisie şi înlocuit cu Mircea Ciobanul (martie i, acesta a început de îndată prigonirea şi uciderea celor pe care-i ;ea potrivnici. Mitropolitul Anania, socotit om de încredere al îului mazilit, care era ginerele lui Neagoe Basarab, n-a fost it de noul domn. Numai aşa se poate explica lipsa numelui său ctele interne ale lui Mircea Ciobanul. Socotim, totuşi, că mitropo- Anania a rămas în scaun în timpul primei domnii a lui Mircea anul. Sub el, Dimitrie Liubavici a tipărit o nouă carte la Tîrgb- , şi anume un *Apostol* slavon în două ediţii, una pentru Ţara inească şi alta pentru Moldova (1547).

)esigur mitropolitul Anania a hirotonit întru arhiereu pe preotul din Peşteana (jud. Hunedoara), trimis în Ţara Românească în de castelanul Ioan Fanchi din Hunedoara, care 1-a recomandat Mircea Ciobanul pentru hirotonie, întrucît voievodul Transilva- <i-a dăruit episcopia românilor» de aici.

)upa ce scaunul domnesc a fost încredinţat lui Patraşcu cei Bun, ui Radu Paisie (1554—1557), vlădica Anania este pomenit în mai i acte ale acestui domn. în 1556 a trecut în Transilvania, de unde îs osemintele doamnei Despina Milita, moartă de ciumă la Sibiu înuarie 1554), pe care le-a îngropat la Argeş, lîngă ale soţului eagoe Basarab, fapte care sînt consemnate în inscripţia de pe lîntul ei. Tot în această perioadă, a cumpărat o Evanghelie sla-în manuscris, cu 5.000 de aspri, pe care a dăruit-o Mitropoliei îrgovişte (azi în Viena).

lurind Patraşcu cel Bun (26 decembrie 1557), scaunul domnesc a iat din nou lui Mircea Ciobanul, în ianuarie 1558. In această ie, mitropolitul Anania, considerat ca om de încredere al Tui şcu, a fost nevoit să-şi părăsească scaunul şi să treacă în Tran- îia, unde a rămas pînă prin anul 1564.

hi şi-a mai reluat scaunul mitropolitan, căci Mircea Ciobanul îl letase, în a doua sa domnie, cu un nou titular. Vlădica Anania i trăit încă mdit timp, căci este întîlnit în cîteva acte, pînă spre ui anului 1580. Astfel, la 2 iulie 1564, fiind în Bucureşti, da 'tirii Argeş un «înscris», în care menţiona toate lucrările şi daniile re le-a făcut acestei mînăstîri k hi I i i şi alte zidiri, veşminte şi te de cult). Aceste danii bog,-|.- întăresc presupunerea ră a fost en ai mîîiăstirii lui Neagoe de a Argeş sau ca a fost călugărit

aici. Din mai multe acte, reiese că întreagă agoniseala vieţii şi-a lăsat-o Mitropoliei din Tîrgovişte (satele Săcuieni şi Sîrbi, din Dîmboviţa, cumpărate de el cu 45.000 de aspri). între timp, a mai cumpărat alte părţi de moşie în cele două sate, pe care le-a dăruit tot Mitropoliei —■ la 22 septembrie 1580 — reînnoind şi vechea danie. Curînd după această dată a trecut la cele veşnice, pentru că la 5 decembrie 1580, Mihnea Turcitul (1577—1583), întărind Mitropoliei ultimele danii ale lui Anania, spunea că le-a cumpărat «de cînd era încă în viată». înainte de moarte a îmbrăcat marea schimă monahală, sub numele de Antonie. Va fi fost îngropat la biserica Mitropoliei din Tîrgovişte — pe care o înzestrase cu atîtea bunuri —, cum de altfel a şi cerut, prin diata sa din 22 septembrie 1580.

Concluzii: *In prima jumătate a secolului al XVl-lea, viata bisericească în cuprinsul Mitropoliei Ungrovlahiei a fost în plină dezvoltare. La aceasta au contribuit domni evlavioşi, ca Radu cel Mare şi Neagoe Basarab, sprijinitori ai culturii şi artei bisericeşti în Ţara Românească şi, în acelaşi timp, sprijinitori ai tuturor Bisericilor Ortodoxe din Răsărit. Ei au fost secondaţi în toate acţiunile lor de marii ierarhi cărturari Nifon, Maxim şi mai ales Măcar ie. Vlădicii care au urmat n-au putut fi la înălţimea acestora, datorită împrejurărilor vitrege în care le-a fost dat să păstorească. între ei, se impune mitropolitul Anania, ierarh cu alese însuşiri gospodăreşti, €are şi-a lăsat toată averea Mitropoliei din Tîrgovişte.*

BIBLIOGRAFIE

Izvoare documentare: ACADEMIA R.S.R., *Documente privind istoria României. Veacul XVI. B. Ţara Românească,* voi. I, (1501—1525), voi. II (1526—1550), voi. III- (1551—1570), Bucureşti, 1951—1953 şi reeditarea : *Documenta Romaniae Historica,* voi. II (1501—1550), Bucureşti, 1972.

Izvoare narative: Viaţa Sfîntului Nifon. Ediţii: B. P. HAŞDEU, în «Arhiva istorică a României», I, -2, Bucureşti, 1865, p. 133—150; IOSIF NANIESCU si CONSTANTIN ERBICEANU, *Viaţa şi traiul siinţiei sale părintelui nostru Nilon patriarhul Jatig radului,* Bucureşti, 1888, 177 p.; TIT SIMEDREA, *Viaţa Simţului Niion, patriarhul Constantinopolului. Introducere şi text,* Bucureşti, 1937, XIV -f 58 p. (şi la B.O.R., an. LV, 1937, nr. 5—6, p. 257—299); VASILE GRECU, *Viaţa Stlntului Niion.* C *redacţiune grecească inedită,* tradusă şi însoţită cu o introducere, Bucureşti, 1944 ; G. MIHĂILĂ şi DAN ZAMFIRESCU, *Literatura română veche,* voi. I, Bucureşti, 1969, p. 60—112, reproduc ediţia Simedrea, cu introducere şi note; PETRE Ş. NĂSTUREL, *Recherches sur Ies redadion greco-roumaines de la* «Vie de *Saint Niphon II, P*[a]*-triarche de Constantinople»,* în RESEE, t. V, 1967, nr. 1—2, p. 41—75.

O versiune a *Vieţii mitropolitului Maxim Brancovici* a fost tradusă de B. P. HAŞDEU, în «Arhiva istorică a României», I, 2, p. 15 urm., alta de I. BOGDAN, *Vechile cronici moldoveneşti,* Bucureşti, 1895.

!Cr q V fi« NIC rUI AE A M- POPESCU' *NifOn* " *Pot'ta'M Constantinopoluiui* ;ti, 1914, 68
p. («An. Acad. Rom.» M.S.I., s. III, t. XXXVI, 1913—1914 r, 731-
. MAZILU, *Contribuţiuni la studiul vieţii Simţului NUon, patriarhul Constan*
«ui, Bucureşti, 1928, N. DOBRESCU, *Reprezentanţii adiuăcureTeinmse^ca*
ra Romanească la începutul secolului XV: patriarhul Niion, mitropolitul
şi mitropolitul Macarie, în «Convorbiri Literare», XLIV 1910 n 348 364
GHE I. MOISESCU, *Viata Stlntului Nifon, patriarhul TarigraduluLCUp7uefu, n*
a 4oO de an de la mutarea sa către Domnul, în B.O.R., an LXXVI

r i 2 S^sr5TM MM "

itropolitul Macarie: Studiul introductiv al lui P P PANAITESCU
ghierul lui Macarie... Bucureşti, 1961, LXX VIII + 2?3 p ■ DAMASCHfN
Tr°2 o" 4P2? T4naa MUCane T/p_<*'o/u" in' «Studii»' -vista de istorie, an ,3, nr. *2,* p.
429-440 (teza inacceptabilă), PETRE Ş. NĂSTUREL, *Cine a iost al H-lea al*
Ungrovlahiei ?, în M.O., an. XIX, 1967, nr 7-8 n 615 -fiT? dii despre
Macarie, ca tipograf, la cap. începuturile tiparului
:ULAE ŞERBĂNESCU, *Mitropolitul Anania. Contribuţie ,a istoria Biser'cii*
m secolul XVI, în G.B., an. IX, 1950. nr. 9—10, p. 33—46. *viser.cu*
mai pot consulta : CONSTANTIN C. GIURESCU, *La 450 de ani de la moar*
366" 3C8e6 T6G *"ZTl/T* ^"^^ ta' *K"o^* ^ *LX*TM*T* W58 n
, m f "' J' ATr Pereona W' «'ea re/igioosd a *voievodului Neoaoe*
al V-lea, Craiova, (1926), 51 p.. NICULAE ŞERBĂNESCU, 450 de *ani de* .
ia lui Neagoe Basarab. m G.B., an. XXX, 1971, nr. 9-10 p 936-971

XVI

MITROPOLIA UNGROVLAHIEI IN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVI-LEA ŞI PRIMELE DECENII ALE SECOLULUI AL XVII-LEA

in cea de-a doua jumătate a secolului al XVI-lea, ştirile despre mitropoliţii munteni sînt ceva mai bogate. Se observă însă aceeaşi instabilitate a lor în scaun, fiind înlocuiţi, de multe ori, după bunul plac al domnitorilor.

Mitropolitul Efrem. După ce Mircea Ciobanul a ocupat pentru a doua oară scaunul domnesc (ianuarie 1558—21 sept. 1559), a urmat o aprigă prigoană împotriva marilor boieri. în cursul lunii februarie 1558, a avut loc un groaznic măcel, în cursul căruia şi-au pierdut viaţa şi episcopii de la Rîmnic şi Buzău. Probabil mitropolitul Anania a părăsit ţara, refugiindu-se în Transilvania chiar în cursul lunii ianuarie 1558, înainte de intrarea lui Mircea Ciobanul în Bucureşti. Alegerea noului mitropolit *Efrem* se va fi făcut în acelaşi an, cînd Mircea Ciobanul s-a convins că Anania nu se mai întoarce. Documentar, este amintit pentru prima oară abia într-un hrisov clin 17 septembrie 1559 (cu 4 zile înainte de moartea lui Mircea !), prin care domnul întărea Mitropoliei şi «cinstitului părinte arhimitropolit chir vlădica Efrem> o vie la Ştefăneşti, pe care o stăpînea mai de mult. A păstorit şi sub fiul şi urmaşul lui Mircea, Petru cel Tînăr (1559—1568), care a întărit, prin mai multe hrisoave, anumite proprietăţi ale Mitropoliei. Este pomenit şi în predoslovia cărţii *întrebare creştinească,* tipărită de diaconul Coresi la Braşov (1560).

După cîte se ştie pînă acum, vlădica Efrem este primul care a primit o însărcinare din partea domnului de a rezolva anumite probleme administrative-judecătoreşti, care, în mod obişnuit, erau de competenţa domnului sau a dregătorilor săi. Este vorba de un act de

umpărare, încheiat la 14 noiembrie 1561, «înaintea vlădiciei clerului vlădiciei mele».

e cunosc motivele pentru care s-a retras din scaunul mitropo-inte de 27 august 1566, cînd era atestat un nou mitropolit, impui lui Petru cel Tînăr. A mai trăit încă mult timp, ca itropolit». A murit după 10 august 1582, cînd era pomenit, Itima oară în viaţă într-un hrisov de la Mihnea Turcitul. 7 august 1566 domnitorul Petru cel Tînăr întărea «sfin-mnezeieştei Mitropolii din Tîrgovişte... şi preacinstitului pă-*imitropolit chir vlădica Daniil»* stăpînirea peste satul Ani-;che proprietate a Mitropoliei. Alte ştiri despre el nu avem. .t pînă prin 1568, cînd noul domn, Alexandru II Mircea (iunie)t. 1577), va fi rînduit alegerea unui alt întîistătător al Bise-Ţara Românească. Deci erau acum trei «proin mitropoliţi» Efrem, Daniil).

opolitul Eftimie I apare pentru prima oară într-un hrisov al mdru II Mircea din 8 septembrie 1568, prin care se întărea ei satul Aninoasa. Înainte a fost episcop la Rîmnic. Alegerea :ropolit s-a petrecut prin iulie sau august 1568. în anii urmă-pomenit în alte 12 hrisoave ale lui Alexandru II, semn că i de multă cinstire din partea lui. In alte hrisoave este întîlnit felurite procese. Numele său este amintit în prefaţa *Sborni-von,* tipărit de diaconul Coresi la Braşov în 1568—1569, şi în *ictoihului slavon,* tipărit tot de Coresi în 1574—1575. acest mitropolit — cu sprijinul său şi al domnitorului Alexan-ircea — s-a înfiinţat prima tiparniţă la mînăstirea Plumbuita, cureşti, de către ieromonahul Lavrentie şi ucenicul său Iovan e baza unor fragmente din tipăriturile lor — păstrate în bi-iin nea Sovietică, Bulgaria şi România •—■ s-a constatat ntie şi ucenicul său au imprimat un *Tetraevanghel* în două 0 *Psaltire,* toate în slavoneşte. înseamnă că mitropolitul Efti-preocupat de problema tiparirii şi difuzării de cărţi de slujbă. itul Eftimie este primul ierarh din Ţara Românească al cărui răvit se păstrează pînă azi, în biserica din Olteni—Vîlcea.

deosebire de înaintaşii săi, Eftimie a murit în scaun. Un act exandru Vodă din 30 decembrie 1576 amintea de «răposatul chir Eftimie vlădica», ceea ce ne face să credem ca a trecut eşnice pe la mijlocul anului 1576.

1 moartea iui, scaunul mitropolitan a fost ocupat de *Serafim.* i în mai multe hrisoave de danie ale lui Alexandru II,

ale fiului său Mihnea Turcitul (1577—1583) şi ale lui Petru Cercel, (1583—1585). în alte acte apare, împreună cu boierii din divan, judecind anumite procese, mai ales privitoare la stăpînirea de moşii.

Mitropolitul Serafim avea şi preocupări cărturăreşti, fiind în legătură cu diaconul tipograf Coresi din Braşov. Astfel, în postfaţa *Psaltirii slavone* din 1577, se spune că s-a tipărit cu «porunca domnului Io Alexandru voevod şi a fiului său Io Mihnea voevod şi a preasfinţitului mitropolit Serafim». Ultima, şi în acelaşi timp cea mai însemnată dintre tipăriturile coresiene, a fost *Evanghelia cu învăţătura* sau *Cazania* din 1581, o explicare a Evangheliilor din toate duminicile şi sărbătorile anului. In prefaţă se arată că o versiune slavonă a acestei lucrări s-a aflat la mitropolitul Serafim al Ungrovlahiei, fiind dată apoi diaconului Coresi, care a tradus-o în româneşte, împreună cu învăţaţii preoţi Iane şi Mihai de la biserica Sfîntul Nicolae din Şcheii Braşovului. Cartea a fost tipărită de Coresi la Braşov, cu binecuvîntarea mitropoliţilor Serafim al Ungrovlahiei şi Ghenadie al Ardealului. ^, ---------- -"■

Păstoria lui Serafim s-a încheiat, probabil, către sfîrşitul lui 1585 sau începutul anului următor. într-o prisanie pusă de el în anul 1588, la paraclisul Bunavestire de la Snagov, pe care 1-a preînnoit, se spune că «au fost alungat din scaun». înlăturarea din scaun i-a venit desigur din partea lui Mihnea Turcitul, cînd a ocupat pentru a doua oară scaunul domnesc (1585—1591), nemulţumit că mitropolitul a slujit cu credinţă pe duşmanul său Petru Cercel. Probabil s-a retras la mînăstirea Snagov, unde a preînnoit paraclisul amintit (ctitoria lui Vladislav II din secolul XV) şi a făcut «şi celelalte case de locuinţă şi mici chilii». A murit în cursul anului 1590 şi a fost îngropat în biserica mare a mmăstirii Snagov, avînd deasupra mormîntului o lespede de piatră cu inscripţie slavonă. Astfel, mitropolitul Serafim se numără printre cei mai de seamă vlădici munteni din această perioadă.

După înlăturarea lui Serafim, în scaunul mitropolitan vacant a fost trecut episcopul *Mihail* al Rîmnicului, probabil în primele luni ale anului 1586. Este pomenit în cîteva hrisoave date de Mihnea voievod. Ca mitropolit, va fi primit vizita patriarhului ecumenic Ieremia II şi a fostului patriarh Pahomie II, prin 1587 şi 1588. Retrăgîndu-se din scaun către sfîrşitul anului 1589 — fiind poate prea înaintat în vîrstă —, a mai trăit încă vreo doi ani. A murit între 4 august 1591 — cînd mai era în viaţă — şi 7 martie 1592, cînd era numit «răposatul vlădică Mihail». . Urmaşul său, *Nichifor,* probabil era originar din părţile Buzăuluir căci avea legături cu mînăstirea Izvorani, situată în această regiune.

nimic despre el înainte de a fi fost ridicat în scaunul mitro-
Este atestat documentar la 12 ianuarie 1589, ca «preasfinţitul
>polit chir Nichifor». Apare şi în trei acte de judecată. Se
a primit vizita patriarhilor ecumenici Ieremia II şi Teolipt II
patriarh»), la reşedinţa sa din Tîrgovişte, în 1592. >tim că a
fost silit să-şi părăsească scaunul în a doua jumătate 1592,
cînd a ajuns domn al Ţarii Româneşti Alexandru cel)2—
1593), fiul lui Bogdan Lăpuşneanu al Moldovei, n mitropolitul
Nichifor este întîlnit în acte tîrziu de tot, în-î care aflăm
că «l-au chemat mai înainte Vasile»), apoi în mai murit deci
după această dată, probabil la mînăstirea Izvorani, pare că şi-a
petrecut ultimii ani de viaţă. Acestei mînăstiri i-a ii multe
danii — moşii, vii, case, obiecte de cult —, din care ează
coperţile de argint aurite ale unui Tetraevanghel, cu i :
«arhimitropolitul Nichifor a legat acest Tetraevanghel 7101» .
S-ar putea să fie înmormîntat aici. i înlăturat Nichifor din
scaun, domnitorul Alexandru cel Rău
locul său pe un mitropolit *Mihail* (al doilea cu acest nume),
rea se va fi produs în toamna anului 1592. Ca şi înaintaşii săi,
domn va fi dorit sa aibă pe scaunul mitropolitan un om de
e. Mihail nu este pomenit în nici un act de la Alexandru
ci numai în două acte de la Mihai Viteazul, din anul 1594.

opolitul Eitimie II. Decis sa înceapă lupta cu turcii, marele
ihai Viteazul (septembrie 1593 — 9 august 1601), cum era şi
căutat să strîngă în jurul său numai dregători noi, din gene-
E posibil ca odată cu schimbarea vechilor dregători să fi în-
pe vlădica Mihail II, care nu-i va fi inspirat destulă încredere,
sau a fost ocupat — după toate probabilităţile — în toamna
594, de mitropolitul *Eitimie.* Se pare că acesta era originar din
Dîmboviţa, unde avea mai multe proprietăţi şi rude. înainte
nge în scaun va fi cîrmuit mînăstirea Cozia, unde întîlnim un
cu acest nume în 1590. Marele domn îl va fi cunoscut pe cînd
al Olteniei.
îS la cîrma Bisericii din Ţara Românească, mitropolitul Eftimie
irat de o deosebită încredere din partea domnului său, care
s în diferite solii peste hotare şi 1-a ţinut pe lîngă sine în
ărăzindu-i — pentru serviciile aduse — mai multe moşii. Este
pentru prima oară, în această calitate, în mai 1595, cînd a
is într-o solie la Alba Iulia.Ta principele Sigismund Bâthory al
aniei, pentru a semna un tratat de alianţă antiotomană. Din

delegaţie mai făceau parte episcopii Teofil al Rîmnicului şi Luca al Buzăului, precum şi mai mulţi boieri. Tratatul a fost semnat la 20 mai 1595.

Mitropolitul Eftimie este întîlnit mereu în hrisoavele date de marele domn, după 1595. De pildă, la 13 aprilie 1596, a convocat un «sobor» ia Tîrgovişte, în care a întocmit un «aşezămînt» după care să se conducă mînăstiriie ţări:, înirucît în ele «au început nişte obiceiuri carele nu sănt den porunca sfinţii pravile».

Mihai Viteazul i-a încredinţat judecarea unor neînţelegeri, mai ales în probleme de moştenire şi stăpînire a unor moşii, ivite intra diferiţi locuitori ai ţării. Prin mai miiKe hrisoave, domnul întărea Mitropoliei stăpînirea unor sate.

De asemenea, mitropolitul Eftimie apare în mai multe acte diplomatice ale marelui domn. Astfel, la 9 iunie 1598 s-a semnat, la mînăstirea Dealu, un tratat de către trimişii împăratului Rudolf II al Germaniei (1576—1612), de o parte, şi de Mihai Viteazul, de «arhiepiscopul Eftimie» şi opt boieri, de alta. împăratul se obliga să-i dea lui Mihai plata pentru 5.000 de ostaşi, precum şi armament, iar domnul român, recunoscînd suzeranitatea lui Rudolf, — însă «fără plata vreunui tribut sau vreunei dări» —, se obliga să lupte «pentru depărtarea turcilor şi a altor duşmani de Transilvania, Ţara Românească şi părţile Ungariei». Intre altele, în tratat erau şi anumite prevederi privitoare la viaţa bisericească : «Cît priveşte legea (religia), Majestatea sa dă încredinţare a nu împiedica întru nimic cele ce au fost ţinute pînă acum în Ţara Românească, nici a opri slujbele bisericeşti ale episcopilor şi preoţilor lor, nici a sili pe domnul-voievod sau staturile şi rangurile lui (să treacă) la altă religie». In aceeaşi zi, mitropolitul Eftimie — cu semnatarii români ai actului — depuneau jurămînt de credinţă faţă de împăratul Rudolf.

După căderea lui. Mihai Viteazul, scaunul domnesc al Ţării Româneşti a fost ocupat de moldoveanul Simion Moghilă sau Movilă (no-., iembrie 1600 — iulie 1601), apoi de Radu Mihnea (septembrie 1601 —ni martie 3602) şi din nou de Simion Movilă (noiembrie 1601 — iulie 1602)^ Se pare că mitropolitul Eftimie s-a ataşat de Simion Movilă, căci prin,! iulie Î602, cînd acesta a pierdut scaunul domnesc şi s-a retras în Moldova, a fost urmat şi de mitropolitul Eftimie, împreună cu cîţiva boieri munteni (dacă nu cumva a fost silit de domn la acest pas). De aici, pribegii au trimis cîteva solii şi scrisori regelui Zygmunt (Sîgismund) III al Poloniei (1587—1632), comisarilor împăratului Rudolf II din Transilvania şi hatmanului polon Zamoyski, rugîndu-i să-i ajute

meze din nou pe Simion Movilă in Ţara Românească (într-o lin 1604 cereau permisiunea să se întoarcă «în ţara lor şi la e lor de locuinţă şi în patria lor iubită»).

speranţele le-au rămas zadarnice, căci nu i-a ajutat nimeni, anul domnesc al Ţării Româneşti a fost ridicat Radu Şerban 1). în această situaţie, vlădica Eftimie a fost nevoit să se în Ţara Românească, desigur cu consimţămîntul noului domn. tr-un hrisov — în care nu este indicat anul — confirma o mai multe sate, pe care mitropolitul le lăsa, după moarte, e Stana şi copiilor ei. In hrisovul respectiv, se spunea despre)ribegit în ţara Moldovei la Ieremia voievod» şi că «a vrut)umnezeu de a venit părintele vlădica Eftimie din Ţara în ţară la domnia mea». Nu se ştie cît a mai vieţuit şi unde ormîntat.

ele prezentate, reiese ca mitropolitul Eftimie a fost unul din ; seamă ai Ţarii Româneşti, fiindu-i dat să trăiască în zilele dar şi în cele de cădere ale celui care, la un moment dat, s-a tuia : Io Mihail Voievod, clin mila lui Dumnezeu, domn al Lâneşti, al Ardealului şi a toată ţara Moldovei». ii

politul Luca din Cipru. După ce mitropolitul Eftimie şi-a pă-[a] nul, Radu Şerban a numit un nou titular, în persoana epis-[fi] *uca* al Buzăului. Acest lucru s-a petrecut chiar în toamna-')2, căci noul domn nu avea nici un interes să aştepte reîn-[J]f unui mitropolit care i s-a arătat potrivnic şi — implicit —-[6] ă o stare de provizorat şi de neorînduială în Biserica ţării pâ" s-o cîrmuiască. °'

mitropolit era un grec din insula Cipru (de unde şi numele[1] ui sau Luca din Cipru), «crescut din fragedă vîrstă în starea », cum ne spune un panegirist al său, mitropolitul Matei al ^u se cunosc împrejurările în care a ajuns în Tara Româ- ■ar putea să fi venit după ce ţara sa, insula Cipru — stăpî- timp de veneţieni —, a fost cucerită de turci. N-ar fi exclus i fost trimis de vreuna din mînăstirile din Răsăritul Ortodox L cele care le erau închinate în Ţara Românească şi apoi să fi atru totdeauna la noi. Nu ştim cînd şi în ce împrejurări a >cop al Buzăului. Qert este că la 10 septembrie 1583 sau 1584 i timpul lui Petru Cercel — era pomenit într-un act ca «prea ;i prea sfinţitul arhiepiscop chir Luca al Buzăului», ne subliniat faptul că episcopul Luca s-a bucurat de multă din partea lui Mihai Viteazul care, apreciindu-i calităţile în-

născute şi pregătirea cărturărească, 1-a trimis în mai multe solii peste hotarele ţării. Astfel, în mai 1595, este întîlnit în misiunea diplomatică trimisă la Alba Iulia, la principele Sigismund Bâthory. In primăvara anului 1597, episcopul Luca a fost trimis de domnul său într-o misiune ia ţarul Rusiei, Feodor, fiul lui Ivan cel Groaznic (1584—1598). In iunie, episcopul buzoian era la Moscova, unde, pe lingă o scrisoare de la Minai Viteazul, aducea, prin viu grai, rugămintea de ajutor împotriva turcilor. A fost primit de ţar şi de sfetnicul său Boris Godunov, iar la 4 iunie, ţarul i-a dat o scrisoare, din care reieşea limpede scopul misiunii sale la Moscova. întors în ţară, episcopul Luca şi-a continuat păstoria la Buzău, atît sub Mihai Viteazul cît şi sub urmaşul său imediat Simion Movilă.

Ca episcop, Luca Cipriotul a ridicat un schit (mînăstire) în satul Izvorani (jud. Buzău). Nu se cunoaşte exact anul întemeierii, dar în 1600 era în fiinţă, căci Nicolae Pătraşcu, fiul şi locţiitorul lui Mihai Viteazul, îi dăruia două vaduri de moară. Acestei mînăstiri i-a purtat apoi o grijă deosebită şi după ce a ajuns în scaunul mitropolitan, înzestrînd-o cu numeroase sate şi alte bunuri mobile sau imobile (cîteva danii i-a făcut fostul mitropolit Nichifor). Mînăstirea zidită de vlădica Luca a fost distrusă de un cutremur în timpul lui Şerban Cantacuzino, fiind refăcută apoi de urmaşii lui Luca (Jipa căpitanul şi Stanciu Vernescu zis Cîrloavă), în timpul lui Constantin Brîncoveanu. Cu refaceri ulterioare, slujeşte azi ca biserică parohială în Izvorani.

După ce Radu Şerban a ocupat scaunul domnesc, iar mitropolitul Eftimie s-a retras în Moldova, noul domn a ridicat în scaunul de mi tropolit al Ungrovlahiei pe episcopul Luca de la Buzău. Apare pentru prima oară în noua calitate într-un hrisov al lui Radu Şerban, din noiembrie 1603, prin care întărea mînăstirii Mărgineni satul Telega, dăruit de ctitorul ei, vornicul Drăghici. Din timpul păstoririi sale ca mitropolit, se cunosc zeci de acte în care e pomenit numele său. Prin unele se făceau danii sau întăriri de proprietăţi, pentru Mitropolie şi mînăstirea Izvorani, în altele figurează ca martor în divanul domnesc ; unele erau cărţi de judecată emise de el însuşi în diferite probleme. De remarcat ca s-a bucurat de preţuirea tuturor celor cinci domni care au cîrmuit Ţara Românească din 1602 pînă în 1629, încredinţîndu-i-se felurite procese spre judecare. Uneori judeca «cu soborul sfintei Mi tropolii», alteori cu sufraganii săi de la Rîmnic şi Buzău sau chiar cu unii arhierei greci aflaţi în ţară (Matei al Mire.lor, egumen la Dealu, Şi alţii)- QiiB") ,*shto* «O

a grec ele neam, mitropolitul Luca — spre deosebire de alţi neamul său ajunşi la noi — s-a identificat întru totul cu poporului pe care-1 păstorea. Mărturie în acest sens este i de a păstra autonomia Bisericii noastre faţă de Patriarhia Pentru aceasta, în septembrie 1615, patriarhul Timotei II tinopolului (1612—1621), împreună cu sinodul său, avînd şi ntul lui Teofan al Ierusalimului, au hotărît să înlăture «din *Un* cinstea iui» pe mitropolitul Luca, întrucît s-a arătat «ne-ji nesupus şi uzurpator». In continuare, actul patriarhal pre-e cînd a fost numit mitropolit al acestei eparhii, nici nu vreodată, nici n-a binevoit a da peşcheşul anual legiuit sau pentru nevoile Bisericii în fruntea căreia stăm noi, precum ' [alţi confraţi ai noştri arhierei ; nici n-a arătat primire şi : către oamenii bisericeşti, ci-i dispreţuia şi nu-i socotea t :». Hotărîrea nu s-a aplicat.

; mitropolitul Luca ştim că a păstrat legături şi cu românii ;ni. Astfel, înainte de 1606, a hirotonit întru arhiereu pe ii Teoctist al Ardealului, iar în 1606, împreună cu acesta, pe preotul Neagoslav de la biserica Sfîntul Nicolae din movului, pentru «sumeţia» lui.

iristul lui Luca din Cipru, mitropolitul Matei al Mirelor, ne pre el că era «deprins foarte la caligrafie». In adevăr, de la îas cîteva manuscrise greceşti, care-1 arată ca un caligraf isit: o *Evanghelie* isprăvită de scris la 20 martie 1588 (azi o *Evanghelie* terminată la 4 iunie 1594 (azi la Ierusalim), o 3 scrisă cu cheltuiala vel vistierului Hrizea în 1624, hărăzită Ivir din Muntele Athos şi o *Psaltire,* începută de el şi ter-■ia prin 1634—1635 de un ucenic al său, arhiereul Iacov. De Dlitul Luca se păstrează şi un antimis, sfinţit de el, cu o in-are pare să fie cel mai vechi antimis cunoscut la noi (găsit Brădet-Argeş).

tnentele vremii pomenesc de un nepot al lui Luca din Cipru, Lorinţ), căsătorit în satul Verneşti de lîngă Buzău, din care v'asile Cîrlova, primul nostru poet modern. Urmaşi ai acestui au ajuns ctitori de rhînăstiri şi biserici în părţile Bhizăului î Barbu, Grăjdana, Ulmeasa, bisericile din Verneşti şi Calvini), o păstorire de aproape o jumătate de veac, mitropolitul Luca a cele veşnice în primele luni ale anului 1629. A fost înmor- ^ Mitropolia din Tîrgovişte, şi nu la ctitoria sa de la Izvorani. • arte, bun caligraf, ctitor de aşezăminte bisericeşti, cîrmuitor

priceput al treburilor bisericeşti vreme de aproape o jumătate de veac, diplomat iscusit, însufleţit de o dragoste sinceră faţă de patria sa adoptivă şi de păstoriţii săi, mitropolitul Luca Cipriotul se înscrie printre marii vlădici ai Ungiovlahiei din veacurile trecute.

Mitropolitul Grigorie I. Trebuie remarcat faptul că în timpul mitropolitului Luca s-a întărit mult şi influenţa grecească în Biserica munteană. O consecinţă imediată a acestei influenţe a fost şi alegerea unui nou ierarh grec pe scaunul mitropolitan al Ungrovlahiei, după moartea lui Luca. Este vorba de mitropolitul *Giigorie I,* ales sub domnitorul Alexandru Iliaş (1627—1629). A fost tuns în monahism la mînăstirea Ivir din Muntele Athos. Se pare că a venit în Ţara Românească în 1613, cînd Radu Mihnea închina mînăstirea Radu Vodă din Bucureşti mînăstirii Ivir. La începutul anului 1614, era egumen la Radu Vodă, lămînînd aici pînă în primele luni ale anului 1629, cînd a fost ridicat în scaunul mtiropolitan.

în această calitate, s-a îngrijit de restaurarea mînăstirii Stelea din Bucureşti, ctitorită de spătarul Stelea, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea şi închinată mînăstirii Ivir, arsă şi ruinată în 1595 de ostaşii lui Sinan Paşa. Vlădica Grigorie stătea mai mult în Bucureşti, la Sielea, făcînd din ctitoria sa «scaun de vlădicie».

Iu primăvara anului 1632, a fost trimis de Leon Vodă în Transilvania să sfătuiască pe boierii munteni pribegiţi acolo să se întoarcă în ţară. in decembrie 1632, mitropolitul Grigorie şi episcopul Teofil de la Rîmnic făceau parte dintr-o impunătoare solie care s-a prezentat în faţa vizirului şi a sultanului la Constantinopol, spre a da mărturie că ţara vrea ca domn pe Matei Basarab. In martie 1633, Matei s-a întors iii ţară cu toţi însoţitorii săi, fiind desigur uns domn de către mitropolitul Grigorie.

Şi-a continuat păstoria şi sub Matei Basarab, sprijinind activitatea tipografiei din Cîmpulung, care fusese trimisă domnului muntean de mitropolitul Kievului Petru Movilă. In timpul lui Grigorie, s-a tipărit aici un *Mohtvelnic slavon* (1635).

S-a retras din scaun în iunie sau iulie 1636. A murit la scurt timp, în septembrie 1636, cum ne încredinţează piatra sa de mormînt, scrisă în limba greacă (azi se află în lapidariul bisericii Stavropoleos din Bucureşti). t*»-****-

i n c l u z i i : *Viaţa bisericească din Ţara Românească, în a jumătate a secolului al XVI-lea, a fost într-o necontenită ne-'anţă şi frămîntare, cauzată de prea multele schimbări de domni* ■*cute în acel timp. Din acest motiv, uneori au ajuns pe scaunul ipolitan oameni fără o valoare deosebită, cu păstorii foarte* e. *Intre ei se remarcă Eftimie I (singurul care a murit în scaun) >.raiim, ierarhi cu preocupări cărturăreşti, apoi Eftimie II, mi-ilitul lui Mihai Viteazul.*

lucrurile s-au schimbat odată cu venirea în scaun a mitropoli-Luca din Cipru, care a izbutit să-şi păstreze scaunul aproape decenii, pină la moarte. Sub el, s-a întărit însă şi elementul 'se în Biserica din Ţara Românească, fapt care va avea urmări tive pentru vremurile de mai tîiziu.

BIBLIOGRAFIE

,

0 a r o. ACADEMIA R.S.R., *Documente privind istoria României. B. Ţara ică,* veacul XVI, voi. III (1551—1570), voi. IV (1571—1580), voi. V (1581— ■ol. VI (1591—1600), Bucureşti, 1952—1953; veacul XVII, voi. I (1601—1610); 311—1615); voi. III (1616—1620); voi. IV (1621—1625), Bucureşti, 1951—1954 dice (1601—1625), Bucureşti, 1960; ACADEMIA R.S.R., *Documenta Romaniae B. Ţara Românească,* voi. XXI (1626—1627), voi. XXII (1628—1629), voi. 30 -1632), Bucureşti, 1965—1969.

:r ă r i g e n e r a l e . NICULAE ŞERBĂNESCU, *Mitropoliţii Ungrovlahiei,* în i. LXX VII, 1959, nr. 7—10, p. 722—826; NICULAE ŞERBĂNESCU, *«Creştinul irele voievod ce au tost domnu Ţârei Rumâneşti şi Ardealului şi* iMoidovei»_ *ni de la moartea lui Mihai Viteazul,* în M.O., an. XXVIII, 1976, nr. 9—10, 18.

:r ă r i s p e c i a l e . IOAN C. FILITTI, *Vlădica Luca (f 1629), strămoş al buzoian Vasile Cîrlova (1809—1831),* Bucureşti, 1935, 14 p.; I. IONAŞCU„ a *Izvorani (Buzău), ctitoria episcopului Luca* (1583—1604), în revista «Inge-u, an. VIII, 1936, nr. 3—4, p. 31—93 (şi extras, Buzău, 1936, 65 p.); GABRIEL , *Episcopul Luca al Buzăului,* în G.B., an. XXIII, 1964, nr. 9—10, p. 897—914 ; *1E* CRONŢ, *Episcopul Luca al Buzăului, sol diplomatic al voievodului teazul,* în M.O., an. XXVII, 1975, nr. 5—6, p. 357—363; IOAN IONESCU, *'ui Luca din Cipru, un reprezentant al culturii bizantino-cipriote in Ţara că,* în G.B., an. XXXIX, 1980, nr. l—2, p. 78—94.

CIORAN, *Mînăstirea Stelea din Bucureşti,* Bucureşti, 1947; NICULAE SCU, *Precizări privind cronologia mitropolifilor Ungrovlahiei,* în B.O.R., X, 1961, nr. 3—4, p. 376-r380; IOAN-VASILE VOINEA, *Mitropolitul 1 al Ongrovlahiei,* în S.T.,/an. XXVI, 1974, nr. 9—10, p. 739—747.

XVII

EPISCOPIILE RÎMNICULUI ŞI BUZĂULUI ÎN SECOLUL AL XVI-LEA

O.

'dată cu desfiinţarea <<Mitropoliei>)__Se^rirLului, în primii _ani ai secolului al XV-lea, în Ţara Românească a rămas un singur scaun -^vTaaîcesc": Mitr^olia~Ungroviahiei.ᵢ DaJţorKa^mimeroaselor lupte interne şi schimbări de domni care au urmat după moartea lui Mircea ^ceT*BăTrîni'*"hicT*"ˡvTăţă "Bisericească nu a prosperat, aşa cum s-a întîmpiat, de pildă, în Moldova, în cursul glorioasei domnii a lui Ştefan ~oeT~WareT^p^enJi|tere~a" vieţii bisericeşti" în Tara Româneasca a avut ^lpc_ abia în primele decenii ale secolului al XVT-lea, datorită celor doi domni sprijinitori ai culturii şi_artei BfserTce'stT," RâduZSiX.Majalsi Neaqoe Basarab. *fjfj£~*

Cei mai mulţi istorici socotesc că soborul de egumeni, preoţi şi mireni convocat de patriarhul Nifori/peTrffuă'~aîscută problemele legate de reorganizarea vieţii bisericeşti în Ţara Românească, a hotărît __şi_înfimţarea a Jfouă^eparhii noi,_ji Rîmnicului şi a Buzăului^ Singurul izvor pentru susţinerea acestei ipoteze este relatarea iui Gavriil B^ul ""din *Viaţa MÎBÎÎMMIIMBSIÎL,* Dar m^ucră£ej_sa_jnii_j.e_d.au_ riumelecelor doi episcopi, nu sînt indicate reşedinţele lor şi nu se vorbea de o delimitare precisă a noilor eparhii, spunîndu-se vag: «care cît va birui...».

La aceasta se adaugă şi faptul că Gavriil nu aminteşte de participarea episcqpilas-- de Rîmnic şi Buzău , la sfinţirea mînăstirii de la __.Argeş, ^şi ^*k^ns^S^^HAhl^P*^^^^^ mitropolitul Macarie — feţe bisericeşti de. un rang inferior episcopilor (egumenii de la Athos şi din ţară). In sfîrşit, constatăm că izvoareje cumentare jnternejnu pomenesc nici un episcop de BuzăW, pînă în ^oate acestea ne fac să privim cu rezerve afirmaţiile lui Gavriil că Nifon a hirotonit doi episcopi cărora le-a dat ^«gparbigi, ho-

căci el — în calitatea sa de ucenic şi panegirist al patriarhu-
avea tot interesul să-i prezinte în culori cît mai luminoase acti-
desfăşurată în Ţara Românească.
i toate acestea, socotim că, principial, s-a hotărît înfiinţarea
loua eparhii în soborul care a avut loc în primii ani ai secolului [-
lea, probabil în 1503, dar timpul prea scurt petrecut de Nifon
şi tulburările care au urmat după moartea lui Radu cel Mare
ngăduit ca ele să se organizeze după toată rînduiala canonică,
lucru s-a făcut numai sub Neagoe Basarab şi chiar mai tîrziu,
ierei-e său, Radu/de la, Afumaţi,

iscopia jymniculuL_Aceastşf eparhie a fost cţ-
feată^penţrjjjudejelg/
fripta"O til]iiii avînd~7eşedinţa dintru ânceput în oraşul Rîmnic.
exprimat îri" alt loc părerea că şi fosta «Mitropolie» a Severi-
;i-a avut reşedinţa jot în oraşul Rîmnic. Aşa s-ar putea explica
ira de"~«Episcopia Rîmnicului Noului Severin», care apare în
îcă de pe la sfîrşitul secolului al XVI-lea. Cu alte cuvinte,
ţparhie era o continuatoare a :ei decenii_ Lilţi i s t > ^ i
fi fost *Maxim Brancovici,* himţoniţ de fosti^^jga^ţnarhNifqn, _,■
lupy^păsr6*fTFe^3*e_3oî*ani, a fost ridicat în scaunul mitropoli-
ceastă presupunere s-a făcut pe "bază~ceTor relatate într-o ver-i
Vieţii sale, că Radu cel Mare «îl făcu pe Maxim ieromonahul
3... şi nu după multă vreme îl făcu arhiepiscop al Ţării Munte-
Observăm însă că nu se precizează^^ pen^u_ce_jic^n epj.şci)pal
hirotonitT^e^ădaugă apoi şi fa^ţuj^ăjQurny^B^luj. Maxim Bran-
riu este întîlnit în nici un act intern şi nici în pomelnicul^Epis-
RîmmculuL De. aceea clmşiderjim,. cJ..jJ'y^cî^â^
primul episcop de Rîmnic a fost Maxim j „SIL.ICAJJtă„
rezervă, neavînH probe documentare în acest sens. ^rabă socotim
că mitropolitul *Tlarinn II* al Ungrqvlahiei (1523— l_jost_ iniţial
episcop*Tâ~~Rîmnk, din moment ce esfe tre<*ut în

de Rîmnic al cărui nume apare_în actele timpului

iL535ir._..la 1 aprilie_J;535(„prm care întărea Episcopiei Rîmnicu-
_multe mojjj şi_alte bunuri.
■ fapt, hrisovul era dat «cinstitului părinte episcop chir Paisie»,
ii lui Leontie în scaun, care păstorea la acea dată/Din cuprinsul
sm însă de «părintele episcop Leontie», care a răscumpărat de

la Vlad Vintilă o ocină a Episcopiei, cu 500 de aspri. Se înşirau apoi cinci «ocine», cumpărate tot de Leontie pentru Episcopie. Dar prin acelaşi hrisov, se întărea Episcopiei «jumătate din podul de la Olt, lingă Rîmnic, *pentru că 1-a ţinut şi pină acum Ia alţi domni, care au iost înaintea domniei sale»* şi îi erau întărite mai multe danii făcute de Neagoe Basarab, de soţia sa doamna Despina, de Radu de la Afumaţi şi de doamna Anca, soţia lui Moise Vodă. Toate acestea arată că Episcopia exista fn timpul lui Neagoe Basarab. Din acest hrisov, rezultă că episcopul Leontie era un ierarh cu alese însuşiri gospodăreşti, care a creat o bază materială corespunzătoare pentru eparhia
\ue care o conducea. Presupunem că a stat în fruntea Episcopiei de Pîmnic de prin 1523 pînă către sfîrşitul anului 1534 sau poate chiar pînă în primele luni din 1535, căci abia la 1 aprilie 1535 era atestat
^ titular.

________ / este amintit în documentul de mai sus, prin care Vlad Vintilă întărea Episcopiei vechile proprietăţi. A doua menţiune documentară despre el este din 4 martie 1540, cînd apare sub titulatura de «părintele nostru arhiepiscopul chir Paisie al Rîmnicului». Alte ştiri despre el nu mai avem.

Letopiseţul cantgcuzinescj, descriind domnia lui Mircea Ciobanul, arată că după ce-a ocupat scaunul domnesc a doua oară (1558—1559), a chemat pe toţi boierii pribegiţi în Ardeal, făgăduindu-le cu jurămînt că nu li se va întîmpla nici un rău. «Iar cînd au fost la martie 3 deni (1558) — continuă *Letopiseţul* — cu meşteşug mare au chemat pre Stanilă vornicul şi pre toţi boiarii şi pre *amindoi episcopii* şi toţi egumenii cu mulţime de călugări, în cetate în Bucureşti. Şi aşa, fără veste, au năpustit într-inşii pre beşliii lui şi pre mulţi turci de i-au tăiat pre toţi, vărsîndu-se mult sînge nevinovat» (ed. C. Grecescu şi D. Simonescu, 1960, p. 50). Presupunem că este vorba de episcopii de Rîmnic şi Buzău, — mitropolitul Anania fugind din vreme în Transilvania —, dar numele lor nu le cunoaştem.

Alţi cpiscopi de JRîmnic. Episcopul *EHimie_* este întîlnit în unele pomelnice, precum şi în pisaniile vechii catedrale episcopale şi a bisericii din satul Olteni — jud. Vîlcea, care-1 aşează printre ctitori. Probabil a fost ales în anul 1559, după uciderea predecesorului sau, în măcelul lui Mircea Ciobanul, păstorind pînă pe la mijlocul anului 1568, cînd a fost trecut în scaunul mitropolitan de la Tîrgovişte. S-a păstrat chipul său, zugrăvit pe pereţii bisericii schitului Olteni, socolită ctitoria sa. ,α\ '5C

rmaşul său a fost episcopul *Mihail,* ales în a doua jumătate a 1568. Documentar este pomenit abia la 9 ianuarie. JJ5Z.6. Numele - ca episcop — este amintit în peste zece hrisoave (pînă la 19 brie 1585), ca martor la unele danii, ca membru în divanul ;sc, alături de domn şi de alţi dregători, în judecarea unor ne peri sau în acte de danie către Episcopie. Ca ierarh a fost trecut preună cu înaintaşul său Eftimie — între ctitorii catedralei din c şi a schitului Olteni, cărora le-a făcut şi danii. Tot sub el au ichinate Episcopiei schiturile Olteni şi Dobruşa.

3 la sfîrşitul anului 1585 — sau mai degrabă la începutul lui — a fost trecut de Mihnea Turcitul în scaunul mitropolitan, în lui Serafim, înlăturat din scaun, păstorind pînă prin iarna anilor -1592, cînd a trecut la cele veşnice.

oul eDJ£co_D__£(feja.. a fost ales, probabil, în primele luni ale ; 1586, după trecerea lui Mihail în scaunul mitropolitan. Sub el, ipia a primit mai multe danii din partea unor credincioşi. Intr-un apare sub titlul : «prea cinstitul părinte arhiepiscop chir Efrem Rîmnic». Este o nouă atestare documentară a acestei titulaturi, ste întîlnit în alte cîteva acte. Probabil a păstorit pînă prin 1591, *a* octombrie acel an Rîmnicul avea un nou cîrmuitor. Nu putem :ă s-arejtras dm scaunjorLa murit, *j* -r *iL^-t&JtA*

flainţet_Jri_jcna.ij(jl525j a făcut ,Earţe[j3Jri solia 'trimisă ....de Miliai^V *UA)<'* :ul la princmele-jSigismund Bathory al Transilvaniei -[1]- împreună tropolitul ^tjj.riiej[f] episcopul Luca de la Buzău şi_ câţiva dregători nnînd tratatul de alianţă antiotomană, din 20 mai 1595. Fără încă a participat şi la soborul convocat de Mihai Viteazul la Tîr-e, la 13 aprilie 1596, pentru a lua măsuri de îndreptare a vieţii tireşti. Este- pomenit şi în două hrisoave ale marelui voievod. imul dintre acestea apare cu titlul de «preasfinţitul arhiepiscop eofil al Rîmnicului».

resupunem că episcopul Teofil a fost „„acela care _a tuns îţi me-n__rje__Te^dora, mama^lui _Mih_ai. Viteazul, devenită monahiaJTeo-Mu putem şti eît a mai păstorit. Poate s-a retras din scaun după ea marelui domn, protectorul său, căci la 8 noiembrie 1601, în de danie a mâinii Teofana, prin care închina Coziei satele Frasini Studeniţa, Rîmnicul avea un nou episcop, pe *Etrem.* bservăm, deci, că ştirile despre vlădicii Rîmnicului în secolul al ?a nu sînt prea bogate. Aceste ştiri se referă mai mult la probleme

de ordin material, şi nu bisericesc, încît este foarte greu să ne facem o imagine limpede asupra activităţii pe care au desfăşurat-o.

Episcopia Buzăului. începuturile acesteia sînt tot atît de nelămurite ca şi a]e_cjM ,dje JUrji^^ s-a hotărît "toFîîTsoborul convocat'de fostul patriarh Nifon în ([503/ în urma căruia TTn'foto'nitdbi^epîscopîTTncreHinţîndu-le şi «eparhie hotărîtă». Cu toate acestea, organizarea ei canonică se va fi făcui abia, în Hltirnii anixlc ^2SBi!LJ[1]j£Li^£^o^»55^£â^^ocotim c? la stabilirea scaunului epis- . copal în oraşul Buzău au stat oarecari raţiuni istorice-bisericeşti. Am iPseu]o"ePiscop'-i>> Pomeniti de papa Grigorie IX activau undeva în regiunea jcurburii Carpaţii6r™făr" îupă o veche trai diţie unlT^ep'isco£i ar fi stat şi în schiturile din Munţii Buzăului. Jn_ acest fel, Episcopia de Buzău se prezenta ca o continuatoare firească a unor vechi stări de lucruriJ-Jiitr-un pomelnic scris la proscomidierul jMşericuţeT""rupestre Xgatonul Nou din Munţii Buzăului, sînt trecuţi: j^rjviepiscopuî Dosîţeî», domnitorul «Moise Voievod» (1529—1530), monahia Teodora şi monahul Agaton. Ar putea fi un episcop al Buzău-ui în vremea acelui domaitor sau clpar jmai dinainte şi retras,ai«

^ *p* **mf i «îMri**

după moartea lui Neagoe Basarab, domnii atît de efemeri ai ţării cu greu se puteau gîndi la bunăstarea Bisericii. O excepţie face doar Radu de la Afumaţi, care s-a preocupat de înzestrarea materială a Episcopiei Buzăului. In hrisovul său din 8 septembrie 1525, domnul arăta că a făcut mai multe danii Episcopiei şi cîrmuitorului ei, *Paisie.* însuşi acest episcop a cumpărat mai multe părţi de moşie la Verneşti (jud. Buzău), întărite la 15 noiembrie 1530 de Vlad Vodă înecatul (1530—1532). La 7 mai 1535, Vlad Vintilă de la Slatina (1532—1535), dăruia «sfintei şi dumnezeeştii Episcopii din tîrgul Buzăului şi prea-cinstitului părinte episcop Paisie, care petrece în această vreme în acest sfînt loc», două moşii. Tot el i-a făcut şi alte danii.

Un act, despre care se spune că ar purta data de 7 iulie 1546 (7054), aminteşte un episcop de Buzău cu numele *Paisie.* Din această cauză, unii cercetători au socotit că au fost doi episcopi cu acest nume, alţii că a fost unul singur, înlocuit cu Anania şi apoi revenit în scaun. Dar, ne întrebăm : ce motive avea Radu Paisie (1535—1545) să înlăture din scaun pe episcopul Paisie, din moment ce pînă atunci îi arătase atîta atenţie, întărind episcopiei felurite danii ? De aceea, considerăm că sîntem în faţa unei greşeli de scriere sau de citire a datei, şi anume, în loc ca actul să fie datat *am* (7051 = 1543), s-a scris 3HA adică 7054 {= 1546). Deci, la această dată corectă de 7 iulie 1543, «preasfinţitul

;op chir Paisie» dădea o scrisoare, prin care mărturisea că ;rmaş Ţintea «la moartea lui», după ce «şi-a spovedit păcatele scopiei mele», a dăruit Episcopiei de Buzău o parte dintr-o ouă mori, vii şi alte bunuri. S-ar putea ca această mărturie fi fost dată de Paisie înainte de moartea sa, ca Episcopia să act de proprietate asupra bunurilor respective. Înseamnă că păstorit pînă prin iulie-august 1543.

episcopi de Buzău. La 17 septembrie 1543, domnitorul Radu mitea un hrisov deosebit de important pentru noi, pentru că mele unui nou întîistătător al eparhiei, *Anania,* clar prezintă erea ei teritorială. Desigur, actul a fost cerut domnitorului de scop, la puţină vreme după alegerea şi înscăunarea sa, pentru n act scris asupra întinderii teritoriale a eparhiei pe care urma ;orească.

cuprinsul hrisovului, rezultă că Episcopia avea jurisdicţie ideţul Buzău şi judeţul Rîmnicul Sărat şi judeţul Brăila şi Săculeni, aceste patru judeţe cu toată hirotonirea preoţească ;ească». Din cuvintele hrisovului : «după cum au aşezat şi au foştii domni dinaintea noastră», reiese că întinderea terito-îpiscopiei Buzăului a fost fixată în timpul înaintaşilor săi în aate tot de Neagoe Basarab sau de Radu de la Afumaţi, ica Ananîa a păstorit la Buzău abia un an, căci în a doua a anului 1544, tot domnitorul Radu Paisie 1-a făcut mitropolit vlahiei. A păstorit la Tîrgovişte pînă la începutul anului 1558, retras, trăind apoi ca «proin mitropolit» pînă către -sfîrşitul 180.

unosc cîteva hrisoave privind Episcopia Buzăului şi de la dom-lircea Ciobanul. Astfel, la 5 aprilie 1548 îi întărea stăpînirea >te danii făcute de Miclea logofătul. Numele episcopului nu iţit. Abia peste doi ani, la 10 aprilie 1550, întărea «prea cinsti-prea sfinţitului părinte episcop chir *Ieremia* al Buzăului şi piscopii», părţi din moşia Groşăneasa. Presupunem că acest a urmat în scaun îndată după Anania deci din ultimele luni ii 1544. Numele său este pomenit şi în cîteva hrisoave ale ?cu cel Bun. înclinăm să credem că el a fost unul din cei doi ucişi de Mircea Ciobanul la 3 martie 1558. îşul său a fost *Ilarion,* pomenit numai după ce şi-a încheiat ca «proepiscop» (corect «proin», deci fost episcop). Presupu-[fost ales în prîrnăvara sau vara anului 1558, după ce Mircea a ucis pe cei doi episcopi. A păstorit sub Mircea Ciobanul

în a treia domnie a acestuia (1558—1559), apoi sub fiul său Petru cel Tînăr (1559—1568). Probabil a fost îndepărtat din scaunul vlădicesc după ce a ajuns domn Alexandru II (1568—1577).

Cel care a creat Episcopiei Buzăului o puternică bază materială a fost episcopul *Atanasie.* Se poate să fi fost ales în a doua jumătate a anului 1568, păstorind sub Alexandru II şi sub fiul său Mihnea Turcitul (1577—1583), pînă în 1583. Este amintit în vreo 12 acte interne, majoritatea acte de danie în folosul Episcopiei pe care o cîrmuia, date de acești 8&&™#r<k*J£ •*JtHj4_~au

Urmaşul său a lost episcopul *Luca din Cipru.* Viaţa şi activitatea/^ sa au fost prezentate pe scurt în capitolul consacrat mitropoliţilor^ Ungrovlahiei. Ca episcop al Buzăului este pomenit pentru prima oară&q într-un hrisov de la Petru Cercel, din 10 septembrie 1583 sau 1584. Hrisovul este de o mare importanţă, prin faptul că ne înfăţişează drep- *â* turile ce erau acordate «prea cinstitului şi preasfinţitului arhiepiscop chir Luca al Buzăului». Astfel, el avea dreptul să judece pe cei ce «strică altarele şi cine nu posteşte cele 4 posturi şi cine se iau neam cu neam şi cine ia a patra femeie fără lege şi de la oameni care se împreună, dar de bună voie şi nu se cunună şi care se împreună unul cu altul fără lege şi bărbatul care lasă femeia fără lege sau femeia (care) fuge de la bărbat...». Hrisovul preciza apoi şi pedepsele pe care le putea da episcopul : «însă de cununie să ia cîte 50 de aspri şi de la bărbat şi de la femeie, iar pentru înrudire fără lege, să-i despartă şi să le ia după cum va fi vina, asemenea şi de la a patra femeie şi de la naşi şi cine se cunună, pe toţi să-i judece sub oprelişte». Interzice apoi amestecul dregătorilor domneşti în judecata episcopului. Prin acelaşi hrisov, episcopului i se dădea dreptul să judece şi pe preoţi.

In timpul păstoririi sale starea materială a Episcopiei Buzăului a sporit necontenit. O danie însemnată a fost aceea a marelui vornic Mitrea şi a soţiei sale Neaga, care i-au dăruit mînăstirea Tisău — ctitoria lor — «cu toate averile şi ocinele şi ţiganii şi viile şi cu tot venitul» (1593). Se mai adaugă şi creşterea prestigiului Episcopiei, datorită întîistătătorului ei, care era un om cult, folosit de către marele Mihai Viteazul în misiuni diplomatice destul de dificile, în Transilvania în 1595, apoi în Rusia, în 1597.

Păstoria lui la Buzău a durat pînă în toamna anului 1602, cînd noul domn Radu Şerban (1602—1610) 1-a ridicat în scaunul mitropolitan.

n c l u z i i: *Episcopiile Rîmnicului şi Buzăului au cunoscut, zolul al XVl-lea, o stare de înflorire materială, prin numeroa- ianii ce le-au fost hărăzite de domnii Ţării Româneşti sau de iredincioşi. Fără îndoială că la ambele centre eparhiale se vor nat manuscrise pentru nevoile catedralelor episcopale sau ale icilor din eparhie; poate au avut în incinta lor şi şcoli, aşa cum vea în secolele următoare. între titularii lor din acest secol s-au ; episcopii Eftimie, Mihail şi Teoîil de la Rîmnic, precum şi ', Atanasie şi Luca din Cipru la Buzău.*

BIBLIOGRAFIE

a a r e. ACADEMIA R.S.R., *Documente privind istoria României. Veacul va Românească,* voi. I (1501—1525), voi. II (1526—1550), voi. III (1551—1570), 571— 1580), voi. V (1581—1590), voi. VI (1591—1600), Bucureşti, 1951-7-1953 Indice (veac. XIII—XVI), Bucureşti, 1956 (şi reeditarea : *Documenta Roma-rica,* II (1501—1550), Bucureşti, 1972).

r ă r i . *Stlnta Episcopie a Rîmnicului Noul Severin,* Bucureşti, 1906, + 695 p. j NICULAE ŞERBĂNESCU, *Episcopii Rîmnicului,* în M.O., an. XVI, —4, p. 171—212.

5RGA, *începuturile Episcopiei de Buzău (1544),* în «Revista Istorică», 1923, *l l;* A. SACERDOŢEANU, *Aşezămlntul lui Radu Paisie pentru Episcopia* in «Revista Istorică», an. XXII, 1936, p. 18—23; T. G. BULAT, *Începuturile Buzăului,* în G.B., an. XIX, 1960, nr. 9—10, p. 811—815; T. G. BULAT, *Buzăului. Titularii ei din secolul XVI,* în G.B., an. XXIX, 1970, nr. 7—8, *'2;* GABRIEL COCORA, *Episcopia Buzăului, o vatră de spiritualitate şi mânească,* Buzău, 1986, 450 p.

u episcopii (mai tîrziu mitropolitii) Anania şi Luca din Cipru, vezi biblio- la capitolele privind Mitropolia Ungrovlahiei în perioada respectivă.

XVIII

MITROPOLIA MOLDOVEI
ÎN SECOLUL AL XVI-LEA

Ci

L-Jupă domnia rodnică şi îndelungată a lui Ştefan cel Mare, a urmat o perioadă de declin în istoria Moldovei, accentuată mai ales în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Dominaţia otomană asupra Moldovei — ca şi asupra Ţării Româneşti de altfel — este tot mai apăsătoare, haraciul plătit Porţii creşte neîncetat, domnii nu mai sînt aleşi de reprezentanţii ţării, ci sînt numiţi direct de Poartă, plătind mari sume de bani, prestigiul lor scade, unii fiind ucişi de turci, alţii îmbrăţişînd islamismul. Se înregistrează pierderi teritoriale (Bugeacul, Tighina), cresc luptele dintre unele partide boiereşti. în schimb, se observă o sporire a legăturilor politice, economice şi culturale-bisericeşti dintre cele trei ţări române, pregătind, într-un fel, prima lor unire politică, realizată de Mihai Viteazul, la 1600.

In acest secol de mari frămîntări, Biserica Ortodoxă din Moldova n-a fost scutită de vitregia vremurilor. Mitropoliţii, ca şi episcopii de la Roman şi Rădăuţi, au fost de multe ori înlăturaţi din scaunele lor de către domnii ţării. Ierarhii — mai ales mitropoliţii — erau, prin poziţia lor însăşi, angajaţi în treburile politice ale ţării, trebuind să fie ataşaţi domnului şi orientării sale politice. In astfel de situaţii, cei care nu împărtăşeau vederile domnitorului şi ale marilor boieri care-1 susţineau fie că erau înlăturaţi, fie că făceau <paretisis», adică se retrăgeau din scaun de bună voie. Această instabilitate — accentuată mai ales în a doua jumătate a secolului — a avut urmări negative asupra dezvoltării întregii vieţi bisericeşti. Şirul vlădicilor, dar mai ales anii lor de păstorire, se pot stabili cu greu, datorită puţinelor ştiri documentare pe care le avem asupra lor.

ropolitul Teoctist II. După moartea mitropolitului Gheorghe ie 1508), care în ultimele zile ale vieţii îmbrăcase schima cea ib numele de David, în scaunul văduvit a fost ales episcopul al Romanului. Ştiri despre viaţa şi activitatea acestuia aflăm *ica* slavonă a episcopului Macarie al Romanului, ucenicul său. ierarhul cronicar ne dă ştirea că «din tinereţe a fost închinat nezeu în mînăstirea Neamţ», adică a fost călugărit acolo, unde că şi-a cîştigat o frumoasă pregătire cărturărească. Datorită or sale duhovniceşti şi cărturăreşti, a fost ales egumen al ii Neamţ, ascultare pe care a îndeplinit-o 17 ani. în timpul egu-îale, s-a ridicat şi s-a sfinţit biserica cu hramul înălţarea Dom-3 la Neamţ, ctitoria lui Ştefan cel Mare (1497), care există şi aci, după moartea episcopului Vasile al Romanului, a fost locul său, păstorind timp de 8 ani (1500—1508), iar în 1508 — i cursul lunii aprilie — a fost ales mitropolit al Moldovei, păs-înă la moarte.

mitropolit, a uns ca domni pe Ştefăniţă Vodă, în 1517, şi pe său, Petru Rareş, în 1527. Tot în cursul păstoririi sale, **III** a ridicat o nouă biserică mitropolitană la Suceava, cu hra-ître Gheorghe (la mînăstirea Sfîntul Ioan cel Nou). A fost ispră-a în 1522 de fiul său Ştefăniţă, «de sub ferestre în sus», şi apoi cu mîna prea sfinţitului mitropolit Teoctist», cum arată pisa-deasupra uşii de intrare în vechiul pridvor. In pronaos, pe . sud-estic, este pictat chipul mitropolitului Teoctist II, cu :ă pe cap, îmbrăcat într-un sacos bogat ornamentat, cu multe vînd cîrjă arhierească în mîna dreaptă, iar cea stîngă îndoită

om de carte (Macarie îl numea «bărbat ca nimeni altul, învă-Moldovei»), mitropolitul Teoctist II a rînduit să se copieze nanuscrise în limba slavonă, dintre care se cunosc : un *Tipic,* îînăştirii Neamţ, şi o *Psaltire.*

el, Mitropolia s-a bucurat de cîteva danii, din partea domnilor •0 de zloţi tătărăşti, dăruiţi de Bogdan III ş.a.). La rîndul său, litul a dăruit mînăstirii sale de metanie o prisacă, unde fusese uri o mînăstire, cu o poiană, precum şi o parte din satul Orţeşti, aţi cumpărate cu banii săi.

■nte de moarte, Teoctist II a îmbrăcat marea schima monahală iele de Teodor. A murit la 15 ianuarie 1528, fiind îngropat la 'ea Neamţ.

Urmaşul său a fost *Câlistrat,* amintit în două însemnări slavone de pe un *Praxiu* (Faptele Apostolilor), copiat de monahul Evloghie (fost Ieremia vistierul), în mînăstirea Sălăjani, în părţile Sucevei. In 1529, Petru Rareş i-a încredinţat o misiune diplomatică în Polonia. A păstorit pînă în vara anului 1530.

Mitropolitul Teofan I. Probabil era «de postrig» (călugărit) din mînăstirea Voroneţ, căci mai tîrziu s-a ocupat de pictarea ei. Un număr de ani a fost episcop de Rădăuţi, iar în 1530 a ajuns mitropolit. La 20 şi 22 august 1530, Mitropolia primea două danii : satul Durneşti pe Jijia, dăruit de Petru Rareş, şi satul Oprişecani, cu mori, dăruit de Onufrie Barbovschi, portarul de Suceava. Probabil prin 1532 a sfinţit biserica mînăstirii Moldoviţa, refăcută atunci de Petru Rareş, iar la 30 august 1535, sfinţea biserica Sfîntul Dumitru din Suceava, ctitoria aceluiaşi domn.

Ca şi înaintaşul său Teoctist II, mitrop_pJ^uJ__Teofan_^_a. avuţjileş.§^ preocupări cărturăreşti şi artistice. Astfel, din dispoziţia sa, un diacon Minai copia, în l"543~,"un" *Praxiu* (Apostol), în slavoneşte, scris pe pergament şi împodobit cu arabescuri, în culori foarte izbutite, pe care 1-a dăruit apoi Voroneţului. _, ,•«■*■ *jf*

Mitropolitul Teofan a avut un rol însemnat şi în, Jnnofţga picturii din p/onaosiU_biser.i^jLdj£_JîLJk'pr.QftgJ, după cum arată o inscripţie aşezată deasupra uşii dintre pronaos şi naos. De asemeneaj? presupu nem că jsl a iniţiat zugrăvirea exterioară ajrisericiideja Voroneţ, / lucrare tejyninată numai sub urmaşul "său*. miţjQppm£j.,Grigprie Roşcat în anulfi54^. "" " ""

Teofan a trecut la cele veşnice în anul 1546, deci în acelaşi an cu Petru Rareş, cel care-1 ridicase în scaunul mitropolitan. Probabil 3 fost îngropat în mînăstirea Voroneţ, din moment ce i-a arătat atîta grijă în cursul păstoririi sale. în orice caz, prin împodobirea Voroneţului cu picturi, mitropolitul Teofan I îşi înscrie numele între marii vlădici de altădată ai Moldovei.

Mitropolitul Grigorie Roşea. După spusele mitropolitului cărturar Dosbftei, ace^T~rîoir^îrmuîîor al Bisericii moldovene a fost văr cu domnitorul Petru Rareş^Născut prin deceniul opt al secolului al XV-lea, a fost călugărit la mînăstirea Voroneţ, poate chiar de către Daniil Sihastrul, alături de care a fost pictat mai tîrziu aici. Prin 1523, a ajuns egumen la mînăstirea Probota (Pobrata), slujbă pe care a îndeplinit-o pînă în 1546. într-o scrisoare mai tîrzie a lui Grigorie Roşea adresată călugărilor de laProbota, afirma că el a îiidemnat pe Petru.. Rflxeş._şi-

na Elena să refacă mînăştirga şi să o declare necropolă dom-
SlJCiCuL^Pulttei. Se pare că Petru Rareş a început refacerea
| Probota încă din primul an al egumeniei lui Grigorie Roşea,
du-se în 1527, deci în primul său an de domnie. Lucrările de
şi de zugrăvire s-au desfăşurat sub directa îndrumare a egu-
Grigorie, fapt pentru care este amintit în doua inscripţii. S-a
t că prima biserică din Moldova zugrăvită în exterior a lost
jheorghe din Hîrlău, după care a urmat Probota, al cărei an-
pictural datează din 1532. Pictura originală de la Probota nu
>ăstrează în întregime, cele exterioare degradîndu-se în cursul
, iar cele interioare fiind acoperite cu alte picturi în secolele
!IX. Ceea ce ne interesează aci este faptul că în exterior, în
uşii de intrare în pridvor, sub pisanie, a fost zugrăvit egume-
orie Roşea, după cum arată o inscripţie. Portretul sau este însă
îservat. Domnul a făcut apoi mînăstirii numeroase danii —
; sate — la care se adaugă şi cîteva danii ale egumenului
. Ea a devenit gropniţă pentru Petru Rareş şi cîţiva din mem-
:liei sale.

ă 13 mai 1546, egumenul Grigorie Roşea a ajuns mitropolit al
;i. In această nouă slujire, a arătat o mai mare grijă Vorone-
îriăstirea sa de metanie. Arătam mai sus ca înaintaşul său
a refăcut pictura din pronaos şi a iniţiat pictura exterioară a
de la Voroneţ. Murind în 1546, ghidul sau d-Âost transpus în
> către noul mitropolit Grigorie. Astfel, hr Tot/', ^a^efaugar
Aor şi a împodobit întreaga biserică cu picturi exterioare, care
ea o capodoperă a artei medievale româneşti. O inscripţie de
Fele de sud al pridvorului consemnează aceste strădanii ale
bitului Grigorie. Meşterii zugravi, se pare sub îndrumarea lui
'ristavul, au înfăţişat pe mitropolitul Grigorie, alături de Daniil
1, în partea stingă a uşii de intrare în pridvor. Este zugrăvit
picioare, îmbrăcat în veşminte arhiereşti, cu sacos cu multe
slistavros), iar pe cap cu camilafeă neagră. Barba îi este roşcată,
e fire albe, ochii pătrunzători şi vii, figura blajină. în mîna
ţine cîrja, iar în stînga un sul deschis, cu o inscripţie votivă
slavonă.

la vlădica Grigorie se mai păstrează la Voroneţ jilţurile şi
r cu o mare variaţie de motive decoratrve, între care se re-
îcaunul (jilţul) domnesc, o capodoperă a artfei moldoveneşti,
t dăruit Voroneţului o cruce de mînă de dimensiuni neobişnuit
. avînd 32 de scene, sculptate de popa Nichifor, în 1550, pre-

cum şi trei procoveţe. S-ar putea ca şi piatra de mormînt a lui Daniil Sihastrul — îngropat în pronaos — să fi fost pusă tot de ucenicul său, mitropolitul Grigorie. Din dispoziţia sa, acelaşi diacon Mihai care copiase un *Praxiu* pentru mitropolitul Teofan I, a copiat un *Tetraevanghel* şi pentru el, în 1550—1551, căruia i s-a făcut mai tîrziu — tot din porunca lui — o legătură artistică, cu frumoase gravuri din argint aurit (una din ele îl înfăţişează pe Daniil Sihastrul).

N-ar fi exclus ca în timpul lui Teofan I şi Grigorie Roşea să fi luat naştere la Voroneţ o «şcoală» de cărturărie slavonă şi româ-TI5a§cSŢ~!Sşă~W~expTîci""'faptul că pe lîngă manuscrisele slavone afninfîte* aici s-au păstrat două din primele manuscrise româneşti: *Codicele Voroneţean* şi *Psaltirea Voroneţeană.* înseamnă că, aşa după cum au îndrumat acţiunea de împodobire a bisericilor moldoveneşti cu picturi exterioare, cei doi mitropoliţi au încurajat şi acţiunea de traducere a cărţilor bisericeşti în limba română.

Mitropolitul Grigorie este întîlnit în scaun pînă la 21 martie 1551, cînd Iliaş Vodă zis Turcitul (1546—1551), fiul lui Petru Rareş, întărea Voroneţului cîteva danii făcute chiar de mitropolit. In cursul aceluiaşi an, mitropolitul Grigorie s-a retras din scaun, fie din cauza vîrstei înaintate, fie a vreunor neînţelegeri avute cu Iliaş Vodă, sub care a început o acţiune de prigonire a bisericilor şi a slujitorilor ei. Din *Cronica* lui Eftimie aflăm că domnul a impus la plata birului toate mînăstirile şi pe toţi slujitorii Bisericii, începînd cu mitropolitul şi cu rei doi episcopi, iar Macarie al Romanului a fost alungat din scaun. Retrăgîndu-se din scaunul mitropolitan, Grigorie Roşea s-a aşezat la mînăstirea Voroneţ, unde îşi avea metania şi pe care o înfrumuseţase cu cîţiva ani în urmă. A murit la 5 februarie 1570, în vîrstă de peste 90 de ani, fiind înmormîntat în pridvorul bisericii de la Voroneţ, după cum arată inscripţia slavonă de pe piatra mormîntului său, lucrată încă de cînd era în viaţă.

Prin supravegherea lucrărilor de refacere şi de zugrăvire a Probotei, prin pictura exterioară şi zidirea pridvorului de la Voroneţ, prin îndrumarea activităţilor cultural-artistice de aici, prin activitatea desfăşurată timp de 23 de ani ca egumen la Probota şi 5 ani ca întîistătător al Bisericii din Moldova, mitropolitul Grigorie Roşea şi-a înscris numele între cei mai străluciţi ierarhi ai Bisericii noastre.

Mitropolitul Gheorghe de la Bistriţa. După retragerea lui Grigorie, noul domn Şt^fâlTRarişlTSBT^-TSHăfT ridicat în scaunul de mitropolit pe Gheorghe, «de postrig» din mînăstirea Bistriţa. S-ar putea ca între anii 1548—1551 să fi fost episcop la Roman, înlocuindu-1 pe episcopul

r Macarie, alungat de Iliaş Turcitul. Este amintit ca mitropolit singur act, din 19 februarie 1552. A păstorit puţin, pînă spre l anului 1552, căci la 1 septembrie acel an, Ştefan Rareş a căzut i unui complot boieresc, iar tronul a fost ocupat de Alexandru eanu (1552—1561 şi 1564—1568). Acesta a pedepsit pe boierii rtida Răreşeştilor, care voiseră domn pe un oarecare Joldea, ind să fie sugrumată şi văduva lui Petru Rareş, doamna Elena viei. Şi fiindcă mitropolitul Gheorghe se număra printre oamenii adere ai lui Ştefan Rareş, a fost înlăturat şi el. n 1555, proin mitropolitul Gheorghe, împreună cu boierul Negrilă Iţi mari boieri se găseau în Polonia, de unde cereau turcilor şi)r înlăturarea lui Alexandru Lăpuşneanu din scaun. Presupunem mas în Polonia pînă ce Lăpuşneanu a pierdut scaunul domnesc, întoarcerea în ţară, s-a aşezat desigur la mînăstirea sa de me- dică la Bistriţa. într-un studiu recent am dovedit că acest mi- Gheorghe este ierarhul pomenit de călugărul Azarie şi Grigore în *Letopiseţele* lor, care a fost ars de viu de domnitorul Ioan el Viteaz (1572—1574), pentru a-şi însuşi bunurile sale, dar pentru ca să răzbune persecuţia armenilor, petrecuta în timpul ii sale, mai ales că, după unele izvoare, Ioan Vodă era armean.

ropolitul Grigon> TT ^PaJ^N.fiamt. Către sfîrşitul anului 1552, Iru Lăpuşneanu a încredinţat scaunul mitropolitan lui Grigo-LI metania la Neamţ, unde poate a fost egumen. Este amintit în ocumente şi. inscripţii contemporane. Aşa de pildă, la 14 octom- tropolitul Grigorie II, înconjurat de un sobor de 116 preoţi şi a sfinţit mînăstirea Slatina, ctitoria lui Alexandru Lăpuşneanu, semnat şi în *Letopiseţul* lui Grigore Ureche.

1557, un ierodiacon Ilarion copia, din dispoziţia mitropolitului ', un *Sbornic,* iar în 1562 plătea copierea unei *Alexandrii* în iavonă, amîndouă pentru mînăstirea Neamţ. Prin 1559—1560, rigorie Nemţeanul, mitropolitul Sucevei», dăruia aceleiaşi mî-) cruce de mari dimensiuni, sculptată de acelaşi Nichifor, care 3 cruce şi pentru mitropolitul Grigorie Roşea, de care am amin- us.

561, Moldova a fost vizitată de patriarhul ecumenic Ioasaf II; el a fost primit la Suceava nu numai de domn, ci şi de mi-

Uca Grigorie de la Neamţ a păstorit şi sub Ioan Iacob Heraclid, în istorie sub numele de Despot Vodă (1561—1563) şi sub omşa (1563—1564). Dar, din martie 1564 pînă în martie 1568,

scaunul domnesc a fost ocupat pentru a doua oară de Alexandru Lăpuşneanu. Revenind în scaun, un număr însemnat de boieri a căzut victimă răzbunării sale. N-a fost iertat nici mitropolitul Grigorie care «a pomăzuit» sau «a uns» pe cei doi domni pomeniţi mai sus. înlăturat din scaun, Grigorie de la Neamţ a urmat pilda omonimului său de la Voroneţ, retrăgîndu-se la mînăstirea sa de metanie, la Neamţ. Este întîlnit aci, într-un proces al mînăstirii judecat la 28 octombrie, 1579. Din actul respectiv, s-ar părea că el a condus, după retragerea din scaun, obştea monahală de la Neamţ. Nu ştim cînd a murit. Fără îndoială că a fost înmormîntat la Neamţ, unde-şi avea metania şi unde şi-a petrecut ultimii ani ai vieţii. Reiese, dar, că Grigorie Nemţeanul a fost un ierarh luminat, cu alese preocupări culturale şi gospodăreşti.

Mitropolitul Teofan II. Din *Letopiseţul* lui Grigore Ureche aflăm că, la 23 septembrie 1564, Alexandru Lăpuşneanu «a pus mitropolit la Suceava pe Teofan, ucenicul lui Macarie». Deşi mulţi istorici au socotit ră acesta este fostul mitropolit Teofan I, reaşezat acum în scaun, totuşi este vorba de doi mitropoliţi cu acelaşi nume. Teofan II îşi avea metania la mînăstirea Rişca, a cărei zidire a început-o Petru Rareş la îndemnul episcopului Macarie al Romanului, prin 1542, fiind apoi zugrăvită sub Ştefan Rareş. Se pare că Teofan a fost egumen la Rîşca, pentru că o însemnare pe un *Tetraevanghcl* slavon arată că a fost dăruit de el bisericii de la Rîşca «zidită de mine». înseamnă că Teofan a supravegheat lucrările de construcţie la Rîşca, aşa cum făcuse Grigorie Roşea la Probota. Aşa s-ar explica şi afirmaţia lui Grigore Ureche că era «ucenicul lui Macarie» episcopul, care era legat sufleteşte de Rişca, fiind şi îngropat aici.

Ajungînd în scaunul domnesc Ioan Vodă cel Viteaz (1572—1574), Biserica a trecut din nou prin situaţii grele, căci mulţi slujitori ai Bisericii au avut de suferit în timpul lui. Mitropolitul Teofan s-a refugiat de teama lui în Transilvania, fapt pentru care Ioan Vodă cerea bistritenilor să-1 prindă.

Mitropolitul Anastasie. în locul său, Ioan Vodă a ridicat în scaunul mitropolitan pe episcopul Anastasie al Romanului. Acesta avea metania la Putna, unde a fost şi egumen. Ca episcop la Roman, a păstorit i4 ani (1558—1572). Ca mitropolit, deşi a păstorit cinci ani, este amintit doar în două acte de danie de la domnitorul Petru Şchiopul (1574—1579 şi 1582—1591). A păstorit pînă către sfîrşitul anului 1577, cînd a fost înlăturat ori s-a retras din scaunul mitropolitan. Este întîlnit în cîteva acte ca «fost mitropolit», pînă la 20 octombrie 1587. A murit după această dată, desigur la Putna, unde îşi avea metania.

Iropolitul Teofan II a doua şi a treia oară. Pe la începutul anu-3, Petru Şchiopul a readus în scaun pe mitropolitul Teofan II, te întîlnit în cîteva acte de danie ale acestui domn, mai ales pentru mînastirea Galata de lîngă Iaşi, ctitoria sa. timpul domniei lui Iancu Sasul (1579—1582), se pare că mitro-Teofan II, cu episcopul Gheorghe Movilă de la Rădăuţi şi cu ri boieri au complotat împotriva acestui domn, fapt pentru care siliţi să pribegească în Polonia. Evenimentul este menţionat isemnare pe *Tetraevanghelul* pomenit mai sus. aerioada absenţei sale, treburile Mitropoliei au fost conduse — ate de locţiitor — de episcopul *Nicanor* al Romanului, căci act din anul 1579, se spune despre acesta că în timpul lui Iancu luat, în mod abuziv, nişte locuri ale mînăstirii Secu, «fiindcă vreme el a fost mitropolit şi era stăpîn atunci să facă cum i-a a...».

ropolitul Teofan II şi-a reluat scaunul în luna septembrie 1582, :tru Şchiopul a ajuns domn pentru a doua oară. Şi de data este pomenit în mai multe acte de danie ale acestui domnitor. Lai 1584, însuşi Teofan dăruia mînăstirii Galata «nişte chilii, pe am făcut eu lîngă mînăstire», un loc de prisacă şi o poiană. 1588, Teofan s-a retras din scaun şi s-a aşezat la mînastirea i din Muntele Athos. Această mînăstire a fost ajutată cu bani :andru Lăpuşneanu şi familia sa, în vederea refacerii bisericii, , chiliilor, precum şi a picturii. Se pare că mitropolitul Teofan icela care a resfinţit-o, în urma lucrărilor de restaurare din 58. Retras la Dohiariu, poate îndată după ce şi-a înaintat «pare- din scaunul mitropolitan, a vieţuit acolo pînă la moartea sa, /1598. Pentru nepreţuitul ajutor acordat mînăstirii Dohiariu, i l-au îngropat cu multă cinste în partea de nord (stînga) a i nartex al bisericii mari. Doamna Eîisabeta, soţia lui Ieremia (1595—1606), a dat călugărilor de aici banii necesari pentru i unei pietre funerare de marmură, în perete, deasupra mormîn-atra are o frumoasă inscripţie în greceşte, cu stihuri antice. Pe din dreptul mormîntului s-a zugrăvit, mai tîrziu, chipul mi-ilui Teofan, în veşminte arhiereşti, avînd o faţă ascetică, lungă, ă albă, ochii mari şi pătrunzători. In felul acesta, şi-a sfîrşit eparte de Moldova, osîrduitorul mitropolit Teofan II, după o ît de zbuciumată, închinată Bisericii şi ţării sale.

Mitropolitul Gheorghe Movilă (Moghilă). In 1588 domnitorul Petru Şchiopul a ridicat în scaunul mitropolitan pe episcopul Gheorghe Movilă al Rădăuţilor. Acesta făcea parte din cunoscuta familie boierească a Movileştilor, fiind fiul logofătului Ioan Movila (călugărit sub numele de Ioanichie) şi frate cu viitorii domni Ieremia şi Simion. Se pare că a învăţat carte în Polonia. S-a călugărit de tînăr la mînăstirea Probota. Mulţi istorici cred că mama sa Măria a fost fiica lui Petru Rareş, deci era firesc să îmbrace haina monahală în ctitoria bunicului său. De aici, a trecut ca egumen la mînăstirea Suceviţa, pe atunci o aşezare monahală neînsemnată. Către sfîrşitul anului 1577, a ajuns episcop la Rădăuţi. In această calitate este întîlnit în cîteva acte de danie ale iui Petru Şchiopul şi Iancu Sasul. Mult mai numeroase sînt însă actele domneşti prin care se întăreau felurite danii făcute de episcopul Gheorghe mînăstirii Suceviţa. Se pare că încă din vremea egumeniei sale, începuse ridicarea unei biserici aici, cu hramul Botezul Domnului, dăruindu-i mai multe sate. Ca episcop, ajutat de familia sa, a început ridicarea unei noi biserici, cu hramul învierea Domnului. Este biserica monumentală care se vede şi azi la Suceviţa, împodobită cu picturi în interior şi exterior de către Ieremia Movilă. Gheorghe Movilă a fost zugrăvit pe peretele de nord-vest al naosului, în genunchi, îmbrăcat în sacos şi omofor, avînd pe cap mitra, iar în mînă, crucea. Are **o** faţa lungă şi subţire, încadrată de o barbă neagră. Gheorghe Movilă a dăruit ctitoriei sale şapte sate şi alte proprietăţi, încît Suceviţa a devenit una din cele mai înzestrate aşezări monahale şi un centru cultu-ral-artistic de seamă, precum şi gropniţă a familiei Movileştilor.

Episcopul Gheorghe a păstorit la Rădăuţi pînă pe la începutul anului 1588, cu o întrerupere în 1581—1582, cînd s-a refugiat în Polonia, împreună cu mitropolitul Teofan şi cu unii boieri, din pricina domniei tiranice a lui Iancu Sasul (1579—1582).

Ca mitropolit a păstorit, pentru prima dată, pînă în august 1591. In acest timp a fost cercetat, la reşedinţa sa din Suceava, de cîteva înalte feţe bisericeşti de peste hotare : patriarhul ecumenic Ieremia II, însoţit de mitropolitul Ierotei al Monemvasiei, care erau în drum spre Rusia (1588—1589), patriarhul Sofronie al Ierusalimului şi fostul patriarh ecumenic Teolipt II (în timp ce era episcop la Rădăuţi a trecut prin Moldova patriarhul Ioachim V al Antiohiei). în L589 au fost mutate moaştele Sfîntului Ioan cel Nou de la biserica Mirăuţi în catedrala mitropolitană cu hramul Sfîntul Gheorghe din Suceava.

Mitropolitul Gheorghe Movilă a întreţinut corespondenţă cu unele cercuri oficiale catolice, mai ales din Polonia, dar şi cu unii papi, fapt

:are a fost judecat prea aspru de unii dintre istoricii noştri ;ti. Aceste legături aveau însă un substrat politic, căci prin ele rea menţinerea în scaun a fratelui său Ieremia (1595—1606), cu Poloniei catolice. Atît Petru Şchiopul, cît şi Ieremia Movilă Ireptat privirile spre Polonia, nădăjduind într-o victorie a statetine împotriva turcilor, mai ales că la sfîrşitul secolului al la stăruinţele papei Clement VIII (1592—1605), luase naştere, în apuseană, *Liga Sf'intă,* în vederea începerii luptei antiotomane. ă în timpul arhipăstoririi lui Gheorghe Movilă au fost acordate voruri catolicilor din Moldova se datorează atît scopurilor pe care le-am amintit aci, cît şi atitudinii de înţelegere şi de care a dat dovadă întotdeauna poporul nostru faţă de cei :redinţe religioase. N-ar fi exclus ca scrisorile sale către papii XIII (1572--1585), Sixt V (1585—1590) sau către unii **prelaţi** din Polonia să fi fost întocmite de Bartholomeo Brutti, un trecut ia catolicism, ajuns sfetnic şi om de încredere al lui :hiopul. In orice caz, mitropolitul Gheorghe Movilă a fost un idox şi din nici una din faptele sale nu reiese vreo înclinare a ratolicism.

ugust 1591, domnitorul Petru Şchiopul, constrîns de nemulţumiăscoalele izbucnite din cauza dărilor impuse poporului, a pă-Idova, luînd drumul pribegiei. Odată cu el au plecat şi cîţiva oierii devotaţi, între care se aflau şi Movileştii, inclusiv mi--1 Gheorghe, precum şi ieromonahul Teodosie Barbovschi, viito-:op de Rădăuţi şi apoi mitropolit. Amîndoi au însoţit pe domeag la Bozen în Tirol (azi în regiunea Alto-Adige în Italia), cartea domnitorului (iulie 1594), s-au stabilit în Polonia, unde u o parte din rudele şi prietenii lor, unde au rămas mai puţin i. In august 1595, cînd Ieremia Movilă a ajuns domn al Moldoropolitul Gheorghe s-a întors în ţară, reocupîndu-şi scaunul : de la Suceava.

opoliţii Moldovei între anii 1591—1595. In cei patru ani pe-ie Gheorghe Movilă în Tirol şi Polonia, pe scaunul mitropoli-i Suceava s-au perindat trei vlădici, schimbaţi după bunul plac ilor de atunci. Astfel, Aron Tiranul (1591—1595) a aşezat în mitropolitan pe *Nicanor,* fost episcop de Roman şi locţiitor de it. Acesta a fost egumen la Agapia (cea veche sau din deal), ada zidirii ei de către Petru Şchiopul, apoi episcop de Roman °r de mitropolit (c. 1581—1582). Fiind ales episcop în timpul i Sasul, care-1 înlăturase din scaun pe Petru Şchiopul, la reve-

nirea acestuia la domnie, Nicanor a fost înlăturat de la Episcopia Romanului, retrăgîndu-se la Agapia. De aci, Aron Tiranul 1-a pus în scaunul mitropolitan, în împrejurările relatate mai sus. Este pomenit în cîteva acte interne.

în prima parte a anului 1594, tot Aron Tiranul a trecut în scaunul mitropolitan pe episcopul *Mitrofan* al Romanului, iar pe Nicanor î-a trecut la Roman, fapt neobişnuit pînă atunci. Nicanor este întîlnit, în această nouă calitate, în patru acte de danie (toate din 1594). In august 1595, cînd a ajuns domn Ieremia Movilă, iar fratele său Gheorghe şi-a recăpătat scaunul mitropolitan, a trebuit să părăsească şi Episcopia Romanului, făcînd loc fostului episcop Agafton, şi să se retragă la mînăstirea sa de metanie. A trecut la cele veşnice prin 1607—1609, fiind îngropat la Agapia veche.

Ca mitropolit, Mitrofan este menţionat în cîteva acte de danie ale lui Aron Vodă, toate din 1594. Spre sfîrşitul aceluiaşi an, domnul 1-a trimis la împăratul Rudolf II al Germaniei (1576—1612), spre a-i face o declaraţie de supunere, căci tocmai atunci luase naştere *Liga Siintă* împotriva turcilor. Presupunem că Mitrofan era un om cu mai multă învăţătură şi cu mai multă prestanţă decît Nicanor, iar Aron Vodă va fi avut nevoie de el în tratativele sale politice cu imperialii. Aşa s-ar explica «schimbul» de scaune făcut de cei doi ierarhi, de care am vorbit mai sus. în aprilie sau mai 1595, protectorul său Aron Tiranul, care-1 făcuse episcop de Roman şi apoi mitropolit, a pierdut scaunul domnesc. Mitropolitul Mitrofan a împărtăşit aceeaşi soartă, fiind înlăturat din scaun de noul domn Ştefan Răzvan.

Acesta a ridicat la treapta de mitropolit al ţării pe episcopul *Marciaric* al Rădăuţilor, care păstorea acolo de prin 1591. Ca mitropoîit, a păstorit numai cîteva luni, pînă prin august 1595, cînd protectorul său a fost scos din domnie de poloni, care au aşezat în locul său pe Ieremia Movilă. Acesta a înlăturat pe mitropolitul Mardarie, spre a face loc fratelui său Gheorghe Movilă, reîntors acum din Polonia. Retrăgîndu-se din scaun, vlădica Mardarie a pribegit prin ţări străine. Prin 1602 era la mînăstirea ortodoxă Sfîntul Gheorghe din Drohobycz (azi Drogobîci, în R.S.S. Ucraineană, la sud de Lvov), la care a ajuns şi egu men, iar apoi, prin 1614, scria credincioşilor din Lvov că se găseşte în Muntele Athos, unde a şi murit, probabil la Stavronichita, căreia îi dăruia, tot în 1614, o strană de egumen, în lemn, cu incrustaţii de sidef şi fildeş. Legăturile sale cu credincioşii slavi din jurul Lvovului ne fac să credem că era un ucrainean. ;∎*>***«

litropolitul Gheorghe Movilă a doua oaia. Este întîlnit în mai acte de danie ale fratelui său Ieremia. în cursul acestei noi istoriri, a avut loc un fapt de mare însemnătate în viaţa biseri- i a Moldovei, şi anume : înfiinţarea Episcopiei Huşilor. Acest nent, precum şi alegerea şi hirotonia primului ei titular, episcopul au avut loc între 6 mai şi 15 decembrie 1598. Biserica cu hra- Ifinţii Apostoli Petru şi Pavel din Huşi, ctitoria lui Ştefan cel a devenit catedrală episcopală. Jurisdicţia noii Episcopii se.în- . peste ţinutul Fălciu, precum şi peste ţinuturile moldoveneşti din Prutului (Tigheciu, Lăpuşna, Orhei, Soroca).

i această perioadă, mitropolitul Gheorghe a întreţinut legături cu rhul Meletie Pigas al Alexandriei, care era şi locţiitor de patriarh mic. In 1597 acesta i-a trimis cîteva cărţi şi o mantie arhierească.

mai 1600, s-a produs o nouă tulburare în viaţa bisericească a ivei, după ce ţara a fost ocupată de Mihai Viteazul. Odată cu a Movilă au plecat atunci în Polonia şi vlădicii ţării : mitropo- îheorghe, episcopii Agafton de la Roman şi Teodosie Barbovschi Rădăuţi (Ioan de la Huşi a rămas la scaunul său). Mihai Viteazul, domn al celor trei ţări româneşti, a trimis după aceşti ierarhi pe lopul Teodor, cerîndu-le să se reîntoarcă în ţară. Refuzînd să-i scultare, domnul a încredinţat conducerea Mitropoliei lui *Dio*- îa/Iy al Tîrnovei, omul său de încredere. Acesta era grec de neam, : în insula Creta, descendent al împăraţilor Paleologi, după tată, Zantacuzinilor, după mamă. Ca mitropolit al Tîrnovei, a devenit lin sfetnicii apropiaţi ai lui Mihai Viteazul, pe care-1 îndemna să ace o ridicare generală a popoarelor din Balcani împotriva jugu- cesc. L-a însoţit pe Mihai în Transilvania, apoi în Moldova. După ia lui, a intrat în slujba împăratului Rudolf II al Germaniei, tot idul eliberării popoarelor creştine de sub dominaţia otomană. L calitate de «întîistătător al prea sfintei Mitropolii a Sucevei» însărcinat de domn să convoace un nou «sinod», care să hotă- soarta ierarhilor plecaţi şi să aleagă alţii în locul lor. S-a im- :at un sinod, alcătuit din patru ierarhi greci şi doi ruteni (actul iit de ei amintea şi de fostul mitropolit Nicanor, deşi nu era t), întrunit la Suceava, la 2 iunie 1600. Cei prezenţi au hotărî t erea ierarhilor retraşi în Polonia, împuternicind pe mitropolitul ie să hirotonească alţi episcopi «după cum stă datina şi orîn* bisericească». In prima jumătate a lunii iunie 1600, au fost aleşi iiscopi noi : Filotei la Roman şi Anastasie Crimca la Rădăuţi.

Cunoaştem actele prin care făgăduiau credinţă lui Mihai Viteazul şi mitropolitului Dionisie Rally (Filotei la 15, iar Anastasie Ja 19 iunie). Probabil atunci a avut loc şi hirotonia lor.

De la Dionisie Rally, ca «întîistătător» al Bisericii din Moldova, se cunoaşte numai hotărîrea sinodală de mai sus şi cele două jurăminte date de noii episcopi de Roman şi Rădăuţi. De la Mihai Viteazul — ca domn al Moldovei — au rămas cîteva acte prin care întărea felurite danii unor mînăstiri moldovene.

Dar în septembrie 1600, Mihai a pierdut Moldova. Ieremia Movilă, ajutat de poloni, şi-a reocupat scaunul domnesc. Cum era şi firesc, odată cu el s-a reîntors şi mitropolitul Gheorghe cu episcopii Agafton de la Roman şi Teodosie Barbovschi de la Rădăuţi. Cu aceasta, s-a încheiat — pentru un timp — şi activitatea celor doi vlădici aleşi în timpul lui Mihai Viteazul.

Reocupînd scaunul mitropolitan, Gheorghe Movilă a păstorit pînă Ia moartea sa. In 1602 era pomenit în pisania bisericii mînăstirii Secu, ctitoria lui Nestor Ureche şi a soţiei sale Mitrofana, pe care probabil a şi sfinţit-o. Presupunem că a murit în cursul lunilor ianuarie sau februarie 1605. A fost înmormîntat la ctitoria familiei sale de la Suceviţa.

Rezultă că mitropolitul Gheorghe Movilă a desfăşurat o activitate bisericească rodnică, în cursul celor aproape 25 de ani de păstorie efectivă la Rădăuţi şi la Suceava. Iar prin ridicarea şi înzestrarea Suceviţeî, poate fi aşezat alături de marii vlădici moldoveni ctitori de lăcaşuri sfinte : Grigorie Roşea, iar mai tîrziu Anastasie Crimca.

Mitropolitul Teodosie Barbovschi. Urmaşul său în scaun a fost Teodosie Barbovschi, pînă afuncT*episcop de Rădăuţi. Se pare că făcea parte dintr-o veche familie boierească. Un Onufrie Barbovschi, portar de Suceava, apare în hrisoavele lui Ştefăniţă Vodă şi Petru Rareş. S-a călugărit la Probota, cam în acelaşi timp cu Gheorghe Movilă, de care a rămas ataşat toată viaţa. S-ar putea să se fi aşezat la Suceviţa odată cu el şi să fi supravegheat lucrările de construcţie ale acestei mînăstiri, după alegerea lui Gheorghe Movilă ca episcop, de vreme ce este trecut în pomelnicele ei. în august 1591, a păstorit ţara împreună cu Petru Vodă Şchiopu ajungînd în Tirol. După moartea lui, a venit în Polonia şi de aci s-a reîntors în Moldova, îndată după urcarea lui Ieremia Movilă în scaunul domnesc. In vara anului 1598, a fost ales episcop de Rădăuţi, desigur cu sprijinul Movileştilor. In mai-septembrie 1600, a pribegit şi el în Polonia, împreună cu familia Movileştilor

rii care le-au rămas credincioşi. In locul său, a fost ales Anas-
mca. Ca episcop de Rădăuţi, este pomenit în cîteva acte ale
ia Movilă. Ca mitropolit este atestat documentar pentru prima
15 aprilie 1605, deşi alegerea sa în scaun va ii avut loc în
uni ale anului 1605. Este pomenit ca martor în aproape zece
anie ale lui Ieremia şi Simion Movilă.

iţim şi faptul că mitropolitul Teodosie era preocupat de pro-
rturăreşti. Se ştie că a fost dascălul lui Ştefan, fiul lui Petru
In această calitate, se pare că a scris o lecţie de «hronologie»,
palele întîmplări ale trecutului. Probabil tot el a corectat un
von, copiat de un călugăr Prohor, precum şi o *Pravilă.* Din
lui Teodosie, s-a copiat un manuscris slavon, cuprinzînd
Untelor Paşti, cu un paraclis, irmoase, psalmi aleşi, pripele,
-a dăruit Suceviţei. Tot acestei mînăstiri i-a dăruit un *Mcîit-*
r Episcopiei de Rădăuţi, un *Minei pe luna mai.* înseamnă că
reodosie a sprijinit activitatea culturală-caligrafică din
a. ecut la cele veşnice la 23 februarie 1608, fiind îngropat
la

La 15 iunie 1608, era atestat documentar noul mitropolit
: *Crimca;* presupunem că a fost aşezat în scaun încă din

i c l u z i i : *Din cercetarea ştirilor documentare pe care le
asupra mitropoliţilor Moldovei din secolul al XVI-lea, ne
convinge că Biserica a trecut in această perioadă prin mari
ţări, provocate în primul rînd de însăşi instabilitatea dom-*
3r în scaun. *Totuşi, mulţi au desfăşurat o rodnică activitate, "in-
id cultura şi arta vremii. Intre ei se impun : Teoian I şi Gri-
Roşca, restauratorii Voroneţului, cel din urmă supraveghind
cerea Probotei, Grigorie de la Neamţ, Teoîan H, care a su-
heat construcţia mînăstirii Rîşca, Gheorghe Movilă, ctitorul
ţei, şi Teodosie Barbovschi.*

BIBLIOGRAFIE

are. ACADEMIA R.S.R., *Documente privind istoria României. Veacul* loidova, voi. I (1501—1550); voi. II (1551—1570); voi. III (1571—1590); 51—1600). Veacul XVII, voi. I (1601—1605); voi. II (1606—1610), Bucureşti, DIRECŢIA ARHIVELOR STATULUI, *Catalogul documentelor moldoveneşti Istorică centrală a Statului,* voi. I (1387—1620), Bucureşti, 1957; MELCHI-

SEDEC (ŞTEFANESCU), *Notiţe istorice şi arheologice adunate de pe la 48 mînăstiri şi biserici antice djn Moldova,* Bucureşti, 1885, 320 p. ; N. IORGA, *Inscripţii din bisericile României,* Bucureşti, 1905, 312 p. *; Cronicile slavo-române din sec.* XV— *XVI, publicate de Ion Bogdan.* Ediţie revăzută şi completată de P. P. Panaitescu, Bucureşti, 1959, XIV + 332 p. j GRIGORE URECHE, *Letopiseţul Ţării Moldovei.* Ediţie îngrijită de P. P. Panaitescu, ed. II, Bucureşti (1958), 263 p. ; P. P. PANAITESCU, Manuscrise *slavo din Biblioteca Academiei R.S.R.,* voi. I, Bucureşti, 1959, XX + 406 p.

Lucrări generale. MIRCEA PĂCURARIU, *Contribuţii la istoria Mitropoliei Moldovei in secolul al XVI-lea,* în M.M.S., an. LI, 1975, nr. 3—4, p. 221—257.

Lucrări speciale. CONSTANTIN COJOCARU, *Mitropolitul Grigorie Roşea,* în M.M.S., an. LIV, 1978, nr. 1—2, p. 61—70; S. RELI, *Doi episcopi ai Rădăuţilor, apoi mitropoliţi ai Moldovei din secolul al XVI-lea, loşti pribegi prin ţări apusene,* în «Candela», an. XL, 1929, nr. 10—12, p. 431—443 (Gheorghe Movilă şi Teodosie Barbovschi); IOAN V. DURĂ, *Figuri de ierarhi moldoveni: mitropolitul Gheorghe Movilă,* în B.O.R., an. LXXXIX, 1971, nr. 1—2, p. 187—203; NICOLAE IORGA, *Sfătuitorul bizantin al lui Mihai Viteazul: mitropolitul Dionisie Rally Paleologul,* în «Revista Istorică», 1919, nr. 5, p. 26—35; DUMITRU DIMA, *Mitropolitul Dionisie Rally Paleologul* şi *legăturile lui cu ţările române,* în B.O.R., an. LXXXIII, 1965, nr. 5—6, p. 521—532; MATEI CORUGĂ, *Gheorghe al Il-lea şi Grigorie de la Neamţ, doi mitropoliţi necunoscuţi, ai Moldovei din secolul al XVI-lea,* în B.O.R., an. LXXXIX, 1971, nr. 11—12, p. 1230—1243; SORIN ULEA, *Portretul unui ctitor uitat al m'măstirii Suceviţa: Teodosie Barbovschi, mitropolit al Moldovei,* în SCIA, 2, 1959, p. 241— 249; SCÂRLAT PORCESCU, *Organizarea Bisericii din Moldova pe vremea domniei lui Mihai Viteazul,* în M.M.S., an LI, 1975, nr. 5—8, p. 398—406.

XIX

EPISCOPIILE ROMANULUI ŞI RĂDĂUŢILOR ÎN SECOLUL AL XVI-LEA

in capitolul precedent, s-au putut cunoaşte frămîntările prin care ; Mitropolia Moldovei în cursul secolului al XVI-lea, cauzate s de multele schimbări de domni care au avut loc atunci, iile sufragane, de la Roman şi Rădăuţi, au cunoscut aceleaşi vitrege, cu multe schimbări de ierarhi. Şirul acestora este stabilit cu exactitate, din pricina lipsei de izvoare documentare.

scopia Romanului. După moartea episcopului cărturar Vasile în u a fost ales egumenul *Teoctist* de la mînăstirea Neamţ. Avem tiri preţioase despre viaţa sa, rămase de la ucenicul său Maca- *Cronica* acestuia aflăm că Teoctist a fost egumen la Neamţ 17 ani, apoi episcop la Roman «8 ani împliniţi». Din moment ai 1508 a fost ales în scaunul mitropolitan de la Suceava, în- că moartea episcopului Vasile şi alegerea lui Teoctist la Ro- avut loc în primăvara anului 1500. în mai 1508, a fost ales în mitropolitan de la Suceava, unde a păstorit pînă la moartea enită la 15 ianuarie 1528.

ă îndoială că în acelaşi an, adică în 1508, probabil vara, a fost naşul său la Roman, episcopul *Macarie I.* Acesta a fost egumen iţ, unde este întîlnit în două acte (1503 şi 1508). Documentar stat la Roman numai în două hrisoave de danie. I-a urmat în astul egumen de la Neamţ, *Dorotei* (c. 1518—1531), atestat, de îa, în foarte puţine acte interne.

scopul Macarie II. Urmaşul lui Dorotei a fost episcopul cărturar ' *H,* ales în anul 1531. Din puţinele însemnări autobiografice din sa, reiese că era «ucenicul» lui Teoctist, fostul episcop de Şi apoi mitropolit. Ar însemna că se călugărise la Neamţ, în

timp ce Teoctist era egumen acolo, ceea ce pare puţin probabil, căci Teoctist părăsise Neamţul în 1500. Mai degrabă i se socotea «ucenic» în ale cărturăriei, stînd mai mult în jurul lui Teoctist la Roman şi apoi la Suceava. In 1523-^op4âse-e-f'5«te'i^-peiîtini-«pă-fintele său», mitropo litul Teoctist. In acelaşi an, «cu darea şi cu porunca mitropolitului chir Teoctist», arhimandritul Silvan de la Putna copia *Tipicul Slîntului Sava* pentru mînăstirea Neamţ, unde era^egumen un Macarie. Majoritatea cercetătorilor au afirmat ca acesta ar fi viitorul episcop de Roman. Pentru că în 1527 la mînăstirea Neamţ era un nou egumen, Gherman, presupunem că Macarie a fost trecut ca egumen la Bistriţa. în ade văr, în actul redactat la 1_6 ianjjarie__1528Lprin care călugărul Nichifor dăruia mînăstirii Neamţ satul Dolheşti, se menţiona că «la răposarea sfînt răposatului părintelui nostru mitropolit Teoctist» erau de faţă episcopii de Roman şi Rădăuţi şi «eromonah chir Macarie egumenul mînăstirii Bistriţa», precum şi alţi preoţi şi mireni. Considerăm că acesta este «ucenicul» său, viitorul episcop aflat de faţă la moartea dascălului său. ..^^...^.ss.*.,.,

Din însăşi *Cronica* sa, aflăm că, laVg3" aprilie 1531J a fost aşezat «pe scaunul Episcopiei a părţii de jos a ţării», unde a păstorit apoi pînă în 1558. Deşi a păstorit peste un sfert de veac, totuşi nu este amintit decît în cîteva acte de danie. Păstoria lui Macarie II a fost întreruptă în anul 1548, cînd Iliaş Rareş 1-a înlăturat din scaunul vlădicesc, lucru pe care-1 aminteşte el însuşi în *Cronică.* Ucenicul său Eftimie arăta că a fost «alungat din scaun, pe nedrept şi fără sobor şi fără pravilă, cu sfatul şi îndemnul mamei sale doamna Elena» şi al altora. Probabil a fost înlocuit cu un episcop *Gheorghe.* 1 s-a redat scaunul abia în vara anului 1551, la venirea în scaunul domnesc a lui Ştefan Rareş, pe care 1-a «pomăzuit» el însuşi ca domn.

La îndemnul lui Macarie, Petru Rareş a ridicat două lăcaşuri de închinare : catedrala episcopală din Roman, cu hramul Cuvioasa Paraschiva, existentă şi azi, şi mînăstirea Rîşca. Biserica episcopală a fost începută de Petru Rareş în 1542 şi terminată sub fiul său Iliaş, în l550f pe locul vechii biserici de pe timpul lui Roman I sau Alexandru cel Bun, în care era îngropată doamna Anastasia, soţia lui Roman şi mama lui Alexandru cel Bun. In pisania bisericii se menţionează că îndrumarea lucrărilor de construcţie a fost încredinţată episcopului Macarie, aducîndu-şi astfel o contribuţie preţioasă la ridicarea uneia din cele mai impunătoare ctitorii voievodale româneşti.

Mînăstirea Rîşca de asemenea a fost ridicată de Petru Rareş, la îndemnul episcopului Macarie, în 1542, fiind zugrăvită apoi de fiul său

i, prin 1551—1552. La ctitorirea acestei mînăstiri, episcopul Macarie dus şi aportul său material, căci ucenicul său Azarie scria în *za* lui că a fost «întemeiată» de dînsul, iar Grigore Ureche scria te «ziditoriul şi începătoriul mînăstirii Rîşcăi». siscopul Macarie II ocupă un loc de seamă în istoria vechii cul-jmâneşti, prin *Cronica* slavonă care-i poartă numele, în care urca «să nu fie acoperite în mormîntul uitării lucrurile ce s-au în-t în vremurile şi în stăpînirile trecute şi care au ajuns pînă la *Cronica* lui Macarie continuă *Letopiseţul moldovenesc* scris la lui Ştefan cel Mare, consemnînd faptele petrecute după moartea ia (1504). S-a păstrat în două variante : prima, care expune fap-înă în 1542, de unde a fost continuată de Eftimie, şi a doua, xpune faptele pînă în 1551, de unde a fost continuată de călugă-arie. Figura centrală a Cronicii lui Macarie este Petru Rareş, dîn :a şi îndemnul căruia a început să scrie încă din primii săi ani inie, pe cînd autorul era numai ieromonah. Trebuie remarcat însă *?i* a trăit în epoca lui Petru Rareş, plină de fapte de seamă, n-a tot ce putea şti un contemporan. Continuînd Letopiseţul scris ;ea lui Ştefan cel Mare, episcopul Macarie foloseşte în Cronica na panegirică, cu multe cuvinte de laudă şi aprecieri — uneori î — la adresa lui Petru Rareş, înfăţişînd în culori întunecate pe mni, îndeosebi pe Iliaş Rareş. La alcătuirea Cronicii, Macarie s-a iu numai de amintirile, observaţiile şi constatările proprii, ci şi î izvoare, de vechile letopiseţe ale ţării, pe care le-a prelucrat pletat cu procedeele sale stilistice. Toţi cercetătorii au remarcat' istă Cronică se deosebeşte de alte lucrări de acest gen prin forma iunere, prin stilul ei, plin de «epitete şi fraze poetice». Uneia expresiile şi figurile sale de stil le-a împrumutat din Cronogra-is de cronicarul bizantin Constantin Manasses (secolul XI). î lectura Cronicii, se desprinde c^ Macarie era un om de cultură, Stor temeinic al Bibliei, dar şi al unor lucrări de istorie univer-îdeosebi al letopiseţelor sud-slave. De aceea, pe drept cuvînt, xl său Azarie îl numea «alesul între filozofi» şi «îndrăzneţ în i meşteşugii şi iscusit în cuvinte şi foarte învăţat ca nimeni însuşi faptul că Petru Rareş i-a încredinţat să ducă mai departe eţul ţării ne arată că era un om cu aleasă pregătire cartură-Trebuie remarcat apoi şi faptul că el a făcut un pas înainte în eŞte modul de expunere şi descriere a faptelor, făcînd trecerea la cronica propriu-zisă.

Desigur, lipsa de obiectivitate în caracterizarea personajelor, e> punerea retorică a faptelor, stilul său împodobit cu prea multe figur poetice scad din valoarea Cronicii. Cu toate acestea, Macarie rămîn< un reprezentant de seamă al vechii culturi româneşti, creator al une adevărate «şcoli» de cărturărie slavonă în Moldova, căci continuatori Cronicii sale, Eftimie şi Azarie, se consideră «ucenicii» săi.

In 1556 Alexandru Lăpuşneanu a încredinţat episcopului Macarie traducerea în slavoneşte şi aşezarea pe articole, după alfabetul slav a cunoscutei colecţii de legi intitulată *Sintagma,* şau *Nomocanonul* Iu Matei Vlastares. Peste cinci ani, domfiTîr"Mol'dl)veTTrirrăTe^*:Sîfitâgfrîâ {arului Rusiei Ivan IV cel Groaznic (1533—1584) ; din motive necunoscute, lucrarea n-a ajuns la Moscova, ci numai pînă la Lvov.

Macarie a păstorit pînă la moartea sa (1 ianuarie 1558), fiind «îngropat cu toată cinstea şi în chip vrednic de sfinţi de către ucenicii săi, în mînăstirea Rîşca întemeiată de dînsul», după cum relatează ucenicul său Azarie. Prin înfăptuirile sale bisericeşti, dar mai ales prin *Cronica* sa, rămîne unul clin marii vlădici moldoveni din trecut.

Alţi episcopi de Roman. A urmat în scaun *Anastasie,* ales la începutul anului 1558. Călugărul Azarie şi Grigore Ureche scriau în Letopiseţele lor că a păstorit la Roman timp de 14 ani, adică pînă prin 1572. în plus, Grigore Ureche scria că era «om destoinic a umplea slujba păstoriei sale» şi că împreună cu mitropolitul şi episcopul de Rădăuţi <<au cetit molitva de domnie» lui Despot Vodă. Avea metania la mînăstirea Putna, unde este întîlnit ca egumen în 1556. Ca episcop de Roman, este amintit fie ca martor în unele acte de danie, fie primind danii pe seama Episcopiei. în 1572, Ioan Vodă cel Viteaz a ridicat pe Anastasie în scaunul mitropolitan, în locul lui Teofan, unde a păstorit cinci ani, după care s-a retras.

După aşezarea lui Anastasie în scaunul mitropolitan, Ioan Vodă a DUS episcop la Roman pe *Nicanor,* din mînăstirea Agapia. Acesta a păstorit aici din 1572 pînă prin 1574—1575, cînd se pare că a fost înlăturat de Petru Şchiopul.

Urmaşul acestuia la Roman a fost episcopul *Eustatie,* trecut în documente şi sub forma Evstatie şi Istatie, fost egumen la mînăstirea Putna. Ca episcop de Roman, este pomenit pentru prima oară la 18 apriiie 1576, apoi în alte cîteva acte de la Petru Şchiopul, pînă îa 5 februarie 1580. La cererea episcopului Eustatie, «ritorul şi scolasticul» Lucaci de ia mînăstirea Putna a alcătuit o *Pravilă,* în româneşte şi slavoneşte (Ms. 692 din Biblioteca Academiei), una dintre cele mai vechi opere juridice din |ara noastră.

itoria lui Eustatie a durat pînă în 1580, cînd a fost înlocuit de Sasul cu *Nicanor* (a doua oară). S-a retras la Putna, mînăstirea metanie, unde a vieţuit în schimnicie sub numele de Eremia.
r a cîrmuit acum nu numai Episcopia Romanului, ci şi Mitropo- ocul lui Teofan II, refugiat în Polonia de teama lui Iancu Sasul, r-un act fără dată precisă (noiembrie 1582 — august 1583), era ca episcop de Roman *Agafton*. Un pomelnic al mînăstirii Secu ;te între binefăcătorii ei pe Agafton «ot Rîşca» (alt ierarh cu jnie nu se cunoaşte în trecutul Bisericii noastre). De aci înainte, întîlnit în foarte multe acte de danie —• mai ales ale mînăstirii a — pînă către sfîrşitul domniei lui Petru Şchiopul. în 1591, ajuns domn Aron Tiranul, Agafton a fost înlăturat ori s-a re-. scaun.
locul său, a fost rînduit un nou episcop, cu numele *Mitrofan*. irit la Roman pînă în prima jumătate a anului 1594, cînd a fost în scaunul mitropolitan, unde a păstorit numai cîteva luni, pînă ie 1595.
ocul lui Mitrofan, a fost readus la Roman fostul episcop *Nicanor, n* toamna anului 1591, ocupase scaunul mitropolitan din Su- Nu putem şti care au fost motivele pentru care Aron Tiranul :est «schimb» de ierarhi, căci aducerea unui mitropolit la con- unei episcopii era împotriva canoanelor. Presupunem că avea de un om mai energic — cum va fi fost mitropolitul Mitrofan ratativele sale diplomatice cu imperialii. Şi de data aceasta lui Nicanor a fost de scurtă durată. în august 1595, scaunul *z* a fost ocupat de Ieremia Movilă, care a reaşezat pe vechii în scaunele lor. Astfel, Gheorghe Movilă şi-a reluat scaunul ic de la Suceava, iar Agafton, scaunul de la Roman. Nicanor îs la Agapia, unde a mai trăit pînă după 1607.
toria lui Agafton a fost întreruptă din nou în mai 1600, odată area Moldovei de Mihai Viteazul. S-a retras atunci în Polonia ă cu Ieremia Movilă, cu o parte din boierii săi, cu mitropolitul ie Movilă şi cu episcopul Teodosie al Rădăuţilor. Sinodul în- i Suceava, la 2 iunie 1600, sub conducerea mitropolitului Dio- lly al Tîrnovei, a ales, în locul lui Agafton, pe arhimandritul egumen la Galata. Cunoaştem jurămîntul lui de credinţă, din ■ 1600, călre noul domn Mihai Viteazul şi către mitropolitul Rally. Păstoria lui Filotei a fost de scurtă durată, căci, în rie 1600, Mihai Viteazul a pierdut Moldova, iar scaunul dom- ost reocupat de Ieremia Movilă reîntors din Polonia. Odată cu

el au revenit la scaunele lor şi vechii ierarhi. Probabil Filotei aşezat la Galata, fiind ales apoi episcop de Huşi, în 1606.

Revenind în scaun, Agafton e pomenit în mai multe acte ale mii. A murit în cursul lunilor februarie-aprilie 1606. Aşadar, episcopul *u* Agafton a avut o păstorie de aproape două decenii, tulburată însă de^ vremurile vitrege prin care trecea pe atunci ţara Moldovei.

Episcopia Rădăuţilor. Primul episcop de Rădăuţi atestat documen-s. tar a fost *Ioanichie,* din 25 aprilie 1472 pînă la 1 iunie 1504. înseamnă^ că a păstorit mai bine de trei decenii sub Ştefan cel Mare, murind^ amîndoi în vara aceluiaşi an. A fost îngropat în pronaosul biserici^ episcopale cu hramul Sfîntul Nicolae din Rădăuţi.

Urmaşul său a fost episcopul *Pahomie,* atestat pentru prima oară la 18 noiembrie 1504, într-o inscripţie pe o icoană a Sfîntului Nicolae. Este pomenit apoi în cîteva acte de danie hărăzite de domnii ţării episcopiei pe care o păstorea. Printr-un act din 18 februarie 1515, episcopul Pahomie dăruia mînăstirii Moldoviţa un loc de casă, de arătură şi fineţe în Berchişeşti. Această danie, cît şi faptul că este trecut în pomelnicul Moldoviţei ne fac să credem că se călugărise în această mînăstire.

Urmaşul său a fost episcopul *Teotan,* amintit în această calitate la 16 ianuarie 1528. In vara anului 1530 a ajuns mitropolit.

Teodosie, urmaşul său la Rădăuţi, a fost ales probabil tot în 1530. Se pare că îşi avea metania la Neamţ. Este amintit în mai multe acte de danie ale lui Petru Rareş. In 1549 a zidit o «eclesiarniţă» (cliserhia) îa mînăstirea Neamţ, după cum arată o inscripţie cu data de 7 iunie 1549. A păstorit pînă prin 1550.

Urmaşul acestuia, a fost *Mitrofan,* cel amintit de Macarie în *Cronica* sa că ar fi uneltit pentru înlăturarea sa din scaunul episcopiei de la Roman. Era unul din oamenii de încredere ai familiei lui Rareş, respectiv ai fiilor săi Iliaş şi Ştefan. Aşa se explică faptul că la 13 şi 15 iunie 1551, Ştefan Rareş îi făcea două danii personale, nu Episcopiei: satul Oniceni din ţinutul Suceava şi patru fălci şi jumătate de vie în Dealul Voievodului. în primul act de danie se arăta că «sfinţia sa ne-au fost nouă ca un părinte, cu bună învăţătură din tinereţele noastre».

Fiind devotat familiei Rareş, socotim că păstoria lui a luat sfîrşit în ultimele luni ale anului 1552, cînd a ajuns domn Alexandru Lăpuşneanu. Intr-un act al acestui domn din 20 martie 1554 se menţiona că <irăposatul chir Mitrofan» dăruia mînăstirii Probota satul Mărciani,

nutul Sucevei. Va fi murit prin 1553. Piatra sa de mormînt se ;e în pridvorul bisericii mînăstirii Probota, lucrată încă în timpul sale, dar pe care nu s-a mai trecut data morţii. Din cele de us, reiese că el îşi avea metania la Probota, mînăstire refăcută tru Rareş, unde desigur a fost cunoscut de familia sa. Poate ca şi egumen al mînăstirii, după ce Grigorie Roşea a fost ridicat unul mitropolitan.

rmaşul său a fost episcopul *Gheorghe,* probabil fostul egumen cu nume de la Putna, amintit la 11 aprilie 1546, sau fostul episcop id, trimis acolo de Iliaş Rareş la 5 ianuarie 1550. Va fi fost ales iăuţi pe la sfirşitul lui 1552 sau începutul anului următor. Este t în scaun — alături de ceilalţi ierarhi — într-un act de danie Alexandru Lăpuşneanu hărăzit Putnei, la 31 august 1556. O asă însemnare, lăsată de un preot cu numele Mihai pe un *Litur-* slavon, copiat de el în 1558, dă ştirea că în acel an au murit pii Macarie de la Roman şi Gheorghe de la Rădăuţi şi că tot un «sobor», convocat din porunca lui Lăpuşneanu, a «ales episcopi», din care domnul a întărit pe doi, pe Anastasie al mlui şi Eftimie al Rădăuţilor. Deci alegerea ierarhilor se făcea sobor, format din boieri şi egumenii mînăstirilor mari, care îeau domnului mai mulţi candidaţi, dintre care el întărea pe De ia aceste reguli se făceau şi multe excepţii. Probabil episcopul ghe a fost îngropat în biserica Sfîntul Nicolae din Rădăuţi.

>iscopul Eftimie. La 17 decembie 1556, era amintit un egumen nele Eftimie la Humor, iar la 5 aprilie 1558, un altul la Voroneţ. i exclus ca episcopul ales în acest an la Rădăuţi să fie fostul n de la Humor, căci în 1562 era egumen acolo unul cu numele Se face amintire de el, ca episcop, într-o inscripţie din biserica Nicolae din Rădăuţi, cu data de 30 iunie 1559. Este trecut lături de ceilalţi ierarhi în actul din 20 august 1560, prin care îdru Lăpuşneanu dăruia mînăstirii Vatoped o casă pentru vamă >nic. Grigore Ureche îl aminteşte împreună cu ceilalţi ierarhi ai :itind molitvele de domnie lui Despot Vodă, în toamna anului 1561. iu purtat multe discuţii, dacă episcopul Eftimie este identic cu nahul care a scris o *Cronică* din dispoziţia lui Alexandru Lăpuş- Unii l-au identificat pe cronicar cu episcopul de Rădăuţi (Ioan i şi după el Dimitrie Dan). N. Iorga, apoi Ştefan Meteş socoteau raie cronicarul ar fi fost egumen la Neamţ, deşi documentar nu n acolo un egumen cu acest nume, care, fiind amestecat într-o

răscoală împotriva lui Alexandru Lăpuşneanu, ar fi fost nevoit să fugă în Transilvania. în sfîrşit, Polihronie Sîrcu şi după el P. P. Panaitescu identificau pe cronicar cu egumenul mînăstirii Căpriana, de dincolo de Prut, pe care Lăpuşneanu 1-a trimis la Moscova cu Sintagma lui Matei Vlastares, prelucrată de episcopul Macarie. Este greu de admis însă că Lăpuşneanu a încredinţat o asemenea lucrare — ca şi misiunea în Rusia —■ unui egumen dintr-o mînăstire fără însemnătate, fără tradiţii culturale şi mult îndepărtată de scaunul domnesc, cum era Căpriana. în plus, P. Sîrcu susţinea acest lucru numai pe baza unei «povestiri slave contemporane», deci un izvor îndoielnic (într-un act de prin 1654—1659 apare ca martor un «Iftimie fost egumen la Căpriana», deci 5-a putut face o confuzie). Cei care erau împotriva identificării cronicarului cu episcopul se bazau pe faptul că autorul se numea «cei din urmă dintre egumeni, Eftimie ieromanh». Dar aceste cuvinte le scria în primii ani de domnie ai lui Lăpuşneanu, cînd a primit însărcinarea de a scrie *Cronica* domniei sale şi cînd era un simplu ieromonah, el ajungînd episcop abia în 1558. Chiar şi Macarie se numeşte, în *Cronica* sa, «cel din urmă dintre ieromonahi».

Din aceste motive considerăm că a avut dreptate I. Bogdan, care a susţinut că episcopul este una şi aceeaşi persoană cu cronicarul Eftimie. Aşa după cum Petru Rareş şi-a ridicat cronicarul oficial, pe Macarie, la treapta de episcop, tot aşa va fi făcut şi Alexandru Lăpuşneanu, voind prin aceasta să acorde mai multă autoritate cronicii oficiale a domniei sale.

Cronica lui Eftimie expune faptele din a doua domnie a lui Petru Rareş, continuînd cu domnia fiilor săi şi apoi a lui Alexandru Lăpuşneanu, dar numai pînă la 1554. Este deci o continuare a Cronicii lui Macarie, în prima ei variantă. Ca şi aceasta, este mai degrabă un panegiric, şi nu o scriere istorică, cu laude exagerate la adresa lui Lăpuşneanu şi cu prezentarea în culori întunecate a faptelor lui Iliaş şi Ştefan Rareş.

Nu ştim dacă episcopul Eftimie a murit în scaun ori s-a retras, aşezîndu-se la Humor, deci în mînăstirea de metanie. Acolo se păstrează piatra sa de mormînt, cu inscripţia : «Aici este groapa prea sfinţitului nostru părinte Eftimie, fost episcop de Rădăuţi şi s-a înmormîntat unde s-a făgăduit lui Dumnezeu...», dar fără să indice anul morţii, presupunem ea a murit la scurt timp după ce Lăpuşneanu a pierdut scaunul (1561), căci altfel nu ne putem explica de ce n-a continuat *Cronica* şi de ce n-a fost reaşezat în scaun în 1564, cînd Lăpuşneanu a ajuns domn pen-

doua oară. Deşi *Cronica* sa prezintă domniile celor doi fii ai tru Rareş în culori sumbre, avînd în schimb numai cuvinte de la adresa lui Lăpuşneanu (primii săi ani de domnie, 1552—1554), Eftimie rămîne unul din cărturarii de seamă din trecutul nostru. masul său a fost *Dimitrie,* ucis în Transilvania într-o luptă a gdan Constantin, pretendent la tronul Moldovei, cu imperialii, ecut şi într-un Pomelnic al Episcopiei, copiat în anul 1780.

liscopul Isaia. Se pare că acesta şi-a avut metania la Agapia, unde retras spre sfîrşitul vieţii. Probabil de aici a fost dus de Alexandru îeanu la noua sa ctitorie de la Slatina, pentru a face din ea UE|K de cărturărie slavonă, aşa cum erau şi alte mari mînăstiri voie-. . înainte de anul 1561, Isaia a alcătuit acolo *prima colecţie de* [1] *moldoveneşti* cunoscută (descoperită de I. Bogdan la Kiev), * ă din *Letopiseţul numit Putna I, Cronica lui Macaiie* (versiunea.. şi *Cronica lui Eftimie.* In acelaşi manuscris (sbornic) se găseai' ■onică bizantină («cronografie pe scurt»), de la «crearea lumii» L 1475, anale sîrbeşti şi o cronică bulgară. Probabil Isaia a lucrat runca lui Lăpuşneanu şi a episcopului cărturar Eftimie, care îi -îs la dispoziţie şi Cronica sa. în cursul celei de-a doua domnii Jexandru Lăpuşneanu, prin 1564, a fost ales episcop de RădătiţL r. domnul voia ca noul episcop să continue activitatea de cro- : lui Eftimie, deci nu putem împărtăşi părerea altor cercetători st rînduit ca episcop de Ioan Vodă cel Viteaz, în 1572.

orice caz, strădaniile sale cărturăreşti, ştiinţa sa de carte şi de traine au fost apreciate de acest domn, care 1-a folosit în multe plomatice, fiind, după cuvîntul lui N. Iorga, «diplomatul în rasă» 'oan Vodă. încă în primele luni de domnie, numele său figura, de ale unor mari dregători, în omagiul depus de Ioan Vodă Poloniei. In februarie 1573, era în Bran, lîngă Braşov, urmînd ntîlnească cu voievodul, mai tîrziu principele Transilvaniei, Bâthory (1571—1575). A fost trimis apoi la Moscova, pentru a pe ţarul Ivan cel Groaznic că Ioan Vodă a dobîndit domnia ei şi să-1 roage să trimită în ţară pe soţia şi fiul voievodului, le care era despărţit de mai mulţi ani. In mai 1574, i s-a înmînat ului o scrisoare de răspuns, prin care domnul moldovean era it că soţia şi copilul muriseră, în timpul unei epidemii de ciumă. itors în ţară în iunie 1574, cînd Ioan Vodă era ucis de turci, i înfrîngerii de la Roşcani. Şi-a păstrat scaunul-vlădicesc şi sub chiopul, fiind amintit în două acte de danie ale acestuia. .-. *,

' In a doua jumătate a anului 1577, a părăsit scaunul vlădicesc, pentru că la 22 februarie 1578, întîlnim în locul lui un nou episcop, pe Gheorghe Movilă. Isaia s-a retras la mînăstirea Agapia, unde se afla şi «proinepiscopul» Nicanor. Acolo a trăit pînă după 7 iulie 1581, cînd dăruia mînăstirii un panaghiar de argint, suflat cu aur şi împodobit cu pietre preţioase, avînd şi o inscripţie în limba slavonă. A murit curînd după această dată. Prin toată activitatea sa de copist de manuscrise, de sol al lui Ioan Vodă cel Viteaz, episcopul Isaia trebuie aşezat în rîndul marilor vlădici din trecut.

Alţi episcopi de Rădăuţi. Urmaşul său, *Gheorghe Movilă,* a păstorit din 1577 pînă în 1588 cînd a fost ridicat în scaunul mitropolitan. Ca episcop de Rădăuţi, a ctitorit mînăstirea Suceviţa, cu biserica existentă şi azi, cu hramul Învierea Domnului, căreia i-a făcut numeroase danii de sate. în 1587, patriarhul Ioachim V al Antiohiei, aflat în Moldova în drum spre Rusia, a dăruit episcopului Gheorghe o icoană a Maicii Domnului, pe care el a hărăzit-o apoi mînăstirii Suceviţa.

Trecînd în scaunul mitropolitan, în cursul anului 1588, în locul său, la Rădăuţi, a fost ales egumenul *Ghedeon* de la Rîşca, pomenit pentru prima dată la 20 decembrie 1588 într-un act al lui Petru Şchiopul, apoi în alte acte ale aceluiaşi domnitor. A păstorit pînă prin 1591, cînd s-a retras din scaun. S-a aşezat la mînăstirea sa de metanie, la Rîşca, unde a murit la 21 noiembrie 1596, după cum arată inscripţia de pe piatra sa de mormînt. De la el provine un scurt «Tabel cronologic» (c. 1588), scris fie de el însuşi, fie de un cleric din jurul său ,• este primul text istoriografie păstrat în limba română, avînd la bază diferite izvoare bizantino-slave.

în locul său, Aron Tiranul a pus episcop pe *Mardarie.* Este întîlnit în mai multe acte în 1594. în aprilie 1595, Ştefan Răzvan 1-a făcut mitropolit păstorind cîteva luni, pînă prin august-septembrie 1595, cînd protectorul său a pierdut tronul. S-a retras apoi la mînăstirea Drohobycz din Galiţia, apoi la Muntele Athos unde a şi murit.

Urmaşul său se numea *Amfilohie,* probabil călugărit la mînăstirea Putna, de vreme ce este trecut în pomelnicul ei. A păstorit puţin timp, pină în vara anului 1598, cînd s-a retras ori a murit.

îndată după el a fost ales *Teodosie Barbovschi* de la Probota, unul din oamenii de încredere ai lui Petru Şchiopul şi L' Moviieştilor. în mai 1600, plecînd cu Movileştii în Polonia, scaunul său a fost ocupat (din iunie pînă în septembrie) de un nou episcop, *Anastasie Crimca.*

1 Movileştii, acesta a fost nevoit să părăsească scaunul. Teodosie ;hi a păstorit la Rădăuţi pînă în primele luni ale anului 1605, urmat lui Gheorghe Movilă în scaunul mitropolitan.

Io n c l u z i i '.Privind asupra vieţii bisericeşti din Episcopia nului în acest secol, constatăm că ea a avut ierarhi vrednici, ca ist, Măcar ic Cronicarul, Anastasie, viitorul mitropolit, şi on.

a Rădăuţi de *asemenea au păstorit mai mulţi vlădici vrednici, \ri ai artei, ca Teofan şi Gheorghe Movilă sau oameni de cei te, imie şi Isaia.* /

BIBLIOGRAFIE \\, ■,

o a r e . Aceleaşi ca la capitolul: *Mitropolia Moldovei* în *secolul al* XVî-i< <*h;* lui Macarie şi Eftimie se găsesc în voi. *Cronicile slavo-romunr din* M;C> publicate de Ion Bogdan. Ediţie revăzută şi completată de P. P. Panaitescu, 1959, p. 74—I2o; numai în româneşte la G. MIHĂILĂ şi DAN ZAMFIRESCU, română *veche (1402—1647)*. Introducere, ediţie îngrijită şi note de ..., ureşti, 1969, p. 168—203.

s c o p i a R o m a n u l u i . MELCHISEDEC, *Cronica Romanului şi a Episcopiei* i, partea întîi, Bucureşti, 1874, IV + 352 p.; MIRCEA PACURAR1U, COJI-i *istoria Episcopiilor Romanului şi Rădăuţilor în secolul al XVI-Ua* ia 1. LII, 1976, nr. 5—6, p. 322—337.

ÎLAT PORCESCU, *Episcopul Macarie al Romanului,* în M.M.S., an. XXXVI, 5- C, p. 347—361; EMIL TURDEANU, *L'activite litteraire* en *Moldavie de 2,* în «Revue des etudes roumaines», voi. IX—X, 1965, p. 97—142 *(şi* extras); P BOGDAN, Ie *Syntagme de Blastares dans la version du chroniquer Aacarie,* în *Ades du Premier Congres International des Etudes Balkaniques t Europeennes,* voi. VII, Solia, 1971, p. 187—191 ; SCARLAT PORCESCU, >p de *Roman uitat: Pilotei,* în rev. «Cronica Romanului:;, an. XX, 1943, p. 105—118; SCARLAT PORCESCU, *Episcopia Romanului,* Bucureşti, 1984,

s c o p i a R ă d ă u ţ i l o r . DIMITRIE DAN, *Cronica Episcopiei* de *Rădăuţi,* 12, VIII + 264 p. + 21 fig.; S. RELI, *Doi episcopi ai Rădăuţilor apoi i ai Moldovei din secolul al XVI-lea, foşti pribegi prin fările apusene,* îla», an. XL, 1929, nr. 10—12, p. 431—443 (Gheorghe Movilă şi Teodosie i); IOAN V. DURĂ, *Figuri de ierarhi moldoveni: mitropolitul Gheorghe* i B.O.R., an. LXXXIX, 1971, nr. 1—2, p. 187—203; GH. PUNGA. *Adcvoiata a cronicarului Eitimie,* în AIIAI, XXV, 1988, p. 275—280.

A

MIŢR0P0LIA TRANSILVANIEI, „, .,' ,.,,

■AL

i, a

A l, t i ' _ , _.",,'_V_ . ,_____,, w,

...............*XJX*

Intr-un capitol anterior am prezentat puţinele ştiri pe care le avem despre ierarhii ortodocşi români din Transilvania în secolul al XlV-lea. Ne-am exprimat convingerea că românii au avut o ierarhie bisericească organizată canonic, în frunte cu un mitropolit. Primul a ■*f*> fost Ghelasie de la Rîmeţ, în 1377, apoi, în secolul al XV-lea, loan din Caffa, stabilit în Hunedoara (1456), mitropolitul Ioanichie (1479), -^^*j.* urmaţi de mitropoliţii de la Feleac : Daniil, Marcu, Danciu, al cărui *,* -nume călugăresc nu-1 cunoaştem, şi Petru. Acest Petru a fost ultimul mitropolit de la Feleac (1538). După el, viaţa Mitropoliei Ortodoxe *i'K <f* a Transilvaniei a intrat într-o nouă fază. Datorită schimbărilor poli- *îX%* tice survenite, însuşi scaunul mitropolitan a fost mutat în alte localităţi.

Situaţia politică şi confesională a Transilvaniei în secolul al XVI-Iea. , *£*
Pentru a înţelege mai bine desfăşurarea vieţii bisericeşti a românilor transilvăneni în acest secol, este nevoie să prezentăm, în mare, însăşi situaţia politică a Transilvaniei', precum şi situaţia celorlalte confesiuni existente aici. V ■>

In lupta de la Mohâcs (29 august 1526}, armata ungară a fost zdro- / bită de turci, care au ocupat Buda (8 septembrie). în noiembrie si decembrie acelaşi an, au fost aleşi ca regi ai Ungariei loan Zâpolya şi Ferdinand de Habsburg, între care a început un îndelungat conflict, în 1529, Zâpolya, ajutat de turci şi de Petru Rareş, şi-a consolidat poziţiile în Transilvania, apoi s-a încoronat din nou ca rege, la Buda, în locul lui Ferdinand. In cele din urmă, între cei doi s-a ajuns la o înţelegere, încheiată la Oradea, în 1538, potrivit căreia Transilvania rămînea lui Zâpolya, urmînd ca, după moartea Iui, părţile din Ungaria pe care le stăpînise el, ca şi Transilvania, să revină Habsburgilor. .^

}ar în 1540, murind Zâpolya, sultanul a recunoscut ca rege pe fiul oan Sigismund, schimbare care a dus la reizbucnirea războiului cu burgii. La 29 august 1541, turcii au ocupat din nou Bucla, trans-înd Ungaria centrală şi sudică în paşalîc turcesc pentru aproape ie ani. Partea de nord a Ungariei rămînea sub stăpînirea Habs-lor, iar Transilvania, Banatul şi aşa numitul «Partium» (comitatele ar, Crasna, Solnocul de Mijloc şi din Afară, Bihorul, Zarandul si ri Maramureşul) se constituiau într-un principat autonom cu ca-i la Alba Iulia, sub suzeranitate otomană.

n fruntea Transilvaniei autonome era un principe, ales de dietă, rmat apoi de sultan. Noul principat plătea tribut turcilor ca şi Românească şi Moldova. In vara anului 1552, Banatul şi o parte ^rişana au fost ocupate de turci şi transformate în paşalîc, cu ui la Timişoara.

5înă în 1551, în Transilvania conducerea efectivă a avut-o epis-[Gheorghe Martinuzzi, numit de sultan guvernator — ulterior liat cu imperialii — care cîrmuia în numele principelui rninor Ioan mund Zâpolya şi al mamei sale, Isabella. Intre 1551—1556, Tran-aia a fost ocupată de Habsburgi. Dar în 1556, ţara a ajuns din ;ub dominaţia otomană, iar Dieta, întrunită la Sebeş, a hotărît re-îrea familiei Zâpolya, ceea ce s-a şi făcut, cu ajutorul domnilor ni Alexandru Lăpuşneanu al Moldovei şi Pătraşcu cel Bun al Româneşti.

îb Joan Sigismund, în Transilvania, au continuat anarhia internă dar tervenţiile Habsburgilor şi ale turcilor. După moartea lui (1571), mat mai mulţi principi din familia Bâthory : Ştefan [1571—1575), a ajuns apoi şi rege al Poloniei, fratele său Cristofor (1576—1581) 1 acestuia, Sigismund (1581—1597, 1598—1599). Aceştia au dus o ca de fidelitate faţă de turci. Doar Sigismund s-a orientat, în ultima a domniei, spre o apropiere de coaliţia antiotomană, numită «Liga

ub raport politic-constituţional, în perioada «principatului», care ira pînă în 1688, clasele suprapuse ale celor «trei naţiuni», coii-te în 1437, vor deţine în continuare puterea politică în statul tra^i-i. Comitatele, scaunele şi oraşele îşi aleg reprezentanţi în Dietă, lumai dintre nobili sau patricieni fruntaşi ,■ din rîndul nobilimii id şi ai orăşenilor fără o stare materială deosebită se aleg repre-nţi doar în organele de conducere ale comitatelor, scaunelor şi lor. „· „

Din secolul al XVI-lea nobilimea începe să se numească treptat «naţiune maghiară» (naţio liungarica, magyar naţio, magyar nemzet), in sens politic şi constituţional. Deci «naţiunea nobililor» devine «naţiune maghiară». întrucît cele trei naţiuni politice se numesc acum «unguri, saşi şi secui», teritoriul Transilvaniei va fi numit «pămîntul (sau ţara) ungurilor» — format din comitate —, «pămîntul secuiesc» sau «ţara secuilor» şi «pămîntul săsesc» (ori se folosea vechea denumire de «Fundus Regius»). în felul acesta, cele «trei naţiuni» vor deţine în continuare puterea politică, înlăturînd pe români care constituiau populaţia majoritară a ţării.

In secolul următor, cunoscutul cod de legi *«Appiobatae Constitutiones»,* votat în 1653, a exclus cu totul naţiunea română şi credinţa ei ortodoxă de la cetăţenie şi de la orice drepturi politice sau publice, reconfirmînd 'Sistemul politic» al celor trei naţiuni.

Frămîntări deosebite s-au petrecut şi în viaţa religioasă a ţării, determinate de mişcările de Reformă din prima jumătate a secolului al ~ XVI-lea (în 1543 Dieta de la Cluj proclama principiul libertăţii religioase în Transilvania). La scurt timp după apariţia Reformei lui Luther, ideile sale au pătruns şi ia saşii din Transilvania, aduse fie de negustorii saşi care aveau legături cu marile centre comerciale şi meşteşugăreşti din Europa centrală şi apuseană, fie de tinerii saşi care, reîntorcîndu-se de la studii din Germania, au propagat intens ideile lui Luther, mai ales în Sibiu şi Braşov, principalele centre de răspîndire a luteranismului între saşi. Cel mai de seamă propagator al doctrinei luterane la ei a fost Johannes Honterus din Braşov (1498—1549), prin editarea lucrărilor lui Luther, în tipografia înfiinţată de el acolo, precum şi prin întocmirea şi tipărirea unor lucrări proprii. Dieta Transilvaniei, întrunită în 1550 la Turda, a recunoscut luteranismul ca «religio (confessic) recepta».

In acelaşi timp, s-a propagat între maghiari calvinismul. Centrul de răspîndire al acestei doctrine a devenit oraşul Cluj, cel mai de seamci propagator fiind Gâspâr Heltai, un sas sibian maghiarizat, devenit predicator în Cluj. întrucît a "fost cîştigat pentru această nouă confesiune însuşi principele Ioan Sigismund, Dieta de la Aiud, din anul 1564, <i recunoscut calvinismul ca religie oficială de stat.

In 1568 Dieta întrunită la Turda a recunoscut ca «religio recepta» unitarianismul, propovăduit printre unguri de Francisc David şi de medicul Giorgio Blandrata.

Cele trei noi confesiuni protestante au dus la slăliirea considerabilă a poziţiilor catolicismului. Astfel, după moartea episcopului romano-

; Stratileo din Alba Iulia (1542), scaunul episcopal a rămas vacant i 11 ani, timp în care ideile Reformei s-au putut răspîndi cu re-Line printre saşi şi unguri. După ce Transilvania a ajuns pentru ;imp în stapînirea lui Ferdinand de Habsburg (1551—1556), acesta is ca episcop de Alba Iulia pe Paul Bornemisa (1553). Dar, după rea lui Ioan Sigismund, Dieta, întrunită la Sebeş, în 1556, sub cerea guvernatorului Petru Petrovici, a hotărît desfiinţarea Epis- catolice din Alba Iulia. Cîţrva ani mai tîrziu, s-a hotărît secula-a averilor Bisericii catolice. Acelaşi lucru s-a întîmplat şi cu piile catolice din Oradea şi Cenad, precum şi cu toate mînăs-catolice dintre Tisa şi Carpaţi. Episcopul Bornemisa, precum şi şi călugării catolici au fost expulzaţi din ţară.

;cunoaşterea oficială a celor trei noi confesiuni protestante a avut i însemnate nu numai asupra vieţii bisericeşti, ci şi asupra celei o-sociale din Transilvania. De pildă, a fost favorizată dezvoltarea mîntului laic şi a scrierilor în limba naţională, iar prin separarea ională a Transilvaniei de Ungaria catolică, s-a întărit lupta pen-lependenţă a principatului Transilvaniei. Aceste schimbări au dus buşirea regimului confesional catolic de pînă atunci şi la inau-a unuia nou, în care rolul de confesiune dominantă, exclusivistă pritoare a trecut de la catolici la calvini. Românii au scăpat de rea catolică, dar au ajuns sub cea calvină. Trebuie sa reţinem ierica Ortodoxă, de care aparţinea majoritatea zdrobitoare a ţiei, adică românii, a rămas în vechea ei situaţie de «religie ă».

itropolia Transilvaniei în a doua jumătate a secolului al XVl-lea/*

rejurările confuze de după 1541, presupunem că scaunul de mi-' t ortodox al Transilvaniei a rămas cîţiva ani vacant, după Petru ' Feleac, mort înainte de 1550. Abia la 15 iunie 1553, castelanul' anchy din Hunedoara scria sibienlor că a trimis în Ţara Roma-[1] pe preotul *Ioan din Peşteana,* sat în Ţara Haţegului, spre a fi iit arhiereu, întrucît voievodul Transilvaniei *«i-a dăruit Episco-* *' *manilor»* de aici. In acest scop, i-a scris domnitorului Mircea * tul, iar acum ruga pe sibieni să-i scrie şi ei, ca să fie hirotonit * i curînd. Desigur actul hirotoniei a fost săvîrşit de mitropolitul ' ' care păstorea pe atunci (1544—1558). Rezultă, din scrisoarea * că vlădica Ioan din Peşteana era numit pentru românii din toată"* vania. Nu mai avem alte ştm despre el. Probabil s-a stabilit * astirea Prislop, situată în **apropiere** de **Hunedoara,** — unde sta

şi castelanul Ioan Fanchy, protectorul său —, dar şi de satul sau natal Peşteana.

S-a susţinut mult timp în istoriografia noastră că în prima jumătate a secolului al XVi-iea s-ar fi înfiinţat o episcopie la *Geoagiul de Sus,* lîngă Rîmeţ. Se afirma, de asemenea, că primul episcop de aici, cunoscut cu numeio, a fost *Hristoîor,* numit de Isabella Zâpolya la 13 mai 1557. Adevărul este însă altul şi anume că Hristofor este urmaşul lui Ioan, dar cu sediul în mînăstirea de la Geoagiu. Prin documentul citat mai sus, se preciza că «]a rugămintea unor credincioşi ai noştri», i s-a dat lui Hristofor «episcopia mînastirii Geoagiului de Sus (sic), cu toate veniturile şi cîştigurile de orice fel, obişnuite a se cuveni *acelei episcopii din vechime»,* urmînd ca «din acea mînăstire să propovăduiască tuturor celor ce se cuvine credinţa grecească (= ortodoxă), iar pe cei răi şi cu purtări rele, să-i certe şi să-i pedepsească». în continuare, poruncea tuturor preoţilor, călugărilor şi credincioşilor ortodocşi să recunoască pe Hristofor ca «episcop al mînastirii Geoagiului de Sus (sic), să-1 ascultaţi şi să vă supuneţi lui şi să-i daţi fără nici o împotrivire venitele lui *obişnuite din vechime...».*

Deşi unii istorici au afirmat că Hristofor era numai un episcop-egurnen al niînăstirii Geoagiu, totuşi, din actul de mai sus rezultă limpede că este vorba de o «episcopie» existentă «din vechime» (expresia apare de două ori), care nu putea fi alta decît Mitropolia românilor transilvăneni. N-ar fi exclus ca Hristofor să fi fost ridicat la demnitatea de mitropolit din egumenia mînăstiriri Geoagiu. Păstoria lui a fost de scurtă durată, căci la începutul anului 1560, era atestat un nou ^episcop» (mitropolit) cu numele *Sava,* originar sau călugărit în Ţara Românească.

Numele acestui Sava este pomenit în prefaţa *întrebării creştineşti a* lui Coresi, tipărită în prima jumătate a anului 1560, «cu şlirea episcopului Savei Ţărei Ungureşti», şi închinată mitropolitului Efrem al Ungroviahiei (c. 1558 — c. 1566) care, probabil, 1-a şi hirotonit.

Prin 1561, în împrejurări necunoscute, Sava a fost înlocuit de un ierarh cu numele *Gheorghe,* originar din Ocna Sibiului, căruia principele i-a încredinţat -episcopatul românesc al bisericii din Geoagiul c'e Sus». Dar la 10 aprilie 1562, principele Ioan Sigismund a reaşezat pe Sava în demnitatea avută.

Dintr-o scrisoare a lui Alexandru II Mircea al Ţării Româneşti (1560—1577) către principele Ştefan Bâthory al (Transilvaniei, clin 10 mai 1572, aflăm că «mînăstirea şi episcopia» din Lancrăm au fost zidite, cu consimţămîntul lui Ioan Sigismund, de către mai mulţi boieri

i, «pribegiţi» în Ardeal, între care şi episcopul Sava (poate de lui Mircea Ciobanul). Tot pe atunci vlădica Sava şi-a cumpărat asă în satul Lancrăm, cum aflăm dintr-un alt act. Înseamnă că i stabilit reşedinţa în satul Lancrăm, în vecinătatea oraşului ulia, capitala principilor Transilvaniei. Poate însuşi loan Sigis-Zâpolya 1-a silit să se aşeze aici, pentru a-i putea supraveghea şor activitatea. Păstoria lui a durat pînă către 1570, căci la nbrie 1570, principele loan Sigismund i-a dăruit casa din Lancrăm pului (superintendentului) româno-calvin Pavel Tordaşi, întrucît)lecase din Transilvania. Presupunem că a avut unele neînţele-u principele calvin, poate din pricina opoziţiei ce va fi făcut andei calvine, şi astfel a fost înlăturat din scaun. 5 octombrie 1571, principele catolic Ştefan Bâthory a încredin-iducerea Bisericii Ortodoxe româneşti din Transilvania unui iero-cu numele *Eitimie,* cunoscut prin «învăţătură, ştiinţă, purtări î şi viaţă cuvioasă», dîndu-i dreptul să propovăduiască, să slu-şi să facă vizite canonice. Unii istorici (N. Iorga, Şt. Meteş) au greşit că Eftimie era un călugăr moldovean, care, din pricina cului într-o răscoală împotriva lui Alexandru Lăpuşneanu, ar fi it să se refugieze în Transilvania. Împotriva vechii tradiţii, după lădicii Transilvaniei erau hirotoniţi la Tîrgovişte, hirotonia lui d săvîrşit-o patriarhul Macarie al Ipekului. Probabil a fost acolo chiar de Ştefan Bâthory, fie din dorinţa acestuia de a încrederea turcilor, căci Macarie era frate cu renegatul Mehmet , marele vizir, şi primise jurisdicţie peste toţi creştinii din centrală, ocupată de turci, fie că urmărea slăbirea legăturilor lor transilvăneni cu fraţii lor de peste Carpaţi. 3 august 1572, acelaşi principe înştiinţa pe dregătorii săi ca a fost hirotonit «episcop» de către patriarhul Macarie, dîndu-i i dreptul de a propovădui «oriunde în ţara şi părţile ungureşti», ind dregătorilor «ca pe el şi pe popii româneşti care ţin legea i lăsaţi slobozi, fără nici o piedică, să umble, să petreacă, să , să înveţe, sa facă slujbe şi să servească Sfintele Taine ; dresă nu mai îndrăznească să se amestece în slujba lui şi în înca-enitului lui...». înseamnă că jurisdicţia lui se întindea peste toată irania, Bihor şi Maramureş. La sfîrşitul lunii octombrie 1573, era în Braşov, probabil pentru a discuta cu diaconul tipograf Problema imprimării unor noi cărţi în limba română. In ianua-tr era din nou în Braşov, ceea ce ne face să credem că, în inter-

valul de timp scurs de la prima vizită, a călătorit în Ţara Românească. Nu avem nici o ştire asupra locului în care şi-a stabilit reşedinţa. Presupunem că a fost în Alba Iulia, în marginea oraşului, unde au avut-o şi urmaşii săi (casa din Lancrăm, a lui Sava, fusese dăruită lui Pavel Tordaşi). Păstoria lui la Alba Iulia a fost de scurtă durată căci s-a retras din scaun în vara anului 1574.

Urmaşul său a fost ieromonahul *Hristofor,* numit de Ştefan Bâthory tot atunci (6 iunie 1574). Nu ştim din ce mînastire venea. Presupunem că a fost hirotonit la Tîrgovişte de mitropolitul Eltimie (1568-—1576). Prin 1576, acelaşi principe a scos pe preoţii şi credincioşii români din comitatele Turda, Cluj, Dobîca, Solnocul dinlăuntru (interior), Solnocul de mijloc şi Crasna, de sub jurisdicţia lui Hristofor, încredinţîndu-le spre păstorire nou-numitului episcop de Vad, Spiridon.

Păstoria lui Hristofor a durat vreo cinci ani. Probabil a murit înainte de 16 mai 1579, cînd a ieşit de sub tipar Tetraevanghelul slav de ia Alba Iulia, a lui Lorinţ, căci nu era pomenit în epilogul ei. La 21 octombrie 1579 Dieta Transilvaniei, întrunită la Turda, hotăra : «Popii româneşti să-şi aleagă episcop românesc pe cine vor voi, după re episcopul lor de pînă acum a murit şi domnitorul (= principele) să întărească pe acela care îl vor alege dintre ei». Înseamnă că preoţilor români li s-a recunoscut dreptul pe care-1 vor fi avut din vechime de a-şi alege ei înşişi chiriarhul, drept care s-a respectat în Biserica Ortodoxă din Transilvania pînă în 1697 şi, din nou, din 1810 pînă azi.

Preoţii români, adunaţi atunci în sobor, au ales ca *mitropolit* pe *(ihcnadic,* primul care apare, în *mod oficial,* cu acest titlu. Desigur a fost hirotonit la Tîrgovişte de mitropolitul Serafim (1576—1585), pe care-1 va fi cercetat şi în 1582, când a făcut un nou drum în Ţara Românească, în timpul lui, legăturile dintre mitropoliţii celor două ţări au fost şi mai strînse. Prin conlucrarea lor s-a tipărit *Evanghelia cu învăţătură,* de către diaconul Coresi, la Braşov în 1580—1581, în prefaţa căreia Ghenadie era numit «luminatul mitropolit marele Ghenadie de în tot ţinutul Ardealului şi al Orăziei», iar Serafim, «arhimitropolit». Tot cu sprijinul lui Ghenadie a tipărit diaconul Coresi şi un *Sbornic slavon* (Minei) la Sebeş, în 1580.

Ghenadie a fost primul mitropolit al Transilvaniei despre care avem Ştiri sigure că şi-a avut reşedinţa în Alba Iulia. Astfel, un act din 16 ianuarie 1581 vorbea de un *«episcop* al românilor din comitatul Albei Transilvaniei», care avea «casă» în afara zidurilor cetăţii Alba

litul Antonio Possevino, care a petrecut mai multe zile în acest i martie 1583, scria că «românii ardeleni au în Alba Iulia un *)lit a* cărui demnitate este confirmată de principe». înseamnă că ;olicii şi nici protestanţii nu făceau distincţie clară între noţiu- «mitropolit» şi «episcop» din Biserica Ortodoxă. tropolitul Ghenadie a păstorit pînă la moartea sa, survenită putui anului 1585. In locul său, soborul preoţilor români a ales, ropolit, pe *loan,* egumenul mînăstirii Prislop. Principele Sigis-iâthory 1-a confirmat, la 20 martie 1585, ca «episcop al Bisericii **.şti** din Ardeal şi părţile ungureşti», fiind prezentat ca un «om

cumpătat, cu viaţă curată şi evlavios... care a condus cu laudă rea cîţiva ani...». A fost egumen al mînăstirii după refacerea ei i de către domniţa Zamfira, fiica lui Moise Vodă al Ţarii Româ- a fiind şi îngropată aici. A fost hirotonit arhiereu tot la Tîrgo- mde mai păstorea încă mitropolitul Serafim. La 18 august 1585 Braşov, venind cu o scrisoare de recomandare din partea lui

Turcitul, domnul Ţarii Româneşti (1585—1591), către principele md Bâthory. Păstoria lui a durat pînă către anul 1605.

tiai Viteazul şi Biserica Ortodoxă din Transilvania. — Mitro- Ioan de la Prislop a avut norocul să păstorească tocmai în lui Mihai Viteazul, cel care a izbutit să realizeze — pentru D prea scurt însă — unitatea politică a celor trei ţări romă- *\Xît* în cursul scurtei sale domnii în Transilvania, dar şi mai

marele domnitor s-a interesat de soarta Bisericii Ortodoxe de îtfel, m"U595;] cînd a trimis o solie la Alba Iulia, în frunte cu 'litulJEftimie şi episcopii Teofil al Rîmnicului şi Luca al Buzău- itru ca să încheie o alianţă politică cu Sigismund Bâthory, n-a ată nici Biserica românească. De aceea, în tratatul încheiat la 1595, era înscris şi un articol privitor la Biserică, prin care se ;a ca tot clerul, de mir şi monahal, să fie lăsat «în obiceiul şi

din vechime, cu ritul, ceremoniile şi libertăţile lor şi chiar aată strînge în mod liber veniturile lor îndătinate». în conti- se preciza că toate bisericile româneşti din Transilvania «vor fi. isdicţia sau ascultarea_ mitropolitului din Tîrgovişte, după dis- iea dreptului bisericesc şi a rînduielilor acelei ţări şi îşi vor itrînge veniturile lor îndatinate şi obişnuite». Am arătat şi în ʳte că mitropoliţii Ungrovlahiei, în calitatea lor de «exarhi ai or>\ hirotoneau pe mitropoliţii Transilvaniei, le dădeau Sfîntul

Mir şi vegheau la păstrarea neschimbată a învăţăturii ortodoxe. Aşa trebuie înţeleasă «jurisdicţia» de care se făcea amintire aici. Poate ca o urmare a acestui tratat, Sigismund Bâthory a îngăduit mitropolitului loan, la 4 iunie 1595, să adune de la preoţii din Ţara Făgăraşului cîte un florin pe an, după vechiul obicei, precum încasa de la preoţii din restul ţării, căci pînă atunci aceştia plăteau darea respectivă aşa zişilor «episcopi» românoj-ccilvini.

In decembrie! 1596^ cînd Mihai Viteazul a vizitat pe Sigimund Bâthory, a obţinut de la el îngăduinţa să rîdîce o biserică-mînăstire în însăşi capitala sa, la Alba Iulia, lîngă zidurile cetăţii, care..a servit apoi drept catedrală şi reşedinţă mitropolitană. Ea a fost ridicată în)15-9Xjcînd a fost îngropat în ea vornicul Danciu din Brîncoveni, tatăl iui Matei Băsarab, trimis în solie la Alba Iulia, unde şi-a găsit sfîrşitul. Mihai Viteazul a^ ctitorit şi alte biserici în Transilvania: la Lujerdiu, îjLpărţile. Clujului şi la Făgăraş. Credincioşii din Ocna Sibiului au ridicat o biserică de lemn cu ajutorul unui dregător al domnului român, vistiernicul Vasile, pe care au fost siliţi să o răscumpere de la dărî-mare în 1609, plătind o însemnată sumă de bani bisericii calvine de acolo.

Cu ajutorul lui Mihai Viteazul, a ajuns episcop la Muncaci egumenul Serghie de la Tismana, în 1597.

Dar marele domn al Unirii afost preocupat şi de ridicarea stării . materiale "şi morale a preoţimii româneşti din- Transilvania.. Astfel Dieta, întrunită la AlbaIulia ~ia~20—27 iulie 1600, a hotărît — la dorinţa sa — ca preoţii români sa fie scutiţi de robotă, iar cei care s-ar recăsători să fie pedepsiţi cu două sute de florini.

S-a susţinut în vechea noastră istoriografie, — îndeosebi în cea unită (A. Bunea, iar după el N. Iorga ş.a.) —, că Mihai Viteazul ar fi fost cel care a înfiinţat Mitropolia Ortodoxă a Transilvaniei, cu sediul în Alba Iulia, aşezînd aici pe primul ei cîrmuitor, loan de la Prislop. Adevărul este că Mihai Viteazul a ridicat numai o nouă biserică, ce trebuia să slujească drept catedrală mitropolitană, făcînd, alături de ea, şi o reşedinţă corespunzătoare pentru vlădica loan de la Prislop, pe cînd Mitropolia — ca instituţie — era mult mai veche.

In primul rînd, avem o serie de mărturii documentare sau de alt gen privind «arhiepiscopii» sau «mitropoliţii» Transilvaniei cu sediul în Feleac. Faptul că urmaşii acestora n-au mai avut un sediu stabil se explică prin împrejurările politice nefavorabile. Avem apoi alte ştiri sigure că «mitropolitul» Ghenadie şi-a avut reşedinţa la Alba Iulia «lingă

> cetăţii». Tot aici vor fi stat şi înaintaşii săi Eftimie şi Hristo-îbuie avut în vedere şi faptul că în actele emise în cancelaria ilor Transilvaniei, mitropoliţii români apar sub denumirea de pi» ; însuşi mitropolitul Ioan de la Prislop era numit, în decre-;onfirmare, «episcop al bisericilor româneşti clin Transilvania şi ei ungureşti», iar în diplomele principilor din secolul al XVII-lea, diţii ardeleni erau numiţi tot «episcopi», iar mitropolia — «epis-In sfîrşit, trebuie să avem convingerea că dacă Mihai Viteazul ist acela care «a întemeiat» Mitropolia Transilvaniei cu sediul i Iulia, după căderea lui instituţia creată de el ar fi fost cu ţă suprimată.

[vinismul şi românii ortodocşi din Transilvania. Arătam mai prejurările în care s-a răspîndit luteranismul între saşii tran-ni, precum şi calvinismul şi unitarianismul între unguri. Ro-u rămas şi mai departe în vechea lor credinţă ortodoxă, socotită i, deşi în 1543, Dieta întrunită la Cluj proclamase principiul ii religioase în Transilvania.

vechea istoriografie s-a afirmat că saşii ar fi încercat sa pro-ivăţătura lui Luther şi printre români. Cercetările recente au că nu poate fi vorba de o astfel de propagandă la români. în calvinii maghiari, a căror confesiune a fost recunoscută ca de stat», în locul celei catolice, au folosit toate mijloacele a-şi răspîndi învăţătura printre români. Scopul nemărturisit al acţiuni era identic cu cel pe care-1 urmăreau catolicii, adică ■izarea credincioşilor români. In acest scop, cîrmuitorii calvini silvaniei (principi, superintendenţi, membri ai Dietei, comiţi etc.) sit felurite metode de atragere a românilor la calvinism : nu-nor «episcopi» româno-calvini, tipărirea de cărţi calvine în ro-i, diferite măsuri de îngrădire a autorităţii mitropolitului orto-;cum şi a protopopilor şi preoţilor săi etc. Această propagandă ut după 1556, anul desfiinţării Episcopiei catolice din Alba ind sprijinită de principele Ioan Sigismund, convertit la calvi-slăbit în ultimele două decenii ale secolului al XVI-lea, sub i catolici din familia Bâthory, ca apoi să se desfăşoare cu :ă intensitate în tot cursul secolului al XVII-lea, cu sprijinul " al principilor calvini maghiari din acel timp. Ca şi în cazul . ndei catolice din secolele anterioare, calvinismul a putut ioar puţini români, mai ales dintre aceia care deţineau felu-prietăţi sau funcţii publice, pentru ca să şi le poată menţine.

în anul 1566, întîlnim primul superintendent calvin pentru români, *Gheorghe din Sîngeorz,* probabil un preot român trecut în rîndul nobilimii. Presupunem că era originar din Sîngeorz — Trăscău (azi Colţeşti, jud. Alba), în apropiere de Aiud, sat locuit astăzi de maghiari. Reşedinţa acestuia se pare că era în Teiuş. Dieta Transilvaniei, întrunită la Sibiu, la 30 noiembrie 1566, a dat tot sprijinul superintendentului Gheorghe, hotărînd ca «erezia» ortodoxă să fie înlăturată, iar slujitorii Bisericii Ortodoxe (episcopi, preoţi, călugări) care «nu vor să treacă la religia cea adevărată» (calvinism, n.n.), să fie alungaţi din ţară. Cu toate aceste măsuri, preoţii şi credincioşii români, în frunte cu mitropolitul Sava din Lancrăm, au opus rezistenţă. De aceea, în anul următor, Gheorghe de Sîngeorz se plîngea lui Ioan Sigismund că preoţii români nu vin la sinoadele lui ca să asculte «curata învăţătură evanghelică» pe care le-o predica el, nu-i achitau darea cuvenită, ci, dimpotrivă, îi adresau «cuvinte urîte şi calomnioase şi diferite injurii». La 2 octombrie 1567, principele ameninţa pe români că dacă nu vor asculta pe superintendent, vor fi expulzaţi din ţară, ca si catolicii, în 1556. Peste o lună, principele ordona şi dregătorilor săi să dea tot sprijinul lui Gheorghe de Sîngeorz.

Dar toate aceste măsuri n-au folosit la nimic, pentru că în iunie 1568, Dieta întrunită la Turda constata că «sînt încă foarte mulţi, români în ţară care nu se supun episcopului calvin, ci ascultă pe popii lor cei vechi», cerînd pedepsirea acestora.

Activitatea lui Gheorghe de Sîngeorz s-a încheiat cu moartea sa, survenită prin 1563, căci la 8 februarie 1569, acelaşi principe calvin anunţa pe dregătorii săi că a numit ca «episcop sau superintendent general al bisericilor româneşti din ţara Ardealului» pe *Pavel din Tuidaş (Tordaşi)* — sat în apropiere de Orăştie —, obligîndu-i să-1 ajute să propovăduiască în româneşte şi să reformeze cultul ortodox. Noul superintendent a convocat o adunare (sinod) la Aiud, la 16 octombrie 1569, care a adoptat şase hotărîri privitoare la «reformarea» cultului ortodox : înlăturarea învăţăturilor ortodoxe care — după părerea calvinilor — nu aveau temeiuri biblice (deci Sfînta Tradiţie), înlăturarea cultului sfinţilor şi rugăciunilor pentru cei morţi, admiterea căsătoriei a doua la preoţi, săvîrşirea slujbelor în româneşte, ca^ lehizarea credincioşi]or în învăţătura calvină ş.a.

Arătam mai sus că pentru neîmplinirea hotărîrilor luate de dH muitorii calvini şi poate chiar ale celor luate de acest sinod, mitro-)

ortodox Sava a fost înlăturat din scaun, iar la 4 noiembrie incipele a dăruit casa şi grădina sa din Lancrăm superinten- Pavel din Turdaş (peste patru ani el a vîndut toate aceste ăţi saşilor din Braşov).

;r-o scrisoare a lui Pavel către bistriţeni — scrisa din Lancrăm mbrie 1570 — aflăm că clin dispoziţia principelui a convocat sinod, la Cluj, pentru ziua de 1 ianuarie 1571. In scrisoare se că preoţii chemaţi la sinod erau îndatoraţi să aducă bani pen- îpărarea Psaltirii şi a Liturghierului, tipărite în româneşte, ca aceia care nu se vor prezenta să fie pedepsiţi. Mulţi isto- socotit că este vorba de Liturghierul şi Psaltirea tipărite de a Braşov, în 1570. în realitate, Tordaşi avea în vedere Psaltirea iscă cu litere latine şi ortografie maghiară-săsească, tradusă ureşte, şi de Cartea de cîntece calvine, amîndouă tipărite în obabil la Cluj.

aţia Bisericii româneşti s-a schimbat după moartea lui Ioan nd Zâpolya (14 martie 1571), cînd la conducerea Transilvaniei it principi din familia catolică Bâthory. Cu toate acestea, ac- Drozelitista printre români a continuat, datorită deputaţilor din Dieta ţării, care au izbutit să impună unele hotarîri care-i pe români. Astfel, la 21 aprilie 1577, curînd după moartea lui in Turdaş, Dieta întrunită la Turda hotăra să se aleagă un nou endent pentru românii care, «luminaţi de Dumnezeu, au pă- ligia grecească» (ortodoxă) şi au trecut la calvinism. Noul ales, *rordaşi,* era fiu sau rudă a lui Pavel. în timpul său au fost con- a calvinism 26 de credincioşi români din satul Turdaş, unde [îşi avea sediul, cărora li s-au maghiarizat şi numele (Ioan — Szatmâry Jânos, Dumitru Jeledinţan — Loszâdi Demeter lterior s-a luat şi biserica de la credincioşii ortodocşi şi s-a stor calvini maghiarizaţi (există şi azi credincioşi calvini în localitate, descendenţi ai românilor ortodocşi amăgiţi în urmă i veacuri).

babil cu sprijinul lui Mihail Tordaşi s-a înfiinţat o tipografie tie, în care s-a imprimat în 1582 cunoscuta lucrare intitulată n limba română. Cuprindea pHmele două cărţi ale Vechiului înt: Facerea şi Ieşirea (s-au păstrat şi fragmente din alte cărţi iscris). Este o traducere după versiunea maghiară a Bibliei lui Heltai, tipărită la Cluj, în 1551. Din prefaţa Paliei aflăm că

în afară de Mihail Tordaşi, căruia îi aparţine iniţiativa şi supravegherea traducerii şi tipăririi, au colaborat şi alţi predicatori şi dascăli români calvini : «Herce Ştefan, propoveduitoriul Evangheliei lui Hristos în oraşul Cărăransebeşului, Zacan Efrem, dascălul de dăscălie a (Caran)-sebeşului şi cu Peştişel Moisi, propoveduitorul Evangheliei în oraşul Logojului, şi cu Archirie, protopopul varmighiei (= judeţului) Henedoarei». Notăm că aceste oraşe bănăţene au fost două centre însemnate de propagare a calvinismului.

Cu Mihail Tordaşi s-a încheiat şirul pretinşilor «episcopi» românocalvini. în ultimul deceniu al secolului al XVI-lea, principele catolic Sigismund Băthory a expulzat din Alba Iulia pe însuşi superintendentul ralvin maghiar, reaşezînd aici un episcop catolic, în persoana lui Dimitrie Naprâgyi. Dar în secolul al XVII-lea, acţiunea prozelitistă calvină printre români s-a dezlănţuit cu şi mai multă intensitate, fiind patronată de principii calvini care s-au succedat atunci la conducerea Transilvaniei.

Concluzii: *Mitropolia ortodoxă română din Transilvania, atestată documentar din a doua jumătate a secolului al XlV-lea, şi-a continuat existenţa, în chip neîntrerupt, în secolul al XVI-lea. Titularii ei n-au avut o reşedinţă stabilă, ci, siliţi de împrejurări, s-au aşezat în apropiere de centrul stăpînirii politice a ţării (de altfel, nici voievozii Transilvaniei nu aveau o reşedinţă stabilă). Astfel, pînă pe la mijlocul secolului al XVI-lea reşedinţa lor a fost la mînăstirea din Feleac, lingă Cluj, mutată apoi — probabil — la Prislop, lingă Hunedoara, apoi, în chip sigur, la Geoagiu şi Lancrăm lingă Alba Iulia şi —* în *cele din urmă —* chiar *în acest oraş, devenit capitala piincipatului Transilvaniei.*

Prozelitismul calvin printre români, patronat de principele loan Sigismund Zâpolya, n-a dat rezultatele urmărite pentru că ierarhii, preoţii şi credincioşii români au rămas statornici în credinţa strămoşească.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare. AUGUST TREBONIU LAURIAN, *Documente istorice despre starea politică şi religioasă a românilor din Transilvania,* în «Magazin istoric pentru Dacian voi. IU, Bucureşti, 1846, p. 95—330; NICOLAE IORGA, *Documente româneşti din arhivele Bistriţei,* partea I—II, Bucureşti, 1899—l'OO, CXVI + 103 p. (I)+XLIX+147 p. (ÎI); E. HURMUZAKI — N. IORGA, *Documente privitoare la istoria românilor.* voi. XI (1526—1626) şi voi. XV, partea I (1358—1600), Bucureşti, 1900 şi 1913 ; NICOLAE IORGA, *Şteian cel Mare, Minai Viteazul şi Mitropolia Ardealului,* în «An.

.», Meni. Sect. Ist, s. II, t. XXVII, Bucureşti, 1904, 35 p. ; NICOLAE DO- *'r'aqmonte privitoare la istoria Bisericii Române,* Budapesta, 1904, 84 p.; *IV* HERLEA, VALERIU ŞOTROPA şi IOAN FLOCA, *Vechile legislaţii I. Approbatae Constiiuiiones, 1653,* în MA, an. XXI, 1976, nr. 7—9,

ă r i g e n e r a l e . AUGUSTIN BUNEA, *Vechile episcopii româneşti a ieoaqiului, Silvaşului şi Bălgradului,* Blaj, 1902, XII + 152 p.; NICOLAE *Ue şi preoţi din Ardeal,* Bucureşti, 1902, V + 349 p.; NICOLAE IORGA, Mare, *Mihai Viteazul şi Mitropolia Ardealului,* în «An. Acad. Rom.», Mem. II, t. XXVII, Bucureşti, 1904, 35 p. (şi în voi. *Studii asupra evului mediu* Ediţie îngrijită de Şerban Papacostea, Bucureşti, 1984, p. 368—399); ŞTEFAN *oria Bisericii şi a vieţii religioase a românilor din Transilvania şi Ungaria,* I, Sibiu, 1935, XXXVI + 596 p. (p. 68—182).

ă r i s p e c i a l e . ŞTEFAN LUPŞA, *Biserica Ortodoxă Română din Ardea! în veacul XV,* în M.A., an. III, 1958, nr. 1—2, p. 71—86 ; ŞTEFAN LUPŞA, *Ardealului în veacul XVI,* în M.A., an. V, 1960, nr. 7—8, p 573—598; OPA, *Consideraţiuni critice cu privire la Mitropolia Transilvaniei din XV-lea şi al XVI-lea şi a raporturlor oi cu Moldova,* în M.B., an. VIII, —9, p. 387—436; ŞTEFAN METEŞ, *Episcopia Geoagiului de Sus,* în M.A., *j_t* nr g—io, p. 654—661 ;i MIRCEA PĂCURAR1U, *începuturile Mitropoliei ei,* Bucureşti, 1980, 152 p.

i r m a si r o m â n i i o r t o d o c ş i d i n T r a n s i l v a n i a . ALEXANDRU *nstituţiile calvineşti în Biserica românească din Ardeal,* Blaj, 1895 (ten- REVESZ IMRE, Ia *Relormc et Ies Roumains de Transylvanie,* în «Archi- >ae centro-orientalis», III, 1937, p. 279—316 (şi extras : Budapest, 1937, TRE FILIMON, *Protestantismul şi românii din Ardeal. Combaterea unei* e. Arad, 1938, 62 p.; JUHÂSZ ISTVAN, A *reformâcio az erdely românok urna între românii din Transilvania),* Cluj, 1940 ; ERICH ROTH, *Die Retor- Siebenbiirgen,* Bând I—II, Koln—Wien, 1962 ; PA VEL BINDER şi ARNOLD N. *Românii din Braşov în epoca Retormei,* în S.M.I., Bucureşti, XIII, 1969, PAVEL BINDER, *Românii şi Relorma. Scurte contribuţii la istoria culturii în secolul al XVI-lea,* în SLLF, III, 1974; KRISTA ZACH, *Zur Geschichte 'sionen in Siebenbiirgen im 16 bis 18 Jahrhundert,* în *Sildost deutsches* inchen, XXIV/XXV Bând, 1981/82, p. 40—89.

XXI

^EPISCOPIA VADULUI

t

rin 1489, Ştefan cel Mare a primit din partea lui MaţteL-Cflmn. ^tffigaflei·"ft"#58^-Î490), cetatea Ciceului, aşezată pe Şome_şul Mare (nu departe de oraşul Dej), şi GeJLatea de Baltă,.pe ŢîrnniiianMic.1. (între" oraşele Tîrnaveni şi STăj de astăzi), cu__ţoaţe^.şefele din jurul lor. jfrjij^JT compensa^ a Cetăţii Albe, cucerite de turci în 1484. Ciceul avea un domeniu de 60 desateTcare se întindeau pe valea Someşului ajungînd, în nord, pînă în părţile lăpuşului, iar spre apus pînă în părţile Chioarului. Cetatea de Baltă ev ea opt sate. Stăpînirea asupra acestor domenii i-a fost recunoscută lui Ştefan şi de noul rege al Ungariei, Vladislav II (1492—1516).

In 1529, Petru Rareş ajlM-âj^ior.JiuJLUajul^ triva lui Ferdinand de Habsburg^Jn lurjta, lor pentru coroana__lJnga- <ty riei. ln_j£Mnibui__ajL£jstei_inJe_ryenţii, Zâgolyj^ a_ confirmat domnului

şi alte două oraşe: Bistriţa, cu peste 50 de sate, şi Rodna, cu 23 de

m ' »/ m!;i

sate, precum şi cetatea Ungurașul^cu 34 de sate. &

. -J_ . ^ ~*tn anii următori, Petru Rareş a pierdut Unguraşul, iar celelarte Tj^posesiuni au fost pierdute după moartea sa. Prin 1558, Alexandru '

M A F i a l t ă , dar pentru scurt timp.

x, ^ Stăpînirea acestor domenii de către domnii Moldovei a avut o^ ~/ ^are~msemnătâte "asupra vieţii bisericeşti^ a românilor din satele apar-

| ^ ă 7

/ Lăpuşneanu a intrat din nou în stăpînirea Ciceului şi a Cetăţii de

oraşelor şi cetăţilor amintite.. Se pare că în satul Vad — malul stîng al Someşului, foarte aproape de cetatea Ciceu, ambele în apropiere de oraşul Dej — exista o mînăstire ortodoxă încă secolul al XlV-lea (în ungureşte Vaduî""se"nuînea Rew Kolostor mînăstîrejr^Cei mai mulţi cercetători consideră pe ..Ştefan cel ■ept ctitor jdjinei TnsencTTă^ad, ^xistenţă şLazi, ci

ător bisericilor ridicate în Moldova în ultimii ani ai domniei lui ^r^etatorFcTsocotesc, însă, o ctitorie a lui Petru Rareş). Zidirea i s-a făcut desigur după ce Ştefan cel Mare a ajuns în stăpî-ţudelOT cuminţite.

•btim "*ca* tp£ Ştefan cel Mare — în înţelegere cu mitropolitul eorghe şi cu episcopii He la" Roman şi Rădăuţi — a aşezat în reci de la Vad un episcop ortodox, căci el avea nevoie, îfaCţfeu-Tf^u" TiumâT de un sprijin militar-politic, ci şi ^^ 6 mărturie istorică — oarecum indirectă— 3 rezultă că întemeietorul'îpiscopiev^ste Ştefan cel Mare. |nt ipţie» a domeniului Ciceu, dl^anuj15^ se^rj^a că_Ernsco| Eni""STâTuiâ, pe care dpjnrm_inoldoveni^le^ ' ' " T î r " â î t " dă d ă i t d Pt R
~«3fn~~vecWffle»7'"pe"'Tîngar"âîte" două dăruite de Petru R de ~3us""şT BogateTde Jos, în apropiere de Vad. Probabil tot acest •a dăruit satele Soareş şi Lunca în feuda Unguraş. înseamnă că două i-au fost dăruite de un domn anterior, care socotim că ştefan cel Mare. Jurisdicţia Episcopiei se întindea peste satele - şti din feudele amintite mai sus. Excepţie făceau jcele opt sate itoare Cetăţii de Baltă, mult îndepartiti~3e" Vad, care aparţineau >1Jei de Feleac—Geoagiu — Alba 1 ~
Vactului fuî tf

1523, preoţii Matei, Şandru (Alexandru) şi Petru, împreună cu le pe valea Rodnei au cerut magistratului Bistriţei să le per- ridice o mînăstire, în locul alteia mai vechi. La 23 septembrie fătul orăşenesc le-a îngăduit să-şi ridice mînăstirea pe rîul între j&tele Hordou (azi Coşbuc) şi Telciu. Peste zece ani, la iarie'^53^ într-un act «de protecţie», dat de magistratul Bistriţi care se confirmau acelei mînăstiri anumite proprietăţi (o păduri, terenuri despădurite), era pomenit şi «episcopul Layr "^ ª4Î£âJ2âii (probabil Layr este o transcriere greşită a greces- *
!Jâ g g
ir = domn), li socotim pe Ioan — cu rezerve — ca primul de Vad cunoscut cu numele.

1529, este amintit un episcop cu numele *Anastasie.* Acesta era ean şi unul din oamenii de încredere ai lui Petru Rareş. In rie 1529, Anastasie conducea ostile lui Rareş împotriva bistri- iar la 11 octombrie semna cu ei un armistiţiu (împreună cu >ul Simion Dracşin din Ciceu şi/vistiernicul Tomşa). 1531, vlădica Anastasie dăruia bisericii episcopale de la Vad ia a Sfîntului Nicolae, ferecată în argint aurit (azi în Muzeul al României), cu o inscripţie în limba slavonă : «Ruga robului

1

lui Dumnezeu, episcopului Anastasie din Vadul ungurean, a ferecat această icoană în anul 7039 (= 1531), luna mai 15».

In 1538, vlădica Anastasie complota împotriva lui Petru Rareş, refugiat atunci în cetatea Ciceu, pentru a fi dat în mîna lui Ştefan Lăcustă, care-i ocupase scaunul domnesc (1538—1540). Despre acest complot al episcopului Anastasie, alături de duşmanii lui Petru Rareş, aminteşte şi Grigore Ureche în *Letopiseţul* său, arătînd ca după descoperirea lui, «silit-au cu meşteşug de i-au scos din cetate şi i-au gonit Patru Vodă».

Anastasie s-a retras în Moldova, aşezîndu-se la mînăstirea Putna, unde se pare că îşi avea metania. Acum a făcut acestei mînăstiri două danii, de cîte 100 de galbeni, pentru a i se face două pomeniri pe an. Probabil şi-a reluat scaunul în 1541, cînd a revenit la domnie Petru Rareş, care iertase pe toţi boierii trădători, căci abia peste cîţiva ani întîlnim un nou episcop de Vad.

La 19 iulie 1546, Petru Rareş informa pe bistriţeni că «am ales pe acest episcop al nostru cu numele *Tarasie* la Episcopia de Vad», cerînd să-i acorde jurisdicţie peste preoţii şi credincioşii de aici, cum a avut şi «episcopul dinainte». Deci eparhia Vadului era considerată ca aparţinînd Moldovei, jurisdicţia ei întinzîndu-se peste satele care făceau parte din feudele lui Petru Rareş.

Tarasie a păstorit mai puţin de 4 ani, căci îa 5 ianuarie 1550, Iliaş Vodă, fiul turcit al lui Petru Rareş, scria bistriţenilor că a trimis un nou episcop la Vad, pe *Gheorghe,* rugîndu-i să-i dea scrisori către credincioşii ortodocşi din părţile Bistriţei ca să-i acorde veniturile episcopeşti şi să-1 asculte. Probabil este fostul egumen Gheorghe de la Putna, pomenit într-un hrisov din 11 aprilie 1546.

în anii 1551—1556 Transilvania a ajuns în stăpînirea lui Ferdinand de Habsburg (principele Ioan Sigismund şi mama sa Isabella Zapolya primind, în schimb, domeniile Oppeln şi Ratiborn). îndată după aceasta, noii stăpîni ai Transilvaniei au făcut o conscriere a tuturor proprietă ţilor, în vederea stabilirii impozitelor. Astfel, în 1553 s-a făcut şi conscrierea feudelor moldovene, trecute acum în stăpînirea Habsburgilor. Episcopia Vadului stăpînea încă cele şase sate menţionate mai sus şi o moară. Deşi era înfiinţată de domnii moldoveni, austriecii au men ţinut Episcopia Vadului, rupîndu-se însă, pentru un timp, legăturile ei cu Moldova. N-ar fi exclus ca episcopul Gheorghe să se fi retras îndată ' după aceasta în Moldova, unde, probabil, a ajuns episcop de Rădăuţi, pe la sfîrşitul anului 1552 sau începutul lui 1553. ^

1556, Dieta Transilvaniei, întrunită în Sebeş (jud. Alba), a re-
t pe loan Sigismund Zâpolya şi pe mama sa Isabella. Tot atunci
rimis ostile în Transilvania, pentru a-i sprijini la ocuparea tro-
domnii celor două ţări româneşti învecinate : Pătraşcu cel Bun
i Româneşti şi Alexandru Lăpuşneanu al Moldovei. Probabil la
intea lui Lăpuşneanu, Petru Petrovici, consilierul principelui loan
und, a numit ca episcop de Vad pe *Maica,* numire confirmată
>rilie 1557 şi de principesa Isabella Zâpolya. Din actul de confir-
flăm ca numirea lui Marcu a întîmpinat opoziţie în eparhie, fapt
care Isabella poruncea tuturor dregătorilor şi nobililor ţării să
ască numirea, iar preoţilor, călugărilor, cnejilor şi credincioşilor
i din eparhie, să asculte de noul episcop şi să-i dea, potrivit
lui obicei, veniturile care i se cuveneau.

aă în prezent toţi cercetătorii au socotit că fostul mitropolit din
ulia, Eftimie, după ce s-a retras din scaun (înainte de 6 iunie
ar fi fost numit episcop de Vad. Cercetătorii respectivi se bazau
tul că în 1585 episcopului de Vad i s-a acordat jurisdicţie peste
comitate care au aparţinut înainte lui Eftimie. Am arătat şi în
: că trebuie să-1 considerăm pe Eftirnie mitropolit peste întreg
ui, după cum reiese chiar din actul lui de numire, deci şi peste
tele care pînă la el aparţineau eparhiei Vadului. După retrăge-
am scaun, a fost numit ca mitropolit în Alba Iulia Hristofor (6
L574), iar comitatele din nordul Transilvaniei — deci cele apar-
ire Vadului — au fost puse, prin 1576, sub ascultarea unui episcop
nele *Spiridon.* Aceste comitate erau : Turda, Cluj, Dobîca, Sol-
dinlăuntru (interior), la care au fost adăugate şi Solnocul de
şi Crasna. Numirea lui Spiridon şi peste ultimele două
comitate ! explicaţia în prevederile tratatului de pace de la
Speyer din dintre împăratul Maximilian de Habsburg şi
principele loan und, cînd au fost cedate Transilvaniei
comitatele ştiute.

a păstorit timp mai îndelungat, căci abia în ultimii ani ai se-
i al XVl-lea, întîlnim un nou episcop de Vad, pe *loan* de la
irea Cerna, din zona Haţeg-Hunedoara. Mult timp a fost cunoscut
riografia noastră sub numele greşit de loan Cernea. Se crede că
a murit într-o luptă la Satu Mare, la 14 ianuarie 1605, căci cro-
1 maghiar Szamoskozy Istvân (c. 1565—1612) scria : «In cetate
un episcop român, de curajul căruia se minunau toţi. Acesta se
cu un paloş mare nemţesc, de ridicat cu două mîini, şi în locul
ovea, mulţi cădeau de mîna lui şi unde lovea, nu lovea în zadar,
s din urmă, a fost împuşcat tocmai prin mijloc şi a murit. Acest

episcop — mic de statură şi cu plete lungi — a fost şi aici în Cluj, îa Basta ■, purta toiag suflat cu argint».

La 23 septembrie 1605 principele Ştefan Bocskay (1604—1606) întărea din nou pe episcopul *Spiridon,* acordîndu-i jurisdicţia peste comitatele Turda. Cluj, Dobîca, Solnocul dinlăuntru, Solnocul de mijloc şi Crasna, dar şi dreptul de «superintendent suprem», peste toate bisericile româneşti din Transilvania şi «părţile ungureşti». Fiind mai în vîrstă, principele Transilvaniei îi va fi acordat lui întîietatea «onorifică» între cei doi vlădici ortodocşi ai Transilvaniei. In orice caz, la 29 aprilie 1608, noul principe Gabriel Bâthory (1608—1613), probabil la sesizarea mitropolitului Teoctist din Alba Iulia, a limitat drepturile de jurisdicţie ale lui Spiridon la comitatele care aparţineau, în mod obişnuit, Vadului, la care a adăugat şi Maramureşul. El se intitula însă şi de-acum înainte : «vlădica Spiridon de Ardeal şi Maramureş şi celelalte părţi din ţara ungurească». Presupunem că s-a retras în Moldova, prin 1614.

La 21 februarie 1615, principele Gabriel Bethlen (1613—1629) a numit ca episcop la Vad pe *Teoiil,* din mînăstirea Prislop. Jurisdicţia lui se întindea peste.comitatele Turda, Cluj, Dobîca, Solnocul dinlăuntru, Solnocul de mijloc, Crasna şi Maramureş, la care se adăugau acum Bihorul şi districtele Bistriţa şi Gurghiu.

Urmaşul sau pare să fi fost *Augustin,* probabil un moldovean. Deducem acest lucru din faptul că într-un act de numire al unui episcop român păstrat numai fragmentar, fără dată şi fără să se poată vedea numele celui numit,, se arată că episcopul Augustin părăsise mînăstirea Vad, precum şi bisericile româneşti din comitatele peste care a avut jurisdicţie şi s-a retras în Moldova. N-ar fi exclus ca episcopul nou-numit să fi fost moldoveanul *Dosoftei,* care între anii 1624—1627 a ajuns mitropolit în Alba Iulia. Sîntem îndemnaţi să facem această presupunere, bazîndu-ne pe însemnarea de pe Un *Tetraevanghel* slavon în manuscris din anul 1622, cu următorul cuprins : «eu vlădica Dosoftei ce am fost în Roman şi Huşi... aşişderea vlădică în Ardeal şi în Maramureş...», *f*"^*

La 1 iuhie\l623]) Pjj££ipjele 5âSr^e^ Bethlen întărea numirea lui *EfUmie ca* episcop de Vad — făcută de~îrateTe său Ştefan Bethlen• —
y % III' li II iiri> — i » , .. Tn ,
cu jurisdicţie' peste comitatele avute de Augustin, la care se mai adăugau Sătmardî şi districtele Bistriţa şi Gurghiu. Cu_acest Eftimie se încheie^ şirul episcopilor de Vâd. Mitropolitul Dosoftei din Alba Iulia trimitea'—prin anii 1624—1627 — un preot în părţile Bistriţei să adune restanţele «osfeştaniilor şi gloabelor» rămase «de la vlă-

mie încoace». La 4 decembrie 1628, mitropolitul Ghenadie II
i Iulia se intitula «arhiepiscop în scaunul Bălgradului şi al
şi al Oradiei şi a Sătmarului şi a toată ţara Ardealului şi
».

>are că după moartea, retragerea |n_ Moldova sau„irxLăJurarea
irî a lui Eftimie, principele calvin Gabriel Bethlen n-a mai
it scaunul vlădicesc vacant de la Vad. Poate că^ vlădicii de
unii veniţi din prea «ortodoxa» Moldovă — eţau ° piedica
"acţiunii prozelitiste calvine patronate de principele Bethlen.
îtopirea scaunelor vlădiceşti, de la Alba Iulia şi Vad, era
[scadă şi rezistenţa ortodoxă în faţa acelui prozelitism, toate
că de-acum înainte nu mai avem ştiri desp_re_Epjs-
îduîuTTtotuşi se pare că s-au făcut încercări pentru ocuparea
scaun vlădicesc. Astfel, prin 1631 se găsea în satul Budişor
uş) Tii părţile Bistriţei, un episcop cu numele *Benedict.* La
631 el trimitea de aici pe diacul său Teodor la mînăstirea
, «pentru oarecari treburi sufleteşti». Probabil a fost hiroto-
oldova, anume pentru scaunul de Vad, pe care credem că nici
utut ocupa. Pe la sfîrşitul anului 1633, pînă la începutul celui
a condus provizoriu Episcopia Romanului, apoi s-a retras la
îa Suceviţa.

•abil *Savu* (Sava), socotit de cercetători ca episcop al Mara-
îi între anii 1650—1651, şi-a avut reşedinţa în mînăstirea din
i din diploma de numire dată de principele Gheorghe Râkoczy II
660) la 12 aprilie 1650, rezultă că jurisdicţia lui se întindea
mitatele : Solnocul dinlăuntru, Solnocul de Mijloc, Sătmar, dis-
hioar şi Maramureş, deci ţinuturi care altădată făceau parte
hia Vadului. Lui Sava, principele i-a fixat un program de lucru
int, în 7 puncte, fiind pus sub ascultarea superintendentului
Iar şi a mitropolitului ortodox din Alba Iulia. Presupunem că
lui a fost determinată de trecerea unor episcopi ruteni de la
la unirea cu Biserica Romei. Pentru a împiedica răspîndirea
în părţile de nord ale Transilvaniei şi în Maramureş, principele
considerat necesară numirea unui nou episcop ortodox, peste
eritorii aparţinătoare Episcopiei de Vad. Probabil din pricina
·tării celor şapte condiţii calvineşti, vlădica Sava a ajuns la
i cu Râkdczy, care, la 17 iunie 1651, înştiinţa pe bistriţeni
trecut «pe căi tăinuite» în Moldova.

t*-.

C o n c l u z ii *:Din cele expuse, se desprinde că Episcopia Vadului a lost înteweiată de Ştefan cel Mare şi considerată mult timp_ "ca o eparhie"moldovenească, întiucit jurisdicţia vlădicilor* de aici, *'selntinăeă peste feudele pe care le-au avut domnitorii moldoveni în "Transilvania, pîna pe la mijlocul^ secolului al XVI-lea% Ulterior, "episcopTIor"~de aici li s-a acordat jurisdicţie şi peste alte comitate "din nordul Transilvaniei.^ Primii episcopi ai Vadului erau numiţi de domnii din Moldova.^După pierderea feudelor respective, ei erau numiţi de principii Transilvaniei, "probabil tot la recomandarea domnilor moldoveni. Era firesc ca şi hirotonia episcopilor de Vad să o fi săvhşit mitropoîiţii Moldovei, la Suceava, asistaţi* de*i"suffSgăhTilor de la Roman şi Rădăuţi.* M

Ca şi mitropoîiţii de la Geoagiu—Alba Iulia, episcopii de la Vad au avut de înfruntat încercările principilor calvinişti ai Transilvaniei de a răspîndi noua confesiune printre credincioşii români.

BIBLIOGRAFIE

I z v o a r e : N. IORGA, *Documente româneşti din arhivele Bistriţei,* pariea .' >i II, Bucureşti, 1899—1900, CXVI + 103 p. (I) + XLIX + 147 p. (II); NICOLAE IORGA, *Şteian cel Mare, Mihai Viteazul şi Mitropolia Ardealului,* în «An. Acad. Rom.», Mem. Sect. Ist., s. II, t. XXVIII, Bucureşti, 1904, 35 p. j NICOLAE DOBRESCU, *Fragmente privitoare la Istoria Bisericii Române,* Budapesta, 1904, 84 p.; E. HUR-MUZAKI — N. IORGA, *Documente privitoare Ia istoria românilor,* voi. XV, partea I şi **II,** Bucureşti, **1911—1913.**

L u c r ă r i g e n e r a l e : AUGUSTIN BUNEA, *Vechile episcopii româneşti a Vadului, Geoagiului, Silvaşului şi Bălgradului,* Blaj, 1902, XII + 152 p.; NICOLAE IORGA, *Sate şi preoţi din Ardeal,* Bucureşti, 1902, 349 p.; AUGUSTIN BUNEA, *Ierarhia românilor din Ardeal şi Ungaria,* Blaj, 1904, 307 + VI p.; ŞTEFAN METEŞ, *Istoria Bisericii şi a vieţii religioase a românilor din Transilvania şi Ungaria,* voi I, ed. II, Sibiu, 1935, XXXVI + 596 p.

L u c r ă r i s p e c i a l e : ŞTEFAN METEŞ, *înliinţarea Episcopiei de Vad,* in «Revista Ortodoxă», Bucureşti, an. I, 1912, nr. 1, p. 16—22; 1913, nr. 3—4, p. 80—86; 1913, nr: 5—6, p. 156—159; 1913, nr. 7—8, p. 227--242 (unele titluri diferă de la număr !a număr); IOACHIM CRĂCIUN, *Ştiri despre episcopii Ioan Cernea al Vadului, Teodor al Vlrşeţului şi Sava al Inăului la cronicarul ardelean Şteian Szamoskozx,* în voi. *Inchinare lui Nicolae Iorga,* Cluj, 1931, p. 125—128 ; ŞTEFAN PASCU, *Un vlădică român necunoscut — Marcu al Vadului (1557), în* ST, an. VIII, 1956, ar. 3—4, p. 250—254 ; ŞTEFAN LUPŞA, *Mitropolia Ardealului în veacul XVI,* în MA, an. V, 1960, nr. 7-8, p. 573—598. ,]

-'9©

,noUiimoi> :■) JJ

Mu LITERATURA BISERICEASQĂ '.., ÎN MANUSCRIS ÎN ŢĂRILE ROMÂNE -h~ ÎN SECOLUL AL XVI-LEA

i cursul acestui secol, în cuprinsul ţărilor române se pot urmări ilte aspecte ale culturii bisericeşti în limba slavonă : se con-aligrafierea de manuscrise liturgice sau teologice, dar se în- : şi lucrări originale : teologice, istorice, juridice, muzicale. t de mare însemnătate şi cu urmări binefăcătoare pentru, in-cultură românească îi constituie apariţia primelor texte ro-cunoşcute, cu traduceri din cărţile Sfintei Scripturi, din lucră-nţilor Părinţi şi ale scriitorilor post-patristici, din «literatura ă» bizantină, traduceri făcute după numeroasele manuscrise ire circulau Ia noi.

mscrise slavone. Şcolile de caligrafi din mînăstirile Neamţ, iţa, Putna, Voroneţ, Bistriţa din Oltenia, Cozia şi-au conti-istenţa şi în cursul secolului al XVI-lea. Este adevărat ca putut menţine; la strălucirea pe care au cunoscut-o ,în secolul mar ales în timpul domniei lui Ştefan cel Mare. în Ţara iscă şcolile de caligrafi şi-au pierdut însemnătatea şi datorită iţei noului meşteşug âl tiparului, căci, încetul cu încetul, căr-rite au luat locul manuscriselor. Cu toate acestea, se păs-i azi un număr apreciabil de manuscrise aparţinătoare seco-XVl-lea. Este surprinzător că numărul manuscriselor cu con->logic — în speţă texte din Sfinţii Părinţi şi scriitorii post- —- este relativ redus faţă de secolul anterior. S-au caligrafiat i cărţi de cult: Liturghiere, Tetraevanghele, Psaltiri, Molit-Mineie etc.

;; CoQsemnăm cîteva nume de copişti şi manuscrisele]or. In Moldova, se cunosc peste 40 de manuscrise slavone, numai din prima jumătate a secolului, mai ales Tetraevanghele. Din nefericire, majoritatea se găsesc azi în biblioteci şi muzee de peste hotare : Moscova, Petersburg, Ierusalim, Rila ş.a. Amintim un *Tetraevanghel* al mitropolitului Teoctist II, scris în 1512, *Psaltirea* scrisă pentru acelaşi mitropolit de viitorul episcop *Macaiie* de la Roman, în 1523, un *Tetraevanghel* scris tot de el în 1554. Călugărul *Evloghie* de la mînăstirea Sălăjeni (fostul vistier Ieremia) copia un *Apostol* (1528, azi la Academie) şi un *Tipic* (la Moldoviţa, azi la Dragomirna), probabil identic cu un Evloghie de la Putna, care a copiat un Tetraevanghel cu miniaturi. Egumenul *Silvan* de la Putna copia un *Tipic* pentru mînăstirea Neamţ, Ja cererea mitropolitului Teoctist II (1523). Se vede că acest Silvan era un călugăr învăţat, căci de la el a rămas şi o *Pascalie,* întîi pe 81 de ani, începînd din 1493, apoi o continuare a ei, pe o perioadă mai lungă, pină la 1940. Un alt copist, diaconul *Mihai,* copia un *Apostol* pentru mitropolitul Teofan I (1543), dăruit Voroneţului şi un *Tetraevanghel* pentru Grigorie Roşea (1550—1551). Un *Isaia Pustnicul* de la Moldoviţa copia un *Tetraevanghel,* iar preotul *Trifan,* un *Minei* pe aprilie (înainte de 1574). Mateiaş logofătul, fost vistiernic, ctitorul mînăstirii Coşula şi al bisericii din Horodniceni, a copiat un *Tetraevanghel,* în 1560, împodobit cu frontispicii şi splendide miniaturi.

Dintre lucrările patristice şi post-patristice copiate acum în Moldova, amintim *Leastviţa* Sfîntului Ioan Scărarul (Ms. 145, Bibi. Academiei, provenit de la Neamţ) şi *Cuvîntările* lui Iosif Vrienios (18 cuvîntări despre Sfînta Treime şi alte 10 la diferite sărbători), copiate în Moldova — probabil la Neamţ — la sfîrşitul secolului XV sau începutul secolului XVI (Ms. 147 la Bibi. Academiei). Putem aminti şi cîteva *Pravile* (Pravila de la Bisericani, din 1512, scrisă din porunca lui Bogdan III, Pravila de la Neamţ, scrisă în 1557, din porunca mitropolitului Grigorie II ş.a.).

In Ţara Românească consemnăm pe *diacul Dragomir* care a copiat un *Apostol* şi două *Mineie* pe ianuarie, *diaconul Gavriil,* un *Minei* pe mai, un *ieromonah Avramie,* un *Tetraevanghel, ierodiaconul Teofil* de la Bistriţa, o *Psaltire* (1531), ieromonahul *Macarie* de la Cioclovina, o *Psaltire* (1574) şi ieromonahul *Onufrie* care a scris un *Tetraevanghel* (1573). Un artist anonim a copiat un *Tetraevanghel* din dispoziţia lui Alexandru II, împodobit cu multe miniaturi. S-au copiat şi cîteva manuscrise cu diferite cuvîntări ale marilor Părinţi răsăriteni. De pildă, de la un *monah Iacob* a rămas un *Sbornic* cu felurite cuvîntări ale

loan Gură de Aur, Atanasie cel Mare, Vasile cel Mare, Gri-
Nisa, Epifanie al Ciprului ş.a. (Ms. 299 la Bibi. Academiei),
mi *loan din Cratova,* în Macedonia, a copiat în Graiova
'raevanghele, în 1580 şi 1583 (alte trei copiate înainte se păs-
L Muzeul de artă religioasă din Sofia, două la mînăstirea

ransilvania, Banat şi Maramureş, au fost copiate de către cliecii
slavonie, mai multe manuscrise — mai ales cărţi de cult -—
nea juzilor unor sate. Ele do\'edesc existenţa unei culturi sla-
ae cu caracter sătesc în teritoriile intracarpatice,
re *lucrările originale* amintim o «laudă» în cinstea Sfîntului
1 Sinadelor, scrisă de vistiernicul *Simion Dedulovici* din Ţara
iscă, la începutul secolului (Ms. slav 278 la Bibi. Academiei),
ntroducere şi o încheiere (concluzie) la Viaţa Sfîntului loan
scrisă de *egumenul Teodosie de la Neamţ,* viitorul episcop de
prin 1531—1534.

ţăturile **lui** Neagoe Basarab către îiul său Teodosie. Este cea
eamă lucrare originală din toată literatura veche românească.
genului «parenetic» (raxpaivs«> = sfătuiesc, îndemn), fiind un
le educaţie moral-politică, o lucrare militară şi de pedagogie,
.ă îndrume pe fiul său Teodosie şi pe domnii următori. Pre-
■mănări cu *învăţăturile* împăratului Vasile Macedoneanul către
Leon, cu lucrarea lui Constantin VII Porfirogenetul, *Despre
rărea imperiului,* cu *învăţăturile* cneazului rus Vladimir Mo-
către fiii săi şi cu opera contemporană *Principele* a florenti-
ccolo Machiavelli. Majoritatea crecetătorilor români şi străini
ă ca autor pe Neagoe Basarab, domnul Ţării Româneşti.)triva
paternităţii s-au pronunţat D. Russo şi P. P. Panaitescu, isideră
că ar fi opera unui călugăr român, scrisă, fireşte, în te.
"onstantinescu socoteşte ca autor pe Gavriil Protul. în schimb,
3nil grec Leandros Vranoussi şi Petre Ş. Năsturel, susţin că
r/ic — cel puţin partea a doua — ar aparţine lui Manuil din
nare retor al Patriarhiei ecumenice între anii 1480 şi 1530, care
ris la îndemnul domnitorului, apoi întreaga operă ar fi fost
ta şi tradusă în slavoneşte la Curtea sa.

"area are doua- părţi mari. Partea întîi expune concepţia de-
tiarhia de drept divin, cu îndatoririle monarhului faţă de Dura-
de poporul său, continuînd cu o amplă succesiune de lecturi

morale şi pedagogice, extrase din Vechiul Testament (îndeosebi din cărţile Regilor), din panegiricul lui Constantin cel Mare scris de patriarhul Eftimie al Tîrnovei, texte din Noul Testament şi din unele omilii ale Sfîntului Ioan Gură de Aur, fragmente din cunoscutul roman popular Varlaam şi Ioasaf.

Partea a doua are 13 capitole, fiecare putînd constitui o lucrare aparte. Iată cîteva titluri : *Pentru cinstirea icoanelor* (cap. I), *Despre frica şi dragostea de Dumnezeu* (cap. II), *Scrisoarea lui Neagoe Voievod către oasele maicii sale Neaga...* (cap. III), *Pildă pentru ceia ce fac milostenie şi pentru viaţa lumii aceştiia* (cap. IV, inspirat din Varlaam şi Ioasaf, cartea populară Fiziologul, cu o predică originală despre milostenie, în care sînt citate şi texte din Sfinţii Părinţi). Capitolele V—XI expun gîndirea social-politică, diplomatică şi militară a autorului. Se întîlnesc aici numeroase texte din cartea *Umilinţa* a scriitorului bizantin Simion Monahul (secolul XI), citate din Sfinţii Părinţi şi din cărţile populare. Cap. XII, intitulat *Pentru pecetluirea cărţii aceştiia,* este un «testament solemn» adresat lui Teodosie şi domnilor următori, iar cap. XIII este intitulat *Rugăciunea lui Ioan Neagoe Voevod care au făcut la ieşirea sufetului său* (cu texte din Molitvelnic, din *Dioptra* lui Filip Solitarul, din *Cateheza la înviere* a Sfîntului Ioan Gură de Aur).

Din analiza cuprinsului *învăţăturilor lui Neagoe Basarab,* rezultă că autorul tratează şi o seamă de probleme de morală ortodoxă : iubirea faţă de Dumnezeu, milostenia, rugăciunea, fiind redate aproape 20 de rugăciuni. învăţăturile se ocupă însă şi cu numeroase probleme dogmatice : izvoarele de credinţă, atributele lui Dumnezeu, antropologia, Sfînta Treime, mîntuirea, pocăinţa, eshatologia, Maica Domnului, sfintele icoane etc. Într-un cuvînt, se întîlnesc aici — pe scurt sau mai pe larg — aproape toate capitolele Dogmaticii, cu numeroase re-ţ feri aţe la cele două izvoare ale revelaţiei : Sfînta Scriptură şi Sfîntaţ Tradiţie.

Lucrări istorice din secolul al XVI-lea. Cea mai importantă lucraref întocmită la mînăstirea Putna se intitulează *Povestire pe scurt despre domnii Moldovei* sau *Letopiseţul de la Putna,* cu două variante, amîndouă din timpul lui Ştefăniţă Vodă (1517—1527), prelucrate după vechile anale moldoveneşti scrise la curtea lui Ştefan cel Mare (cunoscute sub numele de *Letopiseţul anonim al Moldovei* sau *Letopiseţul de cînd s-a început cu voia lui Dumnezeu Ţara Moldovei).* Prima va-f riantă a Letopiseţului de la Putna expune faptele petrecute între 1359 Şi 1526, iar a doua, de la 1359 la 1518. Amîndouă au fost descoperitei

Bogdan (prima la Kiev, a doua la Petersburg). Cuprind .şi iri privitoare la viaţa bisericească.

în acest secol, trebuie consemnate alte trei lucrări istorice în Moldova. Este vorba de *Cronicile* scrise în limba slava de Macarie al Romanului, Eîtimie al Rădăuţilor şi de călugărul Episcopul *Macarie* de la Roman, ucenicul fostului mitropolit II, a scris o Cronică în limba slavonă, în care relatează iap-ecute după moartea lui Ştefan cel Mare. O primă variantă a mergea pînă la 1542, alta pînă în 1551. Fiind scrisă din dis-ui Petru Rareş, a folosit un stil panegiric, cu multe laude la cestuia. Ca model stilistic a folosit Cronica universală a lui in Manasses (secolul XII), scrisă în versuri şi tradusă în de redacţie medio-bulgară în prima jumătate a secolului al Amănunte asupra Cronicii sale am prezentat în capitolul con-liscopilor de Roman.

randru Lăpuşneanu a încredinţat pe episcopul Macarie şi cu a unui exemplar din Sintaga (Nomocanonul) lui Matei Vlas-nduit pe articole, după alfabetul slav, lucrare solicitată de n IV cel Groaznic al Rusiei.

arătat în altă parte motivele care ne îndreptăţesc să consi-î autor al celei de a doua Cronici pe episcopul *Ettimie* de la şi nu pe egumenul cu acelaşi nume d£ la Căpriana. El conti-nica dascălului său Macarie, exprimînd faptele petrecute între . şi 1554, cînd domnea Alexandru Lăpuşneanu, scriind din dis-icestuia. Este influenţat de Macarie, dar şi de bizantinul Ma-. de unele scrieri istorice slave.

eia Cronică — şi ultima în limba slavonă — a fost scrisă de 1 *Azarie,* un alt ucenic al lui Macarie al Romanului. A con-ersiunea completă a Cronicii acestuia, începînd cu anul 1551 1574, scriind din îndemnul lui Petru Şchiopul şi al mitropoli-îastasie. Deşi este influenţat de Macarie şi de Manasses, are ilăcut, dovedindu-se un bun portretist şi povestitor. Toţi trei unele fapte petrecute în viaţa Bisericii moldovene (înlăturarea arie din scaunul episcopal, zidirea Slatinei ş.a.). Originalele îi Cronici se păstrează în biblioteci din U.R.S.S. solicitarea lui Alexandru Lăpuşneanu, călugărul *Isaia* (viitorul de Rădăuţi) a alcătuit prima colecţie de cronici moldoveneşti, tirea Slatina, în anul 1561. Este de o mare însemnătate istori-ră. Cuprindea Letopiseţul numit Putna I, Cronica lui Macarie mea scurtă şi Cronica lui Eftimie. In acelaşi manuscris al co-

lecţiei de cronici moldoveneşti au fost incluse o «istorie universală», formată dintr-un cronograf bizantin, cîteva anale sîrbeşti, o cronică bulgară, singura cunoscută pînă azi ş.a. , ,

Spre deosebire de Moldova, prima cronică din Ţara Românească a fost scrisă abia la începutul secolului al XVI-lea, dar şi aceasta de un străin. Este vorba de lucrarea istorico-hagiografică *Viaţa şi traiul Sfinţiei Sale părintelui nostru Niion patriarhul Ţarigradului,* scrisă de Gavriil, protul Muntelui Athos, din îndemnul lui Neagoe Basarab. Mulţi cercetători socotesc că Gavriil şi-a redactat opera în greaca bizantină, din care s-a tradus în româneşte, slavoneşte şi neogreacă. Alţii, consideră, cu mai mult temei după părerea noastră, că a fost scrisă în slavoneşte. Viaţa Sfîntului Nifon nu este numai o operă hagiografică, cu date privitoare la viaţa şi activitatea patriarhului Nifon ci şi o cronică a anilor 1504—1520. Este adevărat că sub acest aspect, ea se prezintă ca un panegiric al lui Neagoe Basarab şi ca un pamflet la adresa înaintaşilor săi, îndeosebi a lui Mihnea cel Rău. Sînt cunoscute aici şi multe aspecte ale vieţii bisericeşti din timpul domniei lui Neagoe Basarab : ajutoarele acordate unor mînăstiri de Ia Athos sau din alte părţi ale Răsăritului, sfinţirea mînăstirii Argeş, cu o minunată descriere a ei, mutarea scaunului mitropolitan de la Argeş la Tîrgovişte etc.

Primele traduceri româneşti ale cărţilor Sfintei Scripturi. Această problemă, deşi a preocupat pe mulţi lingvişti, istorici şi teologi, rămîne încă deschisă. S-au formulat pînă acum mai multe păreri, potrivit cărora primele traduceri ale cărţilor Sfintei Scripturi în româneşte s-ar datora unor mişcări religioase reformatoare apărute în Apusul Europei;

Problema fficeputunie scrisului în limoa română a preocupat pe mulţi lingvişti, dar şi pe unii istorici şi teologi. Primele texte româneşti ne-au parvenit fără nici o indicaţie asupra timpului şi locului în care au fost realizate sau asupra mediului cultural care le-a determinat ; izvoarele documentare nu aduc nici ele lumină asupra acestei probleme. Nu este de mirare atunci că au fost puse în circulaţie opinii de o mare diversitate, dar nici una nu a putut da un răspuns satisfăcător şi definitiv la întrebările: cînd, unde şi în ce împrejurări politico-sociale sau culturale au apărut primele texte româneşti. Astfel, unii au atribuit aceste prime traduceri fie unei influenţe catolice (Ilie Bărbuîescu, Ion Chiţimia), părere care nu are nici un suport, fie mişcărilor reformatoare din Apusul Europei: husitism (Nicolae Iorga,, Sextil Puşcariu, Ioan Bianu, Ion Aurel Candrea, Al. Procopovici), sau.

antism, respectiv luteranism şi calvinism (Ovid Densusianu, Ni-
Drăganu, Alexandru Rosetti). în realitate, aşa cum am arătat în
acţiunile prozelitiste ale acestor noi confesiuni n-au avut suc-
scontate printre români. Teoriile respective se elimină de la
rin lipsa de dovezi sau prin insuficienţa probelor aduse, ima
«teorie» asupra apariţiei primelor texte româneşti este cea :onă»
sau a «curentului naţional», a «impusului- intern», susţi-îATD.
Xenopol, preotul profesor\ Milan *Şesa.nr^r&mn* Ciobânu, '.
Panaitescu ş.a. Aceşti cercetători consideră că Pjjniele_ţradu
nâneşti ale Sfintei Scripturi s-au făcut din dorinţa permanentă a_
jr," călugărilor şi credincioşilor români de a cunoaşte._.guyînţuj_
filiefeu "în propria lor limbă /şi nicidecum din îndemnul ori sub
areâ~~vreunei propagande eterodoxe, în faţa cărora preoţii şi
ioşii români au rezistat întotdeauna. In schimb, Pândele Olteanu,
Irtosu şi Ion Gheţie admit şi unele înrîuriri externe, nu
de ordin religios, ci şi social-politice, referindu-se la tendinţa
europeană de renunţare la vechile limbi de cultură, în folosul
arii şi impunerii limbilor naţionale, privinţa datării primelor texte
româneşti — religioase şi popu-
de care ne vom ocupa mai jos, majoritatea cercetătorilor adele
aparţin secolului al XVI-lea, iar prototipurile lor s-au reali-e
silrşitul celui de al XV-lea. Dar scrisul românesc n-a apărut aşi
dată în toate sectoarele vieţii culturale. Cel mai vechi text se
cunoscut îl constituie scrisoarea lui Neacşu din Cîmpulung *
adele Hans Benkner din Braşov, în 1521. In condiţiile istorice
întru început s-au redactat în româneşte texte mai simple (scri-
semnări), care n-au ajuns pînă la noi, şi abia mai tîrzîu s-a i
alcătuirea unor opere literare (originale sau traduse), printr-un
usţinut de în%ingere a unor dificultăţi inerente de ordin ic.
Doar după înmulţirea unor astfel de încercări de a scrie Şte, s-
a format treptat, în cursul timpului, în anumite condiţii
şi culturale, o tradiţie a scrisului românesc.

;

~<^ priveşte locul în care au apărut primele traduceri româneşti, _
ʳărn că ele s-au făcut în centrul sau în sudul Transilvaniei, pen-în
aceste regiuni existau o seamă de mînăstiri_ româneşti^ân 55
create condili£|aYprabiie pentru desfăşurarea unor activităţi
ᵉ^Feleac, Rîmeţ, GeoagiuJ Prislop, bisericile cneziale din ju-
[uneâfo'ara, biserica "Sfîntui Nicolae din Şcheii Braşovului, reşe-
>itropolitană din Alba Tulia şX77*De~ăitfeir"îrPâceste

şi biserici a înflorit şi o artă bisericească românească. Mitropoliţii Transilvaniei — cu sediul la Feleâc^ Geoagiu, apoi la Alba Iulia — ■ puteau îndruma această lucrare de tălmăcire a cuvîntului Sfintei Scripturi în româneşte. Mai adăugăm^ şi fapţ^L-E? *n Transilvania şi, în general, în toate teritoriile intra-carpatice — Banat, Bihor, Mara; u era o" BisprirS «nfirt«,]ă» pan «Ho

limba liturgică slavonă nu gutea să aibă un caracter «oficial.», ca în Ţara RomâneasclTşi Moldova. Apoi, în Transilvania nu exista o elasă românească suprapusă (domn, marii feudali, clerul înalt) care să folosească ""slavona în actele de cancelafie "sâiflri slujba Bisericii şi care să sprijine activităţile culturale în această limbă, ci, dimpotrivă, un cler ortodox tolerat, identificat întru totul cu viaţa şi îîăzuinţele credincioşilor lor iobagi. «Popii rumâneşti», de care vorbea Coresi în unele din tipăriturile sale, nu aveau mînăstiri mari în care să înveţe limba slavonă, cum aveau cei din Ţara Românească şi Moldova. Toate acestea ne fac să credem că anumiţi traducători recrutaţi din rîndurile preoţilor şi călugărilor români au transpus, pentru propriile lor nevoi, primele cărţi bisericeşti din slavoneşte în româneşte, precum şi primele «cărţi populare», care au cunoscut apoi o largă .difuzare în mijlocul lor şi al credincioşilor ştiutori de carte. Meritul acestor traducători anonimi stă în faptul că ei nu aveau în faţă un text anterior, deci ei transpuneau acum pentru prima oară textul Sfintei Scripturi în limba românească pe care o foloseau în vorbirea de fiecare zi.

Faptul că primele texte româneşti tipărite — mai ales cărţi ale Sfintei Scripturi — au apărut fa Sibiu "şf'Tă"Braşov, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, pe cîncî în ŢarlTTtornânească şi Moldova ele au văzut lumina tiparului abia peste un veac, constituie un argu' ment în plus că şi primele traduceri româneşti, în manuscris, s-aii făcut tot în Transilvania.

Primele manuscrise româneşti cunoscute. Cele mai vechi copii după traducerile româneşti ale Sfintei Scripturi sînt: *Codicele Voroneţean,* descoperit în 1871 la Voroneţ de Gr. Creţu (cuprinde partea ultimă din Faptele Apostolilor, de la cap. 18, Epistola Sfîntului Iacob' şi cele două Epistole ale Sfîntului Ap. Petru, ultima incompletă) ; *Psaltirea Scheiană,* provenită din biblioteca lui Sturza Scheianu, care la sfîrşit cuprinde şi cîteva «cîntări» : a lui Moise, a Sfintei Fecioare,[1] rugăciunea Anei, mama lui Samuil ; *Psaltirea Voroneţeană,* descoperită de preotul Simeon Florea Marian în 1882 la Voroneţ — incompletă — şi *Psaltirea Hurmuzaki,* donată Academiei de marele patriot

u Hurrauzaki, iniţiatorul colecţiei de documente care-i poartă^
. Toate se păstrează în Biblioteca Academiei Române. între ele
arcă Psaltirea Voroneţeană, pentru că are şi textul slavon din
a tradus, după fiecare frază slavonă urmînd traducerea românească.
Mult mai importantă este însă Psaltirea Hurmuzaki, pentru că
este o copie după un manuscris anterior, aşa cum sînt cele-
ei, ci însuşi autograful traducătorului din şlavoneşte. Trebuie
apoi că Psaltirea Hurmuzaki reprezintă o traducere deosebită
îlalte două Psaltiri, ceea ce arată că existau mai multe centre
se efectuau astfel de traduceri.

lipsa unor ştiri cu privire la data şi împrejurările în care s-au
aceste texte, lingviştii au recurs la analiza hîrtiei, a grafiei
xicului acestora. Pe baza lor, s-a ajuns la constatarea că ele
din prima jumătate a secolului al XVI-lea. Aceasta înseamnă
otipul lor era mai vechi, poate chiar din secolul al XV-lea.

grafie, ele foloseau aşa numita scriptio continua, cuvintele
spiate unele după altele, fără nici un spaţiu între ele. Referl-
fonetică, morfologie, sintaxă şi lexic, textele respective pre^
lai multe particularităţi. Din punct de vedere fonetic, consem-
tacisrnul, adică prefacerea lui *n* intervocalic în *i,* în cuvintele
jine latină (bire—bine, vire—vine, lumiră—lumină). întîlnirn
seamă de cuvinte de origine latină care nu se mai folosesc azi
căror înţeles s-a schimbat (agru = ogor, pămînt, gint = neam,
; = frică, a păsa = a merge, a deşidera = a dori ş.a.). Multe
slavoneşti au rămas în forma slavă, fie că n-au fost înţelese
ucători, fie că erau încă folosite în regiunea respectivă (aslam
ată, cadilă = tămîie, stepenă — treaptă ş.a.). Apar şi o seamă
nte de origine maghiară (barat = prieten, a celui = a înşela,
= prispă ş.a.), ceea ce constituie o nouă dovadă că prototipurile
texte s-au tradus în Transilvania.

ii textele rotacizante sînt traduse într-o limbă greoaie, cu multe
;e străine, cu particularităţi arhaice şi dialectale, din care am
it numai cîteva, totuşi ele prezintă o importanţă deosebită, în-
tau la baza traducerilor ulterioare ale cărţilor Sfintei Scrip-
îcum şi la baza limbii noastre literare de mai tîrziu. afară de
copiile descrise mai sus, se mai cunosc cîteva, fă-: în
secolul al XVI-lea. Astfel, preotul *Bratu* din Braşov a co-
Io59—1560, primul manuscris slavo-român datat, care cuprin-
ele Apostolilor, aproape în întregime, şi epistolele : Iacob, I şi
' I Şi II Ioan, Iuda şi I Corinteni, unele integral, altele cu lipsuii

neînsemnate, fiecare cu o scurtă introducere. In acelaşi manuscris se mai află fragmente din scrierile unor Sfinţi Părinţi sau scriitori bisericeşti, scurte fragmente din Facere şi Evangheliile de la Matei, Luca şi Ioan, rugăciuni apocrife, psalmul necanonic 151, Omilia la Paşti, atribuită Sfîntului Ioan Gură de Aur. Este o copie după un manuscris slavo-român mai vechi. De remarcat că textul Apostolului tipărit de Coresi în 1563 este diferit de al celui copiat de popa Bratu, ceea ce arată că existau mai multe traduceri româneşti, independente. Fragmentele din Evanghelii confirmă de asemenea existenţa unei traduceri anterioare a Sfintelor Evanghelii. Vom arăta într-un alt loc aportul preoţilor cărturari de la biserica Sfîntul Nicolae din Şcheii Braşovului ia îndreptarea vechilor traduceri ale Sfintei Scripturi, care au fost puse apoi în tipar de către diaconul Coresi. Desigur va fi existat şi o traduc.şre a Sfintei Liturghii, de vreme ce a fost tipărită de Coresi la Braşov, în 1570.

în a doua jumătate a secolului al XVT-lea constatăm că se copiau manuscrise româneşti şi în Muntenia. Grămăticul Radu din Măniceşti — lingă Roşiorii de Vede — copia un *Tetravanghel* în 1574 (azi în British Museum din Londra), din dispoziţia lui Petru Cercel, aflat atunci în exil în insula Rodos. In postfaţa slavonă a acestuia, grămă ticul Radu nota că a copiat «multe cărţi sfinte dumnezeeşti şi anume: Tetraevanghele şi sfinte Psaltiri şi Penticostare şi Mineie şi Octoihuri şi Trioduri şi Metafraste (Vieţile Sfinţilor) şi Pravile şi Tipicoane şi Sfinţi Apostoli, căci am scris multe, mari şi mici şi am pătruns în adîncurile Sfintelor Scripturi, cît nu se poate cugeta cu mintea ome nească». O parte din cărţile slavone copiate de el se găsesc în bibliote cile din Bulgaria şi Iugoslavia. Desigur, unele au fost copiate în romă neşte. ,

La Braşov dascălul *Vasile* de la biserica Sfîntul Nicolae (viitor protopop şi autorul unei cronici româneşti) copia în româneşte, în 1616, părţi din Biblie, după un manuscris mai vechi (cu 93 p,), avînd textul complet al Genezei şi Proverbelor, capitole din Ieşire, Isaia, Ieremia, Zaharia. Probabil manuscrisul său a fost mult mai complet, dar s-a pierdut.

Avem dovezi şi despre traducerea unor lucrări teologice în romă neşte în secolul al XVl-lea. Astfel, în 1680, preotul *Urs* din Cotiglet-Bihor nota pe o Cazanie copiată de el, că a transcris-o «după Păucenia lui Io Alexandru Vodă din Ţara Moldovei». Prof. Atanasie Popa din Cluj a dovedit că este vorba de o Cazanie românească în manuscris din timpul lui Alexandru Lapuşneanu. ^«i iji '.- *Ubb* ■ hq

braşoveni /ane şi *Mihai* traduceau *Omiliile* patriarhului nic Ioan Calecas (1334—1347), după versiunea slavonă tipărită; ludov, în 1569, fiind tipărite de diaconul Coresi, în 1581, sub •*vanghelie cu învăţătură* (Cazanie). Astfel, încetul cu încetul, se i bazele literaturii teologice româneşti.

ima pravilă românească în manuscris. Către sfîrşitul secolului al a, între oamenii de carte din Moldova se remarcă figura «ritoru-icolasticului» *Lucaci,* unul dintre cei mai de seamă reprezentanţi iii noastre culturi. Originar din satul Costeşti, în stînga Prutil-' făcut studii în Polonia. In 1581, la cererea fostului episcop de Eustatie (c. 1575—c. 1580), retras atunci la Putna (cu numele imnic Eremia), ritorîli Lucaci a întocmit o *Pravilă,* în româneş-lavoneşte (păstrate în Ms. slav 692 din Biblioteca Academiei), n cele mai vechi lucrări juridice din ţara noastră. Întregii! :ris are 354 foi, cu text slav, slavo-român şi român. Textul este format din «Pravila Sfinţilor Apostoli» şi a Sinoadelor îice (f. 9—170), fragmente din Nomotanonul lui Ioan Zonarâ, mocanon prescurtat şi altele. Un interes deosebit prezintă foile 10, care cuprind o Pravilă românească, prelucrată după Sfîntul ostit^rul (sau «Ajunaşul», cum îl numea\ Lucaci). avila românească a lui Lucaci era un manual practic, trebuitor* *yr* In aplicarea penitenţelor şi în raporturile lor cu credincioşii, teresant că el a omis din textele slavone folosite tot ceea ce nii undea cu problemele sociale ale poporului nostru, adaptîndu-le? nţele sale. Fiind o prelucrare după texte slavone care au circu- teritoriul ţării noastre, şi nu o traduce, Lucaci a izbutit sa setul românesc într-o limbă clară, mult apropiată de cea de azi. acestea aşază pe Lucaci printre fruntaşii culturii româneşti" :olul al XVI-lea.

Transilvania, *preotul Ion Românul din Slnpetru* (jud. Hunedoa-îia, în anii 1620—1621, *Pravila Sfinţilor Părinţi 318 şi după m-ra marelui Vasile* (f. 128—136 din aşa numitul Codex Neagoea-s. 3821 în Bibi. Academiei). /

irţile populare. Secole de-a rîndul poporul nostru a citit şi a gus- numitele «cărţi populare», cu elemente legendare sau fantastice numeroase devieri de la adevărata învăţătură a Bisericii. Cele uite au ajuns la noi din lumea orientală şi bizantină, prin inter- limbii slavone. Traducerea lor în româneşte a început odată cu e traduceri de cărţi bisericeşti de care ne-am ocupat mai sus,

O primă categorie o formează aşa-numitele *cărţi apocrife,* adică texte cu. caracter biblic, apărute în primele veacuri creştine, puse sub nuraeie unor persoane din Vechiul şi Noul Testament. Pentru că ele cuprinâeau lucruri ascunse, secrete sau proveneau de la autori necunoscuţi s-au numit apocrife (ircoxpîtpstv = a ascunde). Intre aceste texte se numără : Legenda lui Adam şi Eva sau Zapisul lui Adam, Cartea tainică a lui Enoh, Testamentul lui Avraam, Vedenia proorocului Isaia, Cuvîntul proorocului Daniil despre împăratul Nabucodonosor, Proorocia Sibilei (Sivilei), Legenda lui Afrodiţian (legată de închinarea magilor), Evanghelia zisă a lui Nicodim, venite, probabil, de la bogomilii din sudul Dunării.

O altă categorie de lucrări o constituie aşa-numita *literatură apocaliptică,* cu texte privitoare la viaţa de dincolo : Apocalipsul Sfîntului Apostol Pavel, Apocalipsul Maicii Domnului sau Călătoria Maicii Domnului la iad, Viaţa şi moartea lui Avraam, Apocalipsul apocrif al .Sfîntului Apostol Ioan, Legenda Duminicii sau Epistolia Domnului nostru Iisus Hristos.

Textele aghiografice descriau fapte supranaturale legate de viaţa unor sfinţi : Legenda Sfintei Vineri, Legenda Sfîntului Sisinie, Viaţa Sfîntului Alexie ş.a.

Aceste trei categorii de texte au avut o largă circulaţie printre preoţii şi credincioşii români. Răspîndite prin copii în manuscris, au fost strînse de timpuriu la un loc, în sbornice sau codice. Cel mai vechi este *Codex Sturdzanus* (numit aşa de B. P. Haşdeu, după numele lui Dimitrie A. Sturdza, care i 1-a împrumutat pentru studiu şi apoi 1-a dăruit Academiei). Cuprinde : Povestea Sfintei Duminici, Cuvîntul Sfîntului Apostol Pavel de ieşirea sufletelor, Cuvînt de îmblare pre la munci sau Sfînta Măria vrea să vază cum se muncesc rodul creştinesc, Cuvînt pentru ieşirea sufletului din trup, Rugăciunea Sfîntului Sisin, Cuvînt despre viaţa şi moartea lui Avraam, cum a venit arhanghelul să ia sufletul său, Sfînta Vineri, întrebarea creştinească, Tîlcovania Evangheliei de la giudeţ, Tatăl nostru cu tîlc ş.a. Majoritatea textelor din Codex au fost copiate de preotul *Grigorie din Mâhaci* (azi Mahăceni, j. Alba) între anii 1583—1619, restul de alte mîini.

Aceste texte populare se întîlnesc şi în alte codice de acest fel: *Codicele Teodorescu, Codicele Marţian* (cu Apocalipsul apocrif al Sfîntului Ioan Bogoslovul), *Codicele de la Cohalm* (cu Viaţa Sfîntului Alexie), redactate în graiul vorbit în părţile de sud ale Transilvaniei, *Manuscrisul de la leud,* copiat în Maramureş în deceniile trei—patru ale secolului al XVII-lea (cu Legenda Duminicii, învăţătura Sf. Ioan

Aur la Paşti şi învăţătură despre împărtăşanie). înseamnă că at mai multe traduceri, independente unele de altele, făcute rsiuni slave întrucîtva deosebite. In orice caz, potrivit cercetă- pînă acum, cele mai vechi traduceri româneşti ale cărţilor apo- u făcut în Transilvania, reprezentînd prima fază a scrisului în sporului, alături de traducerile de cărţi bisericeşti despre care >it mai sus. La o scară mai redusă, traducerile româneşti ale populare s-au răspîndit şi în Ţara Românească şi Moldova.

această literatură cu subiecte apocrife, apocaliptice şi aghio- s-au adăugat, în secolele următoare, cîteva *lucrări didactice,* un conţinut moralizator. Intre ele se numără *Fiziologul,* o car- ibiecte luate din domeniul ştiinţelor naturale, în care animale,)eşti şi reptile sînt descrise cu obiceiurile lor şi interpretate ca ri ale unor idei morale şi religioase. Tot un conţinut iriorali- ea şi cartea intitulată *Fiore di Virtu* (cunoscută la noi sub nu- i *Albinuşa* sau *Floarea darurilor),* alcătuită în secolul al XÎV- :alia. Probabil, în româneşte s-a tradus încă de la sfîrşitul seco- XV-lea, în Moldova. Alte traduceri s-au făcut din slavoneşte. L versiunile traduse din slavoneşte este cea copiată de preotul *nanul* din Sînpetru Hunedoarei, în 1619—1620 (inclusă în *Co- igoeanus).* Pentru prima dată s-a tipărit în 1701 de Aritim Ivi- a Snagov, sub titlul *Floarea Darurilor^duţiĂ*traducerea făcută ceste de ieromonahul român Filotei.

argă răspîndire în toate păturile sociale româneşti a avut aşa *literatura de prevestire,* venită la noi din Bizanţ, prin mijloci rilor sud-dunăreni. Este reprezentată prin mai multe texte. Ast- *danicul* sau *Zodiacul* era o carte care prezicea viitorul după iu luna în care s-a născut omul. Cel mai vechi text românesc :opiat de popa Ion Românul în Codex Neagoeanus. Tot litera- prevestire îi aparţinea *Gromovnicul,* o carte cu caracter astro- are pretindea că dezvăluie soarta omenirii sau a semănăturilor)dia în care va cădea tunetul (în slav. grom. = tunet) şi *Trept-* are prezicea viitorul omului după diferitele mişcări ale trupului ochilor, clipirea' genelor ş<a.). Această literatură a avut o ma- ; îndire printre credincioşii noştri. Dovadă sînt numeroasele copii texte tipărite, • ■ ■"w>

sfîrşit, consemnăm cunoscutele *romane* joopuJare^Q^klexandria; tarea faptelor lui Alexandru cel Mare, şi *Varlaath şi Ieasaf, o* e a vieţii ascetice -=— în fond, o prelucrare în spirit creştin a i a învăţăturii ascetice a lui Budha. Ca şi celelalte opere apar-

AYMAO f{//,U i . ■ '* *CHA* B»ÎA« . , j

Pagină din Tetraevanghelul slavon al lui Macarie (1512).

Iniţiale înflorate în tipăriturile Iui Macarie.

Pagină dintr-un Tetraevan-
nel slavon tipărit în Belgradul
erbiei în 1552, prezentînd
adite asemănări în tipăriturile
« Macarie. în mijlocul frontis-
iciului este redată stema Ţării
romaneşti.

Pagină din Tetraevanghelul slavon al lui Filip Moldoveanul (Sibiu, 1546).

♦ TCBU

^ njiHHOCHMI. • MKO EÂrOMMH Ai f CM IlOMflAO

&4TH H

5HH4 WTBOf ro XHt|4 MfiEXfOIDAH • flOMHAOB*

TO H4 gi(KftHM (!<IAM •"•' ^HCA (1WMC CTIH

MTH I|^IKH4MI> • B*lf 5KHAHI|Jf • TMBO

TI UfT<tBA{HK rjStjfdgi. • BXCK^HM

Pagină din Octoihul slavon al lui Coresi (Braşov, 1575).

TOd T6

UJHXO3HC6 ♦

MI

AHMEH->

Pagina finală din Psaltirea românească a lui Coresi (Braşov, 1570).

1 *. norrifxXM*

nîin«rXAi

îrt.l,

S04U

• €*!HH«fB4

• tui f siXm cici ntrrc

mii

2

Pagină din Evanghelia cu învăţătură a lui Coresi (Braşov, 1581).

U5H f^E«A 4 *AH'i*

W#|ltlUH

JCÎitf

*t tfJ«I|IHHftâif§ fWJttlHH "• IfAff SiCiSCCm

IDH

o": r

Pagină din Palia de la Orăştie (1582).

I f

ica Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului, în jurul căreia și-a desfășurat activitatea diaco-
■ rotrivit tradiției, construcția bisericii actuale a început în ultimele decenii ale secolu-
ea, cu ajutorul lui Vlad Vodă Călugărul al Țării Românești, pe locul uneia mai vechi,
A fost restaurată ulterior cu ajutoare de la Petru Cercel al Țării Românești (1583), de
odă al Moldovei (1595-1597), apoi în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, cînd
ruit două paraclise laterale. Refaceri în 1941-1946 si în anii din urmă.

1

Biserica Sf. Gheorghe din Suceava, ctitoria domnitorilor Bogdan cel Orb şi Ştefăniţă (1514-1522), de proporţii monumentale, în plan triconc, cu turlă pe naos, cu cinci încăperi (inclusiv gropniţa şi pridvorul închis). Păstrează remarcabile picturi murale originale în interior şi exterior.

Biserica mănăstirii Probota, ctitoria şi necropola lui Petru Rareş (1530), în plan triconc, cu turlă pe naos. A fost împodobită cu picturi în interior şi exterior (1532), din care se păstrează numai fragmente.

oisenca mănăstirii Govora - j. Vîlcea, ridicată de Radu cel Mare, pe locul uneia mai vechi (1495-1498). A fost „înnoită" de Matei Basarab, apoi „prefăcută din temelie" în 1710-1711, prin grija lui Constantin Brîncoveanu şi a egumenului Paisie, cînd a fost împodobită cu picturi în interior. Este în plan triconc, cu turlă pe naos şi un pridvor cu coloane de piatră. Restaurată în 1957-1959.

•nashrii Dealu, lîngă Tîr-
fe domnitorul Radu cel
J> Pe locul unei aşezări
>ma jumătate a secolului
' Plan triconc, cu turlă pe
două turle pe partea de
■ulu' u Un fr Urnos decor
albe, îngust, şi înte^
ult«ioare, ultima
cînd i s-a redat
în b»erica
ihai Viteazul si
f«l Mare şi ale alto
>maneşti.

Biserica mănăstirii Snagov - Ilfov, ridicată de Neagoe Basarab (1512 - 1521), pe locul alteia mai vechi, de la sfîrşitul sec. XIV sau începutul sec. XV. Naosul are planul „în cruce greacă înscrisă", cu două abside laterale. Proscomidierul şi diaconiconul sînt foarte dezvoltate, avînd fiecare cîte o turlă. Alte două turle, mai mari, se înalţă pe naos şi pronaos. împodobită cu picturi în 1563. A fost refăcută de Constantin Brîncoveanu, apoi în 1815, 1904 şi 1936.

Biserica mănăstirii Argeş, ctitoria lui Neagoe Basarab (1512-1517)', ridicată pe locul unei biserici mai vechi din timpul lui Vlad Dracul, sfinţită la 15 august 1517 de patriarhul ecumenic Teolipt. Este construită din marmură, piatră şi mozaic, împodobită cu fresce de renumitul zugrav Dobromir (c. 1517 - 1526), din care se mai păstrează o parte în Muzeul Naţional de Artă. Are un plan triconc, cu patru turle, o bogată decoraţie exterioară, în piatră sculptată, cu motive geometrice şi vegetale stilizate, de factură orientală. în faţă e un mic aghiazmatar. Intre anii 1875-1886 a fost restaurată sub îndrumarea arhitectului Andre Lecomte du Nouy, care a ridicat şi actualele clădiri din incintă.

Bolniţa mănăstirii Cozia din 1542, o realizare arhitectonică excepţională, în plan triconc, cu o turlă pe naos. Exteriorul prezintă un reuşit decor bicrom, din cărămidă care alternează cu suprafeţe tencuite, ce imită piatra făţuită, cu firide lungi şi înguste. în interior se găsesc valoroase fresce lucrate de zugravii David şi Raduslav, în 1543.

i Iv.-^- :f^i

M

Neagoe Basarab, doamna Despina şi copiii lor, frescă originală în biserica mănăstirii Argeş. Azi în Muzeul Naţional de Artă.

ica fostei mănăstiri Humor, ctitoria logofătului Toader Bubuiog şi a Anastasia (1530), cu plan triconc, fără turle, împodobită cu picturi în cy-'erior de „Toma pictor din Suceava", în 1535.

ica schitului Ostrov din Călimănesti - j. Vîlcea, întemeiat în secolul ît de Neagoe Basarab, în plan triconc, cu turlă pe naos şi un pridvor de atura vestică.

Mănăstirea Moldoviţa, vedere generală, ctitorită de Petru Rareş, în 1532, pe locul uneia mai vechi, de la începutul secolului XV. A fost zugrăvită în interior şi exterior în 1537 şi înconjurată cu ziduri şi turnuri de apărare. Restaurată între anii 1954-1959.

Chilia lui Daniil Sihastrul, în satul Putna - j. Suceava.

exterioară de la Voroneţ, pe latura de sud (1547). în primul registru se observă chi-
•litului Grigorie Roşea şi al lui Daniil Sihastrul, iar în continuare scene din martiriul

Catedrala episcopală din Roman, începută de Petru Rareş şi terminată de fiul său Iliaş (1542-1550), pe locul uneia mai vechi, se pare din timpul lui Roman Vodă. Alături se vede turnul de intrare în incinta episcopiei, din a doua jumătate a secolului al XlX-lea.

Biserica mănăstirii Slatina, ctitoria lui Alexandru Vodă Lăpuşneanu (1554-1558), de mari proporţii, sfinţită la 14 octombrie 1558 de mitropolitul Grigorie II.

Biserica din Feleac, lingă Cluj (începutul sec. XVI), cu plan de biserică-sală, iluenţe gotice. A servit aproximativ o jumătate de veac drept catedrală mitro-uiă.

Biserica din Vad - j. Cluj, ctitoria lui Ştefan cel Mare, avînd planul bisericilor moldoveneşti din epoca sa. Turla - specifică bisericilor din Transilvania - a fost adăugată ulterior. Restaurată recent.

Biserica domnească din Tîrgovişce, fost paraclis al curţii domneşti, ctitoria domnitorului Petru Cercel (1585). Are un plan în cruce greacă înscrisă, cu trei turle, cu un larg pridvor deschis pe latura de vest. A fost împodobită cu picturi de zugravul Constantinos.

Biserica mănăstirii Prislop - j. Hunedoara, ridicată de domniţa Zamfira, fiica lui Moise Vodă al Ţării Româneşti, în 1564, pe locul uneia mai vechi, din secolul XIV. Este construită din piatră brută, cu un plan triconc, cu turlă pe naos, prezentînd asemănări cu bisericile din Ţara Românească.

Mănăstirea Suceviţa, vedere generală, una din capodoperele artei medievale româneşti. A fost ctitorită de mitropolitul Gheorghe Movilă, cu ajutorul fraţilor săi, vornicul Ieremia şi paharnicul Simion, viitori domni, în ultimele două decenii ale secolului XVI. împodobită cu picturi interioare şi exterioare de fraţii Ioan şi Sofronie, probabil în 1595-1596 şi înconjurată de ziduri şi turnuri de apărare. Restaurată între anii 1958-1969.

mănăstirii Bucovăţ-Craiova, refăcută în 1571—1572 de marele ban Ştefan 'îrvu logofătul. Este în plan triconc, cu turlă pe naos, exteriorul avînd un r bicrom, format din cărămida şi tencuială, cu arcaturi oarbe dispuse în două

irea Constamonit din Muntele Athos, ajutată de Ştefan cel Mare, Neagoe etru Rareş.

irea Cutlumuş din Muntele Athos, socotită „marea lavră a Ţării Româneşti", cută de Vlaicu Vodă şi ajutată de Radu cel Mare, Neagoe Basarab, Vlad fi domni munteni.

a Zografu din Muntele Athos, refăcută de Ştefan cel Mare şi ajutată de ni moldoveni şi munteni.

:a Pantocrator din Muntele Athos, ajutată de Vlad Ţepeş, Vlad Călugărul Brmeoveanu.

,««*..

ţinatoare literaturii populare, aceste două romane s-au răspîndit la noi întîi în slavoneşte (au fost mult folosite în *Învăţăturile lui Neagoe Basarab). O* copie slavonă după *Alexandria* s-a făcut în 1562 la mînăstirea Neamţ, la cererea mitropolitului Grigorie II. Cea mai veche traducere românească se păstrează în acelaşi Codex Neagoeanus, copiat de preotul Ioan din Sînpetru.

Cel mai vechi manuscris slavon al romanului Varlaam şi Ioasaf, datînd din secolul al XlV-lea, a fost găsit la mînăstirea Neamţ. Prima traducere românească cunoscută s-a făcut în 1649, de către învăţatul boier muntean Udrişte Năsturel. Probabil va fi existat o traducere mai veche, fiind apoi răspîndită în numeroase copii-manuscris.

Această literatură «populară» (cărţi apocrife, legende apocaliptice, legende aghiografice, cărţi didactice, cărţi de prevestire şi romane populare) arată preocupările de carte ale preoţilor şi credincioşilor noştri din veacurile trecute. Din diferitele însemnări găsite pe numeroasele manuscrise păstrate, reiese că ele erau citite sau copiate de preoţi de mir, de călugări şi de credincioşi din toate părţile pămîntului i românesc. Merită să fie reţinut şi faptul că numărul textelor româneşti cunoscute în secolul al XVI-lea se ridică la aproximativ 60 (manuscrise şi tipărituri aparţinătoare genurilor consemnate mai sus). Ele provin din toate zonele ţării, dar mai ales din părţile sudice ale Transilvaniei. Nu încape îndoială că cifra menţionată reprezintă doar o parte din ceea ce s-a realizat de-a lungul unui secol într-un număr însemnat de centre culturale. împrejurări nedorite au dus la pierderea atîtor alte mărturii de limbă şi de cultură românească.

Concluzii: *In tot cursul secolului al XVI-lea, In cele trei ţări romaneşti au existat permanente preocupări cărturăreşti, fie teologice, fie istorice-literare. Preoţi şi călugări caligrafi au continuat munca de copiere de manuscrise slavone .- cărţi de cult, pravile, opere patristice şi post-patristice. Se înregistrează o serie de lucrări originale în slavonă : Letopiseţul de la Putna, Cronicile lui Macarie, Eftimie şi Azarie şi — probabil — Viaţa Sfîntului Nifon, la care se adaugă opera de căpătîi ia literaturii române vechi, învăţăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie.*

Tot în acest secol, avem primele dovezi sigure despre traducerea unor cărţi ale Sfintei Scripturi în limba română (Psaltirea, Evangheliile, Faptele Apostolilor, părţi din epistolele pauline şi soborniceşti), realizate din dorinţa preoţilor şi a credincioşilor români de a citi sau a asculta cuvîntul lui Dumnezeu în propria lor limbă. în a

ia *jumătate* a *secolului, se pot semnala primele traduceri româ-ti de cuvântări bisericeşti (patristice şi post-patristice) şi primele vile. într-o perioadă pe care nu o putem determina cu certitudi-au început să se traducă în româneşte numeroase cărţi de «Hte-iră populară», care au cunoscut apoi o largă răspîndire între oţii şi credincioşii români.*

BIBLIOGRAFIE

anuscrisele slave din sec. XVI. P. P. PANAITESCU, *Manuscrise lin Biblioteca Academiei R.S.R.,* voi. I, Bucureşti, 1959, XX + 406 p.; PAULIN CU, *Manuscrise slavone din mînăstirea Putna,* în B.O.R., an. LXXX, 1962, nr. 105—145 şi 1962, nr. 7—8, p. 688—711 ; I. IUFU, *Mînăstirea. Moldoviţa, cen-Itural important in perioada culturii române în limba slavonă* (sec. XV— în M.M.S., an. XXXIX, 1963, nr. 7—8, p. 428—455 ; EMILE TURDEANU, *L'ac-itteraire en Moldavie de 1504 ă* 2552, în *Revue des etudes roumaines,* IX—X, i. 97—142 (şi în voi. *Etudes de litterature roumaine et d'ecrits slaves et grecs mcipautes roumaines,* Ibidem, 1985, p. 161—208); CHIRIL PISTRUI, *Manuscrise In Biblioteca Mitropoliei Ortodoxe Române din Sibiu,* în M.A., an. XV, 1970, -12, p. 827—838 j CHIRIL PISTRUI, Manuscrise *slave în Transilvania,* în B.O.R., :il, 1974, nr. 3—4, p. 425-^35; CHIRIL PISTRUI, *101 manuscrise slave din vania,* în B.O.R., an. XCVI, 1978, nr. 1—2, p. 127—148; nr. 3—4, p. 303—310 5—6, p. 608—624; DAMASCHIN MIOC, Manuscrise *slavo-române In biblioteci* , în S M.I.M., VII, 1974, p. 277—291 ; ELENA LINŢA, LUCIA DJAMO-DIACO-şi OLGA STOICOVICI, *Catalogul manuscriselor slavo-române din Bucureşti,* şti. 1981, 325 p.

nvăţăturile lu/ Neagoe Basarab; Ediţii. VASILE GRECU, *In-'ile lui Neagoe Basţirab domnul Ţării Româneşti* (1512—1521). Versiunea gre-, editată şi însoţită de a introducere şi traducere în româneşte, Bucureşti, Versiunea slavă la P. P. PANAITESCU, *Cronicile slavo-române...,* p. 215— *nvăţăturile lui Neagoe Basarab către iiul său Theodosie.* Text ales şi stabilit rica Moisil şi Dan Zamfirescu. Cu o nouă traducere a orginalului slavon de milă. Studiu introductiv şi note de Dan Zamfirescu şi G. Mihăilă, Bucureşti, 26 p. (cu bogată bibliografie).

tudii. I. C. CHIŢIMIA, *Consideraţii despre «Învăţăturile lui Neagoe Ba-*în «Romanoslavica», VIII, 1963, p. 309—339; DAN ZAMFIRESCU, *tnvăţătu-i Neagoe Basarab. Problema autenticităţii,* în voi. Studii şi *articole de litera->mână veche,* Bucureşti, 1967, p. 69—183; NICOLAE STOICESCU, *La politique* Jgoe *Basarab et ses Preceptes pour son tils Teodosie,* în R.R.H. IX, 1970, nr. 1, -42; p. p. PANAITESCU, *Contribuţii la istoria culturii româneşti,* Bucureşti,). 154—273 (patru studii; se pronunţă împotriva paternităţii); DAN ZAMFI-, *Neagoe Basarab şi învăţăturile către iiul său Theodosie. Probleme contro-*', Bucureşti, 1973, 451 p.; ANTONIE PLĂMĂDEALĂ, *Neagoe Basarab domn* urii *româneşti,* în voi. *Dascăli de cuget şi simţire românească,* Bucureşti, 1981, -62; Să se vadă şi voi. omagial: *Neagoe Basarab 1512—1521. La 460 de ani urcarea sa. pe tronul Ţării Româneşti* (publicat de Societatea culturală «Nea-isarab» din Curtea de Argeş), Bucureşti, 1972, 453 p.

romcile moldoveneşti. IOAN BOGDAN, *Vechile cronici moldove-ana la Ureche, cu studiu, traducere şi note,* Bucureşti, 1891 ; I. BOGDAN, ' *inedite atingătoare de istoria românilor. Adunate şi publicate* cu *traduceri otaţiuni* de... Bucureşti, 1895;. I BOGDAN, *Letopiseţul lui Azarie,* în «An. Rom.», Mem. Sect. Ist. s. II, t. XXXI, Bucureşti, 1909 (şi extras); P. P. PANAI-

TESCU, *Cronicile slavo-române din sec.* XV—XVI, *publicate de Ion Bogdan.* Ediţia revăzută şi completată de P. P. PANAITESCU, Bucureşti, 1959, XVI + 332 p. Să se vadă şi G. MIHĂILĂ şi DAN ZAMFIRESCU, *Literaura română veche* (1402—1647), voi. I. Bucureşti, 1969, 309 p. (cu reproducerea integrală a Letopisețului de cînd s-a început Ţara Moldovei şi a cronicilor lui Macarie, Eftimie şi Azarie).

S t u d i i . P. P. PANAITESCU, *Les chroniques slaves de Moldav ie du* XV-e *siecle,* în <!Romanoslavica», I, 1958, p. 146—168 (şi în voi. *Contribuţii la istoria culturii româneşti,* Bucureşti, 1971, p. 125—153); P. P. PANAITESCU, *Începuturile istoriograliei în Ţara Românească,* în S.M.I.M., V, 1962, p. 195—256 (şi în voi. *Contribuţii la istoria culturii româneşti...* p. 390—476); E. TURDEANU, *L'activite litteraire en Moldavie de 1504 ă 1552,* în «Revue des etudes roumaines», Paris, IX—X, 1965, p. 97—142; G. MIHĂILA, *Istoriograiia românească veche (sec. al XV-lea) — în raport* cu *istoriograiia bizantină şi slavă,* în «Romanoslavica» XV, 1967, p. 157—202 şi în voi. *Contribuţii la istoria culturii şi literaturii române vechi,* Bucureşti, 1972, p 104 —163.

V i a ţ a S f î n t u l u i Nifon. TIT SIMEDREA, *Viata şi traiul Siîntului Niion patriarhul Constantinopolului. Introducere şi text,* Bucureşti, 1937, XIV + 58 p. -f 6 pi. (extras din B.O.R., an. LV, 1937, nr. 5—6, p. 257—299; această ediţie a fost reprodusă şi de G. MIHĂILA şi DAN ZAMFIRESCU, *Literatura română veche,* I, Bucureşti, 1969, p. 60—112); VASILE GRECU, *Viata Siîntului Niion. O redacfiune grecească inedită,* Bucureşti, 1944, 195 p. + 5 pi.; PETRE Ş. NĂSTUREL, *Recherches sur les redactions greco-roumaines de la Vie de Saint Niphon II patriarche de Constantinople,* în R.E.S.E.E., V, 1967, nr. 1—2, p. 41—75.

î n c e p u t u r i l e scr'i s'u l u i în l i m b a română. IOAN BIANU, *Despre introducerea limbii româneşti în Biserica românilor,* în «An. Acad. Rom.». Discursuri de recepţie XXIV, Bucureşti, 1904; MILAN ŞESAN, *Originea şi timpul primelor traduceri româneşti ale Sfintei Scripturi,* Cernăuţi, 1939, 155 p. (extras din «Candela», an. L, 1939); ŞTEFAN CIOBANU, *începuturile scrisului în limba românească,* în «An. Acad. Rom.», Mem. Sect. Lit. s. III, t. X, 1941 i MILAN ŞESAN, *Introducerea limbii romane în biserică,* în M.A., an. II, 1957, nr. 11—12, p. 818—833; P. P. PANAITESCU, *Începuturile scrisului în limba română,* în S.M.I.M., IV, 1960, p. 117—189; P. P. PANAITESCU, *Începuturile scrisului în limba română. Noi contribuţii,* în S.C.B., V, 1960, p. 107—134; P. P. PANAITESCU, *Începuturile şi biruinţa scrisului în limba română,* Bucureşti, 1965, 230 p.; ION GHEŢIE, *Începuturile scrisului în limba română. Contribuţii filologice şi lingvistice,* Bucureşti, 1974, 210 p.; MILAN ŞESAN, *Despre limba liturgică la români,* în M.A., an. XX, 1975, nr. 1—2, p. 7—28; ION GHEŢIE şi ALEXANDRU MAREŞ, *Originile scrisului în limba români,* Bucureşti, 1985, 464 p.

P r i m e l e t e x t e r o m â n e ş t i . IOAN AL LUI G. SBIERA, *Codicele* Vorone(ean, cu *un vocabular şi studiu asupra Iui de...,* Cernăuţi, 1885, VI + 354 p.; şi recenzia lui I. Bogdan în *Convorbiri Literare,* nr. XX, 1886, p. 78—88; MARIANA COSTINESCU, *Codicele Voronefean.* Ediţie critică, studiu fillologic şi studiu lingvistic de..., Bucureştii 1981, 488 p. + 86 facs.

P s a l t i r e a V o r o n e ţ e a n ă a fost publicată, cu caractere cirilice, de C. GIUGLEA, în *Revista pentru istorie, arheologie şi filologie,* XI, 1910, p. 444—467 şi t. XII, 1911, p. 194—209 şi 475—487; G. GĂLUŞCA, *Slavisch rumănischea Psalterbruchstiick, Halle, 1913,* (textul slav şi românesc).

A se vedea şi voi. Documente şi *însemnări româneşti din secolul al XVl-lea.* Text stabilit şi indice de Gh. Chivu ş.a. Introducere de Al. Mareş, Bucureşti, 1979 j I. BIANU, *Psaltirea Scheiană (1482),* Ms. 449 *B.A.R. publicat de...* tomul I, Textul în *facsimile şi transcriere cu variante din Coresi* (1577), Bucureşti, 1889; I. A. CANDREA, *Psaltirea Scheiană comparată cu celelalte Psaltiri din secolul XVI şi XVII, traduse din slavoneşte,* 2 voi. Bucureşti, 1916, CCXXXVIII + XI p. (I, studiu şi 550 P[1]- î II. text şi glosar.).

MIHÂILĂ, *Observaţii asupra manuscrisului slavo-român al popii Braţul 1560),* în S.L.L.F., voi. II, Bucureşti, 1972, p. 301—345; G. MIHĂILĂ, *Primul ris românesc precoresian datat: Codicele popii Braţul din Braşov (1559— i sursele sale,* în voi. *Studii de lingvistică şi filologie,* Timişoara, 1981, p. ; IULIU IŞA şi VASILE OLTEAN, *Descoperirea unui manuscris românesc al ie la sfîrşitul secolului al XVI-lea şi începutul celui de al XVII-lea la Şcheii dui,* în M.A., an. XX, 1975, nr. 6—8, p. 537—544.

torul Lucaci şi Pravila sa. NICOLAE N. SMOCHINĂ şi N. ∫INĂ, O *Pravilă românească din veacul al XVI-lea : «Pravila Sfinţilor Părinţi ivăţătura lui Vasile cel Mare», întocmită de ritorul şi scolasticul Lucaci în* L B.O.R., an. LXXXIII, 1965, nr. 11—12, p. 1043—1062; I. RIZESCU, *Raportul versiunea slavă şi cea românească a ■'Pravilei ritorului Lucaci»* (1581), în . XVII, 1968, nr. 5, p. 439—448 j I. RIZESCU, *Pravila ritorului Lucaci, 1581. abilit, introducere şi indice de...,* Bucureşti, 1971, 246 p., text + 144 p. loto-

se vedea şi P. P. PANAITESU, *începuturile dreptului scris în limba română,* dii», revistă de istorie, an. VII, 1954, nr. 4, p. 215—228; IOAN N. FLOCA, e *dreptului scris in Biserica Ortodoxă Română,* Sibiu, 1969, XVI + 218 din M.A., an. XIV, 1969, nr. 1—3, X + 188 p.).

ărţile populare (lucrări de sinteză şi texte). B. P. HASDEU, *Cuvente rîni. Cărţile poporane ale românilor în sec. al XVI-lea în legătură cu liiera-porană cea nescrisă. Studiu de filologie comparativă,* voi. II, Bucureşti, 1879, |- 766 p. (operă reeditată în 1979); MOISE GASTER, *Chrestomaţie română, ipărite şi manuscrise (sec. XVI—XIX) dialectale şi populare cu o introducere, că şi un glosar româno-francez,* 2 voi., Leipzig—Bucureşti, 1891 ; N. DRA- *Două manuscripte vechi: Codicele Teodorescu şi Codicele Marţian,* Bucu- 914; NICOLAE CARTOJAN, *Alexandria în literatura românească. Noi con-* Studiiu şi text, Bucureşti, 1922 (se publică şi textul din Codicele Neagoeanus); ŞINA SIMIONESCU, *Monumente literare vechi. Codicele de la Cohalm,* Iaşi, *J. CARTOJAN, *Cărţile populare in literatura românească, 2* voi. Bucureşti, 8 *v* reeditarea : Bucureşti, 1974, XXX + 338 p. (I) + 568 p. (II). ION C. CHI- şi uAN SIMONESCU, *Cărţile populare în literatura românească. Ediţie îngri- studiu introductiv de...,* 2 voi. Bucureşti, 1963, XL + 454 p. (I) + 414 p. (II); ^. TEODORESCU şi ION GHEŢIE, *Manuscrisul de la Ieud. Text stabilit, stu- logic, studiu de limbă şi indice,* Bucureşti, 1977, 160 p.; ION GHEŢIE şi ALE- 1U MAREŞ, *Originile scrisului în limba română,* Bucureşti, 1985, p. 365—402.

XXIII

ACTIVITATEA TIPOGRAFICĂ ÎN ŢARA ROMÂNEASCĂ ÎN SECOLUL AL XVI-LEA. IEROMONAHUL MACARIE, DIMTIRIE LIUBAVICI ŞI IEROMONAHUL LAVRENTIE

Un moment deosebit de însemnat în viaţa bisericească a ţărilor române îl constituie introducerea tiparului în primul deceniu al secolului al XVI-lea, cea mai revoluţionară creaţie tehnică de la începutul evului modern. A apărut în cultura românească la aproximativ 60 de ani de la invenţia tiparului de către Johannes Gutenberg, la aproximativ două decenii de la tipărirea primelor cărţi în limba slavonă, şi la numai 8 ani după- perioada incunabulelor (care durează pîna în 1500 inclusiv.

Datorită necunoaşterii alfabetului slav în Apusul Europei, unde începuse să se răspîndească tehnica tiparului, imprimarea de cărţi slave s-a produs ceva mai tîrziu. Cea dintîi carte tipărită cu alfabet slav este un *Missale Romanum* (Liturghier), cu caractere glagolitice amestecate cu chirilice, pentru croaţii catolici (1483). Locul tipăririi se presupune că a fost Veneţia, unul din cele mai însemnate centre tipografice ale vremii.

Peste zece ani, deci în 1493, s-a tipărit la Veneţia a doua carte QU caractere glagolitice, tot pentru croaţii catolici, cunoscută sub numele de *Breviarum Illyricum* sau *Breviarum Croaticum,* în tipografia lui Andreas Toressani (Andrea Torresano), colaboratorul şi socrul celebrului tipograf veneţian Aldo Manuzio zis «cel Bătrîn» — sau Aldus Manutius ■— (1449—1515). Aceştia au pus în funcţiune cea mai renumită tiparniţă din cîte s-au cunoscut pînă atunci (un exemplar din acest *Breviar* se păstrează în Biblioteca Muzeului Brukenthal din Sibiu).

în 1494 apare primul centru croat al tiparului glagolitic, la Senj prin tiparniţa lui Silvestr Bedricici, în care s-au imprimat şapte cărţi.

îltimul deceniu al secolului al XV-lea au luat fiinţă primele ile tiparului chirilic în Europa. Astfel, în 1491 au fost tipărite)via, capitala de atunci a Poloniei — în atelierul tipografic al ilui Schweipol Fiol, originar din Franconia — primele două irgice slave ortodoxe : *Octoihul* şi *Ceaslovul.* In jurul aceluiaşi >ărit un *Triod* şi un *Penticostal* (un exemplar se păstrează în ;a bisericii Sf. Nicolae din Şcheii Braşovului. Rodnica activi-lui 8. Fiol a fost întreruptă în anul 1492, fiind învinuit de husită de către inchiziţie şi autorităţile catolice din Polonia, oua tipografie slavă ortodoxă, a funcţionat într-o mînăstire din capitala statului Zeta (Muntenegru), între anii 1493—1495. pografie se afla sub patronajul principelui Gheorghe Cerno-492—1496) al Zetei, numită de pe atunci şi Cerna Gora, adică sgru. Se crede că utilajul tiparniţei din Cetinie a fost lucrat rafia lui Andreas Toressani, care imprimase şi Breviarul croat 3 glagolitice din 1493. Legăturile tipografiei din Cetinie cu cea teţia se explică nu numai prin apropierea geografică a Munte- -, i de Republica Veneţiană, ci şi prin legăturile politice dintre , ia ţări. Astfel, Gheorghe Cernoievici era căsătorit cu o nobilă ia, Elisabeta Erizzo, iar tatăl său Ioan trăise mult timp ca *a* Veneţia, pînă la redobîndirea domniei. Apoi, însăşi politica muntenegrean se baza pe sprijinul Veneţiei, îducătorul tiparniţei din Cetinie era un ieromonah Macarie, rare se presupune că a învăţat acest meşteşug tot în tipografia îssani. Probabil a fost trimis acolo de mitropolitul Vavila al egrului şi de Gheorghe Cernoievici anume pentru pregătirea ii tipografic cu slove chirilice. De altfel, atelierele tipografice ; îeţia făceau comerţ nu numai cu cărţi, ci şi cu litere şi prese ■. In tipografia lui Gheorghe Cernoievici din Cetinie au apărut' :ărţi în slavona bisericească de redacţie sîrbă, necesare cultu- i dox : *Octoihul,* partea întîi, cu primele patru glasuri (1493), *ii,* partea a doua (1494), *Psaltirea* (1495), *Molitvelnicul* (circa e pare şi un *Triod înflorat.* Tipăriturile de la Cetinie se ţemar-ţinuta lor grafică : caractere de tirWncial, simple şi clare, text it în negru şi roşu, numeroase iniţiale ornate în stilul veneţian Sterii, frontispicii alcătuite din motive florale sau împletituri de i muguraşi, gravuri, uneori pe pagini întregi, iivitatea politică şi culturală a lui Gheorghe Cernoievici a fost tă durată, căci în 1496 ţara sa a fost ocupată de turci. Tot atunci at şi activitatea tipografiei din Cetinie.

Ieromonahul Macairle. La 12 ani după căderea Zetei (Muntenegrului) sub turci, au început să apară cărţi în limba slavonă, sub patronajul domnilor Ţării Româneşti. Deci, este vorba de a treia oficină chirilică europeană, care se va situa înaintea celor din Praga (1517), Veneţia (1519), Gorajde în Herţegovina (1519), Viena (1525) şi a altor tipar-: niţe sud-slave panruseşti. Ca meşter tipograf al primelor trei cărţi apărute la noi în limba slavonă *(Liturghier* 1508, *Octoih* 1510 şi *Tetia-evanghel* 1512) era indicat «ieromonahul Macarie». S-au purtat pînă acum multe discuţii dacă acest meşter tipograf este «ieromanahul Macarie din Cerna Gora», sau sînt două persoane diferite. Majoritatea cercetătorilor admit că este un singur meşter tipograf, cu numele Macarie, originar din Muntenegru, care, după ce ,şi-a încetat activitatea-în Cetinie, a reluat-o în Ţara Românească. /*"> *< /.■■./; J;.-'■/ n-,,j

Se pot invoca mai multe argumente în sprijinul identificării lor : J acelaşi nume, aceeaşi treaptă în ierarhia bisericească, aceeaşi postfaţă (epilog) în *Octoihul* din Cetinie din 1494 şi în *Octoihul* _Şi *TetiaevaB-ghelul* tipărite în Ţara Românească în 1510—1512^ pomenirea — la rînduiala proscomidieî în *LiturgRierul* din 1508 — a sfinţilor naţionali sîrbi (Sava, primul arhiepiscop~âT"S6rDÎerŢI2i9^—1235) şi a tatălui său Simion, fostul «jupan» Ştefan Nemania (1171—1196), apoi călugărit), ceea ce ne arată că tipograful Macarie venise dintr-un mediu sîrbesc. La acestea se adaugă şi legăturile existente Intre familia Cernoie-_vici şi Ţara Românească: între anii 1505—1508 â păstorit în scaunul mitropolitan al Ungrovlahiei Maxim Brancovici,^ ca mirean Gheorghe, fiul ultimului despot sîrb independent Ştefan Brancovici. AcjKi_Me.xim jîra văr (după unii nepot de soră) cu^ Gheorghe Cernoievici, principele Muntenegrului, care sprijinise activitatea tipografică în Cetinie. N-ar ji exclus ca însuşi Maxim Brancovici să fi recomandat domnitorului Radu cel Mare pe ieromonahul tipograf Macarie. La acestea, se mai \ a3auga şi considerentul că numai un tipograf care învăţase acest meş- j teşug într-un mare centru tipografic european putea să-l aducă -şi pe pămînt românesc.

înfiinţarea tipografiei în Ţara Românească — a treia în care s-au imprimat cărţi slave ortodoxe — nu era întîmplătoare. Radu cel Mare, cunoscut prin acţiunile sale de reorganizare bisericească şi prin cti toriile sale, avea nevoie de o tipografie de cărţi în limba slavă pentru -[1] bisericile din ţara sa, dar şi pentru celelalte Biserici Ortodoxe care foloseau limba slavonă în cult (Moldova, Transilvania, ţările slave si" ' £ dunărene căzute sub turci). De altfel, aici era şi un mediu prielnic :1 tru desfăşurarea unei activităţi tipografice, datorită faptului c^v il

erau singurele în sud-estul Europei peste care nu se întinsese îa turcească.
i cercetători afirmă că Macarie ar fi venit cu «buchile» sale itinie în Ţara Românească, alţii susţin că Radu cel Mare a cum- instalaţie tipografică nouă, chiar de la Veneţia, prin mijlocirea arie, cunoscut în oraşul dogilor. Ambele păreri sînt greu de , mai ales dacă ne gîndim la distanţele geografice dintre cele ntre tipografice şi Ţara Românească. De aceea, socotim că în- :arie, ajutat de unii călugări români, a tăiat şi a lucrat literele ! în Ţara Românească. Cînd facem această afirmaţie avem în ·aptul că literele celor trei tipărituri din Ţara Românească nu /esc cu cele din Cetinie. Apoi, peste o jumătate de veac, iero- Mardarie din mînăstirea sîrbească Mîrkşa, care a tipărit un mghel slavon în 1562, la Belgrad, a lucrat el însuşi literele, ■ şi aramă şi din altele, cu mare trudă şi năzuinţă», iar ceva u, un ieromonah Lavrentie şi ucenicul său Iovan au lucrat timp ani matriţe şi clişee pentru *Tetraevanghelul* tipărit în 1582 la ta, lîngă Bucureşti. Faptul că în decurs de doi ani nu se tipă- it o carte constituie un argument în plus că este vorba de un •udimentar, lucrat în ţară, şi nu de unul comandat într-un îtru tipografic, cum este Veneţia. Lreie pentru frontispicii şi iniţiale au fost lucrate tot în ţară, modele diferite manuscrise slavo-române. Şi cum aceste tipa- eau în lemn, este neîndoielnic că s-au executat la noi în ţară, ilptura în lemn a constituit întotdeauna un capitol important noastră veche.

■*ghierul din 1508.* Prima carte tipărită de ieromonahul Maca- i a fost un *Liturghier* (el îl intitulează *Liturghie).* Din epilogul î) cărţii aflăm că tipărirea s-a început în timpul domniei lui Mare (1495—aprilie 1508) — deci prin 1507 — şi s-a isprăvit iea cel Rău (apr. 1508—oct. 1509), la *10 noiembrie 1508.* Tot se arată că a «trudit» la tipărirea cărţii «smeritul ieromonah . Este o carte de format mic, cu 128 foi.

inde povăţuirea către preot a Sfîntului Vasile cel Mare, Rîn- oscomidiei, Liturghiile Sfîntului Ioan Gură de Aur, a Sfîntului 5l Mare şi a Darurilor mai înainte sfinţite, alte cîteva rîndu- mite în Liturghiere : Rînduiala Litiei, Rînduiala binecuvîntă- -i. ecfonisele de la Vecernie şi Utrenie ş.a. Rînduiala Prosco- Liturghia Sfîntului Ioan Gură de Aur constituie o traducere

textuală a Diataxei (Rînduielii) liturgice alcătuită de patriarhul Filotei al Constantinopolului (1354—1355 şi 1364—1376), pe cînd era egumen al mînăstirii Sfîntul Atanasie din Muntele Athos. Este cea mai fidelă traducere slavonă a acestei rînduieli greceşti. De notat că nu este identică cu traducerea făcută de patriarhul Eftimie în secolul al XlV-lea.

Însemnătatea Liturghierului lui Macarie constă nu numai în faptul că reprezintă prima carte tipărită în ţările româneşti, ci şi pentru că este prima ediţie a acestei cărţi de cult. Prima ediţie a Liturghierului în limba greacă a apărut abia în anul 1526 la Veneţia şi concomitent la Roma.

Liturghierul lui Macarie s-a răspîndit în toate cele trei ţări româneşti, precum şi în ţările de limbă slavonă. La noi în ţară se cunosc cinci exemplare : trei la Biblioteca Academiei, unul la Biblioteca Centrală de Stat, altul în Biblioteca Arhiepiscopiei Sibiului (provine de la biserica din Alun, jud. Hunedoara). In secolul trecut, Alexandru Odobescu semnalase şapte exemplare numai în mînăstirea Bistriţa, dintre care două sînt azi la Biblioteca Academiei. Se mai cunosc exemplare la Belgrad şi la Moscova.

Liturghierul lui Macarie a circulat şi în numeroase copii în mânuscris. Ediţia slavonă a Liturghierului tipărit la Braşov de Şerban, fiul lui Coresi (1588), este o reeditare a celui din 1508. Abia Liturghierul - Slujebnic, tipărit la Dealu în 1646, se îndepărtează de tipul macarian, orientîndu-se — ca tipic şi cuprins — spre cel ucrainean, corectat şi tipărit de mitropolitul Petru Movilă al Kievului. Mai mult chiar : Liturghierul lui Macarie reprezintă prototipul Liturghierelor slavone tipărite la Veneţia pentru slavii sud-dunăreni (1519, 1527, 1554, 1570), cu uşoare modificări de text şi tipic, precum şi prin adăugarea unor noi rînduieli liturgice. S-ar putea ca ieromonahul Pahomie, care a îngrijit (prima ediţie de la Veneţia, din 1519, să fi fost un ucenic sau colaborator al lui Macarie în tipografia de la Cetinie.

Octoihul din 1510. A doua carte imprimată de Macarie în Ţara , Româneasca a fost Octoihul (Osmoglasnicul), care a ieşit de sub tipar la 26 august 1510, în timpul domniei lui Vlad cel Tînăr zis Vlăduţ (1510—1512). Este un tip interesant şi rar al acestei cărţi, pentru că nu este nici un Octoih Mare, care cuprinde cîntările Vecerniei şi Utre- , niei pentru toate zilele săptămînii, pe toate cele opt glasuri, şi nici un Octoih Mic, care cuprinde aceleaşi slujbe, pe cele opt glasuri, dar numai pentru zilele de sîmbătă şi duminică. Este un tip mixt, cuprinzînd , slujbele din toate zilele săptămînii pe glasul 1, iar cele de pe glasurile 2 8 numai din zilele de sîmbătă şi duminică. Deşi Macarie a tipărit şi :

r *Mare* de la Cetinie din 1493—1494, totuşi, pentru imprimarea
i 1510 a avut ca model un alt manuscris, provenit din Ţara Ro-
ă. Cu mici schimbări, Octoihul mixt al lui Macarie a servit ca
pentru Octoihul slavon tipărit de Coresi la Braşov în 1557.
aevanghelul din 1512. A treia carte a lui Macarie, *Tetraevan-*
s-a terminat de tipărit la 25 iunie 1512, cum se arată în
ei, deci în primul an de domnie al lui Neagoe Basarab.
î cele patru Evanghelii, aşezate în ordinea lor canonică : Matei,
jUca şi Ioan, dar cu indicarea pe margine a pericopelor, astfel
ii să ştie în ce duminică sau sărbătoare urmează să citească
respectivă. Abia în *Evanghelia* tipărită la Bucureşti, în anul
iu tipărit pentru prima dată pericopele evanghelice în felul
; şi azi, după zilele liturgice ale anului, începînd cu Duminica
însemnătatea Tetraevanghelului lui Macarie stă în faptul că
ma tipăritură de acest gen, pentru toţi credincioşii ortodocşi
>seau limba slavă în cult. Prezintă un interes deosebit şi prin
său grafic, fiind cel mai izbutit dintre tipăriturile macariene.
aevanghelul din 1512 este cunoscut în două ediţii. In afară
a obişnuită, se cunosc mai multe exemplare pe pergament
cu un format mai mare al paginii, cu minunate frontispicii şi
colorate cu mîna, cu aur, carmin albastru şi verde peste cer-
pografică, încît lasă impresia unui manuscris (aşa făcuse şi
orul tiparului, Gutenberg, cu Biblia sa de 42 de rînduri).
aevanghelul Iui Macarie a cunoscut o largă răspîndire. Măr-
au exemplarele găsite peste hotarele ţării (Petersburg, mai
i Moscova, mînăstirea Hopovo în Iugoslavia). A fost reeditat
în 1546, de Filip Moldoveanu, şi la Belgrad, în 1552, de meş-
lograf Mardarie ieromonahul din mînăstirea Mîrkşa. Ediţia de
reproduce şi stema Ţării Româneşti, ceea ce ne face să credem
tipărit cu ajutorul domnitorului de atunci, Mircea Ciobanul,
fi comandat un număr de exemplare şi pentru Biserica ţării
1562, a fost reeditat, dar fără stema Ţării Româneşti, de acelaşi
e, care a lucrat acum şi literele (un exemplar se găsea în Bi-
fostei Mitropolii de la Blaj, azi la Biblioteca Universităţii din
robabil ediţiile coresiene ale Tetraevanghelului (Braşov 1562,
1583) sînt reproduse după cel din 1512.
ba celor trei cărţi tipărite de ieromonahul Macarie în Ţara
ască ef+e slavona bisericească de redacţie medio-bulgară.
tat, în altă parte, că limba slavă a fost consfinţită ca limbă
1 în secolul IX prin traducerile cărţilor bisericeşti făcute de

Sfinţii Chirii şi Metodie. Dar limba bisericească slavă din secolul IX (numită de unii «veche bulgară»), pe atunci o limbă vie, a rămas cu timpul o limbă moartă, folosită numai de Biserică. Ea a suferit însă diferite influenţe din partea limbilor vii, ale popoarelor slave care o întrebuinţau în cult, încît s-au născut «redacţiile» medio-bulgare, medio-sîrbă şi ruseşti ale limbii bisericeşti slave.

Trebuie sa mai subliniem bogăţia şi frumuseţea ornamentelor care împodobesc cele trei tipărituri macariene, mai ales Liturghierul şi Tetraevanghelul. Frontispiciile sînt formate din vrejuri împletite, cu coroane în părţile laterale, alcătuind uneori cercuri întretăiate sau un pătrat, în centrul căruia se află stema ţării — vulturul cu crucea în cioc. O altă podoabă artistică a cărţilor tipărite de Macarie o constituie iniţialele ornate, deci litere mari desenate în acelaşi stil ca şi frontispiciile, adică prin împletire de vrejuri florale şi de plante. Toate acestea sînt asemănătoare cu frontispiciile şi iniţialele din vechile noastre manuscrise. Unele ornamente sînt în negru, altele în roşu. Tot în roşu sînt imprimate unele nume proprii şi unele titluri. In Octoih se află şi o planşă ilustrată — singura în toate tipăriturile lui Macarie — reprezentînd pe Sfinţii Iosif, Teofan şi Ioan Damaschinul.

Legătura celor trei tipărituri este cea obişnuită în acel timp : coperţi de lemn îmbrăcate în piele, cu închizători metalice, desene geometrice cu chenare şi mici ornamente. Prin măiestria execuţiei, tipăriturile lui Macarie din Ţara Românească stau cu cinste alături de cele mai artistice tipărituri europene din acea vreme, cu mult superioare celorlalte lucrări de acest gen în limba slavonă.

In ce priveşte locul tipăririi celor trei cărţi, majoritatea cercetătorilor sînt de părere că este Tîrgoviştea, mai precis mînăstirea Dealu, situată în apropierea capitalei, unde călugării ştiutori de carte puteau ajuta la corectarea textului şi chiar la cules. Alte păreri privitoare la locul tipăririi (Bistriţa din Oltenia — Barbu Teodorescu, şi mai ales Veneţia — Al. Odobescu şi Virgil Molin) sînt infirmate de ultimele cercetări asupra tipăriturilor lui Macarie. Astfel, s-a dovedit că tipografia lui Aldo Manuzio-Toressani n-a funcţionat în anii 1510—1511 (deci tocmai cînd a apărut *Octoihul* lui Macarie). Apoi, întreg aspectul celor trei tipărituri ale lui Macarie — limba slavonă de redacţie medio-bulgară folosită la noi, în biserică şi în cancelaria domnească a Ţării Româneşti, ornamentele identice cu ale manuscriselor de la noi, hîrtia de provenienţă felurită etc. — ne arată că ne găsim în faţa unor opere locale. Se adaugă şi aspectul tipografic mai puţin

ireşeli de tipar, omisiuni, nepotriviri între text şi tabla de care puteau să se producă numai într-o tipografie începă- nicidecum în cele veneţiene, cu o bogată experienţă tehnică, nici unul din bogatele cataloage ale editurii lui Manuzio- nu figurează tipăriturile lui Macarie.

;ă dovadă că tipăriturile lui Macarie au fost imprimate în de scaun» de la Tîrgovişte o constituie şi prezenţa stemei lâneşti în toate cele trei cărţi (în tipăriturile lui S. Fiol din apare stema Poloniei, iar în cele de la Cetinie, stema familiei ci). De altfel, cea de a doua tipografie a Ţării Româneşti a i tot la Tîrgovişte, unde era reşedinţa domnului şi a mitro- Ungrovlahiei.

uielile de tipar erau suportate de domn — cu alte cuvinte, -, iar cărţile se pare ca erau oferite în dar unor biserici şi *, din ţară sau din sud-estul european, aflat pe atunci sub otomană. *)a*

i celor trei cărţi — de provenienţă italiană — a putut fi»T prin mijlocirea negustorilor din Sibiu, cu care Ţara Romă-Q ea legături comerciale permanente. -M

itatea tipografiei condusă de ieromonahul Macarie a încetat !. Am arătat şi într-o altă parte că ne însuşim părerea celor, cercetători că în acest an Macarie a fost ridicat în scaunul», lOlit al Ungrovlahiei, în locul compatriotului său Maximj. i. Presupunem că în urma alegerii lui ca mitropolit, n-a mai^ activitatea tipografică, întrucît era ocupat cu lucrarea de,f-, ire bisericească din timpul domniei lui Neagoe Basarab — încă sub Radu cel Mare —, precum şi cu supravegherea\zi- scutelor lăcaşuri sfinte ctitorite de acest domnitor. '

emenea, considerăm că în timpul celor cinci ani de activitate i în Ţara Românească, Macarie nu şi-a putut forma ucenici ă-i continue opera. Cu toate acestea, Neagoe Basarab a fost de gîndul de a tipări cărţi noi. Acest lucru reiese dintr-o a sa, adresată judelui şi celor 12 pîrgari din Braşov, prin iia să i s& trimită «nişte tipare ce ne sînt de trebuinţă», *i* la Braşov mai de mult.

rteLiubavici. Activitatea tipografică în Ţara Românească a_ *r* ta peste trei decenii, în timpul domniei lui Radu Paisie '*t <*> 15). Probabil el a chemat în ţară doi meşteri tipografi sîrbi, J\ _ rul Mo'se şi pe «logofătul» Dimitrie Liubavici. Cel din urmă > u Feodor Liubavici, care tipărise un *Liturghiei,* o *Psaltire;* şi i

un *Molitvelnîc,* în mînăstirea Gorajde din Herţegovina (1519—1523), şi nepotul unui alt cunoscut tipograf sîrb, Bojidar Vukovici, proprietarul unei tipografii în Veneţia, unde a imprimat mai multe cărţi în limba slavonă (1518—1540). Atît Dimitrie Liubavici cît şi călugărul Moise au lucrat în tipografia lui Vukovici din Veneţia. Apoi, Dimitrie Liubavici a deschis o tipografie în mînăstirea sîrbească Gracianiţa, unde a tipărit un *Octoih,* în 1539. Dar la 10 ianuarie 1545, călugărul Moise isprăvea de tipărit un *Moltivelnic* slavon, «cu matriţele lui Dimitrie Liubavici... în cetatea de scaun Tîrgovişte». înseamnă că Dimitrie Liubavici venise în Ţara Românească prin 1544, aducînd cu el şi pe colaboratorul său Moise şi matriţele cu care vor fi turnat apoi literele. Deci, este vorba de o tipografie particulară, nu a domnitorului sau a Bisericii.

Notăm că Molitvelnicul avea ca anexă o *Pravilă a Sfinţilor Apostoli şi a sfinţilor preacuvioşi părinţii noştri şi celui de al şaptelea sobor : despre preoţi* şi despre *mireni*; este prima carte de legi tipărită în ţara noastră.

Tot cu matriţele şi sub îndrumarea lui Dimitrie Liubavici, ajutat de doi ucenici, Oprea şi Petru, s-a tipărit la Tîrgovişte o altă carte slavonă, şi anume un *Praxiu,* adică un *Apostol* (din gr. •rcpâSei? tibv duootoXwv). Tipărirea a început la 18 august 1546 şi s-a isprăvit la 18 martie 1547, în timpul primei domnii a lui Mircea Ciobanul (1545—1552), lucruri ce le aflăm din epilogul (postfaţa) cărţii.

Din acest Apostol s-au tras exemplare şi pentru Moldova, în epilogul cărora numele lui Mircea Ciobanul era înlocuit cu al lui Iliaş Rareş, domnul Moldovei (1546.—1551), şi al mamei sale Elena, soţia lui Petru Rareş. Poate că îndemnul la tipărirea acestei ediţii va fi pornit de la una din familiile domnitoare — doamna Chiajna, soţia lui Mircea Ciobanul, fiind soră cu Iliaş Rareş —, sau de la mitropoliţii de atunci: Anania al Ungrovlahiei şi Grigorie Roşea al Moldovei.

Ca şi în cazul Tetraevanghelului din 1512, ordinea pericopelor la acest Apostol nu este cea folosită azi, ci se respectă ordinea canonică din Noul Testament: Faptele Apostolilor, Epistolele soborniceşti şi Epistolele pauline, fiecare din cele 22 de cărţi avînd scurte consideraţii introductive (isagogice). La urmă, sînt date indicaţiile necesare pentru citirea pericopelor în zilele liturgice.

După cercetări recente, în tiparniţa lui Dimitrie Liubavici s-a mai tipărit un Minei (mai degrabă Antologhion) — descoperit în Biblio teca Saltîcov-Şcedrin din Leningrad şi un *Tetraevanghel* (1546—1551), acesta fiind tot o comandă pentru Moldova. *no*

Lba tuturor cărţilor tipărite de Dimitrie Liubavici este cea sla-
le redacţie medio-bulgară. Tipăriturile lui sînt împodobite cu
frontispicii, reproduse de mai multe ori, unele sînt alcătuite
aescuri, avînd în mijloc stema Ţării Româneşti (sau a Moldovei,
1 Apostolului), întregul frontispiciu fiind încadrat cu o in-
cu titulatura domnitorului respectiv. Se întîlnesc de asemenea
ase iniţiaile înflorate. Tiparul este în negru şi roşu. ţile
imprimate de Dimitrie Liubavici au cunoscut o largă. ie
nu numai în ţările noastre (un exemplar din Apostol s-a rit
în fosta mînăstire din Sibiel, jud. Sibiu), ci şi la popoarele ud-
dunărene. Stau mărturie numeroasele exemplare aflate în cile
noastre, precum şi în cele din Athos, Moscova, Petersburg,
şi Sofia. Deci tipografia condusă de Dimitrie Liubavici a con-
rogramul de înzestrare a Bisericii româneşti cu cărţile necesare *J*
săvîrşirea slujbelor, venind însă şi în sprijinul Bisericilor de
avă aflate sub dominaţie otomană.
buie reţinut şi faptul că Dimitrie Liubavici a format în ate-
îu tipografic primii ucenici de neam român care sînt cunoscuţi
ele. Cu alte cuvinte, s-a început înlocuirea treptată a meşte-
bi cu meşteri români, ajungîndu-se, în mod firesc, de la cartea
la cea românească. In epilogul Apostolului erau menţionaţi
aici : Oprea şi Petru. Acest Oprea va prelua conducerea tipo-
Tot el va tipări un *Octoih* în 1557 la Braşov, împreună cu
1 Coresi. Deşi nu este amintit în cărţile imprimate de Dimitrie
:i, Coresi şi-a făcut ucenicia în tipografia acestuia. 1557,
Coresi, ajutat de zece ucenici, a dat la tipar un *Triod-itar*
slavon, la Tîrgovişte, cerut de Pătraşcu cel Bun. Lucrarea ut la
8 iulie 1557 şi s-a terminat abia la 30 iulie 1558, în a >mnie
a lui Mircea Ciobanul (1558—1559). Este o realizare ică de
seamă, cu 11 gravuri inspirate din Sfîmta Scriptură, care agini
întregi. N-ar fi exclus ca pînă în anul 4558 să fi fost im-
şi alte lucrări, care nu au ajuns pînă la noi. Cu Triodul-
itar, activitatea tipografiei la Tîrgovişte a încetat pentru
90 de ani.

•**monahul Lavrentie.** Abia peste un sfert de veac, **mai** întîlnim
'afie în Ţara Românească, de data aceasta lîngă Bucureşti,
pitală a ţării. Mult timp s-a crezut că prima tiparniţă bucureş-
luat fiinţă abia în ultimul sfert al veacului al XVII-lea, odată
irea cărţii *Cheia înţelesului,* în 1678. Cercetările **mai** noi au

dovedit că, începînd cu anul 1573, un ieromonah cu numele Lavrentie, ajutat de ucenicul său Iovan (Ioan) au lucrat matrițele și clișeele necesare imprimării unor cărți noi în limba slavă.

După zece ani (1582), ei au tipărit un *Tetraevanghel* în limba slavonă, de redacție medio-bulgară, în două ediții, precum și o *Psaltire,* din care s-au păstrat numai cîteva file (anul de apariție nu este cunoscut). Din Tetraevanghel au fost depistate pînă acum 11 exemplare, păstrate în marile biblioteci din Petersburg, Moscova, București, Cluj, Sofia, Plovdiv, Sviștov, ceea ce dovedește larga sa circulație în toate bisericile de limbă slavă.

Tipografia lor a fost instalată «lîngă orașul București, pe rîul Colentina», în mînăstirea cu hramul Sfîntul Prooroc Ioan Botezătorul, numită mai tîrziu Plumbuita, cum ne informează epilogul Tetraevanghelului. Ei au lucrat cu sprijinul domnitorului Alexandru II Mircea (1568—1577) și al mitropolitului Eftimie (1568—1576) care, deși nu mai erau în 1582 în scaunele lor, au fost totuși pomeniți în epilogul de care este vorba. Deci, Bucureștiul avea o tipografie încă din anii 1573—1582, în care au lucrat ieromonahul Lavrentie și ucenicul Iovan (Ioan), fără îndoială români.

Co ncluzii: *Prin strădaniile cărturărești ale ieromonahului Macarie, iar mai tîrziu file ieromonahului Moise și ale lui Dimitrie Liubavici, s-au pus bazele activității tipografice pe pâmîntul românesc. Datorită lor Tara Românească s-a numărat printre primele țâri cu producție de carte din sud-estul Europei. Cărțile tipărite de ei au îndeplinit nu numai un însemnat pol cultural și bisericesc ci, prin faptul că au circulat* în *toate cele trei țări românești, au fost un factor important în înfăptuirea unității sufletești a românilor de pretutindeni. Iar prin circulația lor în țările slave sud-dunărene aflate sub dominație otomană, aceste tipărituri au fost de un real ajutor popoarelor respective, în păstrarea limbii și a culturii lor, chiar și sub stăpînire străină.*

BIBLIOGRAFIE

Izvoare. IOAN BIANU și NERVA HODOȘ, *Bibliografia românească veche,* tomul I, 1508—1716, București, 1903, IX + 572 p. și tomul IV (DAN SIMONESCU), *Adăugiri* și *îndreptări,* București, 1944, XIII + 372 p.

Lucrări. Macarie, *Liturghierul Iui Macarie,* 1508. Cu un studiu de P. P. Panaitescu și un indice bibliografic de Angela și Alexandru Duțu, București, (1961) LXXV 4. 274 (ediție fototipieâ în culori).

EXANDRU ODOBESCU, *Despre unele manuscripte şi cărţi tipărite atlate* în *ea Bistriţa,* în «Revista Română», Bucureşti, I, 1861, p. 807—830; EMILE *Coup d'oeil sur l'histoire de la typographie dans Ies pays roumains au* XVI-e Paris, 1895, 43 p.; P. P. PANA1TESCU, *Octoihul lui Macarie (1510) şi ori-ipograiiei în Ţara Românească,* în B.O.R., an. LVII, 1939, nr. 9—10, p. 528— extras : 28 p. + 2 pi.); BARBU TEODORESCU, *Prima tipogratie a Ţării Ro-* *(Macarie, 1508—1512),* în B.O.R., an. LXXVI, 1958, nr. 10—11, p. 983—1004; MOLIN şi DAN SIMONESCU, *Tipăriturile ieromonahului Macarie pentru mânească. La 450 de ani de la imprimarea Liturghierului, 1508, în* B.O.R., an. 1958 nr. 10—11, p. 1005—1034; ENE BRANIŞTE, *Liturghierul slavon tipărit irie în 1508. Studiu liturgic,* în B.O.R., an. LXXVI, 1958, nr. 10—11, p. 1035 P. P. PANAITESCU, *Liturghierul lui Macarie şi începuturile tipografiei în imâne,* în ediţia citată, p. V—LXIII, reprodus şi în voi. *Contribuţii la istoria româneşti,* Bucureşti, 1971, p. 274—339 ; DAMASCHIN MIOC, *Date noi cu pri-Hacarie tipograiul,* în «Studii», revistă de istorie, t. XVI, 1963, nr. 2, p. 429— rerea inacceptabilă că Macarie a fost egumen la Hilandar, între 1525-—1533); RUFFINI, *II primo libro romeno : II *Liturghier* di Macarie del 1508,* Tori-; VIRGIL MOLIN, *Observaţii şi opinii noi în lgătură cu tipăriturile ieromo-Macarie, în M.M.S., an. XLIII, 1967,* nr. 5—6, p. 382—388; L. DEMENY, *Lim-cyrillique de Macarios de Valachie,* în R.R.H., VIII, 1969, nr. 3, p. 549— r SIMEDREA, *Epilogul din Octoihul slavon (M. Dealu 1510)* şi *identitatea de a lui Macarie din Ţara Românească (1508—1512)* cu Macarie *din Muntene-* 13—1496), în M.O., an. XXII, 1970, nr. 7—8, p. 605—620 (respinge opinia că singură persoană).

nitrie Liubavici. DAN SIMONESCU, *Un Octoih al lui Bojidar Vucovici la noi urile acestuia cu tipografia românească,* în R.I.R., an. III, fasc. II—III, 1933, 233 ; ION N. BEMBEA şi NICOLAE N. BEMBEA, *Apostolul tipărit în 1547 la te de Dimitrie Liubavici,* în B.O.R., an. LXXVIII, 1960, nr. 5—6, p. 510—536 ; MONESCU, *Tipograii sîrbi în slujba vechiului tipar românesc,* în *Analele ii de Limba Română,* Panciova, 3—4, 1973, p. 533—569 ; A se vedea şi DAN ISCU şi VICTOR PETRESCU, *Tîrgovişte* — vecni *centru tipografic românesc,* te. 1972, 135 p ; DAN SIMONESCU şi GHEORGHE BULUŢĂ, *Pagini din isto-ii icmâneşti,* Bucureşti, 1981, 192 p.; DEMENY LAJOS şi LIDIA A. DE-*Carte, tipar şi societate la români în secolul al XVI-lea,* Bucureşti, 1986, - 8! ilustr.

omonahul Lavrentie. L. DEMENY, *Noi contribuţii la activitatea tipogratică a entie,* în R.B., t. XXII, nr. 4, 1969, p. 219—227; AL. MAREŞ, Un *capitol din 'iparului românesc din secolul al XVI-lea,* în S.C.L., an. XXI, 1979, nr. 6, 667; L. DEMENY, *Tiparniţa bucureşteană în secolul al XVI-lea,* în «Studii», de istorie, t. 25, 1972, nr. 2, p. 203—224; P. ATANASOV, *Tipografia din 'i a ieromonahului Lavrentie,* în R.B., an. XXV, 1972, nr. 3, p. 171—175; *<DRV* MAREŞ, *Activitatea tipografică a ieromonahului Lavrentie in lumina i informaţii,* în L.R., an. XXI, 1972, nr. 4, p. 307—315; IOAN IONESCU, *Ti-Lavrenţie ieromonahul,* în M.O., an. XXIV, 1972, nr. 5—6, p. 385—391 ; NI-ŞERBĂNESCU, *Tipografia ieromonahului Lavrentie de la mînăstirea Plutn n Bucureşti (sec. XVI),* în S.T., an. XXVIII, 1976, nr. 1—2, p. 20—39.

XXÎV

ACTIVITATEA TIPOGRAFICĂ ÎN TRANSILVANIA ÎN SECOLUL AL XVI-LEA. FILIP MOLDOVEANUL ŞI DIACONUL CORESI

6 >

le lingă tipografiile muntene menţionate în capitolul anterior, în prima jumătate a secolului al XVI-lea funcţiona o tipografie şi la Sibiu, care imprima cărţi cu litere latine, în limbile latină şi germană, dar şi cărţi slave şi româneşti, cu caractere cirilice, pentru românii ortodocşi. Aceasta a fost prima tipografie din Transilvania, întemeiată în 1528 sau chiar mai înainte de Theobaldus Gryphius din Reutlingen. Prima t carte ieşită de sub teascurile acesteia a fost *Gramatica latină* a lui Thomas Gemmarius (1529), folosită ca manual în şcoala sibiană ; a urmat .i un *Tratat despre ciumă,* în limba germană, scris de medicul Sebastian Pauschner (1530). Nu se păstrează nici un exemplar din aceste tipărituri.

T. Gryphius (-j- 1540) a avut ca discipol pe Lukas Trapoldner, care şi-a deschis în Sibiu o tipografie proprie. In cadrul acesteia a funcţionat şi o secţie româno-slavă, cu caractere cirilice, sub conducerea lui *Filip Moldoveanul,* identificat de Nicolae Iorga, încă din 1931, cu acel Philippus Pictor (sau Maler), menţionat de peste 50 de ori în actele magistratului din Sibiu, între anii 1521 şi 1554.

în secolele XV—XVI, o parte din preoţii şi dascălii români din Răşinari erau angajaţi ai magistratului sibian ca «scribi» sau «scriitori la cetate», şi ca soli în relaţiile diplomatice ale Sibiului cu Ţara Românească, cum a fost preotul Bratu, adus la Răşinari din Braşov. După ' 1521, conducătorul «secţiei româneşti» a cancelariei magistratului si- ? bian a devenit Filip Pictor sau Maler, ajutat uneori de preoţii răşină- s reni Matei şi Dumitru sau de alţi români (cneazul Ivan din Răşinari, ■' Ioan Literatul — Ioannes Litteratus ş.a.). In această calitate, el apare Şi sub numele de «Magister Philippus Pictor et scriba litterarum vala-

n», ceea ce arată că era un «pictor» sau caligraf profesionist, pentru scrierea corespondenţei în româneşte. După 1537, ma- Sibiului i-a încredinţat mai multe misiuni diplomatice în Ţara ască, pentru a negocia probleme de interes comun, ca înche- alianţe politice, culegerea de ştiri privitoare la mişcarea tur- . In 1555, postul de «scriitor la cetate» a fost preluat de fiul i, Ioachim, care a funcţionat, în aceaslă calitate, pînă către :3.

îngă activitatea sa de «scrib» şi «diplomat», Filip Moldoveanul L un iscusit meşter tipograf (unii tipografi din acel timp erau [i şi sub numele de «maler»). în anul 1544, a tipărit în Sibiu un *n românesc,* azi pierdut (Timotei Cipariu îl văzuse în 1838 la /em însă două ştiri contemporane despre tipărirea acestei cărţi, ste o menţiune în «Socotelile» oraşului Sibiu, cu data de 16 4, din care rezultă că s-au plătit lui «Phillippus Pictor» doi fio- tru tipărirea Catehismului românesc, o sumă însemnată pe ^. doua ştire este furnizată de o scrisoare din 1546, a preotului n Adalbert Wurmloch, adresată cărturarului Johann Hess din (azi Wroclav), în care relata că «s-a tradus Catehismul în lim- nă şi s-a tipărit la Sibiu, capitala noastră a saşilor din Transil- *a* litere sîrbeşti (= chirilice, n.n.). Mulţi dintre preoţi au pri- istă carte, socotind-o sfîntă, alţii însă o dispreţuiesc», oritatea cercetătorilor au socotit că este vorba de un Catehism (Al. Rosetti afirma ca are la bază Catehismul mic al lui Lu-gînd apariţia lui de mişcarea de răspîndire a Reformei printre mai ales că, în 1543, Universitatea săsească din Sibiu hotărîse ocuitorii de pe «Pămîntul crăiesc», indiferent de naţionalitate, iască noua învăţătură a lui Luther, în fruntea oraşului aflîndu- Haller, un luteran convins. Nu împărtăşim această părere, că apariţia Catehismului ar fi o urmare a mişcării de Reformă >aşii transilvăneni, totuşi nu putem accepta teza că el a fost t după Catehismul mic al lui Luther, sau că a fost tradus din e, cum au afirmat alţi cercetători.

îndoială că acest Catehism conţinea principalele rugăciuni şi ri creştineşti pe care le întîlnim şi în Catehismele de mai tîr- e 10 porunci, Simbolul credinţei, Tatăl nostru ş.a., cunoscute i masă a credincioşilor români în propria lor limbă, chiar dacă - săvîrşea în slavoneşte, încrt nu era nevoie_să^ fie ((traduse». [l]r est(e mult mai potrivit să fie numit *Catehismul românesc din*

1544. Faptul că n-a fost primit de toţi preoţii români, cum relata în
scrisoarea sa pastorul Wurmloch, nu trebuie să ne surprindă, căci unii
dintre ei, tradiţionalişti, obişnuiţi de sute de ani cu limba slavonă în
cult, au acceptat la început cu greu schimbarea limbii liturgice, ceea
ce pe atunci constituia un act revoluţionar, considerat de unii o alune-
care spre erezie, mai ales că introducerea limbii naţionale în cult era
cerută de toate confesiunile protestante care au luat naştere atunci.

A doua carte tipărită de Filip Moldoveanul la Sibiu a fost *Tetra-
evanghelul slavon* din 1546, o reeditare a celui tipărit de Macarie în
1512. Se cunosc două exemplare, unul incomplet, în Biblioteca M.E.
Saltîcov-Scedrin din Petersburg, altul, complet, în Biblioteca Universi-
tăţii din Ujgorod, ambele provenite din Moldova. Cel din Leningrad
a aparţinut domnitorului Gheorghe Ştefan (1653—1658).

Ceea ce trebuie remarcat la această tipăritură este stema Mol-
dovei pe pagina din faţă a filei 289. Prezenţa ei dovedeşte legăturile
dintre primul tipograf român din Transilvania, Filip Moldoveanul, cu
ţara sa de origine, dar mai presus de toate arată că Tetraevanghelui
sibian a fost realizat şi pentru moldoveni, aşa cum va fi şi Apostolul
tipărit de Dimitrie Liubavici la Tîrgovişte, în 1547. Nu este exclus ca
el să fi fost cerut de Petru Rareş *şi* de mitropolitul său Teofan I, ierarh
cu alese preocupări cărturăreşti.

Tipărirea Tetraevanghelului la Sibiu este dovedită prin stema
oraşului Sibiu : două săbii încrucişate, aşezate cu vîrful în jos, avînd
deasupra o coroană, şi care apare în cuprinsul cărţii de patru ori.

Din epilogul exemplarului din Ujgorod aflăm cîteva date privi-
toare la numele tipografului şi la data imprimării : «eu Filip Moldo-
veanu m-am trudit a săvîrşi această carte... în anul 7054, de la naşte-
rea lui Hristos 1546... şi s-a sîîrşit, în luna iunie 22 zile». In acelaşi an
apare, în actele sibiene, numele lui Philipp Pictor, deci identificarea
făcută de Nicolae Iorga şi apoi de alţi cercetători este justificată.

Dar Tetraevanghelui de la Sibiu prezintă un interes deosebit pen-
i tru istoria culturii româneşti şi prin faptul că este prima tipăritură de
la noi împodobită cu xilogravuri. Cercetările făcute de specialişti au
arătat că pînă la data imprimării acestei cărţi nu au mai existat xilo-
gravuri asemănătoare, ceea ce arată ca ele au fost realizate de Filip
Moldoveanul. La sfîrşitul Evangheliilor după Matei, Luca şi Ioan se
află, pe o pagină întreagă, chipul Mîntuitorului şezînd, în toate trei
figurînd şi monograma lui Filip. La începuturile Evangheliilor, se află
simbolurile evangheliştilor respectivi, iar la sfîrşitul cărţii mai apar,
Pe o pagină întreagă, simbolurile celor patru evanghelişti, alături de

Moldovei. Aceste gravuri sînt o creaţie artistică românească lă, mult superioare — ca tehnică de execuţie şi ca aspect artis- celor întîlnite în alte tipărituri contemporane. Frontispiciile şi le înflorate imită pe cele din tipăriturile lui Macarie. Literele iate tot de Filip, imită, de asemenea, tiparul macarian. Toate creaţii originale dovedesc că Filip Moldoveanul a fost un ti- priceput şi un gravor de o înaltă măiestrie artistică, treia carte imprimată de Filip Moldoveanul la Sibiu a fost *Te-ighelul slavo-român* (numit impropriu de cercetători : Evanghe- -n 1551—1553, *prima tipăritură în limba română cunoscută pînă* exemplar, incomplet, se păstrează în Biblioteca de Stat Saltî- edrin din Petersburg. Un fragment s-a descoperit în biserica din - i-Alba. Deşi nu avem indicaţii asupra tipografului şi a datei - i, ca în Tetraevanghelul din 1546, totuşi asemănarea literelor" două tipărituri, care merge uneori pînă la identitate (îndeo- îra M zisă «cu poale» şi iniţiala M, imitînd coroana Sibiului şi se mai întîlneşte în celelalte tipărituri româneşti din secolul al L), arată că s-a tipărit de acelaşi meşter tipograf şi în aceeaşi ie. Studiul filigranelor hîrtiei — provenită din fabrica de la — a dus la concluzia ca Tetraevanghelul a putut fi tipărit între >1—1553.

privinţa textului românesc, s-a stabilit că este vorba de o tra- mai veche din slavonă, făcută în Moldova, de unde a fost Kobabil, de însuşi meşterul tipograf. S-a afirmat că Tetraevan- se datora tot unei pretinse «propagande» luterane printre ro- ărere însuşită şi de unii teologi. Cercetătorii respectivi se ba- e faptul că luteranii ar fi urmărit compromiterea ierarhiei or- în faţa credincioşilor, numind — în textul românesc — pe ar- care a osîndit Ia moarte pe Iisus «mitropolit», iar pe Caiafa (piscup), arhiereii Legii vechi fiind numiţi tot «piscupi». Nu în aceste denumiri o influenţă luterană, ci doar o traducere punzătoare a grecescului dpj(iepe6s, explicabilă în primele tra- româneşti ale Sfintei Scripturi (acelaşi lucru îl putem spune raducerea termenului de «fariseu» cu «duhovnic»). Considerăm Tetraevanghelul slavo-român este o carte ortodoxă, probabil tot de domnii Moldovei, poate de Ştefan Rareş (1551—1552). cele expuse, rezultă că Filip Moldoveanul a ultură pentru timpul său, cunoscător al limbilor latină, germa- de magistratul sibian pentru coresporicîenţa cu >mâneşti extracarpatice şi în felurite misiuni diplomatice. *El a*

fost primul tipograf şi gravor de neam român, care a pus bazele primei tipografii româneşti, care lucra paralel cu cea slavă de la Tîrgo-vişte, condusă de Dimitrie Liubavici, In acelaşi timp, a fost un mare artist şi priceput tipograf, care a lăsat primele gravuri în cărţile noastre bisericeşti, dar şi primele cărţi româneşti : *Catehismul* din 1544 şi *Tetraevanghelul slavo-român* din 1551—1553.

Cu Filip Moldoveanul încep deci tipăriturile în limba română, care vor continua apoi, într-un ritm tot mai susţinut, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea.

Tipăriturile diaconului Coresi. Activitatea tipografică a Jui Macarie, Dimitrie Liubavici şi Filip. Moldoveanul a fost continuată de un alt tipograf şi cărturar de seamă, *diaconul Coresi.* Originar din Tîrgovişte, a învăţat meşteşugul tiparului în atelierul lui Dimitrie Liubavici, deşi nu este amintit în epilogurile cărţilor imprimate de acesta. Pentru prima oară, Coresi este amintit împreună cu Oprea Logofătul, un alt ucenic al lui Liubavici, în postfaţa (epilogul) *Ocfolhului* slavon, tipărit la Braşov între 12 iunie 1556 şi 14 ianuarie 1557 «din porunca jupînului Haniş Begner, judeţul Braşovului». în acelaşi epilog, erau amintiţi domnii celor trei ţări româneşti : Ioan Sigismund şi Isabella Zâpolya în Transilvania, Pătraşcu cel Bun al Ţării Româneşti şi Alexandru Lăpuşneanu al Moldovei, iar în frontispiciu, cartea avea stema Ţării Româneşti. Din acest epilog, se observă limpede că scopul urmărit de cei doi tipografi, dar- mai ales de editorul Hans Benkner, judele sau primarul Braşovului, era ca lucrarea să fie primită de românii de pretutindeni. Desigur, Benkner nu se angajase la tipărirea Octoihului «din dragoste pentru dumnezeeştile şi sfintele beserici», rum declara în postfaţă, ci numai clin interese materiale, el fiind şi proprietarul unei «mori de hîrtie» în Braşov.

Diaconul Coresi s-a reîntors apoi la Tîrgovişte. Aici a tipărit a doua sa carte, un *Triod-Pcnticostar* în slavona de redacţie medio-bulgară. în epilog se menţiona că s-a tipărit din dispoziţia lui Pătraşcu <"(4 Bun, de către diaconul Coresi, ajutat de cei zece ucenici ai săi, în cetatea de scaun Tîrgovişte», între 8 iulie 1557 şi 30 iulie 1558. însemnătatea acestei tipărituri constă nu numai în faptul că este prima ediţie a acestei cărţi la noi, ci mai ales în cele 11 splendide gra-[1] vuri în lemn, fiecare ocupînd o pagină întreagă (Iisus pe cruce, îngro* părea, învierea, Vindecarea slăbănogului din Capernaum, Iisus în templu, Convorbirea cu samarineanca, înălţarea, Pogorîrea Duhului Sfînt ş.a.). Se întîlnesc de asemenea cîteva frontispicii asemănătoare <~u ale tipăriturilor lui Macarie, precum şi iniţiale înflorate.

iabil în cursul anului 1559, Coresi a trecut munţii, stabilindu-
[şov. Cu aceasta, activitatea tipografiei din Tîrgovişte a încetat
tproape 90 de ani. Aşezarea lui Coresi la Braşov se datora
că aici a găsit teren prielnic pentru continuarea activităţii
tipograf şi mai cu seamă pentru imprimarea de cărţi în limba
căci în Transilvania circulau de mai multă vreme felurite tra-
Dmâneşti ale Sfintei Scripturi, tradiţia slavonă nefiind atît de
ă precum era în Ţara Românească şi Moldova. In jurul bise-
îtul Nicolae din Şcheii Braşovului luase naştere un adevărat
ultural românesc, sprijinit îndeosebi de preoţii de la această
de obicei oameni de carte, unii angajaţi ai Sfatului orăşenesc
edactarea scrisorilor româneşti şi pentru îndeplinirea unor
diplomatice în Ţara Românească şi Moldova. Se adăuga apoi
sul comercial al saşilor braşoveni, cîştigaţi pentru noua doc-
terană, care puneau la îndemîna lui Coresi hîrtia de care avea
>entru tipar.

3raşov, diaconul Coresi a desfăşurat o activitate multilaterală
exă aproape un sfert de veac. Contrar părerii vechii noastre
afii, care susţinea că el era un salariat —• pentru cărţile sla-
româneşti — al tipografiei săseşti-luterane din Braşov, îniiin-
marele reformator Johannes Honterus şi preluată de Valentin
cercetările mai noi au arătat că diaconul Coresi a avut un
ipografic propriu, pentru că nici un document nu confirmă pre-
i în cadrul tipografiei săseşti. S-a stabilit, de asemenea, că el
5 cu sine slovele chirilice ale tipografiei din Tîrgovişte, ci a
oit să-şi confecţioneze altele noi. In schimb, putem presupune
LS de la Tîrgovişte măcar o parte dintre ucenicii săi, unii fiind
i în epilogurile cărţilor sale braşovene. Desigur, atelierul său
alat undeva în afara zidurilor Braşovului, în cartierul romă-
îei, lîngă cunoscuta biserică cu hramul Sfîntului Nicolae, aju-
atîtea ori, în cursul veacurilor, de domnii munteni şi moldo-
:olo era sprijinit de preoţii bisericii, dar şi de unii meşteri şi
1 români. De fapt Coresi nici nu putea să-şi desfăşoare activi-
re zidurile Braşovului, a cărui viaţă economică-industrială era
ă de sectarismul intransigent al breslelor, în care românii nu
miţi.

chei, deci «extra muros», Coresi s-a bucurat de sprijinul oficia-
iseşti din Braşov (judele Hans Benkner, mai tîrziu Lucas Hir-
'arc considerau tipărirea cărţilor româneşti şi slavone ca o afa-
comercială, menită să dea de lucru fabricii de hîrtie din Bra-

şov şi să aducă cîştiguri în cazul unor investiţii. O dovadă concludenta, în acest sens, o constituie *Evanghelia cu învăţătură* din 1581, patronată de luteranul Lucas Hirscher, în prefaţa căreia era atacată însăşi confesiunea acestuia, iar în 1582 tot el scria că «se vinde foarte bine» în Moldova şi Ţara Românească. Spre deosebire de calvinii maghiari, saşii luterani n-au urmărit nicioadă convertirea românilor la luteranism.

în 1560—1561, a apărut o primă carte românească, *Tetraevanghelul.* In epilog se menţiona că editorul a fost tot «jupînul Hanăş Begner», meşteri tipografi fiind «diaconul Coresi ot Tîrgovişte şi Tudor diiacul». Tipărirea acestei voluminoase cărţi, de 246 foi, a durat nouă luni, de la 3 mai 1560 pînă la 30 ianuarie 1561. La baza acestei ediţii a Tetraevanghelului au stat vechile traduceri româneşti ale Sfintei Scripturi, cu îndreptările de limbă necesare făcute desigur de preoţii de la biserica Sfîntul Nicolae din Şcheii Braşovului. O cercetare a textului duce la constatarea că în unele locuri se întîlnesc remarcabile frumuseţi de limbă, iar în altele apar scăderi surprinzătoare şi numeroase nonsensuri. Iată, de pildă, o pericopă dintre cele mai izbutite : «De început era Cuvînt şi Cuvîntul era cătră Dumnezeu şi Dumnezeu era Cuvînt. Toate acelea fură, şi fără de El nimea nu fu ce fu. Intru acesta viaţa era şi viaţa era lumină oamenilor. Şi lumină întru întunerec lumina şi întunerecul el nu-1 prindea. Fu un om trimes de la Dumnezeu, numele lui Ioan. Acesta vine întru mărturie, de sa mărturisească de lumină, toţi credinţă să aibă lor». în epilogul cărţii se arăta că s-a tipărit «să fie popilor rumâneşti să înţeleagă să înveţe rumânii cine-s creştini». Editorul se adresa către «toţi sfenţii părinţi oare vlă-, clici, oare episcopi, oare popi», rugîndu-i «să nu judece, nici să săduiască», înainte de a citi cartea, prevăzînd că această inovaţie ar putea să nemulţumească pe unii. Cartea este împodobită cu patru frontispicii, la începutul Evangheliilor, asemănătoare cu cele din Tetraevanghelul lui Macarie.

Probabil din pricină că această primă ediţie a *Tetraevanghelului* românesc n-a avut prea multă căutare, — mai ales în Ţara Românească şi Moldova, unde tradiţia slavonă era mai puternică —-, judele Hans Benkner a dat la tipar, în 1562, cu munca aceloraşi tipografi, o ediţie slavonă a *Tetraevanghelului.* în curînd, însă, Coresi tipăreşte un *Apostol* (Praxiu) în româneşte ,• după cercetări mai noi, a fost imprimat în 1566, şi nu în 1563, cum s-a crezut mult timp.

O altă carte tipărită de Coresi la Braşov a fost *întrebarea creştineasca.* S-au păstrat numai 11 foi (probabil a avut 14). Lipsesc tocmai

de titlu şi ultima, probabil cu o postfaţa, din care s-ar cunoaşte -ecizie locul şi timpul apariţiei, meşterii care au lucrat şi chiar ei exact. Totuşi, datorită asemănărilor între litera acestei cărţulii iele tipărituri coresiene ulterioare, ca *Tetraevanghelul* românesc 560—1561 şi *Psaltirea* românească din 1570, putem deduce că el neşterul tipograf şi că lucrarea a apărut la Braşov, în anul 1561. îtr-un «prolog» al acestei cărţulii se arată că broşura a fost tra-jin slavoneşte de «nişte creştini buni», «cu ştirea episcopului Sa-ărei Ungureşti», fiind dedicată mitropolitului Efrem al Ungrovla-*c.* 1558—c. 1566). Ne îndoim că a fost tipărită cu binecuvîntarea va din Geoagiu, pomenit în prolog. Mai degrabă socotim că cei iădici ortodocşi sînt pomeniţi numai pentru ca broşura — care dea şi unele învăţături eterodoxe — să poată fi difuzată printre cioşii ortodocşi.

ajoritatea cercetătorilor afirmă că *întrebarea creştinească* nu ar t o nouă ediţie a *Catehismului* sibian din 1544. Părerea lor tre-rimită însă cu multă rezervă, din moment ce nu s-a păstrat nici >mplar din acela. S-a afirmat de asemenea că s-ar fi tradus din ite — avînd multe asemănări cu Catehismul mic al lui Luther — î ungureşte. Adevărul este că textul acestui Catehism românesc te fi pus pe două coloane cu al vreunui catehism german sau r. Am putea presupune că traducătorii au avut în faţă un izvod L care au fost introduse şi unele învăţături influenţate întmcît-leforma protestantă. Textul este expus sub forma a 28 de între-tot atîtea răspunsuri. între altele, sînt redate : Cele 10 porunci, ii credinţei, Tatăl nostru. Numărul tainelor era redus la două : şi împărtăşania. Vorbind despre «ispăşire», se arată că la ea ge numai «prin credinţă dereaptă», iar aceasta o aflăm numai a Evanghelie, respingîndu-se astfel, tacit, Sfînta Tradiţie. Cirn îxplicăm prezenţa acestor învăţături ? Fie că diaconul Coresi i suficiente cunoştinţe teologice (mai ales de teologie simboli-ne gîndim că şi mitropolitul Petru Movilă al Kievului, peste un veac, socotea învăţătura despre purgatoriu ca ortodoxă !}, litorul cărţii, Hans Benkner, i-a impus să tipărească broşura în *i* învăţături proprii noii sale confesiuni.

ura se pare că a avut o circulaţie destul de largă. Se păstrea-IUa copii în manuscris : una transcrisă de popa Grigorie din părtrată în aşa numitul *Codex Sturdzanus,* alta în *Codicele*

Altă carte românească tipărită de Coresi — probabil tot în 1561 — a fost *Pravila Sfinţilor Părinţi,* păstrată fragmentar. Este cea mai veche pravilă românească tipărită. Era o traducere — după o versiune slavonă — care avea la bază Nomocanonul atribuit lui Ioan Postitorul, patriarhul Constantinopolului (-[• 619). Cuprinde o serie de «canoane» care se prevăd pentru felurite păcate, absolut trebuitoare pentru duhovnici, în scaunul mărturisirii, dar şi unele norme cu caracter laic, penal.

Cu această lucrare se încheie prima perioadă din activitatea lui Coresi la Braşov, aceea a asocierii editoriale cu judele Hans Benkner. După moartea acestuia (1565), Coresi s-a asociat cu nobilul maghiar Forro Miklos, unul din propagatorii calvinismului în Transilvania. Ajutat de el şi pentru el, a tipărit două cărţi, în româneşte, într-un singur volum, în anul 1567. Unii cercetători consideră că nu s-ar fi tipărit la Braşov, ci la Cluj sau Aiud, importante centre calvine. Prima era *Tilcul Evangheliilor,* un amestec curios de învăţături protestante şi ortodoxe. Se găsesc aici atacuri împotriva cultului sfinţilor, a cinstirii icoanelor, a ierarhiei bisericeşti, a cultului morţilor, dar, în acelaşi timp, în contrazicere cu doctrina calvină şi cu cea luterană, se întîlnesc şi citate din scrierile Sfinţilor Părinţi răsăriteni. Cartea cuprinde şi multe învăţături calvine (predestinaţia, sola fideismul etc), la care se adaugă o critică violentă a clerului.

Cele aproximativ 250 de foi ale cărţii cuprind 49 cuvîntări pentru duminici şi 8 pentru sărbători. Cercetările mai noi au dovedit că sînt traduse din slavo-ucraineană (se păstrează două copii slavo-ucrainiene tîrzii — Postila din Tekovo şi Postila din Neagovo — identice cu Cazania lui Coresi). Textul pericopelor evanghelice este aproape identic cu cel din Tetraevanghelul din 1560—1561. La sfîrşit, era un text intitulat «dojana cetitorilor», cu atacuri vehemente la adresa ierarhiei superioare şi a cîrmuitorilor laici.

Tîlcui Evangheliilor avea ca anexă o altă carte, intitulată greşit — în toate studiile şi tratatele de Istorie literară — *Molitvelnic.* In realitate este o *carte de cîniccc şi slujbe calvine,* în care numărul tainelor era redus la trei (Botez, Cununie, împărtăşanie), iar cultul, ia predică, felurite im ne şi psalmi. «Slujbele» din această carte au fost traduse după cartea tipărită la Cluj de predicatorul calvin Gaspar Heltai (ediţia a. doua în 1559, sub titlul : «Agenda sau actele bisericeşti pe care le săvîrşesc de obicei miniştrii şi păstorii sufleteşti creştini»). Potrivit cercetărilor mai noi, cîntecele (imnele) din acest pretins Molitvelnic au fost traduse — în proză — după *Cartea* de *cinteco* a

ui calvin maghiar Szegedi Gergely, a cărei primă ediţie a apărut Astfel de cîntece, după cartea lui Szegedi, au circulat şi în ise româneşti. Se presupune că traducătorul (compilatorul) lor ineşte a fost superintendentul româno-calvin Gheorghe de z.

)ă tipărirea acestei cărţi, începe o nouă etapă în viaţa şi acti-lui Coresi, aceea în care devine editor pe cont propriu. De iainte, a dat o nouă orientare activităţii sale editoriale, punînd 1 pe tipărirea de cărţi în slavoneşte, cerute în Ţara Românească, a de tipărire de cărţi în limba slavonă, patronată de domnii şi liţii din Ţara Românească, trebuie considerată ca o formă de a Ortodoxiei în faţa protestantismului — care cerea introdu-mbii naţionale în cult.

i cărţile slavone tipărite în această perioadă : *Sbornicul* (Minei nice), în două părţi (1569), tipărit cu ajutorul a cinci ucenici, *ii Mare,* în două părţi (glasurile 1—4 şi 5—8), în 1574—1575, ;u ajutorul a opt ucenici, *Psaltirea* (1573, 1576 şi 1577), *Triodul* cu ajutorul a opt ucenici, *Liturghierul* (1568), *Tetraevanghelul* ipoi o nouă ediţie în 1583), împreună cu meşterul tipograf i. Nu ştim în ce împrejurări, în anul 1580, Coresi a tipărit un *slavon* (Minei), în oraşul Sebeş, lîngă Alba Iulia, «din po-rea osfinţitului mitropolit al Ardealului Kir Ghenadie». în 1577 t o *Psaltire slavo-română,* a doua tipăritură bilingvă cunoscută i.

tăm că în majoritatea epilogurilor acestor tipărituri sînt pome-nnii şi mitropoliţii din Ţara Românească. Astfel, Sbornicul din 'ctoihul (ambele părţi), Psaltirea din 1577 şi Triodul pomenesc candru II Mircea şi pe fiul său Mihnea, devenit Turcitul, ca şi opolitul Eftimie (iar Psaltirea pe noul mitropolit Serafim), ceea arată că tipăriturile respective erau cerute de domnii Ţării îŞti şi că au apărut cu «binecuvîntarea» mitropoliţilor Ungro-Psaltirea slavo-română din 1577 nu are însă nici o menţiune t gen.

ncomitent cu aceste cărţi slavone, Coresi a tipărit şi cîteva cărţi 'Şti, ceea ce constituia pe atunci un act cu adevărat revolu-La cele cinci apărute pînă în 1567, se adaugă acum alte trei ri româneşti ortodoxe : *Psaltirea* şi *Liturghierul* în 1570, *Evan-cu învăţătură* din 1580—1581. Psaltirea are un format mare, cu !00 file, pe cînd Liturghierul este de format mic, cu 42 file.

Pentru tipărirea Psaltirii, Coresi a avut la îndemînă manuscrise mai vechi (ex. copii după Psaltirile Scheiann, Voroneţeană, Hurmuzaki sau altele, care nu vor fi ajuns pînă la noi).

In ce priveşte Liturghierul (din care se păstrează un singur exemplar, în Biblioteca Arhiepiscopiei Sibiului), deşi în mod curent se consideră că traducerea şi tipărirea lui era cerută de oficialităţile calvine din Transilvania, considerăm, totuşi, că ea se datora şi nevoilor proprii ale bisericilor româneşti. Părerea că s-a tradus şi tipărit la cererea episcopului româno-calvin Pavel Tordaşi nu are nici un suport documentar sigur. Este adevărat că într-o scrisoare a «episcopului» româno-calvin Pavel din Turdaş către bistriţeni, din 9 decembrie 1570, le făcea cunoscut că a convocat un «sinod» al preoţilor români la Cluj, impunîndu-le să aducă un florin pentru cumpărarea Psaltirii şi 32 de dinari pentru cumpărarea Liturghierului. Presupunem că este vorba de Psaltirea românească, dar cu litere latine şi cu ortografie maghiară-săsească, şi de Cartea de slujbă (cîntări) pentru predicatorii calvini, tipărite în 1570, probabil la Cluj, sau poate chiar de pretinsul «Molitvelnic» din 1567. Nu vedem ce rost avea să publice cîrmuitorii calvini ai Transilvaniei un Liturghier ortodox, de vreme ce «sinodul» calvin de la Aiud, din 16 octombrie 1579, luase măsuri energice pentru «calvinizarea» cultului ortodox, iar în 1567 se tipărise acel «Moltivelnic» cu psalmi şi cîntări calvineşti.

Această primă traducere românească a Liturghierului cuprindea numai Liturghia Sfîntului Ioan Gură de Aur. Avea la bază un prototip slavon în manuscris, diferit de cel tipărit de Macarie în 1508. Ca şi în alte tipărituri coresiene, traducerea Liturghierului este, în mare măsură, aservită textului. Se pare că traducerea s-a făcut numai cu puţin timp înaintea tipăririi, căci numai aşa se explică o serie de cuvinte şi expresii traduse greşit, ca şi unele omisiuni. Dacă ar fi fost o traducere mai veche, ele ar fi fost îndreptate. In privinţa traducătorului (sau traducătorilor), ne raliem la părerea cercetătorilor mai vechi, că aceştia au fost preoţii de la biserica Sfînlul Nicolac din Şcheii Braşovului, care au ajutat pe Coresi şi la traducerea altor cărţi in româneşte. Am putea socoti Liturghierul românesc din 1570, exprimîndu-ne în termenii de azi, ca «o ediţie de probă».

Ultima carte tipărită de Coresi — şi în acelaşi timp cea mai însemnată dintre toate — a fost *Evanghelia cu învăţătură* sau Cazania, numită şi *Cazania a doua,* prima fiind considerată Tîlcul Evangheliilor din 1567. A fost dată în tipar la 14 decembrie 1580 şi isprăvită la 28 iunie 1581. In prefaţă se arăta că judele Braşovului, Lucas

ix — cu cheltuiala căruia s-a şi tipărit —, a găsit şi a primit un ar din această carte tipărită în slavonă, de la mitropolitul L al Ungrovlahiei. în continuare, în aceeaşi predoslovie se ca Lucas Hirscher s-a sfătuit cu mitropolitul Ghenadie din alia şi «cu mult cliros de preuţi ce le trebuia această carte», u încuviinţarea mitropolitului Serafim, a dat-o «Iu Coresi dia- ce era meşter învăţat într-acest lucru, de o scoase den cartea că pre limba rumănească, împreună şi cu preuţii de la be- Şcheailor de lîngă cetatea Braşovului, anume popa Iane şi lihai». Deci, cartea se prezenta ca o operă de colaborare tran-- munteană, atît prin împreună lucrarea diaconului Coresi cu preoţi şcheieni, cît şi prin binecuvîntarea dată de cei ptoi iliţi, primul oferind chiar şi exemplarul după care s-a făcut rea.

anghelia cu învăţătură a fost tradusă după Cazania imprimată ele tipograf rus Ivan Feodorov la Zabludov (Lituania), în 1569, rea lui Grigorie Hotchievici, hatmanul Lituaniei. La rîndul ei, i din Zabludov, tipărită după manuscrise slavo-ruse mai vechi, a bază o colecţie de omilii greceşti, majoritatea scrise de iul ecumenic Ioan Calecas (1334—1347).

pă cum Cazania din Zabludov avea rostul de a întări sufleteşte iincioşii ortodocşi din Ucraina şi Lituania, expuşi propagandei *i,* tot aşa versiunea ei românească avea rostul de a apăra Or- şi de a întări pe credincioşii ardeleni în vechea lor credinţă. Cazania din 1581 se prezintă drept cea mai însemnată carte trină ortodoxă tipărită la noi în cursul secolului al XVI-lea,)ărirea era patronată de un om de afaceri luteran. Cele peste foi ale cărţii cuprind textul pericopelor evanghelice din durai- le peste an şi din unele sărbători, reproduse după *Tetraevan-* din 1560—1561, cu comentările sau omiliile respective, înce- Duminica Vameşului şi Fariseului şi terminînd cu Duminica a ipă Rusalii. De notat că lipsesc cazaniile din şase duminici, ire şi la Duminica Ortodoxiei (lipsa acesteia s-a interpretat ca snţă luterană, exercitată prin Lucas Hirscher, editorul cărţii). oţii Iane şi Mihai de la biserica Sfîntul Nicolae din Şchei — ca traducători ai cărţii — erau unii din cei mai învăţaţi preoţi 1 timp (Mihai învăţase în Serbia). Probabil au ajutat pe Coresi ipărirea altor cărţi ; în Liturghierul slavon tipărit de Serbau Coresi în 1588, preotul Mihai figurează ca «isprăvitoriu». amintea celor doi preoţi, domnii de peste munţi, Pătraşcu cel

Bun şi Aron Tiranul, au acordat ajutoare materiale bisericii la care slujeau, iar preotul Minai a ridicat o nouă şcoală românească la Braşov, în 1597.

Cu această lucrare, se încheie şirul tipăriturilor lui Coresi. Trebuie să notăm că numărul tipăriturilor coresiene nu e stabilit definitiv ; în orice caz, sînt peste 25, ceea ce reprezintă mai mult de jumătate din întreaga producţie de carte — în limbile slavonă şi română — din secolul al XVI-lea (peste 11.000 de pagini). Au fost semnalate şi cîteva fragmente de tipărituri presupuse ca aparţinînd tot lui Coresi.

Ucenicii» lui Coresi. Consemnăm aci şi cărţile tipărite de «ucenicii» formaţi în atelierul tipografic al diaconului Coresi, în afară de diacul *Tudor* şi *Mănăilă,* ale căror nume le-am întîlnit. Astfel, în 1565, un diac *Călin,* ajutat de patru ucenici, a reeditat *Tetraevanghelul* slavon din 1562 (cu acelaşi text, uneori aceleaşi ornamentaţii şi frontispicii).

In 1567 «jupînul *Lorinţ,* diacul din Braşov şi cei patru ucenici» au scos de sub tipar un *Octoih,* «în cetatea Braşov», prin 1577—1578, o *Psaltire,* iar în 1578, un *Octoih mic,* toate în slav oneste. Se pare că acest Lorinţ a pus bazele unei întreprinderi tipografice proprii, căci în prima jumătate a anului 1579 a tipărit un *Tetraevanghel slavon* la Alba Iulia, cu interesante frontispicii şi iniţiale, într-o formă diferită de cele întîlnite în tipăriturile anterioare.

Deşi epilogul menţiona că s-a tipărit «din porunca marelui voevod Batăr Criştov» (Christofor Bâthory), iniţiativa tipăririi a avut-o mitropolitul Hristofor II, răposat în cursul aceluiaşi an. Diacul Lorinţ a obţinut de la principele Transilvaniei monopolul pentru editarea Tetraevanghelului slavon pe 30 de ani, primul privilegiu de acest gen în ţările noastre.

Palia de la Orăştie. Alţi doi ucenici ai lui Coresi, şi anume fiul său «Şerban diiacu, meşteru mare a tiparelor şi cu Marien diiac» au dat la lumină o altă însemnată lucrare în limba română, cunoscută sub numele de *Palia de la Orâştie.* Lucrul a început la 14 noiembrie 1581 şi s-a isprăvit la 14 iulie 1582. Cuprinde primele două cărţi ale Sfintei Scripturi : Facerea şi Ieşirea. Numele de Palia (iţaXatd = cele vechi) a fost dat chiar de traducători.

Traducerea Paliei în româneşte s-a făcut sub înrîurirea propagandei pe care o desfăşurau calvinii printre români, în vederea atragerii lor la noua confesiune reformată. Din predoslovia cărţii, aflăm că iniţiativa traducerii şi a tipăririi a aparţinut lui Mihail Tordaşi «ales piscopul românilor în Ardeal», ajutat de alţi patru propagatori ai calvinismului : «Herce Ştefan, propoveduitoriul Evangheliei lui Hristos

şui Căvăransebeşului, Zacan Efrem, dascălul de dăscălie a (Ca-
jeşului şi Peştişel Moisi, propovăduitoriul Evangheliei în oraşul
ilui şi cu Achirie, protopopul varmighiei Henedoarei».
aceeaşi predoslovie se arăta că s-au tradus toate cele cinci cărţi
Moise şi «patru cărţi ce se cheamă Ţărstva (Împăraţi) şi alţi
ci căţiva». S-au tipărit însă numai primele două cărţi din Penta-
Facerea (Bîtia) şi Ieşirea (Ishodul). Textul propriu-zis e prece-
! cîteva consideraţii isagogice sumare (foile 2—5).
ce priveşte originalul după care s-a tradus, predoslovia spunea
:ă cele cinci cărţi ale lui Moise (Pentateuhul) «sămt întoarse şi
den limba jidovească pre greceşte, de la greci sărbeşte şi în-
5 limbi *(şi) din acelia scoase* pre limbă rumănească». Daj—In
ii predoslovie se arată că s-a tradus «cu mare muncă» «den lim-
ovească şi grecească şi sârbească pre limbă romănească». Este
reu de admis că aceşti cinci tălmăcitori vor fi cunoscut temeinic
; ebraică şi greacă. Cercetările făcute asupra Paliei au dovedit
ducătorii s-au folosit, în primul rînd, de *Pentateuhul maghiar,*
de predicatorul calvin Gâspâr Heltai la Cluj, în 1551. In textul
esc apar numeroase cuvinte de origine maghiară, nume proprii
minaţia *ot,* caracteristică acuzativului maghiar, unele construc-
iine de spiritul limbii române. Traducătorii au avut însă în faţă
ui latin al Vulgatei (dovedit de numele proprii cu terminaţiile
i os) şi poate un text slavon în manuscris, căci prima Biblie sla-
apărut la Ostrog, în 1581 (cuprinde şi cuvinte slave specifice,
zate în limba română).
îşi Palia era tipărită cu un anumit scop, străin intereselor orto-
;i româneşti, totuşi ea reprezintă cea dintîi traducere roniâneas-
loscută din cărţile Vechiului Testament, eşterul Şerban, fiul
lui Coresi, a mai tipărit un *Liturghier sla-*
Braşov, în anul 1587. In epilog era amintit domnitorul Mihnea
ui al Ţării Româneşti, iar ca «isprăvitoriu», adică diortositor,
1 Mihai de la biserica Sfîntul Nicolae din Şchei. Probabil tot
i a tipărit la Braşov, în perioada 1589—1590, o nouă ediţie din
ea *slavo-iomână* şi din *Psaltirea slavonă.*
semnătatea tipăriturilor coresiene. Marele merit al lui Coresi
cela că a fost primul cărturar care a luptat în mod conştient
introducerea limbii române în Biserică, pentru răspîndirea
i Je carte în româneşte. Activitatea lui reprezintă o continua-
> desăvîrşire a mişcării care a dat cele dintîi cărţi traduse în ro-

mâneşte. Datorită tipăriturilor coresiene, scrisul românesc s-a răspîndit tot mai mult, începîndu-se procesul de lungă durată al înlocuirii limbii slavone din slujba bisericească şi din cancelariile domneşti.

In privinţa textelor româneşti care au stat la baza tipăriturilor coresiene, toţi cercetătorii sînt de acord că este vorba de traduceri mai vechi, care au fost apoi revizuite şi îndreptate în vederea tipăririi, înlăturîndu-se, pe alocuri, provincialismele şi arhaismele. Această muncă de îndreptare au făcut-o preoţii de la biserica Sfîntul Nicolae, din care doi sînt pomeniţi cu numele în ultimele tipărituri coresiene.

Osteneala lor este amintită indirect şi în *Istoria bisericii din*' *Şcheii Braşovului* a lui Radu Tempea, ca şi în unele izvoare contemporane. De pildă, într-un *Octoih* manuscris din 1570, copiat de Oprea diacul, era notat că s-a făcut «de pre izvodul ce iaste în biserica Şcheailor *de lîngă cetatea Braşovului, de l-au scos den limba sîrbeas-că pre limba rumânească sfinţii părinţi cine *au iost nainte intru acest loc».* Deci «opera de introducere a limbii române în biserică nu a fost patronată, nici iniţiată de luterani sau de calvini, ci trebuie socotită ca o operă de iniţiativă românească, ortodoxă, o pagină de istorie internă» (P. P. Panaitescu, *începuturile şi biruinţa scrisului...,* p. 150). Tipăriturile lui Coresi au contribuit deci la formarea unei limbi literare şi liturgice româneşti unitare. Deşi au trecut patru veacuri de la apariţia lor, ele pot fi citite cu uşurinţă pînă astăzi.

Prin tipăriturile româneşti ale lui Coresi s-a făcut şi mai mult simţită unitatea de limbă, de credinţă şi de origine a românilor de pretutindeni. Notăm, între altele, că în unele din tipăriturile sale româneşti, termenul «romanus» este tradus cu «rumân», deci tălmăcitorii aveau conştiinţa limpede a originii romane a poporului nostru. Conştiinţa unităţii de neam se reflectă şi în epilogurile unor cărţi româneşti : «am scris aceste sfinte cărţi de învăţătură să fie popilor rumâneşti, să înţeleagă, să înveţe rumânii cine-s creştini» (Tetraevanghelul din 1561), sau : «dacă văzui că mai toate limbile au cuvîntul lui Dumnezeu în limba lor, numai *noi rumânii n-avem...,* începutu-s-au a se scrie aceste sfinte Psaltiri» (Psaltirea din 1570) ; «Ce folos e lor (= credincioşilor, n.n.), dacă popa grăieşte în limbă străină rumânilor, sârbeaşte (= slavoneşte, n.n.), de nu înţeleg, sau pe altă limbă ce nu vor înţelege ascultătorii ?... popa să fie ştiutorul cărţilor, că aşa va putea învăţa...» (Evanghelia cu învăţătură din 1581). Iar în prefaţa Paliei se spunea : «le-am scris vouă, rumâni, să le cetiţi». In introducerea Paliei, numele nostru etnic apare sub forma *român,* şi nu *rumân.*

lte din epilogurile cărţilor slavone tipărite de diaconul Coresi c pe domnii şi mitropoliţii din Ţara Românească, ceea ce con-3 dovadă concludentă că erau cerute de aceştia, ţile lui Coresi s-au răspîndit pe o arie geografică foarte întinsăr «ţinuturile locuite de români. De pildă, Întrebarea creştinească îla Sfinţilor Părinţi s-au găsit în Ieud-Maramureş, Evanghe-1560—1561 la mînăstirea Ciolanu-Buzău, Psaltirea din 1570 la Olteană, alta în Lazuri-Bihor. Reiese deci că tipăriturile core-u avut şi un rol însemnat în întărirea conştiinţei unităţii de i românilor de pretutindeni. Iar tipăriturile slavone ale lui au fost folosite nu numai în bisericile din cele trei ţări romă-:i şi în bisericile ortodoxe de limbă slavă, lucru dovedit de sxemplare care se găsesc în diferite biblioteci şi mînăstiri de otare. Cu alte cuvinte, de roadele muncii lui Coresi s-au putut şi credincioşii ortodocşi români şi slavi de pretutindeni.

C o n c l u z i i : Se *desprinde, din cele expuse, că diaconul Co ci intrat în istoria poporului şi a Bisericii noastre ca unul din nai de seamă tipografi şi editori pe care i-a avut cultura romă-ză. Două sînt coordonatele majore care îi caracterizează înde-ita activitate editorial-tipografică: a făcut începutul pătrunde-'mfni române în slujba bisericească şi a contribuit la crearea limbi literare româneşti unitare. Prin toate strădaniile sale, si se prezintă ca un adevărat deschizător de epocă în istoria irii româneşti.* '

BIBLIOGRAFIE v

'o a r e. IOAN BIANU şi NERVA HODOŞ, *Bibiiogralia românească veche* 1508—1716, Bucureşti, 1903, IX + 572 p. 'şi tomul IV (DAN SIMONESCU), şi *îndreptări,* Bucureşti, 1944, XIII + 372 p.

c r ă r i de s i n t e z ă. In afară de tratatele de istoria literaturii române s mai pot consulta : P. P. PANAITESCU, *începuturile şi biruinţa scrisului română,* Bucureşti, 1965, 230 p. ; MIRCEA TOMESCU, *Istoria cărţii romă-la începuturi pină în 1918,* Bucureşti, 1968, 216 p. + 116 ii. + VIII pi. ;' 3ŢIE, *Începuturile scrisului in limba română, Contribuţii filologice şi lingvis-*ureşti, 1974, 210 p. ; DEMENY LAJOS şi LIDIA A. DEMENY, Corfe, *tipar ite la români în secolul al XVI-lea,* Bucureşti, 1986, 350 p. + 81 ilustr.

) ă r i ţ u r i l e l u i F i l i p Moldoveanul. NICOLAE SULICA, Ca-' *româneşti din 1544 (Sibiu) şi 1559 (Braşov). Precizări cu privire la izvoarele nuarul Liceului de băieţi «Al. Papiu-Uarian» din Tîrgu Mureş pe anii 1932—* gu Mureş, 1936, p. 47—101 ; I. CRĂCIUN, *Catehismul românesc clin 1544 urmat ilte catehisme româno-luterane -. Bîrseanu, Sturdzan şi Marţian. Texte roumairt tis,* Sibiu-Cluj 1945—46, 168 p. ; VIRGIL MOLIN, *Interpretări noi în lcgătu-itehismul de la Sibiu,* în M.A., an. V, 1960, nr. 1—2, p. 36—54 (consideră Părit la Braşov) j SIGISMUND JAKO, *Tipografia de la Sibiu şi locul ci în*

Icoană din sec. **XVI** reprezentînd Coborîrea de pe cruce. In stînga, doamna Despina, văduva lui Neagoe Basarab, îşi plînge fiul, Teodosie, mort prea de timpuriu.

Chivot **dăruit mă tirii Dionisiu de Nea Basarab.**

"#> - *

ă originală în catedrala episcopală din Roman, cu scene din viaţa Si. Nicolae.

P..i-eş şi familia, frescă originală în naosul bisericii mănăstirii Moldoviţa (1537).

:k

Ieremia Vodă Movilă şi familia, frescă originală în naosul bisericii mănăstirii Sucevita (c. 1595-1596).

Epitaf de la mănăstirea Sucevita (1592-1593), azi în muzeul mănăstirii.

■*mm*

■ •■ OJOIS 1 ^» ti

•erămîntul de mormînt al lui Ieremia Movilă (f 1606), înfăţişat într-o mantie de bro-
r> avînd sus, în dreapta, stema Moldovei, iar în stînga biserica mănăstirii Suceviţa. Azi
mănăstirii.

Acoperămîntul de mormînt al lui Simion Movilă (f 1609), tatăl mitropolitului Petru Movilă al Kievului. Este redat cu ochii închişi, îmbrăcat în haină de brocard, cu coroana pe cap. Azi în muzeul

k

teazul, frescă în biserica mănăstirii Călui - j. Olt, ctitoria Buzestilor, lucrată de
l în 1594.

Doamna Stanca, soţia lui Mihai Viteazul, cu fiul lor Nicolae Pătraşcu, frescă în biserica mănăstirii Călui, lucrată de Mina zugravul în 1594.

'omnului cu Pruncul. Icoană pe lemn de la schitul Valea Mare - Argeş (prima
colului Yviri

istoria tiparului românesc din secolul al XVI-lea, în A.I.I.C, VII, 1964, p. 97—115; L. DEMENY şi DAN SIMONESCU, *Un capitol important din vechea cultură românească (Tetraevanghelul,* Sibiu, 1546), Supliment la S.C.D.B., 1965, nr. 1, 18 p. + 17 pi.; ION GHEŢIE, *Consideraţii filologice şi lingvistice asupra Evangheliarului din Petersburg,* în S.C.L., XVII, nr. 1, 1965, p. 47—79 (reprodus şi în voi. *Începuturile scrisului în limba română. Contribuţii iilologice şi lingvistice,* Bucureşti, 1974, p. 139—171); L. DEMENY, *Le premier texte roumain imprime,* în R.R.H., an. IV, 1965, nr. 3, p. 385—412 (acelaşi studiu sub titlul: O *tipăritură slavo-română precoresiană,* în «Studii», revistă de istorie, an. XVIII, nr. 5, 1965, p. 1001—1038); FERENC HERVAY, *L'imprimerie du maître Philippe de Nagyszeben* (Sibiu) *et Ies premiers Hvres en langue roumaine,* în rev. «Magyar Konyvszemle», Budapest, nr. 2, 1965, p. 119—127; FERENC HERVAY, *L'imprimerie cyrillique de Transilvanie en XVI-e siecle, în* «Magyar *Konyvszemle»,* Budapest, 1965, nr. 3, p. 201—216; SIGISMUND JAKO, *Editarea cărţilor româneşti la Sibiu în secolul al XVI-lea. Noi rezultate în domeniul cercetărilor cu privire la prima carte tipărită in limba română,* în A.I.I.C, VIII, 1965, p. 115—126; ARNOLD HUTTMANN şi PA VEL BINDER, *Contribuţii la biograiia lui Filip Moldoveanul, primul tipograi român. Evoluţia vieţii culturale româneşti la Sibiu în epoca umanistă,* în L.L., 16, 1968, p. 145—174;LIDIAA. DEMENY, *Xilogravurile lui Filip Moldoveanul,* in S.C.I.A., Artă plastică, t. XVI, nr. 2, 1969, p. 229—241 ; SIGISMUND JAKO, Pe *urmele Catehismului românesc din unul 1544,* în R.B., an. XXIII, 1970, nr. 11—12, p. 716—720 (şi în voi. *Philobiblon iransilvun,* Bucureşti, 1977, p. 117—127); LUDOVIC DEMENY, *La typographie cyrillique de Sibiu au milieu du XVI-e siecle,* în «Roumanian Studies», II, 1971—72, Lei-den, 1973, p. 30—47 ; JAKO ZSIGMOND, *Tiparul cu litere latine din Sibiu în secolul al XVI-lea,* în voi. *Philobiblon transilvan,* Bucureşti, 1977, p. 93—116; EVA MlR-ZA, *Un iragment din Evangheliarul slavo-român de la Sibiu (1551*—J553J, în L.R., j 978, nr. 2, p. 173—175.

Ediţie critică. *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu,* 1551—1553. Studiu introductiv filologic de Emil Petrovici; Studiu introductiv istoric de L. Demeny, Bucureşti, 1971, 419 p.

Tipăriturile diaconului Coresi. Ediţii critice. SEXTIL PUŞCA-RIU şi AL. PROCOPOVICI, *Diaconul Coresi. Cartea cu învăţătură (1581),* voi. I (textul), Bucureşti, 1914, 8 + 566 p.; voi. II (studiu) n-a mai apărut; NICOLAE DRĂGANU, *Un iragment din cel mai vechi Molitvelnic românesc,* în «Dacoromania», II, Cluj, 1922, p. 254—326; I. BIANU, *Texte de limbă din secolul XVI.... I, întrebare creştinească...,* Bucureşti, 1925, 22 p.; I. BIANU, *Texte de limbă din secolul XVI... Lucrul apostolesc. Apostolul — tipărit de diaconul Coresi la Braşov la anul* 1563, Bucureşti, 1930, XIV + 632 p.; FLORI CA DIMITRESCU, *Tetraevanghelul tipărit de Coresi, Braşov,* 3560—*1561, comparat* cu *Evangheliarul lui Radu de la Măniceşti 1574.* Ediţie alcătuită de..., Bucureşti, 1963, 425 p.; SPIRI-DON CÂNDEA, *Textul Liturghierului românesc publicat de diaconul Coresi,* în M.A., an. V, 1960, nr. 1—2, p. 70—92; AL. MAREŞ, *Liturghierul lui Coresi.* Text stabilit, studiu introductiv şi indice de..., Bucureşti, 1969, 186 p. + 84 facs.; B. P. HAŞDEU, *Psaltirea publicată româneşte în 1577* de *diaconul Coresi,* ediţie în caractere chirilice şi transcriere latină de..., voi. I, Bucureşti, 1881 (textul), voi. II, Bucureşti, 1888 (studiu); STELA TOMA, *Coresi, Psaltirea slavo-română, 1577, în comparaţie cu Psaltirile coresienc din 1570 şi 1589.* Text stabilit, introducere şi indice de..., Bucureşti, 1976, 780 p.; Texte *româneşti din secolul al XVI-lea.* I. Catehismul lui Coresi, II. Pravila lui Coresi... Ediţii critice de Emanuela Buză ş.a. Coordonator Ion Gheţie, Bucureşti, 1982.

Lucrări generale: LUCIAN PREDESCU, *Diaconul Coresi,* Bucureşti, 1933, 104 p. (şi recenzia lui DAN SIMONESCU, *Diaconul Coresi, Note pe marginea unei cărţi,* Bucureşti, 1933, 21 p.); R. D. MAZILU, *Diaconul Coresi. Contribuţii,* Ploieşti, 1933, 63 p.; BARBU TEODORESCU, *Personalitatea diaconului Coresi şi rolul lui în cultura românească,* în B.O.R., an. LXXVII, 1959, nr. 3—4, p. 287—306 ; VIRG1L MOLIN, *Coresi editor şi tipograi,* în B.O.R., an. LXXVII, 1959, nr. 3—4, p. 307—321 ; VIRGIL MOLIN, *Despre diaconul Coresi. La 400 de ani de la începutul activităţii sale de la Braşov şi de la tipărirea primei cărţi româneşti,* In G.B., an.

359j nr. 7—12, p. 633—656 ;• SPIRIDON CÂNDEA, *Diaconul Coresi — sim-<rai sau şi traducător al cărţilor româneşti tipărite de el ?* în M.A., an. VII, 3_6, p. 325—344; VIRGIL MOLIN, *Date noi* cu *privire la activitatea dia-Zoresi ca editor,* în B.O.R., an. LXXXI, 1963, nr. 7—8, p. 781—791 ; L. DE-\ *dus oare Coresi tiparniţa de la Tirgovişte la Braşov ?* în LX., XIX, 1968,) • DAN SIMONESCU, *Un mare editor şi tipograi din secolul al XVI-lea,* ' XI, 1969, p. 53—60; ARNOLD HUTTMANN, *Consideraţii privind veni-mulu'i Coresi la Braşov,* în «Cumidava», Braşov, 1968, p. 103—108 ; MIRCEA U *Cartea românească în perioada coresiană,* în voi. *Probleme de biblio-*cureşti, 1970, p. 51—67; VASILE COMAN, *Însemnătatea culturală şi reli-tipăriturilor coresiene,* în M.M.S., an. XLVI, 1970, nr. 11—12, p. 638—645; HUTTMANN, *Date vechi şi noi privind activitatea tipogralică a diaco. resi,* în S.C.B., XII, 1972; OCTAVIAN NIŢU, *Relaţia dintre «tipograiia dia-Coresi», din Şcheii Braşovului şi «tipograiia honteriană» din cetate,* în n XCIII, 1975, nr. 3—4, p. 426—446; ION GHEŢIE, Coresi — *traducător ii,* în L.R., an. XXVIII, 1979, nr. 4, p. 325—332; GERNOT NUSSBÄCHER, ci şi *hrisoave. Studii,* Bucureşti, 1987, p. 159—177.

i ă r i t u r i l e l u i C o r e s i . ANDREI BIRSEANU, *Catehismul luteran* , în «An. Acad. Rom.» Mem. Sect. Lit., s. XIII, t. 1, nr. 3, Bucureşti, 1923, p. 33 extras, 8 p.); NICULAE ŞERBĂNESCU, Ia *400 de ani de la apariţia «lncreştineşti»,* în B.O.R., an. LXXVII, 1959, nr. 11—12, p. 1033—1052; ION *Citeva precizări în legătură cu datarea Catehismului lui Coresi,* în S.C.L. 1966, nr. 5.

BAN CIOCULESCU, *Patru sute de ani de la apariţia Tetraevanghelului lui ,* n B.O.R., an. LXXIX, 1961, nr. 1—2, p. 161—168; AL. MAREŞ, *Precizări raducerea Tetraevanghelului lui Coresi,* în S.C.L., an. XVIII, 1967, nr. 6, 67.

«TANTIN I. KARADJA, *Despre Lucrul apostolesc al lui Coresi de la 1563,* xnd. Kom., Mem. Sect. Lit., s. III, t. II, m. 6, Bucureşti, 1924, p. 545—555 ;, 11 p. + 3 pi.); ŞT. PASCA, *Probleme în legătură cu începuturile seri-nâresc. Versiunile româneşti din secolul al XVI-lea ale Apostolului,* în 1957, p. 47—95; N. CORLĂTEANU, *In jurul unei controverse filologice ile dintre «Codicele Voroneţean» şi «Lucrul apostolesc» al lui Coresi),* în :, 1960, nr. 3, p. 443—457; PÂNDELE OLTEANU, *Contribuţii la problema Hor şi promovării scrisului românesc. 400 de ani de la apariţia «Tilcului llor» (1564) al lui Coresi,* în L.L., XVI, 1964, nr. 2, p. 189—211 ; PAN-TEANU, *Presupusul original unguresc al Cazaniei I din 1564 a diaconului orectarea unei erori,* în voi. *Omagiu lui Alexandru Rosetti,* Bucureşti, B45—650; PÂNDELE OLTEANU, *«Postilla de Neagovo», In lumina «Caza-diaconului Coresi (c. 1564),* în Rsl. XIII, 1966, p. 105—131 ; A. HUTTMANN DER, Cu *privire la datarea şi geneza Cazaniei I tipărită de diaconul Co-.R.,* an. XVI, 1967, nr. 2, p. 109—117; ALEXANDRU MAREŞ, *Cînd şi unde rit Tîlcul Evangheliilor şi Molitvelnicul românesc,* în L.R., an. XVI, 1967, .19—130.

NASIE POPA, *Originalul cîntecelor din Molitvelnicul tipărit de Coresi* in L.R., an. XV, 1966, nr. 3, p. 255—265; TITUS FURDUI, *Date noi privi-*Tllcul Evangheliilor»* şi *«Molitvelnicul românesc» al lui Cocesi^in Biblio-rcetarea,* III, 1979.

DLAE SULICĂ, O *nouă publicaţie românească din secolul al XVI-lea : Li-diaconului Coresi tipărit la Braşov in 1570,* Tg. Mureş, 1927, 16 p.; I CÂNDEA, *Primul Liturghier românesc tipărit,* in M.A., an. IV, 1959, nr. 722—771.

!LE MANGRA, *Cercetări literare-istorice, I. Psaltirea diaconului Coresi,* i *157Q în Braşov...* Bucureşti, 1896, 29 p.; L. DEMENY, *Psaltirile chirilice i Transilvania în a doua jumătate a secolului al XVI-lea,* în S.C.B., serie '■• Bucureşti, 1974, p. 91—112.

VASILE GRECU, *Izvorul principal bizantin pentru Cartea cu învăţătură a diw conului Coresi din 1581 ; Omiliile patriarhului Caleca (1334—1341),* Bucureşti, 1939, 166 p.; MARI A RĂDULESCU, *Originalul slav al Evangheliei cu Învăţătură a diaconului Coresi...,* Bucureşti, 1959, 105 p. ; PÂNDELE OLTEANU, *Les originaux slavo-rasses de plus anciennes collections d'homelies roumaines,* în Rsl., an. IX, 1963, p. 163—192; SILVIU HĂRĂGUŞ, O *carte de doctrină şi pietate ortodoxă: Evanghelia cu Învăţătură* (1581), în B.O.R., an. LXXXVII, 1969, nr. 7—8, p. 740—773; A. HUT-TMANN şi P. BINDER, *Geneza Cazaniei a U-a (1581) şi legăturile diaconului Coresi cu tipograiia latină din Braşov,* în S.L.L.F., I, Bucureşti, 1969; IOAN TURCU, *Evanghelia cu învăţătură din anul 1581. Consideraţii şi precizări, accente* în B.O.R., an. XCIX, 1981, nr. 7—8, p. 888—911 ; IOAN IONESCU, *Patru sute de ani de Ia tipărirea Evangheliei* cu *învăţătură a diaconului Coresi la Braşov în 1581 şi mesajul ce-1 poartă,* în G.B., an. XL, 1981, nr. 11—12, p. 1154—1177.

N. IORGA, *Octoihul diaconului Lorinţ,* în «An. Acad. Rom.» Mem. Secţ. Ist. s. III, t. XI, nr. 7, Bucureşti, 1931, p. 201—204; AL. MAREŞ, *In legătură* cu *activitatea tipograiică a diconului Lorinţ,* în R.L., an. XIX, 1970, nr. 2, p. 129—137; ARNOLD HUTTMANN şi PA VEL BINDER, *Contribuţii la cunoaşterea vieţii şi activităţii diaconului Lorinj,* în *Studii de limbă literară* ţ; filologie, voi. li, Bucureşti, 1972 p 243—258.

AL. MAREŞ, *Despre un presupus Liturghier slavon coresiQii şi despre datarea unei cărli tipărite do Serban Coresi,* în R.L., an. XVII, 1968, nr. 5, p. 455—462.

Palia. Ediţii critico. MARIO ROQUES, Les *premieres traductions roumaines de l'Ancien Testament. Palia d'Orăştie (1581—1582). I. Preface et livre de la* Genese *publies avec le texte hongrois de Heltai et un introduction par...* Paris, 1925, LXXI + 213 p. (vezi şi recenzia lui N. DRAGANU, în «Dacoromania», IV, 2, 1924—26, p. 1107—1113 şi OVID DENSUŞIANU, în «Grai şi Suflet», III, 1927); VIORICA PAMFIL, *Palia de la Orăştie, 1581—1582. Text-Facsimile-Indice.* Ediţie îngrijită de..., Bucureşti, 1968, XIV + 499 p.

IOSIF POPOVICI, *Palia de la Orăştie,* în «An. Acad. Rom.». Mem. Sect Lit„ s. II, t. 33 (1910—11), p. 517—538; VIORICA PAMFIL, *Elemente regionale în lexicul Paliei de la Orăştie,* în C.L., III, 1958, p. 227—248; NICULAE ŞERBĂNESCU, *Palia de la Orăştie. Patru sute de ani de la imprimare,* în B.O.R., an. C, 1982, nr. 7—8, p. 692—713; IOAN IONESCU, *Palia de la Orăştie (1581—1582). Patru secole de la tipărire,* în G.B., an. XLI, 1982, nr. 7—8, p. 536—550; Voi. *Palia de la Orăştie (1582— 1892. Studii şi cercetări de istorie a limbii şi literaturii române,* Bucureşti, 1984, 195 p.

Colaboratorii lui Coresi. NICOLAE SULICÂ, *Preoţii de la biserica Stîntul Nicolae din Braşov ca precursori ai lui Coresi,* în rev. «Athenaeum», Bucureşti, 1939, nr. 1, p. 31—44; nr. 2, p. 127—134; nr. 3, p. 253—261 ; nr. 4, p. 344—359; NICOLAE SULICĂ, *Minunata cetate a Braşovului. Cărturarii braşoveni ai secolului al XVl-lea ca ctitori ai limbii noastre literare,* Braşov, 1943, 59 p.; SPIRIDON CAN-DEA, *Braşovul, cea mai «minunată cetate» pentru activitatea diaconului Coresi,* în M.A., an. VII, 1962, nr. 1—2, p. 116—132; PA VEL BINDER şi ARNOLD HUTTMANN, *Mediul cultural românesc al Braşovului în epoca coresiană,* în L.R., an. XX, 1971, nr. 1.

ui* *A litlbm,*
M

XXV

IASTIRILE DIN ŢARA ROMÂNEASCĂ ŞI MOLDOVA IN SECOLUL AL XVI-LEA. VIATA MONAHALĂ

f

mînăstiri din Ţara Românească şi Moldova, ridicate în e XIV—XV, şi-au continuat existenţa şi în cursul celui de al a, deţinînd un rol de seamă în viaţa bisericească a ţării. La i, s-au adăugat noi mînăstiri, care au ajuns să rivalizeze cu Lterioare, în privinţa stării lor materiale şi a rolului lor cultural- Mînăstirile ridicate acum erau ctitorii voievodale, dar mai itcrii boiereşti, dovadă a rolului crescînd pe care începeau ţină marii feudali în viaţa politică, socială-economică şi bise- ă a ţării. O seamă de schituri şi sihăstrii risipite pe tot cuprin- ilor noastre, ridicate din evlavia călugărilor, a preoţilor şi a ioşilor ţărani, completau numărul aşezărilor monahale de

năstirile din Ţara Românească. Fără îndoială, cel mai de seamă ie lăcaşuri sfinte în acest secol a fost Neagoe Basarab. Intre ie sale se numără *mînăsthea de la Argeş,* cel mai somptuos e cult al epocii post-bizantine. în vremea zidirii, era situată la e oraş, pe moşia numită Flămînzeşti. Lucrările de construcţie îput, probabil, în 1514 şi au durat mai mulţi ani. Sfinţirea nou- iş s-a făcut la 15 august 1517, de către patriarrnrî-"ecumenic , înconjurat de un sobor de mitropoliţi, egumeni şi preoţi, itatea sfinţirii este relatată de Gavriil Protul, în lucrarea sa - aghiografică *Viaţa Sfîntului Nifon, patriarhul Constantino-*

prilejul sfinţirii, probabil ca **o** compensaţie pentru faptul ca n sediul Mitropoliei se muta la Tîrgovişte, patriarhul ecumenic

Teolipt şi soborul — la dorinţa ctitorului — au hotărît ca egumenii ei să deţină rangul de arhimandrit, cu dreptul de a purta bederniţă la slujbe, cinste pe care n-au mai avut-o decît egumenii de la Tismana, Pe lîngă numeroase vase şi obiecte de cult, mînăstirea a fost înzestrată cu felurite bunuri de către Neagoe Basarab şi doamna Despina-Miliţa.

Lucrările au continuat şi sub Radu Vodă de la Afumaţi, căsătorit cu Ruxandra, fiica lui Neagoe Basarab (casele domneşti, zugrăveala bisericii). Biserica a devenit gropniţa familiei ctitorului, fiind înmormîntaţi aici : Neagoe Vodă şi doamna Despina (călugărită sub numele Platonida), Radu de la Afumaţi şi soţia sa Ruxandra, sora ei Stana, căsătorită cu Ştefăniţă Vodă al Moldovei (monahia Sofronia) şi alţi trei copii ai lui Neagoe, morţi de mici. Lucrată în piatră, marmură şi mozaic, bogat împodobită de renumitul zugrav Dobromir (1526), biserica mînăstirii Argeş a stîrnit admiraţia tuturor străinilor care au vizitat-o, fiind socotită nu numai cea mai frumoasă biserică de pe pămîntul românesc, ci şi una din capodoperele artei universale.

Neagoe Basarab a ctitorit şi alte mînăstiri şi biserici din Ţara Românească, între care : *biserica Mitropoliei din Tîrgovişte* — terminată şi zugrăvită de Radu Paisie —, *biserica Sfintul Gheorghe* din acelaşi oraş, *schitul Ostrovul* din Călimăneşti, pe locul unuia mai vechi, din secolul al XV-lea. De asemenea, a zugrăvit bisericile mînăstirilor *Dealu,* ctitoria lui Radu cel Mare, şi *Glavacioc,* refăcută de Vlad Călugărul şi Radu cel Mare, a refăcut biserica mare de la *Snagov* şi pe cea de la *Tismana.* Tuturor acestora le-a întărit hrisoavele de danie mai vechi. Ajutoarele pe care le-a acordat pentru refacerea unor biserici din afara hotarelor ţării le vom arăta în altă parte.

Dintre urmaşii săi, menţionăm pe Vlad Vodă Înecatul care a ctitorit mînăstirea *Viforlta,* în apropiere de Tîrgovişte, şi pe Vlad Vintilă, ctitorul mînăstirii *Menedic* în părţile Buzăului, cunoscută şi sub numele de *Vintilă Vodă.*

Un alt mare ctitor de lăcaşuri sfinte a fost Radu Vodă Paisie (1535—1545), care a ridicat *schitul* Vctiea-Argeş, mînăstirea *Mislea*-Prahova şi bolniţa *mînăstirii Cozia* (1542—1543).

Mircea Ciobanul a ctitorit biserica numită *Curtea Veche* din Bucureşti, care, cu unele prefaceri ulterioare, dăinuieşte pînă azi (cu- , noscută sub numele de biserica Sfîntul Anton, în apropiere de hanul lui Manuc), unde a şi fost îngropat, şi mînăstirea *Cîrnul* (jud. Buzău)., A refăcut schitul *Iezerul* sau Cheia (jud. Vîlcea), existent din secolul anterior, a continuat lucrările de refacere la *Snagov,* începute de *h*

Basarab. Soţia sa, Doamna Chiajna, şi fiul lor, Petru cel
iu zidit biserica Sfîntul *Nicolae din Cîmpulung,* numită şi
domnească. L doua jumătate a secolului, trebuie să-1 amintim pe Pătraşcu
ctitorul mînăstirii *Gorgota (Golgota),* în apropiere de Tîrgo-
al bisericii cu hramul *Cuvioasa Paraschiva (domnească)* din

ăstirea «de ia *podul Colentinii»* sau *Plumbuita,* azi în *Bucureşti,*
îcepută de Petru cel Tînăr, fiul lui Mircea Ciobanul, lucrările
itinuate de domnii următori: Alexandru II Mircea şi Mihnea
,• Alexandru Mircea a ctitorit şi *mînastirea Sf. Troiţă «din jos ieşti»,* refăcută din temelie în urma incendierii ei de către
Radu Mihnea (la începutul secolului următor), după numele -a
numit, apoi, mînastirea *Radu Vodă.* Soţia lui Alexandru doamna
Ecaterina (Salvaressi), a ridicat mînastirea *Slătioarele* » nele
Mari (jud. Vîlcea).
a domnit puţin, a ridicat cîteva lăcaşuri de închinare şi
odă Cercel : biserica *Adormirea* (domnească) din Tîrgovişte
ca din *Bătuşari* (azi în Curtea de Argeş), a refăcut, în parte,
5a *Mislea,* ctitoria lui Radu Paisie, care fusese «pustiită» de
Ziobanul.
at-a Turcitul a refăcut mînăstirile *Tutana* (jud Argeş), exis-
1 secolul al XV-lea, şi *Glavacioc.* Soţia sa, doamna Neaga, a
> nouă mînăstire, din zid, la *Aninoasa—Cislău* (azi dispărută),
uneia mai vechi, făcută din lemn de înaintaşii săi : Vlaicu
şi soţia sa Anca (monahia Elisafta). Tradiţia atribuie doam-fa
şi mînastirea *Ciolanu* în părţile Buzăului, ii Viteazul a ridicat o
nouă biserică cu hramul *Stîntul Nicolae,* eşti, pe locul vechiului
lăcaş ridicat de Gheorma banul. Cti-
este cunoscută sub numele de mînastirea (biserica) *Mihai ot* el a refăcut schitul *Clocociov,* azi în oraşul Slatina, exis-
i de la începutul secolului al XVI-lea. în Transilvania, Mihai
a ridicat o nouă catedrală mitropolitană în Alba Iulia şi,
biserici în Lujerdiu—Cluj şi în Făgăraş.
i Vodă Şerban (1602—1611), pe cînd era boier, a refăcut
;a *Comana* la sud de Bucureşti, care exista de pe la mijlocul
al XV-lea. Aici au fost aduse osemintele sale, în 1640, de
unde murise.
ceste mînăstiri şi biserici ridicate de domnii Ţării Ror&4nşşti,
gă numeroase ctitorii boiereşti. Intre acestea amintim pa

cele ridicate de boierii Craioveşti (fraţii Barbu, Pîrvu, Danciu şi Radu), la sfîrşitul secolului al XV-lea şi începutul celui următor. Cea mai însemnată dintre ctitoriile lor a fost *Bistriţa* (jud. Vîlcea), pomenită pentru prima oară într-un hrisov de la Vlad Călugărul din 1491—1492. Distrusă din temelie de Mihnea cel Rău în 1509, a fost refăcută de Craioveşti în timpul domniei lui Neagoe Basarab (probabil în 1519, cum arată o pisanie). Tot ei au ctitorit mînăstirile *Brîncoveni* (jud. Olt), la sfîrşitul secolului al XV-lea, *Sadova* (jud. Dolj), şi *Strehaia* (jud. Mehedinţi), schitul *Păpuşa,* metoc al Bistriţei, în apropiere de ea, şi biserica *Sfîntul Dumitru* din Craiova, ridicate la sfîrşitul secolului al XV-lea sau începutul celui următor. Probabil tot ei au ctitorit schitul *Jdrelea* numit şi Zdralea sau Roaba (jud. Dolj).

De la clucerul Manea Perşanu au rămas trei ctitorii : biserica *Sfinta Vineri (Paraschiva),* biserica *Sfîntul Nicolae Andronești,* amîndouă în Tîrgovişte, şi mînăstirea *Seaca-Muşeteşti* (jud. Olt), toate în deceniul al doilea al secolului.

Tot unor boieri le aparţin şi mînăstirile *Căluiu* (jud. Olt), ctitorită de Vlad banul şi fraţii săi Dumitru pîrcălabul şi Balica spătarul, *Găiseni* (jud. Ilfov), de marele vornic Drăghici (în timpul lui Neagoe Basarab), Gura *Motrului* sau Motru (jud. Mehedinţi), de marele logofăt Harvat la începutul secolului, *Verbila* (jud. Prahova), atestată documentar la 1527, de Dragomir spătarul, Toma banul şi Caraci vistierul, *Stăncşti* (jud. Vîlcea), de Giura logofătul şi Mogoş banul, în 1536, *Dobruşa* (jud. Vîlcea), poate de la sfîrşitul secolului al XV-lea, atestată documentar în 1520.

în a doua jumătate a secolului, amintim mînăstirile : *Vieroş* (jud. Argeş), zidită de Iordache Golescu yornicul, *Cobia* (jud. Dîmboviţa), de Badea stolnicul, *Bucovăţul vechi* sau *Coşuna* (azi în Craiova), existentă din prima jumătate a secolului, refăcută de marele ban Ştefan şi fiul său Pîrvu logofătul în 1572, *Stelea* din Tîrgovişte şi mînăstirea *Sfîntul Ioan* din Bucureşti (distrusă), ctitorite de Stelea spătarul, *Mârcuţa,* în marginea Bucureştilor, de vistiernicul Dan, *Banu* din Buzău, de Andronic Cantacuzino vistierul, *Cătălui* sau *Clăteşti* {jud. Ilfov, dispărută), de marele spătar Stan, *Grui* (jud. Ilfov), de Borcea logofătul, *Panaghia* (jud. Dîmboviţa, dispărute), de Mihai clucerul, *Hotărani* (jud. Romanaţi, azi Olt), de marele vornic Mitrea, *Crcţeşti* (jud. Dolj), de Hamza banul, *Strîmba* (jud. Gorj), de Stoica logofătul, schitul *Flămînda* (jud. Vîlcea), de marele logofăt Teodosie Rudeanu, j mînăstirea *Cernica* de lîngă Bucureşti, de marele vornic Cernica

în jurul anului 1600. Probabil ctitorii boiereşti erau şi mînăs-
său (jud. Buzău), *Segarcea* (jud. Dolj), atestate documentar pe
:ul secolului şi altele.
-e sfîrşitul secolului al XVI-lea au ajuns la situaţii deosebite
lin familia Buzeştilor {fraţii Radu, Preda şi Stroe). Ei au
şi «înfrumuseţat» mînăstirile *Stăneştî* şi *Călui,* care a devenit
familiei lor, au ridicat o mînăstire de lemn la *Mamul* (jud.
Se pare că tot ei au refăcut şi mînăstirea *Surpatele* (jud.
atestată documentar încă de la începutul acestui secol, ntim
aici şi cîteva biserici şi mînăstiri ctitorite de unele feţe ;ti :
mînăstîrea *Izvorani,* în părţile Buzăului, a lui Luca din atre
sfîrşitul secolului, cînd era episcop de Buzău, schitul in
jud. Vîlcea, făcut de episcopii Rîmnicului Eftimie şi Mihail,
nitropoliţi, în a doua jumătate a secolului, paraclisul *Ador-*
1 la Cozia, făcut de egumenul Amfilohie (1583). O monahie,
na, fosta soţie a lui Hamza banul, a rectitorit schitul *Corbii*
2 (jud. Argeş), săpat în stîncă. Desigur unii călugări — mai
iştri — au ctitorit şi alte schituri şi mînăstiri mai modeste,
se materiale insuficiente, care au dispărut în curgerea veacu-
lele din ele sînt atestate însă de izvoarele documentare ale
(mînăstirea lui Radu Postelnic, mînăstirea Cornilie, în părţile
, şi altele).

istirile din Moldova. Fiul ,şi urmaşul lui Ştefan cel Mare,
III cel Orb, a isprăvit, în toamna anului 1504, biserica din
începută de tatăl său. In 1514 a început construirea unei noi
mitropolitane la Suceava, cu hramul Sfîntul Gheorghe. A
Linată de fiul său Ştefăniţă, în 1522, cînd a fost sfinţită de
tul Teoctist. O cuprinzătoare pisanie deasupra uşii de intrare
ii pridvor consemnează aceste etape ale construcţiei bisericii,
a fost împodobită cu picturi, iar în 1589 au fost aduse aici
Sfîntului Ioan cel Nou, din biserica Mirăuţi, fapt pentru
ăstirea este cunoscută şi sub numele acestui sfînt. în acelaşi
Şchiopul i-a zidit turnul-clopotniţă. :are a izbutit să ridice
iarăşi Moldova la prestigiul de care se
în timpul domniei lui Ştefan cel Mare a fost Petru Rareş.
construcţiile de mînăstiri şi biserici au cunoscut un mare
:epîndu-se acum şi picturile exterioare ale bisericilor, din
te se păstrează pînă azi : Sfîntul Gheorghe din Hîrlău,
Humor, Moldoviţa, Bălineşti, Arbore şi Voroneţ.

Prima, şi cea mai însemnată dintre ctitoriile lui Petru Rareş, a fost *Pobrata* sau *Probata,* zidită în apropierea vechii mînăstiri Sfîntui Nicolae din Poiana Şiretului. Aici a fost ridicată o biserică, probabil din lemn, la sfîrşitul secolului al XlV-lea (menţionată documentar la 1398), probabil de Ştefan I Muşat, în locul căreia s-a ridicat a doua biserică, din piatră, pe la mijlocul secolului al XV-lea. In aceasta au fost înmormîntate doamna Oltea (1465), mama lui Ştefan cel Mare, şi, probabil, Evdochia din Kiev (1467), prima sa soţie. La îndemnul vărului său, egumenul Grigorie Roşea, viitorul mitropolit, Petru Rareş a ridicat a treia biserică a mînăstirii, existentă pînă azi. Lucrările s-au isprăvit în 1530, iar peste doi ani, biserica a fost zugrăvită în întregime, în interior şi exterior. Ea a devenit necropolă domnească, în locul Putnei, fiind înmormîntaţi aici Petru Rareş, doamna Elena şi fiul lor Ştefan (în gropniţă), la care se adaugă cei înmormîntaţi în pridvor (boieri, episcopul Mitrofan de Rădăuţi şi alţii).

In 1532, a început construcţia unei noi mînăstiri la *Moldoviţa* (cea veche este atestată documentar din 1402). Pictura interioară şi exterioară, una din cele mai preţioase realizări ale artei moldoveneşti, s-a făcut în 1537.

Mînăstirea *Rîşca,* în apropiere de Fălticeni, a fost ridicată de Petru Rareş în 1542, la îndemnul episcopului Macarie al Romanului, fiind zugrăvită abia în timpul fiului său Ştefan (1551—1552). După spusele lui Azarie şi ale lui Grigore Ureche, însuşi episcopul Macarie a contribuit la ridicarea mînăstirii. După unii cercetători, prima biserică din zid de la Agapia a fost ridicată tot de Petru Rareş şi doamna Elena.

Tot Petru Rareş este ctitorul cîtorva biserici : *Adormirea din Baia* (1532), *Sfîntui Dumitru din Suceava* (1534—1535), în care este îngropat fiul său Bogdan, *Sfîntui Dumitru din Hîrlău* (c. 1540), *biserica Sflnta Paraschiva (domnească) din Tg. Frumos* (c. 1541) ; reface paraclisul din *cetatea Hotinului.* Cea mai însemnată dintre bisericile ridicate de el este, fără îndoială, *catedrala episcopală din Roman,* cu hramul Cuvioasa Paraschiva, pe locul unei biserici mai vechi, existentă din primii ani ai domniei lui Alexandru cel Bun. Lucrările de construcţie au început în 1542, catedrala fiind terminată abia în 1550 de fiul său Iliaş. Picturile ei — îndeosebi scenele legate de viaţa Sfîntului Ioan cel Nou — sînt printre cele mai izbutite din epoca respectivă.

Soţia lui Petru Rareş, Elena, a ctitorit *biserica Doamnei* sau *Uspenia, biserica Sfîntui Gheorghe* (sau domnească), ambele în Botoşani, şi *biserica învierii* (sau Văscresenia) din Suceava.

iă pilda domnilor ţării, mai ales a lui Petru Rareş, mulţi boieri at fie biserici de mir, în satele lor, fie mînăstiri. Astfel, pos- Cosma Şarpe a ctitorit biserica din *Văleni* — Roman în 1519, 1 Gavriil Trotuşan şi soţia sa Ana, au ridicat biserica din i _ Suceava (1522, zugrăvită cîţiva ani mai tîrziu), Onufrie chi portarul de Suceava — biserica *Adormirea* din Suceava, ui Nicoară Hîra — biserica din Zahareşfi-Suceava, iar cre- i Iurie şi Dancu au zidit biserica *Dancu* din Iaşi, demolată la îl secolului nostru. Ieremia, fostul vistiernic al lui Ştefan cel al urmaşilor săi, călugărit sub numele de Evloghie, a ctitorit ea *Sălăjani* sau Sălajeni (Suceava), în anii 1527—1528, pe închinat-o mînăstirii Moldoviţa. Vistiernicul Mateiaş este cti- înăstirii Coşuia-Botoşani (1535, zugrăvită în anii următori) şi cii din Horodniceni-Suceava (1539).

mai însemnată ctitorie boierească a fost însă *Humorul.* In rea vechii mînăstiri a lui Oană vornicul — pomenită în 1415 —, în cel de al treilea deceniu al secolului al XVI-lea, marele Toader Bubuiog şi soţia sa Anastasia (fiica logofătului Ioan iu ridicat o nouă biserică, isprăvită la 15 august 1530. Ctitorul sfetnic de seamă a patru domni moldoveni : Ştefan cel Mare, III, Ştefăniţă şi Petru Rareş şi a condus oastea moldoveana L ue la Obertyn (1531). La daniile pe care le avea din secolul , s-au adăugat acum cele făcute de noul ctitor, întărite printr-un al lui Alexandru Lăpuşneanu din 1554—1555. Ctitorul şi soţia fost înmormîntaţi în biserică, în gropniţă (-j- 1539). Biserica e la Humor şi-a cîştigat un renume deosebit nu numai prin ura isa (apare pentru prima oară pridvorul deschis), ci mai in pictura exterioară, de o valoare excepţională, lucrată de ii Toma din Suceava (1535). In secolele XV—XVII, Humorul ara printre mînăstirile mari ale Moldovei, cu vechi tradiţii cul- şi artistice (aici a fost egumen viitorul episcop de Rădăuţi cronicarul).

a doua jumătate a secolului al XVI-lea, se pot consemna cîteva toriile lui Alexandru Lăpuşneanu, Petru Şchiopul, ale Movi- şi ale unor boieri. Cea mai de seamă ctitorie a lui Lăpuşneanu nînăstirea *Slatina,* situată la circa 40 km de Fălticeni. Lucrările strucţie au început în 1'554 şi au durat mai mulţi ani. Sfinţirea i s-a făcut la 14 octombrie 1558, de către mitropolitul Grigo- inconjurat de un sobor de 116 preoţi şi diaconi. Din correspon- iomnitorului cu oraşul Bistriţa, rezultă că s-au ridicat unele

construcţii şi după această dată. Lăpuşneanu intenţiona sa prefacă Slatina într-un însemnat centru cultural-artistic, ca şi celelalte mari ctitorii voievodale moldoveneşti (de pildă, aici a activat călugărul cărturar Isaia, viitorul episcop de Rădăuţi). Deşi a fost înzestrată cu mari bogăţii de către ctitorul ei, le-a pierdut în timpul domniei lui Despot Vodă (1561—1563) — care i-a topit argintăria — şi a lui loan Vodă cel Viteaz. Slatina este necropola lui Alexandru Lăpuşneanu şi a familiei sale.

A doua ctitorie a lui Lăpuşneanu a fosL mînăstirea *Pîngăraţi,* m apropiere de Piatra Neamţ. Potrivit tradiţiei, aici ar fi existat o aşezare de sihastri, veniţi de la Bistriţa, întemeiată de un monah Simion, încă din timpul lui Ştefan cel Mare. Prin 1560, Alexandru Lăpuşneanu a ridicat aici o biserică de piatra, înzestrînd-o cu moşii şi alte venituri, încît a cîştigat o deplină autonomie faţă de Bistriţa, devenind ea însăşi mînăstire. Tot pe valea Bistriţei, în apropiere de Piatra Neamţ, a ridicat o mînăstire de călugăriţe cu hramul Schimbarea la Faţă, la *Vînători* (numită şi Vînătorii Pietrei sau ai Bistriţei sau mînăstirea de peste vale). Distrusă în 1600, în timpul campaniei lui Minai Viteazul, a fost refăcută de Ieremia Vodă Movilă, care i-a hărăzit mai multe danii. A dăinuit pînă pe la mijlocul secolului al XlX-lea. Se pare că tot Lăpuşneanu a fost ctitorul mînăstirii Sfîntul Nicolae *«din ţarina Iaşilor»,* închinată Zografului, numită din această pricină «mînăstirea de la greci» (azi nu mai există).

In sfîrşit amintim refacerea din temelie a *bisericii mînăstirii Bistriţa* (1554), ctitoria lui Alexandru cel Bun. De asemenea, a adăugat un pridvor la biserica Sfîntul Nicolae din Rădăuţi şi un turn-clopotniţă la biserica Sfîntul Dumitru din Suceava. Prin acestea din urmă, fostul stolnic Petrea, ridicat în scaunul domnesc cu sprijinul marilor boieri, voia să-şi legitimeze calitatea de domn, prezentîndu-se drept descendent al ctitorilor acestor sfinte lăcaşuri. Soţia sa, doamna Ruxandra, fiica lui Petru Rareş, a ctitorit biserica *Pietista Marc (Adormirea) din Roman,* între anii 1568—1569.

Petru Vodă Şchiopul a zidit o nouă biserică la *Agapia* (din deal) — în 1587 era arătată ca «nou zidită» — care azi nu mai există. A fost ajutat de egumenul Nicanor, care, pentru scurt timp a fost episcop la Roman şi mitropolit. Tot el este ctitorul mînăstirii *Galata* din Iaşi. Prin 1576—1578, a ridicat o primă biserică (Galata din vale), dar năruindu-se, probabil în urma vreunui cutremur, a ridicat biserica de azi (Galata din deal), în a doua domnie, între anii 1582—1583.

ca lui Petru Şchiopul, Măria, împreună cu soţul ei, vistiernicul Fzigara, au ridicat mînăstirea *Hlincea,* de lîngă Iaşi, către l secolului al XVI-lea. Aron Vodă Tiranul (1591—1595) a zidit ştire «în ţarina Iaşilor» care s-a numit apoi *Aron Vodă* sau *nu,* închinată mai tîrziu mînăstirii din Sozopole, apoi la Halki. toria sa se mai păstrează azi numai biserica.

sfîrşit, amintim mînăstirea *Suceviţa,* strălucita ctitorie a fa-Vlovileştilor. Se pare că zidirea mînăstirii începuse înainte de 183, cînd Gheorghe Movilă, pe atunci episcop de Rădăuţi, dă-ii multe sate «mînăstirii sale nou zidite, pe care sfinţia sa a s-o zidească». Lucrările au durat mai mulţi ani, episcopul — itropolitul — Gheorghe fiind ajutat şi de fraţii săi, mai ales 595, cînd Ieremia a ocupat scaunul domnesc. In 1601, acesta a bit biserica cu picturi în interior şi exterior, care aşază Suce-re capodoperele artei feudale româneşti.

tre ctitoriile boiereşti din a doua jumătate a secolului, amintim lăcaş al mînăstirii *Golia* din Iaşi, ridicat de logofătul Ioan Drobabil în timpul domniei lui Alexandru Lăpuşneanu. O altă boierească a fost mînăstirea *Balica* din Iaşi, întîlnită în do-; şi sub numele de Galata de Jos sau S~finţii Arhangheli şi care i refacerea din secolul al XVIII-lea — se va numi Frumoasa, orită de Melentie Balică hatmanul (fiul din prima căsătorie a fiica lui Petru Rareş) şi soţia sa Ana, care au ridicat noua monahală probabil între anii 1583—1586, fiind de îndată în-mînăstirii Sfînta Ecaterina din Muntele Sinai. Fiul lor, Isac, şi apoi hatman, a desăvîrşit-o şi a înzestrat-o cu sate şi alte In ultimul deceniu al secolului al XVI-lea, Toader Moghilă) postelnicul — frate cu cei doi domni Movileşti — ridica "ea de la *Burdujeni* de lîngă Suceava, căreia i s-a spus, după lui, şi Todireni.

în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, un Zosin vistierni-levenit monahul Zosima), ajutat de Alexandru Vodă Lăpuş-a ridicat un schit, din lemn, pe valea Secului. Dintr-un act de - Şchiopul, reiese că vieţuitorii schitului, conduşi de egumenul ilul Dosoftei, lucraseră la defrişarea codrului. Deci, era vorba 0 aşezare sihăstrească. In anul 1602, Nestor Ureche, marele ii Ţării de Jos, şi soţia sa Mitrofana, părinţii cronicarului Gri-1 ridicat — mai sus de vechiul schit — o nouă mînăstire, cu r chilii şi ziduri de piaitră care dăinuiesc pînă azi, cunoscută nele de Secu sau mînăstirea de la Pîrîul Sec (Xiropotam). Ea

a devenit un însemnat centru de viaţă călugărească şi cărturărească, din care s-au ridicat, în secolul al XVII-lea, marele mitropolit Varlaam şi alţi ierarhi.

Unele mînăstiri, aşezate pe diferite moşii, erau dăruite' altor mînăstiri, mai mari, sau chiar unor persoane particulare, fenomen pe care l-am semnalat în Moldova şi în secolul anterior. De pildă, în 1519, Ştefăniţă Vodă întărea mînăstirii Tazlău mai multe sate, precum şi două mînăstiri : una «unde a fost *Huba»,* alta la *Răcătău.* în 1521, acelaşi domnitor întărea Bistriţei satul *Călineşti,* cu o mînăstire şi cu o vie. In 1528, Petru Rareş dăruia lui Bogdan medelnicerul satul *Găiceni* «şi cu mănăstirea». In 1558, Alexandru Lăpuşneanu întărea unui Nistor şi rudelor sale satul *Drăgeşti* pe Cobîla, cu un loc de moară şi cu o mînăstire, iar în 1560, tot el dăruia mînăstirii Rîşca satul Popeşti, pe pîrîul Vaslui, împreună cu mînăstirea *Tiestiana,* cu mai multe prisăci şi poieni, pe care le pierduse fostul paharnic Lupu pentru «hiclenie». Mînăstirile mici, schiturile şi chiliile sihastrilor se găseau sub ascultarea unei mînăstiri mai mari, din care se desprinseseră. De regulă, mînăstirile mici, nou-ctitorite, erau închinate unora mai mari, fiind socotite «metoace» ale acestora.

în afară de aceste mînăstiri ctitorite de domnii ţării şi de marii boieri, înzestrate cu moşii, cu danii şi scutiri, hrisoavele vremii fac amintire de alte aşezări monahale, desigur din lemn, ctitorite de unii călugări sau chiar de unii credincioşi, cu resurse materiale neîndestulătoare, cu un număr mic de vieţuitori, desigur din aceia care doreau să trăiască o viaţă cu adevărat «călugărească» sau «sihăstrească». Aşa va fi fost aşezarea sihăstrească de la *Bisericani,* cu călugări plecaţi de la Bistriţa, cărora, potrivit tradiţiei, Ştefăniţă Vodă le-ar fi ridicat o biserică, *schitul de* pe *Rarău,* ridicat, tot după tradiţie, de Petru Rareş sau *schitul lui Zosin,* de care am făcut amintire mai sus. în două documente de la începutul secolului al XVII-lea, se vorbea de cîteva chilii sihăstreşti în afara zidurilor mînăstirii Secu, prin codrii din jur : a lui Moise, Prohor, Veniamin, Spiridon şi Chiriac. Aşa au luat naştere felurite sihăstrii în care trăiau în permanenţă numeroşi pustnici. De regulă, cel cu viaţă mai aleasă devenea «duhovnicul» şi îndrumătorul celorlalţi, care se considerau «ucenicii» lui. Ei nu pierdeau însă complet contactul cu lumea, căci în zilele de duminici şi sărbători cobo%au la biserica sihăstriei (de regulă din lemn, în care slujea unul din ei), pentru ca sa ia parte la slujbe, să se spovedească şi să se împărtăşească, în acelaşi timp, cei care erau hirotoniţi preoţi erau căutaţi

cioşi, pentru a-şi mărturisi păcatele, pentru a li se citi rugă-
i ales în caz de boală, ori pentru a primi un cuvînt de învă-

i *monahală.*

în secolele anterioare au trăit şi acum o seamă de călugări îmbunătăţită, care au dus o viaţă de neîncetată rugăciune şi continuînd astfel tradiţiile specifice monahismului românesc, ii «părinţi duhovniceşti» ai acestui veac izvoarele documen- mai ales tradiţia populară, consemnează pe cuvioşii Eufro-- ghie de la Agapia veche, Pahomie sihastrul, care ar fi în-e Alexandru Lăpuşneanu să ridice mînăstirea Slatina, în lo-re sihăstrise el însuşi, Dosoftei Dascălul, menţionat mai sus, rmuit schitul lui Zosin vistiernicelul mai bine de 40 de ani,)r al multor călugări şi sihastrii de pe valea Secului, între iitorul mitropolit Varlaam al Moldovei. Un loan sihastrul a re cei dintîi călugări retraşi la locul «Valea Sihastrilor» şi hăstriei», în aceeaşi regiune.

crarea mitropolitului Dosoftei al Moldovei, *Viaţa şi petrece- lor* (Iaşi, 1682—1686), sînt menţionaţi patru «sfinţi» moldo- itori în acest veac, necanonizaţi de Biserică, ci socotiţi ca credincioşii care le-au cunoscut ostenelile duhovniceşti încă ii vieţii : Rafail de la Agapia, Inochentie şi Eustatie de la [oan de la Rîşca (probabil episcopul de la Huşi, apoi la Ră-

Lurile tulburi prin care au trecut mînăstirile româneşti în se- *CVT-lea au împiedicat desfăşurarea unor activităţi culturale , aşa cum s-a petrecut în timpul domniei lui Ştefan cel Mare. acestea, în mai multe mînăstiri s-au copiat şi acum felurite >e ori s-au lucrat obiecte de artă bisericească: la Neamţ, - iumor, Voroneţ, Slatina, schitul lui Zosin, în Moldova; la Deaiu, Argeş, Colentina (Plumbuita), în Ţara Românească. la Putna s-au scris cele două variante ale Letopiseţului zis ;na, în timpul lui Ştefăniţa Vodă. Tot aici au activat proto- statie şi Antonie, iar către sfîrşitul secolului, «ritorul şi sco- Lucaci, alcătuitorul Pravilei slavo-române de care s-a amin- ă parte. La Colentina (Plumbuita) Bucureştilor, ieromonahul şi ucenicul său Iovan au pus bazele acelei tiparniţe, în care mat Vetraevanghelul, în două ediţii, şi Psaltirea. In celelalte s-au caligrafiat numeroase manuscrise slavone. In unele din

ele existau modeste «şcoli», în care călugării mai tineri sau candidaţii la preoţie învăţau carte : scrisul, cititul, cîntările bisericeşti şi rînduiala slujbelor.

La Putna a funcţionat — în ultimele decenii ale secolului al XV-lea şi în tot cursul celui de al XVI-lea — o şcoală elementară şi una medie. După părerea profesorului Ştefan Bîrsănescu, cea din urmă avea caracterul unui seminar, pregătind pe viitorii preoţi. Se preda aici gramatica, retorica, logica şi muzica, precum şi limbile greacă, slavonă şi română. Ca profesori vor fi funcţionat protopsalţii Eustalîe şi Antonie, în prima jumătate a secolului al XVI-lea, ritorul Lucaci, spre sfîrşitul lui. Şcoala a avut o deosebită însemnătate în cultura românească, promovînd preocupările de istorie, drept, lingvistică, ştiinţe exacte, muzică. O altă şcoală a fost cea condusă de dascălul Dosoftei din schitul lui Zosin, în care s-a pregătit şi viitorul mitropolit cărturar Varlam.

In această perioadă începe să se contureze tot mai mult opera de asistenţă socială organizată de mînăstirile româneşti. La Putna, de pildă, s-a făcut o copie după un tratat de medicină, scris în limba latină. Prezenţa acestuia ne face să credem că la Putna unii călugări aveau şi cunoştinţe medicale. De altfel, o însemnare pe un Minei slavon din 8 martie 1536 arăta că atunci a ars mînăstirea împreună cu bolniţa din jurul ei. înseamnă că mînăstirea dispunea de o bolniţă pentru îngrijirea călugărilor bătrîni şi bolnavi încă din primii ani ai secolului al XVI-lea, poate chiar din timpul lui Ştefan cel Mare.

Cîteva bolniţe întîlnhn şi în Ţara Românească. într-un act cu data de 24 iulie 1524, de la Vladislav III, care a înlocuit în cîteva rînduri pe Radu de la Afumaţi, aflăm de existenţa unei bolniţe la Simidreni şi «a altui loc de binefacere care este în faţa porţilor bisericii de la mînăstirea Argeş, numit locul primitor de călători». Deci mînăstirea avea două unităţi de asistenţă socială distincte : un spital şi un adăpost pentru călători sau pentru străini (xenodochion), amîndouă situate în satul Flămînzeşti, în apropierea rnînăstirii. Erau întreţinute de mînăstire. Izvoarele istorice ne arată că bolniţa mînăstirii Argeş — atestată documentar încă mult timp — avea case în jur, in care erau întreţinuţi nu numai călugări bolnavi, ci şi credincioşi laici.

Cam în acelaşi timp, prin 1520—1521, boierii Craioveşti au ridicat o bolniţă lîngă mînăstirea ctitorită de ei la Bistriţa, iar în 1542—1543 s-a ridicat bolniţa din faţa mînăstirii Cozia. în clădirile din jurul lor se desfăşura această lucrare profund umanitară: îngrijirea călugărilor

şi bolnavi, a unor credincioşi suferinzi, şi găzduirea — pe timp de regulă trei zile — a unor călători străini, imărul călugărilor trebuie să fi fost destul de ridicat. Din actele cunoaştem numeroşi boieri şi preoţi de mir care, spre sfîrşitul după ce rămîneau văduvi, se călugăreau. Aşa a fost cazul fos[J] iestiernic Ieremia, devenit Evloghie monahul, ctitorul mînăstiijeni, sau Toader Baloş, devenit monahul Teofilact, tot în Molvornicul Bîrseanu, călugărit la Snagov, monahia Magdalena, oţie a lui Hamza banul, care a rectitorit schitul Corbii de Piasnahia Eupraxia, mama lui Vlăduţ Voievod (1510—1512), moreofana (în mirenie Teodora), mama lui Mihai Viteazul, călu-La Cozia, deşi era mînăstire de călugări.

: fapt, numărul mînăstirilor de călugăriţe era pe atunci destul us, în comparaţie cu al celor de călugări : Valea şi Ostrov în omânească, Socola şi Vînătorii Pietrei în Moldova şi altele. *inducerea minâstirilot.* în Ţara Românească s-a respectat mult înduiala «samovlastiei», pe care am întîlnit-o încă din secolul [r]-lea. Cu trecerea timpului însă, acest drept a fost încălcat de >mnitori, vlădici sau boieri, încît egumenii nu mai erau aleşi de sobor, ci numiţi de autoritatea bisericească sau politică, mzarile care se făceau cu ocazia numirii de egumeni au pro-grijorarea firească a conducerii bisericeşti. De pildă, în 1592, o gramată dată de patriarhul ecumenic Ieremia II, aflat în Ţara ească, se rînduia ca «alegerea egumenului să se facă numai ugării ce lăcuiesc în fiştecare mănăstire, iar nu şi de boierii centru ca să nu se dea tulburare şi scandilă călugărilor şi iero-ilor ce se vor afla acolo şi pentru binele şi odrăslirea mănăsti-)oruncind ca acela care ar îndrăzni să ajungă egumen cu ajuto-terii laice să fie oprit de la slujirea celor sfinte, pare că această carte n-a dus la îndreptarea lucrurilor, căci la ilie 1596, mitropolitul Eftimie II al Ungrovlahiei a convocat un? la Tîrgovişte, la care au luat parte şi cei doi episcopi sufragani, al Rîmnicului şi Luca al Buzăului, egumeni, dregători, călugări 3ţi, stabilind anumite măsuri pentru o mai bună organizare a călugăreşti. Intre altele, se hotăra ca egumenia să nu se mai mită, fără voia soborului», sau să fie încredinţată unor «oameni ■ din alte ţări, fără nici o milă la sfînta casă», lucruri care au «risipă şi sărăcie». S-a interzis, de asemenea, ierarhilor şi dre-[Or] ţării să se mai amestece la numirea egumenilor, dîndu-se

deplină libertate soborului pe cine să aleagă, precum şi «să ia seama şi de venit şi de cheltuială». Călugării nu-şi puteau părăsi mînăstirea decît «dacă va pofti a locui la pustie, la vreun schit, pentru folosul sufletului lui sau la Sfîntul Munte, să nu fie oprit». Abaterile călugărilor erau judecate de egumen împreună cu soborul, i^r cele mai grave, înaintea divanului domnesc. Egumenii mînăstirilor mari _ domneşti sau boiereşti — făceau parte din «soborul» sau adunarea de clerici şi mireni încredinţată cu alegerea unor noi ierarhi, care, de regulă, erau aleşi tot din rîndul lor. Ca şi în secolul anterior, egumenii aveau dreptul sa judece pe locuitorii satelor mînăstireşti pentru orice faptă.

Consemnăm şi faptul că în mînăstirile mari întîlnim şi un «catigumen», un fel de locţiitor. Egumenul era ajutat de duhovnic (sau chiar mai mulţi), care îndruma viaţa religios-morală a obştei (prin slujbe, mărturisiri ş.a.) şi de econom, care administra bunurile mînăstirii. Duhovnicul era ajutat de eclesiarh, care avea în grij^ sa inventarul bisericii propriu-zise şi se îngrijea de întreţinerea ei, şi de canonarh, care conducea ceremonialul, mai ales în duminici şi sărbători **mari.** Economul de asemenea avea mai multe ajutoare : vistiernicul (casierul), chelarul, care făcea aprovizionarea cu alimente, trapezarul, care se ocupa cu pregătirea şi supravegherea sălii de mese a obştei (trapeza), arhondarul care se ocupa cu primirea străinilor în încăperi special amenajate în acest scop (arhondaric), bolnicerul, care se ocupa cu «bolniţa» mînăstirii, în care erau îngrijiţi călugării bolnavi şi bătrîni, bibliotecarul, care avea în grijă manuscrisele şi cărţile mînăstirii.

în mînăstirile româneşti, rugăciunea s-a împletit întotdeauna cu munca. Drept aceea, pe lîngă obligaţia participării tuturor călugărilor la slujbe (utrenie, liturghie, pavecerniţă, miezonoptică, slujbe speciale în timpul postului etc), fiecare avea cîte o ocupaţie. Cei cu învăţătură erau hirotoniţi preoţi (ieromonahi) sau diaconi (ierodiaconi) şi încredinţaţi cu săvîrşirea slujbelor amintite ; alţii se ocupau cu copierea de manuscrise necesare pentru slujbe sau pentru lectura obştei (mai tîrziu unii vor fi tipografi). în mînăstirile care aveau şcoli, unii călugări slujeau ca dascăli. Ceilalţi erau îndatoraţi la diferite munci manuale : muncă la cîmp, creşterea animalelor (vite cornute, cai, oi, porci, păsări), agricultură, viticultură, pomicultură etc. Alţii se ocupau cu prăvăliile şi morile mînăstirii ori duceau produsele ei pe pie-

sfacere. In cele mai multe mînăstiri existau felurite ateliere
; lucrau cele necesare vieţuitorilor : postavuri, rase, potca-
îlnte liturgice, încălţăminte, lumînări, ateliere pentru nevoi-
areşti ale obştei. în mînăstirile de călugăriţe existau atelie-
it şi brodat. Cu alte cuvinte, fiecare monah trebuia să aibă
3, principiu care se respectă în mînăstirile româneşti pînă,
ganizarea internă, prezentată sumar aci, o vom întîlni şi în,
iterioare, încît nu vom mai reveni asupra ei.

mînăstirile mari deţineau o serie de proprietăţi : terenuri
ii, păduri, fineţe, bălţi cu peşti, mori, prisăci, case etc.
; erau dăruite fie de ctitori, fie de unii credincioşi, fie de
riţi către sfîrşitul vieţii (cazul boierilor pomeniţi mai sus),
e rînduri, mai ales cu ocazia schimbării domnilor, vechile
le danie erau reconfirmate de noul domnitor. Mînăstirea în-
avea posibilităţi materiale, cumpăra noi bunuri mobile şi
fneori, boierii abuzivi încălcau hotarele şi proprietăţile mî-
e erau adesea scutite de dări de către domnii ţării. în ca-
iţionale — mai ales cînd se majora haraciul — erau impuse
: dări, cum reiese dintr-un hrisov al lui Mihnea Vodă Turcitul,
lăstireşti erau de asemenea scutite de multe din dările obiş-
» domnie.

'

ori mînăstirile erau pustiite de ostile străine care invadau
m act de la Ştefăniţă Vodă din 1519 se arăta că «săcuii din
jreasca.... au prădat mănăstirea Tazlău... şi au tăiat şi au
legiile...». Un hrisov al mînăstirii Golgota din Ţara Romă-
n 1597, arăta că este «dărîmată de către procleţii turci şi
•ala şi fără odăjdii înlăuntru şi călugăraşii goi şi săraci».
Lulţi din vieţuitori erau ucişi sau luaţi în robie cu prilejul
morociri care se abăteau asupra ţărilor noastre. Un docu-
1533 aduce ştirea că mînăstirea Bistriţa din Oltenia a fost
ie ostaşi unguri, care «au tăiat pe călugări». Alteori vieţui-
îstirilor cădeau jertfă răzbunării unora dintre domnii ţării*
Iacob de la Slatina, unul din oamenii de încredere ai lui,
Lăpuşneanu, a fost îngropat de viu de Ioan Vodă cel Vi-
u că s-a opus la luarea tezaurului mînăstirii. în 1509, Mihnea»
imicise cu tunurile mînăstirea Bistriţa, ctitoria Crai<Weştilor,r
>ăi, iar mai tîrziu Mircea Ciobanul a pustiit mănăstirea Mislea*
aintaşului său, Radu Paisie.

Spre sfîrşitul secolului, în amîndouă ţările, întîlniF chinări» de mînăstiri şi schituri româneşti unor aşez ceşti ortodoxe din Răsărit. Prin «închinare» mînăstirea ^ scoasă de sub ascultarea ierarhului locului şi pusă s^ a unei mînăstiri de la Muntele Athos, Muntele Sinai, de l& ilvl61 oorc l'l i Grecia, sau a uneia din cele patru patriarhii: Consta*^ ., „'.. R , xandria, Antiohia şi Ierusalim. Timp de trei secole, doi01111 -aru

• w u ■ i_- i T -i ot- i. -«numărate nu maneşti şi ai Moldovei au închinat «Locurilor Sfinte» n'_ năstiri, schituri şi biserici româneşti cu toate propriet^l e " sfîrşitul secolului al XVI-lea, mînăstirile Mihai Vodă şl.Colent^ (Plumbuita) din Bucureşti au fost închinate unor mîn?stl A ri athoD* ^ mînăstirile Gruiu şi Călui, Patriarhiei Ierusalimului, is . \

cniva dm aŞ

c

nva dm aŞ

mînăstirea lui Balică hatmanul şi biserica Sfînta Paras au fost închinate mînăstirii Sfintei Ecaterina din 3N e e 6 Aceste închinări au dus curînd la nemulţumiri, la neî^e e9en l ^ călugării români şi cei greci trimişi să le cîrmuiască, a a tot felul din partea acestora.

în Transilvania numărul bisericilor şi al mînăstir l or r r durate din piatră şi cărămidă în acest veac este relaţii re . ' c , +* mare a înstrăinării unora din cnejii din trecut de neari tu f l e ^ lor strămoşească. Menţionăm aci doar bisericile şi mîn$s in 5 /ro i* cu ajutorul domnilor sau dregătorilor din Ţara Româtf easca $1 » dova. De pildă, biserica Sf. Nicolae din Scheii Braşovu_ pare fi bucurat de sprijinul lui Neagoe Basarab. Către sfîr^ Sec Petru Cercel al Ţării Româneşti «a ridicat tinda biseri^ei e a înfrumuseţat altariul şi beserica cea veche cu toate d 1,3Ur , ,- lor», iar Aron Vodă al Moldovei «au isprăvit» ceea ce ^rai . . A lâinat de domnul muntean şi «o au zugrăvit şi au mai î'ia „ ^l. A -^ în anul 1595» cum relatează *Istoria* acestei biserici, sc^isa mai de protopopul Radu Tempea II. nite

§ § ^ f .

catedrale vlădiceşti, precum şi bisericile din Ciceu-Mil 1^6^ l f1 ţi tea de Baltă au fost ridicate fie de Ştefan cel Mare, m ultimQ ai {6 de domnie, fie de Petru Rareş, toate aflîndu-se în feu dele dobin de domnii moldoveni în Transilvania. un ii

Mînăstirea de la *Geoagiu de Sus {].* Alba) date^ ză după ■ *ăf"* cercetători, tot din secolul de care ne ocupăm. In prona ,.ii trează un tablou votiv, reprezentînd un voievod care v tine în ijm' a macheta bisericii, care, după opinia unora, ar fi Mihai ^ ta continuat existenţa şi vechea mînăstire de la Rîmeţ.]vPnaS irea

Arătam şi în alt loc că bisericile de la Vad şi F^fac'. ®"

-a îndeplinit şi în acest secol misiunea ei de reşedinţă vlă-
şi îndrumătoare a vieţii culturale-bisericeşti pînă pe]a mij-

te de anul 1563 a fost refăcută biserica din *Bîisău* (jud. Hu-
de Mara Ociarovici şi fiica sa Elena, fosta soţie a iui
Tînăr al Ţării Româneşti (1559—1568).
ştirea *Prislop* a fost rezidită de către domniţa Zamfira,
ului domn muntean Moise Basarab (1529—1530), fapt con-
de lunga inscripţie-epitaf de pe mormîntul ei (scrisă în lati-
care se află şi stema Ţării Româneşti. Mînăstirea a îndepli-
semnat rol bisericesc-cultural, din rîndul călugărilor ei ridi-
doi vlădici : mitropolitul Ioan din Alba Iulia şi episcopul
la Vad. în apropierea ei se găseau mînăstirile *Plosca* şi *Cerna,*
irute, care de asemenea au îndeplinit un rol cultural în
românilor hunedoreni (de la cea din urmă s-a ridicat un
e Vad, Ioan de la Cerna).
-o scrisoare a domnitorului Alexandru II Mircea al Ţării
i (1568—1577), adresată principelui Ştefan Bâthory la 16
aflăm că «mănăstirea şi vlădica din *Lancrăm»* au fost zidi-
ini ani în urmă de cîţiva boieri munteni pribegi în Ardeal:.,
Lereţ, Radu stolnicul, Sava vlădicul (de la Geoagiu), jupî-
tniiâ, clucereasa Stanca şi Mihăilă vistierul.

*

îcembrie 1596, cînd Minai Viteazul, însoţit de cîţiva din
:ăi, a cercetat pe Sigismurid Bâthory în Alba Iulia, a obţinut
sta îngăduinţa să ridice o nouă *catedrală în Alba Iulia,* cu
şi chiliile din jur pentru mitropolitul ortodox al Transilva-
sdrala cu clădirile din jur au fost ridicate în anul următor,
st îngropat în ea vornicul Danciu din Brîncoveni, tatăl vii-
)mn Matei Basarab, mort aici, şi apoi Aron Vodă al Moldo-
la Vinţu de Jos.
omnul unirii este ctitorul a două biserici de mir : din *Lujer-*
ij) şi din *Făgăraş* (în 1617 aceasta nu mai exista). Unul din
săi, vistiernicul Vasile, a contribuit la ridicarea bisericii
Sibiului.
îgă aceste ctitorii «voievodale», s-au ridicat nenumărate alte
e mir, majoritatea din lemn, care n-au ajuns pînă la noi, din
eoţilor şi credincioşilor români transilvăneni. Se vor fi ridi--
um o parte din mînăstirile şi schiturile româneşti ortodoxe
te de izvoare sau de tradiţii locale mai tîrzii.

în **Banat, Bihor** şi **Maramureş** mînăstirile pe care le-am consemnat într-un capitol anterior şi-au continuat şi acum activitatea lor de ordin duhovnicesc şi cultural.

Fireşte, mînăstirile şi schiturile din lemn din Transilvania, Banat şi Maramureş nu dispuneau de posibilităţile materiale ale celor din Ţara Românească şi Moldova şi nici de sprijinul conducerii de stat, fapt pentru care n-au putut depăşi cadrul lor obişnuit de lăcaşuri de rugăciune, în care se adunau credincioşii, mai ales cu prilejul zilelor de hram.

Concluzii: *Numărul mînăstirilor din Ţara Românească şi Moldova a fost în continuă creştere, fiecare domn căutînd să-şi veşnicească numele prin ridicarea unui lăcaş de închinare, care să slujească apoi drept gropniţă pentru familie. Pilda lor a fost urmată şi de unii dintre dregătorii lor. Toţi îşi înzestrau ctitoriile cu numeroase moşii şi alte bunuri. în schimb, unii călugări, în dorinţa de desăvîrşire,* de o *trăire duhovnicească superioară, au ridicat modeste schituri din lemn — cu ajutoare primite de la domni, dar mai ales din ofrandele credincioşilor —, departe de marile aşezări, în locuri retrase, în codri şi în peşteri. Ca şi în secolele anterioare, mînăstirile n-au fost numai lăcaşuri de rugăciune şi de muncă, ci şi aşezăminte în care s-a dezvoltat literatura, muzica, arta — cu toate ramurile ei —, precum şi asistenţa socială.*

BIBLIOGRAFIE

Izvoarele sînt ceîe indicate pentru istoria Mitropoliilor Ungrovlahiei şi Moldovei în secolul al XVI-lea.

Pentru bibliografia tuturor mînăstirilor din ţările noastre se pot consulta: NICOLAE STOICESCU, *Repertoriul bibliografic al monumentelor feudale din Bucureşti,* Bucureşti, 1961, 363 p.; NICOLAE STOICESCU, *Bibliografia localităţilor şi monumentelor feudale din România I. Ţara Românească,* 2 voi. (Craiova), 1970, 800 p,, II, MoWova, Craiova, 1971, 426 p.; NICOLAE STOICESCU, *Repertoriul bibliografic al localităţilor şi monumentelor medievale din Moldova,* Bucureşti, 1974, 984 p.

Dintre ultimele lucrări privind mînăstirile din Ţara Românească se pot consulta : TOMA C. BULAT, *Mărturii documentare despre mlnăstiri din eparhia Buzăului,* în B.O.R., an. LXXXVIII, 1970, nr. 7—8, p, 812—830; DAMASCHIN MIOC şi colab., *Repertoriul mînăstirilor monumente istorice din Ţara Românească,* în M.O., an. XXIV, 1972, nr. 7—8, p. 558—584 (continuă); NICULAE ŞERBĂNESCU, *Istoria bisericii mînăstirea Curtea de Argeş,* în B.O.R., an. LXXXV, 1967, nr. 7—8, p. 730— 754 (alte studii privind Argeşul în acelaşi număr, p. 755—829 şi în G.B., an. XXVI, 1967, nr. 7—B, p. 718—830; MO., an. XIX, 1967, nr. 7—8, p. 510—612); D. BĂLAŞA, *Mînăstirea Căluiul sau Cepturoaia,* în M.O., an. XIII, 1971, nr. 7—8, p. 513—534; D. BÂLAŞA, *Mînăstirea Sadova,* în M.O., an. XIII, 1971, nr. 11—12, p. 849—871 j NESTOR VORNICESCU, *Ctitorii mînăslirii Bucovăţ: Stepan, marele ban şi fiul său*

re/e *logofăt,* M.O., an. XXIV, 1972, nr. 9—10, p. 668—699 ; D. BĂLAŞA, *trecutul mlnăstirii Coşuna—Bucovăţul Vechi,* în acelaşi număr, p. 726— irticole tot acolo) j D. BĂLAŞA, *Documente privitoare la mînăstirea Coşu-âţul Vechiu,* în M.O., an. XXV, 1973, nr. 3—4, p. 269—307.

ăstiri mai puţin cunoscute în Moldova. ALEXANDRU *Mînăstirea de la Greci din larina Iaşilor, o ctitorie dispărută a lui Ale-puşneanu,* în M.M.S., an. XXXV, 1965, nr. 1—2, p. 50—59 ; ALEXANDRU *Un aşezămînt de cultură de la Alexandru Lăpusneanu pe Valea Secului ctitoria lui Nestor Ureche* ; *schitul lui Zosin,* în M.M.S., an. XXXVIII, 3—12, p. 694—712; ALEXANDRU I. GONŢA, *Mînăstirea Balica din Iaşi, din veacul al XVI-lea a boierilor Buzeşti din Ţara Românească,* în M.M.S. 34r nr 5 6, p. 273—28 ; ALEXANDRU I. GONŢA, O *nouă ctitorie necunos-Alexandru Lăpusneanu : minâsiirca de peste vale de Vînătorii Bistriţei,* an. XLII, 1966, nr. 3—4, p. 178—191 j N. GRIGORAŞ, *Biserica Aroneanu,* an. XLIII, 1967, nr. 7—8, p. 521—541 ; N. GRIGORAŞ, *Un vechi lăcaş de ipărut : mînăstirea Sălăjani,* în M.M.S., an. XLIV, 1968, nr. 7—8, p. 422— AN S. GOROVEI, *Mînăstirea Trestiana,* în M.M.S., an. XLIV, 1968, nr. 9— —568; CONSTANTIN MOSOR, *Biserica Dancu din Iaşi, scurtă prezentare* L MM.S., an. XLVI, 1970, nr. 1—2, p. 52—61; IO AN IVAN, *Biserica iostei Bisericani,* în M.M.S., an. XLVI, 1970, nr. 11—12, p. 692—700.

ta internă a mînăstirilor. 1OASAF POPA, *Ştiri despre viata scă din Ţara Românească în veacul al XVI-lea, după documentele* pu-*Academia R.S.R. in anii 1951—52,* în M.O., an. IX, 1957, nr. 7—8, p. 469 se vedea şi teza de doctorat a lui VASILE V. MUNTEAN, *Organizarea r româneşti în comparaţie* cu *cele bizantine (pînă la 1600),* Bucureşti, + 6 p. (extras din S.T., an. XXXVI, nr. 1—2, şi 3—4 din 1984).

Iile mînăstireşti. ŞTEFAN BIRSANESCU. *Şcoala greco-slavo-ro-de la mănăstirea Putna,* în R.P., an. XV, nr. 6, 1966, p. 20—31. A se vedea aceluiaşi, *Şcoala de la mănăstirea Putna,* în voi. *Pagini nescrise din isto-'•i româneşti (sec.* X—XVJ), Bucureşti, 1971, p, 235—244.

nsilvania şi Banatul. ŞTEFAN METEŞ, *Mănăstirile româneşti Ivania,* Sibiu, 1936, CXXVIII + 363 p. ; ION B. MUREŞIANU, *Mănăstirile* Timişoara, 1976, 174 p.

stenţa socială. SIMEON RELI, *Medicina călugărească în trecutul* în «Candela», an. XLV, 1934, p. 16—31 (şi extras); PAUL PRUTEANU, i *la istoricul spitalelor din Moldova,* Bucureşti, 1957, 305 p. ; V. GONŢA GONŢA, *Un spital de mînăstire la Putna în veacul al XV-lea,* în M.M.S., K, 1963, nr. 9—10, p. 592-601 ; NESTOR VORNICESCU, *îngrijirea sănătă-hilc noastre mînăstiri,* în M.O., an. XX, 1968, nr. 1—2, p. 65—69; NICO-ĂMANU, *Contribuţii la istoricul bolnifei de Ia Simidreni şi al xenodichi-' Argeş,* în B.O.R., an. LXXXVI, 1968, nr. 11—12, p. 1382—1391 ; Colectiv, *ia medico-istorică a bolniţelor mînăstireşti, în* M.O., an. XXI, 1969, nr. 681-704; nr. 11—12, p. 879—912; an. XXII, 1970, nr. 1—2, p. 39—64; ROIU, De *la bolniţa mînăstirească la spitalul organizat,* în M.O., an. XXIII, 5—6, p. 359—369 ; PETRE MIROIU, *Casa de oaspe\i şi spitalul mînăstiresc rtea de Argeş,* in M.O., an, XXIV, 1972, nr. 7—8, p. 517—527.

XXVI

ARTA BISERICEASCĂ ÎN ŢĂRILE ROMÂNE ÎN SECOLUL AL XVI-LEA

In primele decenii ale secolului de care ne ocupăm, sub domniile lui Radu cel Mare (1495—1508) şi mai ales sub Neagoe Basarab (1512—1521, Ţara Românească a devenit cel mai însemnat centru al artei româneşti, aşa cum a fost Moldova în timpul lui Ştefan cel Mare. Cîţiva ani mai tîrziu, acest rol revenea din nou Moldovei, în timpul lui Petru Rareş, vrednic îndrumător şi sprijinitor al vieţii culturale şi artistice, sub care s-au realizat acele capodopere ale artei româneşti, picturile exterioare de la Humor, Moldoviţa, Arbore şi Voroneţ, care au dus faima geniului artistic românesc în cele mai îndepărtate colţuri ale lumii. In a doua jumătate a secolului, arta românească a intrat într-o perioadă de declin, ca sa renască apoi în Moldova, pentru scurt timp, sub Movileşti, în ultimii ani ai secolului al XVI-lea şi primii din cel următor.

Arhitectura. Singura sursă pentru cunoaşterea dezvoltării arhitecturii în *Ţara Românească* în secolul ai XVI-lea sînt cele aproximativ 35 de biserici care s-au păstrat, ctitorii domneşti sau boiereşti. Se menţin principalele tipuri de biserici întîlnite în perioada precedentă : cel treflat în forma triconcului, foarte des întîlnit, cel în «cruce greacă înscrisă», folosit mai rar, de regulă la bisericile de mari proporţii, şi cel dreptunghiular, fără abside laterale, întîlnit izolat, la numai cîteva monumente, azi ruinate, cunoscute numai prin săpături arheologice (Tisău, Lapoş) şi doar la o singură biserică păstrată pînă azi, deşi cu modificări ulterioare (Sfîntul Gheorghe din Tîrgovişte, ctitoria lui Neagoe Basarab). Dar în cadrul acestor trei tipuri, variantele sînt foarte numeroase, mai ales în ce priveşte pronaosul, precum şi decoraţia faţadelor. Aceste variante au fost create prin îmbinarea unor

e din secolul al XlV-lea fie între ele, fie cu altele, venite mai id din afară, ori prin introducerea de inovaţii născute la noi. re, bisericile ridicate în acest secol erau de proporţii reduse. :teristică a celor din prima jumătate a secolului era tendinţa rticalitate.

n prezenta cîteva din monumentele mai reprezentative ale *Biserica minăstirii Dealu,* de tip triconc, este în fond o prelu- tipului structural, cristalizat încă de la sfîrşitul secolului al la Cozia. Naosul reproduce, ca formă şi structură, tipul trilo- !oziei, căruia i s-au modificat proporţiile, pentru a-i imprima o re zvelteţe. Turla octogonală de pe naos este, de asemenea, dimensiuni. Cu totul aparte se prezintă pronaosul, dreptunghiu- ărţit, printr-un arc dublu, în două încăperi inegale. Pe cea mai lîngă naos, se ridică două turle mici, tot ootogonale. Faţade- ioare sînt construite în întregime din piatră făţuită, împărţite registre de un brîu care încinge întreaga biserică pe la jumă- ălţimii. Amîndouă registrele cuprind un lanţ de arcade oarbe, şi înalte. Cele şase ferestre din registrul inferior sînt încadrate ; dreptunghiulare din piatră. în registrul superior se află opt culptate în piatră. Intrarea — pe vest — este flancată de două acoperite pe toată suprafaţa lor cu o migăloasă împletitură)turi geometrice, avînd în mijlocul lor două plăci de piatră în :e săpată pisania. Cele trei turle octogonale au cîte opt firide nalte şi înguste, cu o bogată decoraţie geometrică sculptată, i inovaţiile introduse aci, prin construirea întregului parament :ă făţuită, prin somptuoasa decoraţie exterioară, prin silueta :ă şi armonioasă, biserica mînăstirii Dealu se numără printre i desăvîrşite realizări arhitecturale din Ţara Românească. It mai bogată în decoraţii exterioare şi mai evoluată în ce pri- irmele de plan este *biserica minăstirii Argeş,* ctitoria lui Nea- iarab, tîrnosită la 15 august 1517. Naosul este un triconc, pe înalţă o turlă octogonală, atît în exterior, cît şi în interior, cu i abside perfect egale. Pronaosul este de formă dreptunghiulară şind cu mult în lărgime naosul — şi cuprinde patru părţi dis- un vestibul dreptunghiular la intrare, în continuare un spaţiu pătrat, cu 12 coloane — complet diferite una de alta — dis- careu, care.susţin o turlă, cu puţin mai scundă decît cea de :i Şi lateral, între coloane şi ziduri, alte două încăperi, desti- servească drept gropniţe. Părţile lor dinspre vest sînt încoro- două turle mici, ale căror feţe, împreună cu ferestrele şi ra-

mele care le încoronează, sînt răsucite faţă de verticală, la una de la dreapta spre stingă, la alta invers (ca la unele minarete de geamii turceşti din Adrianopol şi Constantinopol). Naosul este despărţit de pronaos de patru din cele 12 coloane de care ani amintit. Un chenar de poartă, prins între cele două coloane din mijloc, formînd un fel de portal, aminteşte locul uşii. In faţa bisericii, s-a construit un mic aghiazmatar, lucrat în genul fîntînilor decorative care se găseau în faţa unor moschei turceşti.

Decoraţia sculptată a faţadelor, cu întregul parament în piatră făţuită, este deosebit de bogată. Sînt împărţite în două registre printr-un brîu, format din toruri (ciubuce) răsucite ca o frînghie, fiecare decorat cu alte motive. Registrul inferior, aşezat deasupra unui soclu proeminent şi bogat profilat, este decorat cu o serie de panouri dreptunghiulare, încadrate în rame formate din cîte trei ciubuce de piatră rotunjite. Unele panouri sînt străpunse de ferestre înalte şi înguste (restul au ferestre oarbe). Registrul superior este decorat cu un şir de arcade oarbe, avînd în mijloc cîte o mare rozetă din piatră. Cornişa este formată din două şiruri suprapuse de stalactite şi alveole de stil arab, cărora le urmează o friză îngustă, formată dintr-o ţesătură continuă de ornamente geometrice şi florale stilizate. Toată această bogată şi variată decoraţie sculptată este de origine armeano-georgiană, persană, arabă şi otomană. Se presupune că meşterul decorator (după unii Manolli din Niaesia, legendarul Manole) şi cioplitorii în piatră au fost străini. Arhitectul însă (poate acelaşi ca la Dealu) se crede că a fost un român.

Planul triconc, preluat de la Cozia, a fost folosit şi în construcţia altor biserici mînăstireşti din prima jumătate a secolului al XVI-lea : mînăstirea Tismana, schitul Ostrov (Călimăneşti), mînăstirea Căluiu, mînăstirea Valea, schitul Stăneşti, bolniţa Coziei. Biserica de la Tismana este construită din piatră, cu faţadele decorate cu lungi firide, fără decoruri sculptate, cu o turlă octogonală pe naos şi cu o altă 4urlă pe pronaosul pătrat.

Bolniţa Coziei — construită în 1541 după planurile ieromonahului «Maxim maistorul, învăţător de zidărie» — păstrează, în linii mari, structura bisericii mari de aici, dar cu aceeaşi tendinţă spre verticalitate, care se întîlneşte şi la alte biserici din perioada respectivă, avînd şi un pridvor pătrat, pe latura de vest. Faţadele sînt împodobite cu firide lungi şi înguste, iar paramentul este din cărămidă aparenta care alternează cu suprafeţe tencuite care imită piatra făţuită. Tot acest decor al faţadelor face din bolniţa Coziei o adevărată bijuterie

mâneşti din secolul al XVI-lea. La *Căluiu* impresionează atît
bişnuit de mare pentru dimensiunile bisericii, cit şi decora-
lor. în a doua jumătate a secolului, planul triconc — cu di-
iante — a fost preluat de *biserica zisă «Curtea veche* din
>, biserica mînăstirii *Bucovăţ* (înainte de 1571), biserica *Mihai*
Bucureşti (1589—1591). 1 în «cruce greacă înscrisă» este
întîlnit la naosul actualei
mînăstirii Snagov. Dar braţele laterale nu se termină ca
semicirculare ca la Sfîntul Nicolae Domnesc din Argeş, ci
jesc fiecare cu cîte o absidă, circulară în interior şi cu cinci
îxterior. La est, absida altarului este flancată de două absi-
espunzînd proscomidierului şi diaconiconului), fiecare înco-
cîte o turlă. Alte două turle, mai mari, se înalţă pe naos şi
>s. Faţadele sînt din cărămidă, cu două rînduri de arcade
>rapuse. Pridvorul deschis, absidele laterale într-o biserică
greacă înscrisă, turlele mici de pe proscomidier şi diaconi*!
i alte elemente, vădesc aci o influenţă atonită. '5
serica zisă «a Mitropoliei» din Tîrgovişte, refăcută de Nea*
ab, (dărîmată la sfîrşitul secolului trecut), s-a construit, tot
pridvor asemănător cu pronaosul deschis de la Snagov. Că-
ul secolului, tipul «în cruce greacă» a mai fost folosit la
iomnească din Tîrgovişte (1583). Două alte biserici : *Sfînta*
idu Vodă) din Bucureşti (c. 1570) şi a fostei mînăstiri *Cobia-*
i (1571—1572) caută să adapteze planul bisericii lui Neagoe
eş cu pronaosul dezvoltat în lărgime, încoronat cu trei tur-
osul, trilobat, e încoronat cu o turlă şi mai mare. Biserica
Tutana (1582) caută să urmeze planul bisericii de la Deaiu
ibat, pronaos dezvoltat în lungime, trei turle). Lă deci că
deşi avem relativ puţine monumente, totuşi acest moscut
cele mai îndrăzneţe experienţe şi căutări din întrea-ie a
arhitecturii din Ţara Românească.

oldova, activitatea constructivă a înregistrat o stagnare
rtea lui Ştefan cel Mare. Bogdan III cel Orb abia a isprăvit
tălui său de la Reuseni şi apoi, mult mai tîrziu, în 1514, a
direa unei noi catedrale mitropolitane în Suceava, cu hra-
il Gheorghe, terminată sub fiul său Ştefăniţă, abia în 1522.
eproduce, în mare, planul bisericii înălţării de la Neamţ, cu
nodificări. Spaţiul destinat gropniţei este unit cu naosul,
este astfel dimensiuni mari, necesare unei catedrale mitro-

Dintre ctitoriile boiereşti, *biserica din Văleni* a postelnicului Cosma Şarpe (1519) şi cea din *Părhăuţi* a logofătului Gavriil Trotuşan {1522) reproduc tipul întîlnit la Arbore şi Reuseni. Cea din urmă aduce unele elemente noi şi anume un pridvor deschis, pe latura de apus, primul în Moldova, peste care se suprapune un foişor masiv cu funcţie de clopotniţă. Această inovaţie autohtonă — a cărei origine trebuie căutată tot ia Arbore şi Reuseni — a inspirat pe meşterii care au creat pridvoarele deschise ale bisericilor lui Petru Rareş. Zidurile sînt masive şi lipsite de orice fel de decoraţie, încît pare mai degrabă o cetate decît un lăcaş de cult.

Arhitectura bisericească a cunoscut o nouă perioadă de înflorire ' în cursul domniei lui Petru Rareş, care, prin activitatea sa de ctitor şi îndrumător al vieţii culturale-artistice, a dezvoltat tradiţiile constructive ale epocii lui Ştefan cel Mare. Meşterii săi — fie saşi aduşi din Bistriţa, fie localnici, ca Ioan Zidarul din Suceava — s-au inspirat în special din două ctitorii ale lui Ştefan : biserica Sfîntul Gheorghe >din Hîrlău şi biserica Înălţării de la Neamţ.

Prima şi cea mai măreaţă creaţie arhitectonică a epocii sale a fost *biserica mînăstirii Proboîa,* care i-a servit apoi ca necropolă. îşi are prototipul în biserica înălţării de la Neamţ, de plan triconc, cu cinci încăperi distincte : exonartex (pridvor) închis, pronaos, gropniţă, naos şi altar, separate între ele prin ziduri groase străpunse de uşi {altarul e separat de naos prin catapeteasmă). în exterior, absidele sînt ■decorate cu arcade ,oarbe, deasupra cărora se ridica două rînduri de - ocniţe, mari şi mici (cele mici se prelungesc şi pe zidurile gropniţei şi pronaosului).

Biserica mînăstirii Humor, ctitoria logofătului Toader Bubuiog, este de plan triconc, dar fără turlă, singura de acest fel în epoca respectivă în Moldova. Deşi de dimensiuni mai mici, are aceeaşi împărţire ca şi Probota. Aduce însă şi elemente noi : camera mormintelor este mai scundă, iar pe o scară îngustă se urcă la o nouă încăpere, situată deasupra ei, o veşmîntărie—tezaur sau tainiţă (adoptată apoi ilti Moldoviţa, Suceviţa, Galata). Apoi, în locul pridvorului închis de la Probota, apare unul deschis, tip care va fi preluat şi de alte monumente.

Biserica mînăstirii Moldoviţa reia planul şi structura bisericii Sfîntul Gheorghe din Hîrlău, cu plan triconc şi turlă pe naos, deşi distribuţia încăperilor repetă pe cea de la Humor : pridvor deschis, pronaos, gropniţă cu veşmîntărie—tezaur, naos, trilobat cu turlă şi altar. * Atît Humorul cît şi Moldoviţa sînt împodobite cu picturi exterioare.

camera mormintelor, specifică bisericilor mînăstireşti, bintul Dumitru din Suceava a preluat planul şi sistemul de i la Moldoviţa. Tot de plan triconc, de mari proporţii, este î episcopală din Roman, care a suferit însă mai multe prejrioare.

ca mînăstirii Rişca, precum şi ctitoriile boiereşti de la *Coorodniceni* sînt de tipul celor mai simple triconcuri ale epofan cel Mare.

; ctitoriile lui Alexandru Lăpuşneanu, biserica mînăstirii îfacere totală a celei a lui Alexandru cel Bun, se aseamănă ilan cu Probota (aceeaşi distribuţie interioară şi acelaşi fel Biserica mănăstirii *Slatina* interpretează modelul bisericii an din Piatra, fără abside laterale vizibile în exterior, ci săîn grosimea zidurilor naosului, cu dispoziţia obişnuită a îndin secolul al XVI-lea : pridvor închis, pronaos, gropniţă, tar, cu turlă pe naos.

ui monument reprezentativ al arhitecturii moldoveneşti din «clasică» îl reprezintă rnînăstirea *Suceviţa,* ctitoria Movileşrica reia planul de la Neamţ, cu toate elementele adăugate lui Petru Rareş : exonartex (pridvor închis), pronaos alungit ;u două cupole (ca la Probota), gropniţă cu veşmintărie— L ia Humor), naos trilobat cu turlă zveltă pe două baze altar. Ca elemente noi sînt două pridvoraşe deschise care :rările în exonartex, unul pe latura de sud, altul pe cea de alt element nou îl constituie cele trei fereşte care luminează sidă.

imele decenii ale secolului al XVI-lea şi la începutul celui e face simţită tot mai mult influenţa arhitecturii din Ţara că : pridvorul deschis, decorarea faţadelor cu registre în >municarea dintre naos şi pronaos printr-o triplă arcadă, în (Hlincea, Aroneanu, Galata, Secu). Biserica mînăstirii Secu,, iconc, cu o turlă pe naos şi una pe pronaos, are faţadele îmdouă registre printr-un brîu şi împodobite cu lungi arcade deasupra arcadelor turlelor se află un rînd de ocniţe mol-

insilvania, numărul bisericilor româneşti din piatră sau zid *î* redus, ca urmare a înstrăinării unora din cnejii şi voievocolele anterioare sau a trecerii lor în rîndul ţărănimii de lenţine tipul de biserică sală, de plan dreptunghiular, cu un

turn-clopotniţă la intrare. Bisericile de lemn aveau acelaşi plan dreptunghiular, asemănătoare cu casele ţărăneşti, unele cu un turn clopotniţă sau cu o prispă, pe latura de vest. în deceniul al optulea s-a rezidit biserica mînăstirii Prislop, de către domniţa Zamfira, fiica lui Moise Vodă al Ţării Româneşti. Este în plan triconc, cu o turlă pe naos, în stilul bisericilor muntene.

Pictura. Aşa cum am arătat şi în altă parte, dispariţia monumentelor din secolul al XV-lea face cu neputinţă urmărirea procesului de ■evoluţie a picturii din *Ţara Românească* de la sfîrşitul secolului al XlV-lea, cînd s-a pictat pronaosul Coziei şi pînă la începutul secolului al XVI-lea, cînd s-a pictat biserica mînăstirii Argeş

Pictura în frescă a cunoscut o perioadă de maximă înflorire, mai ales în primele decenii ale secolului, în timpul domniei lui Neagoe Basarab şi a urmaşilor săi imediaţi. Dintre picturile din timpul său, - consemnăm, în primul rînd, pe cele din biserica mînăstirii Dealu (1515), lucrate de meşterii Dobromir, Jitian şi Stanciu, şi din biserica mînăstirii Bistriţa, ctitoria boierilor Craioveşti (1519), lucrate de acelaşi Dobromir, împreună cu Dumitru şi Chirtop. Din nefericire, aceste două ansambluri de pictură murală au dispărut.

Cea mai însemnată ctitorie a lui Neagoe Basarab, biserica mînăstirii Argeş, a fost împodobită cu picturi extecutate tot de Dobromir zugravul (c. 1517—1526) cu unele ajutoare, dar ansamblul său pictural a fost înlăturat cu prilejul restaurării din 1875—1886 şi înlocuit cu o pictură nouă, executată de artişti străini. Principala compoziţie era tabloul votiv, cuprinzînd mai multe panouri pe pereţii de sud şi de vest ai pronaosului. Cel mai interesant este tabloul care înfăţişează pe Neagoe Basarab cu soţia sa Despina Milita în veşminte domneşti, cu coroană pe cap, ţinînd chipul bisericii pe mîini, avînd în faţa lor şase copii. Alte tablouri redau pe doamna Ruxandra, fiica lor, căsătorită cu Radă Vodă de la Afumaţi, sub care s-au isprăvit lucrările de zugrăvire, Nicolae Alexandru, Mircea cel Bătrîn, al cărui chip a fost copiat după cel de la Cozia, Radu cel Mare, cneazul sîrb Lazăr. Se păstrează, de asemenea, figuri de sfinţi militarj, scena Deisis, cu trei personaje (Mîntuitorul, Sfînta Fecioară Măria şi Sfîntul Ioan Botezătorul înaripat), împăratul Solomon, figuri de îngeri etc. Cu prilejul restaurării amintite, panouri din vechea frescă a secolului al XVI-lea au fost duse, prin grija lui Gr. Tocilescu, la Muzeul Naţional de Antichităţi din Bucureşti (azi se păstrează în Muzeul de Artă al României, Secţia Artă Veche românească, şi în Muzeul de Istorie al României).

samblul de picturi realizate de Dobromir şi colaboratorii săi mare a mînăstirii Bistriţa nu s-a păstrat nimic. în schimb picturile bolniţei, executate în anul 1520, se pare de către Chirtop, ucenicii lui Dobromir, care reprezintă o realizare ă a picturii medievale româneşti. în conca altarului, se află inului, înconjurată de îngeri şi de prooroci, pe pereţi, marii ■ în naos se disting Pantocratorul, scene din ciclul hristo-ri de sfinţi şi de cuvioşi. Tabloul votiv al ctitorului, ma-îarbu Craiovescu (călugărit sub numele Pahomie) şi soţia lava, impresionează îndeosebi prin maniera realistă a repre-

rul Dobromir era fie un vlah sud-dunărean, fie un sîrb sta-i, ca şi alţi cărturari de acelaşi neam (mitropoliţii Maxim şi Macarie, fostul tipograf), sprijiniţi de soţia lui Neagoe oamna Despina Viiliţa. Originea sa sud-dunăreană este do-t de analiza stilistică a frescelor sale de la Argeş, care semănări cu cea a mînăstirii Cruşedol, cît şi de reprezenta-; ctitori a cneazului sîrb Lazăr, fapt unic în pictura medîe-nească. Cu toate acestea, el s-a integrat cu totul în mediul ulturală-artistică şi socială românească. în orice caz, Dobro-*s* unul din marii artişti ai evului mediu românesc, un ade-umător de «şcoală» în primele decenii ale secolului al

56, a fost împodobită cu zugrăveli biserica mînăstirii Stă-, :a, ctitoria logofătului Giura şi a soţiei sale Vilaia, înfăţişaţi blou votiv. Deşi, în genere, se respectau canoanele icono-noscute, se observă totuşi o încercare de desprindere de ;antină tradiţională şi de autohtonizare a ei. :a bolniţei de la Cozia, împodobită de David zugravul şi fiul ilav, în 1542—1543, cuprinde un ansamblu pictural complet strat. In altar, pe lîngă reprezentările obişnuite, apar şi sce-aţa Maicii Domnului, în naos, scene din Viaţa şi patimile îlui, iar în pronaos, Filoxenia lui Avraam (Sfînta Treime la in Mamvri), Acatistul Maicii Domnului şi Viaţa Sfîntului zătorul, Arătarea Domnului către Toma ş.a. Se observă deci)tă narativă pe care am întîlnit-o la biserica domnească de şi care va deveni una din trăsăturile caracteristice ale picai tîrziu din Ţara Românească.

Le remarcat apoi tabloul votiv în care sînt redaţi Mircea cel du Palsie (Petru Voievod), doamna Ruxandra şi fiul lor

cu, precum şi portretul marelui spătar Stroe, «ispravnicul» lucrărilor de la bolniţă, redat cu trăsăturile sale reale.

Picturile bisericii mînăstirii Snagov, realizate pe la 1563, în timpul lui Petru cel Tînăr (1559—1568), fiul şi urmaşul lui Mircea Ciobanul, constituie cel mai amplu ansamblu iconografic din secolul al XVI-lea în Ţara Românească. Este opera unui mare artist format tot în şcoala lui Dobromir zugravul. Programul iconografic respectă, în mare, canoanele tradiţionale (în pronaos sînt redate Acatistul Maicii Domnului, scene din Vieţile sfinţilor şi Sinoadele ecumenice). Tablourile votive redau figurile domnilor munteni Neagoe Basarab cu fiul său Teodosie şi Mircea Ciobanul cu trei fii şi doamna Chiajna, dar de ^două ori : pe peretele de sud al pronaosului şi pe cel de vest al naosului.

Frescele din pronaosul bisericii mînăstirii Tismana se datorează unui alt Dobromir, «din Tîrgovişte», şi sînt executate în 1564, cu cheltuiala vornicului Nedelco Bălăceanu (poate că tot acest Dobromir a zugrăvit şi Snagovul, apoi Bucovăţul).

Pictura bisericii mînăstirii Bucovăţ (Craiova) a fost recent restaurată şi scoasă de sub stratul unei repictări din secolul trecut. Pictura altarului şi naosului a fost realizată în 1574, fiind opera unui artist de mare talent, iar a pronaosului, cîţiva ani mai tîrzdu (1579—1539), de un zugrav mai puţin priceput. In naos, se remarcă tabloul votiv al lui Alexandru II Mircea, al soţiei sale Ecaterina Salvaressi şi al fraţilor săi Milos şi Petru Şchiopul (probabil zugrăvirea s-a făcut cu cheltuiala acestuia), iar în pronaos, tabloul votiv al ctitorilor bisericii — marele ban Ştefan şi fiul său Pîrvu clucerul. O cronică murală — singura în acest secol în limba slavonă în Ţara Românească — este notată deasupra tabloului votiv al lui Alexandru II, relatînd, pe scurt, viaţa sa şi a familiei. Tot în naos sînt zugrăvite : Duminica tuturor sfinţilor, scene din ciclul Patimilor, Adormirea Maicii Domnului, figuri de sfinţi ,• în pronaos, sinaxarul, iar în altar, Liturghia arhierească şi împărtăşirea apostolilor.

Decoraţia murală a bisericii mînăstirii Căluiu — refăcută în se colul trecut — a fost executată de un zugrav grec cu numele Mina. S-a acordat o atenţie deosebită tabloului votiv — pe trei pereţi ai pronaosului — în care sînt reprezentaţi fraţii Buzeşti, la care se adaugă două mari panouri în pronaos, care înfăţişează pe Petru Cercel şi Mihai Viteazul. Avem ştiri şi despre un alt zugrav grec care a stat la curtea lui Mihai Viteazul, Nicolae din Creta. Jp

tim aci şi cîteva *icoane* zugrăvite în cursul secolului al XVI-
nai veche icoană datată, care a ajuns pînă la noi, aparţine
Dobromir. Este o icoană a sfîntului ierarh Nicolae, binecu-
u Sfînta Fecioară în miniatură, avînd, în partea inferioară,
ativ al familiei voievodale : Neagoe Basarab, doamna Des-
a, cu trei fii şi două fiice.
ierica mînăstiriii Argeş, pronaosul propriu-zis era separat de
prin coloane, cum am arătat mai sus. Intre coloane se
>t icoane mari, cu faţa dublă, din care s-au păstrat numai
1 aceeaşi perioadă datează cîteva icoane ale Maicii Dom-
[3]runcul, o icoană a lui Iisus Pantocratorul, de la schitul Pîîr-
scenă a Plîngerii lui Iisus, de la Argeş (transpunere pe
iui epitaf brodat), icoana sfinţilor sîrbi Simion — în haine
îic — şi Sava — în veşminte arhiereşti —, la picioarele
ît îngenunchiate doamna Despina şi fiicele ei Ruxandra şi
borîrea de pe Cruce, toate de la Argeş. Cea din urmă este
le impresionantă. Maica Domnului poartă trupul neînsufleţit
îs, avînd lîngă ea pe Sfîntul Evanghelist Ioan şi pe Măria
a. în colţul din stînga este zugrăvită doamna Despina* care
braţe trupul neînsufleţit al fiului său Teodosie, pe care-1
ază Maicii Domnului.
>m şi faptul că numeroase icoane româneşti sînt larg răs-
. Balcani, prin bogatele danii ale lui Neagoe Basarab. De
chivotul dăruit mînăstirii Dionisiu erau montate numeroase
upă părerea cercetătorilor iugoslavi, iconostasul mînăstirii
a fost lucrat de zugravi români, în timpul lui Neagoe Ba-
în Ţara Românească, fie la faţa locului.
Mova, sub domnia lui Bogdan III, viaţa artistică a Moldovei
printr-o perioadă de/declin. Sub Ştefăniţă Vodă, s-au rea-
irile din naosul şi alltarul bisericii Sfîntul Nicolae din Do-
oria lui Ştefan cel Mare. Valorosul ansamblu de aici con-
iţiile picturii din epoca sa, urmînd îndeaproape distribuţia
că din biserica Sfîntul Nicolae-Popăuţi.
a moldovenească îşi atinge apogeul în cursul domniei lui
eş, cel mai de seamă ctitor de lăcaşurj sfinte în Moldova,
in cel Mare. In timpul lui s-au realizat cele mai ample an-
picturale din întreaga artă românească. Locul decorului de
ade şi ocniţe, precum şi al ceramicii smălţuite, obişnuite la
ele lui Ştefan cel Mare, a fost luat acum de pictura murală,
'ijloc«ie împodobire a exteriorului. Astfel de picturi exteri-

oare apăruseră şi în unele biserici din Transilvania, încă din secolul al XlV-lea (Strei) şi al XV-lea (Crişcior, Ostrov). Recentele săpături arheologice au dus la depistarea ruinelor unei biserici la Moldoviţa, din timpul lui Ştefan cel Mare, pictată în interior şi exterior. Deci fenomenul artistic ai picturii exterioare moldoveneşti — am putea spune generalizat sub Petru Rareş — a fost prefaţat de aceste modeste biserici ardelene, precum şi de unele biserici ale lui Ştefan cel Mare.

Primul ansamblu pictural s-a realizat acum la *Dobrovăţ* (1529), ctitoria lui Ştefan cel Mare. In altar şi naos se respectă programul tradiţional (ca la Popăuţi), dar în camera mormintelor apare, pentru «prima oară în Moldova, Sinaxarul (Menologul), temă întîlnită la Cozia încă din secolul al XlV-lea. Pereţii pronaosului sînt decoraţi cu scene din viaţa Mmtuitorului, iar timpanele, cu reprezentarea celor şapte Sinoade ecumenice. De acum înainte aceste două teme — sinaxarul şi Sinoadele ecumenice — vor constitui o caracteristică a bisericilor mînăstireşti din Moldova în secolul al XVI-lea. Tot în pronaos apare, pentru prima oară, chipul Sfîntului Ioan cel Nou, socotit patronul Moldovei ; de asemenea, Scara Sfîntului Ioan Sinaitul, Minunea Sfîntul Sava din Ierusalim şi Minunea Sfîntului Atanasie cel Mare, numeroşi sfinţi cu figuri ascetice, într-un stil sever, ceea ce a făcut pe cercetători să emită părerea că meşterul zugrav de la Dobrovăţ a fost un călugăr. Unele scene (Sfîntul Ioan cel Nou) şi unele detalii (Sfîntul Ilie în căruţă ţărănească, forma moldovenească a unor biserici pe care le ţin sfinţii din cele trei teme de mai sus) pledează pentru originea sa românească.

In 1530 s-a zugrăvit biserica *Siintul Gheorghe din Hîrlău,* atît în interior, cît şi în exterior. Decoraţia exterioară a fost distrusă ia începutul secolului nostru, cu prilejul unei restaurări, iar cea interioară, afectată de restaurările ulterioare. Se respecta şi aici programul iconografic de la biserica Sfîntul Nicolae—Popăuţi, continuîndu-se astfel tradiţiile şcolii moldoveneşti de pictură din secolul anterior. Sînt remarcabile Sinoadele ecumenice.

In 1532 s-a zugrăvit *Probota,* viitoarea necropolă domnească refăcută şi împodobită de Petru Rareş la stăruinţele lui Grigorie Roşea, pe atunci egumen ăl mînăstirii. A fost zugrăvită şi în exterior, dar din acest decor se păstrează doar urme slabe (Imnul Acatist, Asediul Constantinopolului, Arborele lui lesei, chipul lui Grigorie Roşea). Picturile din interior, deşi afectate de intervenţiile restauratorilor din secolul trecut, lasă totuşi să se întrevadă că au fost executate de un

cu reale aptitudini de desenator şi colorist, bun cunoscă-rii atonite. în pridvor impresionează scena Judecăţii de apoi, n pictura Athosului, redata pentru prima oară în Moldova, laosului cuprind cele şapte Sinoade ecumenice şi sinaxarul. altar sînt temele obişnuite (în naos apare şi tabloul votiv). a *Siîntul Gheorghe din Suceava,* devenită catedrală mitro-fost zugrăvită în 1534, din dispoziţia lui Petru Rareş, după nografică tradiţională. Fiind o biserică de dimensiuni mari, onim a decorat suprafeţe întinse, în compoziţii mari, cu maje. Dintre scenele hristoiogice ale naosului, reţine atenţia ignirii, Rugăciunea din grădina Ghetsimani. Foarte inte-şi tabloul votiv, mai ales Ştefăniţă Vodă, unul din cele e portrete din arta românească medievală. în pronaos se mitropolitului Teoctist II, cel mai vechi portret de ierarh în bisericile noastre. Din puţinele picturi exterioare care ă — numai pe faţada de sud — se mai pot distinge scene Acatist, Asediul Constantinopolului, Parabola fiului risipi-*île* lui lesei, unii filozofi din antichitate, Cinul (cete d^ Lgăciune), Scara Sfîntului Ioan Scărarul, Judecata de apoi. a fostei mînăstiri *Humor* a fost împodobită în întregime cu t în interior cît şi în exterior, realizate în anul 1535 de :tor din Suceava, curtean al slăvitului şi măritului domn Petru Voievod». S-a zugrăvit pe el însuşi, călare, străpun-mcea pieptul comandantului cavaleriei turceşti în scena Sonstantinopolului. Zugravul Toma păstrează aproape ne-schema iconografică a bisericilor pictate în trecut, cu tribuţie a scenelor. Amintim în naos tabloul votiv care în-3 domnitorul Petru Rareş, soţia sa Elena şi unul din fii, cu haine domneşti, oferind biserica Mîntuitorului. In grop-ă portretele votive ale ctitorilor, marele logofăt Toader soţia sa Anastasia, fiica logofătului Ion Tăutu, iar în pro-anul Daniil de Suceava şi soţia sa Teodosia, care au făcut nai multe danii. Tot Aci, în pronaos, atrag atenţia : Sfînta ugîndu-se, înconjurată de 16 îngeri în mişcare şi 24 de poi Sinoadele ecumenice şi trei registre suprapuse cu sfinţi, ile artistice deosebite cu care era înzestrat Toma din Su-> cu prisosinţă din picturile exterioare ale Humorului. Din emperiilor, picturile de pe peretele de nord sînt, în cea 3arte,(şterse. Se recunosc fragmenfe-din Acatistul Sfîntului

Gheorghe, Arborele lui lesei, filozofi antici, egumenul Paisie, care cîrmuia atunci mînăstirea. Peretele de răsărit al pridvorului deschis era rezervat Judecăţii de apoi. In continuare, pe peretele de sud — în dreptul pronaosului — este figurat Imnul Acatist în 24 de scene, distribuite în trei registre, după cunoscutul imn închinat Sfintei Fecioare, care a salvat Constantinopolul în 626, cînd a fost atacat de perşi. Impresionează mai ales Soborul Fecioarei. Sub ele este înfăţişat Asediul Constantinopolului, în trei scene. Dar pictorul, prezentînd asedierea fostei capitale a Bizanţului de către perşi, în anul 626, i-a înlocuit cu turci, înzestraţi cu artilerie. Această ingenioasă interpretare avea o semnificaţie mobilizatoare, voind să atragă atenţia asupra pericolului otoman şi să îndemne poporul la lupta pentru apărarea Moldovei. Tot pe peretele sudic, în dreptul gropniţei, apar Rugul în flăcări, Parabola fiului risipitor, Viaţa Sfîntului Nicolae (15 scene).

Cele trei abside sînt împărţite în şase registre suprapuse, în care sînt zugrăviţi îngeri, prooroci, apostoli, ierarhi, mucenici şi cuvioşi, toţi cu privirile spre axul absidei de răsărit pentru a se închina, cerînd parcă ajutor pentru izbăvirea Moldovei de primejdia otomană. Această impresionantă procesiune de sfinţi în rugăciune, cunoscută sub numele de Cinul, este cea mai complexă reprezentare din întreaga iconografie ortodoxă, o operă de autentică măreţie. In picturile de la Humor se remarcă maturitatea de gîndire şi îndrăzneala artistului în tratarea feluritelor teme, unele neobişnuite pînă atunci, calitatea coloritului, aptitudinile pentru redarea portretelor, armonia compoziţiilor, acordul dintre detalii şi întreg. Prin opera nemuritoare pe care a creat-o la Humor, Toma din Suceava poate fi considerat nu numai un maestru desăvîrşit al picturii româneşti, ci şi un mare artist european al secolului al XVI-lea.

Ansamblul de pictură interioară şi exterioară de la *Moldoviţa* s-a executat în anul 1537, din porunca lui Petru Rareş. Se observă asemănări cu Humorul în ce priveşte distribuţia temelor şi viziunea stilistică, deşi nu este vorba de o reală identitate. S-ar putea ca zugravul anonim care a lucrat aici să fie format în aceeaşi şcoală de pictură ca şi Toma, iar o parte din meşterii ajutători să fi lucrat la decorarea ambelor monumente. Gama cromatică este mai **bogată** decît la Humor, cu mai mult galben şi albastru, imaginile mai ample, cu o vădită tendinţă de umanizare a figurilor, cu mişcări vii şi variate, cu o mare putere de exprimare a sentimentelor.

ra interioară se desfăşoară, în general, potrivit schemei îco-
tradiţionale. Pe peretele de vest al naosului se află tabloul
Petru Rareş, doamna Elena cu cei doi fii, Iliaş şi Ştefan, cu
impe şi coroana pe cap —, tablou mult mai fastuos şi mai
decît la Humor. Sînt remarcabile şi anumite scene din ciclul
în naos, Sinoadele ecumenice şi mari imnografi, vieţi de
pronaos etc.

priveşte picturile exterioare, pe peretele de sud — în drep-
osului — sînt redate cu o deosebită amploare cele 24 de sce-
înului Acatist, tot în trei registre, iar sub ele, Asediul Con-
alului. în dreptul camerei mormintelor se află Arborele lui
îţiva filozofi din antichitatea greco-romană. Arborele lui Ie-
înlr-un colorit strălucitor, într-o manieră monumentală, pe
ţă întinsă, sub forma unei grădini uriaşe cu ramificaţii stu-
'ormă deosebit de sugestivă de evocare a întregii genealogii
;orului. Pe pereţii celor trei abside se desfăşoară Cinul, cu
rocesiune de heruvimi, îngeri, prooroci, apostoli, mucenici şi
n atitudine de rugăciune, cu privirile spre axul absidei alta-
ie tronează Sfînta Fecioară Măria. Pe peretele de nord —
l pronaosului — se mai disting scene din Vămile văzduhului,
din viaţa Sfinţilor loachim şi Ana, precum şi din lucrarea
văduire a apostolilor. In pridvor, pe peretele de răsărit, este
compoziţia complexă a Judecăţii de apoi (este de remarca!
licii Domnului în grădina raiului), precum şi cîteva momente
facerea lumii.

iul 1541 a fost realizat ansamblul de pictură interioară şi
a de la biserica Tăierea Capului Sf. Ioan Botezătorul din sa-
re, ctitoria din 1502 a pîrcălabului de Suceava Luca Arbo-
n 1523 de Ştefăniţă Vodă. Picturile de aici — făcute cu chel-
iei, sora ctitorului — sînt considerate opera lui «Dragoş zu-
popii Coman din Iaşi», unul din marii artişti români din toa-
ile (în unele lucrări este redat sub forma Dragosin). rile din
interior — care respectă distribuţia iconografică tra-— au
avut mult de suferit din cauza intemperiilor şi a unor Se
păstrează doar cîteva fresce, între care şi Descoperirea nici,
în pronaos. Este a doua —- şi ultima — în pictura me-
Moldovei, cu o semnificaţie simbolică, voind să mobilizeze
a luptă împotriva primejdiei otomane.

n pronaos sînt de reţinut cîteva figuri de sfinte, de o expre-
Leoseb1tă (de pildă, Sfînta Marina), alături de Viaţa Sfîntului

Ioan Botezătorul şi Sinoadele ecumenice. O importanţă istorică deosebită prezintă şi cele două tablouri votive, unul în pronaos, altul în naos. In primul, Luca Arbore şi soţia sa Iuliana sînt înfăţişaţi cu doi copii, toţi în haine de ceremonial, iar într-al doilea, cu cinci copii, probabil la cîţiva ani după cel din pronaos, cînd numărul copiilor crescuse.

Dar ceea ce conferă bisericii de la Arbore o înfăţişare cu totul aparte este pictura sa exterioară, de o rară valoare artistică, una din cele mai de seamă creaţii ale artei medievale româneşti. Organizarea iconografică din exterior prezintă substanţiale modificări faţă de monumentele anterioare. Pe faţada sudică se păstrează marea compoziţie în 24 de scene, a Imnului Acatist, însoţită, ca de obicei, de scena Asediului Constantinopolului, la baza Imnului. Este de remarcat, in primul rînd, că Asediul este reprezentat pentru prima oară în pictura exterioară moldovenească. In al doilea rînd, relevăm şi faptul că este vorba aici de Asediul persan din 626, şi nu de cel turcese din 1453, cum arată şi o inscripţie.

în continuare, apare Judecata de apoi, în dreapta uşii de intrare, tot pe faţada sudică. Deşi nu este atît de bine păstrată ca la Moldoviţa şi Voroneţ, totuşi această scenă ocupă aici, pentru prima oară în decoraţia exterioară, locul central. Ceata celor păcătoşi e înfăţişată ca o procesiune continuă, formînd cel mai monumental grupaj de personaje din pictura murală moldovenească. O altă compoziţie de mare amploare o constituie Cinul, adică Rugăciunea tuturor sfinţilor, pe absida altarului, redaţi în şase registre, cu privirile îndreptate spre axul absidei altarului. Din nefericire, această procesiune nu s-a păstrat în cele mai bune condiţii.

Scenele cele mai bine păstrate, şi în acelaşi timp cele mai valoroase, se găsesc pe peretele de vest, care ar putea fi puse în legătură cu decapitarea lui Nichita, fiul lui Luca Arbore, în 1523. **Este** o succesiune de teme din viaţa Sfinţilor Gheorghe, Dimitrie, Nichita şi Paraschiva, iar altele, legate de crearea lumii şi viaţa primilor oameni. Armonia compoziţională, precizia şi fineţea desenului, modelarea figurilor, preocuparea constantă de a individualiza personajele de vîrste şi categorii sociale diferite, ritmul şi eleganţa siluetelor, dar mai ales gama cromatică, mult mai luminoasă decît în alte părţi, inovaţiile şi distribuţia scenelor fac din faţada vestică a bisericii de la Arbore una din cele mai izbutite creaţii ale artei medievale româneşti. Autorul este un artist de geniu, sau, după cum îl consideră un istoric de artă belgian, cel mai mare pictor din Răsăritul ortodox în secolul al **XVI-lea.**

susţinut şi în alt loc că iniţiativa pentru zugrăvirea exterioa-
ronețului a pornit din partea mitropolitului Teofan I, care a
;i pictura din pronaosul acestei biserici (-j- 1546). Zugrăvirea
lui şi a exteriorului s-a terminat numai în 1547, în timpul păs-
itropolitului Grigore Roşea. Ca şi la celelalte monumente ale
strălucirea Voronețului i-o conferă picturile sale exterioare,
stituie o culme a picturii din timpul lui Petru Rareş. Desfăşu-
in fond albastru, viu, inspirat de strălucirea naturii înconju-
aceste picturi se prezintă ca un covor încărcat de culori, în-
rivirile prin farmecul de nedescris al armoniilor, prin fineţea
i, prin frumuseţea figurilor redate cu talentul unui adevărat
, prin temele inedite pe care le cuprinde, prin anumite ele-
ecific moldoveneşti.

tul anonim — socotit de unii «Marcu Pristavul», semnat aci
îit de la schemele iconografice tradiţionale, introducînd însă
e inovaţii şi modificări. Ca şi Dragoş Coman la Arbore, aria
Voroneţ acordă un loc central Judecăţii de apoi, pe care it-o
pe întreg peretele de vest, realizînd cea mai amplă şi atică
compoziţie, unică în arta întregii Biserici ortodoxe, cu
erioară scenelor similare din celelalte biserici moldovene,
ui de sus, în centru, se află Dumnezeu-Tatăl (Cel vechi de -
un triptic, desfăcut de îngeri în zbor. în registul următor tă
scena Deisis, adică Iisus Hristos pe tron, ca judecător al
onjurat de Sfînta Fecioară, de Sfîntul Ioan Botezătorul, de
cîte şase de fiecare parte, aşezaţi pe laviţe mozaicate. In r
se văd cete de îngeri. De la picioarele lui Iisus porneşte e
foc», colorat în roşu închis, focul Gheenei, care se lărgeş-
pînă la soclu, pentru a cuprinde pe cei păcătoşi. în registrul
este redat «Tronul Hetimasiei», adică pregătirea scaunului
iecată, cu diferite teme simbolice (protopărinţii, Sfîntul Duh
3 porumbel ş.a. ,• o parte a scenei este deteriorată), rtea
stingă a privitorului se văd cetele proorocilor, ierarhi-licilor
şi cuvioşilor, îndrumaţi de Sfîntul Apostol Pavel, iar opusă,
cetele necredincioşilor, cărora Moise le arată înfricoşată care-
i aşteaptă. între aceşti «păcătoşi», zugravul de la . inclus şi
pe duşmanii de atunci ai Moldovei, adică cete de s tătari, în
costumele lor specifice, cu turbane pe cap. Artis-ovedit aici
măiestria deosebită, izbutind să individualizeze rsonaj, cu
expresii dramatice, care redau teama, deznădej-iinţa.

Dramatismul de aici este continuat în registrul al patrulea, unde apare, în mijloc, cumpăna dreptăţii, în care sînt cîntărite faptele fiecăruia, lupta dintre îngeri şi diavoli pentru sufletele oamenilor. Cu mult umor popular sînt redaţi diavoli, ducînd suluri, pe care sînt înscrise păcatele oamenilor, pentru ca să le obţină sufletele. Tot aici este o primă scenă din învierea morţilor — pe «rîul de foc» — continuată de alta în registrul al cincilea. Aceste două scene dovedesc multă originalitate, învierea celor morţi pe pămînt fiind redată diferit de a celor morţi în ape. Arhanghelii nu folosesc trîmbiţe, ci buciume obişnuite în Moldova. O bună parte din registrul al patrulea şi mai bine de jumătate din cel de al cincilea sînt ocupate de viziunea raiului.

Pe faţada sudică sînt zugrăviţi Sfîntul Gheorghe, patronul bisericii, mitropolitul Grigorie Roşea şi Daniil Sihastrul cu suluri în mînă (în stînga uşii de intrare), apoi Viaţa Sfîntului Ioan cel Nou de la Suceava, în 12 scene, compoziţie specific moldovenească. în continuare, în dreptul pronaosului, Arborele lui lesei, Acatistul Sfîntului Nicolae şi chipurile unor filozofi greci. Faţadele absidelor sînt acoperite de şase registre, în care apare impresionanta procesiune a Cinuîui : îngeri, serafimi, prooroci, apostoli, ierarhi, mucenici şi cuvioşi în atitudine de rugăciune, cu privirile spre axul absidei altarului, unde tronează ipostazele dumnezeirii.

Pe faţadele de nord, deşi grav afectate de intemperiile vremii, se mai văd scene din Facerea lumii (între care şi Legămîntul sau Zapisul lui Adam, de provenienţă folclorică), Vămile văzduhului, Acatistul Maicii Domnului.

Interiorul pridvorului, zugrăvit tot atunci, cuprinde Sinaxarul, adică episoade din viaţa sfinţilor, după cele 365 de zile ale anului, începînd cu luna septembrie. Ca şi în exterior, se remarcă aici unele elemente specific moldoveneşti : Sfîntul Ilie într-o căruţă obişnuită de ţară, unele personaje sînt îmbrăcate în costumele dregătorilor şi ostaşilor moldoveni din timpul lui Petru Rareş etc. Este o dovadă că meşterul principal cu ucenicii săi erau moldoveni. Toate acestea — redate aci foarte sumar — fac ca pictura Voroneţului să fie socotită una din capodoperele artei universale.

Tot în cursul domniei lui Petru Rareş au fost zugrăvite bisericile din *Bălineşti,* ctitoria mai veche a logofătului Tăutu (numai exteriorul), *Adormirea* din Baia (după 1532, anul construirii), *Sfîntul Dumitru* din Suceava, construită în 1535, zugrăvită în 1537 (impresionează ta-

.v, mai ales al Elenei Rareş), biserica mînastirii *Coşula,* zu-
:in 1537—1538, biserica din *Părhăuţi,* ridicată de marele lo-
/riil Trotuşan, în 1522, zugrăvită prin 1539—1540 (sînt re-
îndeosebi figurile de muceniţe, de dimensiuni aproape natu-
levărată galerie de portrete). Cu excepţia Părhăuţilor, ceie-
rici amintite aci au fost împodobite şi cu picturi exterioare,,
ea au dispărut în curgerea celor peste patru veacuri care
s de la realizarea lor (la Baia se mai văd urme din Imnul
asediul Constantinopolului şi Arborele lui lesei). a epocă a
picturilor murale din timpul lui Petru Rareş s-a ;u
decoraţia exterioară a Voroneţului. După el, istoria Mol-
levenit tot mai zbuciumată, iar primejdia otomană, tot mai
;oare, luptele dintre partidele boiereşti tot mai puternice,
înviorare a activităţii cultural-artistice s-a produs în timpul
ndru Lăpuşneanu. Este de remarcat faptul că acest domnitor
it de dorinţa de a produce o înnoire în arta moldovenească
leşteri şi culori din Polonia, un grec a pictat Rîşca, în 1560
dogele Veneţiei să-i trimită pictori). Prin grija lui s-au zu-
tedrala episcopală din Roman, biserica mînastirii Rîşca, bi-
năstirii Slatina, cea mai însemnată din ctitoriile sale, biseri-
venească din Lvov şi, probabil, bisericile mînăstrilor Bistriţa
aţi.

rile din pronaosul şi pridvorul *catedralei din Roman* sînt
nale. Celelalte au fost refăcute, în mare parte, mai tîrziu. Ele
tradiţiile epocii lui Petru Rareş, punîndu-se accentul pe re-
;nelor narative (Viaţa Sfîntului Nicolae, a Sfîntului Ioan cel
a Suceava şi a altor sfinţi), cu frumoase peisaje pe fundalul
ilor.

ica mînastirii *Rîşca,* ridicată în 1542, a fost zugrăvită în 1552
i Rareş, la îndemnul episcopului Macarie al Romanului. Pic-
'ioară şi exterioară aparţine lui Stamatello Cotronas, grec din
mte. Cea interioară a fost în întregime repictată în secolul
îa. Cea exterioară prezintă deosebiri însemnate faţă de cele
ii lui Petru Rareş. Pe peretele de sud este redată Judecata de
în continuare, pe absida sudică, Scara Sfîntului Ioan Sinaitul
)r temă care apare pentru prima oară în decoraţia faţadelor
Şi la Dobrovăţ, în pronaos) şi care era o vădită influenţă a
aului atonit. Restul picturilor exterioare nu se mai păstrează.

Urme slabe de pictură se mai pot distinge pe turla bisericii mînăstirii *Slatina.* Notăm şi faptul că în anul 1570 se face prima atestare asupra existenţei unei bresle a zugravilor de biserici şi icoane la Suceava.

Către sfîrşitul secolului s-a realizat ultimul ansamblu de pictură exterioară din Moldova, la biserica mînăstirii *Suceviţa,* ctitoria Movileştilor. Potrivit unei însemnări pe un vechi manuscris, această lucrare a fost realizată în anul 7104 (1595—1596) de doi moldoveni, fraţii Ioan şi Sofronie, care lucraseră şi icoane la Pîngăraţi (după alte cercetări, s-ar fi făcut în 1601).

Picturile de la Suceviţa se evidenţiază prin bogăţia ansamblului,, prin strălucirea coloritului, în care predomină verdele-închis, prin excepţionalul simţ al proporţiilor, prin interesul pentru naraţiune, prin stilul lor simplu, grafic, prin introducerea de elemente din natură şi mediul înconjurător : dealuri, ape, copaci, flori, iarbă, costume de epocă etc. In interior, canonul iconografic tradiţional a fost îmbogăţit cu teme noi, unele foarte rare. De pildă, în altar sînt redate, în patru registre, înălţarea Domnului (în locul imaginii tradiţionale a Sfintei Fecioare cu pruncul), Cortul Mărturiei,. Acatistul Maicii Domnului (numai cu 17 scene), împărtăşirea apostolilor, ierarhii etc. în naos sînt redate teme din viaţa Mîntuitorului, deşi cu unele abateri de la canonul tradiţional etc. Tot în naos, pe peretele de sud-vest şi de sud, se desfăşoară friza cu tabloul votiv al lui Ieremia Movilă şi al membrilor familiei. Pe peretele de nord-vest şi nord, apare o scenă liturgică în care este redat momentul culminant al Liturghiei credincioşilor, precum şi două portrete, al mitropolitului Gheorghe Movilă, în chip de liturghisitor, oferind darul său, şi al tatălui său Ioan Movilă, călugărit sub numele de Ioanichie. în camera mormintelor, în zeci de scene, cu sute de figuri, este redată Viaţa lui Moise. în bolţile pronaosului apare Pantocratorul şi Filoxenia lui Avraam, iar sub calotă, cele şapte Sinoade ecumenice.

Pereţii pronaosului cuprind Sinaxarul, deci cîte o scenă pentru fiecare zi a anului, cu episoade din viaţa unuia din sfinţii zilei respective. Impresionează mulţimea personajelor, în costume din regiuni şi epoci diferite, şi varietatea elementelor care alcătuiesc fundalul scenelor (cetăţi, ziduri de incintă, peisaje etc). Pe registrele inferioare sînt redate vieţile Sfinţilor Gheorghe şi Nicolae.

în pridvorul închis sînt reprezentate Judecata de apoi, momente din Viaţa Sfîntului Ioan cel Nou — în 14 scene —, teme din Vechiul Testament, figuri de sfinţi imnografi, iar pe boltă inscripţii şi scene

Cel mai mare interes istoric şi artistic îl prezintă scena în redat Alexandru cel Bun înconjurat de curtea sa, întîmpi-tele Sfînltului loan, în faţa Sucevei.
ce dă un farmec de nedescris Suceviţei sînt picturile exte-;zentate în compoziţii mari, într-o gamă cromatică vie, stră-în contrast cu verdele mohorît al fondului. Cu mici excepţii, :terioară urmează iconografia tradiţională, reţele de sud se află Arborele lui lesei, printre ramurile văd şi scene din Viaţa Mîntuitorului (Naşterea, întîmpinarea, a etc), un registru cu filozofi «elini» (Aristotel, Platon, Pita-[1] >cle etc), în acelaşi Arbore al lui lesei. Partea superioară ită de Imnul Acatist —• în 24 de scene — (a doua oară la şi Acoperamîntul Maicii Domnului (Pocrovul), inspirat de oanelor ruseşti (deci apare în locul Asediului Constanţi-'

■eţii absidelor este ampla desfăşurare a Cinului, în şapte re-- înta Treime, Maica Domnului, îngeri, heruvimi, serafimi,* prooroci, apostoli, ierarhi, martiri şi cuvioşi. ada nordică este redată tema cea mai caracteristică de la . *ti* anume Scara Sfîntului loan Sinaitul (Climax), care se pre- , variantă a Judecăţii din urmă, dar cu amănunte împrumu- , adiţia şi folclorul românesc. Este de admirat contrastul iz-e ordinea lumii cereşti şi dezlănţuirea înfricoşătoare a lumii

e remarcat aici faptul că aproape toate picturile moldove-'* ales cele exterioare, înfăţişează şi unele realităţi din Mol- *[*_ arătat că Asediul Constantinopolului avea o semnificaţie"' era o chemare la luptă împotriva primejdiei otomane. Re- i ilor şi a tătarilor între cei «păcătoşi», la Voroneţ, era un >, i exprima ura şi nemulţumirea împotriva asupritorilor ţării, ţ scene sînt zugrăvite peisaje şi animale din Moldova, cos- ţ regători şi ostaşi, arme (suliţă, sabie, săgeată), obiecte de,, (ştergare, ii), instrumente muzicale (bucium, cobză), căruţe • Şti (ca a Sfîntului Ilie la Voroneţ), ca şi obişnuita reprezen- v tii Sfîntului loan cel Nou de la Suceava. Toate acestea sînt ' îcludente că autorii ansamblurilor respective erau moldo-im. 'l

ia intemperiilor vremii, picturile exterioare ale acestor bi- *l*- ezistat vremurilor, oglindind evoluţia stilului pictural mol- • îin timpul lui Petru Rareş. Ele constituiau pe atunci ade-

vărate «cărţi ilustrate deschise la toate paginile», cum le considera francezul A. Grabar, adevărate «Biblii pentru cei neştiutori de carte» şi necunoscători ai slavonei în care se slujea, făcînd credincioşilor atît educaţie religioasă, cit şi patriotică. Ele au intrat de mult în circuitul valorilor universale, fiind cele mai reprezentative opere de artă medievală românească, mărturii grăitoare ale geniului creator al poporului nostru.

In ce priveşte *icoanele,* acestea alcătuiau, de multe ori, decorul bisericilor de mir, mai ales ale celor din lemn, lipsite de pictură murală. Un exemplu caracteristic îl oferă biserica fostuJui schit Văleni, de lîngă Piatra Neamţ, ctitoria lui Petru Rareş, în care s-au găsit 139 de icoane, dispuse după schema iconografică tradiţională. Strînse de pe la diferite mînăstiri şi biserici, ele constituiau cea mai preţioasă colecţie de icoane din secolele XVI-—XVII, în ţara noastră.

Alte icoane s-au păstrat la mînăstirea Pîngăraţi, la schitul Vînătorii Pietrei, Putna, Humor etc. Desigur în unele mînăstiri existau şcoli de iconari. Cele mai vechi icoane moldoveneşti, din prima jumătate a secolului sînt Schimbarea la Faţă (Agapia), Maica Domnului cu Pruncul (Varatec, adusa de la Văleni), înălţarea (Putna), alte două cu aceeaşi temă la Pîngăraţi şi Humor, Deisis şi Arhanghelul Mihail (Humor), Judecata Sfîntului Ioan cel Nou (fragment dintr-o veche raclă a sfîntului), uşile împărăteşti ale bisericii din Cîrligi-Bacău etc.

In Transilvania se păstrează puţine urme de picturi murale. Se pare că prin 1525 a fost zugrăvită biserica din Cetatea de Baltă, feudă moldovenească. Apoi, domniţa Zamfira a refăcut şi înfrumuseţat biserica mînăstirii Prislop. Se pare că zugravii lui Mihai Viteazul, Nicolae din Creta şi Mina, au lucrat şi în Transilvania. O icoană din anul 1531 a Sfîntului Nicolae — din nefericire repictată — a fost dăruită de episcopul Anastasie, Episcopiei de la Vad, pe care o păstorea. O altă icoană, Maica Domnului cu pruncul, din 1564, s-a aflat în biserica Sfîntul Nicolae din Şcheii Braşovului (de provenienţă cretană), un triptic, din 1555, în biserica din Agîrbioiu (jud. Cluj), un alt triptic la Bica-Mînăstireni (jud. Cluj), trei icoane în biserica din Budeşti—Susani (jud. Maramureş).

Sculptura în piatră a cunoscut o înflorire maximă tot în primele decenii ale secolului. Decoraţiile sculptate ale faţadelor de la Dealu şi Argeş, de origine orientală, vor constitui, pentru mai bine de un secol, un permanent izvor de inspiraţie pentru artiştii din Ţara Românească. La unele biserici se observă şi motive de inspiraţie gotică (Creţulescu din Tîrgovişte şi Sfîntul Gheorghe din Cîmpulung).

;ra de mormînt a lui Neagoe Basarab, aflată în biserica de la va constitui prototipul sculpturii lespezilor funerare din Munsntru tot secolul al XVI-lea şi o parte din cel următor. In central se află o cruce dublă, sprijinită pe un piedestal, avînd ia superioară o roză a vînturilor. Inscripţia funerară formează 1 marginal. In această decoraţie de tip geometric se pot reimente comune manuscriselor şi broderiilor, uatră funerară de alt tip, păstrată tot la Argeş, este cea care

mormîntul lui Radu de la Afumaţi (-j- 1529). în partea supecîmpului central este reprezentat voievodul călare, cu mantia i, sceptrul în mîna dreaptă şi coroana pe cap. Este cea mai sculptură decorativă din vechea artă românească. Sub călăreţ, împul central, se găseşte o amplă inscripţie care consemnează şi «războaiele» lui Radu de la Afumaţi, o adevărată pagină de

In jurul cîmpului, inscripţia funerară propriu-zisă este în:ă de bogate ornamente împletite. Lespedea funerară a boiebu Golescu (-j- 1574) din biserica din Vieroş-Argeş este direct i de cea a lui Radu de la Afumaţi, deşi mai simplă, fără orile chenartflui, dar cu o inscripţie în formă de cronică, pe central.

biserica din Stăneşti-Vîlcea se află lespedea funerară a lui azescu (ţ 1602), cu figura sa, în luptă cu tătarul Ghirai, tot ;xt amplu. Alte lespezi funerare repetă, în mare, aceeaşi comjeometrică, avînd crucea ca motiv central şi inscripţia slavonă ar, ca şi piatra de pe mormîntul lui Neagoe Basarab. Moldova, tradiţia statornicită în timpul lui Ştefan cel Mare de lobi lespezile funerare a continuat să rămînă un gen specific)tură decorativă. In marile ctitorii domneşti (Probota, Moldo-itriţa, Slatina, Suceviţa) sau cele boiereşti (Humor), în camera elor sau în pronaos se găsesc numeroase pietre funerare, aşe-

la nivelul solului, fie înălţate pe un soclu. Cele mai intereese de sculptură funerară se păstrează la Probota (Petru Rareş, Elena, Ştefan Rareş). Cu toate că se reia atît vechiul motiv al ir cît şi compoziţia de pe lespezile mormintelor familiei lui :el Mare de ia Putna, totuşi în sculptura funerară de la Proire o tematică decorativă nouă, mai complexă decît a palmetei, i din brocardurile şi ţesăturile care veneau din Orient şi din t. De la elementele geometrice se trece la cele florale, puternic fenomen întîlnit şi în celelalte arte aplicate din Moldova secol.)j

Adevărate opere de artă sînt şi stemele sculptate în piatră. Pe unele pietre funerare, precum şi în pisaniile bisericilor (Probota, Bistriţa, Sfîntul Dumitru din Suceava), apare capul de bour, cu stema între coarne, avînd soarele în dreapta, luna în stînga.

Dintre *piesele sculptate in lemn* s-au păstrat din Ţara Românească uşile împărăteşti ale bisericii mînăstirii Cotmeana, cu o viziune decorativă tipic orientală — o ornamentică vegetală stilizată —• şi două cruci sculptate în lemn şi ferecate în argint.

în schimb, în Moldova sculptura în lemn a cunoscut o înflorire neobişnuită pînă atunci. S-a păstrat o mare varietate de piese : iconostase, jilţuri, strane, tetrapoade, analoage etc, remarcabile prin unitatea de stil şi de concepţie. Piesele respective au o ornamentaţie bogată, cu motive variate, între care unele de tradiţie populară, asemenea crestăturilor ţărăneşti. La piesele de mobilier predomină motivele geometrice şi vegetale stilizate (frunze, conuri de brad, fructe). Se observă şi prelucrarea unor motive importate din Occident sau Orient (de pildă, motivul gotic, întîlnit în Transilvania, compus din semicercuri şi ogive, cercuri şi inimi întretăiate). Dintre motivele decorative orientale, amintim «entrelacul», format din împletituri care se înlănţuie sau se întretaie, şi palmeta, motiv devenit clasic în sculptura moldovenească din secolele XV—XVI.

Intre piesele mai reprezentative se pot menţiona : jilţurile de la Probota, Voroneţ, Moldoviţa şi Slatina, stranele de la Humor şi Rîşca, tetrapodul de la Probota, o uşă la Tazlău (lucrată de «Cozma maistru», în 1596). Un exemplu unic ne oferă jilţul de la Voroneţ — lucrat din dispoziţia lui Grigorie Roşea — pe care se află sculptată o friză cu oameni şi animale într-o scenă de vînătoare.

Iconostasele folosesc aproape exclusiv elemente vegetale stilizate, pe suprafeţe mari, rîndurile de icoane fiind despărţite prin frize sculptate. Cele mai impunătoare şi mai izbutite sub raport artistic, adevărate capodopere ale genului, sînt iconostasele de la Voroneţ, Humor şi Moldoviţa, cu reliefurile acoperite în întregime cu aur. Cel de la Moldoviţa a fost lucrat de «popa Gavriil din Suceava», în anul 1593.

Deosebit de interesante sînt şi crucile sculptate — miniatural — şi apoi ferecate. Axul vertical, precum şi braţul (sau braţele) transversale sînt sculptate — cu multă migală — cu scene biblice, rareori cu figuri de sfinţi. Cîteva din aceste piese sînt lucrate de meşteri români : «popa Nichifor» de la Neamţ, de la care au rămas două cruci, una lucrată pentru Grigorie Roşea (32 scene), alta pentru Grigorie II, «maistorul Dosoftei» de la Putna, care a lucrat o cruce — tpţ.cu 32

e — dăruită Slatinei de postelnicul Matei Crăciun ; popa Ilie : la Agapia în 1593).

deria. Secolul al XVI-lea reprezintă o perioadă de înflorire a :i în Ţara Românească şi în Moldova. Mulţimea şi varietatea de broderie de la începutul acestui secol presupun existenţa eliere organizate desigur pe lingă mînăstirile de călugăriţe. sînt unele elemente proprii broderiei româneşti, care o deo-le cea bizantino-baclanică.
fara Românească, de pildă, se cunosc numeroase epitrahile, pe it redate figurile Mîntuitorului şi ale unor sfinţi, iar în partea ra, pe poale, figurile donatorilor. Aşa sînt epitrahilul păstrat ştirea Xenofon din Muntele Athos, care reprezintă pe Neagoe cu fiii şi doamna Despina cu fiicele, epitrahilul din 1521, le Barbu Craiovescu şi soţia sa Neagoslava mînăstirii Bistriţa ază pe Barbu, călugărit sub numele de Pahomie, în veşminte îşti), alte cîteva epitrahile, mînecuţe, poale de icoană etc. iveră dăruită de Neagoe Basarab şi soţia sa mînăstirii de la azi în Muzeul Kremlinului) reprezintă Coborîrea de pe cruce, 1 coltul din stînga, jos, pe doamna Despina cu trei fiice, Stana, :a şi Anghelina, în genunchi, cu coroane şi veşminte ca şi în ciitoricesc din biserică. Două poale de icoană au fost dăruite 1 Vodă Vintilă mînăstirii Cutlumuş. Domnitorul este înfăţişai iă cu soţia sa Rada şi fiul lor Drăghici, în aceeaşi atitudine ăcăminte ca şi în reprezentările familiei lui Neagoe Basarab. fîrşitul secolului, se păstrează o alta dveră — pentru schitul — care redă Răstignirea, brodată în fir de aur, avînd jos e donatorilor : banul Preda Buzescu şi soţia sa Cătălina (un 1 înfăţişînd pe acelaşi Preda cu soţia şi copiii se păstrează la "ile din Meteore-Grecia, 'iar un alt epitrahil, cu Stroe Buzescu sa Sima, se află în Iugoslavia).
VIoldova, mulţimea broderiilor reflectă stadiul de maturitate la Linsese această artă şi face evidentă existenţa unei şcoli mol->ti de broderie cu veche tradiţie. In general, piesele brodate stilul statornicit în secolul anterior. Se remarcă numărul mare anajelor în mişcare, o compoziţie bogată, în care elementul v joacă un rol important. Dvera cu scena Adormirii Maicii ui — lucrată în jfir de aur şi argint —■ dăruită de Bogdan III ʳii Putna în 1510, impresionează mai ales prin dimensiunile sale .92 m). Portretul domnitorului este redat în partea dreaptă, jur împrejurul scenei centrale sînt redate, în medalioane, 12

cetăţi, în care au predicat apostolii. Este una din cele mai originale broderii din arta post-bizantină, remarcabilă prin calităţile artistice ale compoziţiei, desenului şi cromaticii. A fost lucrată de călugării Zosima şi Mardarie, primii meşteri brodeuri români cunoscuţi. Alte piese sînt : epitaful dăruit de vistiernicul Gavriil Trotuşan mînăstirii Voroneţ, procovăţul dăruit Putnei de Elena Rareş, epitaful dăruit Voroneţului de Grigorie Roşea (azi la Dragomirna).

Alexandru Lăpuşneanu a dăruit mînăstirii Slatina două dvere, una în 1561, alta nedatată. Prima reprezintă Schimbarea la Faţă, avînd în partea de jos portretele donatorilor, îngenunchiaţi. A doua reprezintă înălţarea, avînd în partea inferioară ctitorii, de data aceasta redaţi în picioare. Tot de la Alexandru Lăpuşneanu a rămas un epitaf dăruit Slatinei în 1556.

La sfîrşitul secolului ne reţine atenţia epitaful lucrat cu cheltuiala lui Ieremia Movilă pentru mînăstirea Suceviţa, iar la începutul secolului următor, un epitaf dăruit de Nestor Ureche şi soţia sa Mitrofana mînăstirii Secu, lucrat de călugăriţa Filofteia din Constantinopol. De o reală valoare artistică-istorică sînt şi cele două acoperăminte de mormînt ale lui Ieremia şi Simion Movilă (1606 şi 1609). la primul, Ieremia este redat ca om viu, îmbrăcat într-o somptuoasă mantie de brocart de aur, avînd sus, în dreapta, stema Moldovei, iar în stînga, modelul mînăstirii Suceviţa. Este unul din cele mai expresive portrete din arta medievală românească. împrejur este un chenar cu o inscripţie slavonă. Cel de al doilea acoperămînt redă pe Simion Movilă cu ochii închişi, cu mîinile încrucişate pe piept, îmbrăcat în haină de brocart, cu coroana pe cap. In jur, un chenar cu semipalmete, cruci şi stele, iar în afara lui, un alt chenar, cu o lungă inscripţie în slavoneşte.

Argintăria. Ca şi în cazul broderiilor, numărul mare de obiecle de' cult cu care au fost înzestrate mînăstirile din ţară, precum şi alte aşezăminte bisericeşti din Răsăritul Ortodox, presupun existenţa unor ateliere locale, la sfîrşitul secolului al XV-lea şi în cursul celui de al XVI-lea (o scrisoare a lui Neagoe Basarab către aurarul Celestin din Sibiu pomenea de exercitarea acestui meşteşug al argintăriei de către români). Multe piese erau lucrate însă tot de meşteri saşi din Sibiu şi Braşov, altele de meşteri din Banat (Petru Smeredeva din Becicherecul Mare, Condo Vlahul, Dumitru Zlătarul din Lipova). între piesele păstrate menţionăm : chivotul dăruit de Neagoe Basarab mînăstirii Dionisiu din Muntele Athos, cădelniţa şi chivotul dăruit de Craioveşti

i Bistriţa, trei panaghiare, cu reprezentarea unor scene reli-
mul dăruit de Drăghici Vintilescu Snagovului, în 1491, altele
veşti, mînăstirilor Bistriţa şi Tismana), ferecătura Tetraevan-
ui dăruit de postelnicul Mareea mînăstirii Bistriţa (1510). In
umătate a secolului, se cunosc alte ferecaturi, mai multe cruci
în lemn şi ferecate în argint aurit ş.a. [oldova, numărul
meşterilor locali era mult mai mare decît al
Ţara Românească, deşi se cunosc şi piese lucrate de meşteri
silvania (de pildă, aurarul Ştefan din Cluj lucra pentru mînăs-
ina în 1557). e sfîrşitui secolului al XVI-lea şi începutul celui
următor, se
numele moldoveanului Gligorie Moisiu. Se remarcă o modi-
tematicii tradiţionale, renunţîndu-se la scenele cu multe perii
favoarea unor figuri izolate. Dintre piesele reprezentative,
îteva ferecaturi, toate cu scene religioase, avînd chenare cu
şi felurite ornamente, o anaforniţă şi o cristelniţă (refăcută
din materialul celei dăruite de Ştefan cel Mare), ambele dă-
Alexandru Lăpuşneanu mînăstirii Putna, ferecătura unor cruci
sculptate (una dăruită de Grigorie Roşea VoroneţUlui, alta
uidru Lăpuşneanu Slatinei), un panaghiar de la Pîngăraţi (azi
ia) şi altele. Multe piese de argintărie au ajuns în posesia
>zăminte bisericeşti din Răsărit, ca urinare a daniilor făcute
itorii noştri. Altele au dispărut în timpul războaielor purtate
ît românesc.

ica bisericească. în ţările române — mai ales în Moldova şi
mânească — au existat, în acest secol, permanente preocu-
muzică bisericească bizantină-psaltică. Astfel, la sfîrşitui se-
il XV-lea şi începutul celui următor, a activat la Putna călu-
îstatie «ritor, protopsalt şi domesticos» (prin termenul din
tem înţelege un dirijor al corului mînăstirii), om cu o aleasă
centru timpul său. De la el au rămas mai multe lucrări mu-
ompoziţii) într-un manuscris aflat azi în Biblioteca Lenin din
u Dintr-o însemnare, cu data de~44r-iunie 1511, aflăm că Eus-
scris această carte de cîntări din creaţia sa». între compozi-
Itice proprii se număra şi o cîntare (cratima) închinată Sfîn-
Ln cel Nou de la Suceava. In acelaşi manuscris se găsesc şi
ţiile altora : *Agathon, Agalian, Antim* etc. Manuscrisul este
ia muzicală de tranziţie (între cea medie bizantină şi cea
'tină), cu textul in slavoneşte şi greceşte.

In 1545, un alt protopsalt de la Putna, ieromonahul *Antonie.* — probabil urmaşul lui Eustatie — a alcătuit un nou manuscris (aflat în Biblioteca Universitară din Iaşi), în care sînt incluse şi poziţii ale lui Eustatie şi ale altor cîntăreţi de la Putna. Notaţia bizantină, iar textul grecesc şi slavon. Au fost atribuite secolului a]j XVI-lea şi alte două manuscrise psaltice slavo-greceşti aflate în Bi-j blioteca Academiei Române (Ms. 283 şi 284). Alte două se găsesc lac[ja mînăstirile Putna şi Dragomirna. Se apreciază că toate au fost la Putna. Ele cuprind şi compoziţii ale altor autori, dintre care sej se ■crede că erau putneni : *Antim, Longhin, Dositei, Theodul, Ioasaf, metian Vlahul* (probabil un român din sudul Dunării) şi alţii. scrisele putnene conţin cîntări de la Vecernie (Fericit bărbatul, chimene), Utrenie (Polielee, Slave), de la Laudele praznicelor î teşti şi ale sfinţilor mari, de ia cele trei Liturghii (Aliluia, Sfinte nezeule, Heruvice, Axioane, Chinonice) etc.

Aceste manuscrise, ca şi numele cîntăreţilor, dovedesc că mînăstirea Putna a existat o adevărată şcoală de muzică bisericească^^ psaltică. După părerea unor cercetători, ea s-a impus şi în afara *ho-^cP-*tarelor ţării, influenţînd şi muzica bisericească rusă. Printre dascăliîi.ii şcolii trebuie număraţi cei doi protopsalţi, Eustatie şi Antonie. In J jinul acestei păreri se invocă şi o scrisoare a lui Alexandru neanu, din 6 iulie 1558, trimisă comunităţii ortodoxe din Lvov, care-i invită să trimită «patru cîntăreţi tineri şi buni şi noi îi vonţf?[1] învăţa cîntarea grecească şi sîrbească» (slavonă, n.n.). Se arată, acolo, că au fost trimişi «la învăţătură» şi tineri din Przemysi. babil era vorba de tineri români, căci în ambele oraşe locuiau atunci mulţi români. Şcoala de psaltichie a lui Lăpuşneanu a funcţio-nat, după unii, la Suceava. Mai degrabă credem că este vorba şcoala de la Putna a lui Eustatie şi Antonie.

Mitropolitul Teofan I trimitea la Zografu în Sfîntul Munte protopsaltul (şi «domesticos») *Varlaam* (fără să-i cunoaştem mînăsti-rea de metanie) să copieze un Liturghier ; a terminat copierea la februarie 1532.

Muzica psaltică se cultiva şi la şcoala de pe lîngă biserica tul Nicolae din Şcheii Braşovului, înfiinţată încă la sfîrşitul secolului al XV-lea. Un dascăl cu numele *Oprea* preciza că era şi «psalt den-tîi» al acelei biserici. Această constatare ne face să afirmăm că pa atunci muzica bisericească de factură bizantină era comună tuturor celor trei ţări româneşti, lucru dovedit, de altfel, şi de circulaţia ma^ nuscriselor psaltice în toate ţinuturile locuite de români.

oncluziile *care se impun sînt evidente. Secolul al XVI-onstituie perioada «clasică» a \artei medievale româneşti, în s-au creat cele mai reprezentative opere de arhitectură, pic-sculpturâ, broderie şi argintărie. între ele se impun biserica Urii Argeş, prin arhitectură, pictura din interior şi decoraţia lentului, iar în Moldova de nord, picturile exterioare ale bise--, din care s-au păstrat în întregime cele de la Humor, Mol-i, Arbore, Voroneţ şi Suceviţa.*

BIBLIOGRAFIE

lucrările de sinteză de la cap. *Arta în secolele XIV*—XV. ■ r ă r i s p e c i a l e : Arhitectura. G. MALŞ, *Bisericile moldoveneşti din XVI-lea,* Bucureşti, 1928, 397 p. + 425 fig. în text (BCMI, XXI, 1028); MRY, *Les eglises de la Moldavie du Nord des crigines ă la lin du XVl-e chifecture et peinture,* 2 voi. Paris, 1930, IV + 320 p. + 3 pi. (I) + 68 p. (II) ; N. GHICA-BUDEŞTI, *Evoluţia arhitecturii în Muntenia,* II. *Vechiul* esc *din veacul al XVI-lea,* în B.C.M.I., XXIII, fasc. 63—66, 1930, p. 1—63.

: u r a : La lucrările de sinteză amintite la capitolul Arta în secolele XIV e vedea şi : VICTOR BRATULESCU, *Frescele din biserica lui Neagoe de* Bucureşti, 1942, 96 + XXX pi. ; PA VEL CHIHAIA, *Cîteva date în iegă-irtretele votive din «biserica lui Neagoe» din Curtea de Argeş,* în M.O., 1962, nr. 7—9, p. 449—472; VICTOR BRATULESCU, *Zugravi de biserici în vsacul al XVI-lea,* în M.O., an. XV, 1963, nr. 3—4, p. 197—206; 3RĂTULESCU, *Zugravul Dobromir,* în M.O., an. XV, 1963, nr. 5—6, p. VICTOR BRATULESCU, *Frescele Iui Dobromir, zugravul mînăstirii Curtea* In M.O., an. XIX, 1967, nr .7—8, p. 582—597 (alte studii despre mînăs-iş în acelaşi număr al revistei, în B.O.R., an. LXXXV, 1967, nr. 7—8, p. ; în G.B., an. XXVI, 1967, nr. 7—8, p. 715—829). LE DRĂGUŢ, *Pictura murală din Ţara Românească şi din Moldova şi : sale cu pictura Europei de sud-est în cursul secolului al XVI-lea,* în XXXIX, 1970, nr. 4, p. 17—31 ; ŞTEFAN ANDREESCU, *Portretele murale igov şi Tismana,* în B.O.R., an. LXXXVIII, 1970, nr. 1—2, p .175—190 r LAURA DUMITRESCU, *Pictura de la Bucovăţ,* în B.C.M.I., an. XL, 1971. 63— 72; CARMEN LAURA DUMITRESCU, *Pictura secolului al XVI-lea ~\ita mînăstirii Bistriţa-Vîlcea,* în S.C.I.A., Seria artă plastică, 1972, nr. 2, 4; CARMEN LAURA DUMITRESCU, *Programe iconografice în pronaosul de mînăstire din Ţara Românească, în secolul al XVI-lea,* în S.C.I.A., plastică, 1973, nr. 2, p. 257—272; CARMEN LAURA DUMITRESCU, *iralâ din Ţara Românească, în veacul al XVI-lea,* Bucureşti, 1978, 122 p. ; ŞTEFAN VLĂDUŢ VASILIU, *Pictura religioasă din Muntenia şi Oltenia al XVI-lea,* în B.O.R., an. XC, 1972, nr. 11—12, p. 1238—1248. JTE LUŢIA, *Legenda SIîntului Ioan cel Nou de la Suceava în trescurile oneţ,* în rev. «Codrul Cosminului», Cernăuţi I, 1924, p. 279—354; NICU-1ĂNESCU, *împresurarea Ţarigradului în zugrăveala bisericilor noastre,* în i», an. V, 1953, nr. 3, p. 438—463; M. A. MUSICESCU şi M. BERZA, Sucevifa, Bucureşti, 1958, 197 p. ; PETRU COMARNESCU, *îndreptar ar-<onumentelor din nordul Moldovei* (arhitectura şi fresca în sec. XV—XVI), 1961, 349' p. ; SORIN ULEA, *Portretul tunerar al lui Ion — un tiu necu-lui Petru Rareş şi datarea ansamblului de pictură de la Probota,* în I, 1, 1959, p. 61—70 ; SORIN ULEA, *Portretul unui ctitor uitat al mînăsti-ta.- Teodosie Barbovschi mitropolitul Moldovei,* în S.C.I.A., VI, 2, 1959, ^ î SORIN ULEA, *Originea şi semnificaţia ideologică a picturii exterioare* ?», în S.C.I.A., X, 1, 1963, p. 57—83 (şi în R.R.H., II, 1963, p. 29—71) f ■EA, *Datarea ansamblului de pictuiâ de la Rîşca,* în S.C.I.A., X, 1963, nr.

2, p. 433—437; IRINEU CRĂCIUNAŞ, *Pictura bisericii de la mînăstirea Moldoviţa,* în M.M.S., an. XXXIX, 1963, nr. 7—8, p. 389—417 ; SORIN ULEA, *Datarea ansamblului de pictură de la Siîntul Nicolae—Dorohoi,* în S.C.I.A., IX, 1964, nr. 1, p. 69—79 ; VICTOR BRĂTULESCU, *Pictura Sucevitei şi datarea ei,* în M.M.S., an. XL, 1964, nr. 5—6, p. 206—228; SORIN ULEA, *Datarea frescelor bisericii mitropolitane Siîntul Gheorghe din Suceava,* în S.C.I.A., XIII, 2, 1966, p. 207—231 ; SORIN ULEA, *Autorul ansamblului de pictură de la Rişca,* în S.C.I.A., XV, nr. 2, 1968, p. 165—173 j ALEXANDRU EFREMOV, *Ion şi Soironie zugravii minăstirii Suceviţa, pictori de icoane,* în «Revista Muzeelor» nr. 6, 1968, p. 503—508; VASILE DRĂGUŢ, *Dragoş Coman, maestrul frescelor de la Arbore,* Bucureşti, 1969, 30 p. + 78 pi. ; VASILE DRĂGUŢ, *Arbore,* Bucureşti, 1969, 37 p. + ilustraţii; MĂRIA ANA MUSICESCU şi SORIN ULEA, *Voroneţ,* ed. II, Bucureşti, 1971, 24 p. + ilustr. ; SORIN ULEA, *Un peintre grec en Moldavie au XVI-e siecle : Stamatelos Kotronas,* în R.R.H.A., 7, 1970, p. 13—26; IRINEU CRĂCIUNAŞ, *Temele iconografice reprezentate în pictura exterioară din Moldova,* în M.M.S., an. XLVII, 197!, nr. 9—12, p. 631—644; IRINEU CRĂCIUNAŞ, *Acatistul Maicii Domnului în pictura bisericească din Moldova,* în M.M.S., an. XLVIII, 1972, nr. 5—6, p. 297—340; VASILE DRĂGUŢ, *Humor,* Bucureşti, 1973, 40 p. + ilustr. ; VIRGIL VĂTĂŞIANU, *Pictura murală din nordul Moldovei,* Bucureşti, 1974, 38 p. ; I. CAPROŞU, *Biserica Arbore,* în M.M.S., an. L, 1974, nr. 5—6, p. 404—419; WILHELM NYSSEN, *Fămînt cîntînd în imagini. Fresce exterioare ale mănăstirilor din Moldova,* Bucureşti, 1978, 196 p. (trad. pr. prof. Dumitru Stăniloae) ; SORIN ULEA, Le *peinture exterieurc moldave .- ou, quand et comment est-elle apparue,* în R.R.H. t. XXIII, no. 4, 1984, p. 285—311.

Pentru icoane, vezi între altele : I. D. ŞTEFĂNESCU, *Icoane de artă în Moldova,* în M.M.S., an. XXXV. 1959, nr: 9—12, p. 589—599 (icoanele de la Văleni) ; MARIUS PORUMB, *Icoane din Maramureş,* Cluj, 1975, 48 p. + 50 pi.

Artele decorative: In afară de lucrările de sinteză amintite la capitolul Arta în sec. XIV—XV, să se vadă : EMILE TURDEANU. *La broderie religisuse en Roumanie. Les epitaphioi moldaves aux* XV-e *et XVI-e siecles,* în «Cercetări Literare», Bucureşti, IV, 1940, p. 164—214 + 10 pi. ; EMILE TURDEANU, Ia *broderie religieuse en Roumanie. Les etoles des* XV-e *et XVI-e siecles,* în «Buletinul Institutului Român din Sofia», an. 1941, nr. 1, p. 5—62; ION BĂNĂŢEANU, *Broderii şi ţesături liturgice din Ţara Românească (veacurile al XlV-lea — al XVIU-lea), în lumina cercetărilor mai noi,* în G.B., an. XXVI, 1967, nr. 1—2, p. 66—82; ION BĂNĂŢEANU, *Ţesături şi broderii liturgice din Moldova (veacurile* XV—*XVIII) în lumina cercetărilor mai noi,* în G.B.. an. XXVI, 1967, nr. 5—6, p. 511—525; ION-RADU MIRCEA, *Un sculptor în lemn din secolul al XVI-lea : maistorui Dosoftei,* în S.C.I.A., an. XII, I, 1964, p. 95—102; PAVEL CHIHAIA, *în legătură cu pietrele de mormînt ale ctitorilor bisericii minăstirii Argeş,* în G.B., an. XXXII, 1973, nr. 11—12, p. 1258—1277.

Şcoala muzicală de la Putna: R. PAVA, *Cartea de cîniece a lui Eustatie de la Putna,* în S.M.I.M., V, 1962, p. 335—347; GHEORGHE CIOBANU şi CRISTIAN GHENEA, Un *creator de muzică la începutul secolului al XVI-lea,* în rev. «Muzica», Bucureşti, 1964, nr. 5—6, p. 60—61 ; GH. CIOBANU, *Şcoala muzicală de la Putna,* în rev. «Muzica», 1966, nr. 9, p. 14—20; GR. PANŢIRU, Manuscrise *muzicale inedite de la mînăstirea Putna,* în B.O.R., an. LXXXVII, 1969, nr. 11—12, p. 1257—1264 + VIII pi., GR. PANŢlRU, *Şcoala muzicală de Ia Putna,* în «Studii de muzicologie», Bucureşti, t. VI, 1970, p. 29—67.

GHEORGHE CIOBANU, MARIN IONESCU şi TITUS MOISESCU, *«Şcoala muzicală de la Putna». Manuscrisul nr.* 56/544/576 *I de la mănăstirea Puina. Anlolo-ghion.* Ediţia îngrijită, prefaţată şi adnotată de..., Bucureşti, 1980, 447 p. (p. 73— 398 facsimile).

Antologhionul lui Evstatie protopsaltul Putnei, Ediţie îngrijită şi adnotată de Gheorghe Ciobanu şi Marin Ionescu. Prefaţă şi studiu introductiv de Gheorqhe Ciobanu, Bucureşti, 1983, 512 p. A se vedea şi OCTAVIAN LAZĂR COSMA, *Hronicul muzicii româneşti,* voi. I, *Epoca străveche, veche şi medievală,* Bucureşti, 1973, 480 p. ; ANNE E. PENNINGTON, Muzica în *Moldova medievală.* Secolul al XVI-lea. Cu un eseu de D. Conomos. Ediţie îngrijită de Titus Maiorescu. Traducere din limba engleză de Constantin Stihi Bocs, Bucureşti, 1985, 287 p. + 38 pi-

XXVII

PREOTIMEA ORTODOXĂ ROMÂNĂ ÎN SECOLELE XIV—XVI

rezentare a vieţii preoţilor români pînă la sfîrşitul secolului
ea este desigur foarte anevoioasă din lipsa izvoarelor docu-
asupra acestei probleme. Dacă despre cîrmuitorii lor biseri-
mitropoliţi şi episcopi ■— ştirile sînt atît de sărace, încît nu
ci măcar reconstitui cu exactitate şirul lor, cu atît mai sărace
despre smeriţii preoţi de mir din felurite sate şi cătune, care
D viaţă grea, alături de fiii lor duhovniceşti. ţi a este veche şi
neîntreruptă în Biserica noastră, de la înce-răspîndirii
învăţăturii creştine pe pămîntul ţării noastre şi
Intîlnim cîteva nume de preoţi daco-romani în timpul crun-
secuţii ale împăratului Diocleţian, cum a fost preotul Mon-
presvitera Maxima, din Singidunum, care au primit moarte
r în cetatea Sirmium, la 26 martie 304, zi în care se face şi
;a lor. Acesta este primul preot daco-roman cunoscut cu nu-
m în acelaşi timp, într-o zi de 13 ianuarie, a pătimit în Sin-
diaconul Ermil, care convertise şi pe temnicerul său Stra-
ar la Halmyris, în Sciţia Mică, preotul Epictet, care conver-
^.stibn. Părinţii acestuia din urmă au fost încreştinaţi de pre-
osus, poate un daco-roman. într-o inscripţie funerară latină
s, este pomenită Theodule, fiica preotului Patricius. In a doua
a secolului IV, într-un fragment de calendar got, apar nu-
ioţilor Verca şi 'Bathusios, iar în actul martiric al Sfîntului t
amintiţi preoţii Gutica şi Sansala, de neam got. o inscripţie
grecească pe o amforă, descopeită în bazilica de '■ iva (secolele
V—VI), apare numele preotului Lukonocos, fiul \ tios, probabil
de neam grec. Desigur, numeroasele bazilici ?tine din Sciţia
Mică, Sucidava şi Morisena, erau deservite

de preoţi daco-romani sau greci. Mai tîrziu, cunoaştem nume de preoţi «vlahi» chiar şi în sudul Dunării, ca acel «Ioan, preotul preasfintei episcopii a vlahilor», semnat pe un manuscris din secolul al Xl-lea, sau preotul Vasile, care a fost alături de fraţii Petru şi Asan în cunoscuta lor răscoală împotriva bizantinilor din anul 1185, devenit apoi arhiepiscop de Tîrnovo.

Preoţii de mir sînt atestaţi apoi în unele izvoare documentare în cursul evului mediu, în toate cele trei ţări române. Pe baza puţinelor ştiri pe care le avem, încercăm să reconstituim viaţa şi preocupările preoţimii româneşti de mir, în secolele XIV—XVI.

Preoţimea românească din Transilvania. în cursul acţiunii prozelitiste catolice din secolele XIII—XV, se face adeseori amintire de preoţii «schismatici». Aşa de pildă, sinodul episcopilor latini întrunit la Buda, în 1279, interzicea acestor preoţi săvîrşirea cultului după ritul ortodox şi construirea de biserici. In 1366, regele Ludovic cel Mare al Ungariei poruncea dregătorilor din judeţele Caras şi Cuvin din Banat, să aresteze pe toţi preoţii «schismatici» din acele părţi şi să-i ducă înaintea comitelui Benedict Heem, «care va face cu ei ce îi va porunci regele». O măsură asemănătoare a luat şi regele Sigismund de Luxemburg, în 1428, interzicînd activitatea preoţilor ortodocşi în districtele Caransebeş, Mehadia şi Haţeg. Acestea sînt numai cîteva din măsurile luate de «regii apostolici» ai Ungariei împotriva preoţilor români transilvăneni. Nu avem ştiri despre felul în care au fost duse la îndeplinire dispoziţiile respective. In orice caz, unii preoţi vor fi avut de suferit de pe urma lor.

în ciuda acestor măsuri represive, în documentele timpului apar mulţi preoţi şi chiar protopopi români transilvăneni, unii bucurîndu-se de o situaţie deosebită. Cele mai vechi ştiri le avem despre preoţii din Ţara Haţegului, unde stăpînirea regatului feudal maghiar s-a întins mai tîrziu, menţinîndu-se o puternică organizare românească, în frunte cu cneji, juzi, protopopi şi preoţi. Astfel, în inscripţia murală de la biserica din Streisîngeorgiu, din 1313—1314, este consemnat numele preotului Naneş. La 2 iunie 1360, s-a ţinut un scaun de judecată în Haţeg, sub conducerea vicevoievodului Transilvaniei, la care au luat parte -i- alături de 12 cneji şi 6 ţărani — 5 slujitori ai Bisericii : protopopul Petru din Ostrov, însoţit de preoţii : Zampa din Clopotiva, Bale din Peşteana, Dale din Densuş şi Dragomir din Tuştea, sate din aceeaşi regiune. Acest Petru este cel mai vechi protopop român cunoscut cu numele.

jumătate de veac, la 17 februarie 1411, se judeca o ches-
oprietate, tot în Haţeg, între protopopul Dobrotă din Rîu-
n credincios din acelaşi sat. Numele preoţilor şi al ţărani-
făcut parte din acest scaun de judecată nu mai sînt no-
Lembrii scaunului de judecată din Haţeg se alegeau în fie-
i: la intrarea în funcţie depuneau un jurămînt. Ei judecau
i şi obiceiul districtului Haţeg», iscălind hotărîrile luate în
e proprietate sau de altă natură.
aşi ţinut hunedorean, întîlnim şi un alt protopop cu nume-
ra pomenit într-o scrisoare a călugărului minorit Mihâly
î 10 februarie 1456, în care relata că românii hunedoreni
credinţa şi obiceiurile datorită predicilor acestui protopop.
nătate de veac, adică în 1506, Beatrice, văduva lui Ioan
[regelui Matei, numea ca protopop la biserica din Hune-
eotul din Socet.
e de documente latineşti consemnează alte nume de
>docşi din Ţara Haţegului: Toma din Vadu (1444),
i Valea Dîljii (înainte de 1479), Dan din Sălaşu
1496), Vladislav din Şerel (sfîrşitul secolului XV),
eagă «dinastie» de preoţi din satul Peşteana : Mihail (1479
eodor (1492), Ioan (1496), Nicolae (1505) şi Petru (1508),
e obicei din rîndul familiilor cneziale româneşti. în acelaşi
iese au trăit preotesele Teodora şi Măria, de la care se
m potir de argint, cu o inscripţie slavonă, din anul 1496.
în părţile Haţegului şi Hunedoarei, românii aveau o pu-
anizaţie bisericească, cu vlădici (Ioan de Caffa, în 1456),
pi şi preoţi. Existenţa preoţilor este confirmată şi de nu-î
al bisericilor de piatră din acest judeţ, cele mai multe
iă azi.
vremii consemnează şi alţi preoţi transilvăneni, în felu-
urări. De pildă, la 29 iunie 1349, printr-o diplomă dată de
itin al Oradiei cneazului Petru din Vintere, se acorda scutire
ircinile şi dările iobăgeşti pentru cîte un preot din fiecare
Jl Vinterei. Rezultă, din această diplomă, ca preoţii români
aniile Episcopiei latine din Oradea suportau toate sarcinile
ături de credincioşii lor ţărani şi că erau mai mulţi preoţi
La fiecare schimbare de episcop latin, protopopii români
ui Beiuş, cu reşedinţa în Seghişte, trebuiau să ceară diplome
i acestor scutiri şi pentru întărirea drepturilor lor pro-

topopeşti. Se cunosc numele a trei protopopi care au cerut înnoirea acestor drepturi: Dan în 1503, Ioan în 1538 şi Petru în 1554.

In Maramureş, întîlnim nume de preoţi încă din secolul al XlV-lea, cum au fost, de pildă, Miroslav din Ciuleşti în 1364, Balotă din Apşa de Mijloc şi Costea din Văleni în 1415 şi alţii, unii din ei avînd titlul de nobil sau «homo regius».

Preoţi «valahi» se întîlnesc şi în Polonia, în satele înfiinţate de ciobanii ajunşi cu turmele pînă în acele părţi. Se bucurau de o stare materială mulţumitoare, cu pămînt de arătură şi ofrande din partea credincioşilor. Ei plăteau şi anumite dări — deşi de multe ori erau scutiţi — între care şi cea numită «poczta», la Paşti şi la Crăciun : un iepure, o capră, o vulpe sau alt animal şi «caşuri valahe». Uneori erau păstoriţi de vlădici din neamul lor, cum a fost acel Chirii Românul, episcop în Przemysl, în 1353.

Ştirile despre preoţii români transilvăneni sînt ceva mai bogate în cursul secolului al XVI-lea. Din ele ne putem face o imagine — nu îndeajuns de limpede — despre starea religioasă, morală, socială, materială şi culturală a preoţimii noastre de acum patru veacuri.

în genere, preoţii de mir duceau acelaşi trai ca şi credincioşii ţărani pe care-i păstoreau. Faptul acesta îl consemna, în jurul anului 1700, iezuitul Andreas Freyberger, dar nu avem nici un motiv să ne îndoim că starea celor din secolele anterioare ar fi fost alta.

In ce priveşte viaţa religios-morala a preoţimii ardelene, cu greu ne putem face o imagine limpede asupra ei. Totuşi, putem accepta ca sigur faptul că majoritatea lor — deşi fără învăţătură şi fără o stare materială mulţumitoare — erau buni îndrumători sufleteşti ai credincioşilor lor ţărani. Unii din ei erau ctitori de lăcaşuri sfinte. Probabil preotul Naneş va fi contribuit la ridicarea bisericii din Streisîngeorgiu, din moment ce era consemnat în inscripţia votivă. In 1523, preoţii Matei, Şandru şi Petru, împreună cu cnejii din Valea Rodnei, solicitau aprobarea primarului Bistriţei să ridice o mînăstire între Hordou şi Telciu. Unii preoţi de mir — pentru evlavia şi poate pentru învăţătura lor — erau ridicaţi în scaunul de «arhiepiscop» sau «mitropolit» al Transilvaniei, cum au fost Danciu şi Petru din Feleac, sau Ioan din Peşteana.

Starea morală a preoţimii ortodoxe cunoaşte un regres după începutul acţiunii prozelitiste calvine printre români. Astfel, «sinodul» convocat de «episcopul» româno-calvin Pavel Tordasy la Aiud, la 19 octombrie 1569, a admis recăsătorirea preoţilor români văduvi, măsură

canoanelor şi rînduielilor bisericeşti ortodoxe. Dar această e a fost revocată de Dieta Transilvaniei, convocată la Alba re 20—27 iulie 1600, la dorinţa lui Minai Viteazul, rcările de atragere a preoţilor şi credincioşilor români la n — sprijinite de principele Ioan Sigismund Zâpolya — n-au îici un rezultat, cum ne încredinţează însuşi «episcopul» ro-lvin Gheorghe de Sîngeorz, care în 1567 se plîngea principe-reoţii români nu-1 ascultă, nu vin la sinoadele sale, nu-i dau e un florin, ci, dimpotrivă, «îl batjocoresc cu vorbe urîte şi Dase şi cu diferite înjurii». In urma acestei plîngeri, Ioan Si-
atrăgea atenţia preoţilor că dacă nu vor asculta de superin-şi de «adevărul Evangheliei» (adică de învăţătura calvină), :goniţi din ţară. In acelaşi an, principele era nevoit sa dea o ;poziţie, ca toţi preoţii români să slujească în româneşte şi să învăţăturile calvine, cerînd în acest scop ajutorul organelor n subordine.

iofida acestor dispoziţii, calvinismul n-a putut abate pe preoţii ;i români de la credinţa lor strămoşească. Doar *Palia* de la aminteşte pe colaboratorii lui Mihail Tordâsy, cu unele ros-Lugoj, Caransebeş şi Hunedoara, centre în care calvinismul a a+ oarecari succese printre români. Alţi cîţiva preoţi români *Lăţi»* întîlnim în părţile Bihorului (Achim din Căbeşti, care i la un sinod calvin la Oradea, în 1569, Mihai din Nimăeşti, s-au acordat anumite scutiri, ca şi preoţilor calvini, în 1609 şi îzultă că marea masă a preoţilor români, în ciuda presiunilor te asupra lor de oficialităţile calvine, au rămas în credinţa lor 5, împreună cu credincioşii pe care-i păstoreau. :e priveşte nivelul cultural al preoţilor transilvăneni, el se re-n cele mai multe cazuri, la strictul necesar pentru un smerit al altarului : scrisul, cititul, cîntările bisericeşti, rînduieîile ti-'-, unele rugăciuni şi învăţături. Majoritatea preoţilor nu cu-limba slavonă în care slujeau, potrivit tradiţiei, ci învăţau "le şi rînduieîile liturgice pe de rost.

aţii proveniţi din familii preoţeşti primeau unele cunoştinţe de î la părinţii lor, alţii de la preoţi mai în vîrstă, de la anumiţi în mînăstiri şi la reşedinţele vlădiceşti (Feleac, Vad, Geoa-îcrăm, Alba Iulia). O şcoală românească propriu-zisă exista a biserica Sfîntul Nicolae din Şcheii Braşovului, întemeiată în ani ai secolului al XV-lea, cu limba de predare slavona, deve->i şcoală românească pe la mijlocul secolului al XVI-lea. Avea

două cicluri : primul — elementar — era destinat pentru pregătirea negustorilor şi meseriaşilor, al doilea, pentru pregătirea preoţilor din Braşov şi Ţara Bîrsei sau chiar din regiuni mai îndepărtate. Datorită acestei şcoli, preoţii de la biserica Sfîntul Nicoiae din Şcheii Braşovului au avut întotdeauna o pregătire superioară celorlalţi preoţi transilvăneni. Unii din ei întreţineau legături cu domnii Ţării Româneşti, mijlocind, probabil, anumite afaceri comerciale ale acestora cu saşii braşoveni (de pildă la sfîrşitul secolului al XV-lea, preoţii Costea şi Coman, care au fost invitaţi în Ţara Românească). Ei erau folosiţi şi de oficialitatea Braşovului, în calitate de «scriitori la cetate», adică interpreţi şi corespondenţi pentru limba română ai Sfatului orăşenesc. In această calitate, făceau parte din personalul administrativ al Sfatului, cu un salar anual, fixat cu timpul la 12 florini, la care se adăuga uneori şi un premiu, la sfîrşitul anului. Erau trimişi adeseori cu felurite misiuni la domnii Ţării Româneşti şi ai Moldovei, între aceşti soli ai saşilor braşoveni, notăm pe preoţii Petru U zis cel Tînăr, trimis la Petru Rareş, Grama, cu misiuni la Petru Rareş, Mircea Ciobanul şi Pătraşcu cel Bun, fratele său Toma, apoi Dobre, Voicu, Iane, Mihai ş.a. Preoţii şi protopopii Iane şi Minai, amîndoi cu aleasă pregătire (Mihai învăţase la Ipek), au fost principalii colaboratori ai diaconului Coresi în lucrarea sa de revizuire şi tipărire de cărţi româneşti. La rugămintea lor, domnii români de peste munţi au acordat felurite ajutoare pentru refacerea bisericii la care slujeau, iar preotul Mihai a ridicat o nouă clădire pentru şcoala românească din Şchei.

Sfatul oraşului Sibiu folosea adeseori ca «scriitori la cetate», interpreţi şi trimişi în Ţara Românească, pe unii dintre preoţii români din Răşinari. Aşa a fost preotul Bratu, la sfîrşitul secolului al XV-lea şi începutul celui următor, care era însă originar din Braşov-Şchei, fiul preotului Petru, zis cel Bătrîn, adus de saşii sibieni anume pentru slujba la cetate şi aşezat ca preot-paroh în Răşinari. Aceasta înseamnă că românii n-aveau pe atunci o biserică în Sibiu.

Se cunosc însă preoţi cu oarecari preocupări cărturăreşti şi în alte părţi ale Transilvaniei, mai ales copişti de manuscrise, cum a fost popa Grigorie din Măhaci (Turda), care a copiat un Miscelaneu teologic, cunoscut sub numele de Codex *Sturdzanus,* între anii 1533—■ 1619.

In ce priveşte starea materială, spre deosebire de ţărani, preoţii români din Transilvania erau scutiţi de robota, iar în unele cazuri şi de dijme. Aceste scutiri le acorda regele Ungariei, iar mai tîrziu — după 1541 — principele Transilvaniei. Cea mai veche scutire cunos-

e din anul 1479, cînd regele Matei Corvin acorda tuturor pre-)mâni din Maramureş — chiar şi celor ce vor urma în viitor rea de toate dările «ordinare sau extraordinare» către stat. ansilvaniei — întrunită la Turda, la 24 mai 1548 —- scutea pe ■omâni de «darea cincizecimii» (darea oilor, din 50 de oi se :u miel şi o mioară). Dar aceste scutiri erau nesocotite adese- obilii proprietari de pămînt, încît la 24 aprilie 1578, Dieta din îrzicea să se mai impună dări preoţilor români. Minai Vitea- ită după cucerirea Transilvaniei, a cerut Dietei — întrunită la alie 1600 — să hotărască scutirea tuturor preoţilor români de Se vede că hotărîrea luată la dorinţa domnului român n-a respectată după căderea lui, căci în 1609 principele Gabriel scutea din nou pe preoţii români de sarcinile iobăgeşti, dîn- ;ptul să se mute de pe o moşie nobiliară pe alta.

oale că mulţi preoţi au ajuns în starea de iobăgie, unii aveau stare materială mulţumitoare. în Ţara Haţegului, anumiţi recrutau din rîndul cnejilor români, iar în Făgăraş şi în Ma- mulţi erau nobili. Tot aşa, în părţile Sălajului, unde întîlnim 'ievozi. De aceeaşi situaţie se bucurau şi preoţii din Braşov ilrsei.

i credincioşii lor, preoţii primeau felurite ofrande pentru sluj- care le săvîrşeau, fără să le cunoaştem în amănunte. Dieta a, din 1579, hotăra ca fiecare familie românească trecută la i sâ dea predicatorului o claie de grîu. In tratatul de alianţă la 20 mai 1595, la Alba Iulia, între principele Sigismund Bâ- rimişii lui Mihai Viteazul, se prevedea, între altele, ca <;preo- ■i să-şi poată strînge liber veniturile lor *îndătinate* şi obiş-

himb, preoţii erau obligaţi să plătească anumite taxe fie pro- r lor de pămînt, fie vlădicilor. De pildă, în Ţara Făgăraşului florini şi 50 de dinari pe an, preoţii hirotoniţi dintre iobagi n onorar curţii din Făgăraş, care ajungea pînă la 30 de flo- iii de preoţi foşti iobagi plăteau 15 florini. Preoţii de pe te- etăţilor Chioar şi Şimleu plăteau proprietarului de pămînt 6 — cîte un florin şi 25 de dinari pe an. preoţii dădeau cîte un florin pe an mitropolitului. Alte daruri î cuveneau protopopului. De pildă, în anul 1585, preoţii din îraşului erau scoşi de sub ascultarea mitropolitului din Alba upuşi predicatorului calvin maghiar din Făgăraş, căruia îi ite un florin pe an. Dar în 1595, principele Sigismund Ba-

thory a permis mitropolitului Ioan de la Prislop să încaseze darea de un florin de la aceşti preoţi, după cum o încasa şi de la preoţimea din restul Transilvaniei.

Există ştiri despre unii preoţi care luau parte, alături de credincioşii lor, la felurite mişcări cu caracter social-naţional. Astfel, din oastea lui Mihai Viteazul a făcut parte şi preotul Teodor clin Sîngeorzul Bistriţei, care a luptat în fruntea credincioşilor săi. în 1601 a fost ucis în piaţa Clujului, împreună cu Baba Novac, căpitan în oastea lui Mihai Viteazul, şi un preot român, probabil tot pentru vina de-a fi luptat alături de «domnul unirii». Dieta întrunită în octombrie 1600, apoi în ianuarie 1601, hotăra ca preoţii români care au fost alături de Mihai Viteazul, în timpul scurtei sale domnii în Transilvania, sa fie expulzaţi din ţară.

Se cunosc şi unii vlădici participanţi la mişcările social-naţionale ale poporului sau la diferite lupte : Anastasie al Vadului, care în 1529 conducea trupele lui Petru Rareş împotriva Bistriţei, Ioan de la Cerna, episcopul Vadului, căzut — cu paloşul în mînă — în luptele de la Sătmar, în anul 1605.

Deci, preoţimea ortodoxă română din Transilvania a fost în permanenţă alături de aspiraţiile poporului pe care-1 păstorea.

Preoţimea din Moldova şi Ţara Românească. Ştirile despre preoţii ortodocşi din aceste două ţări încep încă din secolul al XlV-lea. Sînt pomeniţi în hotărîrea Sinodului Patriarhiei ecumenice din mai 1359, privind strămutarea lui Iachint de la Vicina în scaunul Ungrovlahiei, ca şi în actul mitropolitului grec Ieremia (c. 1393), prin care arunca anatema asupra domnului, vlădicilor, preoţilor şi credincioşilor din Moldova. Se vede că Biserica Moldovei — deşi nu avea recunoaşterea Patriarhiei ecumenice — era totuşi organizată temeinic, căci actele vremii consemnează numeroşi protopopi moldoveni. Astfel, în primăvara anului 1395, domnitorul Ştefan Muşat a trimis la Constantinopol pe protopopul Petru, pentru ca să încerce o împăcare cu Patriarhia, pe tema recunoaşterii celor doi vlădici, Iosif şi Meletie, hirotoniţi la Halici. El a fost numit de patriarhul Antonie ca «dichiu» sau reprezentant al său în Biserica Moldovei, slujbă pe care nici nu şi-a luat-o în primire, fiind numit împotriva voinţei sale. In mai 1401, un preot moldovean cu numele Isidor se înfăţişa la patriarhul ecumenic Matei, plîngîndu-se că n-a fost primit în cuprinsul Mitropoliei Ungrovlahiei de către mitropolitul Antim Critopol, sub cuvînt că este hirotonit de Iosif, cel nerecunoscut de Patriarhie. Patriarhul şi sinodul său

iit însă preotului Isidor slujirea celor sfinte, dîndu-i şi o scri-
acest sens, către mitropolitul Antim. în aceeaşi scrisoare, mi-
era îndrumat să aşeze preoţi-duhovnici, pentru ca să nu ră-
iincioşii nespovediţi.
ilt protopop moldovean, cu rosturi însemnate în viaţa Bise-
i, a fost Constantin, probabil locţiitorul mitropolitului din
jarticipant la lucrările Sinodului de la Ferrara—Florenţa din
39, semnînd şi actul de unire al Bisericilor din 6 iulie 1439.
le interne pomenesc, de asemenea, cîteva nume de protopopi
moldoveni. De pildă, într-un act din 1427 erau pomeniţi trei
topopului Simion. Tot în timpul lui Alexandru cel Bun, păsto-
Saia, fosta cetate de scaun a domnilor Moldovei, un preot
e Iuga, pe care acest domn şi fiii săi l-au miluit cu cîteva
vede că era un om de încredere al lui Alexandru cel Bun
dliei sale, ajungînd să aibă o situaţie materială dintre cele

unosc cîţiva preoţi ctitori de lăcaşuri sfinte. De pildă, unul
.e Ioil, căruia Ştefan Vodă îi dăruia, în anul 1434, «o pustie
ătură... să-şi facă mînăstire». Desigur fusese preot de mir,
i un fiu, Giurgiu, pomenit în acelaşi act (probabil Ioil era
;ău de călugăr). Ei au şi ridicat o mînăstire, căci în 1456,
dă Aron le întărea stăpînirea peste satul Oneşti pe Cîrligă-
:te mînăstirea lor...». Un alt preot ctitor de mînăstire a fost
pomenit într-un act de la Ştefan II din 1444, prin care dăruia
Toader din Bîrlad o moară şi alte locuri «unde au fost mînăs-
elui său, a popei Draghie». Desigur, aceşti preoţi s-au călu-
îînăstirile ctitorite de ei.
ara Românească, se întîlnesc mai puţini preoţi în actele
in protopop Mihai, călugărit la Cutlumuş, în Muntele Athos,
'sub numele de Melchisedec), protopopul Hariton, în 1412,
Jdea, în 1506 şi alţii. Şi aici, ca şi în Moldova, unii din ei
liţi de domni, pentru serviciile făcute, cu felurite proprietăţi,
irul preoţilor şi al diaconilor va fi fost destul de ridicat,
1 cinstea de care se bucurau slujitorii Bisericii în faţa cre-
r, dar şi avantajele de ordin material pe care le oferea
>e regulă, preotul lăsa, înainte de moarte, la biserica la care
; unul din fiii săi. Pentru supravegherea lor, ierarhii se slu-
•rotopopi, probabil cîte unul în fiecare ţinut. Abaterile preo-
judecate de ierarhi sau de protopopi.

Din anumite acte interne, aflăm că preoţii din satele mînăstireşti din Moldova erau scoşi de sub ascultarea mitropolitului şi puşi sub a mînăstirii respective. De pildă, în 1446, Ştefan II dăruia mînăstirii Neamţ bisericile şi «pe toţi popii» din şase sate aparţinătoare acesteia, ca să fie mînăstirii noastre «uric cu toate veniturile». Iar în 1449, Alexandrei Vodă întărea egumenului mînăstirii Sfîntul Nicolae din Poiana (Probota) dreptul de a judeca şi a pedepsi pe oamenii din satele mînăstireşti, interzicînd dregătorilor domneşti «să umble în aceste sate». în privinţa preoţilor, hrisovul respectiv preciza ca ei să asculte de mînăstire, «cu tot venitul pe care-1 au şi-1 dau mitropoliţilor şi protopopilor». Se rînduia apoi ca orice nou mitropolit, sau protopop «să nu aibă nici o treabă şi nici un amestec cu aceşti popi».

Printr-un hrisov al lui Ştefan cel Mare dat mînăstirii Putna, la 15 martie 1490, îi întărea stăpînirea peste 16 biserici din ţinuturile Suceava şi Cernăuţi, stabilind ca «oricîte biserici cu popi se vor face şi se vor înnoi de aci înainte şi oricîţi popi se vor pune în toate aceste sate mînăstireşti... ei toţi să asculte de această sfîntă mînăstire a noastră de la Putna şi acolo să plătească dare şi tot venitul ce se cuvine unui mitropolit de la popi. Şi pe toţi aceşti popi să-i judece egumenul de la mînăstirea Putna, iar protopopii sau vornicii oricărui mitropolit sau episcop să n-aibă o treabă, cu acei popi, în veci». Aceleaşi dispoziţii se repetau şi într-un hrisov din 17 noiembrie 1502.

Toţi preoţii erau datori să plătească o dajdie anuală mitropolitului (sau episcopului de Roman şi Rădăuţi), să-i trimită plocoane la anumite sărbători şi o parte din venitul bisericilor. Acest lucru rezultă dintr-un hrisov dat de Ştefan cel Mare Episcopiei de Rădăuţi, la 15 martie 1490, în care se arată că preoţii acelei eparhii erau puşi sub ascultarea episcopului Ioanichie «cu dajdia, cu plocoanele şi cu toate pricinile şi cu tot venitul preoţesc». Nu se preciza însă în ce constau acestea. Mai tîrziu, ştim că darea era de un galben anual, iar ploconul, o piele de vulpe sau de jder. Fiecare preot plătea o anumită sumă de bani pentru hirotonie.

Unii dintre preoţi se bucurau, încă din aceste secole, de multe scutiri de dări către domnie, aşa cum se va întîmpla şi în secolele următoare. De pildă, la 21 martie 1528, preotul Luca din Suceava era scutit de Petru Rareş de toate dările şi slujbele către domnie, privilegiu care se extindea şi asupra urmaşilor săi. La 13 februarie 1585, Petru Vodă Şchiopul scutea pe toţi preoţii şi diaconii din Iaşi de dările şi slujbele către domnie.

şi în Transilvania, preoţii munteni şi moldoveni munceau la ilături de păstoriţii lor, purtau aceeaşi îmbrăcăminte, cămaşă ari, cojoc şi opinci — deosebindu-se de ei doar prin barbă şi ;te. Unii dintre ei cunoşteau felurite meşteşuguri. In afară de le de pe moşia lor, preoţii munteni şi moldoveni trăiau din le credincioşilor, fără să ştim în ce constau acestea. O situaţie ia aveau preoţii de la bisericile ctitorite de domnii ţării, nu-omneşti».
i preoţi luau parte la luptele purtate de domnii lor împotriva otomane, pentru păstra-ea independenţei ţării lor, cum a fost Stoica din Fărcaş (azi în jud. Dolj), în oastea lui Mihai Viteazul. ce priveşte învăţătura preoţilor din Ţara Românească şi Mol-esigur se pregăteau fie în familiile lor — dacă erau fii de preoţi î una din mînăstiri. Ea se reducea la scris, citit, cîntările bise-rînduiala slujbelor şi noţiuni elementare de teologie, deci strictul pentru un păstor de suflete. Cunoaştem cîteva nume de preoţi cum a fost Ignatie din Coţmani, un diacon Mihai, în prima e a secolului al XVI-lea, pe care i-am amintit şi în alt loc. carcăm faptul că preoţii de mir din Ţara Românească şi Mol-i s-au putut ridica la o stare culturală deosebită — cum erau la Braşov, de pildă —■ pentru că aici rolul precumpănitor în sericească îl deţinea cinul călugăresc.

rea **religios-morală a credincioşilor.** Viaţa preoţimii româneşti iată a avut urmări pozitive şi asupra vieţii duhovniceşti a ui însuşi, căci slujitorii Bisericii au însoţit poporul român în L sa istorie, de la începuturi, de cînd elementul dac s-a contopit roman, pînă în zilele noastre. Biserica românească a propo-îeîncetat un duh de pace, de respect reciproc şi de frăţie faţă de alte neamuri şi credinţe religioase, lucru pe care-1 măr-î îndelunga şi paşnica convieţuire cu cei de alte neamuri — maghiari, secui, saşi, şvabi, sîrbi, evrei, polonezi, ruteni, lipo-ai tîrziu turci şi tătari — care s-au aşezat printre români, ntr-un număr neînsemnat. Deşi Biserica din Ţara Românească ova avea statutul de «Biserică de stat» sau «oficială», ea nu nit pe nimeni pentru convingerile sale religioase, după cum -ut acest lucru nici autorităţile de stat româneşti şi cu atît in credincioşii. Ierarhii, preoţii şi credincioşii români au do-[1] numai o atitudine de respect, ci chiar de ajutorare frăţească

faţă de credincioşii altor culte, aşa cum nu întîlnim în nici o altă ţară a Europei medievale, în care se cunosc atîtea «războaie religioase» ori arderea pe rug a «ereticilor şi schismaticilor». Biserica Ortodoxă Română n-a persecutat nicicînd pe credincioşii aparţinători altor culte, n-a încercat să facă prozelitism printre ei, n-a lucrat pentru înstrăinarea sau «românizarea» celor de alt neam, ci fiecare a fost lăsat «în legea lui», adică în credinţa lui, după o foarte cunoscută expresie populară românească. Mulţimea lăcaşurilor de cult ale naţionalităţilor menţionate mai sus, de pe întreg pămîntul românesc, multe ridicate cu secole în urmă, confirmă această profundă realitate românească.

Dar e tot atlt de adevărat că prin strădaniile ierarhilor şi preoţilor români din Transilvania — deşi cu puţină învăţătură, dar conştienţi de misiunea lor în mijlocul poporului —■ acţiunea prozelitistă catolică, iar mai tîrziu cea calvină, n-au dus la nici un rezultat, păstrîndu-se nealterate atît învăţătura ortodoxă cît şi sufletul şi neamul românesc, unitatea de neam cu românii din teritoriile extracarpatice.

In privinţa vieţii duhovniceşti, credincioşii români au avut în permanenţă drept pildă de urmat nu numai viaţa călugărilor «îmbunătăţiţi» din numeroasele mînăstiri şi schituri româneşti — pe care îi cercetau în multe împrejurări —, ci mai ales viaţa preoţilor de mir care trăiau în mijlocul lor, duceau acelaşi trai, împărtăşeau împreună bucuriile şi necazurile. Numărul mare de schituri şi mînăstiri ridicate din daniile credincioşilor de rînd, ca şi mulţimea călugărilor şi călugăriţelor din ele, recrutaţi din familii de ţărani, dar şi din cele de preoţi şi boieri, sînt mărturii grăitoare asupra religiozităţii profunde a poporului român în veacurile trecute.

Este lucru ştiut ca fiecare sat românesc îşi are de veacuri biserica sa, ctitorită din jertfele materiale ale enoriaşilor, meşterii constructori şi adeseori zugravii lor fiind recrutaţi tot dintre ei, ca şi preoţii. Veşmintele liturgice erau adeseori lucrate de soţiile preoţilor ori de alte femei din parohie, iar cărţile cumpărate cu mari jertfe materiale la centrele eparhiale de către preoţi şi credincioşi care făceau uneori cîte un drum lung pentru procurarea lor (de multe ori se plătea în natură — animale sau cereale).

în atmosfera vieţii patriarhale de acum cîteva veacuri, credincioşii fiecărei parohii participau în zilele de duminică şi sărbătoare la- slujbele din bisericile lor, oficiate de preoţi din neamul şi satul lor, recomandaţi de ei înşişi pentru hirotonie. La slujbe, el era ajutat de-

îreţ (numit în Ardeal cantor, iar în unele regiuni dascăl şi ică învăţător, întrucît se ocupa şi de instruirea copiilor din e un paracliser (crîsnic, făt, pălămar). După liturghie, în bise- în curtea ei — în care se afla şi cimitirul cu osemintele pă- moşilor şi strămoşilor — preotul cu bătrînii satului discutau probleme de interes obştesc ori aplanau unele neînţelegeri ■e credincioşi.

afluenţă covîrşitoape asupra sufletului românesc au exercitat bisericeşti — îndeosebi Sf. Liturghie, care în anumite zone a să fie săvîrşită în limba poporului încă din a doua jumătate ui al XVI-lea, la care se adăugau spovedania şi împărtăşania, i de două ori pe an, posturile (cele patru mari de peste an şi miercuri şi vineri), Cazania în româneşte, citită după slujbă, r şi producţiile folclorice : colinde, cîntece de stea, legende e. Toate acestea au oferit credincioşilor nu numai o învăţă- credinţă, potrivit cu nevoile şi gradul lor de pricepere, ci ;rit mai ales norme de viaţă morală, pilde de aleasă vieţuire şi de dragoste de pămîntul strămoşesc şi de semeni, note ale spiritualităţii ortodoxe româneşti.

i r l u z i i : *Pînă la mijlocul secolului al XVI-lea, preoţii cşi transilvăneni au fost expuşi la felurite neajunsuri din misionarilor şi inchizitorilor papali, sprijiniţi în lucrarea lor ui Ungariei. Din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, a t acţiunea prozelitistă calvină, izbutind să cîştige ciţiva români, care urmăreau doar scopuri de ordin material. In), cei din Ţara Românească şi Moldova nu au trecut prin astfel ercări.*

vea culturală a preoţilor ortodocşi din cele trei ţări romă- 'e limita la cunoştinţe elementare de teologie şi la cunoaş- feluritelor slujbe. Ei se pregăteau ân familie sau un unele iri. Intîlnim insă şi excepţii, adică preoţi cu pregătire mai dobîndită chiar peste hotarele ţării, cum erau cei de la bise- Intul Nicolae din Şcheii Braşovului.

soţii — mai ales cei de la parohiile rurale — duceau o viaţă ie nevoi, agonisindu-şi cele necesare traiului prin muncă, de credincioşii pe .care-i păstoreau. Cu toate aceste lipsuri, i preoţi ortodocşi români de altădată au ţinut mereu trează, - tele păstoriţilor lor, credinţa în Dumnezeu şi dragostea faţă tintul strămoşesc.

BIBLIOGRAFIE

I z v o a r e . E. HURMUZAKI, *Documente privitoare la istoria românilor,* voi. I şi voi. II, 1—5 şi voi. XV, 1, Bucureşti, 1890—1913; N. IORGA, *Scrisori şi inscripţii ardelene şi maramureşene,* I—II, Bucureşti, 1906, LXVIII + 302 p. (1) + 336 p. (II); ACADEMIA R.S.R., *Documente privind istoria României,* A. Moldova, veac XIV—XVI, 6 voi., Bucureşti, 1951—1954; B. Ţara Românească, vec. XIII—XVI, 7 voi., Bucureşti, 1951—1953; C. Transilvania, veac. XI—XIV, 6 voi., Bucureşti 1951—1955.

L u c r ă r i . C. BOBULESCU, *Fefe bisericeşti în războaie, răzvrătiri şi revoluţii* Chişinău, 1930, VI + 118 p. ;■ NICULAE M. POPESCU, *Preoţie veche românească,* în B.O.R., an. LIII, nr. 7—8, 1935, p. 327—331 ; NICULAE M. POPESCU, *Preoţi de mir adormiţi în Domnul,* Bucureşti, 1942, 224 p. ; ŞTEFAN LUPŞA, *Clerici români meşteşugari,* în S.T., an. II, nr. 7—8, 1950, p. 395—426; NICULAE ŞERBĂNESCU, *Atitudinea preoţimii ortodoxe iată de dreptele năzuinţe* a/e *poporului,* în B.O R. an. LXXV, nr. 3—4, 1957, p. 220—242.

Pentru preoţimea din Transilvania, se adaugă: N. IORGA, Safe *şi preoţi din Ardeal,* Bucureşti, 1902, 349 p. ; SILVIU DRAGOMIR, *Cei mai vechi protopopi români, în* R.T., an. V, nr. 19—20, 1911, p. 531—534; ŞTEFAN LUPŞA, *Caiolicismul şi românii din Ardeal şi Ungaria pînă la 1556,* Cernăuţi, XV + 103 p. ; ŞTEFAN LUPŞA, *Istoria bisericească a românilor bihoreni,* voi. I, Oradea, 1935, 146 p. ; ADRIAN ANDREI RUSU, *Preoţi români ortodocşi din districtul Haţegului în secolul al* XV-*lea,* în M.B., an. XXXII, nr. 10—12, 1982, p. 644—653.

NICOLAE SULICĂ, *Preoţii de la biserica Siintui Nicolae din Braşov ca precursori ai lui Coresi,* în rev. «Athenaeum», 1939, nr. 1, p. 31—44; nr. 2, p. 127—134 ; nr. 3, p. 253—261 ; nr. 4, p. p. 344—359 ; CANDIID C. MUŞLEA, *Istoria bisericii Slîntul Nicolae din Şcheii Braşovului,* voi. I, Bucureşti, 1943, 427 p.

T. HCSLBAN, *Popii şi Biserica românilor din Polonia,* în «Arhiva», organul Societăţii istorico-filologice, an. XXXVIII, nr. 1, 1931, p. 25—30.

XXVIII

LEGĂTURILE BISERICII ORTODOXE ROMÂNE CU CELELALTE BISERICI ORTODOXE ÎN SECOLUL AL XVI-LEA

egăturile Bisericii Ortodoxe Române din Ţara Românească şi din
a — mai puţin din Transilvania — cu Bisericile Ortodoxe de
[reacă şi slavă, atestate documentar încă din a doua jumătate
ului alXIV-lea, au luat o dezvoltare deosebită în cursul seco-
XVI-lea. Aceste legături s-au manifestat prin călătoriile unor
LÎ, mitropoliţi, episcopi sau călugări greci în ţările noastre,
utoare, prin numeroasele danii făcute de domnii români Patri-
apostolice de Constantinopol, Alexandria, Antiohia şi Ierusa-
rnînăstirilor de la Muntele Athos, de pe stîncile de la Meteo-
ltor aşezăminte bisericeşti din Macedonia, Tesalia, Epir, din
greceşti şi din Ţara Sfîntă şi la Muntele Sinai, prin vlădicii
jării români care călătoreau la «Locurile Sfinte» (Ierusalim,
•a.), prin manuscrisele sau cărţile tipărite la noi, care circulau
î ţările ortodoxe, prin lupta comună pentru apărarea Ortodo-
ste patru veacuri, cărţile scrise sau imprimate în centre tipo-
româneşti, fie în limbi de largă circulaţie, cum erau slavona şi
fie de circulaţie mai restrînsă ca limbile arabă, gruzină, sîrbă
iră, au cunoscut o largă răspîndire în Balcani şi în Orientul
t, ţinînd trează conştiinţa naţională şi ortodoxă a popoarelor
e de Semilună, întărindu-le încrederea în adevăr, dreptate şi
î, precum şi speranţa în refacerea statelor naţionale de altă-
cturi murale în bisericile Athosului sau şi în alte părţi din
artodoxă greacă şi sud-slavă, veşminte şi broderii liturgice,
piese liturgice, argintărie, toate lucrate de meşteri români sau
iativă şi cu sprijin material românesc, formează şi azi o bună

parte din patrimoniul cultural-artistic al multor aşezăminte bisericeşti (centre patriarhale sau eparhiale, mînăstiri, biserici) şi al unor prestigioase instituţii culturale (muzee, biblioteci) din Bulgaria, Iugoslavia, Grecia, insulele greceşti, Cipru, Turcia, Siria, Israel, Egipt.

Cultura, arta şi în genere spiritualitatea post-bizantină au supravieţuit încă patru secole după 1453, anul marelui dezastru al căderii Constantinopolului sub turci, dezvoltîndu-se pe pămîntul Ţării Româneşti şi al Moldovei, cu sprijinul material şi moral al domnitorilor acestor două ţări, consideraţi ca urmaşi ai «basileilor» de altădată. Datorită acestora, ţările române au devenit «Bizanţul după Bizanţ», după expresia pusă în circulaţie de marele savant Nicolae Iorga. Toate acestea au contribuit la ridicarea prestigiului Ortodoxiei româneşti în toată lumea creştină.

Legăturile cu Patriarhia ecumenică. Semnarea actului unirii în Sinodul de la Florenţa, la 6 iulie 1439, a dus la slăbirea treptată a legăturilor ţărilor române cu Patriarhia ecumenică. Aceste legături s-au întrerupt aproape cu totul după dezastrul de la 29 mai 1453, cînd strălucitul imperiu bizantin de altădată şi-a încetat definitiv existenţa.

Ele au fost reluate la începutul secolului al XVI-lea prin fostul patriarh ecumenic *Nifon II* (1486—1488 şi 1496—1498), care, în jurul anului 1503, a fost adus de domnitorul Radu cel Mare în Ţara Românească, "pentru a proceda la reorganizarea vieţii bisericeşti de aici. Amănunte asupra şederii şi activităţii sale în Ţara Românească întîlnim în lucrarea panegiristului său, Gavriil Protul. Ajungînd la neînţelegeri cu domnitorul, în 1505 a părăsit ţara, aşezîndu-se la mînăstirea Vatoped în Sfîntul Munte, apoi la Dionisiu, unde a şi murit la 11 august 1508.

Urmaşul său în scaunul patriarhal, *Ioachim I* (1498—3 562 şi 1505—1506), a făcut, prin 1505—1506, o călătorie pînă în Moldova, desigur pentru a strînge ajutoare băneşti. Dar domnitorul de atunci, Bogdan III. fiul lui Ştefan cel Mare, a refuzat să-1 primească. S-ar putea da mai multe explicaţii acestui refuz : fie pentru că Ioachim era socotit un uzurpator, obţinînd scaunul patriarhal prin simonie şi prin îndepărtarea înaintaşului său Pahomie de către turci, fie pentru că vlădicii şi boierii moldoveni se temeau că prin venirea lui s-ar încerca o nouă supunere a Bisericii moldovene faţă de Patriarhia ecumenică. In urma acestei neaşteptate umilinţe, patriarhul s-a îndreptat spre Ţara Românească, unde şi-a dat obştescul sfîrşit, la Tîrgovişte, cuprins «de mînie şi înjosire».

i moartea lui, scaunul patriarhal a fost reocupat de *Pahomie* >05 şi 1506—1514), care, prin 1513, făcea un drum în amîn-ile române, fiind însoţit de cîţiva călugări şi preoţi, pentru a jutoare. Peste patru ani, Ţara Românească a fost cercetată de riarh ecumenic *Teolipt I* (1514—1520), invitat de Ne.agoe Ba-sfinţirea ctitoriei sale de la Argeş. Sub Teolipt, Patriarhia a ime însemnate de bani din partea acestui domnitor, din care jrit cu plumb biserica mare a Patriarhiei şi s-au refăcut chi-;pre patriarhul *Ieremia I* (1520—1522 şi 1523—1545) se spune it în 1545, la Vraţa, pe cînd se întorcea din Ţara Românească.
doua jumătate a secolului al XVI-lea, patriarhul *Ioasat II*)65) făcea o călătorie în Moldova, prin 1561. Se cunosc cîte-re dăruite acum Patriarhiei de către Alexandru Lăpuşneanu na Ruxandra. în 1564, Ioasaf era în Ţara Românească, alaiul de nuntă al celor doi gineri ai doamnei Chiajna, vă-Mircea Ciobanul, unul din ei, Stamate, fiind nepot al patri-Prin 1570, se pare că a trecut prin Moldova după ajutoare şi ii *Mitrofan III* (1565—1572 şi 1579—1580). In timpul păstoririi ru Şchiopul, domnul Moldovei, a dăruit Patriarhiei o casă, ;ă de el în Constantinopol, primind o scrisoare de mulţumire ?s patriarhului şi a sinodului său. După el, au mai călătorit le noastre patriarhii *Pahomie II* (1584—1585) şi *Teolipt II* 586).
nul patriarh ecumenic care a călătorit prin ţările române în :ol şi care a adus o contribuţie însemnată la întărirea legă-lisericeşti cu Patriarhia de Constantinopol a fost *Ieremia II* 579, 1580—1584 şi 1587—1595). In timp ce păstorea pentru a ă, Mihnea Turcitul a dăruit Patriarhiei metocul românesc din inopol, numit Vlah Sărai, cu hramul Maica Domnului Mîngî-în care s-a mutat sediul Patriarhiei (1586), pentru cîţiva ani. Ieremia a făcut o călătorie în Rusia, în vederea ridicării sca-litropolitan al Moscovei la rangul de patriarhie, fiind însoţit ipolitul Ierotei al Monembaziei (Monemvasia). în drumul lor, it şi în ţările noastre. Cei doi prelaţi greci au fost primiţi «cu iste» la Bucureşti de mama lui Mihnea Turcitul, domnitorul nav. De' la Bucureşti, patriarhul Ieremia II a trecut în Mol-ide a stat mai mult timp la curtea lui Petru Şchiopul, apoi a i Rusia. Aci, în fruntea unui sobor de ierarhi, a înscăunat pe nul patriarh al Bisericii Ortodoxe Ruse, la 26 ianuarie 1589. Carcere, cei doi ierarhi au trecut din nou prin ţările române.

La Bucureşti, patriarhul Ieremia a desfăşurat o rodnică activitate, contribuind la intensificarea legăturilor noastre cu Patriarhia ecumenică. De pildă, în octomrie 1591, a prezidat un sinod, în care s-a hotărît ca noua mînăstire Sfîntul Nicolae din Bucureşti, refăcută de Minai Banul, viitorul domn — cunoscută mai tîrziu sub numele de Mihai Vodă —, închinată mînăstirii Simonpetra de la Athos, să fie pe viitor stavropighie patriarhală. Se acorda acum, pentru prima dată, statutul de stavropighie unei mînăstiri din cuprinsul Mitropoliei Un-groviahiei. Hotărîrea era determinată de faptul că aşezămintele fun-daţionale ale ctitorilor erau nesocotite adeseori de marea boierime, impunînd egumeni peste voinţa soborului. In secolul următor, s-au creat alte stavropighii, urmărindu-se tot asigurarea libertăţii mînăsti-rilor.

în ultimii ani ai secolului al XVl-lea, ţările române au avut strîn-se legături cu patriarhul *Meletie Pigas* al Alexandriei (1590—1601), care a fost, pentru scurt timp, şi locţiitor de patriarh ecumenic (1596—1598). încă înainte de a ajunge patriarh de Alexandria, întreţinea corespondenţă cu Mihnea Turcitul cînd era exilat în insula Rodos, după prima domnie în Ţara Românească. Bucurîndu-se de încredere din partea turcilor, a intervenit pentru încheierea păcii între Mihai Viteazul şi sultanul Mohamed III. A avut şi un schimb de corespondenţă cu domnul român, în problema menţinerii păcii cu turcii. Primise din partea sa şi un ajutor de 100 de galbeni din care şi-a făcut o cîrjă^ La îndemnul lui Mihai Viteazul, mitropolitul Eftimie al Ungrovlahiei a cerut patriarhului Meletie o *Biblie* îndreptată şi un *Nomocanon.* I-a trimis Biblia, iar în privinţa Nomocanonului îl înştiinţa că a dispus să-i fie copiat. In aceeaşi scrisoare (din 6 august 1597), patriarhul informa pe mitropolitul Eftimie că a cumpărat două biserici în Constantinopol, Sfîntul Dimitrie şi Maica Domnului de la Xiloporta, «ca să nu ajungă în mîna necredincioşilor», rugîndu-1 să-i trimită un ajutor în bani, «căci nu e cu putinţă ca noi, fără ajutor, să trăim şi să stăpînim bisericile lui Dumnezeu în mijlocul necredincioşilor».

Meletie Pigas a întreţinut corespondenţă şi cu Ieremia Vodă Movilă, care-1 invitase, în cîteva rînduri, în Moldova, şi i-a trimis ajutoare la Constantinopol. Fratele său, mitropolitul Gheorghe, îi ceruse[1] unele «cărţi de iertare», precum şi o mantie arhierească. Ieremia Movilă făgăduise lui Meletie că va construi o nouă reşedinţă pentru patriarhul ecumenic (dintr-o scrisoare a acestuia rezultă că stătea în Constantinopol cu chirie), cerînd, în schimb, **ridicarea Bisericii moldovene la** rangul de arhiepiscopie. Rugămintea domnului moldovean

fi îndeplinită, căci în vara anului 1598, Meletie Pigas s-a i scaunul său din Alexandria. De acolo, a răspuns domnului *a* că înfiinţarea arhiepiscopiei o putea hotărî numai un si-Lre să fie invitaţi şi ceilalţi patriarhi. In schimb, a trimis mi-ii Gheorghe, în semn de mare cinstire, o mantie cu patru cum purtau patriarhii răsăriteni.

igă patriarhii ecumenici care au cercetat ţările române, au ji alţi numeroşi ierarhi de neam grec, cei mai mulţi sub as-Patriarhiei de Constantinopol. Reamintim, de pildă, pe vlă-misie Rally al Tîrnovei, sfătuitorul lui Mihai Viteazul, care «întîistătător al prea sfintei Mitropolii a Sucevei», Nectarie i, Gherman al Cezareei lui Filip şi Teofan al Vodenei, pre-;inodul de la Suceava, din iunie 1600, care a hotărît depu-scaun a ierarhilor moldoveni retraşi în Polonia. Mitropoli-sie al Larissei, în Tesalia, avea legături cu Mihai Viteazul, a eliberării grecilor de sub stăpînirea otomană. In jurul anu-a organizat o mişcare revoluţionară, cu ajutorul domnului ir a fost înăbuşită de turci.

:urile cu celelalte Patriarhii apostolice. Relatam mai sus că le decenii ale secolului al XVI-lea, prin *Meletie Pigas,* au egăturile ţărilor române cu Patriarhia ortodoxă din Alexan-turai, deosebit de intense în secolul următor.)e atunci se semnalează primele contacte cu *Patriarhia orto-bă a Antiohiei,* cu sediul la Damasc. In 1587, patriarhul *Ioa*-1 Antiohiei, în drum spre Rusia, a trecut şi prin ţările noastre, polit însoţitor a făcut o descriere în versuri arabe a acestei rămasă în manuscris. Prezenţa lui în Moldova este atestată coană a Maicii Domnului pe care patriarhul antiohian a dă-Gheorghe Movilă, pe atunci episcop la Rădăuţi, care, la rîn-a dăruit-o mînăstirii Suceviţa, ctitoria sa şi a familiei, acelaşi secol cunoaştem primele ajutoare româneşti către *Pa-din Ierusalim* şi către alte aşezăminte din Ţara Sfîntă, mai 3 mînăstirea Sfîntul Sava, ctitoria împăratului Justinian. Aju-aânilor era necesar acum mai mult ca oricînd, pentru că în isalimul căzuse sub ocupaţie otomană. Legăturile politice din-ia şi Franţa au favorizat aşezarea unor călugări catolici în ită, încît Patriarhia trebuia să caute noi mijloace de rezis-potriva acţiunii de subminare a Ortodoxiei dusă de aceştia.

Gavriil Protul scria, în *Viaţa Sflntului Niion,* că Neagoe Basarab «au dăruit şi au îmbogăţit... şi sfînta cetate a Ierusalimului, Sionul, care este mama Bisericilor... dinpreună cu toate bisericile dinprejurul ei». Prin 1533, se vorbea de refacerea mînăstirii Sfîntul Sava prin stăruinţele «domnilor Valahiei» (probabil Vlad Vintilă) şi ale egumenului Ioachim «Valahul» de la Muntele Sinai. în 1560, Alexandru Lăpuşneanu dăruia Sfîntului Mormînt şi mînăstirii Sfîntul Sava satul Ocna. Mai tîrziu, Patriarhia ierusalimului şi bisericile ei au primit ajutoare din partea lui Petru Şchiopul, care, în 1576, dăruia mînăstirii Sfîntul Sava satul Stroeşti. In 1583, dăruia călugărilor de la Sfîntul Sava un loc în Iaşi, ca să-şi facă acolo o biserică. S-a şi ridicat o biserică, închinată acelei mînăstiri, Sfîntul Sava, din Ţara Sfîntă, fapt pentru care biserica din Iaşi este cunoscută sub numele de Sfîntul Sava. In 1600, Mihai Viteazul, pe atunci domn al celor trei ţări româneşti, îi dăruia nişte case domneşti.

Tot pe atunci au fost închinate Sfîntului Mormînt mînăstirile Gruiu (jud. Ilfov), ctitoria lui Borcea logofătul, şi Căluiu (jud. Olt), ctitoria fraţilor Buzeşti. Se pare că patriarhul *Soironie IV* al Ierusalimului (1579—1608) a făcut şi o vizită în Moldova, pe cînd era domn Petru Şchiopul, apoi în Ţara Românească, la curtea lui Mihnea Turcitul. La Sfîntul Mormînt se păstrează cîteva manuscrise provenite din ţările noastre : două *Tetraevanghele,* unul de la doamna Elena Rareş, altul de la fiul ei Ştefan Vodă Rareş, împodobite cu frontispicii în culori, o *Psaltire,* «întocmită» de un ieromonah Evloghie de la Putna ş.a.

Legăturile cu **mînăstirile din Muntele** Athos. Daniile către mînăstirile atonite au continuat în tot cursul secolului al XVI-lea, domnii români fiind şi acum aproape singurii sprijinitori ai acestor mînăstiri. In acest secol întîlnim primele «închinări» de mînăstiri, schituri şi biserici româneşti către cele din Muntele Athos.

De o atenţie specială s-a bucurat vechea ctitorie românească, mînăstirea Cutlumuş, căreia Neagoe Basarab i-a întărit mai multe sate, pe care le stăpînea mai de mult, i-a oferit o subvenţie anuală de 10.000 de aspri, la care se adăugau 700 aspri pentru întreţinerea bolniţei şi 500 pentru cheltuielile de drum ale celor care ridicau banii. S-a ocupat direct de înfrumuseţarea şi zugrăvirea bisericii, a ridicat aici o nouă biserică, cu hramul Sfîntul Nicolae, cu toate clădirile necesare (chilii, trapeză, hainită, casă de oaspeţi şi alte construcţii gospodăreşti). A refăcut în întregime şi biserica mare a mînăstirii

\.tanasie (Marea Lavră), înzestrînd-o cu numeroase odoare şi u-i o subvenţie anuală.
ituri strînse a păstrat cu mînăstirea Dionisiu, unde a murit îngropat îndrumătorul său, fostul patriarh Nifon II. La Dionisiu Vodă a ridicat şi o biserică cu hramul Sfîntul Nifon. Pentru sale ajutoare către această mînăstire, a fost zugrăvit, împreu-ul său Teodosie, în arhondaric. Mînăstirii Hilandar i-a făcut, ;t 1517, o danie anuală de 7000 de aspri. Au mai primit aju-n partea lui mînăstirile Iviron (o conductă pentru aduce-ea intocrator («mări zidiri... şi multe daruri»), Sfîntul Pavel (un apărare), Xiropotamu (o trapeză), Vatopedi (Vatoped), Hilan-srii Craioveşti au făcut danii însemnate mînăstirii Xenofon : te şi o baltă, care vor alcătui averea schitului Zdralea sau ud. Dolj) şi o subvenţie de 2000 de aspri, iar mînăstirii Sfîn-:, o altă subvenţie tot de 2000 de aspri.
re urmaşii lui Neagoe Basarab, au făcut danii la Athos : Vlad (la Constamonitu sau Castamonitu şi la Cutlumuş), dar mai d Vintilă, cu danii anuade la mînăstirile Marea Lavră, Cutlu-toped, Dohiariu, Zografu, Xiropotamu, Hilandar, şi Radu Paisie, itirile Sfîntul Gheorghe, Xenofon, Dohiariu, Sfîntul Pavel, Sta-ta, Simonpetra. Din aceste danii s-au făcut renovări însemna-meroase mînăstiri. De pildă, în 1533 s-a zugrăvit biserica mî-Vlarea Lavră, s-a refăcut Stavronichita etc. ,• în 1545 a fost zu-biserica mînăstirii Xenofon cu cheltuiala vornicului Constan-ratelui său Radu.

doua jumătate a secolului al XVI-lea marele postelnic Ghi-iginar din Pogoniana Epirului, a făcut din mînăstirea «Sfîntul din Pîlcov», de lîngă Bucureşti, un metoc al mînăstirii Simon-nînăstirea athonită şi metocul ei au primit mai multe moşii ea unor boieri munteni şi a soţiei unuia din ei, Caplea, danii de domnii ţării. La rugămintea egumenului Evghenie de la tra, marele ban al Olteniei, Mihai, viitorul domn al primei ridicat în Bucureşti un nou metoc pentru această mînastire . tot cu hramul Sfîntul Nicolae, cunoscută pînă azi sub nu-

Mihai Vodă, înzestrată cu toate cele de trebuinţă, inclusiv ite. In octombrie 1591, patriarhul ecumenic Ieremia II, fiind "eşti pe cînd se întorcea din Rusia, a întărit dreptul de stăpî-mînăstirii Simonpetra asupra noii ctitorii bucureştene, decla-tavropighie patriarhală. Din veniturile pe care le încasa de la

acest metoc bucureştean, mănăstirea Simonpetra a fost reclădită în întregime, iar Mihai Viteazul a fost zugrăvit acolo ca ctitor.

Printr-un hrisov de la Mihnea Vodă Turcitul din 14 iunie 1583, a fost închinat mînăstirii Constamonitu de la Athos schitul Sfîntul Nicolae de lingă Gherghiţa. Tot el, în 1585, a închinat Xiropotamului mînăstirea de la Colentina Bucureştilor, cunoscută apoi sub numele de Plumbuita, ctitoria lui Petru Vodă cel Tînăr. Acelaşi Mihnea dăruia, în 1589, un ajutor anual de 15.000 de aspri mînăstirii Hilandar. In prima domnie (1582), întărise mînăstirii Ivir mai multe sate, dăruite de Stelea Spătarul. în 1592, doamna Măria, soţia lui Ştefan Vodă Surdul, dăruia mînăstirii Lavra o parte din averea ei din Bucureşti, iar în anul următor, noul domn Alexandru cel Rău îi dăruia moşia Băicoi.

Dintre domnii moldoveni care au ajutat mînăstirile atonite, menţionăm pe Petru Rareş, Alexandru Lăpuşneanu, Petru Şchiopul şi leremia Movilă. Astfel, Petru Rareş, la rugămintea egumenului de Ia Hilandar, dăruia mînăstirii un ajutor anual de 3000 de aspri (aceeaşi danie o făcea şi Petru Şchiopul în 1583). Cu ajutorul lui, s-a început, la 1535, zidirea din temelie a mînăstirii Caracalu. Tot cu ajutorul lui Rareş a fost refăcută, zugrăvită şi înzestrată biserica mare de la Dionisiu, pe care el o numea, într-un act de danie, «mănăstirea noastră» (sfinţită în 1546).

Marele logofăt Gavriil Trotuşan — sfetnicul lui Ştefăniţă Vodă şi al lui Petru Rareş — a zidit noi chilii şi o fîntînă la mînăstirea Pantocrator.

Mînăstirea Vatopedi a primit danii în bani din partea hatmanului Ioan Sturza, dar mai ales a lui Alexandru Lăpuşneanu : un local pentru vamă în oraşul Salonic, în valoare de 65.000 de aspri şi un ajutor de 300 de galbeni. După moartea lui, soţia sa Ruxandra i-a dăruit cîteva moşii. Cu cheltuiala lui Lăpuşneanu s-a pictat iconostasul bisericii mari de la Dionisiu, pe care se păstrează o lungă inscripţie slavonă, iar doamna Ruxandra, fiica lui Petru Rareş, a suportat cheltuielile de zidire a trapezei şi a bolniţei, la care se adaugă sume însemnate de bani pentru plata datoriilor. Cu ajutorul mitropolitului Teodosie Barbovschi s-a construit la Dionisiu un paraclis, cu hramul Sf. Nicolae. Mînăstirea Dohiariu, prădată şi dărîmată de turci, a fost rezidită din temelie şi zugrăvită, tot cu cheltuiala lui Alexandru Lăpuşneanu şi a doamnei Ruxandra, cum arată pisania păstrată pînă azi. Se pare că sfinţirea a făcut-o mitropolitul Teofan II al Mol-

r după moartea noului ei ctitor, sultanul Selim II a scos ia îrile mînăstirilor de la Sfîntul Munte care nu-şi plătiseră Ltunci, doamna Ruxandra şi fiul ei Bogdan Vodă au răscum-rile Dohiariului, plătind suma de 165.000 de aspri (azi 2700 Reamintim că mitropolitul Teofan II al Moldovei, părăsin-mul în 1587, s-a stabilit la Dohiariu, unde a murit în anul ost îngropat în primul nartex al bisericii mari, avînd de-irmîntului, în perete, o piatră funerară, cu o inscripţie în gre-peretele din dreptul mormîntului, a fost zugrăvit mai tîrziu său.

oamna Ruxandra a ajutat mînăstirile Zografu cu 52.000 aracalu, cu 35.000 aspri, pentru răscumpărarea avutului lor turcilor. Petru Şchiopul a făcut danii în bani la Marea La-siu şi Zografu, Castamonitu, Simonpetra, iar Ieremia Movilă toare în bani mînăstirilor Marea Lavră, Hilandar, Zografu şi ' îita.

tirea Sfînta Ecaterina din Muntele Sinai, străveche ctitorie Uni Justinian, s-a bucurat secole de-a rîndul de dărnicia ro-. Arătam mai sus că în 1533 era egumen acolo un Ioachim ncă de la sfîrşitul secolului al XV-lea (1497), primea o danie 5000 de aspri şi alţi 500 pentru cei care vor veni să-i ridice, lui Radu cel Mare. Daniile au fost continuate de alţi domni amâneşti : Vlad înecatul (15500 de aspri), Radu Paisie, Petru şi Alexandru II Mircea. Cel din urmă a ridicat aici şi un

nosc şi cîteva danii ale domnilor şi boierilor din Moldova. hatmanul Melentie Balică a închinat Muntelui Sinai biserica Sfinţii Arhangheli din marginea Iaşilor, mînăstirea Frumoa-tîrziu. Petru Şchiopul a dăruit mînăstirii din Sinai mai mul-Lăţi, iar Aron Vodă Tiranul îi întărea dreptul de proprietate ii sat din ţinutul Tigheciu.

năstirea Sfînta Ecaterina din Sinai s-au descoperit şi cîteva 3 provenite de la noi : o Evanghelie în limba greacă, de la II Mircea al Ţării Româneşti, o altă Evanghelie, în limba 'Piaţă şi înfrumuseţată cu cheltuiala lui Ieremia Vodă Mo-

Izvoarele documentare şi narative consemnează şi alte danii româneşti către aşezămintele bisericeşti din Răsărit. între acestea se numără şi mînăstirile de la stîncile Meteore, în apropiere de Munţii Pindului, în Grecia. De pildă, Vladislav III al Ţării Româneşti a dăruit mînăstirii Sfîntul Ştefan de la Meteore un deget din moaştele Sf. Ioan Botezătorul, iar mai tîrziu un vornic Dragomir i-a dăruit capul Sf. Haralambie.

în 1540 Radu Paisie al Ţării Româneşti a făcut mînăstirii Sfîntul Gheorghe de la Meteore o danie anuală de 3000 de aspri (plus 300 cheltuieli de drum pentru cei ce ridicau dania).

în 1577 călugării tuturor mînăstirilor de la Meteore solicitau sprijinul lui Mihnea Turcitul, căci fuseseră nevoiţi să-şi amaneteze pămînturile pentru plata datoriilor către turci. în scrisoare, ei făceau amintire şi de daniile ce le-au fost oferite, pe vremuri, de Neagoe Basarab.

în 1585 mînăstirea Bucovăţ (Coşuna) de lingă Craiova a fost închinată mînăstirii Sfîntul Varlaam din Meteore. Nu se ştie cînd a fost închinată mînăstirea Butoiu (jud. Ialomiţa) către cea cu hramul Sf. Ioan Botezătorul de la Meteore.

Mînăstirea *Vlatadon din Salonic* primea o danie anuală de 2500 de aspri din partea lui Mihnea Turcitul. Iar Petru Şchiopul al Moldovei oferea o danie anuală de 5000 de aspri mînăstirii Sfîntul Ioan Evanghelistul din insula *Patmos.*

Notam şi faptul că toate mînăstirile de la Meteore, ca şi alte aşezăminte bisericeşti din Balcani au fost ajutate şi de «vlahii» care trăiau în aceste regiuni.

Legăturile cu Bisericile slave sud-dunărene. încă din primul deceniu al secolului al XVI-lea, s-a deschis un capitol însemnat din istoria legăturilor bisericeşti româno-sîrbe. Acum a păstorit în scaunul Ungrovlahiei mitropolitul de neam sîrb Maxim Brancovici, care a avut un rol important în aplanarea conflictului dintre Radu cel Mare şi Bogdan III al Moldovei.

Tot în primul deceniu al secolului al XVI-lea a venit în Ţara Românească ieromonahul Macarie din Muntenegru, care a tipărit primele cărţi slave la noi : *Liturghierul* (1508), *Octoihul* (1510) şi *Tetraevanghelul* (1512), din care s-au găsit unele exemplare şi în bisericile şi mînăstirile sîrbeşti. A fost ales apoi în scaunul de mitropolit al

liei, în locul lui Maxim Brancovici, păstorind pînă către anul
din Serbia au venit alţi doi tipografi : logofătul Dimitrie
care — ajutat de un alt sîrb, ieromonahul Moise — a tipă-
govişte un *Molitvelnic,* în 1545, apoi un *Apostol,* în 1546—
douii ediţii, pentru Ţara Românească şi Moldova, toate în

3l însemnat în strîngerea legăturilor bisericeşti româno-sîr- mînăstirea Bistriţa din Oltenia, ctitoria boierilor Craioveşti, şitui secolului al XV-lea, refăcuta prin 1519 (doi dintre fra- eşti erau căsătoriţi cu sîrboaice). In această mînăstire, Ale- dobescu a descoperit vreo 80 de manuscrise şi tot pe atîtea one, dintre care multe de redacţie medio-sîrbească. Barbu u a cumpărat din Serbia moaştele Sfîntului Grigorie Deca- late în acea ţară după căderea Constantinopolului sub turci, ezat în ctitoria sa de la Bistriţa. Din îndemnul lui, s-a tăl- i greceşte în slavoneşte, Viaţa Sfîntului, după un text adus ioi călugări din schitul Iagorova.

cia românească s-a revărsat asupra multor mînăstiri şi bi- xloxe din Serbia şi Macedonia. Numele lui Radu cel Mare Româneşti apare în pomelnicele mînăstirilor Sfîntul Prohor donia sîrbească, Deciani şi Sopociani, desigur ca urmare a ir pe care le-a hărăzit acestora. In 1501, împreună cu un- Gherghina pîrcălabul de Poienari (ctitorul mînăstirii Nucet Dviţa), au zidit o mînăstire la Lopuşnia, în Craina. ri de numeroasele ctitorii din ţară şi din lumea grecească Neagoe Basarab şi-a îndreptat atenţia şi spre Biserica orto-ă, lipsită de ocrotire. Grija lui faţă de această Biserică este tă, căci soţia sa, Despina Milita, era fiica fostului despot din ʳan Brancovici, şi nepoata mitropolitului Maxim. l, vlădica Maxim a fost ajutat de Neagoe sa ridice mînăsti-dol, fapt pentru care numele său a fost trecut în pomelnicul ilături de al soţiei sale, al fiului său Teodosie şi al lui Pîrvu u. Cîteva icoane de pe iconostasul bisericii de la Cruşedol icrate de meşteri români, ajungînd aici desigur ca danie a Despina. Tot ea a dăruit mînăstirilor Cruşedol şi Deciani îlon brodat. Din *Viata Silviului Nifon* aflăm că Neagoe Ba-lai ajutat mînăstirea Oreşcoviţa, unde se păstrează moaştele Grigorie făcătorul de minuni. Aici a zidit o tindă, «un cer-

dăcel de piatră», pe care «l-au zugrăvit frumos şi l-au poleit». La metocul acestei mînăstiri, Menorlina, a ridicat «o casă mare să fie de odihna mînăstirii». A ajutat apoi mînăstirile Trescoviţa, în regiunea Prilep, Bitolia, Kusniţa din Macedonia, Cuceina, în vestul Iugoslaviei de azi.

Dintre domnii Moldovei, Petru Rareş şi soţia sa Elena, tot o sîrboaică, sînt trecuţi în pomelnicele mînăstirilor Cruşedol, Sopociani şi Lesnovo. Alexandru Lăpuşneanu şi soţia sa Ruxandra — fiica lui Rareş — au dăruit un epitaf mînăstirii Mileşevo din sudul Serbiei. Petru Şchiopul era trecut în pomelnicul mînăstirii Cruşedol. Se cunosc apoi danii mărunte : manuscrise, cărţi, diferite obiecte de cult, oferite altor mînăstiri sîrbeşti. Protopopul Ioan Sîrbul din Cratova, în Macedonia, stabilit în Craiova, a copiat aici două Tetraevanghele, unul în 1580, ajuns mai tîrziu în mînăstirile sîrbeşti Racoviţa şi Remetea şi altul în 1583, cu miniaturi, azi în Muzeul de Artă al României. Numeroase obiecte de artă de provenienţă românească se păstrează In diferite muzee şi biblioteci din Iugoslavia. Alte ajutoare au fost hărăzite de domnii români mînăstirii sîrbeşti Hilandar din Muntele Athos.

După reînfiinţarea vechiului patriarhat sîrb din Ipek, în 1557, au luat naştere scaune vlădiceşti ortodoxe în Banat, la Timişoara şi Vîrşeţ, precum şi în părţile Aradului, la Lipova şi Ineu, păstorite de ierarhi sîrbi sau români, care-şi întindeau oblăduirea duhovnicească atît peste sîrbi, cît şi peste românii care constituiau majoritatea populaţiei.

în *Bulgaria* de azi întîlnim cîteva lăcaşuri de închinare ctitorite şi ajutate de domni români. Radu cel Mare al Ţării Româneşti a rezidit, prin 1493, deci înainte de a ajunge domn, mînăstirea Kremikovski, în apropiere de Sofia, în care şi-a îngropat doi copii morţi acolo, Dragna şi Teodor. Se păstrează şi azi tabloul votiv care-1 înfăţişează împreună cu familia sa. Bogdan III al Moldovei dăruise două dvere mînăstirii Rila ; mai tîrziu, mitropolitul Grigorie Roşea i-a dăruit un acoperămînt pentru sfînta masă, iar Isaia al Rădăuţilor, o Evanghelie. Vechiul turn de piatră al mînăstirii Rila are săpată deasupra porţii stema Moldovei, iar pe catapeteasma bisericii se află stemele Moldovei şi Ţării Româneşti. Prezenţa lor este o mărturie a daniilor bogate hărăzite de domnii români acestei mînăstiri.

nînăstirea Rila, ca şi în Bibliotecile Naţionale din Sofia şi
se află cîte un exemplar din Tetraevanghelul tipărit de iero-
Macarie, în 1412, ca dovadă a răspîndirii tipăriturilor de la
îdul Dunării. Desigur, vor fi fost mulţi călugări de neam bul-
: s-au aşezat în mînăstirile româneşti învecinate, în care se
i o înfloritoare viaţă cultural-artistică şi duhovnicească. De
Viaţa Sfîntului Gheorghe cel Nou de la Sofia este descrisă
preotului Ştefan din Penkoviţa la curtea lui Radu cel Mare,
runoscut pe fostul patriarh Nifon II şi pe Maxim Brancovici.
români au acordat ajutoare însemnate şi mînăstirii Zografu
tele Athos, cu monahi de neam bulgar.

turile cu **Bisericile urcaineană şi rusă.** Domnii şi vlădicii din
au întreţinut legături bisericeşti şi cu rutenii ortodocşi din
lolon catolic şi din marele cnezat al Lituaniei (în 1385 s-a creat
: dinastică a lor, prin dinastia Jagello, iar în 1569, s-a hotărît
>r la Lublin). Ocupaţia polonă, împreunată cu asuprirea cato-
tenilor şi bieloruşilor ortodocşi, a făcut ca numeroşi candidaţi
e de neam rutean să se îndrepte spre Moldova, în vederea
i. în acest fel, vlădicii moldoveni îşi aduceau un modest
apărarea Ortodoxiei din Polonia, în faţa asupritorilor şi a
smului catolicilor. Stă mărturie despre aceasta actul de numi-
scopului Macarie al Lvovului, dat în 1539 de regele Sigis-
al Poloniei (1506—1539), în care se spunea că scopul numirii
:ela «ca preoţii ortodocşi din Polonia şi Rutenia să nu mai fie
>e viitor să se ducă în Moldova sau în alte ţări străine spre a
niţi sau pentru treburile lor religioase».

doua jumătate a secolului, se pot înregistra cîteva ajutoare
î oferite de domnii Moldovei. Astfel, Alexandru Lăpuşneanu
it biserica ortodoxă din Lvov (distrusă de un incendiu în.
i hramul Adormirea Maicii Domnului (Uspenia), terminată în
anul următor, i s-a adăugat un paraclis cu hramul Sfîntul
e, iar peste cîţiva ani a fost zugrăvită. Se cunoaşte o copie a
bisericii, în limba slavonă, în care erau pomeniţi toţi membrii
lui Lăpuşneanu. Ctitoria lui a avut o existenţă foarte scurtă,
trusă de un nou incendiu în 1571. în 1591, s-a început con-
unei noi biserici în Lvov — care a durat aproape patru de-
tot cu ajutor moldovenesc, oferit de Petru Şchiopul, Ieremia

şi Simion Movilă şi alţi membri ai familiei Movileştilor, marii boieri Luca Stroici, Isac Balică şi Nestor Ureche, iar spre sfîrşitul lucrărilor, de Miron Vodă Barnovschi. Datorită multelor ajutoare venite din Moldova, acest lăcaş de închinare era cunoscut sub numele de «biserica moldovenească».

Către sfîrşitul aceluiaşi secol, în scaunul episcopal de la Rădăuţi a păstorit episcopul Mardarie (1591/92—1595), ridicat apoi, pentru cîteva luni (1595), în scaunul mitropolitan de la Suceava. Înlăturat din scaun de Ieremia Movilă, vlădica Mardarie a ajuns mai tîrziu egumen al mînăstirii Sfîntul Gheorghe din Drohobycz (Drogobîci) în Galiţia, apoi la Muntele **Athos,** de unde scria credincioşilor din Lvov pînă în 1614. Aceste legături ne fac să credem că era de neam rutean.

Deşi mai îndepărtaţi, am avut legături culturale-bisericeşti şi cu credincioşii ruşi şi cu ţarii Moscovei. Cîţiva pelerini ruşi, în drumul lor spre Locurile Sfinte, au trecut şi prin ţările noastre. De pildă, Ivan Peresvetov, care a petrecut cinci luni la curtea iui Petru Rareş la Suceava, lăsînd şi însemnări asupra călătoriei şi asupra domnului moldovean, sau Trifon Korobeinikov, primit de Aron Vodă, în 1593, care a lăsat note interesante asupra bisericilor din Iaşi.

Legăturile cu Moscova s-au întărit mai ales în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. In 1561, Alexandru Lăpuşneanu a trimis ţarului Rusiei Ivan IV cel Groaznic un exemplar din Nomocanonul sau Sintagma lui Matei Vlastares, tradus şi rînduit după literele alfabetului slav de învăţatul episcop Macarie al Romanului, prin viitorul episcop pde Rădăuţi, Eftimie. Nu ştim de ce exemplarul solicitat n-a ajuns acolo, ci a rămas în mînăstirea Sfîntul Onufrie din Lvov. Cîţiva ani mai tîrziu, în 1574, era în capitala statului rus episcopul Isaia al Rădăuţilor, trimis de Ioan vodă cel Viteaz.

In primăvara anului 1597, Mihai Viteazul a trimis într-o misiune diplomatică la Moscova, la ţarul Feodor Ivanovici (fiul lui Ivan cel Groaznic, 1584—1598), pe episcopul Luca la Buzăului, pentru a-i cere sprijinul împotriva turcilor. A primit o scrisoare din partea ţarului, precum şi darul său către domnul român : 200 de galbeni, cinci perechi de blăni de samur şi de vulpe neagră.

C o n c l u z i i l e care se *desprind* de aici *sînt evidente. Prin nenumăratele ajutoare materiale oferite de domnii români aşezămintelor bisericeşti din \Răsărit (cele patru patriarhii, minăstirile din Muntele Athos, Sinai, Meteore etc), ţările române au devenit*

nătoarele întregii Ortodoxii din spaţiul balcanic şi est-mediie-an, adică din Carpaţii nordici pînă în Egipt şi de la Marea :ă pînă în Siria şi Ţara Sfintă. Ajutoarele lor au contribuit nu ai la ridicarea culturii şi artei ortodoxe, ci, am putea spune, exagerare, chiar la supravieţuirea Ortodoxiei sub dominaţie iană.

B I B L I O G R A F I E

o a r e . GRIGORE NAND1Ş, *Documente slavo-române din mînăstiriic Athos,* Bucureşti, 1936, 312 p. ; ACADEMIA R.S.R., *Documente privind omâniei.* A. *Moldova,* veacul XVI, 4 voi. Bucureşti, 1951—53; B. *Ţara* îcă, veacul XVI, 6 voi. Bucureşti 1951—53; TiT SIMEDREA, *Viata Si'm-:on patriarhul Cgnstanlinopolului. Introducere şi text,* în BOR, an. LV, 5—6, p. 257—299 şi extras, Bucureşti, 1937, XIV + 58 p. + 6 pi. Reprodusă 41HĂILĂ şi DAN ZAMFIRESCU, *Literatura română veche,* voi. I, Bucureşti, 0—112.

r ă r i s p e c i a l e . *Sinteze.* NICOLAE IORGA, *Byzance apres Byzance. ion de l'Histoire de Ia vie byzantine,* Bucarest, 1935, 272 p. + 22 pi. şi *ttzanţ după Bizanţ,* Bucureşti, 1972, 300 p.

ă t u r i cu C o n s t a n t i n o p o l u l . NICULAE M. POPESCU, *Patriarhii lui prin ţările româneşti: Veacul XVI,* Bucureşti, 1914, 48 p. ; NESTOR ;.SCU, *Legăturile Patriarhiei din Constantinopol* cu *Biserica românească în XVl-lea,* în M.O., an. Xr 1958, nr. 3—4, p. 190—202; ALEXANDRU ELIAN, *Mitropoliei Ungrovlahiei cu Patriarhia de Constantinopol şi cu celelalte Ortodoxe de la întemeiere p'ină la 1800,* în BOR, an. LXVII, 1959, nr. 9—10, 55; NICULAE ŞERBĂNESCU, *Patriarhul Meletie Pigas şi legăturile Iui cu âne,* în BOR, an. LXIII, 1945, nr. 11—12, p. 699—716 şi 1946, nr. 7—9, p. 352 ,. BOTEZ, O *scrisoare inedită a lui Mihai Viteazul către patriarhul Alexan-itie Pigas,* în BOR, an. LXXXIII, 1965, nr. 5—6, p. 584—592. 3RGA, *Siătuitorul bizantin al lui Mihai Viteazul: mitropolitul Dionisie ilogul,* în «Revista istorică», V, 1919, **p.** 26—35; **DUMITRU DIMA,** *Mitropolie Ralli Paleologul şi legăturile lui cu Biserica şi ţările române,* în BOR, [II, 1965, nr. 5—6, p. 521—532; IOAN IVAN, *Patriarhi ortodocşi în Moldova,* in. LI, 1975, nr. 9—12, p. 668—698.

ă t u r i cu M u n t e l e A t h o s . N. IORGA, *Muntele Athos în legă-rile noastre,* în «An. Acad. Rom.», Meni. Sect. Ist. s. II, t. XXXVI, 1913—14, . 447—517 (şi extras : Bucureşti, 1914, 71 p.) ; N. IORGA, *Portretele loştri la Muntele Athos,* în «An. Acad. Rom.», Mem. Secţ. Ist., s. III, ureşti, 1928, 5 p. + VII pi. (şi extras); G. CIORAN, *Legăturile ţărilor Athosul şi îndeosebi, cu mînăstirile Cutlumuş. Lavra, Dohiaru şi Sfînlul sau Rusicon,* Atena, 1938 (în greceşte); EMIL TURDEANU, *Legăturile cu mînăstirile Hiiandar şi Siiniul Pavel de la Muntele Athos,* în «Cer-rare», an. IV, Bucureşti, 1940, p. 60—113 (şi extras); TEODOR BODOGAE, *Româneşti la mînăstirile din Siîntul Munte Athos,* Sibiu, 1940, LII + 'AMIAN P. BOGDAN, *Despre daniile româneşti la Athos,* în «Arhiva ă», an. VI, 1941, p. 263—309 (şi extras : Bucureşti, 1941, 47 p.) ; GHEORGHE -U, *Contribuţia românească pentru susţinerea Muntelui Athos în decursul* în «Ortodoxia», an. V, 1953, nr. 2, p. 238—278; RADU CREŢEANU, *de iamille dans Ies donations roumains au Mont Athos,* în voi. *Etudes et post-byzantines,* I, Bucarest, 1979, p. 135—151 ; VIRGIL CÂNDEA şi

CONSTANTIN SIMIONESCU, *Mont Athos. Presences roumaines,* Bucarest, 1979, 107 p.; PETRE Ş. NĂSTUREL, *Dix contributions roumana athonites (XlV-e* — XVJ-e *siedes),* în Buletinul Bibliotecii Române din Freiburg, voi. XII, 1985, p. 1—46 ; PETRE Ş. NĂSTUREL, *Le Mont Athos et Ies Roumains. Recherche*ₛ *sur leurs reia-tions du milieu du XlV-e siecle ă 1654,* Roma, 1986, 375 p.

Legături cu alte Biserici de limbă greacă: N. IORGA, *Fundaţiuni religioase ale domnilor români In Orient,* în «An. Acad. Rom.», Mem. Sect. Ist. s. II, t. XXXVI, 1913—14, p. 863—880 (şi extras), 18 p.; N. IORGA, *Fundaţiunile domnilor români In Epir,* în «An. Acad. Rom.», Mem. Secţ. Ist. s. II, t. XXXVI, 1913—14, p. 881—916 (şi extras) 35 p.; N. IORGA, *Legăturile româneşti cu Muntele Sinai. Observaţii la comunicarea lui M. Beza,* în «An. Acad. Rom.», Mem. Secţ. Ist. s. III, t. XIII, Bucureşti, 1933, 12 p.; MARCU BEZA, Urme *româneşti in Răsăritul Ortodox,* ed. II, Bucureşti, 1937, 211 p.; ŞTEFAN BAZILESCU, *Relaţiile lui Neagoe Basarab cu lumea ortodoxă in atara graniţelor Ţării Româneşti,* în MO, an. XXIII, 1971, nr. 9—10, p. 676—690 şi an. XXIV, 1972, nr. 5—6, p. 374—384; ŞTEFAN ANDREESCU, O *danie românească la Meteore,* în *Revista de Istorie,* t. 34, 9, 1981, p. 1738—1746; PETRE Ş. NĂSTUREL, *Donation roumaine ă Saint Georges des Meteores (1540),* în *Europe Sud-Est,* Athenes, 1971, p. 36—38; ARIADNA CAMARIANO-CIORAN, *L'Epire et Ies pays roumains,* Jannina, 1984, 292 p.

Legături cu Bisericile slave. EMIL TURDEANU, *Din vechile schimburi culturale între români şi iugoslavi,* în «Cercetări Literare», an. III, 1939, p. 141—218 ; GEORGE RADOJCICI, *Relaţii slrbo-române în veacurile XIV—XVII,* Novi-sad, 1956 (în limba sîrbă); RADU FLORA, *Din relaţiile sîrbo-române (Privire de ansamblu)* Panciova, 1964, 235 p. ; NICULAE ŞERBĂNESCU, *Legăturile bisericeşti, culturale şi politice între români şi sîrbi,* în MO, an. XV, 1963, nr. 5—6, p. 307—317; ION RADU MIRCEA, *Rellations culturelles roumano-serbes au XVI-e siecle,* în RESEE, I, 1965, nr. 3—4, p. 377—419.

PAUL MIHAILOVICI, *Mărturii româneşti din Bulgaria şi Grecia 1468—1866,* în RSIAB, XXIII, 1933, p. 327—435 (şi extras, Chişinău, 1933, 112 p.); ANDREI RADU, *Mlnăstirea Kremikovski, ctitorie a lui Radu cel Mare,* în «Buletinul Institutului Român din Sofia», an. I, 1942, nr. 2, p. 477—491.

P. P. PANAITESCU, *Fundaţiuni religioase româneşti în Galiţia,* în BCMI, t. XXII, 1929, p. 1—19; ION I. NISTOR, *Ctitoriile româneşti în Polonia şi Ucraina,* în «Codrul Cosminului», Cernăuţi, t. VIII, 1933—34, p. 83—109; PAUL MIHAILOVICI, *Legături culturale bisericeşti dintre români şi ruşi in secolele* XV—XX. *Schiţă istorică,* în RSIAB, t. XXII, 1932, p. 199—276 (şi extras, Chişinău, 1932, 78 p.); G. BEZVICONI, *Călători ruşi în Moldova şi Muntenia,* Bucureşti, 1947, 464 p.; G. BEZVICONI, *Contribuţii la istoria relaţiilor româno-ruse,* Bucureşti, 1962, 347 p.; EKKEHARD-VOLKL, *Das Rumănische Fiirstentum Moldau und die Ostslaven im 15. bis 17-Jahrhundert,* Wiesbaden, 1975, p. 123 p.

A

INDICE DE NUME

B

G -n,

H

Q

R

S

u

V

W

X

Z

INDICE DE LOCURI